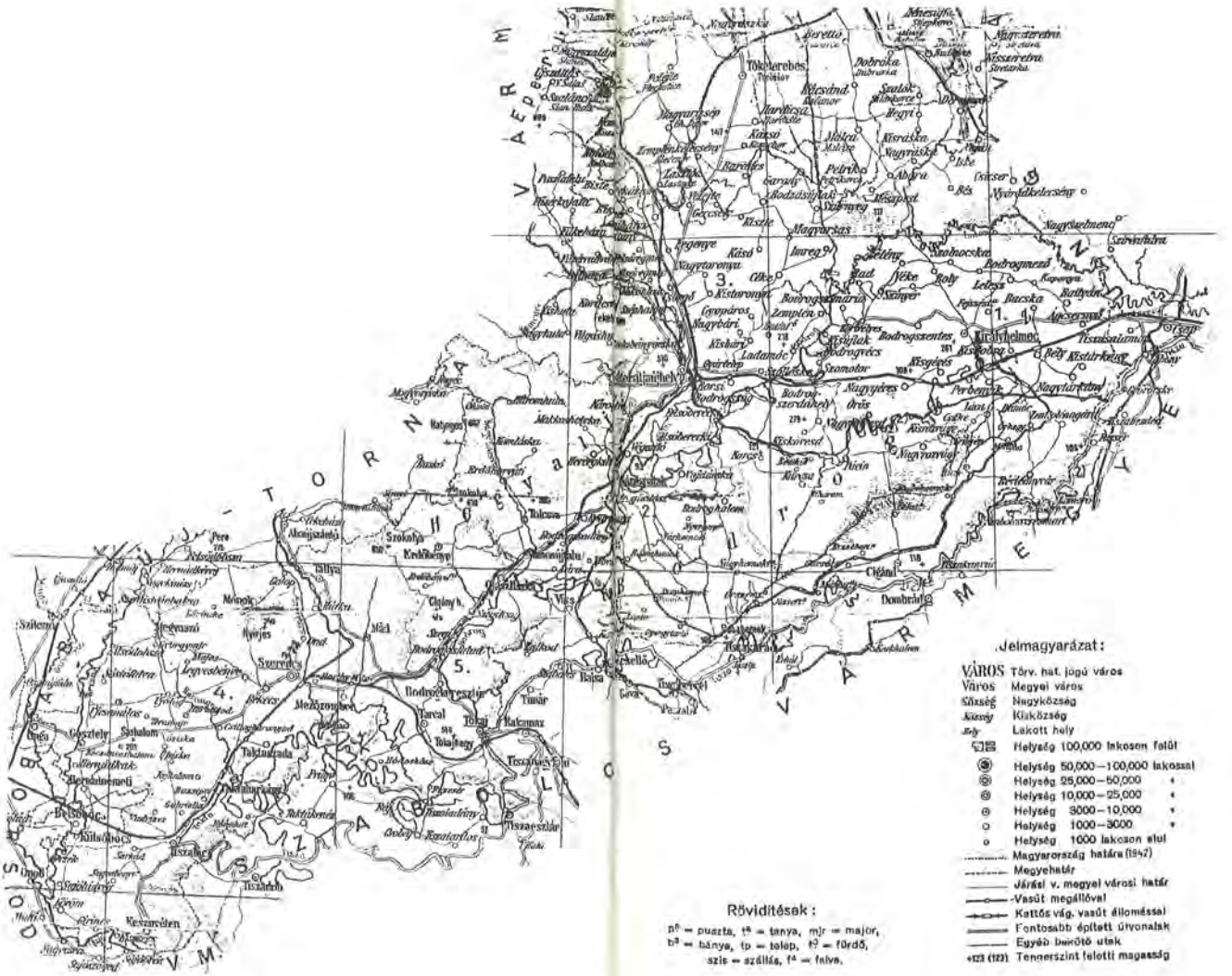

Jelmagyarázat:
VÁROS Törv. hat. jogú város
Város Megyei város
Község Nagyközség
Község Kiközség
Hely Lakott hely
Helység 100,000 lakosón felül
Helység 50,000—100,000 lakossal
Helység 25,000—50,000 "
Helység 10,000—25,000 "
Helység 3000—10,000 "
Helység 1000—3000 "
Helység 1000 lakosón alul
Magyarország határa (1942)
Megyehatár
Járási v. megyei városi határ
Vasút megállóval
Kettős vág. vasút állomással
Fontosabb épített útvonalak
Egyéb burkolt utak
+123 (123) Tengerszint feletti magasság
Rövidítések:
p° = puszta, t° = tanya, mjr = major,
b° = bánya, tp = telep, f° = fürdő,
szls = szállás, f° = falva.

מה טֹבוּ

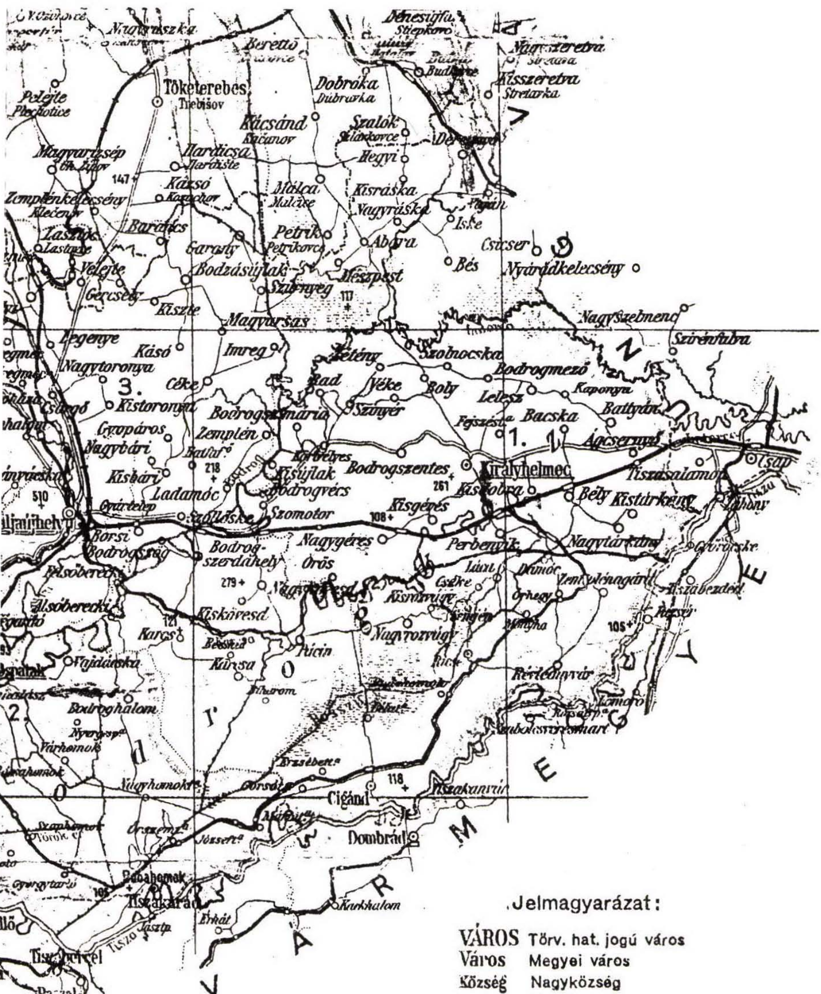
אוֹהֲלֶיךָ יַעֲקֹב

קורות יהודי מחוז זאמפלאן

מאיר שָׁש

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

בהוצאת ועד ספר-הזכרון
יוצא אוהעל וזאמפלאן, הונגריה.
נדפס בטורונטו, קנדה 1986.

Jelmagyarázat:

VÁROS	Törv. hat. jogú város
Város	Megyei város
Község	Nagyközség
Község	Kisközség
Hely	Lakott hely
	Helység 100,000 lakoson felül
	Helység 50,000–100,000 lakossal
	Helység 25,000–50,000 "
	Helység 10,000–25,000 "
	Helység 3000–10,000 "
	Helység 1000–3000 "
	Helység 1000 lakoson alul
	Magyarország határa (1942)
	Megyehatár
	Járási v. megyei városi határ
	Vasút megállóval
	Kettős vág. vasút állomással
	Fontosabb épített útvonalak
	Egyéb bekötö utak
+123 (123)	Tengerszint feletti magasság

Rövidítések:

p^a = puszta, t^a = tanya, m|r = major, b^a = bánya, tp = telep, f^o = fürdő, szls = szállás, f^a = falva.

MÉRTÉK 1: 400,000

0 1 2 3 4 5 10 15 20 km.

A vármegye

	1910-ben	1920-ban	1941-ben
területe:	6282 □ km	1776 □ km	2370 □ km
lélekszáma:	340,394	136,159	201,998
székhelye:	Sátoraljaújhely megyei város		

Járások:

1.	Bodrogközi	j. székh.:	Királyhelmec
2.	Sárospataki	" "	Sárospatak
3.	Sátoraljaújhelyi	" "	Sátoraljaújhely
4.	Szerencsi	" "	Szerencs
5.	Tokaji	" "	Tokaj
	Szlovákiához tartozó járások:		
6.	Gálszécsi	" "	Gálszécs
7.	Homonnai	" "	Homonna
8.	Mezőlaborci	" "	Mezőlaborc
9.	Nagymihályi	" "	Nagymihály
10.	Szinnai	"	Szinna
11.	Sztropkói	" "	Sztropkó
12.	Varannói	" "	Varannó

A szinnai járás Magyarországhoz tartozó része az Ungi közigazgatási kirendeltséghez csatoltatott.

Városok:

Sátoraljaújhely megyei város

A térképen a vármegye székhelyét kettős, a járások székhelyeit pedig egyszerű aláhúzás jelzi.

התוכן

פתח דבר
המחבר
★ ★ ★
I. כיבוש זאמפלאן
II. מחוז זאמפלאן 1001 - 1711
III. המאה ה־18, התהוות הקהילות
IV. יוסף השני ותקופתו
V. הווי החיים בתחילת המאה ה־19
VI. חדירת החסידות לזאמפלאן - ר' משה טייטלבוים
VII. גפן ויין
VIII. בדרך להתערות ולפילוג
IX. משיווין לשואה
X. עובדות ונתונים לתולדות הגטו באוהעל (מאת אלאק קארשאי)
XI. קהילות ישראל בזאמפלאן
רשימת קיצורים והערות

הערות לעניני כתיב ותעתיק

בכתיבת השמות ההונגריים נהגתי עפ"י התעתיק, אשר גיבשה מערכת "פנקס הקהילות - הונגריה" (יד ושם, ירושלים, תשל"ו) עם חברי האקדמיה ללשון עברית. לפיכך ő, ű, ö, ü נכתבו בעזרת האות ו'; á, a, é, e, גם כסיומות, בעזרת האות א; ly - י, gy - ג', cs - צ', zs - ז'.

שמה של העיר, שאטור־אליא־אוי־האי, נזכר בפנקס חברה קדישא בצורה — אוהעל. כך נדפסה גם בהרבה מקומות אחרים כגון, בשער ספרו של ר' ירמיה לוי"ב — "דברי ירמיהו" ובמכתב של חת"ס סופר אל רבנו ר' משה, בעל "ישמח משה" - אוהלעך יעקב משכנותיך ישראל. בדורות האחרונים התחילו לכתוב — אויהעל, אוהעלי, אויהעלי, אולם מתוך יראת כבוד לאבותינו ורבותינו ז"ל השארתי את הצורה הקדומה — אוהעל.

פתח דבר

עשרות שנים חלפו מאז ימי הטרגדיה בהונגריה ועם עבור הזמן לא פחתו הכאב והצער על אובדן יקירינו וקהילותינו. השרידים, עדי השואה, רואים כחובה קדושה להקים גל־עד לקיבוץ יהודי זה שאיננו עוד, ולספר לדורות הבאים את קורות יהודי אוהעל ומחוז זאמפלאן.

הספר הוא פרי יוזמתם של יוצאי אוהעל והמחוז בטורונטו (קנדה), שלא חסכו כל עמל ויגע ושקדו במסירות נפש כדי להשלים מלאכה זו, קרבן ציבור של נאמנים לזכר הנרצחים.

לא בן רגע נוצרה הפורענות. כלל קורות יהודי הונגריה, ובתוכם הקיבוץ הזאמפלאני, מציגות בפני הקורא את התהליך שהוביל אל השקיעה והכליה. זכויות האזרח, שהשיגו יהודי הונגריה, לא עמדו להם בבוא השעה; העם ההונגרי בכלל ובני זאמפלאן בפרט התכחשו לכל רגשי אנוש, הניחו ואף סייעו להעלות על מוקד מאות אלפי אזרחים חפים מכל פשע. אות קלון וחטא לא־יסולח להם ולקח היסטורי איום לנו.

דיון על תולדות יהודי זאמפלאן מציג גם את הייחוד של הקהילות היהודיות האלה: דבקות והתמדה במורשת - מעבר לכל קטנוניות אנושית ופלגנות פנימית - ודאגה להמשך המסורת ללא כל הבדל של השתייכות לזרם זה או לפלג אחר. אין להבין ייחוד זה, אלא על רקען ההיסטורי של הקהילות בזאמפלאן.

הנסיבות לא איפשרו לי חקר ארכיוני במישרין על תולדות היהודים במחוז, לפיכך הסתמכתי בעיקר על חומר, אשר כבר פורסם בכתבי עת שונים. על הימים של ערב הגירוש והגירוש עצמו מסרתי את רשות הדיבור לשארית הפליטה, שהם ירצו את דברם ויתנו ביטוי לזכרונותיהם ולרגשותיהם דאז. אין בכוחו של בן הדור לגשת לנושא באיזמל החד של הניתוח ההיסטורי. נניח זאת לדורות הבאים, כי המעורבות האישית מונעת ואינה מאפשרת.

בפתח הדבר ברצוני להביע את תודתי לכל אלה שעזרו בהכנת הספר. בראש וראשונה לספריה הלאומית ההונגרית ע״ש סאצ׳ני בבודאפשט ובייחוד למנהלת המחלקה הגב׳ ט. פאראנצי, אשר העמידו לרשותי ושלחו לי את כל הפרסומים שבקשתי ואיפשרו - למעשה - לאסוף את מירב החומר הדרוש. חובה נעימה לי להודות למר קרל אלפרט, שתרגם לאנגלית את חיבורי. מר אלפרט הזדהה עם העבודה בלב ונפש, הערותיו והצעותיו הועילו רבות. שלמי תודה מקרב לב למר אלכס בונדי, שערך וכתב את דפי הזכרונות האישיים והדפיס את הגירסא ההונגרית. חן־חן באותה מידה למר שמחה בינות, שהדפיס את החיבור במקורו העברי והואיל להעיר את הערותיו בניסוח וסגנון. יבוא על הברכה ד״ר אלאק קארשאי, שתרם פרק (עשירי) לחיבור זה כדי להשלים את המלאכה בתאור הרוצחים ב״עט האדמיניסטראטורים״. ד״ר קארשאי, מרצה אוניבר־סיטה בבודאפשט, חוקר ידוע של תקופת השואה, אשר פרסם שורה ארוכה של ספרי דוקומנטציה, שערכם לא יסולא בפז. במידה לא־מבוטלת, הודות לפעילותו בכתב ובעל

פה, שואת יהודי הונגריה אינה יורדת מעל הפרק.

ולאחרונה אני אסיר תודה לבית לוחמי הגיטאות, שהתיר לי להשתמש בספריה ובחומר הדוקומנטרי שבה.

בצער אני מעלה את זכרו של מורי ורבי, מו"ה פרופ. אלכסנדר שייבר, שעמד איתי בקשר התכתבות עד סמוך להסתלקותו, עודדני בעבודתי וסייע בבירור ספקות ושאלות. יהא זכרו ברוך.

עכו, תשרי תשמ"ו

מאיר שש

המחבר

מחברו ועורכו של הספר, מאיר שש, אינו יליד אוהעל, אבל חי בעיר זו מגיל 5 ומצד אביו ואמו הנו זאמפלאני בשרשיו. חניך בית ספר קאסטנבאום ואף את ארבע הכיתות הנמוכות של הגימנסיה עשה באוהעל. מכאן עבר לבית המדרש לרבנים להמשך לימודיו, אולם בית ההורים קשרו לאוהעל אף להבא. בשנים האחרונות ללימודיו באוניברסיטה ובבית המדרש לרבנים התערבו מאורעות המלחמה. מכיוון שמגיל נעוריו היה הוא חבר בתנועת נוער חלוצית, מובן מאליו, שהכיבוש הגרמני ושבועות המצור על עיר הבירה עברו בצל הסכנה של הצלת נפשות. מאיר עבד במרכז פעילות ההצלה, ברחוב וואדאס, עד השחרור. כעבור זמן נודע לו, כי כל בני משפחתו הושמדו ומבין המגורשים איש לא חזר לבית ההורים באוהעל.

ההתחלה מחדש מחזירה את האיש הצעיר את ספסל הלימודים באוניברסיטה, רכש תואר PhD ולאחר מכן הוסיף והמשיך את חוק לימודיו האוניברסיטאים והוכשר להוראת השפות הקלאסיות והיסטוריה.

אולם, כאילו נולד מאיר מחדש, משהגשים את שאיפתו בשכבר הימים, עלה ארצה והתיישב עם משפחתו הקטנה, בעכו, עיר בעלת עבר היסטורי, ושם בנה את ביתו מחדש.

מאז 1952 הוא מלמד היסטוריה בבית הספר לקציני ים עכו, אשר שם מילא גם את תפקיד המנהל הפדגוגי. על עבודתו בחקר ההיסטוריה מעידים ספריו ומאמריו המרובים, בעיקר בתחום ההיסטוריה הימית, אבל לא הזניח אף את שטח הספרות הקלאסית; תרגומיו לעברית מהשפה הלטינית והיוונית הופיעו בספר ובכתבי עת שונים. המורה המתקרב לגיל הגימלאות עוד תכניות ספרותיות רבות לפניו.

אין זה מקרה, שלכתיבת הספר על תולדות יהודי אוהעל והמחוז המתאר גם את שואת קהילה זו מאיר שש הוא האיש המתאים ולא רק משום היותו ממוצא זאמפלאני, אלא גם עקב הכשרתו המקצועית. הספר הוא פרי עמל של עבודת חקר יסודית ומסורה הסוקר את עברה של הקהילה, מתחילתה עד אובדנה ומשקף את רוחו של "האיש משלנו". יצירה זו ממלאת חלל בהיסטוריוגרפיה היהודית־הונגרית ובעלת ערך ללא שעור לבני זאמפלאן וצאצאיהם; הנצחה ראויה לעברנו.

יעקב שטיינדלר

* * *

לפני כמאה שנה עוד סופרה האגדה באוהעל, שאין מקשין בה. דברי האגדה מחזירים אותנו אל ימים קדומים ביותר, למאה השלישית לפני הספירה הנהוגה.

היה היה מצביא רומאי מפורסם, מרקלוס מרקוס קלאודיוס, המכונה בהיסטוריה - חרב רומא. הוא כבש את העיר המפורסמת בסיציליה, סיראקוזיי ואחד מחייליו אף הרג

את איש המדע המפורסם בתקופה העתיקה, ארכימדס (212 לפנה"ס). חלק מתושבי העיר נהרגו לפי חרב וחלק הוגלו הרחק מארצם ויושבו כעובדי כפיה באזור הכפרים טוקאי־טארצאל. בין הגולים היה גם רופא יהודי ושמו - שרגא. הלה עסק לא ברפואה בלבד, אלא הבין גם במכונות מסובכות, אשר את סודן למד מארכימדס בסירקוזיי. הגולים בני סיציליה היו אסירי תודה לשרגא, אשר בזכותו הם ניצלו ממוות בטוח, אף כי חיי תלות ועבודת הפרך תחת עול הרומאים מררו את חייהם. החכם היהודי הבטיח לשוביהם, כי יבנה במקום מבצר עוז וילמדם להרכיב מכונות, שארכימדס כה הצטיין בהמצאתן. לבד מסודות החכמה היה מניע נוסף, שהשפיע על מרקלוס והרי היא שרה, בתו היפיפיה של שרגא. בלבו של הרומאי התלקחה אהבה עזה לנערה, אך כל פניותיו ובקשותיו לשאתה לאשה הושבו ריקם. לחטוף את הצעירה הוא לא אבה, שכן כל מאוויו היו לזכות באהבה מרצון ובהסכמה. מרקלוס הבחין גם בכך, ששרה איננה אדישה כלפיו, אולם מתוך הערצה, כבוד וציות לאביה, היא לא יכלה לקרוא דרור לרגשותיה. כך נמשך הדבר זמן לא בלתי ממושך, בעוד מרקלוס ציפה להפשרת הקפאון.

ימים עברו ומרומא באה הפקודה , כי על מרקלוס להתייצב שם מיד. המלחמה עם קרתגו דרשה את מיטב החיילים של האימפריה. מאחר שמרקלוס לא יכול לשבור את התנגדות האב והבת, החליט לנצל את מעמדו וליטול עימו את שרה כשבויה ולהשפילה כפילגשו. בשעת הפרידה השביע שרגא את בתו, כי לא תיהפך לשפחתו של מרקלוס ותעדיף את המוות על יצועו של הערל.

לאחר צאת מרקלוס לדרך הכבידו המשגיחים את ידם. הסיראקוזאים עבדו בפרך ובמקום שהנהרות טיסא ובודרוג נפגשים הלך ונשלם המבצר, אשר החכם היהודי תכנן במצוות הרומאים. תוך כדי בניה לא שכח שרגא את מכונותיו המשונות והנה כשנגמרה הבניה, תמה אף מלאכה נוספת - מי הבודרוג התקרבו אל המבצר וזה עמד כעין אי, מוקף מי הנהרות והרומאים נשארו בחוץ, מהעבר השני של הנהר. כך קמה קהיליה סירקוזאית עצמאית קטנה, אשר בראשה החכם היהודי. ויחר אף הרומאים עליהם עד למאד והחלו במלאכת מצור, אולם היתה היא לשוא ולחינם מול תחבולותיו של היהודי שרגא.

ובינתיים שהתה שרה ברומא, כשאדונה נלחם בקרתגים. היא הצליחה להערים ולברוח ויצאה לדרך בליווי כבודה שלמה לעבר אביה. גם שרגא עזב את המבצר דרך מוצא סודי והשניים נפגשו באקווינקום (בודא). שמחת הפגישה היתה בלי קץ וגבול. היא שבה אל המבצר, שהוסיף לעמוד בגבורה במצור. הצבא הרומאי הצר עליו גדל ותפח וגם מרקלוס הגיע, אשר שמועת שווא היתה עליו, שנפל בקרב. ופתאום חל מפנה בלתי צפוי ; המצביא הרומאי, מרקלוס, נטש את מחנה הצרים ועבר לסייע לנצורים. רגשותיו כלפי שרה לא הניחו לו להוסיף ולהתנכר, ערק מצבאו והצטרף למחנה הסיראקוזאים. למרות הצטרפותו של מרקלוס הלך מצב הנצורים ורע ומה גם, שרגא נפגע בקרבות. כשהרגיש כי קצו קרב, השביע את הסובבים אותו לקברו לפי מנהג אבותיו ולשים בקברו את חותמת היד שלו הנושאת את שמו. בקשתו האחרונה נתמלאה. שרה הקימה על הקבר מצבה ועליה חקוק שם אביה.

המבצר נפל בידי הרומאים, אבל מרקלוס ושרה התחמקו ממבצר טוקאי והרחק בין ההרים הקימו להם בית חדש.

עד כאן דברי האגדה. המצבה של החכם היהודי איננה עוד, אולם במוזיאון של ניראג'האזה מוצגת חותמת ועליה מתנוסס השם - יחיאל שרגא בן מנחם גרשון.[1]

האם היה בעל החותמת שבמוזיאון יחיאל שרגא בן מנחם גרשון, החכם שבנה את המבצר בטוקאי, אין אנו יודעים. מכל מקום, כיצד יכלה אגדה תמוהה מעין זו להיות נפוצה בקרב בני אוהעל? בין כה וכה, אין כרגע אסמכתא היסטורית משכנעת המוכיחה כי תחומי רומא התפשטו כדי דרום המחוז של זאמפלאן במאה ה־3 לפנה״ס ולא כל שכן, אף יהודים לא היו כאן לפני כאלפיים ומאתיים שנה.

האם היה משהו באוויר ובאדמה של מחוז זאמפלאן ואוהעל, אשר כה חיזק ואימץ את הדמויות האגדיות של הסיפור הרחק מכור מחצבתן והשרה כבר אז את השראתו על גולי יהודה לדבוק במסורית האבות?

קרוב לשלוש מאות שנה חיו יהודים בזאמפלאן, מן המאה ה־17 עד אמצע המאה ה־20, כאשר עלה עליהם הכורת; ועתה כ־40 שנה אחרי הכחדתם בידי עמלק המודרני, משפסקה גולה זאת להתקיים ושארית הפלטה נפוצה בתבל כולה, עיקרה וגרעינה מצא את דרכו למולדת. רוחו של יחיאל שרגא, הדמות הזאמפלאנית, כאילו נשארה מרחפת שם על פני הרים ויערות, נהרות וגאיות ומזכירה את הבאים בעקבותיו מאות שנים מרובות אחריו למצוא כאן מגורי ארעי.

מחוז זאמפלאן ההיסטורי השתרע מהרי הקרפטים עד נהר טיסא; גבולותיו בצפון פולין (גאליציה) ומוקף עוד במחוזות אונג, סאבולץ', בורשוד, אבא־אוי ושארוש - מיתר הכיוונים. אורכו המרבי 175.5 ק״מ; ברובו הררי ובעיקר בחלקו הצפוני. המישור הנרחב ביותר מצוי בדרום בין הנהרות טיסא ובודרוג. מבין הרי המחוז הידועה ביותר היא שרשרת של אפאריאש־טוקאי, אשר חלקה הדרומי קרוי מרגלות־הר־טוקאי, או בקיצור מרגלות־הר (Hegyalja), אזור גידול הענבים וייצור היין המפורסם בעולם כולו. הנהר העיקרי הוא הבודרוג (Bodrog), שנוצר מאיחוד כמה נחלים; לתוכו נשפכים, אפוא, רוניווא (Ronyva) וטולצ׳ווא (Tolcsva). הבודרוג עצמו נשפך לטיסא (Tisza) ואלה שני הנהרות תוחמים את המישור הביצתי, קרב־הבודרוג (Bodrogköz).

שינויי גבולות פוליטיים מרחיקי לכת חלו בתום מלחמת העולם ה־1. עפ״י חוזה השלום של טריאנון, הועבר רובו של המחוז - 4507 קמ״ר - למדינה החדשה, צ׳כוסלובקיה (1920). מכלל האוכלוסיה של כ־343,000 נפש ב־450 ישובים נמסרו לה כ־210,000 נפש ב־373 ישובים. משתים־עשר הנפות (járás) נותרו תחת ריבונות הונגרית חמש בלבד, אשר שתיים מהן אינן שלמות עוד. שטחי המחוז המכווצים משתרעים כל פני 1776 קמ״ר עם 136,000 נפש. בירת המחוז ואף העיר היחידה בו שאטוראליא־אויהאי (Sátoraljaújhely)[2]. מקומו הגאוגרפי של מחוז זאמפלאן הוא בחלקה הצפוני־מזרחי של הונגריה ומשתרע בקו צפון־דרום. גם לאחר הסכם טריאנון הוסיף להוות

המחוז המקוטע את חלקה הצפוני־מזרחי של המדינה ההונגרית המוקטנת כשבירת המחוז היא אף העיר הצפונית ביותר בהונגריה.

ב־1938-1939, כתוצאה של החלטות ווינה, אשר בהן הוכרע גורל צ׳כוסלובקיה עד לפירוקה, הוחזרו שטחים להונגריה ובין היתר גם למחוז זאמפלאן, שהשתייכו אליו בעבר מבחינה מינהלית. שאטוראליא־אויהאי פסקה להיות עיר ספר בגבול צ׳כוסלובקיה. המחוז שגדל קמעא, לא נהנה זמן ממושך ממצב חדש־ישן זה, וכעבור 6 שנים, עם סיום מלחמת העולם ה־2, חזר הוא לממדיו שעל פי הסכם טריאנון. שנים ספורות אלה לא היה בהן כדי לאחות את הקרע בין האוכלוסין של המחוז אשר נשאר בתחומי הונגריה לבין אלה, שנעשו אזרחי צ׳כוסלובקיה. כך קרה גם בקרב הקהילות היהודיות, אשר לא הספיקו לראות באוהעל ובקהילתה היהודית את המרכז הטבעי שלהן.

השינויים הפוליטיים שהתחוללו במחוז הגבילו, כמובן, אף את תחום נושא החיבור. יהודי הנפות של זאמפלאן, שנותקו ב־1920, נפל בחלקם גורל שונה מזה של אלה, אשר נשארו אזרחי הונגריה. לפיכך, קהילות זאמפלאן הצ׳כוסלובקי העיקריות מהוות חלק לחיבור בהיקף זמני מוגבל לאמור, עד תום מלחמת העולם ה־1.

I
כיבוש זאמפלאן

מלפני אלפיים שנה ויותר מצויים נתונים היסטוריים על האזורים הדרומיים של המחוז. ישבו כאן עמי אירופה הקדומים ביותר, הקאלטים ואלה נדחקו אט־אט על ידי שבטים גרמניים. דרום זאמפלאן לא השתייך מעולם לממלכת רומא ומעט הממצאים הארכיאולוגיים אינן מעידים אלא על קשרי סחר לכל היותר. במהלך נדידות העמים השתייך המחוז גם לממלכת האווארים, אשר ההונגרים מיוחסים אליהם ורואים הם בהם את אבותיהם הקדומים בארצם. אחרי האווארים החלה הסתננות שבטים סלאוויים ובהם פגשו ההונגרים כובשי המולדת. שמות יישובים לא־מעטים שומרים עד עצם היום הזה את זכר אוכלוסיהם הסלאוויים, כפי ששם המחוז הוא ממוצא סלאווי גם כן ופירושו - טירת האדמה, לאמור, המבצרים הפרימיטיביים נבנו אז מאדמת טיט, ללא אבן. באיזור הנהר טיסא היתה נפוצה דרך בניה מעין זו. עפ״י גירסא אחרת - מובן השם הוא - אדמה דשנה.

ההונגרים כובשי המולדת, כפי שהאבות הפולשים מכונים בפי צאצאיהם, עברו את הקארפאטים בקטע הצפוני־מזרחי. מכיוון שתחומי המחוז אינם רחוקים ביותר, הוביל המצביא ארפד את צבאו ליד הנהר לאבורץ ולאחר מכן התקדם בגדתו השמאלית של הנהר בודרוג והקים מחנה ליד טירת זאמפלאן (896). כפר בשם זה עומד על תילו גם בימינו בשטח הצ׳כוסלובקי. כאן נוהלו משא ומתן עם הנסיך הבולגרי זאלאן (Zalán) בדבר העברת השלטון לידי ההונגרים. אחד מחייליו של ארפד היה טארצאל, אשר הצטיין בשליחויות סיור בחלקיו הדרומיים של זאמפלאן.

סיפורי כיבוש המולדת בידי ההונגרים נחשבים יותר אגדה משמציאות היסטורית והמקור הכמעט־יחידי על אודות מעשי הגבורה הכרוכים במאורעות אלה הוא ״הסופר האלמוני״ (Anonymus), שחי מאות שנים אחר הפרשיות המתוארות בידיו.

מערבה של הונגריה התחומה על ידי הדאנובה נכבשה בידי הרומאים במאה ה־1 לפנה״ס והיא כונתה - פאנוניה (Pannonia). יתר חלקי הארץ, למעט המזרחי (Dacia), לא נשלטו מעולם בידי רומא. שרידים ארכיאולוגיים מוכיחים, כי עם הלגיונות הרומאיים הגיעו אל פאנוניה גם יהודים. שרידים אלה רובן מצבות קבורה מהמאות הראשונות לספירה. חוקרים מניחים, כי התפוצה היהודית התפשטה במאות השנים שלאחר מכן אף אל יתר חלקי הונגריה. לפיכך, כשבאו כובשי המולדת ההונגריים בסוף המאה ה־9, הם נפגשו בוודאי בקרב האוכלוסיה הסלאווית גם ביהודים.

באמצע המאה ה־10 כתב חסדאי אבן שפרוט, החכם היהודי הידוע בספרד, איגרת אל מלך הכוזרים. בהנחה שאיגרת זו אכן נשלחה לתעודתה, הרי היא הועברה באמצעות יהודים בהונגריה. הכוזרים (kazár) היה עם תורכי; ממלכתם השתרעה מצפון קאוקאז על פני כל הערבות שליד הים הכספי וחופי הים השחור ובשיא התפשטותה הגיע עד הנהר

דניפר. אוכלוסיתה היתה, אפוא, רב־לאומית ובתוכה בני דתות שונות. באמצע המאה ה־8 התגייר חלק ממנה בעקבות ויכוח משולש שנערך בפני המלך בין יהודי, נוצרי ומוסלמי. עצם קיומה של ממלכה יהודית עוררה בקרב יהודי ספרד התעניינות רבה ועל רקע זה שוגרה האיגרת הנ"ל המבקשת מידע על אודות מדינה זו. בחיבורו המפורסם של ר' יהודה הלוי, הכוזרי, משמשת פרשת ההתגיירות של המלך הכוזרי מסגרת ספרותית ורקע להרצאת עיקרי היהדות.

לפני פלישת ההונגרים לאיזור הטיסא והדאנובה, הם ישבו פרק זמן בממלכת הכוזרים, אשר שבט אחד מתוכם, הכבארים, הצטרף אליהם. השתתפות שבט זה בכיבוש המולדת והתערותו בעם ההונגרי שימשה רקע למגמה היסטוריוגרפית בקרב יהודי הונגריה על מוצאם וייחוסם. על סמך שבט הכבארים ביקשו יהודי הונגריה המתבוללים להמציא אסמכתא היסטורית על קדמותם בארץ וקרבתם אל העם ההונגרי. על אף שגירסא זאת נדחתה על ידי חוקרים רבים, ובעיקר על ידי דוברים אנטישמים, מן הראוי להוסיף ולעקוב אחר דברי הסופר האלמוני ההונגרי, אנונימוס. לדבריו, במירב האחוזות בדרום־זאמפלאן זכו מצביאים כבארים יתר חלקי המחוז היו עדיין בלתי מיושבים; האזורים ההרריים והמיוערים בצפון שימשו אזורי ספר ובהם נחסמו הדרכים מפני מתקפות־פתע אפשריות. מתעודות מאוחרות יותר של תקופת המלכים ההונגריים מבית ארפד מתברר, שבעלי האחוזות הראשונים והגדולים ביותר בזאמפלאן היו בני מטה אבא, ממוצא כבארי. לימים, יוחס מטה זה למלך אבא שמואל (Aba Sámuel). המטה הסתעף והתפצל במרוצת הזמן למשפחות מרובות, אשר ענפיו התפשטו על פני הארץ כולה.[1]

II

מחוז זאמפלאן 1001-1711

עם ראשית התיישבותם שמרו תחילה ההונגרים על ארגון שבטי בלתי־מלוכד וההתגבשות הממלכתית באה רק בסוף המאה ה־10 עם הקמת המלוכה וקבלת הנצרות המערבית. שושלת המלוכה הראשונה היתה מבית ארפד, צאצאיו של המצביא, כובש המולדת. בית ארפד שלט בהונגריה עד 1301. עם ייסוד המלוכה ההונגרית הנוצרית נשתנו גם סדרי החברה והמנהל. דפוסי חברה חדשים נוצרו, אשר דומים לאלה המקובלים בימי הביניים של אירופה הפיאודלית, ואילו המינהל התארגן עפ"י מערכת המבצרים המלכותיים, אשר בתחילה היו כפופים לשלטון המלוכה עם האוכלוסין יחד. הרישומים הקדומים ביותר מזכירים כבר את מבצר זאמפלאן, אשר - לימים - נקרא עליו המחוז כולו. עם הזמן התפוררה מערכת המבצרים כבסיס מינהלי, אדמותיהם עברו לידי בעלי אחוזות, בין כמתנת המלך ובין בעקבות השתלטות של תקיפים מקומיים. כמו־כן, פוגשים בכתובים הקדומים אף בשמה של פאטאק (Patak) ובמבצר שלה כנותן שם למחוז. שם זה בא תכופות במקום זאמפלאן. עקב החלוקה הגאוגרפית של המחוז לצפון ולדרום מצוי לפעמים הכינוי - זאמפלאן תחתון, אשר נקרא גם מחוז סאראנץ' (Szerencs), על שמו של היישוב בחלקו הדרומי ביותר של המחוז. למעשה, נוצר המחוז, כפי שזה ידוע בדורות המאוחרים יותר, במאה ה־13. המונח ההונגרי שומר עד היום את זכר המערכת הקדומה לאמור, מחוז־מבצר (vármegye). ההסדר המנהלי החדש היה ביטוי להתארגנותה של האצולה הבינונית והנמוכה כנגד בעלי האחוזות הגדולות, המאגנאטים. בראש המחוז עמד הנציב הראשי (főispán), לידו ממלא מקומו התת־נציב (alispán). המחוז זכה יה ולייצוג באספת הממלכה. גם האצולה השיגה עמדה במינהל המחוז באמצעות משרת שופט־עבדי־(אצילי)־המלך (szolgabíró), שהוא קצין הנפה. בידיו תפקידי שיפוט ומינהל; היה הוא פקיד נבחר באוטונומיה המחוזית. בדרך זו עוצב מבנה המינהל של השלטון העצמי. כמובן, במרוצת מאות השנים הוסיפו לחול שינויים מסויימים ועם התחזקות השלטון הריכוזי של המלך, פחתה במידת־מה האוטונומיה של המחוז ועימו יחד אף שיעור עצמאותם של הנציב וקצין הנפה וגדל שעור תלותם במלכות.

כמה מקומות יישוב של זאמפלאן המעלים בליבנו זכרונות כה מדאיבים מהעבר הקרוב, קמו והתפרסמו כבר בימי בית המלוכה הראשון.

ללא ספק היתה שארוש־פאטאק (Sárospatak) המפורסמת ביותר. מעיקרה היא עיר מלכותית, אשר מילאה תכופות אף מקום מושב המלך ותחנת מעבר חשובה לסחר עם פולין. המבצר שלה מן הקדומים ביותר בהונגריה.

העיר השניה, אשר נודעה בימי הביניים, היא שאטוראליא־אויהאי (Sátoraljaújhely). בימי כיבוש המולדת הוא כבר מקום מיושב. על קדמותה של העיר ועל מיקומה הדעות

חלוקות. יש הטוענים, כי היו שם שני מבצרים, האחד עמד על הר־מבצר (Várhegy) והשני - על הר האוהל (Sátorhegy). במאה ה־12 מוזכר היישוב - גבעת־אוהל (Sátorhalma). כאמור לעיל, אדוניה הראשונים של העיר היו מבני מטה אבא. 1241 נחשבת שנת מפנה בתולדות המקום כמו בדברי ימי הונגריה בכלל. צבאות המונגולים (tatár) חדרו לארץ, הרסו והשמידו הכל, ערים הועלו באש ואזורים נרחבים נחרבו. גורל זה נפל גם בחלקו של היישוב למרגלות הר האוהל (Sátoralja). האוכלוסיה הסתתרה בהרים ואלה שנותרו בחיים, לא מצאו אלא אודים מוצלים מאש במקום עירם. את יישובם הם בנו מחדש, אולם לא במקומו הקודם, אשר הוצף תכופות במי הבודרוג והרונ׳ווא, אלא עברו לאזור גבוה יותר. שם שוכנת העיר מאז ועד ימינו, ממעבר זה מסתבר שמה של העיר שאטוראליא־אויהאי (Sátoraljaújhely), לאמור, מקום חדש למרגלות (הר) אוהל. העיר זכתה במהרה בזכויות מיוחדות מידי המלכות.

יישובים נוספים מימי הביניים, אשר עליהם מצויים זכרונות כתובים הם: קיראי־האלמאץ (Királyhelmec), הומנא (Homonna), ליסקא (Liszka), נאגי־מיהאי (Nagymihály), גאלסאץ׳ (Gálszécs), טאייא (Tállya), טארצאל (Tarcal), טוקאי (Tokaj), ציקא (Céke), קו׳באשד (Kövesd) וגו׳. אחדים מאלה התפרסמו כבר בימים אלה על גידול הגפן וייצור היין.

לבד מההונגרים שכבשו את המחוז, גרו כאן מלכתחילה גם עמים אחרים או הגיעו הנה במרוצת הזמן. בשארוש־פאטאק התיישבו וואלונים מארצות השפלה. סאכסונים (גרמנים) באו לזאמפלאן כבר בימי בית מלכות ארפד ואחריו, אולם אלה לא צלחו להאחז במחוז, על אף נסיונותיהם החוזרים ונשנים. חלקם התבוללו באוכלוסיה המקומית וחלקם נטשו. אחר הסתלקות המונגולים יושבו בזאמפלאן איטלקים. הם עסקו בגידול גפנים וכפרים מספר שומרים את זכרם עד ימינו, כגון אולאס־ליסקא (Olaazliszka), בודרוג־אולאסי (Bodrogolaszi). רוסים, או בשם אחר - רותנים, מצויים כאן מאז המאה ה־14. אלה הטיבו להאחז ובמשך הדורות בנו להם כפרים בכל רחבי המחוז. צוענים הופיעו, כנראה, גם כן במאה ה־14 ויש המבהירים את שם הכפר ציגאנד (Cigánd) בהסתמך על מוצאם הצועני של המתיישבים הראשונים בו.

קהילות יהודיות נמצאו בצפון־מערבה ובמערבה של הונגריה. לבד מהיהודים, אשר קיומם בארץ משוער עוד מלפני כיבוש ההונגרים, הגיעו הנה רובם מהארצות הסובבות. היהודים התיישבו בערים בעיקר. הקהילות החשובות ביותר היו - בודא, אסטוגום, פרסבורג, סאכ׳אש־פאהאר־וואר לאמור, אף לא קהילה אחת היתה ידועה מזרחה מהדנובא. קרונ לוודאי, שבזאמפלאן לא חיו יהודים בימי שלטון בית ארפד. למרות דעה מקובלת זאת, טוען ההיסטוריון ל. וואניציאנר ללא איזכור מקורות, כי בשארוש־פאטאק נמצאו יהודים כבר לפני פלישת המונגולים.[1] ברם, המלך אנדריאס ה־2 השתתף במסע הצלב ה־5; בשנת 1217 הגיע לעכו ולאחר הפלגה ארוכה באניה וויניציאנית נחת בנמלה. המלך ההונגרי וצבאו הסתפקו באי־אלו גיחות לצפון הארץ, כדי מרגי עיון בלבנון ולאחר מכן ירדו למצרים. מסע מלחמה זה נסתיים במפלה מבלי יכולת להכניע את מצרים. אנדריאס סבור היה, כי בכך יצא ידי חובתו ולמרות מצוות האפיפיור החליט

המלך לשוב על עקבותיו וחזר להונגריה. ידוע, שבין נושאי הצלב היו שני בני זאמפלאן: האחד ממטה ראטולד או ראטוט (Rátold, Rátót) ממוצא איטלקי ושמו ג'ולא. מטה ראטוט היה אדונה של שאטוראליא־אויהי בתקופה שלאחר מסע המונגולים; והשני - נקרא שאבאש (Sebes), אבל על איש זה אין עומדים לרשותנו נתונים ביוגרפיים. הנה כי כן, קשר חטוף ומקרי בין זאמפלאן לארץ ישראל בימי הביניים שלא באמצעות יהודים.

שמה של הונגריה בימי הביניים היה ארץ הגר. לראשונה הזכיר את השם הרב קלונימוס בן ר' שבתי בפסק דין ב־1050.[2] השתמש בו גם רש"י בספרו "פרדס" בציינו את "רבינו יצחק מארץ הגר"; וכמו כן המהר"ם (ר' מאיר מרוטנבורג). שם זה נשתגר מאז בספרות הרבנית ונפוץ בכתבי הסופרים של תקופת ההשכלה, גם בקשר של יהודי זאמפלאן.[3]

שושלת בית ארפד פסקה ב־1301 ואחריה נשלטה הונגריה ע"י בתי מלוכה שונים; תחילה בית אנז'ו אשר בימיו גורשו היהודים לראשונה מהארץ ואחריו ז'יגמונד, קיסר הממלכה הגרמנית־רומאית. בימיו של שליט זה (1419) מוזכר אזרח אוהעל, לוקאס (Lucasius) המכונה - יהודי (Zydo) והכוונה כנראה לשם משפחתו. על אף שאין זה מוכיח עדיין על עבר יהודי בעיר, יכול הוא לרמוז על קשר אפשרי.[3]

מסמך אחר מסוף המאה ה־15 מעביר את הקורא לתקופת שלטונו של השליט היחיד ממוצא הונגרי למחצה אחר בית ארפד, הרי הוא המלך מתיאס המפורסם. הלה מינה איש יהודי לתפקיד פרנס של כלל יהודי הונגריה, שעיקר תפקידו היה איסוף מיסים מבני עדתו. את התפקיד הנכבד הזה מילא יעקב מנדל מ־1482 ואילך. הוא התגורר בבודא בקרבת אדונו המלך, בעוד נאמניו היו פזורים בקהילות היהודים ברחבי הארץ כולה. אחד מנאמניו, אשר שמו ישראל, פעל ב־1489 ב(שארוש) פאטאק. היהודי ישראל "איש פאטאק" הצליח להחרים את הונו של אזרח העיר קאשא (Kassa), שנשאר חייב לפרנס היהודים. לא נתחוור עדיין, כלום נחשב הדבר הוכחה לקיום קהילה יהודית במאה ה־15 בשארוש־פאטאק, או היה היהודי ישראל סוכן נוסע בלבד, אשר לרגל עסקי הפרנס הגיע למחוז זאמפלאן ובגלל היותו בקרבת מקום גבה את החוב לאדונו גם בעיר קאשא. מאז ואילך, משך 13 שנה העסיק ישראל את רשויות המשפט. לבד ממקרה אחד, הוא זכה בכל פניותיו אל רשויות המשפט ונהנה מעזרתן בגביית חובות. מכל מקום, אף אם במעשיו של ישראל "איש פאטאק" ובהחזקת נכסים אין בהם עדות לקיום קהילה במחוז זאמפלאן במאה ה־15, ענייניהם הכלכליים חייבו את היהודים לעשות היכרות גם עם אזורי הונגריה המזרחיים.[5]

חדירת התורכים להונגריה ותבוסת צבאה בשדה מוהאץ ב־1526 יצרו מצב חדש לחלוטין. לבד מהכיבוש התורכי בחלק ניכר של הארץ, שניים טענו לכתר הונגריה: שליט אוסטריה מבית האבסבורג - הקיסר פרדיננד והנסיך של טראנסילוואניה - יאנוש סאפוייאי. מחוז זאמפלאן היה מלכתחילה אזור ספר בין שני הטוענים לכתר מכאן והתורכים - שהשתלטו על מרכז הארץ - מכאן. עם נפילת בודא, מרכז הממלכה ההונגרית, לידי התורכים, נעשתה חלוקתה המשולשת של הונגריה עובדה קיימת

לכ-150 שנה. המחוז נכלל בשטח המלכותי של בית האבסבורג ומכיוון שהיה לאזור ספר, הוא סבל מפורענויות רבות. התערער בטחון הפנים, בעלי האחוזות נלחמו איש ברעהו, כשזה תומך במלך היושב בווינה וזה בנסיך טראנסילוואניה, בעוד התורכים פורצים מדי פעם לשטחי המחוז ואף נאחזים בו באורח ארעי באזוריו הדרומיים.

במהלך תהפוכות אלה עבר המחוז גם לידי נסיך טראנסילוואניה. כך קרה בימי הנסיך ג'ורג' ראקוצי ה־1. הלה טיפח במיוחד את בית הספר המפורסם בשארוש־פאטאק, אשר התפרסם כבר באותם הימים. בית אולפנא זה נוסד ב-1531, תחילה כעין בית ספר יסודי, אולם במהרה היה הוא לבית ספר גבוה. הנסיך קבע את רשויות המוסד ודרך ניהולו.

בין נסיכי טראנסילוואניה היו שליטים סובלנים ואלה הרשו ליהודים להתיישב בארצם. כך הגיע אל Alba Julia (Gyulafehérvár) הרופא וואלריוס דוד מספרד, בוגר האוניברסיטה של Salamanca. הדוקטור הצעיר הוסיף ושקד על לימודיו מקודם וגם באוניברסיטאות של צרפת ואיטליה. מן הסתם, בבואו לאלבה יוליה לא הדיר את רגליו מן הקולגיום המפורסם של העיר. הוא בא לדין ודברים עם הפרופסורים ובהשפעתם השתמד והיה לנוצרי פרוטסטנטי. הנסיך ראקוצי מינה את דוד להורות תיאולוגיה ופילוסופיה בקולגיום בשארוש־פאטאק. ב-1636 עקר הפרופסור למקומו החדש עם אשתו, שלושת ילדיו ומשרתיו על חשבון ראקוצי; ומה גם, לאות הוקרה וכבוד התבצע המעבר מטראנסילוואניה לשארוש־פאטאק בליווי צבאי.[6] על השכלתו של הנסיך ודאגותיו לפיתוח הקולגיום מעיד בית הדפוס, שהוקם במקום ובו לבד מאותיות יווניות הוזמנו אף "אותיות יהודיות", בהתאם לרוח המאה ה־17, כאשר הלטינית, היוונית והעברית נחשבו בעיני משכילי הדור כשפות קלאסיות.[7]

מחוז זאמפלאן אינה רק אדמת ייצור היין הטוב ביותר של הונגריה, אלא הגיע אף לפרסום שם עולם ובצדק, הודות ליינות טוקאי שלו, שאין כמוהם בטעמם, ריחם והעסיסיות אשר בהם. "מרגלות ההר" (Hegyalja) שוכן בקו הגבול הצפוני של גידול הגפן ועל אף זאת, אין האזורים הדרומיים יותר של הונגריה יכולים להתחרות בטיב יינותיהם. המדרונות הדרומיים יותר של "מרגלות ההר" ניטעו בגפנים כבר מתחילת כיבוש הארץ בידי ההונגרים, אולם אחר הסתלקות המונגולים באמצע המאה ה־13, התפרסמו בגידולם המהגרים האיטלקים. את ייחודו של יין טוקאי מייחסים לשיתוף הפעולה הנדיר של קרקע ומזג אוויר; עד אשר אף גפני ארצות נכר שניטעו כאן, שינו את טעמם והתפתחה בהם העסיסיות של "מרגלות ההר". מלך היינות הוא האסו (Aussbr-uch) המיוצר מגידולים של שנים ברוכות. את ענבי האסו בוצרים בציר ברירני, אחד אחד, מהאשכולות ולאחר הדריכה מתקבלת תמצית דמעי סמיכה, שהיא בסיס ליצור יין מיוחד זה. את יין האסו הראשון הכין כומר החצר של ג'ורג' ראקוצי לאשתו של הנסיך (Lórántffy Zsuzsanna) מהבציר של כרם Oremus (הידוע אף היום) באוהעל.[8]

פולין, רוסיה וגרמניה היו הצרכניות העיקריות של יינות "מרגלות ההר". אין פלא בדבר, אפוא, שאחד המסמכים הקדומים ביותר בקשר לפעילות היהודים באזור והכתוב בשפה ההונגרית (1609) נוגע לבציר במאד (Mád). הכתוב טוען "שלא הפולנים בלבד

באים ל'מרגלות ההר' לקנות יין, אלא אף היהודים הקונים יבולים שלמים. האדון אלאגי - הנציב הראשי של המחוז - מכר במאַד ליהודים יבול כדי 50 חביות; הם בעצמם בצרו ומזגו בחביות..." לשון אחרת, אין זה אלא רמז ליין כשר, אשר את הכנתו אסור להפקיד בידי גויים.[9]

---

*ראה שמות, כב, כח.

מעניין לראות סיכום חשבון משנת 1633 על עסקי יין. המסמך נכתב בשפה ההונגרית ומזכיר את היהודי יעקב (Yakob sydo) ואת היהודי - סתם. ניתן להניח, שמפאת מיעוט היהודים, די היה לכתוב - היהודי והאנשים ידעו בוודאי, במי המדובר. חביות היין, בכמות לא רבה, נמכרו בקיראיי־האלמאץ (Királyhelmec), בסוילו"ש (Szölös) ובבארא־גסאס (Beregszász). אנו מסוגלים לעקוב, אפוא, אחר נתיב הסחר של היהודים בהונגריה, מהמערב למזרח ומצפון לדרום כסימן ראשון טרם התיישבותם בזאמפלאן ובמחוזות אחרים במזרחה של הונגריה.[10] כשלושים שנה מאוחר יותר מחזקת עדות נוספת את העובדה הזאת ובה נטען, שהיהודים בוצרים בעצמם, דורכים וגו' ודאגו גם לשמירת היינות במקום אחר הכנתם.[11] יהודים אלה יכלו להיות סוחרים ומתווכים מפולין או אף שליחי הקהילות מאזוריה המערביים של הונגריה. לעומת זאת קיימת גם אפשרות נוספת; הם באו מהאזור התורכי של הונגריה, אבל מסחר זה היה כרוך בסכנות לא מעטות, כי חל איסור מוחלט למכור משקה משכר למאמין מוסלמי והעובר עליו יתחייב בראשו.[12] מכל מקום קרוב לוודאי, שהיהודים מפולין נהגו להגיע במחצית הראשונה של המאה ה־17, שכן מהשאלה שהופנתה אל ר' יואל סירקוס מתברר, כי הם באו במגע עם "השר ראקוצי". הבעיות נגעו להלכות כשרות היין. הסוחרים ביקרו ב"מבצר זאמבור" (Zombor) השוכן בנפת סאראנץ' ואכן היתה שם אחוזה למשפחת ראקוצי.[13] שמא נוכל לראות בסוחרים אלה את אבותינו הראשונים, אשר הניחו את היסודות להתיישבות היהודית בזאמפלאן כבר בתחילת המאה ה־17, כשהיא כרוכה בגידול הגפן, ייצור היין ושיווקו.

ייצור יין כשר הוא רק פן אחד, אשר עשוי היה להשתית כאן את היישוב היהודי. כאמור, היה המחוז אזור ספר, מקום מעבר לסחורות למיניהן. עדויות נוספות מספרות על התקשרות תושבי זאמפלאן עם יהודים המייבאים פרוות ותבלינים מפולין. יהודי, בשם - ישראל, הוביל מוצרים אלה, אשר משום־מה הוחרמו; המזמינים, שבשמם פעל ישראל, טרחו ועמלו לשחרור הסחורות ועיקר טענתם היתה, כי הפולנים עלולים להגיב בחריפות, אם ייפגע הסחר החופשי.[14] מיבוא סחורות נהנו לא רק המתווכים, אלא אף הרשויות השונות. בגבול הארץ שולם מכס, שהיווה חלקי שלושים מערך היבוא ומגיע לאוצר המלך. ברם, בעלי אחוזות וערים גבו גם מכסים למיניהם עבור השימוש בדרך, בגשר וכו'. פטור מתשלום ניתן לאיש אציל, אבל גם אחרים יכלו ליהנות ממנו מטעמים שונים. המוכס המלכותי נקרא tricesimator (harmincados), הגובה את חלקי השלושים. באמצע המאה ה־17 הופיעו כבר החוכרים היהודיים הראשונים המוזכרים במסמכים. אלה חכרו טחנות קמח, פונדקאות ומכרו בהם יי"ש ותמד, מין משקה חריף

עשוי מדבש וכשות. (méh-sör). כנראה, היו ליהודים בכפרים דוודים להכנת יי״ש ואנשי הרשות באזור הומונא בצפון נדרשו להשגיח על מספרם על מנת למנוע השתמטות מתשלום מיסים על פעילות זו של היהודים,[15] הרי תשלום החכירה הוא ענינו של הפרט המחכיר ואין לה לרשות נגיעה בדבר. אלה הן העדויות המעטות המאפשרות להסיר את הלוט מעל ראשית הופעתם של יהודים בזאמפלאן ואם התפרנסו גם מחכירת נכסי דלא ניידי, הרי היוו הם את הגרעין הראשוני של ההתיישבות באמצע המאה ה־17.

בתקופה זו חזר המחוז לרשות המלך מבית האבסבורג וניתק מנסיכות טראנסילוואניה. בעשורים הבאים לא ניצל זאמפלאן מכל הפורענויות שעברו על הונגריה. לקראת סוף המאה הנדונה נדחקו רגלי התורכים מרובה של הארץ מפני צבאות הנוצרים בהנהגה האבסבורגית. אולם, על מעשה השחרור לא ניתנה תודת העם ההונגרי כולו למלך, אלא נהפוך הוא; לפני סילוק התורכים מהונגריה היו כבר סימנים ברורים לאי־שביעות רצון בקרב חלק לא מבוטל של האצולה ההונגרית, אשר התבטאה תחילה בקשר אנטי־האבסבורגי. המרדנות גברה וחזקה גם בשל דיכוי וקיפוח הפרוטנסטנטים. על רקע זה פרץ מרד גלוי (1678), כעשור שנים אחרי שיחרור בודא מכיבוש מתורכים, בהנהגתו של אימרא תו׳קו׳לי (Thököly). היה זה המרד הראשון בלבד במהלך ההתמודדות ארוכת־השנים בין המלך מבית האבסבורג לבין נתיניו ההונגריים עד נפילתו של פארנץ ראקוצי ה־2 בתחילת המאה ה־18.

בתקופה הפכפכה זו טרם התבסס יישוב יהודי כלשהו בזאמפלאן. היהודים ישבו פזורים, ולרוב בודדים, בכפרים ובעיירות וברוב המסמכים, שהם בעלי רקע כלכלי, משתקף אך במעט הרקע של הונגריה השרויה בשינויים כה מפליגים. כל הידוע מתוך סדרת הכרכים של אוצר המסמכים של יהודי הונגריה, כי ליד עסקאות היין הם חכרו לרוב פונדקאות ומכס[16] וגרו בבתים מושכרים.[17] למקרה חריג לגמרי נחשב ב-1657 אותה עסקה, שהסתעפה כדי מחוז נייטרה (Nyitra) במערב הונגריה, מאות קילומטרים מזאמפלאן ומעורבים בה שני יהודים מאוהעל, מארק מויססוביץ׳ המוכס ומארק סטיאסני. הם התקשרו עם סוחרים הונגריים באוי־גאלגוץ (Uj-Galgóc) ויחד הובילו בדיל לתורכים בבודא. הבדיל נקנה במוראביה ובסיליזיה.[18] המעשה היה שונה מעסקות היין הרגילות זה עשרות בשנים; הפעם היה זה סחר־מעבר והיהודים תושבי אוהעל פועלים הרחק מביתם. על התרחבות הסחר מעיד אף האיסור, שהמחוז הטיל על יהודים ויוונים בשללו מהם את הזכות לסחור בכסף וזהב.[19] העדויות הכתובות מרבות להזכיר את הכפרים והעיירות, אשר בצפונו של המחוז, הקרוב לגבול פולין. ניתן לשער, שיותר יהודים היו בהומונא ובסביבתה מאשר באוהעל ודרומית לה.

כל סחר כרוך בבטחון הדרכים. האם פעלו בתחום זה רשויות המחוז? מעשה שהיה, כך היה; בקיץ 1669 עברו שני יהודים בכפרים מספר ולעת ערב נטו ללון בכפר ראקוץ (Rákócz). הם באו מצפון הארץ והביאו עימם בד למכירה. בצאתם את ראקוץ עם שחר נשדדו. לאחר תלונת היהודים מינה תת־נציב המחוז (alispán) וועדת שלושה לחקירת הפרשה. הוועדה גבתה עדויות, אבל - למרבה הצער - אין בידינו ידיעות על התגובה או העונש שנגזר על השודדים ומתכנני המעשה. מן הסתם, היה זה אינטרס עליון של המחוז

לדאוג לבטחון הסחר ולגונן אף על סוחרים יהודיים.[20] לעומת זאת, כשהחמיר המצב הפוליטי בכלל הארץ, ובזאמפלאן כאזור מעבר לא־כל שכן, לא היה סיפק בידי רשויות המחוז לעשות דבר. אם כן, לא נאמני המלך בלבד, אלא גם המורדים במלכות (kuruc) הציקו ליהודים. ב-1680 הועלו באש שתי עיירות, טוקאי ושארוש־פאטאק בידי אנשי תוּקוֹלי וההודעה הרשמית מזכירה, כי היהודים ניזוקו במיוחד.[21] מכל מקום, באזור הומונא הסר למשמעת תוּקוֹלי פורסם ב-1683, שעל היהודים לשלוח את נציגיהם מוי"ם בדבר קביעת המיסים הרגילים; וכמו־כן, הם מחוייבים להציג את ההרשאה של תוּקוֹלי, אחרת לא יוכלו להמשיך בסחר החופשי שלהם. ברם, לעומת גודל הציפיה בנוגע למספר היהודים ולגביית כסף רב מהם, נחלו הרשויות אכזבה - כביכול. משבדק הפקיד את המצב, הודיע במהרה, שחוכר יהודי אחד בלבד מתגוררר בהומונא באורח קבוע והיתר - מופיעים כאן לקנות יין רק בימי הבציר. על חוסר הבטחון השורר בדרכים מאפיינת ההערה בהמשך לאמור, "את יינות היהודים שודדים נאמני המלך (labanc) בעת ההובלה ורק תמורת תשלום כפול ומכופל מרשים הם ליהודים להמשיך בדרכם. היהודים כבר אינם מעזים לבוא ולקנות יין".[22] על מיעוט מספר היהודים ופיזורם מעידה ידיעה מ-1671: באחוזת אצילים בנאגי־מיהאי (Nagymihály) גרו שני יהודים חוכרים.[23]

לא תמיד היו רשויות המחוז תומכי הסוחרים הזרים, יהיו אלה פולנים או יהודים. ב-1688 שיטחו הן את תלונתן הכתובה בשפה הלטינית בזו הלשון - "פולנים ועברים (Haebrei) ובני לאומים אחרים, אשר בדרך כלל אין נושאים בנטל המלכות, רגילים לחדור כדי ימרגלות ההר בעיצומו של בציר וקונים את היינות המובחרים והמצויינים במחיר מוזל ומנצלים את הרווח המיידי..."[24] אין זאת אלא קנאת אי־אלו אצילים, מכיוון שהעדיפו הכורמים את הזרים עליהם ואילו גזרה המלכות על מונופול, הסוחרים והמתווכים המקומיים היו בוודאי מוזילים את המחיר עוד יותר. נדמה, שבקשת המחוז לא נענתה ואם כן, הרי באורח זמני בלבד. כחמש שנים מאוחר יותר, קנה יעקב אישראלוביץ', מי שהיה חוכר בהומונא, 30 חביות יין, 30 טאלאר (Tallér) החבית ועל הקבלה חתם בעברית - "יעקב בן האלוף המנוח הר"ר ישראל ז"ל".[25] מן החתימה מתברר, כי ליעקב - למעשה - לא היה שם משפחה ואותו קבע בתרגום שמו מעברית לאמור - בן ישראל. דבר נוסף: מוצאו של האיש מפולין, הוא לא ידע צורת אות לטינית ועל כן חתם על הקבלה בשפת עבר (הסיומת "ביץ, משמעה - בן). מתוך עדות המסמכים יוצא, שבעשור האחרון במאה ה-17 רבו החוכרים היהודים (או שמא שרדו מסמכים יותר?) בזאמפלאן. בדרך כלל מוזכרים היהודים בשמותיהם הפרטיים בלבד, תחום פעולתם הם האזורים הצפוניים של המחוז, כגון הומונא, גאל־סיץ' (Gálszécs)-טאראבאש (Terebes), סטרופקו (Sztropkó), נאגי־מיהאי וכו'. אעפ"י שב-1673 נאסרה על היהודים החכירה, אין לאיסור זה כל זכר לבאות. ארי' ליב מן פזדיוויץ' (Pázdics) חתם ב-1691 את שמו בעברית על קבלה המאשרת תשלום 6 פורינט תמורת שתי חביות בירה עבור חיילים טירונים, שנשארו ללון לעת לילה בנאגי־מיהאי. שמו בחותם אמור להביע, שהוא כבר נולד בפזדיוויץ', או לכל הפחות הינו תושב וותיק בכפר.[26] זאת ועוד, אף "היהודי יהודה" נתן קבלה בוואַרנו (Varannó) על קניית בירה ודג מלוח ובחותם של

זה ניתן לקרוא "יהודה מפרמשלא" לאמור, מוצאו מ-Prmysl בפולין. האיש היה צריך להיות מקובל ומושרש במקום, שכן שמו בהונגרית נכתב בצורת חיבה - Judka zsidó. מסמכים נוספים מרבים להזכיר חוכרים וחכירה, כמו למשל בסינא (Szinna), שם חכר יהודי מבשלת שכר, מכס ופונדק למכירת יי"ש בתשלום שנתי.[27] מענינת רשימת חוכרים יהודיים מ-1698 המזכירה יהודים בצפון המחוז, אולם בסופה הערה - "ראוי להודיע... שאין ידועים שמות יהודים... באויהיי שפרנסתם טובה".[28] בהומונא עבור חכירת טחנות ופונדקאות שולם 500 פורינט לשנה.[29]

בשנה האחרונה של המאה, ב-1699, הוסיפו היהודים להשתתף בסחר הבינלאומי בין הונגריה לפולין למרות כל ההגבלות הקודמות. יהודי מאוהעל (שמו אינו מוזכר) ייצא טבק לפולין והנה נשדד הלה עד הפרוטה האחרונה ו"פשט את הרגל" - מציין מסמך בן התקופה.[30] ממסמך אחר מאותה שנה למדים אנו על יהודים אחרים מיישובי צפון המחוז. חלקם עניים מרודים וחלקם סוחרים מפולין העושים פרקמטיא עם הארץ השכנה ברשיון.[31]

אם עד כה מצאנו יהודים בכפרי המחוז ובעיקר בחלקו הצפוני, באוהעל עצמה אין נתקלים בהם. בטרם הופיעו בעיר, מוזכר השם יהודי ב-1664 זו הפעם השניה בספר העיר, כ-250 שנה אחר אותו לוקאס, שהוריש בצוואתו נכסים לטובת הציבור. אשה בשם Zsidó Katalin, אשר היא ובעלה ערכו חוזה כלשהו.[32] בשתי צורות נוספות מצוי השם יהודי כשם משפחה לאצילי המחוז בעלי האחוזות ושניהם בקרב־בודרוג, בכפרים Nagyrozvágy ו- Kisrozvágy. השמות הם Siday, Zsiday. זאת ועוד, בשלטי האצולה של משפחות מספר במחוז זאמפלאן מצוי בין יתר העיטורים גם כוכב בעל שישה חודים, אשר כבר בתחילת העת החדשה נעשה סמל מקובל ליהודים במרכז אירופה כמגן דוד.[33]

ימי המרד הגדול של פאראנץ ראקוצי ה־2 עוברים לגבי היהודים ללא שינוי כלשהו במצבם. כמו בימי תוי־קוי־לי, כן גם בעת ההיא, הם המשיכו בעיסוקיהם, למשל: השלטון המהפכני החדש קנה ב-1705 מיהודי לבדים תמורת יין, שיוצר בכרמי ראקוצי ב'מרגלות ההרי'. לעומת זאת, יהודי מליסקא (Liszka) הואשם על אי־תשלום חוב על קניית יין באשראי ונכלא בבית סוהר במונקאץ' (Munkács), ומכיוון שברח האיש מכלאו נאלצו לחפש אותו אנשי הרשות ברחבי כל הארץ, בהונגריה ובטראנסילוואניה כאחת. לא ידוע אם ראקוצי הסכים לפרסם צו הבאה ומעצר נגד היהודי הבורח.[34] מנהיג המרד היה זקוק, כמובן, לכסף רב. הוא עמד בקשר די הדוק עם איש העסקים שמואל אופנהיימר בווינה. בעקבות איזה הסכם, "היו לו כאן מספר חביות יין, ומזה זמן שמרו שני יהודים משלו בפאטאק (Patak) וטיפלו בהן. ועתה היהודים דלעיל שברו את החותמות ואנשי כבוד הנסיך בחרו בחביות המשובחות ביותר ולקחו מכאן..."[35] אין לומר, כי המורדים של ראקוצי נטו חסד מיוחד ליהודים, אם כי לא ידוע על התנכלויות מיוחדות בזאמפלאן. מכל מקום, מפני צבאות המורדים נמלט יהודי ב-1705 והגיע לאוהעל.[36] המרד המפורסם נסתיים ב-1711 וכשלונו מסמל הן להונגריה והן לעתיד ההתיישבות היהודית בה עידן חדש.

III
המאה ה-18, התהוות הקהילות

במפנה המאות 17-18 התחוללו בהונגריה שלושה ארועים רבי משמעות: התורכים גורשו ממרכז הארץ, היא אוחדה תחת שלטון בית־האבסבורג והובסה ההתקוממות הלאומית של ראקוצי המכוונת נגד השלטון האוסטרי. אוכלוסית הונגריה נדלדלה עד למאד והגירה רבת ממדים מקבוצות אתניות שונות הציפה אותה. היישוב היהודי היה מרוכז בצפון־מערבה של הארץ והורכב מיוצאי אוסטריה, מוראביה, גאליציה ופולין, בעוד מיעוטם בלבד ישב בצפון־מזרח.

מעמדם החברתי של היהודים, אם הם ישבו במחוזות האצילים, נחשב כשל הצמיתים (jobbágy), אולם בדרגה גבוהה במקצת. קהילות אחדות קמו, אחר שבעלי האחוזות העניקו רשות ישיבה, בשעה שהמלך והערים החופשיות לא תמיד עשו כן. היו, אפוא, היהודים אזרחים המופלים לרעה, זכויותיהם לא הוגדרו באורח חד־משמעי, לא במקום מגוריהם ובהיקף ארצי לא כל שכן. רשות המגורים היתה תלויה בשרירות־לב הרשויות למיניהן - עירונית, מלכותית וכאמור, משל בעל האחוזה. היהודי לא היווה חלק במבנה של החברה, מקומו בסולם הפאודלי לא נקבע. במשטר האבסולוטי־פאודלי של הונגריה פורסמו בדרך־כלל הלאוו־ים לאמור אלו מלאכות וענפי מסחר אסורים עליהם. שתי רשויות עיקריות השגיחו על היהודים, המלך ובעל האחוזה, כי מירב הערים היו סגורות בפניהם. אולם, הודות למאבק שבין השאיפות הריכוזיות של המלך לכוונות ההיבדלות של האצולה ההונגרית יצא לפעמים היהודי נשכר. בהיקף ארצי, נתן המלך היתר להתיישב, אבל היה היתר זה טעון הסכמת בעל האחוזה, אשר קבע את יחסי התלות, חובות וזכויות. החסות הפאודלית נעשתה הכרחית לשם הגנה, אשר ניתנה תמורת התועלת הכלכלית, שבעל האחוזה הפיק מנתיניו היהודיים.

הונגריה המעורערת שלאחר הפורענויות המרובות טרם התאוששה. הסחר הגיע אך במעט אל הכפרים עקב הדרכים המשובשות ובמצב ענינים מעין זה בלט שבעתיים תפקידם של היהודים הבאים למלא חלל ריק, על אף שנתקלו הם באפליה חוקית ובדעות קדומות. היהודים לא היו ממקשה אחת, אם כי רובם השתייכו לרובד חברתי הנמוך והדל ביותר. על מעמד היהודים במחצית הראשונה של המאה ה-18 מעידים מפקדי האוכלוסין, conscriptio בלעז ואלה כוללים נתונים על מצבם הכלכלי והחברתי, על מגוריהם ותעסוקתם; וכל זאת, כדי להבטיח את גביית המיסים. נתברר אם כן, כי תוך כדי יישוב הארץ הדלילה באוכלוסין בקבוצות אתניות שונות הגיעו גם יהודים אל המחוזות הצפוניים־מזרחיים, בין מהארצות השכנות ובעיקר מפולין ובין ממערבה של הונגריה, כלומר דרך הגירה פנימית.

מפקדים חלקיים ראשוניים נערכו עוד בשנים 1698-1699 באי־אלו נפות בצפון זאמפלאן, אולם היו אלה לוקים בחסר במידה רבה ביותר. מפקד בקנה־מידה ארצי נערך בראשונה בשנים 1725-1728 ומכך יוצא, שב-56 כפרי המחוז (מתוך 435) התגוררו

כבר אותה עת 78 משפחות יהודיות ; בחמשת המחוזות של צפון־מזרח הונגריה נמצאו אז 203 משפחות. אין לדעת מכך - כמובן - את מספר היהודים ואף אם נפקדו כל היהודים, או החוכרים בלבד. (לצורך סטטיסטיקה משוערת נהוג להכפיל את מספר המשפחות ב-4.5).[1] אם נשווה את המספר המשוער של יהודי זאמפלאן והמחוזות הסמוכים לו עם זה של פולין יוצא, שהיוו יהודים אלה מעט מזער לעומת האוכלוסיה היהודית הרבה בארץ השכנה. דלילות מספר היהודים כאן מובהרת בכך, כי לא רצו לחיות בגפם ומבודדים ; היהודים העדיפו מעולם חיי קהילה, אשר בלעדיה אין אפשרות להתפלל במנין, לספק מזון כשר, לקיים בתי אולפנא ללימודי תורה, להחזיק בית עלמין וגו' וכל אלה מהווים הלכה למעשה את הקיום היהודי. מן הסתם, מעטים ראו באותם הימים בארץ הונגריה יעד להגירה, תהא המצוקה אשר תהא בפולין ובארצות האחרות הסמוכות לה ממערב. הבאים לזאמפלאן התיישבו תחילה בנפות הצפוניות־קיצוניות בעיקר ובתחילת המאה ה־18 טרם הגיעו הם אל הנפות הפנימיות בדרום. אף החוכרים שבהם היו עניים מרודים והדבר מתברר מדמי החכירה הזעומים, אשר הם שילמו, אי־אלו עשרות גרושים (krajcár) לכל היותר. עורכי המפקד ציינו לא פעם על יהודי זה או אחר, כי הינו "פליט עלוב". הסחר התנהל ברמה פרימיטיבית, כי דרישת הצרכנים הכפריים היתה מועטה. אולם, אף יהודים ספורים אלה היוו אז 0.83% מכלל האוכלוסיה, כשאחוז זה גבוה במקצת מהממוצע הארצי שעמד אז על 0.65%. בזאמפלאן ישבו באותה תקופה יחסית יותר אצילים ויהודים ופחות עירוניים וצמיתים מאשר הממוצע הארצי. מגמה זו בהתפתחות, שעתיד לקום במחוז זאמפלאן קיבוץ יהודי משמעותי, היתה כבר גלויה לעין בתחילת המאה ה־18. במפקד כללי, שנערך ב-1715 לא נהגו באבחנה מבחינת הדת, אלא לגבי היהודים בלבד. נפקדו אז במחוז 541 יהודים, אשר מתוכם 53 ראשי משפחה עסקו בפונדקאות, 39 בזיקוק כוהל ורק 5 היו סוחרים.

יהודים עניים אלה לא היו מסוגלים לבצע עסקאות גדולות ורבות היקף. אולם לב אופנהיימר, סוחר ווינאי עשיר, קנה מאה חביות יין אסו כשר אצל Viczény Mihály, מי שהיה המוכס (harmincados) ואולי אף הכורם, ב-105 פורינט החבית לאמור, היקף העיסקה הגיע כדי 10,500 פורינט. היה זה סכום עתק באותם הימים, שכן כלל המיסים ששילמו יהודי המחוז לא עלה על עשרה אחוז ממחיר מאה חביות יין אסו כשר. נמצאו - כנראה - יהודים עשירים בווינה ובערי גרמניה, שהיה סיפק בידם לקנות מאופנהיימר את משקה המלכים העולה ממון כה רב, אך לא כן יהודי זאמפלאן. אין המסמך מבהיר דבר וחצי דבר, כיצד זה קרה, כי כורם זאמפלאני גוי תחם לעצמו תחום כה צר לייצר יין אסו כשר וכמו־כן איננו יודעים, מי היו משגיחיו, אשר עמדו על המשמר החל מהבציר וכלה בשיווקו לווינה. ההיסטוריה הרשמית של מחוז זאמפלאן אינה מזכירה בין משפחות האצולה את הכורם (המוכס) הנ"ל, מי שיכול היה להיות גם מתווך העסקה עקב מעמדו הרם כפקיד מכס.[2] המסמך, שתאריכו 1721, מציין את תנאי המכירה בלבד. חלק מהתשלום נמסר מיד ועל היתרה ניתנו שטרות חוב. בסיום תעודת המכירה מופיעה חתימה בעברית.[3]

(דבר מענין הראוי לאזכור מיוחד הינו מסמך משנת 1646 המצוי בארכיון המחוזי. במסמך זה צוין איש בשם Mojsy Vetsenyi, אך לא נתחוור, אם היה משה זה יהודי;[4]

מכל מקום, השינוי המועט בגרסת הכתיב של השם לעומת Viczény משאיר כר נרחב להעלאת אפשרות של קשר כלשהו בין מיכאל למשה כבני משפחה אחת. האם כאן ההסבר לעסקת יין האסו הכשר?)

לב אופנהיימר היה יהודי מווינה. היהודי הזאמפלאני הראשון, אשר התרומם מהדלות הכללית וקשריו הכלכליים הקיפו תחום גאוגרפי רחב, היה מיכאל שלמונוביץ׳ מהומונא שבצפון המחוז. לראשונה ידוע עליו מ-1702, כשהיה האיש חוכר בעיר. ב-1723 החכירה לו לשכת האוצר בקאשא את ייצור היין הכשר באזור הצפוני־מזרחי של הארץ לשלוש שנים וכן גם את מיסי הסובלנות. אזור החכירה הקיף עשרה מחוזות. נדמה, ששלמונוביץ׳ פעל יותר משלוש שנים, כי ב-1731 הוא אמור היה לקבל סיוע של הרשויות בגביית המיסים בשארוש־פאטאק. גובי מיסים ומוכסים עשו מאז ומתמיד עסק טוב. כי בגלל הסיכון העסקי שבגבייה, שילמו אלה בדרך כלל בעד החכירה לאין ערוך פחות מזה שצפויים היו לגבות.[5]

שלמונוביץ׳ עשה - כנראה - עבודה טובה ולשביעות רצון ושמו הגיע אל ״החלונות הגבוהים״ ביותר. ב-1736 פורסם צו מלכותי המחכיר את גביית המיסים במחוזות הצפון לשלמונוביץ׳. עפ״י החוזה שילם הלה 100 פֹורינט דמי ביטחון על כלל הסכום, שיהודי צפון הארץ חויבו לשלם - סך 3050 פֹורינט. היה זה ללא ספק השיא בקריירה הכלכלית ובמעמדו של יהודי איש זאמפלאן במחצית הראשונה של המאה ה־18. תחום הפעילות של היהודים הוגדר והוגבל בדומה לצמיתים; הם הורחקו מכלל גופה האורגני של המדינה. כל עוד יכול הצמית באמצעות הכנסיה לחדור לתוך החיים הרוחניים לפחות של החברה, לא כן היהודי, ואף אם מבחינה כלכלית מעמדו נעשה שפיר יותר. מאחר שלא נתקבל היהודי באיגודי סוחרים ובעלי־מלאכה ולרוב לא הורשה לעבד אדמה, נותרו לו תחומי פרנסה צרים ומיוחדים ועמודות התעסוקה בדפי המפקד חד־גוניות לגמרי.[6]

למרות מעמדם הנחות, נדמה, שלא היו הם מסורים לחלוטין לשבט ולחסד לכל בר בי רב; חוק ומשפט הגנו עליהם וידם השיגה את רוצחי אחיהם, אף אם אלה ברחו להונגריה אחר הביצוע זממם בחו״ל, בפולין. ארבעה נדונים שנגזר דינם שלחו בקשות חנינה אל מחוז זאמפלאן, שם נלכדו. אין התשובה ידועה, כיצד הגיבו רשויות המחוז לפניה הזאת.[7]

מתי מעט יהודים יכלו, אפוא, ״לטפס״ מעלה תוך קשיים אלה; ומה גם, המוצר העיקרי והאופייני של המחוז היין - אף על זה חל לפעמים איסור הסחר בו ליהודים. ב-1737 פוסם צו מלכותי האוסר ליהודים וליוונים לסחור ביין בצפון הונגריה. איסור זה לא חל על יהודים פולנים המציגים דרכון להזדהות וכך הותר להם לייצר יין כשר ולסחור בו.[8]

ייתכן, שהמפקד המפורט ביותר נערך ב-1736. איסוף הנתונים נעשה עפ״י נפות. מוצא רוב היהודים הנפקדים הוא מפולין. הדבר ניכר לפי סיומת השם - ביץ׳; זאת ועוד, מוזכר גם שמו של בעל האחוזה הקודם, שהיהודי נהנה מחסותו בטרם בואו להונגריה.

לאחדים מקרב הנפקדים לא צויין כל שם משפחה אלא פרטי בלבד. ארץ המוצא של מיעוטם מוראביה ואחדים נולדו כבר בהונגריה גופא. למעלה מכל ספק הוא, שהיהודי יעקב יוספוביץ', אשר נפקד בווארנו (Varanno), בצפון המחוז, ראוי לשימת לב מיוחדת. מוצאו מ"מלכות איטליה" (?); הוא מכר יין ובירה, החזיק בפונדק והיה גם chirulgus לאמור, גלב־מנתח. הוא שילם לאדונו הפאודלי 1,720 פֿורינט מס שנתי מכל עסקיו המגוונים. סכום זה אינו מבין המיסים הנמוכים ביותר בהשוואה למה שאחרים שילמו. עירוב התחומים אצל רבים בקרב היהודים אותה עת רומז על קשיי קיום תוך התנאים שנגזרו עליהם. משפחתו של יוספוביץ' לא היתה ענפה, אשה ושני ילדים בוגרים; הוא החזיק בביתו סוס אחד.[9]

הרשימות מונות, אפוא, נתונים לא־מעטים: את מספר הנפשות בכל משפחה, אשה וילדים, כשאלה האחרונים 4-5 לכל היותר. בבתיהם של בעלי יכולת מעטים מצויים מורים לילדים ומשרתים. רשומים עוד בעלי החיים הבית־יים כגון, סוסים, פרות, עגלים וכד', כשהעמודות האמורות לכלול את מספרם נשארו לרוב ריקות בדפי המפקד. עם התיישבותם במחוז זאמפלאן התגוררו היהודים בבתים ששכרו מהאצילים המקומיים, נהנו מחסותם ואשר עבורה שילמו מי פחות ומי יותר. בעלי היכולת נגלים עפ"י גובה דמי החסות והחכירה, שפרעו הם לאדוניהם, אולם היו אלה מתי מעט בתוך כלל הציבור העני והמרוד. הרשל לייבל במאד (Mád) שילם 750 פֿורינט, יעקב הרשקוביץ' בבודרוג־קראסטור (Bodrogkeresztúr) - 416 פֿורינט, הרשקו באוהעל - 100 פֿורינט, דוד שלמון במונוק (Monok) - 100 פֿורינט. מורים מצויים בביתם של בעלי המאה, ברם מענין הדבר, כי בכפר טויווא (Tolyva), בביתו של הרשקו ברקוביץ' האלמן נמצאו שני ילדים ושלושה מורים. בעל הבית הגיע מפולין, חכר פונדק ושילם 50 פֿורינט לאדונו. אין להניח, כי שני ילדיו של הרשקו נזקקו לשלושה מורים, אשר, בהתאם לגילם, הרביצו בהם את חכמת האל"ף-בי"ת לכל היותר. אין זה אלא מתן "כיסוי" לשהותם של צעירים יהודיים, שבאו הנה, כנראה, מארצות בית האבסבורג האחרות. הקיסור קארל ה־3 ברצותו להפחית את מספר היהודים בארצות הירושה שלו פרסם צו ב־1726 האוסר את נישואי הבנים בכל משפחה לבד מאחד מהם. מאחר שניטלה האפשרות מהרבה צעירים באוסטריה ובמוראביה לשאת אשה ולייסד משפחה, נאלצו אלה לעזוב את ביתם ולנדוד להונגריה, כי כאן לא היה הצו תקף והתיישבו באזור הצפוני בעיקר. הצעירים היהודיים בארצות אלה היו משכילים בדרך כלל ובעלי הבתים ואף מי שאינם עשירים ביותר נטו ברצון לסייע להם ולהשיג מעמד חוקי לשהותם בהונגריה. פעילותם הכלכלית של יהודי זאמפלאן הצטמצמה לתחום צר מאד - ייצור יי"ש ובירה, מכירתם בסיטונות ובקמעונות, וחכירת פונדק ומכירת יין - כמובן. רבים מאד חסרו תעסוקה מכניסה ותכופות מוזכרים כינויים מעין אלה - "חוכר עני", "גר שזה מקרוב הגיע" וכד'. משה מרקוס, מוכר מיני סדקית ובדים נראה יוצר דופן; הלה היגר הנה ממערב הונגריה והתיישב בשארוש־פאטאק. יהודי אחר, בשם זהה, התיישב בטאייא (Tállya). משה זה ערבב תחומים בפרקמטיא שלו. בפונדקו הוא מכר מטליות, תבלינים מסוגים שונים, בדים מתוצרת הונגריה ופולין, שרוכי נעליים ומיני סדקית. בשיטה זו נהג גם מושקו (ללא שם משפחה) באוהעל. מוצאו ממוראביה; הלה מכר יין ומשקאות חריפים, אשר אף ייצר אותם, שרוכי נעליים ומיני גדילים לבגדים. הרשימות מזכירות ומדגישות את

אלה, אשר ברשותם דוודים לאידוי משקאות חריפים. עקב מספר היהודים המזער, לא היו השוחטים מסוגלים להתפרנס ממלאכתם, לכן עסקו הם גם בייצור יי"ש ושיווקו. רושם מהימנות המפקד מתחזק והולך למקרא הערות שוליים על מקבצי נדבות לא מעטים, שאף אלה נאלצו לשלם לאדון שלהם; אולם, בכפר בורו (Boró) בקרבת הומונא, חי יהודי בודד, יוסף איצקו, עליו נרשם - "חסר כל עקב גילו המופלג". יהודי זה לא שילם לאיש פרוטה ולא נהנה מחסותו של אדון כלשהו. הכיצד?

עפ"י ממצאי המפקד חיו היהודים במחוז זאמפלאן בשנות השלושים במפוזר, ב-74 כפרים; והרי דוגמאות אחדות - בטולצ'ווא 14 משפחות, במאַד 9 משפחות, באוהעל 6 משפחות. בסיכומו של דבר נפקדו במחוז 539 יהודים ובתוכם 248 ילדים, 8 מורים, 51 משרתים ומשרתות[10].

המפקדים שבשנות ה־40 נערכו לשם הטלת מיסים מיוחדים למימון המלחמות המרובות של הקיסרית מאריה תרזה. בעול המיסים הכבדים לא יכלו עוד לעמוד היהודים. על כל ראש משפחה הוטל לשלם 6 פֿורינט ולאחר מכן 2 פֿורינט עבור כל בן משפחה. הלחץ היה כה חזק, כי מחוז זאמפלאן התריע ב־1743 לממונים עליו, כי היהודים העניים עלולים להגר לפולין ובסופו של דבר לא יאופשר לגבות מכלל היהודים אפילו 300 פֿורינט. ב־1747 הודיע שוב המחוז, שאף לאחר עיקולים לא היו מסוגלים לגבות יותר מ־278.30 פֿורינט. העוני היה כה רב, שכלל מיטלטלי אחדים מהם לא היה שווה 2 פֿורינט, שהוא גובה המס הנדרש. אולם, לאחר שידולים רבים, גבו ב־1748 מ־348 יהודים 696 פֿורינט[11].

מעניינים ביותר דברי הודעת המחוז על המפקד ב־1746. גובה המיסים, ששילמו הנפקדים, לא עלה על 10 פֿורינט, אלא במקרים מעטים בלבד. מצויים ביניהם עניים מרודים, כמו היהודי יואל במאַד, שחי עם אשתו וששת ילדיו והינו חסר כל אמצעי קיום - רשם הפוקד; וכן גם האלמנה הונצ'ו (Honcsó) בקאראסטור המגדלת את בנה בן החמש. בקרבת וואראנו באחד הכפרים הקטנים נרשמו דברים מאלפים על ברוך וולמוביץ': יהודי זה נאלץ לעבוד כרועה־חזירים כדי לעמוד בתשלומי המיסים ולפי הרשום בדף המפקד - עד עצם יום ההודעה טרם פרע הלה את חובו. בכפר אחר באותה סביבה חי יצחק מושקוביץ', אשר בנו היה חולה אנוש, "בין חיים למוות" - נרשם בהערה. על חילופי האוכלוסיה היהודית בכלל ובאוהעל בפרט נוכל לעמוד מתוך השוואת שמות בעלי המשפחה ב־1736 לעומת 1746. במפקד אחרון זה נפקד בעיר ראש משפחה אחד בלבד, שהיה מוכר מקודם והרי זה מושקו הרשקוביץ'. ב־1736 היו לו שני צאצאים, אחד בוגר (המין לא צויין), כעבור 10 שנים נותרו בביתו אשתו ובן אחד. כל יתר היהודים הידועים מ־1736 לא נפקדו עוד ואחרים באו במקומם[12]. בשנים 1746-1747 שילמו מיסים בזאמפלאן 532 יהודים. קשיי התשלום הוסיפו והתמידו, לא ירדו מעל הפרק ויתרת החוב גרמה תמיד בעיות[13].

נגד מס הסובלנות (tolerantia - בלטינית) היתה ההתרעמות ועל עף שכינוהו בלשון אדיבה - מלכה געלד (מעות המלכה), גינו אותו היהודים עקב אי־המוסריות שבו.

שלטונות המחוז ברחבי הונגריה לא ששו לשתף פעולה בגבייה ועל כך מעידה פניית הזאמפלאנים ב־1743 לפטור את היהודים שלהם מהתשלום עקב דלותם הרבה. האיגרת אשר הם שלחו אל מועצת מילוי־המקום המלכותית (Királyi Helytartótanács, Consilium Regium locumtenentiale), שכל עניני הפנים היו בסמכותה, העלתה טענה מיוחדת במינה לאמור, היהודים עלולים להמלט לפולין מפני המיסים הכבדים[14]. היה בכך משום ביטוי לעמדה אנטי־האבסבורגית - מכאן והבנת מעמדתם של היהודים הממלאים תפקיד חשוב במישור כלכלי - מכאן. המחוז הוסיף לא להרפות מהנושא. איגרת נוספת נשלחה ב־1749 והפעם אל הוועדה המעורבת, שמתפקידה לחלק את נטל המיסים בין המחוזות השונים, והיא מתארת תאור חי את מצב היהודים. אלה חיים פזורים בכפרים תוך תנאים עלובים למדי ומתפרנסים מזיקוק יי״ש (Brandtweinbrennen-), הלכך מבקש המחוז את רצונה הטוב של הוועדה לא להכביד את ידה עליהם. סיכומה של הפרשה הוא, כי הוטל על היהודים לשלם 1150 פֿורינט, בעוד הם הציעו כמחצית הסכום הזה. מחבר המסמך הותיר לנו אף אי־אלו נתונים סטטיסטיים: 539 חיו במחוז, בתוכם 8 מורים. למרות האיום של בריחה לפולין ע״ים אנו לתופעה כמעט הפוכה: 111 יהודים מכלל המספר דלעיל עוד חסרו אדונים כדי לחסות בצילם. אדוניהם המקוריים ישבו מחוץ לגבולות הונגריה (מן הסתם בפולין). לעיני הקורא היודע את השפה ההונגרית ייראה מושנה ביותר שמו של סניף האוצר, אשר אליו מחויבים היו להעביר את הכספים, כבר משום אסוציאציה מבדחת והרי היא לשכת המלח (officium salis - בלטינית), ששכנה אז בטוקאי. לבד מטוקאי, רק בשלוש ערים אחרות היו בהונגריה לשכות מעין אלה, שעסקו בגביית מסים[15]. הגבייה נעשתה בדרך כלל ללא רחמים ובמקרה הצורך השתמשו אף בכוחות צבא, אבל רק מחוץ לאחוזות האצילים[16]. והיה אם סבלו יהודים מנזקי שרפה ולא היה ביכולתם לעמוד בכל תשלום שהוא, נאלצו לשאת הכך יתר בני הברית שלהם. זה אשר קרה ב־1767 והיהודי זאמפלאן שילמו אותה שנה 1095 פֿורינט ללשכת המלח הטוקאי. אף לא קיבוץ יהודי אחר היה צריך לעמוד בתשלום מיסים כה כבד. התכתבות ענפה שרדה בארכיונים על דבר תשלומי היהודים בשנות ה־60 של המאה ה־18 והנימה החוזרת היא - דרישה לשלם את היתרה[17]. לפעמים היה מפקח לשכת המלח חרוץ יתר על מידה ולשם זירוז הגבייה הוא שלח פקיד להוצאה לפועל לעיקול נכסים בשכר יומי של 1 פֿורינט על חשבון היהודים. לאחר תלונות נמרצות הוזהר המפקח על ידי מועצת־מילוי־המקום המלכותית, כי שיטה זו נחשבת חריגה ובדרך כלל על המחוז לדאוג לביצוע המשימה באמצעות אנשיו[18]. מס הסובלנות היה קיים זה זמן ובצורות שונות, אולם בהרבה מחוזות לא ידעו ולא הבינו את עיקרו. הקיסרית מאריה תרזה פרסמה ב־1767 את התקנות במדויק והוקמה וועדה מעורבת לביצוע. לקראת הטלת מס זה נערך מפקד ב־34 מחוזות וב־6 ערים במדינה ונפקדו 5440 משפחות יהודיות, לעומת 2430 משפחות ב־1743, משמע - ריבוי של 124%; סה״כ כ־20,000 נפש[19]. כמאה שנים לחץ והעיק חוק זה על יהדות הונגריה. ברם, גם לרשויות לא היה זה מן התפקידים הקלים ביותר לאכוף את הביצוע ועל כך מעידה הפעם איגרת המחוז הכתובה בלטינים, שהיא יוצאת דופן בלשונה ובנימתה: ״...היהודים השוהים והמסתובבים במחוז זה הם נעים ונדים, אין להם מגורי קבע ועל כן ...על מספרם, על המיסים ועל מס הסובלנות... דבר בטוח לא נוכל להודיע. כאשר למרות השינויים

והניידות שלהם נוכחו בעלי האחוזות על המקומות בהם קיימים יהודים ועל שעור הנזק הרב שהם מסבים וכיצד הם מדלדלים את העם, סבורים רובם, כי יש לגרשם מהחלקים הפנימיים של שטחיהם."[20] אין ספק בכך, כי מחבר האיגרת טבל עטו בארס, כשכתב מסמך זה; איבה ושנאה הובילוהו לניסוח, שהיה חריג ביותר באותה תקופה. וכאשר קרוב לוודאי, כי עקב הבעיות והפורענויות בפולין ערב חלוקתה גברה הבריחה משם להונגריה, כתב המוכס (tricesimator) באוהעל ב־1770, כי אף לאחר חיפוש מאומץ ומדוקדק לא עלה בידו לגלות פליט יהודי מארץ זו[21]. האמנם כן? לא בהכרח היה, אפוא, קשור מס הסובלנות שהוטל על היהודים בהתפרצות אנטי־שמית. כשעסקה הוועדה המעורבת בהטלת המיסים ב־1769, הגיעה היא לידי מסקנה מסוימת ללא כל נימה חריגה ובאובייקטיביות מוחלטת בכתבה את הפרטיכל לאמור: "...היהודים השוהים במחוז זה (זאמפלאן) הינם ניידים עד כדי כך, שדבר וודאי הנוגע לסעיפי המפקד אין לסכם לגבי דידם... הם עוסקים בעיקר בפונדקאות ובזיקוק יי"ש, ולפיכך רצוי לפקוד אותם מחדש לשם חלוקתו הצודקת של נטל המיסים."[22]

אם כן, רוב רובם של יהודי המחוז הרוויחו את לחמם בזיעת אפם. המעטים היוצאים מן הכלל בלטו במיוחד כאותו בעל כרם של 26 אקר (hold) בבודרוג־קראסטור[23] אי־לכך, כרתו 17 יהודים ב"מרגלות ההר" הסכם ביניהם (1746), כי המחיר של כל itce (כחצי ליטר) יי"ש יהיה 8 פולטורה, לא פחות ולא יותר. הואיל ובאותה עת נהגו הרשויות לקבוע את המחירים, הציגו היהודים את ההסכם הכתוב בשפה ההונגרית לתת־נציב. לאחר שמצא זה את ההסכם כדת וכדין, חתם עליו במו ידיו ואף הטביע את חותמו על המסמך. מניחים, כי המסמך הוכן גם בעברית. נקבע, שכל העובר על המוסכם, יחויב לשלם לקופת המחוז 6 זהובים וסכום זהה לקהילת בודרוג־קאקאסטור לכיסוי ההוצאות והקנס. רוב החותמים היו יהודי ב.ק. ומיעוטם ממקומות אחרים ומהכפר סאגי (Szegi) ב"מרגלות ההר". תוקף ההסכם לשלוש שנים ומטרתו - מן הסתם - למנוע תחרות בלתי־מבוקרת ביניהם. קרה אשר קרה והיהודי החוכר בסאגי הפר את ההסכם. לכשנודע הדבר, ביקשו יתר השותפים להכריחו לשלם את 12 הזהובים. הלה סירב לעשות כן ועל כך אסרו עליו את הכניסה לבית הכנסת, לא מכרו לו מזון כאשר ואף הטילו עליו חרם; לא דיברו איתו ועם בני ביתו. האיש התלונן - כנראה - לאדונית שלו, הברונית Kassay והיא התערבה לטובת "היהודי שלה" וקצין הנפה (szolgabiró) הורה ליהודי הנפה בכתב לא להציק עוד לאיש. ברם, הפרשה לא תמה בכך. היהודים, שנפגעו מהתנהגות חברם, קשורים היו עם משפחת Aspermont ומנהל האחוזה שלה כתב לקצין־הנפה, שזה ישא ויתן עם תת־הנציב, אשר "בל יחשוב, שההסכם ניתן להפרה". דין ודברים זה ארך זמן מרובה. האשם בפרשה גילה אמנם נכונות לשלם את הקנס לקופת המחוז, אך בשום פנים ואופן לא רצה לתת את המגיע לקהילה. משהועלה הרעיון, כי ישלמו את הקנס כל השותפים בבודרוג־קראסטור, השיבו אלה - הלא הם לא פגעו בהסכם. בינתיים עברו 12 שנה, כמה מבין שותפי ההסכם הלכו לעולמם והפרשה תפחה והסתבכה עוד יותר. קצין־הנפה עמד תחילה לצידם של הברונית והיהודי מסאגי, אבל, בעקבות התערבות מאגנטים רמי מעלה אחרים מן הצד השני, הוא לא העז עוד להתחפר בעמדתו ופנה אל תת־הנציב לאמור - "יתן לי כב' הוראה בכתב, אם

עלי להעניש אותו או לחדול מן הדבר״. מכיוון שמכאן ואילך משתתקים המקורות, אין עוד כל אפשרות לדעת, כיצד נסתיימה הפרשה - ואם היא נסתיימה בכלל. מכל מקום, נודע מהפרשה גופא, שעשורת חוכרים יהודיים פעלו במאַד ובטולצ׳ווא וב־1767 הוקם בית כנסת בבודרוג־קאראסטור, ובמאַד ב־1771. היהודים מסוגלים היו להאבק למען אינטרסיהם, הם ניצלו קשרים עם בני האצולה וברבע השלישי של המאה ה־18 ניתן כבר להבחין בראשית ההתארגנות הקהילתית[24]. בשנים 1770-1771 הוסיפו לפקוד הרשויות את היהודים, אך לא בכל נפות המחוז בעת ובעונה אחת ולפיכך אין לקבל תמונה כוללת ואחידה על המצב. על כל פנים, מגמה מסוימת גוברת והולכת; למשל, בכפרי ״מרגלות ההר״ מתעצב קיבוץ יהודי מקומי. רק יהודי אחד הגיע שמה שנה קודם לכן והיתר גרים באזור מזה שנים וחלקם כבר נולד במקום. אופי העיסוק לא נשתנה, אבל מגובה תשלומי המיסים נדמה, שמצבם הכלכלי השתפר קמעא. מהמפקד של 1771 נודע הרב הראשון בזאמפלאן והרי הוא הרב במאַד מו״ה משה ווהל ליטמן[25]. הרב התגורר בביתו שלו, דבר יוצא דופן בפני עצמו, כאשר ברחבי ״מרגלות ההר״ אחד עשר יהודים בלבד גרו בבתים שהיו רכושם[26]. מנתונים אלה מסתבר, כי מחוז זאמפלאן נהג בליברליות רבה במתן אפשרות לרכישת נכסי דלא ניידי והקדים בכך מחוזות אחרים במדינה. ב־1763 הסכימה העיר אוהעל על דעת בעל האחוזה, שאזרח מסוים יבנה את ביתו על מגרש אשר מיקומו הוגדר עפ״י בתי השכנים; ובכן, ״מצפון לו מצוי ביתו לש היהודי מרקוביץ׳.״[27] כאמור, היה ביתו של מיודענו עובדה קיימת וידועה זה מזמן. אין לפנינו כאן מפנה פתאומי; ב־1774 נרשם, שמנהל האחוזה של ראגאץ־פאטאק (Regécz-Patak) הקציב שדה עבור בית הספר היהודי (zsidó oskola). קשה להניח, כי היה זה בית ספר להוראת השפה הגרמנית או ההונגרית וחשבון, שכן רק בימי הקיסר יוזף ה־2 הותקנו תקנות לחינוך המחייבות את הכלל ואת היהודים בפרט. אי־לכך, רשאים אנו להניח, שמדובר כאן במעין ״חדר״, תלמוד תורה או אלי ישיבה קטנה; והרי סממן נוסף להתמסדות קהילתית. ולא זו אף זו, הקציבה העיר אוהעל מהשדה שלה חלקה ״למורה היהודי העני״, שזה יבנה שם את ביתו. המצבה הקדומה ביותר בבית העלמין הישן הוקמה ב־1760, אולם אין עוד לקרוא את החרות עליה[28]. התבססות כלכלית, תנאי התיישבות משופרים יותר והתנהגות הרשויות למיניהן יצרו רקע מתאים להיווצאות קהילות. מעניין לציין, שבטרם התבשרנו על הקמת קהילה, נודע קודם לכן על ייסוד חברא קדישא. הראשונה נוסדה במאַד ב־1769, אמנם בפנקס החברה נרשם 1793 כשנת ייסודה, ושמה - נר למאור[29]. תקנות החברא כוללות את כל הסעיפים, אשר הכרחיים לקיום אגודה ובין היתר - נקבעו דמי החבר ותנאי הקבלה, צורת הבחירות של הנהלת האגודה וכינונה, תפקידי הגבאים והניהול הכספי, חובת השתתפות החברים באספות ולבסוף - דרך השינויים של סעיפים אלה וההוספות להם לעתיד לבוא.

ניתן להניח בוודאות, שקודם כוננו היהודים את הקהילה ורק לאחר מכן ייסדו את החברה קדישא. על סמך הנחה זו הרי גם באוהעל היתה קיימת קהילה, שכן ב־1772 נוסדה אף בעיר זו חברא קדישא. את החברה הקים רבה הראשון של עיר זו, מוהר״ר נפתלי בן ששנשון, המכונה - המוכיח.

״בשנת תקבל (1772) העיר עינינו - נכתב בפנקס החברא - לעשות חבורה נאה ויקראו

להם חברא קדישא; וזכות הרבים תלו בהרב המוכיח, ר' נפתלי ז"ל, זכרה לו ה' לטובה, שכרו איתו ופעולתו לפניו תבא". וכל זמן שפעלה בק"ק אוהעל חברא קדישא, היתה התחדשות הנאמנים והפרנסים שלה לא כמו ברוב קהילות ישראל בז' אדר, יום פטירת משה רבנו ע"ה, אלא בי"ד סיוון, יום הזכרון (יאהר־צייט) של הרב המוכיח. הדליקו נר בבהכ"נ עבור נשמתו, אחד מבני החבורה אמר קדיש והתפלל עליו נוסח אל מלא רחמים ונדרו נדרים עבורו. הרב נפתלי התקין את התקנות, אבל אלה אבדו ונשארו, אשר חידש מוהר"ר צבי במ"ו יהודה זלה"ה בתקס"ו (1806), מי שלימים נתקבל לאב"ד ד"ק מאטרסדורף (מערב הונגריה). על רב זה לא ידוע עוד. בפנקס הישן חתמו בשנת תקב"ל שלושה עשר נשואי פנים של הקהילה ובתוכם ה"ק מאיר בהר"ר אהרן מפראג. אגב, היה איש זה היחיד מבין החתומים שצוין ליד השם גם מוצאו.

הרב צבי העתיק את התקנות לפי סדר א"ב כלומר, תחילתה של כל פסקא עפ"י הסדר הרץ של הא"ב. עיקרי הסעיפים - מצוות מוסר אנוש כללי, ביקור חולים, גמילות חסדים, ניהול רשימת הנפטרים, ניחום אבלים ולימוד מקרא או גמרא לכבוד הנשמה הטהורה, טהרת המת, בחירת בעלי התפקידים. בפנקס החל להתנהל בתקע"ד (1814). כעבור עשרים שנה, בתקצ"ד, עשו תקנות חדשות לחיזוק בדק הבית ואלה כוללות את הצדדים המעשיים לְניהול החברא. עקרונית, אלה דומות לתקנות של מאַד תוך שימת לב לחשבונאות ופירוט יתר של תפקידי הפרנסים. הפנקס מעוטר מעשה אומן עם כותרות על גביו. בפנים נרשם הפסוק - "זה השער לה' צדיקים יבואו בו". בדף השלישי נמצא ציור המחולק לשלושה שדות: בעליון - שני כפירים מחזיקים לוח שחור עטור זר ובו הפסוק דלעיל פעם נוספת; באמצעי - אף כאן לוח ובו רשום: חבורא קדישא דק"ק אוהלי שנת תקע"ב לפ"ק (1812-שנת הכנת הפנקס); בשדה התחתון צויר איש זקן וחולה השוכב במיטה בחדר, כשלידו עומדים ששה יהודים; אחד אוחז בידו, אחד מתפלל מתוך סידור, שלושה נוספים עומדים שם בארשת פנים עצובה והשישי שולח נער החוצה (אפשר, לשם קריאה למנין לשעת יציאת הנשמה). בדף שאחר זה גם כן שלושה שדות - בימני העליון מיטה ריקה; באמצע - ארבעה יהודים עוסקים במת שלמראשותיו דולק נר ולידו אשה בוכיה; בשדה השמאלי - שני אנשים מכינים את הארון; בשדה התחתון בצד ימין - הקהל מלווה את הנפטר ובצד שמאל - בית העלמין ובו כורים את הקבר. בפנקס מצוי השיר העברי הראשון שנכתב בזאמפלאן והוא קינה על מות הרב "המוכיח", ששבק חיים לכל חי בשנת תקבל היא שנת ייסוד חברא קידשא וקביעת תקנותיה הראשונות. והרי שלושת הבתים האחרונים של השיר המסתיימים בערגה לציון ותחילות השורות מרכיבות את שם הרב:

מפז יקרה ומזהב חמודה
היו דבריו במקרא ובמשנה והגדה
ואקונן אני תלמיד והלומדה
רננת והללת זאת להגידה
רע לי שנשארתי שכולה וגלמודה

נפת*לי אין לי להגברה
צבי מחזיק אורה אור תורה
ביום השני יצתה נשמתו בטהרה
נשמתו בצרור החיים צרורה

שלום לארץ הצבי כפליים
מזיו השכינה נהנה וכנשר יש לו כנפיים
שם ימליץ בעדנו ובעד יונקי שדים
וירא כבוד הלבנון ויציצו וגם יקיצו שוכני עפרים
נאספו יחד אל הר ציון וירושלים

אמן[30]

מאז אמצע המאה ה־18 תפסה אוהעל בהדרגה מקום חשוב יותר. מרכז המחוז, ששכן בפאטאק, עבר אליה ב־1748 וב־1754 נבנה שם בית־המחוז (vármegyeháza) והעיר נעשתה בירתו. עם עליית העיר התפתח בה גם היישוב היהודה. כנראה, ביוזמת החברא קדישא הוקם בית־חולים ב־1783. אין לדעת עוד היכן כינסו היהודים את המנין לתפילה, אולם בית הכנסת הראשון נבנה ב־1790. בנין זה עמד בחצרו של בית הכנסת הגדול (סטאטוס־קוו) וקירותיו נשענו אל אחוריו של בית העיריה (לשעבר, כי מועצת העיר משוכנת בימינו בבית־המחוז שאינו ממלא עוד יעודו המקורי). לפנים, השתייך השטח לאחוזתו של הברון Sennyei והמבנה שימש מקודם מחסן תבואה. זכרון בית כנסת זה נשאר חרות על לוח שנקבע בקירו של החדש ובו נרשם התאריך דלעיל. עפ״י ממדיו ניתן להסיק מסקנות אף לגבי התפתחות הקהילה. בית התפילה האמור עמד על תילו עד 1887. בשעת הריסתו נחשפו מתחתיו תאים תת־קרקעיים וסבורים, שהיה שם לפנים מנזר או בית־אסורים[31]. את בית־הכנסת הזכיר גם ספר גאוגרפיה, שפורסם באותה תקופה. זה מציין בין היתר, כי ״יש ליהודים כאן (אוהעל) בית כנסת גדול למדי״; זאת ועוד כתוב שם, ש״יהודים רבים גרים במאַד ובטאייא, את המסחר מנהלים היוונים והיהודים וכמו כן בוואראנו - תושביה קתוליים וגם אחרים, יהודים רבים מאד מצויים בה״.[32]

---

*נופת = דברים נעימים

IV
יוסף השני ותקופתו

ראשית השינויים בחיי היהודים על סף העת החדישה התחוללו עם עלות יוסף ה־2 לשלטון. מלך זה היה מבין בכירי השליטים האבסולוטיים הנאורים באירופה, אשר ראה בתפקידו ייעוד ואת ממשל היחיד שלו רצה הוא להשתית על שורת השכל וההגיון הטבועים עמוק ברגשי ההומניזם. גישה זו השפיעה אף על דרך שיטתו בשלטון. משטרו הפוליטי משך עשר שנות מלכותו יצר דברים חדשים, שטרם נודעו כמוהם עד ימיו, ובין היתר - את הסובלנות הדתית. השפעת הרוח הסובלנית הורגשה באופן מיוחד בהונגריה רבת הדתות. כפי שרצה יוסף ה־2 ליצור מצב חדש במעמדם של הפרוטסטנטים, כן שקד הוא לתקן אף את מצבם של היהודים, העדה הדתית המדוכאה ביותר. בכוונתו היה לאפשר להם פרנסות מקיפות יותר, לבטל גזרות והגבלות למיניהן, אבל לכפות עליהם גם את חובת הלימוד בבית־ספר ובעיקר - לעקור את "דעותיהם המוזרות" - לטענתו - כדי להביאם בסופו של דבר לידי התנצרות ולהפכם ל"אזרחים מועילים" של המדינה[1]. להוראתו נפתחו בפני היהודים שערי הערים, לבד מערי המכרות; דבר זה שינה מיסודה את מפת התפוצה בהונגריה וקהילות גדולות הידועות מתקופה מאוחרת יותר נוסדו בעקבות הסדר חדש זה.

כתב הסובלנות של יוסף ה־2 פורסם ב־1783. מחיר הסובלנות לא היה זול: התקנות אסרו את השימוש בשפה העממית, האידית, במסמך רשמי, בעוד התירה את העברית לצרכי דת בלבד. וכדי שבני הנוער היהודי ייטיבו ללמוד את השפות המקובלות קרי - לטינית, גרמנית והונגרית, יש להקים בתי־ספר עבורם או לשלחם לבתי בספר הקיימים. ספרי הלימוד של המקצועות הכלליים חייבים היו להיות אחידים בכל המדינה ולפיכך נצטוו הצנזורים להוציא מתוכם כל הנוגע לדת. מכיוון שצנזורים אלה לא ידעו עברית, נאסרה כל הדפסה בעברית זולת ספרי קודש. לעומת זאת, הותר ללמד שעורי דת על חשבון ההורים, כששעורים אלה כלולים במערכת השעות; עם זאת, נאסר לכנס את התלמידים להוראה נוספת של הדת מחוץ למסגרת בית הספר. על אף שהיו שעורי הדת מעין מקצוע חיצוני, נכפפו אף הם לפיקוח הכללי. נאמר עוד, כי לכ זמן שלא יימצאו או יוכשרו מורים יהודיים, ילמדו בבתי הספר היהודיים מורים נוצריים. על מנת להבטיח ולתת תוקף לחובת הלימוד הוחלט, כי לא יקבל יהודי כל רשיון עיסוק, אלא אם יציג תעודה על לימודיו. ההורים המסרבים לשלוח את בניהם לבית הספר, ייענשו בכל חומרת הדין. בעת ובעונה אחת, הותרה קבלתם של יהודים גם באונברסיטאות. ובכדי שתיסלל הדרך להתבוללות, הורה הוד מלכותו לבטל כל סימן ואות המבדילים בין היהודים ליתר האוכלוסיה, תוך דרישה לוותר על גידול זקן וכל סימן חיצוני מפריד ועל הרשויות למיניהן הוטל לדאוג על בטחון היהודים, לבל ייפגעו או יוטרדו.

מירב יהודי הונגריה ראו בכתב הסובלנות, שלא נתן שיווי זכויות מוחלט, גזרה קשה. חלק מיהודי מערב־הונגריה בירכו על סעיפי החינוך של כתב הסובלנות, אולם באזורים המזרחיים לא היתה ההתלהבות רבה. כשלושים בתי ספר יהודיים הוקמו ברחבי הארץ

ובין היתר גם במחוז זאמפלאן[2]. אוהעל וסביבתה השתייכו לפיקוח איזור קאשא, אשר מפקחו הראשי היה גדול בניו של המחוז, פרנץ קאזינצי. בשנת פרסום התקנות (1785), הוקם בית ספר יהודי באוהעל, שכלל כעבור שנה שלוש כיתות ולאחר שנתיים למדו בו 40 תלמידים. המפקח המקומי של בית הספר היה מו"ה שמואל ווייל, אשר קודם בואו לאוהעל שימש דומ"צ (דיין ומורה צדק) בקהילת בונ'האד. את הרב שמואל הזכיר חת"ס סופר באחת מתשובותיו[3]. שם המורה - אברהם מוניש (Monisch). על בית הספר הזה כתב המפקח קאזינצי - ה קדמותו יפה. באותה שנה נוסד בית ספר גם בבודרוג־קאראסטור ובו שתי כיתות עם 25 תלמידים. המפקח המקומי מו"ה אליעזר לונדון. הרב מוזכר בתשובותיו של ה"נודע ביהודה", הרי הוא מו"ה יחזקאל לנדאו, רבה המפורסם של קהילת פראג בצ'כיה;[4] ואילו המורה היה פיליפ לוֹוה (Löwe). בית ספר זה פעל שנתיים וב־1788 הועבר למאד; על המשך קורותיו של המוסד אין עוד כל ידיעה. ביישוב זאמפלאני נוסף, בסינה (Szinna), נוסד בית הספר ב־1787. למשרת ההוראה הוזמן המורה משה בנימין מפוטשדאם (גרמניה). איש זה למד בקורס קיץ מזורז בקאשא. בשדה פעולתו של קאזינצי היה נגד עיניו העיקרון, ש"לאוצרות המדע יש זכות לכלל האנושות." קאזינצי פעל כמפקח ארבע שנים. בימיו גדל מספר בתי הספר בכל המדינה וגם בקרב קהילות ישראל, ושיעור השפעתו היה ניכר בתוך יהודי זאמפלאן[5].

כאמור, ביקש המלך, בהשתדלותו כי רבה, לבטל בהקדם כל סימן היכר חיצוני המפריד בין היהודים לסביבתם וזאת ללא מתן שוויון זכויות. עפ"י החוק והנוהג המקובל, לא נשאו עוד היהודים בהונגריה מאז ימי הביניים כל טלאי צהוב או כובע מחודד. יוסף ה־2 התיר לנכבדים לחגור חרב, ברם נצטוו לגלח את זקנם ולהסיר כל סימן אחר של דתם. הלבוש היהודי, הקפוטה, היה במקורו אדום. לימים, לא נדרש עוד צבע מיוחד לה, אלא נקבע אורכה בלבד לאמור, עד הקרסוליים. המלך רצה, שהיהודים יתלבשו כגויים, יגזזו זקן ופיאות וישליכו את הציציות. תקנות אלו עוררו בהלה רבה והוגשה בקשה מיוחדת ונמרצת לביטולן. עקב הפניה המשכנעת חזר בו השליט במהרה מהחלטתו וב-1783 בחודש אפריל בוטלו הגזרות.[6]

כתב הסובלנות עורר גלים גדולים ובעיקר ביישוב הפרוטסטנטי - שארוש־פאטאק; הרי נגעו תקנות המלך יותר לתשתית מעמדם של בני דת זו משליהודים. בתגובה, התכנס ב-1781 סינוד* בעיירה ובהזדמנות חגיגית זו המירו את דתם שלושה יהודים, רחמנא ליצלן.[7] ההשתמדות היתה תופעה נדירה באותה עת בהונגריה ובמזרחה של הארץ המיושבת יהודים שומרי מצוות העומדים איתנים על יסודות מורשת אבותיהם לא כל שכן.

כיאה לשליט נאור, גם יוסף ה-2 ערך מפקד אוכלוסין בממלכתו. בעמודות מדור הדת אין עוד הפרדה בין קתולית לפרוטסטנטית, אלה מופיעות תחת הכותרת נוצרית, אולם היהודים נפקדו בנפרד. עפ"י הרישום: ב-37,603 משקי בית נוצריים היו במחוז 203,491 תושבים; ב-1295 משקי בית יהודיים 6370 תושבים. המספר הממוצע של נפשות לכל משפחה היה - 5.41 במשפחות הנוצריות, ואילו 5.06 - ביהודיות. סה"כ יחס היהודים בכלל אוכלוסית המחוז 3.03% לעומת 1.7% הממוצע הארצי. אין זה אלא פועל יוצא של

ההגירה הפנימית הגוברת, שכן במפקד של שנת 1720 היוו היהודים במחוז 0.5% בלבד.[8]

ולאחרונה, תעמוד כאן ידיעה מענינת משנת 1782 על תגובת אי־אלו יהודים בזאמ־ פלאן בדבר שינוי שמות המשפחה. יוסף ה-2 כונה בהיסטוריה ההונגרית - מלך המגבעת, שכן הוא לא הוכתר מעולם כמלך מהטעמים האידיאולוגיים משלו, כדי שידיו לא תהיינה כבולות במעשי הריפורמה. ובכן, אלו שמות משפחה ביקשו יהודים אחדים ליטול לעצמם? לא מדובר כאן במאג׳אריזציה במפורש, אולם כוונה כלשהי היתה אולי גלויה לעין. ב-Erdöbénye ביקשה אחת המשפחות במפורש את השם Bényei-, אחרת בחרה בשם Horváth -, כשמקודם נקראה - הרשקו. היו משפחות, אשר לקחו שמות בעלי צליל סלאווי כגון Potosnyik, כשלפני־כן היו משפחת מאיר וגו׳.[9] ב-1785 ביטל המלך את תשלומי המכס האישי שהוטל על היהודים בלבד והמס נגבה בימיו בשם אחר, לאחר שהאוצר לא אבה לוותר על הכנסה זו. המעבר החופשי ממקום למקום וזכות הישיבר בערים הגדילו את האוכלוסיה היהודית בהן. נפתחו לרווחה ענפי תעסוקה חדשים ומעמד בורגני יהודי החל מתפתח בכלל ערי הונגריה ובאוהעל גם כן.

---

zsinat*

מותו של יוסף ה-2 לאחר מחלה קשה עורר הד רב בקרב היהודים. על אף נטיתו לבולל אותם ולהתנכל למנהיגיהם, הטיבו להבין לא־מעטים את כוונתו הכנה והאנושית של השליט הנאור. על ערש דווי לא עמד לו למלך עוד הכוח להתנגד ללחץ התביעות של האצולה ההונגרית במחוזות המעוגנות בחוקה ונאלץ לחזור בו מרוב תקנותיו וחידושיו, לבד מאלה שנגעו להטבת מצבם של הצמיתים. נדמה היה, כי התמוטט הכול ושיפור מצבם של היהודים לא היה אלא אפיזודה חולפת. על כן פנו כלל יהודי הונגריה בבקשה ארוכה ונרגשת, הסוקרת את מצבם, אל האספה הכלל־ארצית כדי להבטיח את זכויותיהם ולהגן עליהם מפני התנהגותן המתנכלת של הערים. בקשתם הסתכמה במתן חופש מוחלט לקיום הדת באין מפריע, חופש תנועה ובחירת מקום מגורים, זכות לרכישת נכסי־דלא־ניידי, חופש המסחר, המלאכה ועבודת האדמה, העסקת משרתים נוצריים ואפשרות להתקבל בבתי־ספר מדרגות שונות. היהודים ביקשו עוד לא להשפט בפני שופטי העיר או הכפר אלא בפני רשויות השיפוט הפאודליות או הממלכתיות.[10] באספה הכלל־ארצית היה פעיל במיוחד נציג זאמפלאן Antal Szirmay ; הוא טען, בין היתר, גם בעד השארת התקנות של יוסף ה-2 בעינן. לאחר דיון באספה נחקק חוק, אשר השאיר לעת עתה בתוקפו את המצב, כפי שיוסף ה-2 הסדיר, ותיקונים אמורים היו להערך בבוא הזמן המתאים לכך. כל זאת קרה ב-1791. ברם, ההמשך המקווה לא הגיע ; מלחמות המהפכה הצרפתית דחוהו לכחמישים שנה את שיפור מעמדם של היהודים בדרך להשגת שיווי זכויות האזרח.[11]

הריבוי ההדרגתי של מספר היהודים בזאמפלאן הצריך, אפוא, את ייסוד הקהילות באוהעל וביתר יישובי המחוז. תהליך זה התגבר בוודאי בעקבות השיפור, אשר חל בימיו של יוסף ה-2. הקהילה קמה כארגון אוטונומי, תקנותיה נקבעו בהתאם להלכה ; אולם,

מכיוון שהיא עמדה תחת פיקוחם של השלטונות למיניהם, נזקקה אף לאישורם. השלטונות תמכו בדרך כלל במנהיגות הקהילתית, אשר שימשה להם ערובה נאמנה לגבייה סדירה של מיסי היהודים השונים. עפ"י מנהג כלל־ארצי זה היו צריכות גם קהילות זאמפלאן להשתלב בקהילות ישראל בהונגריה ומה גם כשמשקלן עלה בהדרגה כבר משום רבוים המספרי של היהודים.

V
הווי החיים בתחילת המאה ה־19

בבוא המאה ה־19, נשארה הונגריה מפגרת לעומת ההתפתחות רבת התנופה שחלה בארצות המערב. השלטון ההאבסבורגי לא שקד כלל לקידום הארץ, אלא ביקש לשלב אותה ביחידה הגדולה של הישות האוסטרית־גרמנית. הניהול הכלכלי של ממשלת ווינה לא חתר לביסוסה של המדינה, ההפך הוא הנכון; היא שיעבדה את כלכלת הונגריה והחזיקה ברמה קולוניאלית כפופה לאינטרסים האוסטריים. למינהל הקיסרי המיושן לא היה די כוח להטיל את השפעתו על כל תחומי החיים, לכן נשאר במקומו המינהל המחוזי בהנהגת האצולה הפרובינציאלית, וזו האחרונה נעשתה נושאת דגלה של הלאומיות החדשה תוך שמירה קפדנית על זכויותיה המעמדיות המועדפות.

בנסיבות פרימיטיביות מעין אלה נשאר אף המסחר פרימיטיבי. מהיצרן אל הצרכן, בהעדר תיווך, היתה הדרך קצרה. בעלי מלאכה ואיכרים יצאו לירידים הארציים ומוצרי מזון בלתי־עמידים נמכרו בשווקים על ידי הצמיתים עובדי האדמה או נשותיהם. מצב בראשית זה נשתנה קמעא בעקבות המלחמות הצרפתיות, אשר הצריכו תיווך להשגת אספקה עבור צבא הקיסר. סחר תיווך זה האצולה לא קיבלה על עצמה, הצמיתים לא היו מתאימים, השכבה העירונית היתה דלה מדי וכך באו היהודים למלא את החסר. התקנות של יוסף ה־2 והאפשרויות שנוצרו בעקבותיהן הובילו במישרין לגידול מספר היהודים בשיעור ניכר. ארץ המוצא של מירב המהגרים היתה גאליציה, אשר גברו במהרה על הצאצאים של יוצאי צ׳כיה וגרמניה. המהגרים החדשים התבססו, כמובן, באותם ענפי המסחר הקשורים בחקלאות וחיי הכפר בכלל. היהודי מכר את היין של בעל האחוזה, נתן אשראי לצמיתים המשתכרים בפונדקו ואף קנה את יבולם; הפונדקאי שילם דמי חכירה (árenda) בעד עסקו. המלחמות הצרפתיות רוממו כמה מהם ונסתבר במהרה שבלעדיהם אין כל אפשרות לספק את התצרוכת לצבא. היהודים מוכנים היו להסתכן, התמצאו במחירי השוק; ב׳מרגלות ההר׳ התפרסמו הם כסוחרי יין בעיקר.

קורות המחצית הראשונה במאה ה־19 בהונגריה מסתכמות במאבקה של האספה הכלל־ארצית והמחוזית נגד שאיפות הריכוז של השלטון ההאבסבורגי, עד אשר זה האחרון נאלץ להנהיג את המדינה בלעדיהן. המחוזות, ובתוכם זאמפלאן, נעשו מבצרי ההתנגדות, אולם בה בשעה החלה אף תסיסה ליברלית ושידוד מערכות חברתי לשינוי פני המצב, שכן הפיגור החברתי והכלכלי הולכים שלובי זרועות - טענו משכילים הונגריים. במערבולת התסיסה עמדו היהודים עם השגי התקנות של יוסף ה־2, כשבדבר קידומם נחלקו הדעות ורווחתם היתה תלויה ברצונם הטוב של אצילי המחוז.

גישה ליברלית נתגלתה לא פעם בזאמפלאן והמחוז הקדים בכך אזורי ארץ אחרים. עפ״י אחת העדויות הכתובות, נתאפשר ליהודים לקנות באוהעל נכסי־דלא־ניידי ורשום בספר הנכסים בתאריך 5 במרץ 1800, שהיהודי ר׳ דוד ואשתו מאריה מארקוס קנו כרם

ב-Kisköveshegy ובהגדרת תחומיו צוין, כי מצפון הוא גובל עם הכרם של היהודי שווייגר (Svajger).[1] ביתר חלקי המדינה לא היתה עוד זכות ליהודים לרכוש נכסים מעין אלה.

כפי שמוכן היה המחוז לנהוג ביהודים מדי פעם ברוחב לב, ידע הוא להכביד את ידו אף באכזריות. כאמור, גדלה ועצמה ההגירה מגאליציה השכנה מאז ימי שלטונו של יוסף ה-2. רבה היתה זעקה נגד התופעה ובכל זאת, דבר כמעט לא קרה, על אף שבאפשרותו של השלטון היה לחסום את דרכם של היהודים להונגריה בכלל ולמחוז זאמפלאן הגובל עם גאליציה בפרט. הסבר המחדל הוא בכך, כי סגירת הגבול משמעה, הודאה במעמדה הנפרד של הונגריה מיתר ארצותיה של האימפריה ההאבסבורגית ואת זאת החוגים השליטים לא אבו לעשות בשום פנים ואופן. כך יצא, שעשרות שנים כתבו ודיברו על בעית הצפת הונגריה ביהודים מהגרים מארץ שכנה זו, אבל דבר לא נעשה נגד התופעה, לבד ממקרה אחד ב-1807. שנה קודם לכן הורתה מועצת הנציבות (helytar-tótanács) למחוז "לסלק את משא העם העני... הנובע מריבוים המופרז (של היהודים)". משום־מה היה קצין־הנפה־הראשי (főszolgabiró) חרוץ יתר על המידה בביצוע; הלה אסף בנפת אוהעל 83 משפחות (כ-360 נפש) וגירש אותם אל מעבר לגבול. אין לדעת עוד כיצד ארע, שמועצת הנציבות שינתה הפעם את המדיניות הכללית ונהגה בניגוד לאינטרס של המדיניות האימפריאלית. מכל מקום, היו בין המגורשים 67 ראשי משפחות ילידי ארצות־חוץ, שרובם שהו כבר בנפה זו עשר שנים ויותר ואחדים מהם עברו הנה מנפות אחרות של הונגריה. 32 ראשי משפחות היו תושבי אוהעל ובתוכם מו"ה רב הירש צבי מייזלס, אשר הצליח, כנראה, לעקוף את פקודת הגירוש, שכן קיבל הוא הזמנה לכהן ברבנות של קהילת מאטערסדורף במקומו של החת"ם־סופר, שעבר לפרעשבורג. כמו כן, גורש רבה של הומונא מו"ה רב פנחס לוריא. רוב המגורשים היו בעלי מלאכה ופונדקאים; נמצאו בתוכם עוד שלושה כליזמרים, סופר סת"ם, שוחט ושמש. מן הסתם, סבלה קהילת אוהעל מכה קשה, שכן ניטלו ממנה כלי הקודש משלה. את הפרשה פרסם מו"ה רב ישראל גולדברגר בכתב־העת בשפה ההונגרית - נתונים לתולדות מחוז זאמפלאן.[3] בסיומו של המאמר כתב המחבר כדלקמן - "אנו הצאצאים מודים לקב"ה, שרגשי האומה ההונגרית האביריים והחוקתיים לא יחוללו עוד מעשה אכזריות מעין זה. אבותינו המעונים והמיוסרים, אחת הקהילות הקדושות, אשר מסרו נפשם לקידוש השם, יהיו הם ושמותיהם חרותים על לוח ליבנו לעולמי עד; נזכור בחסד וברחמים את נשמותיהם במנוחתן". כלום שיער מו"ה ר' ישראל, רבה של קהילת הסטאטוס־קוו באוהעל ולימים רבה של ק"ק טאטא (Tata), שכעבור שלושים ושתיים שנים אחר פרסום המאמר לא רק אי־אלו מאות יהודים, אלא כל עדת ישורון של זאמפלאן תגורש והפעם - אל גיא ההריגה והוא בעצמו בראש קהילתו, הרחק מאוהעל, יתחלק בגורלו של כלל יהודי ארץ הגר.

אין לדעת עוד, על שום־מה עלה הכורת על יהודי נפת אוהעל בלבד, הרי נגעה הוראת מועצת הנציבות משנת 1806 לכלל יהודי המחוז ש"כל אותם היהודים, אשר אין די פרנסה בידיהם, או אלה שבאו למחוז אחרי השנה 1790 ללא רשות, יסולקו ואל ארצות מולדתם יעברו..." וכדי "שיופחת מספר היהודים", ציוו שלטונות המחוז לערוך מפקד

כללי במגמה למצוא את היהודים השוהים שם שלא כדין. מפקד הוכן גם באיזור הומונא. את הרישום ערך מורה בית הספר העממי, אברהם וואסרמן וחתמו עליו חתימה עברית פרנסי הקהילה. נמנו 209 יהודים. פקידי המחוז הסתפקו הפעם ברישום בלבד ולא היו לזה תוצאות מרחיקות לכת, על אף שמספר לא מבוטל מתוכם היו ילידי חו״ל. נמצאו בין הרשומים מהגרים, שגרו באזור זה עשרות שנים, כגון ליבל אישראלו־ביץ - 50 שנה, משה אברמוביץ - 40 שנה וגו׳.[4]

אין כל ספק, כי גירוש יהודי אוהעל וסביבתה היה מעשה קיצוני ביותר; בימים כתקנם הסתפקו אדוני המחוז בפיקוח עליהם ובאישורן המחודש של תקנות קיימות למשל, ׳איסור מתן אישור על רוכלות תוך חזרה על הפתחים׳ לאמור, נוצלה כל הזדמנות להציק ולהקשות על הפרנסה.

היהודים שילמו מיסים לאוצר המלכות, למחוז לפאודל וגו׳; ברם, אם נקרתה הזדמנות, ידעו אדוני המחוז לפגוע פגיעה חדשה. כך אירע, שיהודי טאראבאש (Terebes) אולצו לשאת את נזקי העיר הנובעים מהאספקה לחיל המצב, על אף שהיו הם פטורים מנשיאה בעול ההוצאות הללו. תקנה זאת היתה חדשה ובלתי נסבלת, שכן שילמו היהודים מאז 1794 את מס הסובלנות כמצוותה של המלכה מאריה תרזה והיה זה כעין פדיון של כל יתר מסי המדינה. על יהודי טאראבאש הוטל הפעם להשיב לבני העיר את הסכום, שמחובתם של אזרחיה היה לשלם.

זה אחר זה הוציאה אספת המחוז מידי היהודים ענפי מסחר: באותה שנה, 1808, נאסר עליהם לסחור באבק שרפה ומלחת; עם זאת לא וויתרה על גביית מס הסובלנות עבור לשכת המלח בטוקאי. החוב הסתכם ב-10,674 פורינט - סכום אסטרונומי, בשים לב ליתר המיסים, שהיו חייבים היהודים לפרעם. הנהגת המחוז, הליברלית בדרך כלל, התעקשה לבצע את הגבייה, על אף שמס הסובלנות נחשב בעיניה בלתי־חוקי; המס הזה מוטל על היהודים לא ע״י בית המחוקקים ההונגרי אלא ע״י השלטון הווינאי. בעיני המחוז היה קיים סדר עדיפויות מסוים בגביית המיסים; תחילה נגבו אלה המגיעים לפאודלים, למחוז ועל כן, לכשבא תורם של מיסי הסובלנות למלך, אזל הכסף ועמד היהודי סחוט וחסר כול. מס כבד זה ליווה משך כמאה שנים את יהדות הונגריה כולה עד ביטולו.[5]

על אף גירוש חלק מיהודי אוהעל והלחץ לתשלומי מס הסובלנות, ידעו אדוני המחוז לפנות אליהם בשעת המצוקה שלהם. וכך ארע שנה אחת בלבד אחר ההתנכלות לזכות האלמנטרית של האדם לשבת בבטחה במגוריו ולהרוויח את לחמו. קרה הדבר בימי פלישת צבאות נפוליון לאוסטריה ולהונגריה. הקיסר־המלך, פרנץ, פנה אל נתיניו האצילים ההונגרים וקרא להם להתגייס להגנת המולדת. היתה זאת מחובתם של האצילים להגן על המולדת בתוך גבולותיה, הרי הם פטורים מתשלומי מיסים בשלמם מס דמים בשעת סכנה של פלישת צבאות זרים. ב-1809 נערך גיוס האצילים, שהיה האחרון בתולדות הונגריה. כמובן, יהודים לא יכלו להמנות עם חיילי צבא האצילים, אבל נעשו הם בזאמפלאן שותפים פועלים וסובלים כאחד של הפרשה כולה. נפוליון

ברצותו לפצל את כוחות אוסטריה עורר באמצעות סוכניו התקוממות בגאליציה, כדי שהיא לא תוכל להטיל למערכה את מלוא כוחה. אם כן, טרם הגיעו ראשוני המגוייסים אל ג'ונג'וש (Gönygyös) וכבר נקראו לשנות כיוון לעבר פולין. כפי שרגיל בדרך כלל, נזוקו היהודים משני הצדדים כאחד. טירונים פולנים האמורים היו להתגייס לצבא הקיסר העלו באש את פונדקו של יהודי בכפר וויראבא (Virava)בסמוך לגבול גאליציה; ביתו וכל נכסיו אבדו. המחוז התערב אמנם, שבל תתפשט "האש", אבל אין כל ידיעה, אם קיבל יהודי כפרי זה פיצוי כלשהו על אבדן רכושו. המעשה שימש כעין מבוא לבאות. מהמחוז השכן הגיעו ידיעות, כי היהודים שותפים לאי־השקט בגאליציה ולפיכך פעלו שלטונות המחוז במהירות; הם הורו לסגור את הגבול בפני היהודים, בין שאלה רצו לצאת משם או להגיע אליה. חסימת הגבול הסבה נזקים כבדים בשני הצדדים. בעקבות התלונות הרבות נשלחה וועדה לבדיקת הענין והיא קבעה, שניתן להקל על המעבר, אם השלטונות בשני צידי הגבול יבחנו היטב־היטב את הדרכונים ויוסיפו עליהם הערה נפרדת - "ראיתי" - המאשרת את תקפותו של המסמך. כל היהודים המבקשים לעבור לגאליציה נאלצו, אפוא, לבוא תחילה לאוהעל לאישור מחודש של דרכוניהם. ההשגחה בדרכים היתה קפדנית מאד. הוקמו במחוז 24 מחסומי קבע לבדיקה מאויישים במשמרות מזויינים וכך נעשה המעבר לבלתי־אפשרי לכל אותם היהודים, שחששו לחייהם בגאליציה, על אף שהיו הם חפים מכל פשע ולא היה להם כל חלק במרידה.

מקובל היה מתמיד לתת אמון בשמועות שווא המאשימות יהודים ולפעול נגדם, אולם על אף כל התקנות האנטי־יהודיות למיניהן שהמחוז התקין, הוא לא בושש לנצל אותם לטובת ענייניו. המחוז ביקש, כי סוחרי סוסים יהודיים ירכשו את הסוסים לאצילים המתגייסים. הפרוטוקול המקורי קובע: "מאחר ורכישה הסוסים הרצויים... זקוקה לשימת לב מיוחדת והיהודים המקומיים יכולים לסייע לא מעט למחוז, הוחלט, ש... (וכאן מוזכרים שמות הפקידים) יתכנסו ויטילו על היהודים את התפקיד של רכישת מכסת סוסים עפ"י הנפות והעברתם תמורת תשלום לאנשי הוועדה דלעיל עבור הגדוד העומד להתגייס." מהרישום הארוך והמפרט את השתלשלות הפרשה מתברר, כי המחוז שילם כיאות בעד הסוסים וכנראה, היו השלטונות מרוצים עד כדי כך, שגם את הבדים לחיילים קנו אצל דוד בוריק ואת האוכפים מהאכף מיכאל שינוואלד, אשר זה האחרון תיקן גם 60 אוכפים משומשים. שניהם היו יהודים באוהעל.[6]

עם המלחמה הצרפתית של 1809 נסתיים שלב, שבו גברה מאד האינפלציה בממלכה ההאבסבורגית. התהליך החל עשרות שנים קודם לכן והתחזק בתקופת נפוליון; מכבש הדפוס פעל במלוא העוצמה, נעשו נסיונות שונים להבריא את משק הכספים ואחד מהם היה ב-1811, כאשר ערכה הממשלה פיחות של השטרות לכדי חמישית של ערכם הנומינלי. הונפקו שטרי־מדינה מיוחדים (Einlösungschein - váltócédula) ואז נתעוררה - כמובן - השאלה, כיצד ישלמו האנשים את חובותיהם הפרטיים והציבוריים. ערכם של שטרי־המדינה האלה הפך במהרה לנושא נכבד בדיוני האספה הכלל־ארצית כבר כעבור שנה. ליהודי זאמפלאן נגעה הבעיה, כשנדרשו הם לשלם ב-1811 את מס הדרכים שלהם, שנועד לתחזוקה ולמימון שרות הדאר. המסמך מציין, כי המחוז התחשב "בעם המסכן המעלה מיסים, שבתוכו נמנים גם היהודים... ועד סוף אוקטובר של השנה לא דרש הוא

את התשלום בחמישה מונים״ בהתאם לשיעור הפיחות. הנה כי כן, פן אחר לאדוני המחוז, אשר פעם הכבידו את ידיהם על היהודים ופעם הציגו גישה אנושית ביותר.ה־הסכם שנקבע בין הצדדים הועלה על כתב בשפה הגרמנית ונחתם בידי היהודים בחתימה עברית. החתומים הם: אברהם טייטלבוים ממאַד, אנשל הארטשטיין מפאטאק, שמואל פראפער מהומונא, יהודא דייטש (אוהעל), יואל ראטן בערג מדאברין, כולם ראשי קהילות.[7]

למרות שרותים טובים אלה נאסר על היהודים עוד באותה שנה לסחור במטבעות נחושת וכל זאת - מן הסתם- על מנת שלא לפגוע בתקפותם של שטרי־המדינה המפוקפקים בערכם. התנהגות דו־כיוונית נחשפת מנכונות המחוז לשלוח וועדה לבחון אי־אלו נזקים שנגרמו לבית הכנסת באוהעל, ושמא - לשם תביעת פיצויים. כנראה, אף בית הספר היהודי שנוסד בימי יוסף ה-2 הוסיף להתקיים. הדבר עשוי להתברר מהזכרת שמו של המורה מארקוס גרינפלד (אבי סבו של Mezei Mór), אשר קיבל ב-1807 מינוי לשמש כמתרגם לכתבי היהודים. הוא כונה בפי העם - פרופסור מורדכה. בני אוהעל דרשו מהמורה, כי משכורתו תשולם בחלקה ע״י יהודי הסביבה, כלומר, גם ילדי הכפרים הסובבים את העיר למדו במוסד זה. ברוח תקנותיו של יוסף ה-2, ציווה המחוז ב-1808 לשלוח לו את רשימת הספרים, שמשתמשים בהם בבית הכנסת ובבית הספר. אם נראה בכך סימן להמשך קיומה של התפיסה הריכוזית והאבסולוטיסטית של השלטון, הרי מסמך אחר בארכיון של מחוז זאמפלאן עשוי לשפוך אור על נטיה חבויה לזרמי ההשכלה הגרמנית. בית הדפוס בבעלות המו״ל הידוע אז, שמיד, בווינא הוציא לאור מחזור עם תרגום גרמני. אולם, רבני פרנקפורט החרימו את הספר ואיימו להחרים אף את המשתמשים בו. החרם פורסם ברבים. ממשלת ווינה ראתה לנכון לבטל ולאסור את הפצתם של כתבי החרם. כלום עותק המסמך הממשלתי באוהעל בא להעיד על המבנה ההטרוגני של הקהילה היהודית בזאמפלאן המשמש ראיה לניצני ההשכלה? מכל מקום, כעבור שנתיים עמד להתרחש מקרה מצער של השתמדות נוספת לאחר מעשה זהה בפאטאק; אשה ובנה הגישו בקשה על כוונתם זו.[8]

בין המסמכים יש צרור רישום נוסף ובו בקשת יהודי אוהעל להעביר את רב הקהילה ממשרתו ולהביא אחר תחתיו. ישראל גולדברגר חקר והעמיק בפרשה והעלה ממצאים מעניינים ביותר. אחר פרישתו של מו״ה צבי הירש מייזלס הוזמן לכס הרבנות באוהעל מו״ה רב פנחס לוריא (שם אביו אינו מוזכר) מהומונא. כזכור, הופיע שמו של פנחס בין המגורשים מנפת אוהעל. (יתכן, שחלו אי־דיוקים ברשימה המגורשים בנוגע לשני רבנים אלה.) מסופר, כי בהומונא פסק הוא בעניני גט, אולם רבנים אחרים פסלו את פסיקתו ועל כן עבר משם לטאראבאש.[9] מוצאו מגאליציה, מיוחס להארי״י ולהמרש״ל; הרב מוזכר בשם משפחתו - לוריא או לורס - בשינויים שונים, בעוד פקידי המחוז והבריות כינוהו בדרך כלל Lörincz. שם זה מופיע תכופות בין שמות המשפחה של מחוז זאמפלאן במפקד האוכלוסין של 1811-1812. בניגוד למסופר עליו ממקור בהומונא, מצוי מסמך אחר ובו הצהרת בית דין של שלושה רבנים על מהימנותו של הרב פנחס לוריא, אשר נגדו לא היתה להם כל טענה. ברוח זו כתב עליו גם הפקח של האחוזה הפאודלית בהומונא. מכיוון שהתפנה כס הרבנות באוהעל נענה הרב פנחס והגיע לידי הסכם עם שליחי קהילה

זו. עפ"י דברי קצין הנפה, היו היהודים שבעי רצון עם רבם שש שנים תמימות, עד אשר מפאת "נפשם הבלתי־נלאית מבטן ומלידה נמאסה עליהם השלווה וכדי להעביר אותו (את הרב), פנו הם אל מעלת כבודו של המחוז..." תחילת ההאשמות נגד הרב היתה, כי רק זה עתה היגר הוא מגאליציה ומצוי יהודי מקומי הראוי למשרה ואם יניח המחוז, יבואו גם יהודים אחרים בהמוניהם לזאמפלאן; ולאחרונה - אין הרב יודע אף לא שפה אחת. הנה ריב פנימי טיפוסי, שבו לא נרתעו עויני הרב מלהלשין. אולם, היו הפעם הגויים סובלנים יותר והמחוז החליט להשאיר בכהונתו שלוש שנים, עד תום תוקפו של החוזה, שנערך עם הרב פנחס. אויבו העיקרי היה מארקוס גרינפלד המוזכר לעיל. זה האחרון לא היה לו - כנראה - במה להאשימו, אם הסתכמו טענותיו במוצאו הגאליציאני ואי־ידיעת שפה כלשהי; יש להבין, כי הרב פנחס דיבר אידית בלבד, כמקובל באותם ימים. זאת ועוד, כלום היו אז רבנים באזור זה של הונגריה ממוצא אחר? תלונתו של גרינפלד ב-1806 לא עוררה מצד המחוז כל הד. מכאן אילך לא פסק המורה מלפנות פניה אחר פניה בענין, בין בעצמו ובין באמצעות חברי קהילה אחדים. כנגד גרינפלד עמד חלק אחר של הקהילה, שלא התרשל בהגנתו של מרא דאתרא. קצין הנפה סבור היה, כי הקהילה אינה נוהגת כשורה ובמקום לסלק אותו, השאירו בכהונה לעוד ששה חודשים ומשך זמן זה הטיל על הקהילה לדאוג להזמנתו של רועה רוחני חדש. הקולות המצדדים ברב גברו, על אף שנפוצו שמועות, כי הרב פנחס נוהג להשתכר ומה גם, הקהילה לא דאגה כלל להושיב איש אחר בכסאו. עברו כשנתיים ימים; קצין הנפה לא השהה עוד את פעולתו וב-1808 סמך את ידו ונתן תוקף חוקי לכהונתו של הרב פנחס לוריא. המורה גרינפלד נדהם מהתפתחות זו, הגיש למחוז האשמה רשמית כבדה מאד בדבר שכרות ואי־התאמה לתפקיד ודרש במפגיע את סילוקו של הרב. הוא שקד ואסף עדים בכפרי הסביבה, שראו והעידו על שכרותו. כנגד עדויות מרשיעות אלה הוגשו עדויות הטוענות את ההיפך. אויבי הרב לא התמהמהו וניסו אף להשפיע על עדי ההגנה לחזור בהם ולשנות את הצהרתם. נסתבר, אפוא, כי קצין הנפה לבדו נשאר לצידו ודבר זה בעצמו היה לו בלתי־נעים ביותר. קצין הנפה הגן על הרב בייחסו את ההאשמות לחתירה לא מכובדת של חברי הקהילה תחת רבם. בסופו של דבר לא רצה המחוז להגיע לידי עימות עם היהודים בענין שאין לו אינטרס רב ונכנע ללחץ. מו"ה רב פנחס לוריא גורש מאוהעל ביום ל"ג בעומר 1808 ומאז לא נודעו עקבותיו. יורשו היה הרב מו"ה משה טייטלבוים המכונה - ישמח משה, שמוצאו מפולין גם כן.

מלוא התמונה על יהודי זאמפלאן מקבלים אנו משני מפקדים, מזה של 1811 - היהודים נרשמו אז יחד עם כל האוכלוסיה, ומהמפקד של 1812, אשר ממנו נותר רק הרישום של יהודי 'מרגלות־ההר'. זה האחרון היה מפקד יהודים בלבד. בנספח חוזרת הנימה של איסור ההגירה בכלל ואיסור ההתישבות לאלה, שהגיעו לזאמפלאן אחר השנה 1790 וציין עוד, כי נבדקו דרכוני היהודים ואכן כל מזקקי הי"ש, המלמדים והקבצנים - 83 אבות משפחה - כבר גורשו קודם מן הארץ, כנזכר לעיל. הנספח מוסיף עוד, שלא נמצאו ב'מרגלות־ההר' ב-1812 סוחרים שרווחיהם הגיעו כדי 1000-3000 פורינט, אולם כן היו יהודים, שנאלצו לעסוק בשתי מלאכות לפרנסתם כגון, שחיטה ו"מלמדות" או, כריכת ספרים יהודיים. לכבוד הוא לקהילות 'מרגלות־ההר', אם יכול היה כורך ספרים להתפרנס מיגיע כפיו ולהרוויח את לחמו הדל. מפקד אחרון זה נועד

לבדוק את מספר היהודים על מנת "לסלק את המשא מעל העם העני שבעקבות ריבויים (של היהודים) יתר על המידה", כאילו היו היהודים הגורם במישרין למצבם הירוד של הצמיתים. הסיבה העיקרית לריבוי - מבהיר הנספח - ש"היהודים משיאים את בניהם בגיל רך, כשאלה עודם ילדים ובעוד הנוצרי יתנחם, אם יאמץ אל ליבו את נכדיו, הרי הם (היהודים) יתענגו אף עם נכדיהם של הללו...". לאחר גוזמה זאת נכתבו עוד סיבות לריבויים ובין היתר, כי אלמנות היהודים ובנותיהם לעולם לא יצאו להנשא בחו"ל, כי אם אנשי חו"ל נקלטים כאן. כמו־כן, קולטים היהודים תינוקות מגאליציה כבניהם וכבני שארי בשרם; היהודים באים לשם פרגמטיא או לביקור, מביאים יתומים בעצמם או בסיוע איכרים ואלו גדלים כבר כאן. ולאחרונה, מגיעים קבצנים לחודש־חודשיים, אבל לרוב למחצית השנה ולשנה, וגם מזקקי יי"ש, מלמדים ושוחטים. יהודי זאמפלאן מסייעים לבאים בכל מיני דרכים של מתן אפשרות פרנסה, כגון תת־חכירה ואף סיוע במישרין לאבטחת קיומם, על אף שהקולטים עצמם "מרודים הנאבקים למען פת לחמם ומכלים מדי יום את הכנסתם". לא היה עוד כל תוקף כמעט לתקנה הישנה, שהמבקשים להנשא חייבים להציג תעודה על לימודים בבית ספר כללי.

ב-1787 פרסם יוסף ה-2 את הצו, שחייב את היהודים ליטול שמות משפחה גרמניים. למרות ההוראה מלכותית, הוסיפו רבים במחוז זאמפלאן לשאת שמות פאטרונימיים ומאטרונימיים (על שם האב והאם) עם הסיומת הסלאווית -וויץ, המציינת את שייכות הבן. מעטים מאד השמות הגרמניים ממש, לעומת זאת רבים ביותר השמות ההונגריים. אלה מציינים במשמעותם התעסקות, כינויי חיבה, כפי שהסביבה כינתה את היהודי, פגם גופני או כל כינוי אחר, אשר נשתגר והפך לשם משפחה. היו עוד שמות, שהסביבה התאימה לשפה ההונגרית ורבים מתוכם עבריים במקורם. אחד השמות הגרמניים המעורר רתיעה וחלחלה בימינו נשא יהודי ב-Zemplénagárd, אשר נקרא - להבדיל - אליהו היטלר, כפי עדות המפקד ב-1811. עפ"י פרנסתם היו יהודי 'מרגלות־ההר' סוחרים, פודקאים, חוכרים, בעלי מלאכה, מזקקי יי"ש וכו'.

מבין אותם יהודים, שהיגרו להונגריה אחר 1790 ממליץ קצין־הנפה לא לגרש את אשר שוורץ, שגר כאן זה 22 שנה והוא חייל משוחרר; כמו־כן, ציין הוא, שיוסף רוזנברג ב-Taktaharkány היגר למחוז ב-1723 לאמור, 89 שנים קודם לכן והאיש היה מתמיד אדם הגון ואורח חייו ללא דופי.

הרב ישראל גולדברגר, שאסף בשקידה נתונים רבים על תולדות יהודי זאמפלאן, אמד את מספרם ב-1812 בכ-15,000 נפש.[10]

באותה שנה עצמה קפץ משום־מה רוגזם של תושבי מאד על היהודים. בני הכפר התלוננו, כי היהודים "מדכאים אותם". אולם, אף היהודים לא טמנו ידם בצלחת והגיבו בתלונה נגדית. המחוז החליט למנות וועדת חקירה לבדיקת המצב, אשר המליצה לבסוף לגרש את היהודים על יסוד ממצאי המפקד, להעניש את המלווים בריבית קצוצה, למנוע את ריבויים ולהגביל את פרנסתם לתחומי הפונדקאות בלבד; כמו־כן, הוצע לאלץ את היהודים למכור את כרמיהם (כלומר, הם היו בעלי כרמים על אף כל התקנות והאיסו־רים) ובכך למנוע את זיוף היינות למיניהם - לטענתם - ועם זאת, ושמא לשם איזון, אף

להעמיד למשפט את אותם הלא־יהודים, אשר נהגו שלא כדין כלפי הציבור הנוצרי. כל ההמלצות האלה נשארו אחר כבוד כתובות על הנייר ולא הוגשמו כלל. ואם כבר במאַד עסקינן, ראוי לציין, שבית הספר, אשר הועבר שמה כשני עשרות שנים קודם לכן, דאגו יהודי המקום לסגרו וכנראה מטעמים הברורים של חשש להשכלה והתבוללות; אבל, אספת המחוז החליטה לפתחו מחדש ב-1813. אם היה תוקף ממשי להוראה זו, אין לדעת עוד בימינו. יתכן, שניתן לייחס להנהלת המחוז כוונות מסוימות לשנות את אורח החיים של היהודים ולהתאימו לסביבה כגון, לשטר החוב היה תוקף, אם זה תורגם לשפת האם (הונגרית?), להעמיד חיילים עפ"י מכסה, שכן מלחמות נפוליון טרם באו לקיצן והנה - אותה עת ראתה קהילת סאראנץ' לנכון להעזר בשלטונות לחייב את חבריה לבקר בבית הכנסת ביקורים סדירים. תמוה הדבר - כי בשעה שקיוו היהודים להבנות ולהתחזק חיזוק רוחני בסיוע חיצוני, פרסם המחוז ברבים, כי 'מלחמת היהודים ברומאים' של יוסף בן מתתיהו תורגם להונגרית ויצא לאור. האם נועד הפרסום ליהודים? חבל, שאיננו יודעים את דעת בני זאמפלאן היהודיים על אודות מאורע ספרותי זה, כשאלה הכירו בוודאי את הנוסח היהודי־עממי המקובל של היצירה הזאת, את ספר יוסיפון. סימן כלשהו אחר בהשתדלות המחוז לשנות את מנהגי היהודים היה איסור קבורת המת בתוך 48 שעות הנוגד את ההלכה המקובלת.[11] על התקדמות חיי הקהילה מעידה העובדה, שב-1817 כבר עמד על תילו בית חולים יהודי באוהעל בקרבת הנחל רונ'ווא, ליד רחוב וויראג.[12] הכומר הקתולי בסאראנץ' חיבר ב-1820 חיבור קצר על עירו. הוא שרת אותה עת כבר זה 25 שנה את עדתו. הכומר הזכיר, שכאשר בא למקום, היו בסאראנץ' 2-3 יהודים בלבד והנה עתה יש להם בית כנסת. היהודים מדברים ביניהם גרמנית (אידית), אבל עם בני העיר - הונגרית. רק בחלקו של גראף אספרמונט הותר להם לקנות בתים. עיקר עיסוקם פונדקאות ומחכירת האכסניה הם סולקו.[13]

מקובל היה, כי היהודים השתתפו בחגיגות הכתרת המלך וכניסת מושלים ופקידים רמי־מעלה לתפקידיהם. כך קרה ב-1820, כשנציב ראשי (főispán)חדש מונה בזאמפלאן, Malonyai János. לכבודו הציבו כתובות מוארות בראש בית המחוז ועל גבי הגשרים, אשר שם אמור היה האדון החדש לעבור. גם היהודים רצו לכבד את הנציב הראשי, הקימו לכבודו 'שער נצחון' ואת המכתם שעמדו לרשום עליו ביקשו מקאזינצי, אשר קשריו עם היהודים ידועים מאז היותו מפקח אזורי על בתי הספר ובתוכם אף של זה שבאוהעל. קאזינצי שלח לבקשתם את הפסוק הידוע - "ככה יעשה לאיש אשר המלך חפץ ביקרו" בתרגום הונגרי. המכתב המקורי בכתב ידו הועבר עם הזמן למשמרת לארכיון של בית הספר התיכון הפיאריסטי (מנזר).[14]

בבעיות רבות התלבטה הונגריה אחר המלחמות הנפוליוניות, אולם לזאמפלאן נוספו עוד מיוחדות. ב-1817 פקד את הארץ רעב כבד, אשר היה חזוי מראש. נאסר, אפוא, זיקוק יי"ש מדגנים. המחוז התלונן בפני מועצת הנציבות על קשיי האספקה בתנאים אלה לחילות המצב, שחנו על אדמתו. לפיכך, אולצו אף היהודים לשאת את הנטל, על אף שהם היו פטורים מזה בשל המיסים הרבים, אשר תושב אחר במחוז לא שילם אותם.

את חובתם מילאו היהודים במתן האספקה ממש - ככרות לחם, שעורה ומספוא והכמויות נקבעו עפ״י גובה תשלומי המס. מכיוון שנאסר זיקוק משקאות חריפים, נאסרו גם המוסיקה והריקודים בחתונות של האיכרים (לא בקרב האצולה) והוטל על קצין הנפה להשגיח, שלא יפקיעו את מחירי המזון ולהעניש קשות את העוברים על התקנות, בין שאלה יהודים או נוצרים. האיסור על זיקוק יי״ש פגע מאד בהכנסה, כי היתה זו עיקר הפרנסה לרבים, על כן ביקשו להתיר את זיקוק היי״ש משיבולת שועל לפחות ומתפוח אדמה. הפנייה אל מועצת הנציבות לא הועילה והתקנות נשארו בעינן. עם גבור המצוקה פקד ורשם המחוז את הסובלים מחרפת רעב, חלק מחילות המצב הועבר למחוזות הסמוכים ומכיוון ששם לא היה המצב כה חמור, קנו היהודים את תפוח האדמה לזיקוק יי״ש במקומות אלה כדי להבטיח את קיומם, אולם עשו זאת לרוב במחתרת, לבל יגלו השלטונות. ב-1815 נדרש המחוז שוב לגרש את יוצאי גאליציה. קציני הנפות לא הזדרזו במיוחד להוציא לפועל את הוראות מועצת הנציבות, שכן היא הוסיפה והפצירה בהם אף כעבור שנתיים, שישלימו סוף־סוף את המוטל עליהם. אחת התשובות של המחוז היתה, כי יום הגירוש המיועד נדחה לאביב עקב הקרה של ימי החורף. יכול להיות, שאחדים מבין המהגרים החדשים הוכרחו לשוב על עקבותיהם, אבל גירוש המוני, כמו עשר שנים קודם לכן, לא היה עוד. בניגוד לנהוג במחוזות אחרים, חכרו יהודים בזאמפלאן נכסי אצילים או משכנו אצלם נכסים שונים ואילו עתה, עפ״י צו מועצת הנציבות, נצטוו הם לבטל את החוזים, אבל אפשר היה להשאיר את היהודים בחכירת נכסים מלכותיים. עפ״י החלטת המחוז, התקנה לא הוצאה אל הפועל במלואה, כי במקום ביטול החוזים הסתפקו באי־הארכתם לאחר שפג תוקפם; עם זאת, חל איסור על חכירת המעשר, כי הצמיתים מתייסרים ונושאים בסבל רב שלא כדין, אם עוברים הם לידי היהודים עם החכירה - טען המחוז.[15] סכסוכים רבים היו בשנים אלה בין המחוז לשלטון המרכזי, שזה האחרון מעונין היה להכביד את עול המיסים, בעוד הנהלת המחוז המורכבת על טהרת האצולה התנגדה לכך בכל התוקף. האצולה חששה, ובצדק, שהלא־אצילים הנושאים את הנטל לא יוכלו עוד לעמוד בו ולא יפרעו עוד את המגיע לה, על כן תמכה אספת המחוז בבקשת היהודים להשמיט את יתרת החובות של מס הסובלנות ולהפחית להבא את שעורו (1822). הטענות על ריבוי היהודים במחוז היא נימה חוזרת ונשנית בדיוני אספות המחוז ובהתכתבויות למיניהן.[16]

קוריוז מבדח קמעא היה האיסור האוסר על היהודים לקיים את חגיגות פורים, שחלו בימי הצום של ערב הפסחא (1824).[17]

ב-1827 חזרה מצוקת הרעב והיא היתה כבדה בנפות הצפוניות של המחוז בעיקר. מאות ואלפי מזי רעב התפקדו ונרשמו בנפות אלה, אבל הסיוע היה איטי ובמקומו הסתפק המחוז במתן עצות ומתכונים כיצד להשתמש בכל מיני צמחים וגידולים אחרים כתחליף לדגנים וניהל בנדון התכתבות ארוכה עם מועצת הנציבות. המצוקה חזרה ונשנתה בהפסקות שנים מספר. ב-1826 הוכרזה במחוז שעת חירום בגלל ריבוי הפרות הסדר והתפשטות האלימות עקב מצוקת המזון ולכך נוסף גם דבר, שפרץ בעדרי הבקר ועשה בהם שמות. ב-1831 מגיעה למחוז הבשורה, כי בגאליציה פרצה מגפת חולי־רע.

הוקמה וועדה לטיפול במצב; חסמו את הדרכים המובילות מגאליציה והשאירו שתיים בלבד לשימושם של אלה המצויידים בתעודות, שהם באו מאזורים לא־פגועים. מכל מקום, יהודים לא הורשו להכנס כשהם נושאים את מרכולתם על גבם, אפילו אם מצוידים בדרכונים. כלום היו היהודים הטובלים תכופות במקווה נגועים יותר מהגויים, שלא ידעו אמבט מהו? ובכל זאת, טענו הגויים בדרך כלל, כי היהודים מלוכלכים ומזוהמים. המחוז התכונן ככל יכולתו לעצירת המגפה. כוחות בטחון הועמדו במצב־הכן, נבנו במהרה מחנות הסגר ונשלחו אף שני רופאים. ב-1831 נתנסה המחוז בשלוש גזרות: חרפת רעב, סכנת חולי־רע ובעקבותיהם - מרד איכרים. את אזור 'קרב הבודרוג' הציף שטפון מים אדירים והקשר אל כמה כפרים התקיים באמצעות סירות. למראה אסונות הטבע הרבים הודיע קצין הנפה, כי פנה כבר אפילו אל בעלי האחוזות בבקשת עזרה למען עם הצמיתים הנדכא. המגפה חדרה לתוך זאמפלאן למרות ההסגר וההכנות הקפדניות והגיעה עד 'קרב־הבודרוג' ואוהעל עצמה. על העיר הוטל הסגר. סך הכל חלו במחוז כ-40,000 נפש וכמחציתם מתו.

עם חדירת המגפה לזאמפלאן פרץ שם מרד איכרים. אלה טענו, כי בעלי האחוזות, היהודים והכמרים מרעילים את העם. נפוצו שמועות, שהאדונים ידעו מראש, אשר עתיד להתחולל, והיהודים והרופאים קיבלו 5-10 פורינט עבור כל אדם שהורעל. גברה השנאה, מעשי האלימות עלו ותכפו. האיכרים לא צייתו עוד לקציני־הנפה ואפילו תקפו אותם. מירב הפרות הסדר והתקיפות ארעו בחלקו הצפוני של המחוז. שורת עלילות הדם החלה בכפר Izsép, צפונית לאוהעל, בסמוך לנחל רוניווא. ב-31 לינואר 1831 טענה נערה, שהיא ראתה יהודי הזורה דבר־מה לבאר. התושבים אספו בכוח את יהודי הכפר והתאכזרו להם. גם בטאראבאש כינסו האיכרים בכוח את היהודים יחד עם החיילים החונים שם, על אף שגם אלה בעצמם חלו במחלה ורק יחידה צבאית, שחשה לעזרה הצילה את החולים המעונים מידי שוביהם. בכפרי הסביבה נקשרו היהודים בחבלים, מרטו את שערות זקנם וכבר עמדו להעלותם על מוקד עשוי קש, כאשר בהשפעת בן הרשם (jegyző) שינו המורדים את דעתם והעבירו את השבויים לטאראבאש. הצטיינו באכזריות תושבי Bodzásuj!ak. במהומות אלה היו בני המשפחות של בעלי האחוזות בסכנה לא פחותה, כאשר לפעמים רק בנשק יכלו למלט את נפשם. בנפת נאג־מיהאי החתימו האיכרים את הרופא על הצהרה, שבכוונת בעלי האחוזות היה להרעיל אותם. הם עצרו שמונה בעלי אחוזה ואת כל היהודים של כפרי הנפה. בנפת ווארנו רצחו המורדים את בעל האחוזה, שדדו את בית הכומר ואת בתי היהודים. פקידי מחוז ואדונים רבים נרצחו עם בני משפחותיהם, היהודים עונו, אם כי אין ידיעות על מקרי רצח בקרבם. המרד, אשר הקיף את הנפות הצפוניות של המחוז המאוכלס בעיקר תושבים סלובאקים (tót), דוכא בכוח צבאי, שהוזעק מאזורי הספר של גאליציה.[18]

ההגירה היהודית לזאמפלאן נשארה תופעה מתמדת. מתוך הארכיון מתברר, כי העזרה ההדדית פעלה יפה בקרב היהודים. על מנת להטות את שימת הלב של השלטונות המקומיים נהגו הם להעביר את המהגרים העניים עם בני ביתם יחד ממקום למקום, עד אשר אלה הסתגלו לסביבה החדשה ולא היו עוד חדשים לגמרי במחוז; ומה גם, לא אחת אף בעל האחוזה או אציל כלשהו נתן מקלט לבאים זה מקרוב ומן הסתם, למען

האינטרס הכלכלי משלהם. הרב נתן ליפשיץ, רב במאַד, עזר למהגרים בקבלו כתלמי־דים. כלום היתה כבר ישיבה בכפר זה ב-1833, או היו הלימודים כיסוי בלבד לאפשר מעמד חוקי למהגרים החדשים?

אי אלו זוטות עשויות לשפוך אור על חיי היהודים בזאמפלאן. מ-1825 ואילך נצטוו הקהילות למסור למשמרת את רישומי הלידות, הנישואין והקבורות עם מות הרב, שכן היה נהוג מקודם לקבור ספרים אלה יחד עם הרבנים. מענינת הערה זו באחד ממסמכי הארכיון, כי בדרך כלל ביקשו רק המוהלים לעשות כן, כדי שרישומיהם יהיו מליצי יושר בבואם בפני בית דין של מעלה.

בימים לפני ראש השנה הלכו היהודים טרם עלות השחר לסליחות. היתה, כנראה, ההשכמה מלווה ברעש יתר, כי השמש עבר בין בתי ישראל, הקיש בחלונות וקרא בקול לבוא לתפילות ולתחינות. רב הקהילה מו״ה משה רוזנבאום (?) פנה בבקשה מיוחדת לא לאסור את קיום התפילות והעיר נענתה לפניתו. זו ואף זו. מ-1832 ואילך הותר למיילדות יהודיות לחוש לעזרת יולדות נוצריות.[19]

הפרוטוקול הקדום ביותר של קהילת אוהעל נערך ב-1831. המזכיר היה השל גרינפלד ומ-1834 נוהל הספר בהונגרית. הכוונה לפילוג פנימי בקהילה נרשמה לראשונה ב-1842, אולם מנעו קציץ הנפה, אם כן - זה נדחה בשלושה עשרות שנים לערך.

VI

"צדיק כתמר יפרח"

חדירת החסידות לזאמפלאן - ר' משה טייטלבוים

החסידות היתה תנועה עממית־דתית, שקמה במזרח אירופה באמצע המאה ה־18 על רקע הבעיות הפוליטיות החמורות בפולין והמשבר המשיחי שלאחר כשלון השבתאות. נתערערה המנהיגות המסורתית, המתיחות החברתית הבליטה ביתר שאת את העיוותים הסוציאליים. התלכדות חברתית חדשה נוצרה בקרב קהילות יהודיות רבות, אשר יסודה שונה מן המקובל באותם הימים. בעקבות לימוד הקבלה ובהשפעתה נתגבשו חוגים קבליים חסידיים, שהיו בחלקם סגפנים, עינו את עצמם בצומות תכופים, בילו את ימיהם בתפילות ובמעשי־תשובה בצפותם לגאולה במהרה; בעוד אחרים - בחרו לעצמם התנהגות שונה. אלה התפללו נוסח ספרד של האר"י תוך דבקות בלתי־רגילה, דקדקו במצוות, אבל עבדו את בורא העולם בשמחה גלויה, בשירה, בריקודים ובנענוע הגוף, החשיבו את ג' סעודות השבת ולעיתים אף שתו יי"ש בהתלהבותם. חבורות חסידים ראשונות אלה חסרו עדיין מנהיגים מן הטיפוס הידוע של 'הצדיק' ובכך ההבדל בין קבוצות חסידים אלה לבין החסידות, שקמה עם הופעתו של ר' ישראל בן אליעזר בעל שם טוב הקרוי - הבעש"ט, בשנות ה־30 במאה ה־18. ר' ישראל היה מנהיג ו'בעל שם', שייחסו לו סגולות מיוחדות; הוא קיים 'מניין' מיוחד, הבהיר בדרושים את תורתו על הדבקות, אסף סביבו עשרות יהודים, שהיו רבנים, מלמדים, מוכיחים, מגידים וכדו'.

הבעש"ט נולד בהרי הקארפאטים. מסורת חסידית טוענת, שהוא ביקר בהונגריה במחוזות סאבולץ' וזאמפלאן והגיע ביום שוק לעיר סאראנץ' בשנת תק"ן. לימי השוק רגילים היו לבוא יהודים רבים. הבעש"ט עבר שם, בהתנהגותו עורר שימת לב רבה וקהל רב התאסף סביבו. פתח ומשל את משלו על השוק לאמור: "הזריזים מיהרו לקנות ולמכור סחורתם מיד עם בואם וכאשר גמרו את עסקיהם, הלכו להתענג... אבל קלי הדעת, תחילה הלכו להתענג... וכאשר רצו אחר כך לכלות מלאכתם לקנות או למכור, בא עליהם הלילה, החושך. כך גם עמנו... הזריזים יזדרזו ויכינו בעוד מועד, אבל מישהו עצל... ירגיש פתאום, כי איחר את המועד, כי עבר היום ובא הלילה, החושך, המוות."[1]

החסידות יכלה להתפשט רק באזורים הצפון־מזרחיים של הארץ הסמוכים לגאליציה ולא היתה לה כל אחיזה בקרב היהדות הלמדנית במערבה, שמוצאה מצ'כיה ומגרמניה. החסידות המאורגנת בהונגריה התחילה בראשית המאה ה־19, לכשתפס את הרבנות באוהעל ר' משה טייטלבוים בשנת תקס"ח (1808). ההתנגדות לחסידות מעולם לא התעצמה בארץ זו, כי לא היתה כמעט כל נקודת חיכוך בין החסידים ל'מתנגדים'. הראשונים חיו במזרחה של המדינה ואלה האחרונים - במערבה. החסידות בהונגריה התפתחה כשלוחה של הגאליציאית ומה גם, אף יהודי חבלי הארץ הצפון־מזרחיים היו ממוצא זה בעיקר.

לאחר פטירת הבעש"ט הוכר כמנהיג תלמידו ר' דב בר המכונה - מגיד. בימיו החלה החסידות להתארגן כתנועה ומאז הופיע 'הצדיק': נתעצבו דפוסי ההתנהגות ודרכי החשיבה והחלה ההתפשטות של הרעיונות החדשים. החסידות לא היתה פרישה מן היהדות, היא הוסיפה לדקדק במצוות וללמוד תורה, עמדה עמידה איתנה על יסודות המסורת ושולחן ערוך, אבל נעשה זרם מיוחד המוסיף גורם נפשי של דבקות והתלהבות בל־ישוערו בעבודת ה' תוך ערבוב יסודות קבליים. הצדיק הוא המנהיג המגלם באיש־יותו ובאורח חייו את מכלול רעיונות החסידות. כל התנועות החסידיות היו פתוחות ומוכנות לאמץ כל יהודי שמכיר במנהיגות הצדיק ומקבל על עצמו את עבודת ה' עפ"י הנוסח שלו. בקרב קהל החסידים מיוצגות היו כל שכבות העם ללא כל אבחנה מעמדית או יוקרה למדנית. קהל חסידיו של הצדיק לא חיו ביחידה טריטוריאלית מוגדרת, אלא מפוזרים היו אף במרחק רב מן הצדיק. רובם סברו, כי עליהם לראות את פני מנהיגם לעתים מזומנות, לרוות מתורתו, לשאול את עצתו בענינים אישיים וכדו'. החסידות חובקת ומאמצת אליה כל יהודי, יהא הוא למדן או 'עמך'; יש בה משום דמוקרטיזציה של כלל ההווי היהודי ורק הצדיק עומד מעל כולם. כמה מן הצדיקים פיתחו 'חצר', שנהגה בפאר רב, בעוד אחרים - הוסיפו להשאר צנועים ומסורים בטוב וברע עם צאן מרעיתם. נפרדותו של המנהיג־צדיק, שמשכמו ומעלה גבוה מכל העם, נשארה בעינה גם במותו. נהוג היה להקים מעל קברו מבנה קבע - 'אוהל' ושם מתאספים ביום השנה לפטירה, כמקובל גם באוהעל בבית הקברות היהודי הישן בדרומה של העיר, מקום מנוחתו של ר' משה טייטלבוים.

החסידות לא שאפה לפורר את מבנה הקהילה, ההתגלמות היחידה של חיי היהודים בגולה, ולא התכוונה לערער את מעמד מנהיגותה, אלא להשתלב בה ואף להשיג את כהונת הרבנות עבור הצדיק או לאחד מחסידיו.

כזה היה ר' לוי יצחק מראשוני הצדיקים, אשר שימש ברבנות בקהילות מספר ועל השם של מקום כהונתו האחרון נכנס הוא לתודעת הציבור היהודי כ־לוי מברדיצ'ב. בגדולתו בתורה הכירו גם 'המתנגדים'. רל"י נעשה אחת הדמויות האהודות ביותר עקב גילויי ההתלהבות שלו בתפילה; הוא הרבה לנסוע ולעשות נפשות לחסידות ובשנים 1784-1783 עשה מסעות גם בהונגריה ובאחד מימי פורים הגיע אל מאַד ובשעה "שבירך על מקרא מגילה", אחזה בו התלהבות כה גדולה, שקפץ על השולחן והחל רוקד. דבר מעין זה טרם ראו יהודים בהונגריה. מן הסתם, היתה השפעתו של רל"י ניכרת על ר' משה וואהל, רבה הראשון של הקהילה ונוצר שם מעין מרכז חסידי זוטא כבר בתחילת המאה הקודמת.[2]

מבין חצרות החסידות הגאליציאיות השפיעה בעיקר זו של ר' מנחם מענדל מרימנוב. אין לדעת עוד, אם ביקר ר' מנחם מענדל אי־פעם בהונגריה. מכל מקום, נתברר מרמזים שונים, כי נסעו אליו חסידים כבר בסוף המאה ה־18 ור' משה טייטלבוים הזכיר קשר זה במכתבו אל 'חת"ם־סופר' בפרשבורג בתקצ"ב (1833). ריכוז ניכר של חסידי רימנוב היה במאַד.[3] את הקמתו של בית המדרש הידוע שבכפר מייחסים לאיש העשיר של הקהילה,

ר׳ חיים לונדון, אשר בהשפעתו - כנראה - הוחלף בו נוסח התפילה לספרדי. ר׳ מנחם מענדל התכתב עם חיים לונדון, בירך אותו על קניית בית חדש וכאשר התלונן לונדון בפני הצדיק על קנאת הגויים, שהוא סבור, כי באה עקב עושרו, השיב לו הצדיק - ״אש הקנאה על עמנו בני ישראל ובפרט על הנשים הלובשות מלבושי הפריצות, אשר כמעט לא ניכר בין נכריות לישראליות, להבדיל.״ האם פשה כבר בקהילת מאַד ההתבוללות והקדימה במאה שנים את יתר קיבוצי היהודים בהונגריה, או שמא נראה בכך התרעמות רגילה על סטיה קלה שבקלות ממנהגי אבותינו? קהילת מאַד הוסיפה לקיים קשר הדוק עם רימנוב. הרב צבי הירש היה מחסידיו של ר׳ מנחם מענדל; בימי כהונתו ברבנות (1799-1809) הירבה לנסוע אליו ובאחד ממסעותיו נעלמו עקבות הרב של מאַד ולא נתגלו עוד ביערות העבותים של הרי הקארפאטים.[4] עפ״י גרסא אחרת, נסע הרב אל הרבי מפריסטיק ומכיוון שהלכו ביערות לדרכיהם בנפרד, נעלם הרב ולא חזר אל חבורתו. יש לשער, שהוא נפל קרבן לשודדים או לאיכרים שונאי ישראל ולא מצאוהו עוד לעולם.[5] גם הרב של הומונא, ר׳ יעקב שפירא היה חסידו של ר׳ מנחם מענדל; נסע אליו עם קהל חסידים רב והוא לא היה היחיד מרבני הונגריה הצפון־מזרחית, שהגיע לרימנוב. ועוד רב במחוז, ר׳ יחזקאל פאנעט (חסידו הנלהב של ר׳ יצחק אייזיק מקאלוב), אשר בא מפולין לשבת בכס הרבנות של קהילת טארצאל (Tarcal) ב-1813, נחשב גם כן איש חצר רימנוב, וכן אף יורשו, ר׳ חיים יוסף גוטליב.[6] לאחר פטירתו של ר׳ מנחם מענדל תפס את מקומו ר׳ נפתלי צבי הורביץ מרופשיץ בשנת תקע״ה (1815). הרב מטאצאל והחסיד הידוע במאַד באותה העת ר׳ מרדכי צבי שווארץ, מי שהיה ׳צדיק נסתר׳ (אלמנתו נישאה לצדיק מקאלוב) וכן עוד ר׳ אברהם יהודה שווארץ, בעל ׳קול אריה׳, יליד מאַד ובנו - ממלא מקומו, ר׳ נפתלי שווארץ בעל ׳בית נפתלי׳ היו כולם חסידי רופשיץ, אשר מקורם ברימנוב.[7] הרב עמרם רוזנבוים, אשר כיהן ברבנות במאַד בשנים תק״פ-תקפ״ו (1820-1826) המכונה ׳חסידא׳, עלה ארצה והתיישב, בניגוד להמלצתו של ׳חת״ם־סופר׳, בצפת, ולא בירושלים. עיר קדשנו היתה מלאה באותה עת ׳פרושים׳ מבית מדרשו של הגר״א (הגאון ר׳ אליהו מווילנא), ראש ׳המתנגדים׳ ולא פלא, כי האיש המושפע מהחסידות הגאליציאית מעדיף את עיר הגליל, מקום מושבו של האר״י המקובל, אביה הרוחני של החסידות. בבודרוג־קאראסטור ישב ׳צדיק נסתר׳, ר׳ מרדכי שמו, מי שהיה מקרי דרדקי (מלמד) בקהילה; ׳צדיק נסתר׳ אחר, ר׳ חיים, הגיע לכפר מגאליציה כשלוחו של הבעש״ט. אף באוהעל לא חסר ׳צדיק נסתר׳ והיה זה הדיין, ר׳ ליבוש הלוי שבא לעיר בעת ובעונה אחת עם ר׳ משה טייטלבוים.[8] ר׳ אברהם פרידמן, אביו של האדמו״ר מליסקא. נחשב בשעתו אחד ממנהיגי החסידים באוהעל, בטרם הגיע ׳ישמח משה׳ עצמו והחל נוהג עפ״י מנהגי החסידות.[9] בירכתי הצפון של המחוז, בסטרופקו (Sztropko) נקבר ר׳ מאיר טרייטל ועל מצבתו נחרת - בוצינא קדישא, לאמור - מאור קדוש. בזה הלשון מכנים רב גדול וקדוש ואף הוא היה ׳צדיק נסתר׳.[10] על ר׳ מרדכי בקאראסטור כתב הבעש״ט: ״בעוד ימים מועטים אנוכי אתגלה וידידי, ר׳ חיים הנסתר לא יתגלה והוא צדיק יסוד העולם״.[11]

בימיהם של שני צדיקים־רבנים החלה החסידות בהונגריה. האחד - נולד במחוז זאמפלאן, בעיר סאראנץ׳ בשנת תקי״א (1751) ושמו ר׳ יצחק אייזיק טויב, שלמד בבית מדרשם של ר׳ שמעלקע מניקולסבורג ור׳ אלימלך מליז׳ינסק. הם היו הראשונים במורי

החסידות. ר' יצחק נהיה חסיד, כשהוא בקי בש"ס ובפוסקים; נתקבל כרב בקאלוב (מחוז סאבולץ') וכיהן שם ברבנות עד פטירתו בתקפ"א (1822). בייחוד התפרסם ר' יצחק בניגוניו, שהושרו בהרבה קהילות חסידיות וכל יוצא ארץ הגר מטיב להכיר את השיר - 'התרנגול קרא'. והשני - היה מו"ה ר' משה טייטלבוים, שהוזמן לשבת בכס הרבנות של קהילת אוהעל, נחשב גם כן כמייסד החסידות בהונגריה.[12]

ר' משה טייטלבוים מיוחס עפ"י מוצאו לרמ"א (ר' משה איסרלשי - מאה 16), זה ש'פרש' את ה'מפה' (הגהות) ובה הוסיף את הוראותיהם של חכמי אשכנז וצרפת ואת מנהגי הקהילות באשכנז ובפולין ל'שולחן ערוך' של יוסף קארו. ה'שולחן ערוך' נתקבל בכל תפוצות ישראל האשכנזיות עם ה'מפה' של הרמ"א ונעשה לספר החוקים של היהדות. הוא נולד בפשמישל (Przemysl) בגאליציה בתקי"ט (1759) כבנו של ר' צבי הירש סופר, אשר לימים קיבל עליו משרת רב. משה הצעיר התפרסם בסביבתו כעילוי. בגיל 13 נישא לחיה שרה, בתו של סוחר יין, שבא מדי שנה להונגריה לקניית יין. משש הסוחר ממסעו התיישב בבית המדרש, התמסר ללימודיו, בעוד אשתו ובתו מכרו את היין בפונדקו. החתן הצעיר לא נשאר בביתו, אלא חזר לישיבה ורק בגיל 16 בא אל בית חותנו. כעבור שנים מעטות הלך חמו לעולמו ופרנסת המשפחה נפלה על שכמו. הזוג הצעיר חי בדוחק רב מהעזבון של החותן.

בתקמ"ה (1785) נענה ר' משה להזמנת הקהילה בשינאווה ותפס את הרבנות כיורשו של ר' שמואל. הרב הצעיר היה מסור מאד לקהילתו, הירבה לדרוש בשבתות ובימי מועד, לימד את עדתו תורה ודרך ארץ, מוסר ויושר בעבודה ובמסחר; תיקן תקנות לקהילתו ודרש ממנה לנהוג עפ"י אמות מידה גבוהות ביותר. כבר מגיל נעוריו היה ר' משה איש מסודר ומאורגן הרושם בקפידה את סדר יומו ואף הקדיש שעות מיוחדות להגות, כיצד לנהל את הקהילה ובעיקר - לדאוג להוראה בקרב הנוער; הוא רדף שלום ודרש משפט צדק. לאחר שעלה משה למרום כסאו לנהל עדת צאן קדושים, רשם בפנקס קטן למזכרת את תכניותיו. פנקס זה נתגלה, הועתק וצורף לספר 'ויקרא' של 'ישמח משה', חבורו הידוע ברבים. בין היתר נרשם שם - חובת הדרשות בשבת, יו"ט וערב-ראש-חודש על הדינים מ'אורח חיים' (שולחן ערוך). ביקש להשגיח על כשרות המזונות ותפילין ועניני פסח. התכוון להקפיד על כל המצוות הזמניות הן דרבנן והן דאורייתא ולפקוח עין על הדיינים. נתן את עינו לעבודת השוחטים, כמו שכתוב ברמ"א והזהיר למליחה ולהדחה של הבשר כתיקונו. החשיב את המו"מ באמונה, דרש לנהוג ביושר במידות ובמשקלות והדגיש את האיסור על ריבית, רצה לרדוף שלום ולהזהיר על האחדות ועוד. והעיקר - גזר על עצמו לקחת שעה מיוחדת מדי שבוע ביום ה' אחר חצות לחשוב מה לתקן.

בדרך זו ארגן אף את לימודיו ולכל סוג לימוד הועיד זמן משלו. שעוריו היו סדורים מראש. פרנסתו היתה דלה, כי גם קהילתו היתה עניה. סיגף ועינה את עצמו בצומות תכופים. שמו התפרסם במהרה בעולם היהודי ורבנים רבים פנו אליו בשאלות, על אף שכיהן ברבנות בעיירה קטנה ומרודה.

מעיקרו היה ר' משה 'מתנגד', אבל ליבו משכו זה מכבר לחסידים. בהיותו בשינאווא התוודע אליהם, כמו ר' אלימלך בליז'ינסק, אולם רגשי ההתנגדות גברו עליו. רבים שידלוהו בקהילתו, שילך אל ר' אלימלך, אבל הוא דחה את הפניה ועד ליום פטירתו של זה לא פגשו. לאחר זמן הצטער עד למאד ובתור כפרה על המנעותו, דאג לפרסם את כתביו של ר' אלימלך. והנה רצה הגורל, כי בתו היחידה נישאה לאברך חסיד, ר' אריה ליב ליפשיץ מתלמידיו של ר' יעקב הלוי הורוביץ, המכונה - החוזה מלובלין. לימים, התפרסם חתנו כאדמו"ר בוישניץ, שהפציר בו מתחילת קשרי המשפחה ביניהם לנסוע ללובלין. המעבר עבורו היה כרוך בהתלבטויות קשות ביותר, מכיוון שלא השלים ר' משה עם דרכי החסידים העוברים על כמה דינים מפורשים ובעיקר, לא הבין את שמחתם ברוב ימות השנה; הרי ראוי, כי יהא האדם מיצר על חורבן מקדשנו. במחשבות כבדות נסע הוא אל ה'חוזה' לובלינה. ר' יעקב יצחק הלוי היה איש עני; נקרא גם - הנביא מלובלין. הלה לימד, כי צריך האדם לעולם תיקון לפני הגאולה השלמה עקב קטנותו, משעומד מול הבורא והבריאה. ה'חוזה' התערה בחיי הציבור היהודי והותיר אחריו חיבורים רבים - דרושים לספרי המקרא ודברי מוסר. ר' משה התרשם עמוקות מאישיותו ונעשה חסידו. הם נפגשו שלוש פעמים. לאחר לובלין נסע עוד אל ה'מגיד' בקוזניץ ואל האדמו"ר ברימנוב, אבל מבין כל חסידי הדור העריץ את ה'חוזה' ולא אבה להקרא אדמו"ר, כל עוד היה ריי"ה בחיים. חזר ואמר, כי אילו חי ריי"ה בא"י, היה עולה למדרגתו של ישעיהו הנביא. אולם בניגוד למקובל, גם לאחר שנעשה חסיד, הוסיף ר' משה לדקדק בכל דין ומנהג, לא איחר בתפילה כמנהגי החסידים והיו לו חילוקי דעות עם חתנו, בעל 'אריה דבי עילאי'. הוא לא שנה ממנהגיו ולמעשה נשאר איש ה'שולחן ערוך' עד קץ ימיו.

ר' משה ייחס חשיבות רבה לחלומותיו וראה בהם השראה מגבוה. חקר אותם, כי ביקש למצוא תשובה לספקותיו בעניני מוסר, התנהגות אנוש ואף פתרונות לבעיות תורה והלכה. חלומו היפה ביותר הוא בעל משמעות סמלית ועם זאת אמת אנושית; ושמא לא היה זה חלום בכלל, אלא מסגרת להסברה בלבד. ובכן, הוליכו אותו בחלומו להראות לו את גן העדן, שבו יושבים התנאים. הביאוהו לבית גדול ונאה ובתוך הבית שטענדער (עמוד) ועל ידו לומד זקן אחד. אמר לו המוליך אותו: הזקן הזה הוא אחד התנאים מבעלי המשנה. התפלא מאד ר' משה ושאל - כזה הוא גן העדן של התנאים? הלא כזה ישנו גם בעולם התחתון. השיב לו המלאך שליווהו: וכי תדמה בנפשך, כי התנא הזה הוא בגן העדן? גן העדן מצוי בתוכו ובלבבו של התנא. אין דוגמא יפה יותר, כיצד המיסטיקה של הצדיק עצמו נחשבה אמצעי נעלה להעברת רעיון אנושי מופשט.

בתקס"ח (1808) עבר ר' משה לאוהעל. בשבת 'נחמו' דרש את דרשת הדוגמה שלו ונתקבל לכהונת רבה של הקהילה. הקים בה ישיבה ואף חסידים החלו מתקבצים אליו בבקשת עצה וישועה. בתחילה נמנע הרב לשמש כ'איש מופת' ונהג לשלוח את הפונים אליו אל צדיקים אחרים, ובעיקר ללובלין ולרימנוב; אולם, למן פטירתם של שני האדמו"רים בשנת תקע"ה, לא יכול עוד להשיב את פני הבאים אליו ריקם. החל נותן גם קמיעות, תחילה מתוך היסוס, עד אשר השתכנע על דרכו הנכונה. עם זאת, ראה לנכון להדגיש בעת מתן הקמיע, כי נותנו רק לכבוד ה' וכי הוא בלבד יושיע; הוסיף והדגיש,

שהקמיע לא יועיל, אלא אם יאמין מקבלו שייוושע. חלוקת הקמיעות היתה לשנינה בעיני רבים. גם שלטונות העיר אוהעל לא שבעו נחת ממנו, מכיוון שחילק קמיעות לחיילים יהודיים וגם לאלה שרצו להשתמט מהשרות, עד אשר הקהילה עצמה דרשה ממנו לחדול ולא לנהוג עוד כרבי. למרות תקלות מעין אלו, הוסיפו היהודים לבוא אליו.[13] גם ה'יחת"ם סופר' ביקש את הרב משה להתפלל למען הבראת בנו החולה. אגדה נפוצה בקרב יהודים וגויים באוהעל, שקושוט לאיוש (Kossuth Lajos), המנהיג הדגול של מלחמת חרות הונגריה ב-1848, נרפא מחוליו הודות לרב משה. בהיות קושוט כבן תשע חלה במחלה קשה ורופאיו לא ידעו עוד להועיל לו. על אף התנגדות בעלה, פנתה האם ברוב יאושה אל הצדיק באוהעל, הרי גם משפחת קושוט בני זאמפלאן היו. בבואם אליו, שאל הצדיק על שמו של הילד ומששמע את השם קושוט, בירכו בפסוק - "נתת ליריאיך נס להתנוסס מפני קושט סלה" (תהי' ס' ו') לאמור, ייחס את הפסוק, שהוא תחינה לעזרה בצרה ומצוקה, לבן החולה: היו ימים, שנתת (ה') את דגל הנצחון להרימו לכל יראיך למען האמת, אשר עליה נלחמו. הנער נרפא מחוליו והרים את נס המרד למען חרות הונגריה נגד השעבוד האוסטרי. המדינאי המפורסם, לימים העוצר של הונגריה, לא שכח את החסד שהאציל עליו הצדיק מאוהעל וביחסו ליהודים מילא בוודאי תפקיד נכבד זכרון הילדות והמחזה המרטיט של מתן הברכה בידי הרבי על ראשו של הילד הרך.

על אף היותו חסיד, נמשך הקשר ההדוק של ר' משה עם ה'יחת"ם סופר'. כל פניה אליו נענתה והיה לו שותף נאמן במאבק נגד ראשית הליברליזציה ביהדות. בבואו לכהן ברבנות של אוהעל, פרסם את תקנות הקהילה החותרות לאטום כל פירצה בחומת ההלכה, ובעיקר בנוגע לחילול שבת, דיני כשרות ונגד החופשיות, שהחלה כבר פושה בקרב צעירים. התקנות הללו נועדו להעמיד את הקהילה על יסודות איתנים של המסורת, כפי שקיבלו היהודים בירושה מאבותיהם ולסכור את השטפון, שאיים כבר בתחילת המאה ה־19 על החומות הבצורות של היהדות המסורתית. בשנה העשירית לכהונתו באוהעל היה כבר קהל חסידים מגובש בעיר, שנמשך לתורתו של ה'חוזה' מלובלין. על כן הגיע הנה תלמיד אחר של ר' יעקב יצחק הלוי, הלא הוא ר' אלכסנדר סנדר מקומארנא, אשר ביקר תכופות אצל חסידיו בהונגריה וגם באוהעל. בביקורו האחרון, בתקע"ח, נפטר הרבי באורח פתאומי והרב משה הספידו. כך מצא ר' אלכסנדר את מקום מנוחתו בבית העלמין של העיר ובבוא שעת פטירתו של הרב מאוהעל, כשהוא נתבקש לישיבה של מעלה, נקבר בסמוך לקברו של ר' אלכסנדר סנדר; אם כך, מצויים היום שלושה קברים באוהל המפורסם של בית־העולם הישן בעיר: הרב משה ורעיתו - חיה שרה ור' אלכסנדר סנדר מקומארנא.

הרב משה היה דרשן נפלא והירבה לדרוש בפני צאן מרעיתו כל ימי כהונתו. הוא התכונן בשקידה לכל דרשה, אשר נמשכה לפעמים שעות ארוכות ומאזיניו לא נלאו משמוע אותו. בדבריו הזכיר תמיד את חורבן מקדשנו ובעקבותיו - את עמנו המפוזר בין הגויים. הוא חש בכל ישותו את גודל האסון, עיניו זלגו דמעות והקהל בכה עימו. הסביר והוכיח גדולתו בהבהרת סמלים והלקח שמשתמע מהם. והנה לדוגמא - לדעתו, משלושה טעמים לובשים קיטל ביום כיפור: הרי הוא כנגד בגדי הלובן של הכהן הגדול,

שכיפר ביום זה בקרבנות על כל ישראל ומאחר שאין לנו עוד מקדש, חייב כל אחד לטהר את מקדשו בתוך־תוכו, כשהוא הכהן הגדול לעצמו; הטעם השני - זה לבוש המתים המעורר לתשובה; והטעם השלישי - בטלית ובקיטל עתיד כל יהודי לעמוד בפני בית דין של מעלה, ברם אז כבר לא יהיה כל מקום לתשובה, בעוד כאן ועכשיו, היא מועילה והוידוי יביא איתו סליחה ומחילה. ר' משה הירבה במשלים כדרך ושיטה להקניית מוסר, כשהלקח לצידם.

הכבוד שרחשו לו גם מחוץ לאוהעל היתה נחלת הארץ כולה, בקרב ה'מתנגדים' ואף בין יהודים שנטו כבר אותה עת לליברליזציה ולרפורמה.

ר' משה לא הוכיח את עמו. לבד מדרישות חמורות מעצמו, היה הוא סניגור נלהב של ישראל. בתעוזתו כי רבה, מוכן היה הרב להדיין עם הקב"ה, כשבליל הושענא־רבה דרש והבהיר: יחיד ורבים, ההלכה כרבים; הוסיף אפוא: הקב"ה יחיד ואנו רבים. לפיכך ההלכה כדברינו ואנו גוזרים כל טוב על עם ישראל. אין נעלה ונשגב, כשמעורב פלפול ועממיות חסידית.

חברו בו יחדיו הרגשנות של החסיד עם הלמדנות של גאון התורה, ומכאן - הובילה פרשנותו לעממיות ולגילוי צפונות ליבו היהודי החם ולחידושי הלכה. הדרשן העממי מתגלה בו בהבהירו בין היתר את הפסוק "ותחזק מצרים על העם" (שמו' יב', לג') ואת הכתוב לאחר מכן "ובני ישראל עשו כדבר משה" (שם, להי'). שתי כיתות היו בישראל - פירש ר' משה - העם, הפחותים שבהם שלא רצו לצאת עפ"י דבר משה, עד שבאו המצרים ודחפו וגירשו אותם לצאת ועליהם נאמר "ותחזק מצרים על העם". אולם הטובים שבהם, "בני ישראל", עשו כדבר משה ונזדרזו לצאת ממצרים. כלום אין זה מתאים להשמיע לכל קהל שהוא כדי לעורר אמונה מסורה ללא סייג?

נפשו של החסיד ניעורה בו, כשפסק הלכה עפ"י הפסוק - "על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא, רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו." (תהי' ל"ב, ו'). ר' משה למד מכאן הלכה על המציאות הממשית: החסיד מתפלל וזוכה "משטף מים רבים" כלומר, המציל מנהר "אליו לא יגיעו". החסיד לא ייהנה, על אף שבדין מגיע לו, אולם מפני שהינו חסיד, מחויב להחזיר. רמה מוסרית מעין זו נדרשת מחסיד המדקדק בקפדנות יתרה ביחס שבין אדם לחברו.

את ההסתפקות במועט העלה ר' משה למדרגה גבוהה. את הפסוק - "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם, לא תחסר כל בה." (דבר', ח', טי) באר בזה הלשון: לא תחסר דבר בארץ ישראל ואעפ"כ תסתפק במועט, בלחם בלבד; אולם לא מתוך מסכנות, אלא מרצונך ואז מוסיף הוא את הפסוק הבא ככתוב - "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך". הנה רמז לדורנו ממרחק של כ-160 שנה, תמרור דרך לישראל שבימינו.

ר' משה היה איש קפדן המארגן את חייו עפ"י סדר קבוע. למרות - או אולי עקב - הסתפקותו במועט נעשה אדם בריא עד קץ ימיו ועיתותיו היו סדורות ללימוד, להוראה

ולעניני בני קהילתו או יהודי אחר שהתדפק בדלתו בשעת מצוקתו. הירבה להתבודד בחדרו המרוהט בפשטות ומלא ספרים. סדר יומו החל עם עלות השחר ונסתיים בחצות הליל, כשהוא פעיל בכל השעות המרובות הללו. זמן ממושך בילה בתפילות שחרית ומעריב. כל כולו התגלמות הדבקות, שהפך ערך מרכזי בחייו כדרך של התקרבות האדם אל בוראו. בשעת תפילה מתעלה החסיד מדרגה אחר מדרגה והחלק העל־אנושי שבאדם, הנשמה, מגיע לכלל מגע עם ה׳. עפ״י תפיסה חסידית, כוללות בתוכן האותיות של התורה והתפילה את ההווי האלוקי. הדבקות נחשבה כעין פתיחת שערים ומגע עם תוכן זה שבתפילה. לפיכך, היה צורך בהכנה ארוכה לתפילה כפי ששנינו - ״אין עומדים להתפלל אלא מתוך כובד ראש. חסידים ראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין, כדי שיכוונו ליבם לאביהם שבשמים; אפילו המלך שואל בשלומו, לא ישיבנו ואפילו נחש כרוך על עקבו, לא יפסוק.״ (ברכות, ל׳, ע״ב). ר׳ משה העיר על סופה של המשנה - והלא תמוה, כי אין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש ואין הולכין בפיקוח נפש אחר הרוב. ועוד, הלא בשבת התירו צידת נחש משום פיקוח נפשות. ואלמלא דברי הגמרא (שם, ל״ג, ע״א): ״אבל עקרב - פוסק״ (לאמור, אם עקרב בא לקראתו, פוסק) - היה נראה לי לפרש את המשנה כנזכר לעיל ״חסידים ראשונים היו שוהים שעה אחת ומתפללים, כדי שיכוונו את ליבם למקום כל כך, עד שאפילו המלך שואל בשלומם ואפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק, מפני שאינו יודע ואינו מרגיש מאומה מכוח ההתפשטות (הסרת) הגשמיות (יין רקח). נקבעו, אפוא, כללים בחסידות על אופן ההתנהגות. דבקות זו - כמובן - לא נעלמה גם בתום התפילה והיא הטביעה את חותמה על מכלול אורח חייו של החסיד ונעשה ממאפייניו הקבועים. אין האדם מסוגל להגיע ולהתמיד בדרגה זאת, אלא בזכות מעשיו הטובים כדברי חז״ל - ״ בא ליטהר, מסייעין אותו״ (שבת, ק״ד, ע״א).

אם כן, עד תפילת שחרית למד ר׳ משה (תורה, תלמוד והלכה) ולאחר מכן בנסתר (קבלה). בתום לימודיו עטה טלית, הניח תפילין ונשאר שקוע בתפילתו עד אחר חצות היום. עפ״י תפיסת האר״י (ר׳ יצחק לוריא), ׳כוונת׳ המתפלל היא כהמשכת האור האלקי, כעין השתקפות ה׳ במילים ובאותיות והיא הופכת את תפילת הציבור, עיקר התפילה לפי מסורת ישראל, לתפילה של היחיד מבלי לפרוץ את גדרה המקורית. הלכך, נהג ר׳ משה להתפלל בחדר כשהמנין מקובץ בחדר הסמוך לו. רק בימי שבת ומועד היה מקצר את תפילתו, שאורחיו לסעודה לא ייאלצו להשתהות. פעם התרעמו פרנסי הקהילה על מנהגו זה של תפילה ביחידות, כשהוא עונה - אמן ומאזין לקריאת התורה בחדר אחר, השיב להם באמרו, כי הוא קבע לעצמו ד׳ אמות (חדר נפרד) של הלכה, אשר היא בבחינת ארץ ישראל שלו. וכלום מבקשים לגרשו מא״י לעת זקנה? הפרנסים הרפו ממנו. מכל מקום, אין תגובו של הצדיק, אלא הבהרה בלשון המובנת לכול של התפיסה הלוריאנית המבקשת את המיזוג של תפילת יחיד ותפילת ציבור מבלי לפגוע בשיתופו של היחיד בכלל ישראל ותפילתו. אחר תפילת שחרית טעם פת ביין, עסק בצרכי ציבור, התפלל תפילת מנחה וחזר לשיעוריו. לעת ערב שקע בתפילת מעריב עד חצות ורק אז סעד את עיקר סעודתו.

בדרך כלל נמנע ר׳ משה ממנהגים חסידיים רבים הנהוגים היו בקקב האדמו״רים. לעומת זאת, החמיר מאד בכל המצוות, חמורות וקלות כאחת. דקדק בייחוד בימי פסח;

מצות טעם בשני לילות הסדר בלבד ובהכנתן הקפיד ביותר. כל חומרה דחומרה הקיימת בפסיקה כלשהי ראה חובה לקיימה. היה קפדן בסידור כתביו במגרות שולחן עבודתו, מסודר ומהודר בלבושו ובכלל הופעתו.

בני דורו אמרו עליו, שיש לו נשמה של ירמיהו הנביא, כי התאבל על ימי חייו על חורבן ירושלים, ובייחוד בימים שבין המצרים (לפני ט' באב). האמין בביאת המשיח עוד בימיו, על כן סירב לעקור מדירתו הרעועה ואף הביא לראיה את דברי חז"ל: "אם יאמר לך אדם, קח לך שדה שווה אלף דינרים בדינר אחד, לא תקח" (ע"ז, ט') ועפ"י רש"י (שם) - שהוא קץ הגאולה ותקבץ להר הקודש ולנחלת אבותיך ולמה תפסיד הדינר? עם עלותו על משכבו הניח תמיד את בגדי החג ומקלו ליד מיטתו, פן יאחר לקבל את פני משיח צדקנו.

בניגוד לנוהג, שרווח בקרב חסידים רבים מאז ימי הבעש"ט, לא עישן ר' משה מקטרת בכלל ולא הריח טבק מקופסה בשבתות ולעולם לא שתה יי"ש, כמקובל בין ה'מתנגדים'. אשתו מתה עליו בשנת ת"ר וכעבור שנה, לאחר שנסע לברית של בן נכדתו, חלה ובכ"ח תמוז תר"א (1841) הוציא את נשמתו בטהרה.

ההתעלות הרגשית והדבקות של החסידות לא עמעמו אצלו את היחס להלכה. בתחילת החסידות נוצרה התנגדות לפלפול ההלכי, כשלימוד דברי מוסר ושולחן ערוך בלבד נתקבלו בחזקת החובה ואילו על לימוד התלמוד, על אף שמעלה יתרה היא, טענו, כי עלול להביא את החסיד לידי גאווה. עוד בימי מורו של ר' משה, ה'חוזה' מלובלין, ניטשה פלוגתא מרה מעוררת ניגודים על דבר הלימוד העיוני, אולם הרב מאוהעל היה שילוב מושלם של האיטלקטואליות המסורתית והלמדנית עם ההתפעלות הרגשית החסידית, ואת נטיתו זאת הוכיח בספר השאלות ותשובות שלו - השיב משה.

את השו"ת שלו פרסם נכדו, ר' יקותיאל יהודה, בעל 'ייטב לב', בשנת תרכ"ו, 25 שנה אחר פטירת סבו. מגיל נעוריו החל משה להשיב לפונים אליו ואפילו מווארשא שאלו אותו היושב בעיירה קטנה ונידחת, בשינאווא (או"ח, א'). בן 17 ניהל ישיבה, כשהוא סמוך לשולחן חותנו וסיפרו עליו, שידע ע"פ 800 דפים מהש"ס. היה נעים הליכות עם תלמידיו ולעולם לא התנשא. על העורק הפיוטי שזרם בו העיד באחת התשובות, שתחילתה בשירה ובחרוזים - "אני קטן ודל, עד כי לספור חדל./ רך אנכי בשנים, ואיך אפצה פה מול נבונים./ לא הגעתי לימי הבינה, לכך לא אוכל לעמוד על שורש הכוונה./ אף כי אקום לראש אשמורת התיכונה, ואיך יעצור כוח מי שלא הגיע עדיין אף לשלושים לכוח./ חכמה אין כאן, ניעור וריק הקנקן./ זקנה אין כאן, ולא עב דקן (זקן)./ צעיר אני לימים, ואיך אטייל בגנזי מרומים./ וראוי להיות נחבא אל הכלים, ולא להשיב כאחד מן הגדולים./ עד יערה עלי רוחו משמים, כי אני שלושים חסר שתים./ ...אשאג כעופר מי יתן לי כיונה אבר, לתור לי מקום מנוחה, ללמוד לשמה מתוך הרווחה, לשתות בצמא ממי בריכה העליונה ...אבל עתה נסתם החזון, כי במשמניו שולח רזון./ לעם ה' אין לחם ומזון, כל שומעיו ירגזון./ על כן לבי בל עמי, כי איך אוכל לראות ברע אשר מצא את עמי./ ...(השיב משה, אה"ע, ס"ה). על איזו צרה ומצוקה התכוון כאן הרב הצעיר בשינאווא, אין לדעת עוד. מכל מקום לא חסרו בעיות בפולין בעשרות השנים האחרונות במאה ה־18.

בספר שו״ת שלו ניתן למצוא דברים שנכתבו באוהעל. השאלה, שהופנתה אליו ממאַד, דנה בנושא אקטואלי ביותר של אזור ׳מרגלות־ההר׳: ״...אדוני ה״ה (החכם הגדול) הרב הגאון הגדול ומעוז ומגדול החריף ובקי, משנתו זך ונקי, המפורסם בדורו בתורה וביראה, מופת הדור נ״י (נר ישראל) ...מוהר״ר משה טייטלבוים נ״י ויופיע האב״ד (האב־בית־דין) ור״מ (וראש מתיבתא - ישיבה) דד״ק (של הקהילה הקדושה) אוהעלי והגליל יצ״ו (ישמרהו צורו וגואלו).

הנה באתי לרמוס בחצרות קודשו, לשאול את פי אדוני הגאון נ״י על האי עובדא (מעשה זה) דאתי (שבא) לידי להאיר עיני הנבוכים ולהודיעני על אמת של דברי תורתנו הקדושה ולדעת את דבר המשפט בדין, שיש לי בו קצת ספק. היות שבא לפני שני בעלי דינים לדון, ראובן ושמעון והמעשה שהיה, כך היה. ראובן דר בכפר מעבר לטייז (Tisza), רחוק מק״ק טערצאל (Tarcal)לערך פרסה. היו לו שבעים חביות יין משנת 1813 (כך) למספרם (למנינם) עומדים בק״ק הנ״ל. ושם היה איש ממונה על היין הנ״ל להשגיח עליהם ולמכור אותם. בא שמעון הנ״ל אל הממונה הנ״ל לקנות היין הנ״ל ובא עימו לעמק השווה וקנה היין הנ״ל אצלו. אח״כ הלכו לכפר לראובן הנ״ל לגמור עמו המקח וליתן לו דמי היין. וכאשר באו לשם והגידו לו ממכירת יינו וסכום המיקח, לא רצה ראובן להסכים על הפרייז (מחיר), דמי המקח שנתרצה הממונה הנ״ל. אח״כ נתרצה ראובן, בעל היין הנ״ל, שיוסיף לו שמעון הקונה הנ״ל מאה זהו׳ שיין (שטרי־מדינה, ראה לעיל בפרק - הווי החיים בתחילת המאה ה־19) יותר על דמי המקח הראשון וימכור אותם. לבסוף נתרצה שמעון ג״כ וכן עשה והוסיף לו מאה זהו׳ שיין. אח״ז חזרו כולם לטערצאל ונתן שם שמעון לראובן סך שלושת אלפים שיין וחתם את כל היין הנ״ל בחותם שלו כנהוג בין הסוחרים. וראובן המוכן הנ״ל נתן לשמעון הלוקח הנ״ל כתב, איך שמכר לו השבעים חביות יין הנ״ל וקיבל ממנו סך הנ״ל על המקח הנ״ל. והמותר (יתרה) שמגיע לו לתשלום דמי היין, מחויב הלוקח לשלם לו לא יאוחר משתי שבועות מיום המכירה. ואם לא ישלם לו בזמן הנ״ל המותר, אזי המקח בטל והמעות שכבר קיבל ממנו, נחלטין (תפוסים) בידו ולא יצטרך להחזירם וראובן הנ״ל בא בעצמו על החתום ושני עדים קיימו חתימתן. ואחר איזה ימים בא ראובן הנ״ל לחזור מן המקח הנ״ל וטוען, שנתאנה (רימו אותו), שהיין המה שווים הרבה יותר. ושמעון הלוקח טוען, שבזמן שקנה היין, דהיינו יום ד׳ י״ב מרחשוון העבר, לא היו שווים יותר. רק מחמת שהגפן לא נתן פריו, נשתנה שער היין להיות ביוקר. כידוע לכל, שמאז זמן המכירה כנ״ל, ממש בכל רגע ורגע נשתנה השער של היין. זהו תורף (חלקי השטר או הכתב, אשר משתנים בו לפי הצורך נתונים שונים, כגון, שמות, סכום כסף, תאריך וכו׳) טענתם וכעת אני מסתפק ושואל מכבוד אדוני הגאון נ״י, אם יש דין אונאה כלל במו״מ של יין, כי כן דרך סוחרים ביין במדינה זו, זה קונה ביוקר וזה קונה דוגמתן באותו הפעם בזול, הכל לפי הקונה והמוכר ולפי השעה וזמן ומעולם לא נשמע במדינתנו לטעון טענת אונאה ביין... ומצפה לתשובתו הרמתה להשתעשע באור תורתו. הק׳ (הקציו - הנגיד) ישראל עוזר וואלף*, חונה בק״ק מאדי (Mád) והגליל יצ״ו.״ (השיב משה, חוה״מ, ק״ב).

לזכותו של הרב בקהילת מאַד ייאמר, שסגנונו העברי יכול היה להיות מתאים אף לדיון משפטי של ימינו עקב בהירות הלשון ודיוק ההבעה. שפתו העברית יפה ומובנת

לאין ערוך יותר מאשר לשון המסמכים למיניהם הכתובים בהונגרית של תחילת המאה הקודמת. ר' משה התכונן היטב למתן תשובה ארוכה ומנומקת הנסמכת על מובאות מהתלמוד ומספרות של שו"ת. לתשובתו לשאלה, שהועלתה בפניו, יש ערך הלכי ולא היסטורי, לבד מאותו קטע, שבו ציין לאמור " מעת בואי לכאן (אוהעל) היו כמה משפטים לפני, שטעו אונאה ביין ולא שמעתי שום (איזה שהוא) רוצה לומר, שאין אונאה ביין."

אל ר' משה טייטלבוים פנה 'חת"ם סופר' בשנת תקע"ח בפניה בזה הלשון - "צדיק כתמר (Teitelbaum - Dattelbaum) יפרח... מו"ה משה תמר נ"י אב"ד ור"מ (מתיבתא - ישיבה) דק"ק אוהעלעך יעקב ומשכנותיך ישראל...".

הכתובת הוכנה עפ"י ספר שמות, פרק ל"ג, פסוקים ז'-ח'. האותיות המסומנות בנקודות מציינות בגימטריא - תר"א = 601, שנת מותו.

---

*כנראה טעות דפוס וצ"ל וואהל. ראה, מערכת גדולים, אות מ' רפח'

רבה הגדול של אוהעל הותיר לדורות הבאים אחריו י"ג חיבורים, מהם ארוכים ובעלי היקף ניכר ומהם - קצרים; א)ישמח משה - על התורה, ישעיה, ירמיה, יחזקאל, תרי עשר ומשלי; ב) תפילה למשה - על תהילים; ג) ישיר משה - על שיר השירים; ד) כליל תפארת - על רות; ה) אבל משה - על איכה; ו) מור ולבונה - על קהלת; ז) עסיס רימוני - על אסתר; ח) השיב משה - שו"ת; ט) הגהות על שולחן ערוך - יורה דעה; י) יין הרקח - על אגדות חז"ל ופלפולים; י"א) שיח ספונים - על תפילות, פיוטים וזמירות לשבת; י"ב) תוכחת חיים - אמירה נעימה, דרושים לחודש אלול וימי רצון; י"ג) אבקת רוכל - לקוטים, רמזים וטעמים.

הספר - 'ישמח משה' כולל בתוכו הרבה מדרשותיו היפות ואילו 'השיב משה' - הנן התשובות בעניני הלכה. הספר מחולק עפ"י הטורים של שו"ע; והנה אחדות מן השאלות שהופנו אליו: בטור אורח חיים - מי שניעור כל הלילה, אם יברך בבוקר ברכת התורה; אם מותר לטעום קודם תפילת שחרית עפ"י טעימא בעלמא; באם לא נראית הלבנה עד ליל שֵׁיסתַר (16), האם מותר לקדש אז; אם מותר לשתות, קודם שיטול האתרוג וגו'. בסה"כ - כ"א שאלות ותשובות. בטור יורה דעה - בעיות שחיטה וכשרות, טהרת חיי המשפחה וגו' בסה"כ - ל"ח שאלות ותשובות. בטור אבן העזר - גירושין, קידושין, דיוק בכתיבת גט וגו' בסה"כ כ' שאלות ותשובות. בטור חושן משפט - מקח וממכר ודיני נכסים וגו' בסה"כ ל' שאלות ותשובות. בספר כולו ק"ט שאלות ותשובות.

אחד מעקרונותיו - לא ניתנה התורה למלאכי שרת אלא לבני אדם חיים. זהו יסוד מוסד בהוראותיו.

"ומשה בן שמונים ושתיים שנים היה, כשעלה השמימה. לא כהתה עינו ולא נס ליחו; זכרו לברכה עדי עד, זכותו תגן עלינו ועל כל ישראל."[14]

יירשם כאן בקיצור עיקרו של הדרוש החסידי הנאה, שאמר וכתב בסוף פרשת 'וזאת הברכה' בספר 'ישמח משה'. סוף התורה מקושר להתחלה - "לעיני כל ישראל" ל"בראשית ברא אלקים את השמים את הארץ". בראשית ברא אלקים, שיראו כל ישראל, איך תיכף בראש התורה נאמר - ברא אלקים את השמים ולא רקיע, כי שם זה מורה על פירוד ומחלוקות (ככתוב - "ויעש אלקים את הרקיע ויבדל..."), שהוא כעין מסך המבדיל ואילו השם - שמים, מורה על שלום, כי נוצרו מאש וממים ונעשה שלום ביניהם. כן כל ישראל יקושרו אגודה אחת ויהא שלום ביניהם. לעיני כל ישראל בראשית ברא אלקים, שיראו כל ישראל איך תיכף בראש התורה נאמר - ברא אלקים את השמים ולא רקיע, כדי שידעו גודל מעלת השלום וה' יברך את עמו בשלום.

כאמור לעיל, נבנה אוהל מעל קברותיהם של השלושה, הוא ואשתו ור' אלכסנדר סנדר מקומארנא, המונחים בבית העלמין הישן בעיר. מעל פתח הכניסה לאוהל נרשם -

וֹמשה
יקח את האהל ונטה
לו החוץ למחנה
וְהִי(ה) כֹּל מְבַקֵּשׁ יְיָ
בֹּא יָבוֹא הָאֹהֱלָה
פ"נ
האי סבא קדישא
איש שיבה בן פ"א שנים נתבקש בישי(בה של מעלה)
כבוד אדומו"ר גאון ישראל וקדושו
רכבו ופרשו חריף ובקי סיני ועוקר ה(רים)
בוצינא (מאור) קדיש(א) חו"פ (חסידא ופרישא) צדיק יסוד עולם
מופת הדור שומר הברית והחסד
הֹמאיר לארץ ולדרים רשבה"ג (ראש בית הדין הגאון)רבינו(ו)
משה איש האלהי זצלה"ה (זכר צדיק לחיי העולם הבא) אב"ד פה"ק (אב בית דין פה קהילתנו)
בן הרבני היו"ש (הירא ושלם) מו"ה צבי זצ"ל זה ל"ג
שנה ביום השביעי נתעלה ויהי
בעלות המנחה ומשה עלה יום
כ"ח תמוז שנת תר"א לפ"ק
תנצב"ה[15]

יום מותו, כ"ח תמוז תע"א (16 ביולי 1841) היתה שבת קודש. בהלוויתו השתתפו אלפים. שלושה שבועות אחר הסתלקותו, בי"ח מנחם אב, החליטה החברא קדישא להעמיד אוהל ועל הביצוע הופקדו הגבאים, יעקב צינר (?) ומארקוס שוויגר. עם עבור כשנה נקבעו הסידורים לשמירת המפתחות ודמי הכניסה למקום - 18 קרויצר. אם כן, ליום השנה (יארצייט) הראשון עמד האוהל על תילו. עפ"י עדות משנת 1859,[16] באו להשתטח על קבר 600-700 יהודים, אפילו מגאליציה ורוסיה. לאחר שתפס את הרבנות

מו״ה ר׳ ירמיה לו״ב (Löw), פחת מספר המבקרים. הרב התחנך במערב הונגריה ולא השלים עם המחשבה, שקברו של אדם ישמש מקום לעליה לרגל ופעם אף התכוון בסיוע המשטרה לחסום את הדרך המובילה לבית העלמין. אולם מספר הנמשכים אל קבר הצדיק הלך ורב. מאז סוף המאה הקודמת התרגלה אוהעל למחזה של יום ה׳יארצייט׳. פני העיר נשתנו ביום זה, המונים נשפכו מהרכבות ובשנות ה-20 של מאתנו נפתח אף הגבול הצ׳כי בפאתי העיר במזרח והיהודים יכלו לבוא ולעבור את הגבול ללא תעודות מעבר (עפ״י זכרוני האישי). בית הקברות נפתח השכם בבוקר. ברחוב הצר המוביל למקום נערך יריד ספרי קודש ולוחות שנה. בפתח הכניסה נגבו דמי הכניסה והכרטיס נמסר לשומרים בפתח האוהל. ליד הפתח הוצב שולחן ולידו ישב רושם הבקשות למי שלא יודע לכתוב בשפת הקודש. היה מי שהביא עימו את הבקשה מוכנה משלו ומשל אחרים. אחדים - רשמו את הבקשה על הקיר והיא נשארה שם, עד אשר דהה הכתב עם השנים.[17]

ולקמן נוסח התפילה אשר אומרים הבאים מקרוב ומרחוק להשתטח על קברו ביום ה׳יארצייט׳ (כ״ח תמוז) וגם אלה שבאו בכל ימות השנה בעת צרתם. התפילה נרשמה על שלושה לוחות באותיות גדולות ומאירות עיניים.

״שלום עליך על משכבותיך אדונינו מורינו ורבינו משה בן מוהר״ר צבי. תהא נפשך צרורה בצרור החיים את ה׳ אלוהיך תחת כסא כבודו. אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא. אשריך שזכרת ללבת אחר יוצרך בלבב שלם והצדקת את הרבים והורית לישראל חוק ומשפט. על כן גדול שכרך וישבת במעלה עם המלאכים הקדושים אשר שם אצל בני עליון. הרחמן הוא יחיש תחית אדונינו מו״ר משה בן צבי וימהר עמידתך ויזכנו לראות פניך המזהירים. כזוהר הרקיע יעמוד לנו זכותך וצדקות תורתך ותומתך. תורתך תעמוד לנו. זכותך יגן בעדנו.

בבקשה ממך יוצרנו, יוצר בראשית, שתפתח לבנו בתורתך ולאהבת חסד והצנע לכת והצילנו בכל דרכינו ואל ישלטו בנו אויבינו ואל תתן למוט רגלינו. תענה אותנו ברחמים בזכות הצדיק הזה ואל תענישנו באוולתנו ואל תגמול לנו בפעולותינו ואל תשלם לנו במעשינו הרעים ותכפר לנו על כל עוונותינו ותסלח לכל חטאתינו ותמחול לנו לכל פשעינו, כדי שנהיה במחיצת הצדיקים נוחלי שני עולמים. ברוך משיב נפשות לגופות הצדיקים ומקיצן ומכניסן לגן עדן ומזכן לחיי עולם הבא. ואתה יצרת את הצדיקים לשמך וקדשת אותם לשמך וטהרת אותם לשמך ונתת בלבם לעסוק בתורתך ולירא את שמך ולעשות רצונך בלבב שלם. וכשם שזכינו ובאנו וראינו ציון של זה הצדיק משה בין צבי, בן יחי רצון מלפני בוראנו, שנזכה ונראה אותו בחיים ונשמח בו והוא ישמח בנו. ברוך המקיים דברו ונאמן בבריתו.

אשריכם הצדיקים, אשריכם החסידים הישרים והתמימים. אשריכם עמלי התורה גבורי כוח, אשריכם מוסדי ארץ. מה שמוץ לכם, מה צפוץ לכם כרכתיב, מה רב טובך, אשר צפנת ליריאך, דבר אשר לא היה יכול ביד הנביאים לעמוד עליו שנאמר, עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו. תפילתכם תגן בעדנו בעת צרותינו ובזכותם

נינצל מחמס המלכויות ומשיבושי הגיסות ובזכותם נזכה לראות פני משיחנו ונהיה בחיים ונשמח בהם ותשמחו בנו בעגלא (במהרה) ובזמן קרוב עם כל ישראל חברים ונאמר אמן.

זכר צדיק לברכה. זכר חסידים לברכה. זכר שפלי רוח לברכה. זכר מרביצי תורה לברכה. זכר אדונינו מורינו ורבינו משה בן מהור"ר צבי לברכה ולתחיה אמן."

מתחת לנוסח התפילה נכתב - יתן הפדיון על קברו ומבקש בקשתו כפי רצונו ומברך ברכת המתים ואם יש עשרה, יאמר קדיש.[18]

לצערנו, אין יודעים, מי חיבר את נוסח התפילה החסידית המלאה יופי פיוטי ואשר דבריה נוגעים ללב. אם היה היא איש אוהעל, יכלה קהילתו להיות גאה בו, כי החסידות - בדרך כלל - לא יצרה יצירות חדשות בתפילה, למעט 'תפילה קודם תפילה' של ר' אלימלך מליז'נסק והתפילות של ר' נחמן מברצלב.

★ ★ ★

שתי דמויות המהוות ניגוד מוחלט לר' משה טייטלבוים חיו ופעלו בזאמפלאן בימיו: האחד הוא אליעזר זאב ליברמן, רב בהומונא, שנעשה בר פלוגתא ל'חת"ס סופר'; והשני - הרב דוד מאיר הכהן פריזנהויזן, דיין באוהעל, איש אשכולות, אדם יוצא דופן בתקופתו, שלא הצליח להגיע לידי הכרה ופרסום בהתאם לכישוריו ועבודתו המדעית.

הרב אליעזר ליברמן התערה בפולמוס חריף בדבר השכלה והתחדשות, שפרצו באותם הימים בהונגריה ואשר בלטו בהן הרב אהרון חורין בארד (Arad) והרב משה קוניץ בבודא. היה הרב אליעזר איש רפורמה. בחיבורו, 'אור נוגה', דרש שינויים במראה החיצוני של עבודת הקודש בבית הכנסת. לדעתו, הנוער היהודי אינו מבין עוד את תוכן התפילות והדרשות של הרבנים. במקום הפלפול ההלכי, מוטב היה לרבנים להרביץ אמונה, מוסר, אהבת המולדת ונאמנות לשלטון. את המתרחקים מן היהדות יש להחזירם בדרכי נועם, בשינויים עפ"י רוח התקופה ולא בחרמות ונידויים. אין עוד להסתפק בידיעת התורה ומסורת והיהודים צריכים לרכוש גם השכלה כללית. הוא העמיד בפניהם לדוגמא את הצורה החיצונית של הפולחן הנוצרי בכנסיה ואין הדבר פוגם - לדעתו - בעיקרון של "ובחוקותיהם אל תלכו". ה'חת"ס סופר' התייצב באגרותיו נגד כל השינויים שהציע ליברמן, על אף שהלה השתית את מירב הצעות השינויים להתחדשות על יסודיות מסורתיים עם הסימוכין המתאימים מספרות חז"ל. הרב מהומונא עזב את הונגריה, עקר לברלין ולווינא ושם רצה להקים בית כנסת רפורמי ואת הרב אהרון חורון ביקש להציב בו כמטיף.[19]

בין הסוללים את נתיבי ההתחדשות היה גם הרב דוד פריזהויזן. נולד בבאוואריה (1750?). עד גיל 30 למד תלמוד ופוסקים, ראשונים ואחרונים. סגנונו העברי מהוקצע וקריא; שלח ידו גם בשירה ובקיאותו היתה לשם דבר. לאחר עשרות שנים של לימודי קודש החליט ר' דוד לתור לחכמה חיצונית ועשר שנים שקע בתורת המתמטיקה,

המכניקה והאופטיקה. את תוצאות שקידתו פרסם בשני חיבורים: 'כליל החשבון' ו'מוסדות תבל'. הראשון הופיע בברלין ב-1796 עם הסכמת (המלצת) רבה של הקהילה ובית־הדין שלה. הספר נועד לבני התורה של דורו, כדי שבעזרתו יוכלו להבין מאמרי חז"ל, סוגיות בתלמוד ופסיקות הלכה הקשורים בחשבון והנדסה. המחבר מעיד על עצמו, כי מיעוט ידיעותיהם של בני תורה בחכמות חיצוניות נגע אל ליבו ובהסתמך על פסיקתו של הרמ"א החל מקדיש מזמנו לעיסוק ב"חכמות הלימודיות" (מדע). הוא הגיע לרמה, שאפשרה לו להסביר את כל הסוגיות התלמודיות הכרוכות בחישובים וכן פסקי ההלכה של הרמב"ם ואחרים. ר' דוד באר בספרו 21 סוגיות על סמך חוקי המתימטיקה. הוא הדגיש, שאין בכוונתו להקיף בספרו את כל המתימטיקה של תקופתו, אלא אך ורק את אותם הנושאים, אשר בלעדיהם איש לא יתמצא בסוגיות הללו. הספר כולל שבעה פרקים ובהם: ארבע פעולות החשבון, משוואות מהמעלה הראשונה, שברים פשוטים ועשרוניים, משוואות מהמעלה השניה, מושגי יסוד בהנדסה, השימוש באלגברה לפתרון בעיות הנדסיות, סדרות חשבוניות והנדסיות, לוגריתמים, שורש מעוקב ומשוואות מהמעלה השלישית. הספר מכיל שאלות פתורות רבות ובעזרתן הדגים המחבר את העקרונות המתמטיים השונים וכן את הסוגיות התלמודיות שבוחר להציגן.

ולהלן דוגמא מאלפת לסוגיה כזאת (כליל החשבון פ"ד ע"א). במסכת בבא מציעא כ"ח ע"א מדובר בטלית שנמצאה. באו שני בני־אדם: אחד אומר מידת אורכה - כך ומידת רוחבה - כך לסימן, שהטלית שלו היא ואילו השני אומר לסימן שהטלית שלו, את מידת גמיו (סכום האורך והרוחב), אבל אינו יודע לפרט. הגמרא פוסקת, כי הטלית תינתן למי שאמר את מידת אורכה ומדת רוחבה (בתנאי, שהמידות נכונות). מוסיף ר' דוד: "ויש מקום לשאול - אחד אומר מידת אורכה, מידת רוחבה ומידת שטחה והשני אומר מידת גמיו ומידת שטחה, למי ינתן? הנה בהשקפה ראשונה נראה ליתן למאן דאמר מידת אורכה ורוחבה עדיף טפי (יותר) מידת גמיו. ואין להפוך הסברא ולומר ליתן למאן דאמר מידת גמיו מפני שהוא דקדק טפי במידת שטחה (שכן) סבורים בדרך כלל, כי לא ניתן לחשב את השטח מתוך ידיעת סכום האורך ורוחב, אבל האומר מידת אורכה ורוחבה נקל לידע גם שטחה ע"פ כפילת האורך עם הרוחב, שאם כן כל היודע אורך ורוחב יערים (יחכם) לומר גם מידת גמיו." לכן המסקנה היא, שיש להתייחס למידע שניתן כאל סימנים מול סימנים ולא להתייחס לאלו חישובים אפשר לעשות בעזרת האינפורמציה. מכיוון שאולי גם האומר את אורכה ורוחבה לא יָדַע למעשה אלא את מידת גמיו ושטחו בלבד, ועפ"י החשבון הכתוב בספר (התרת מערכת שתי משוואות ממעלה הראשונה) היה מסוגל "לכוון (לחשב) את אורכה ורוחבה".

הסברא שידיעת גמיו ושטח עדיפה על ידיעת אורך ורוחב ושטח התבססה רק על זה, שמתוך ידיעת האורך והרוחב ניתן לחשב גם את השטח ואילו מידיעת גמיו לא ניתן לחשב את השטח. אולם סברא זו נדחתה, שכיוון מעצם היכולת לחשב אינה קובעת ועל כן יש להתייחס למה שאמר כל אחד כסימנים מול סימנים ומאחר שצד אחד מסר שלושה סימנים, אורך־רוחב־שטח, והשני מסר שני סימנים, גמיו־שטח, הטלית תינתן למי שמסר שלושה סימנים.*

"מוסדות תבל" פורסם כעבור שנים אחדות, ב-1820, בווינא ודן על בנין עולם עפ"י קופרניקוס והוכחת האכסיומה האחת־עשרה של אוקלידס, ולאחרונה - צוואתו, מצי־אות ה', הנבואה ואי־תמותת הנפש; הוא העלה על נס את חינוך הילדים והדגיש את לימוד העברית והדקדוק לבנים ולבנות, כדי שאלה יבינו את התפילות והבהיר את הצורך ללמד את השפות האירופיות - גרמנית, אנגלית וצרפתית. עיקר השינויים המוצעים על ידיו נוגעים להכשרת רבנים. לשם הגשמת רעיונו מסר הרב דוד מיזכר לממלא־מקום־המלך (nádor) הכולל פירוט על תוכנית הלימודים, סידורי מגורים בפנימיה וכדו'. לבד מלימודי קודש, אמורים היו התלמידים ללמוד בבתי המדרש לרבנים גרמנית, לטינית, את שפת הארץ (ארצות האימפריה ההאבסבורגית היו רבות), הנדסה, אסטרונומיה, פיסיקה, גיאוגרפיה, היסטוריה, תורת הנאום ופילוסופיה. הלי־מודים צריכים היו להמשך על גיל 18 ויותר, אלא אם נישא הצעיר בגיל זה. דיון על המיזכר נמשך שנים על גבי שנים, עד אשר הוחלט ב-1813 לדחותו מחוסר אפשרות להוציאו לפועל את התכנית המוצעת. נציגי השלטון טענו, כי עקב המיסים הכלליים ומס הסובלנות בייחוד, אין היהודים מסוגלים עוד לשאת מעמסה נוספת. אי־ההצלחה מיררה את חיי ר' דוד וגם בעיות פרנסת משפחתו העיקו עליו. רבנים מספר הציקו לו מחמת מחשבותיו החורגות מן המקובל ובנסיבות אלה הגיע לאוהעל עוד בטרם פרסום ספרו "מוסדות תבל" וכאן פעל כדיין בבית הדין של ר' משה טייטלבוים ועסק עוד בעסקי יין שנים אחדות. נדמה, שאת חיבור ספרו השני סיים באוהעל. משהשלים את החיבור ביקש וקיבל הסכמת כמה רבנים לספרו כמו, חת"ס סופר, הרב קריסהאבער מפאקש (Paks) וגם ר' משה, שרשם בהסכמתו בין היתר "...חרוץ ובקי בחדרי תורה, איש חי רב פעלים אשר רוח ה' בו להנהיג בדרך האמת הצדק... כי לו עשר ידות (ידים - יכולת, כוח) בחכמות רבות ועל כי קצר המצע, אמרנו די...". ארבע שנים טרח להדפיס את ספרו בווינה. כס רבנות לא הצליח להשיג לעצמו ומת ב-Gyulafehérvár ב-1826 ושם הובא למנוחת עולמים. מעניין לציין, שהדיין מאוהעל ראה לנכון לגנות בכתביו את החסידות ואת מתן הקמיעות.[20] כלום לא ראה קטע זה ר' משה? והאם ח"ת סופר ויתר הרבנים נותני ההסכמות היו בדעה אחת עימו בקשר לתכנית להכשרת רבנים ולימוד חכמה חיצונית?

חיבוריו של ר' דוד בן מאיר הכהן, הדיין באוהעל, ראויים להדפסה חוזרת ובייחוד "כליל חשבון" היכול למצוא חן בעיני נוער ומשכילים גם יחד משום לשונו היפה, שיטתו הדידקטית המעניינת והתרגילים הקשורים בחלקם בהלכה ובמסורת.

---

*אני מודה למר אברהם שטיסל על הבהרת סוגיה זו.

VII
גפן ויין

תפקיד לא מבוטל מילאו היהודים בגידול גפן ובייצור יין בהיותם בעלי כרמים, מתווכים וסוחרים. כזכור, תקנות יוסף ה-2 פתחו בפניהם את חופש הבחירה של מקום המגורים, לבד מערי המכרות, את מירב תחומי הכלכלה והעניקו זכות ללמוד בבתי הספר. זה היה המצב גם במחוז זאמפלאן. אולם, שרר אי־וודאות לאחר מות השליט ולא פחות מאשר שש עשרה תקנות, עתים מנוגדות אחת לשניה, הסדירו את היחס של היהודים לכרמים ולייצור היין בפרק הזמן שבין 1791-1819. הנחות ניכרות הבטיח רק החוק של 1840, אם כי היה שיוויון הזכויות מהם והלאה. יהדות דרום־זאמפלאן, אזור הגפן והיין, לא היוותה חברה אחידה ומגובשת. על אף שהחזיקה היא בידיה את סחר היין במידה גדלה והולכת, היו עוד בתוכה רוכלים וסוחרים זעירים, בעלי מלאכה, שלא נתקבלו לצכים (איגודים של בעלי מלאכה) ופונדקאים. הפונדקאות משתלבת - כמובן - בסחר היין. סוחרי היין, המתווכים, החוכרים ובעלי הכרמים היו בעלי ההון, שעשו עסקאות בהיקף ניכר, חלקם יוצאי צ׳כיה וסיליזיה ואילו העניים, יוצאי פולין וגאלי־ציה, עסקו ביתר התחומים המנויים לעיל. אלה האחרונים השונים בלבושם ובאורח חייהם נרדפו לא רק בידי אנשי השררה, אלא אף אחיהם בני הברית ביקשו למנוע את האחזותם במחוז. דוגמא לכך נרשמה ב-1770 לאמור ״היהודי אברמוביץ, שבא מפולין, אין לו ולא כלום, הינו נווד ; על כן גורש ממאַד, לאחר שרכש לעצמו עוינים רבים בקרב היהודים עקב מעלליו״.

מלכתחילה התכוון המחוז עוד ב-1737 לא להתיר את סחר היין ליוונים, לארמנים וליהודים - למעט בעלי הדרכון הפולני, שבאו הנה למען יין כשר. תקנה זאת נעשתה מפורסמת מאד והירבו להזכירה עד 1840. בתחילה, הוזכרו - אפוא, היהודים יחד עם בני עמים אחרים, אבל במרוצת הזמן נדחקו אלה בתחרות הקשה ופחתה חשיבותם בסחר היין. בימי יוסף ה-2 נחקקו חוקים המקדמים את הסחר החופשי וההיסטוריון, המומחה גם לגידול גפן, איש זאמפלאן, אנטאל סירמאי העיר, כי בימי המלך, כשהותר הסחר בענבי אסו ללא אבחנה, לא הביא הדבר כל נזק לאוכלוסיה, אלא להיפך ; היה זה לתועלתה. סירמאי הטיב להכיר ולדעת את כל תחומי גידול הגפן וייצור היין ואת בקיאותו הוכיח בפרסומיו הרבים. מאחר והחוק הסדיר כבר ב-1791 את חופש המגו־רים, דאג המחוז להתקין תקנות בקשר ליין לאחר מות המלך וחידש את אלה שהיו נהוגות בימי המלכה מאריה תרזה, אימו של יוסף ה-2. אם כן, נאסר סחר היין ליהודים ב׳מרגלות־ההר׳ והוצע להרחיק אותם משם כדי 6 מילין בטענה של מעשי המרמה שלהם, על מנת ששמם ופרסומם של היינות לא יינזקו. נצטוו אנשי הרשות להשגיח גם על היבול של כרמי היהודים, לרשמו ולהודיע עליו לממונים שלהם. בייחוד נאסר כל מגע ליהודים עם ייצור יינות האסו, גם הכשר, והותרה הכנת יין רגיל בלבד. תקנות אלה לא בוצעו הלכה למעשה עקב התערבות מועצת הנציבות, לרבות הרחקת היהודים מ׳מרגלות־ההר׳ והכול נשאר בגדר תכנית ושאיפה.

מסוף המאה ה־18 התמיד המאבק בין המחוז בשליטת האצילים לבין היהודים בדבר סחר היין, כי האצילים חששו מפני פגיעה בזכויותיהם הקנויות זה דורי דורות. אמצעי בדוק במאבק מעין זה היתה ההאשמה, כי היהודים מזייפים־משחיתים את יינות 'מרגלות־ההרי' ומזיקים לשמם הטוב. ב־1798 הצליח המחוז להטיל הגבלות ניכרות ולמעשה, הצטמצם עיסוק היהודים ביין לכדי סחר קמעוני בפונדקים לבד. נאסרו קניית ענבי האסו, הורדת התמצית המדללת אותו וכו'. ענבי האסו היוו זה זמן רב שאלה מרכזית, כי מהם לא שולם מעשר (dézsma) והאצילים רצו להבטיח לעצמם זכות־קדימה בקניה. זוהי הסיבה העיקרית לשאיפתם להצר את צעדי היהודים המוכנים לשלם מחיר גבוה יותר לאיכרים והאצילים מעונינים היו למנוע זאת. אבל, אם נאסר ליהודים לקנות, לבל יקדימו את האצילים, נאלצו הם לשלוח במקומם אצילים פולנים, אשר נגדם לא היה כל תוקף לתקנות.

מכל מקום, בתחילת המאה ה־19 היו ליהודים כרמים, אשר עיבדום הם בעצמם או באמצעות שכירים ובמרתפיהם הם אחסנו יין רגיל, אסו ותמציתו. סוחרי היין היו בחלקם מקומיים וחלקם באו מפולין. היהודים המקומיים היו בעיקר מתווכים (faktor) וסוחרים (kupec) - בחלקם יהודים פולניים. עיסוק נפוץ נוסף בקרבם היה הפונדקאות; בעלי הפונדקים גם סחרו ואף עיבדו כרמים משלהם. התקנות שאצילי המחוז התקינו להגנת אינטרסיהם לא יכלו לעצור את המגמה של הסחר החופשי ההולך ומתפרץ וב־1800 הותר כבר ליהודים לאסוף את ענבי האסו לצרכים ביתיים. הארעיות שבתקנות המחוז מוכחת בכך, כי אלו חודשו חדשים לבקרים ומ־1801 אין עוד כל מכשול חוקי להכנת אסו לצרכי הבית. מעניין לציין, כי היו כרמים ליהודים למרות האיסור, אולם נאמר, שאותם הכרמים אשר נרכשו אחר השנה 1800, יוחרמו והשלטונות ימכרום במכירה פומבית, אלא אם כן מכרו הבעלים היהודיים קודם לכן. החזקת כרם ב'מרגלות־ההרי' נאסרה גם בחכירה וזאת הותרה להם רק באזורים הצפוניים של המחוז, שיינותיהם אינם כה משובחים. תקנה רודפת תקנה ואיסור על איסור פורסם והודגשה החובה של מכירת הכרמים, שנרכשו אחר התאריך הקובע. כך הוא המצב אפילו ב־1808. ובאשר לסחר החופשי; בשנה ההיא ביקשה העיר מאֵד, כי יותר סחר היין וייצורו לכול למען השגת מחיר גבוה יותר. הנה ראיה, שהסחר החופשי משרת לא רק את אינטרסי היהודים, אלא את אינטרסי הכלל, לבד מבעלי האחוזות. אולם מאחר שסחר חופשי של האסו פגע בזכויות העודף של הפאודלים, הושבה הבקשה ריקם. התוצאה היתה, כי הסחר נפגע, סוחרים פולנים לא באו לקנות כאן יין, לא רגיל ולא אסו והמחוז נאלץ לבטל את התקנות האוסרות את סחר היהודים במוצר עיקרי זה של האזור, היינו היין ואספת המחוז אף הודתה, עפ"י הרשום בפרוטוקול, ש"ההיתר הניתן ליהודי המחוז נראה אמצעי מועיל". על אף מציאות זו, נשאר המחוז באופן רשמי דבק בהחלטה, כי על כרמי היהודים להמכר ואפילו נקבע תאריך חדש - שנת 1811; אבל ההחלטה לא מומשה במועד זה עקב התערבות מועצת הנציבות ומונתה וועדה לבדיקה ולביצוע, שבראשה - אנטאל סירמאי. יושב הראש התפטר מתפקידו עוד באותה שנה וכנראה, לא היה מוכן לגונן על זכויות היתר של האצולה בהיותו חסיד הסחר החופשי ומתנגד לדחיקת רגלי היהודים. הפרשה הוסיפה להסחב: ב־1817 הותר ליהודים לקנות

יין, אך נאסר על בעלי הכרמים שבתוכם לייצרו; הקלו בחובת המכירה של הכרם, אלא אם כן הוכח, שבעליו זייף את היין או עבר עברה אחרת כלשהי בייצורו וביטלו את זכות הראשונים של בעלי האחוזה בקנייה. כעבור שנתיים כבר דרשו יישובי 'מרגלות־ההר' מהמחוז, שזה יאפשר את התחרות החפשית של הלקוחות ודרישה זו נענתה. לא עברה שנה והגלגל התהפך: התירו ליהודים לסחור ביינות רגילים בלבד וכדי שהאיכרים לא ייזוקו, החליט המחוז, שאם כבר נמכר היין, אין בעלי האחוזות יוכלו עוד לממש את זכויותיהם בקנייה.

הוחזרו, איפוא, שוב האיסור בסחר האסו והכנת התמצית. עם זאת ראוי לציין, כי הפעם לא נגעו עוד התקנות בבעלי הכרמים ובחוכרים היהודים ומן הסתם, ירד נושא זה מעל הפרק באותם ימים. ב־1821 נמלכו בדעתם אדוני המחוז פעם נוספת: הותר הסחר ביין אסו, אבל נאסר ייצורם של יינות מסוגים שונים. מסמכים שונים מימים אלה מדגישים את הבדלותם של היהודים ואת לשונם הזרה; הרישומים מודים בעובדת הרדיפה, אבל מזכירים הם למען האמת, שרק מיעוטם של היהודים הם בעלי אמצעים ורובם עניים מרודים. זו ואף זו, רישומי המחוז קשרו יחד את המצב הירוד בגידולי הגפן ובייצור היין בעזיבה ההמונית של היהודים את המחוז ואעפ"כ הוסיפו האצילים לדבוק בזכויותיהם לולא התערבות מועצת הנציבות המייצגת את חצר הקיסר ולא אינטרסים שונים. גם בנסיבות אלה הצליח המחוז לעכב את הסחר החופשי ביינות אסו לפרק זמן של שנתיים נוספות.

גורמים שונים ורבים היו מעורבים בסחר היין ובקביעת מעמדם של היהודים בו, ולא המחוז ומועצת הנציבות בלבד. מעשה שקרה בטאייא (Tállya) כך היה: ב־1825 הגישו אצילי הכפר עצומה המאשימה סוחרים, בעלי כרמים, מתווכים ופונדקאים יהודים. נכתב עליהם, כי מוכרים יינות פחותי ערך, כל עוד באותו המחיר יכלו הם לשווק את היינות המשובחים של טאייא. עפ"י העצומה, אוחסנו יינות אלה במרתפי תושבים אחדים, שתמורת שוחד הפיצו שמועה, כי ייניותיהם הינם מתוצרת "מרגלות ההר" המשובחת וכתוצאה מכאן, אין המגדלים יכולים למכור את ייניותיהם הטובים באמת והמתווכים דורשים תשלום גבוה יותר מכרגיל. אצילי טאייא הוסיפו גם נתונים סטטיסטיים כדי להשעין את טענותיהם על בסיס איתן. הם הזכירו, כי ב־1824 נמצאו במרתפי היהודים ב"מרגלות ההר" קרוב לאלף חביות יין אסו ותמצית, המחוז התכוון להחרימם והיהודים אך בקושי יכלו למנוע את רוע הגזרה בפניה בהולה אל שלטונות רמי דרג מהמחוז.

האצילים לא אמרו נואש. נציגיהם, שיצאו ב־1825 לאספה־הכלל־ארצית, קיבלו מנדט לדרוש את גירוש היהודים מ"מרגלות ההר", לדוגמת ערי מכרות, אשר בהן נאסרה התיישבות היהודים גם לאחר התקנות של יוסף ב־2. לצערם של הנציגים, הנושא לא עלה כלל לדיון וכל אשר נותר בידי המחוז לעשות היה פיקוח יתר וקפדני על מעשי היהודים במסחר כדי למצוא עילה להצר את צעדיהם. הוקמה, איפוא, ב־1826 וועדה מיוחדת לבחון את "מעשי המרמה של היהודים". רישומי הוועדה נתמלאו תלונות וטענות, אשר לא נבדקו לעולם והכוונה הרעה בהן גלויה לעין, אם כי היו בוודאי גם

אחת ההאשמות החוזרות ונשנות, שהיהודים מביאים יין מאזורים אחרים ומוכרים אותם כתוצרת "מרגלות ההר". והנה אחדים מן המקרים האלה: יעקב קליין ושמואל פולצ'ק הואשמו, שבסאראנץ' הכינו הם יינות מעורבים באסו, הביאום לטאייא ומכרום כיין מקומי. כמוהם עשה טוביה לפקוביץ בלינסקא. מכיוון שנאסר על היהודים לקנות ענבי אסו, כרוכות מירב ההאשמות בכך. דברים מעין אלה העלילו על יהודים בטולצ'ווא ובשארוש־פאטאק וטענו, שהיהודים אוספים מעניים את ענבי האסו, "מורידים" מהם את התמצית, ומערבבים את המשקע (törköly) ביין* ומוכרים בעודו תירוש (must) בטרם תסיסה. מעשים מעין אלה פגעו כמובן בזכות הקנייה הראשונית של בעלי האחוזה. על אברהם דוד, איש טאייא, ועל אחרים בכפר טענו, כי הם מבשלים את התירוש כדי להעניק לו טעם מתוק כשל האסו ואילו על המתווכים - הם לוקחים דמי תיווך מהמוכר וגם מהלקוח. ועוד איש טאייא הוזכר, לודוויג צימרמן, אשר לקח 70 פורינט בעד מאה חביות יין. בליסקא תבע שמואל פרוס שני פורינט בעד תיווך כל חבית. מחלוקות רבות פרצו סביב בעית החזרת דמי־הקדימה וגובה הריבית. כדי לעודד את דעת הקהל נגד היהודים, הופצה שמועה, כי מחירי היין והי"ש נקבעים בבית הכנסת לאחר התפילה ושמואל לוי מטאייא סיפר, שיהודי מאֵד החליטו על מחיר הי"ש בבית הכנסת וקבעו, כי לכפריים ימכרו בשני גרושים זול יותר משלעירוניים. ברם, אחד מהם, שלמה שוורץ, לא מילא אחר ההחלטה ובתגובה נידו אותו בני הקהילה, לא הרשו לו ולבניו להכנס לבית הכנסת ולא מכרו לו בשר כשר. רישומי המחוז מזכירים נוהג זה של קביעת מחירי היין בבית הכנסת גם בטולצ'ווא ובשארוש־פאטאק. יהודי פאטאק אף הבהירו נוהג זה, כי לולא כן, לא יכלו לעולם להתפרנס מחכירה.

---

* השווה משנה ב"מ, פרק ד', י"א.

מכיוון שהיו ענבי האסו יקרים תמיד מהצימוקים, נהגו הכורמים להכין גם מהם יין אסו. על סמך נוהג זה מצאו מקום להאשים את יהודי בודרוג־קאראסטור לאמור, שהם קנו את היין מהאיכרים רק אם מכרו להם גם את הצימוקים והדבר הסב לאיכרים נזק. ועוד תואנה: רבים ריננו אחרי בני טולצ'ווא היהודים, כי הם נושאים ונותנים עם הסוחרים וקונים את היין מבעלי הכרמים ובדרך זו מתעשרים והולכים. האם כן הדבר? פשיטות הרגל המרובות הרשומות בארכיון המחוז לא באו לחזק סברה זו. מהתלונות התואנות הרבות מסתבר, אפוא, שסחר היין של "מרגלות ההר" היה בחלקו בידי יהודים; ראשי העיר של שארוש־פאטאק אף נתנו ביטוי לכך באמרם, כי באפשרותם היה להעלות טענות למכביר נגד היהודים, אבל אינם מעזים לעשות כן, שמא לא יוכלו עוד למכור בני העיירה את יינותיהם. אלה הם, אפוא, סיכומי הטענות: היהודים מביאים יין וענבי אסו מאזורים שמחוץ ל"מרגלות ההר", מזייפים את היין בשיטות שונות, קונים ענבי אסו ומכינים מהם יין ואינם נוהגים בהגינות במעשי התיווך. מענין, כי סוחרים לא־יהודיים ומייצרי יין אחרים לא הואשמו, כאילו היו הם כליל השלמות.

מעמדו של המתווך היה מסובך למדי. עוד ב־1791 נקבע, שיהודי לא יהיה מתווך, ואעפ"י פעלו מתווכים יהודיים ולכן התקינו תקנות לפעילותם. ב־1835 החליט המחוז, כי תקום בכל עיר וועדה לבחירת מתווכים והנה, בין תשעת חבריה באוהעל היו גם שני יהודים. עוד מקודם, ב־1826 חזר המחוז לסורו וביקש לחדש את הצעתו לסילוק היהודים מעסקי היין,ולהשאיר להם את תחום הפונדקאות בלבד. אסיפת המחוז ניסחה מחדש את החלטותיה וכינסה בתוכן את כל התקנות, אשר עברו מן העולם זה מזמן וכאילו החל הכול מחדש. היהודים פנו אף הפעם הזאת לסמכויות שמעל המחוז וההוראה המנוגדת להחלטות לא איחרה לבוא. המחוז ערער והסחבת נמשכה. הועלו הצעות מהצעות שונות וביניהן גם איסור הפעילות של המתווכים היהודיים. אם כן, ב־1830 נתעורר כבר הצורך לשרטט את קווי הטיוטה של חוק כללי להסדרת מכלול הבעיות של גידול גפן, ייצור יין ושיווקו. טיוטה זו התירה ליהודים את ייצור היין ושיווקו וההגבלות נגעו לבעלות על הכרמים. המחוז השתדל בעיקרון לשלול את האפשרויות הפרנסה הכרוכות ביין, ככל שניתן, בעוד מועצת הנציבות עמדה בפרץ ולא הניחה להגביל אותם הגבלות חמורות יתר על המידה. אי־לכך, ניסו בעלי הכרמים להקים ב־1834 את "חברת סחר היין של "מרגלות ההר" ולהחזיר לידיהם את הכוונת הסחר. וודאי, שהחברה לא התכוונה לקבל לשורותיה יהודים. הנסיון הזה נשאר בגדר תכנית עד 1859.

למרות הכול, אין לעכב את רוח התקופה. דבר המתווכים - כאמור לעיל - הגיע לפתרונות והחלטה חדשה התירה כבר את הסחר באסו לכל אדם ועל בעלי כרמים יהודיים אין עוד דין ודברים. חלפו חמש שנים נוספות והוסר כל מכשול בפני הפעילות הכלכלית של היהודים. המחוז הצליח להשהות את הפעלת החוק זמן־מה וב־1841 נסתיים המאבק, שנמשך כ־50 שנה בין המחוז לבין היהודים שבו.

יהודי זאמפלאן השתלבו בסחר הפרימיטיבי עוד בסוף המאה ה־18 ותוך כדי פעילותם הכלכלית הם פגעו באינטרסים פאודליים, לרבות זכויות העודף של האצילים בסחר היין. על כן גוננו שלטונות המחוז עליהם מפני התחרות של סוחרים פולניים, יוונים, ארמנים, סרבים והיהודים, בשם העם המעלה את המיסים כביכול. ככל שגבר משקלם של היהודים במסחר, כן התייחסו החוקים והתקנות המפלים לרעה אליהם, בעוד הסוחרים בני עמים אחרים הושוו במהרה לאלה משל ההונגרים. מאחר שהמלך יוסף ה־2 העניק זכויות ליהודים, ועל אף שאלה קוצצו עם מותו, הוסיפה האצולה הפרובינציונאלית לשנוא אותו גם בזכרונו; היא ראתה ביהודים יסודות זרים, שהמלך הזר המתנכר לאצולה כפה עליה. זהו ההסבר לסחבת ולחוסר ההענות להוראות של מועצת הנציבות המייצגת את השלטון ההאבסבורגי בהונגריה. יחד עם זאת, נאלצו האצילים להכיר בעובדה, ויותר מפעם אחת, כי בעיתות משבר בסחר, רק היהודים היו מסוגלים לסייע וכי אז הקל המחוז על מצבם בלית ברירה. בדרך כלל נאסרה קניית ענבי האסו בידי היהודים, כי זאת היתה זכות עודף לאצילים, אבל לאיכרים השתלם למכור את ענבי האסו לכל המרבה במחירים מאשר לעבד ולמכור כעבור שנתיים־שלוש. בעלי האחוזות השתדלו להוריד את המחיר ואילו היהודים הבטיחו תמיד מחיר גבוה יותר.

זוהי הסיבה האמיתית להתקנת התקנות למיניהן וחידושן מפעם לפעם. מכאן יוצא, שהעדיף המחוז להתיר את הסחר ביין, אך אסר את קניית הענבים ואף את איסופם בכרמיהם ולכל היותר אפשרו הכנת אסו לצרכי הבית. עד סוף המאה ה־18 לא היו כמעט הגבלות בקניית הכרמים ומכירתם ויהודים רכשו להם כרמים, אולם מאז מפנה המאה ניסה המחוז להחרים, לעקל או לכפות על היהודים את מכירתם. נסיונות אלה עלו בתוהו, אם כן בעלי הכרמים הכינו יינות אסו למרות האיסורים החוזרים ונשנים. ככל שנתערערו הזכויות הפאודליות של בעלי האחוזות, נעשה הרעיון של הסחר החופשי מקובל בהונגריה ולקראת אמצע המאה הקודמת נפלו המחיצות. מספר היהודים גדל; באוהעל היו 1125 נפש, היישוב היהודי השני בגודלו מצוי במאַד - 800 נפש ואחריה טולצ׳ווא - 602 נפש ושארוש־פאטאק - 405 נפש. כלל האוכלוסיה היהודית מנתה בזאמפלאן ה־15,000 נפש.[1]

מפקח בית הספר לשעבר, פרנץ קאזינצי, בנו המהולל של המחוז, עמד בקשר הדוק עם סוחרי יין יהודים. את אזור אחוזתו ב־Széphalom פקדו אלה תכופות למען הכרמים היפים שליד הכפר. קאזינצי ציין באחד ממכתביו, כי קשיים רבים נגרמו לו, כאשר הממשל בגאליציה לא נתן דרכון ליהודים ולא אפשר להם לבקר בהונגריה והם לא יכלו, אפוא, להשאיר כאן את כספיהם. לדעתו, היהודים מומים מנוסים בעניני יין וציין: ״איני רוצה להתרברב, אבל יהודי אחד אמר לי, שהשנה לא טעם יין בעל טעם טוב וארומטי מזה״. ואילו בהזדמנות אחרת מצא הוא עילה להתפרץ ולטעון, שהעסקה לא הצליחה לפי כוונתו והאינטרס שלו; ברם, דבר מעין זה יכול לקרות בתחומי המקח והממכר.[2]

VIII
בדרך להתערות ולפילוג

בפאלאייטא (Pelejte), במחוז זאמפלאן, חי לו רפאל (מארטון) קאסטנבאום, איש בעל רוחב לב, אחת הדמויות המעניינות ביותר הידועה מעבר לתקופה ולתחום הצר של אוהעל. מוצאו מפולין. תחילה עבד כמשרת, עד אשר נעשה חוכר, ביסס את מעמדו והתעשר. נישא פעמיים, אבל נשאר חשוך ילדים ודבר זה הכאיב לו במאד. באוהעל היו לו בית־מזיגה ולמרות עושרו, חי האיש בצנעה בבית פשוט. ביתו שבת מכל מלאכה בימי שבת ומועד, דקדק בקיום המצוות, אך חסיד הוא לא היה. ידיעותיו לא חרגו מעבר להתמצאות בסידור ולכתוב - כנראה - לא ידע. התחבב על הבריות ועמד בקשרים טובים עם שועי המחוז, אולם עם חסידי ר' משה טייטלבוים הוא לא נמנה. אדם חרוץ וחסכן, קפדן במעשיו ועל כן דאג להכין את צוואתו שנים קודם מותו והפקידה בארכיון המחוז.[1] אולם משהרגיש כי קיצו קרב, נתן לעורך הדין שלו (אינו יהודי) ייפוי כוח, שזה יציג את צוואתו לשלטונות המחוז וב-1829 נפטר. וכפי שהוא חי בצנעה, כך הובא גם למנוחות. לא ליווהו רב או ראשי הקהילה; רק קרוביו המשחרים להינות מעזבונו ומעושרו נכחו. בדרך פשוטה וללא קהל רב נקבר "העשיר־העני" ואף על מקום קבורתו אין וודאות ומצויות שתי גרסאות: האחת, שנטמן קאסטנבאום באחוזתו בפאלייטא[2] והשניה - באוהעל בשדה לצידי הדרך המובילה ל-Csörgő.[3] כמסופר, הוקמה המצבה על קברו רק ב-1856, כאשר נחנך אף אותו לוח על בית הספר מיסודו של הנדבן, שכל יוצא אוהעל מיטיב להכיר ואשר התנוסס שם עד סופה המר של הקהילה.

מעטים מאד העריכו והבינו מיד את מלוא משמעות הצוואה, אלא רק משעיין בה תת־הנציב והיא הוקראה בפני האספה של המחוז. לקראת ההקראה הרשמית, שלושה ימים אחרי מותו, הוכן ממנה העתק מאושר בידי המזכיר.

בצוואה הקדמה ועשרה סעיפים. המצווה את רכושו העיד תחילה על שפיות דעתו באמרו, כי האדם בן תמותה, על כן החליט להוריש את הונו. לדעתו, הוא חייב תודה למחוז, שחי בו ארבעים שנה ומכיוון שמשוכנע, כי בורא העולם אינו מבחין בין הדתות השונות, על כן מבקש הוא לתת ביטוי לאמונתו זו. לכל הממונים על עזבונו (שלא היו מבני ברית) הותיר 30,000 פורינט להוצאות בלתי חוזרות, לבתי חולים במחוז 20,000 פורינט, לייסוד בית ספר יהודי 100,000 פורינט ולעזרת קרוביו 100,000 פורינט. סכומים אלה אמורים היו להוות קרן, אשר הריבית שלה בלבד ניתנה לניצול. כמו־כן, דאג הוא גם לקבצנים ולעוד מוסדות מספר וסכומים אלה נצטוו על ידיו להשתלם מיד אחר מותו. בצוואה ביקש קאסטנבאום לבטא לא רק את תודתו, אלא "להיות ראוי לזכרון כשותף לקידום הטוב ולהושיט יד ללא כל אבחנה בהשתייכות הדתית". הסעיף ה-6 דן בייסוד בית הספר. במסכת נימוקיו ציין המוריש, ש"ריבוי הגנבים ובני בליעל אחרים המפרים את שלום הציבור היא תוצאה של חוסר חינוך ולימוד, ובראותו, כי רב הוא החסר במחוז אצל האומה היהודית, החליט לתקן שגיאה זו ועל ידי כך לעשותם לאנשים מועילים לחברה...". הוא סבור היה, שאת בנין בית הספר צריך להקים בחצר בית הכנסת או

בחצר אחרת כלשהי. הממונה על העזבון בשיתוף עם הרב ועם עוד "שני יהודים הגונים מטעמו" חייבים לכלכל כך את מעשיהם, שהיתומים מבני משפחתו יחונכו וילמדו חינם אין כסף. לפיקוח בית הספר יעמוד הרב מאוהעל, אולם הרישום והחשבון ייעשו תמיד בשיתוף עם הממונה. המפקח, אם זה אינו הרב, יוכל להיות רק יהודי ויקבל שכר קבוע. הממונה והמפקח ירכיבו את חבר המורים ויקבעו את שכרם. יוסב דאגה למזון, ללבוש ולמגורי היתומים ואם אין די יתומים מבני משפחתו, רשאים הממונים לסעוד גם יתומים זרים בדרך זו. בסיכומו של דבר, הותיר קאסטנבאום את רכושו לפיקוח רשויות המחוז כגורם מכריע באותם המקרים, שהממונים יתחלפו. מסתבר, אפוא, כי מעצם כוונתו סמך המוריש על הרשויות מלכתחילה ונדמה, שהדבר מיוחד במינו המעורר תמיהה, כי הצעד הזה תואם את רצון ההשתלבות בימי חוסר הזכויות.

הודות לעזבון נוסד בית הספר היהודי הידוע באוהעל, שחינך דורות משך 106 שנים.

עצם הקמת בית הספר נתקלה בקשיים ובמכשולים מרובים. הרעיון התקשה לקרום עור וגידים. חוגים הדבקים באורח החיים ובמסורת של האבות רצו לנצל את פירות העזבון בדרך שונה, כפי שמעיד פרוטוקול אספת המחוז לאמור, "כמעט רק תלמוד מבקשים שם להרצות, להורות וליצור מהתלמידים מורים יהודיים ואפילו רבנים ולעשות מבית הספר מעין אקדמיה ז.א. מקום של לומדי תלמוד ברמה גבוהה במקום להקים בית ספר עממי."[4] הפולמוס החריף נמשך כעשר שנים בין שני המחנות שבקהילה, אשר הדיו לא עומעמו אף בכתובים. המענין, כי כל זאת התרחש בשנות כהונתו האחרונות של ר' משה טייטלבוים. בראש הדורשים את ניצול פירות העזבון להקמת בית ספר עממי עמד ראש הקהילה משה שוין, המפקח העתידי לפי סעיף 6 של הצוואה. משה שוין תכנן לימודי קודש וחול במידה שווה והבטיח את תמיכת הקהילה, על מנת שהמוסד החדש "יוכל להתחרות עם בתי הספר הריאליים (!) של ערים גדולות." רב הקהילה נסוג, את הפיקוח העביר מידיו לאיש, שמונה ע"י הקהילה. ראוי לציין, שלחילוקי דעות אלה אין הדים בכתבי "ישמח משה".

פניתו של שוין לשלטונות המחוז למלא אחר הצוואה היתה נמרצת מאד. הוא הציע מגרש בקרבת בית הכנסת, שם עמד כבר בנין, שנועד עוד מקודם למטרה זהה. אצה לו הדרך לראש הקהילה עד כדי כך, שטרם החליט המחוז ברוח הצוואה, הוא כבר נתן הוראות לשיפוץ המבנה. העבודה התנהלה בקצב מזורז וב-16 באוקטובר 1838 נפתח בית הספר במעמד נשואי הפנים של המחוז והקהילה. מאחר שהתאורים אינם מזכירים את נוכחות הרב, סביר ביותר להניח שהוא הפגין בהעדרו, הרי וויתר הרב משה על משרת המפקח. את הנאום המרכזי נשא Matolay Gábor, הממונה הראשי מטעם המחוז על בית הספר.

פתיחת בית הספר הביאה עימה סוג אנשים חדש לאוהעל. שלושת המורים היו אנשי "השכלה". מוריץ ריינר, שלימד את המקצועות ההונגריים, הצטיין גם כצייר קלסתר־פנים; הירש שוינמן הגיע לעיר מגרמניה, הוא לימד גרמנית ועברית, שימש ברבנות בארץ מוצאו ופרסם מאמרים בבטאונים יהודיים בגרמניה ובהונגריה. איש אמונה של

הקהילה בבית הספר היה מוריץ תומאן המפקח, עסקן ציבורי, בקי במסורת ומשכיל. עד גיל שיבה טובה מילא תפקידו באמונה.

הרוח החדשה הביאה שינוי גם בצורת התפילה של התלמידים. ביוזמתו של שוינמן, התפללו החזן והקהל ביחד, בכעין מקהלה. הורים רבים הסתייגו מהמנהג וראו בו "חידוש המשחית דת ישראל". קרה זה ב-1840, בשנתו האחרונה של ר' משה טייטלבוים וייתכן, כי עקב זקנתו המופלגת לא עמד לו הכוח להתייצב בפרץ. בשנים הראשונות התקיימו בו שלוש כיתות ומספר התלמידים 40-60 (בנים בלבד). עיקר חומר הלימודים - כתיבה, קריאה וחשבון. את לימודי הקודש הורו יודעי תורה מובהקים, כמו משה קנופפלר. תגובה הציבור היתה קרירה למדי בשנים הראשונות וסימן לכך, שמתוך כ-300 ילדים בגילאים המתאימים רק כשישית מהם למדו בו והיתר הוסיפו לבקר ב'חדרים' כמנהג זה דורי־דורות.

ביצוע התקנות של לימוד חובה נעשה במחוז אקטואלי מתחילת שנות ה-40. נתעוררה, אפוא, השאלה, כלום יוקם בית ספר נפרד על ידי הקהילה או יורחב הקיים. שאלה זו נשארה על סדר היום למעלה מעשר שנים. אל נא לשכוח, כי לימודי החובה נגעו לבנות גם כן. בתחילה נתקלו ראשי הקהילה בסירוב יהודי שתי נפות, 'קרב־בודרוג' וגאל־סאץ', לשאת בנטל זה, אמנם בניהם היו אמורים ללמוד בבית ספר זה. נעשו נסיונות להרחיב את הבסיס הכלכלי לפתרון בעית לימוד החובה, כגון ניצול כספי מס הסובלנות, שהוחזרו ליהודי זאמפלאן, אולם הנסיבות מנעו את השלמת התכנית.

לאחר פטירת ר' משה טיילבוים ב-1841 עמדה על הפרק שאלת הירושה של כס הצדיק הגדול. בנו, ר' אליעזר ניסן, ישב אז בראש קהילת סיגאט, לכן נפלה הבחירה על נכדו של 'ישמח משה' והוא ר' יהודה יקותיאל, שכיהן ברבנות בפולין. אולם, למראה כתב הרבנות, שהונפק ביום א' של פרשת ראה תר"א (1841), כחודש אחר מות "סבא קדישא", נדמה כאילו פגה פתאום הילת הקדושה. המתנגדים - כנראה, רובה של הקהילה - ביקשו להגביל את חרות הרב ולמנוע את נפילתו ברשת החסידות; מכיוון שבא ר' יקותיאל יהודה לאוהעל בעצת אביו, ר' אליעזר ניסן, כתבו לו ראשי העדה "דברי ברית". התנאים, שהועמד בפניהם הרב החדש, נראים כעין מחאה חריפה נגד כלל תקופת 'ישמח משה' והנהגים שהוא הנהיג. ר' יקותיאל יהודה נדרש, בין היתר, להתפלל יחד עם הציבור בימי שבת ומועד ו"סדר בלתי־אשכנזי לא יתפלל". אותם הכספים, שאמורים היו להיות השלמה למשכורת הרב מקרן קאסטנבאום בהתאם לצוואתו יועברו לקופת הקהל והוא לא ייהנה מהם; תוקף החוזה לשש שנים בלבד. לחוזה נוספו אי־אלו שורות המהוות מעין איום לאמור, "אחד מהם (הסעיפים) לא ייעדר, כי בעברו על אחת מהן, קץ למשרתו וחדלה משכורתו". מילים כדורבנות! ולא זו אף זו, נרשמו עוד ארבעה סעיפים משפילים הכתובים באידית (ושמא להבנת יתר לכלל הציבור ולמניעת אי־הבנה בפרשנות התנאים): אל לרב להתפלל תפילת מוסף לפני העמוד (כמנהג החסידים), בשום תירוץ לא יתן קמיע - בין בחינם ובין תמורת כסף, מאיש לא יקבל "קוויטלך" (מכתבי בקשה), לא יקלל ולא יבזה איש בדרשותיו ולעולם לא ידרוש למעלה משעה ומחצה (זכר לדרשותיו הארוכות של סבו). כמו־כן, נקבעו בכתב הרבנות גובה שכרו ותנאי התשלום. מסתבר אם כן, כי על אף שישב ר' משה טייטלבוים בכס הרבנות

של אוהעל שלושים שנה ויותר והיה נערץ על הכל וגאוות בני הקהילה עליו, שיטתו לא השתרשה בציבור והחסידות לא היכתה בעיר שורשים כה עמוקים. היו מי שאמרו כבר באותם הימים, שאין הונגריה המקום לחסידות. המרכזים הגדולים של תנועה זו התפתחו מזרחה לאוהעל בסיגאט ובמונקאץ'.[5] מו"ה ר' יקותיאל יהודה לא השתדל במיוחד לקיים את תנאי משרתו. הוא לא השתתף בתפילות בבית הכנסת, אלא התפלל בביתו במנין ספרדי־חסידי נפרד, על כן נפגם המנין העיקרי של הקהילה. הנהגת הקהילה לא צידדה ברבה ובתום שש השנים הוא התפטר מהרבנות והותיר אחריו קהילה מפולגת. הרב יקותיאל יהודה היה פורה מאד בעבודתו ההלכית והספרותית. לא זו בלבד, כי ההדיר והוציא לאור את כתבי סבו, אלא הינו בעל "טוב לב" ו"רב טוב", שהם דברי פרשנות למקרא, "אבני צדק" - שו"ת, ועוד ספר דרשות.

מכיוון שהרב חוטר מגזע 'ישמח משה' לא יכול היה להיות בין תומכי החינוך הכללי, פעלה הקהילה בנפרד. חודשים ספורים בלבד אחר הסתלקותו מן העיר, פנתה הקהילה אל הרב ליאופולד לו'ב, מי שכיהן אז בפאפא (Pápa) והיה ראשון הרבנים המשכילים, לימים עורך ומו"ל של כתב העת Ben Chananja בשפה הגרמנית בסאגאד וביקשה ממנו להמליץ על מורה ראשי מתאים לבית הספר באוהעל. עצם הפנייה מטיבה להראות את נטיית ההנהגה בקהילה, אשר ראשה, ישראל ברמן, פעל ללא ליאות להגשמת המטרה. תוך כדי חיפוש אחר מקורות מימון נוספים לצרכי חינוך חובה כללי הגיעה שנת 1848. במצב הפוליטי דאז לא יכול עוד המחוז לעמוד בתוקף בדרישה לפתור את בעית החינוך של העדה היהודית בימי משבר אלה, עבר על הנושא לסדר היום ויהדות המחוז נסחבה למאורעות מלחמת החרות של הונגריה.[6]

מאז ימי יוסף ה-2 שקדה יהדות הונגריה לשפר ולקדם את מעמדה המשפטי ובעיקר - להשתחרר מעול המיסים הכבד ביותר הוא מס הסובלנות. לאחר דין ודברים, ביטל המלך פרדינאנד ה-5 מס זה תמורת כופר של 1,200,000 פורינט. נבחרה וועדה ציבורית יהודית, אשר קבעה חלקה של כל קהילה בתשלום. על יהודי מחוז זאמפלאן הוטל לשלם סכום של 41,072 פורינט, שהוא מבין ההיטלים הגבוהים בהשוואה למחוזות אחרים. וועדה זו נשארה על עמדה, כל עוד לא סיימו יהודי המחוזות והערים לשלם את הכופר. לימים, אחר מפלת הונגריה במלחמת החרות (1849) הוטל קנס כבד על יהדות הונגריה עקב השתתפותה במרד, וועדה זו קבעה אף אז את חלוקת הנטל עפ"י כללי תשלום הכופר של מס הסובלנות.[7] האספה הכלל־ארצית של 1847-8 היתה בדרך כלל עוינת לענין היהודים. היא ביטלה את הפאודליזם ואת כל זכויות היתר של האצולה, אבל נהגה בהסתייגות ביחסה ליהודים. תחילה נדונה זכות ההתיישבות, כי התנגדו הנציגים, בדרך כלל, להעניק שיוויון זכויות. לאיוש קושוט, בן המחוז, ניסה להעלות לדיון אמנציפציה חלקית לפחות לאמור, מועצת כל עיר ועיר תקבע, מי מבין תושביה היהודיים יוכל להינות מזכות בחירה. נציגי מחוזות רבים, ובתוכם גם משל זאמפלאן, דחו את הצעתו. במצב מעין זה של חוסר שיוויון בא היום המפורסם של הארץ - 15 במרץ 1848. מאורעות יום זה בפאשט היו לכאורה נצחון החרות ועקרונות הליברליזם ללא שפיכות דמים. עקרונות החרות סוכמו ב"שתים עשרה הנקודות", אשר הרביעית בהן טענה "שיוויון

בפני כס המשפט ללא אבחנה מעמדית ודתית." בעיני יהודים רבים נדמה היה, שאין עוד כל מכשול בפני הגשמת האידיאלים הנשגבים הללו ועל כן הגיבו תגובה נלהבת מאד. ברם, לאכזבתם הרבה, נתפזרה האספה הכלל ארצית ללא הכרעה לכאן או לכאן. בוודאי, כי בעקבות חוסר החלטיות, פרצו פרעות נגד היהודים, שפגעו בגוף וברכוש בפרשבורג, בפאשט ובמקומות אחרים.

האיבה ליהודים מצאה ביטוי מיוחד בדחיית היהודים משורות המשמר הלאומי, אשר תפקידו הראשון היה בטחון הפנים ורק עם פרוץ פעולות האיבה ובטרם הקמת צבא ההגנה (honvédség) הסדיר התערב בפעילות קרבית. משהחמיר מצב, לא נרתעו עוד הרשויות ההונגריות מלגייס יהודים והיו אף מקומות שלא בושו האזרחים להעלות הצעה לשלוח את היהודים בלבד להלחם. וכאילו ארועים אלה לא פגעו כלל בשעור ההתלהבות הפטריוטית של היהודים. באוהעל התגייסו 100 יהודים למשמר הלאומי ויצאו לפעולה לאיזור קאשא ובתוכם יוסף פרנקל ור' אברהם פרידליבר. זה האחרון, שאת חגיגת בר־המצווה שלו כיבד ר' משה טייטלבוים בנוכחותו, למד בישיבות וזכה ב"התר הוראה" מהרב של סאנטו. הוא לא שימש לעולם ברבנות אבל פסק הלכה לכל הפונים אליו. נטייתו לחידושים "נועזים" היתה ידועה ועל אף כל זאת עבר תכופות לפני התבה, דרש והיה סופר ומשורר לעת מצוא. הוא חיבר גם שירים בשפה ההונגרית ובשעת יציאת אנשי המשמר הלאומי צעדו המגויסים למנגינתם בעזבם את העיר לעבר קאשא. לא ידוע, אם ארעו ארועים כלשהם באוהל ובמחוז שפגעו ביהודים או מנעו את השתתפותם במאבק הלאומי.[8] לשמע פלישת הקרואטים (horvát) עמוק לפנים הארץ בספטמבר 1848, גברו ההכנות בארץ, הוקמו גדודים חדשים ובאוהעל העמידה הקהילה על חשבונה 18 מגוייסים עם ציוד מלא והמון רב ליווה אותם תוך שירת שירי מלחמה למחנה בשארוש־פאטאק. חלק משירים אלה היו פרי עטם של משוררים יהודיים מקומיים.[9] משהוקם צבא ההגנה ההונגרי, התגייסו היהודים ללא כל עיכוב עוד. באוהעל התגייס צעיר יהודי בן 14, Tiszti Lajos, אשר, לימים, נעשה עורך עיתון, נלחם כתותחן לאורך כל המלחמה.[10] הגיבור הצעיר לא נשאר נאמן לעמו ובהתבגרו השתמד.

באותם הימים הגורליים לא נערכו רישומים מדוייקים. בני הדור הניחו, שכ־20,000 חיילים יהודיים נלחמו בקרב צבא ההגנה ההונגרי. אומדן כלל מספר חיילי הצבא הוא כדי 180,000 איש מתוך כ-10 מליון תושבים. אם היהודים היו כמאתיים־שלוש מאות אלף נפש לאמור, חלקי שלושים לערך של האוכלוסיה, הרי היוו הם כתשיעית של הצבא הלוחם. גם קושוט נתן ביטוי לחיזוק אומדן זה בטענו - "עשרים אלף (יהודים) נלחמים בגבורה בצבאנו".[11] יוצא, אפוא, כי יהדות הונגריה שלחה מבניה יחסית עשרת מונים יותר חיילים, מאשר כל אוכלוסיה אחרת בארץ זו. ההתלהבות הפטריוטית להטה בקרב ציבור זה תוך מצב של העדר זכויות אזרח ובאותה שעה כל המיעוטים האחרים, לאחר שקיבלו כבר את מלוא הזכויות, התקוממו ויצאו למלחמה נגד העם ההונגרי בשרות אוסטריה ובית האבסבורג.

מטבע הדברים, בקצונה הבכירה לא יכלו להיות יהודים. חסרו לכך כל התנאים הקודמים, אולם לדרגת מפקדים זוטרים הגיעו רבים. הרישום, אשר נעשה כ-40 השנה

אחר המלחמה, על החיילים שעודם בחיים, אומר דרשני. שני סגנים חיו אז באוהעל - מוריץ פרידליבר ושמואל יונג; אדולף לדרמן - רב־טוראי (tizedes) ושלושה טוראים - יעקב גולדברגר, לורנץ פרידמן ויעקב אנגל, ועל עיסוקו של זה האחרון נרשם - קבצן.[12] ווילמוש שוורץ, יליד אוהעל, השתייך לאנשי שלומו של קושוט. במלחמת החרות נלחם בדרגת סרן (főhadnagy), השתתף בקרבות רבים. שמו התפרסם כעתונאי ובזכות פעילותו ציבורית בעניני העיר נבחר כבוד של אוהעל.[13]

לא את דמם בלבד שפכו היהודים למען חרות הונגריה. הם גם תרמו בעין יפה ועפ"י הרישומים, הרימו את תרומותיהם קהילות ויחידים ב'קרב־בודרוג', באיזור סאראנץ', נאג־מיהאי, ראקוץ, טוקאי ואוהעל. בנוסף לתרומות, אף הילוו יהודי אוהעל למדינה והתרומות וההלוואות היו בסכומים ניכרים. למותר לציין, שהלוואת יהודי אוהעל לעולם לא הוחזרה. מלחמת חרות הונגריה נכשלה ולא זו אף זו, על כלל יהדות הונגריה הוטל קנס כבד על השתתפותה בהתקוממות ותמיכתה הנלהבת בה. נכונותם של יהודים להקרבה התבטאה גם באיסוף חומרים למיניהם וחפצים שונים לציוד המגוייסים בטוקאי ובנאג־מיהאי.[14]

עצם פעולות האיבה נגעו אך במעט בשטחי המחוז. פעמיים בלבד עברו בו כוחות צבא גדולים, אוסטרי והונגרי, בחלקו בדרומי, בטוקאי, בחודשים הראשונים של שנת 1849.

הנאמנות של יהודי הונגריה זכתה להכרה רק במושב האחרון של האספה הלאומית, ב-24 ביולי 1849 בסאגאד, כאשר עמדה כבר המדינה על עברי פי פחת. אולם, אף במצב עניינים מעין זה לא יצאה הצעת החוק לשיוויון זכויות ידי חובת העקרונות הליברליים עקב כפיפותה לתנאים למסוימים, ובעיקר בשל התביעה לתיקונים דתיים בהתאם לדרישות התקופה. תיקונים אלה אמורים היו להעשות בידי כנסיה מורכבת מרבנים ונציגי קהילות נבחרים. כמובן, לחוק שיווי הזכויות לא היה עוד כל ערך ממשי, כי בחודש אוגוסט נפלה הונגריה לידי צבאות אוסטריה ורוסיה.

לאחר התבוסה התנקם משטר הדיכוי גם ביהודים עקב השתתפותם במלחמת השחרור. בטרם המפלה הכללית נענשו כבר קהילות באזורי הכיבוש האוסטרי. העונשים היו קנס כספי וחובת אספקה לצבא. העונשים הללו באו בנוסף לאחריות האישית של יהודים יחידים על מעשיהם בימי העצמאות קצרת הזמן של הונגריה. משהתמוטטה ההתנגדות בכל הארץ, פורסמה תקנה כללית, אשר הענישה את יהדות הונגריה בתשלום של 2,300,000 פורינט בטענה, "שרוב היהודים בהונגריה ברגשותיהם ובמעשיהם הנפש־עים קידמו את המהפכה שם ולולא שיתופם בה, לעולם לא היתה יכולה להתפשט עד כדי כך". את הקנס חויבו היהודים לשלם תוך ארבע שנים, בשעורים רבע־שנתיים. הממשל הצבאי האוסטרי הבחין במהרה, כי יהדות הונגריה לא תוכל לעמוד בנטל זה והחל תהליך כל הקלה הדרגתית. בספטמבר 1850 בוטל הקנס, הקיסר הפכו לקרן לקידום החינוך היהודי והקמת רשת בתי ספר, אשר יהדות הונגריה חויבה להקימה תוך ארבע שנים. סכום הקרן נקבע כמיליון פורינט. הוועדה, שפעלה מקודם בחלוקת הנטל של מס הסובלנות, עסקה עתה בקביעת חלקה של כל קהילה במחוזות. על זאמפלאן הוטל לשלם

עבור הקרן 35,000 פורינט. הסכום הוא מן הגבוהים במחוזות ורק חלקם של הערים פאשט, פרשבורג והמחוזות - וואספראם, בורשוד וניטרא עלה על זה של זאמפלאן. הקרן לא ניתנה לחלוקה ופירותיה אמורים היו להיות מנוצלים עפ"י החלטות הממשלה. שעור חלקו של זאמפלאן בקרן הינה עדות למשקלן של הקהילות בו, לרבות זו של אוהעל.

עפ"י הסטטיסטיקה של שנת 1857 חיו בזאמפלאן 25,529 יהודים. כאן נסתבר, כי מבין כל האוכלוסין של המחוז עפ"י חלוקה לדתות רק מספר היהודים גדל ב-1337 נפש, בעוד מספרם של יתר בני הדתות פחת משך שבע השנים מאז המפקד של שנת 1850, שנערך בתום דיכוי המרד. עם זאת נכון, שאזרחים רבים גלו מארצם מפחד נקמת המנצחים. בין הגולים היה גם ד"ר אלברט רוט, שהתיישב באלג'יר. רופא זה, איש אוהעל, זכה בתוארו על סמך עבודתו המדעית בעניני רפואה, אשר פורסמה בפאשט ב-1841.[15] נדמה, שאלברט רוט היה הרופא היהודי,[16] בעל תואר, הראשון באוהעל. (לצערי לא הצלחתי לגלות עליו או על משפחתו דבר נוסף, כמו כן - גורלו לא נודע.)

בשנות המאבק הלאומי ולאחריו, בימי הדיכוי האוסטרי בהונגריה, עלו בתוהו הרבה יוזמות. גם דבר פיתוחו והרחבתו של בית ספר קאסטנבאום נכנס לגדר הגשמה רק ב-1852, כשנעשה הוא לתת־ריאלי (מעין חטיבת ביניים עפ"י המושג הישראלי), מאוחד לבנים ולבנות. בין מנהיגי הקהילה, אשר דחפו את רעיון החינוך הכללי, היו ד"ר ווילמוש שוין, אברהם פרידליבר ואחרים. לד"ר שוין שמו הלך לפניו גם בשקידתו לשיפור גידולי הגפן בכרם המפורסם שלו בטולצ'ווא.[17] הוא התערב בפועל בעניני בית הספר שנים מרובות. לקראת חידוש העבודה החינוכית פורסמו מכרזים בעתונות בהונגריה ובגרמניה להשגת כוחות הוראה מעולים כגון, Magyar Hirlap, Augsburger Allgemeine Zeitung- ועוד. תמוה הדבר, שבית ספר של עיירה קטנה נעשה בעל יומרות. עם סיום המכרז הורכב חבר המורים, שכלל דמויות ססגוניות מאד, יהודים ולא־יהודים. עמנואל גולדברגר, יליד טולצ'ווא, מורה קפדן ומסור, בקי בעברית ובתלמוד; יוסף שטרן, יליד מאד, לימד עברית והונגרית; דניאל אורדוג (Eördögh) הלא־יהודי בחבורה, לימד טבע וגיאוגרפיה, עתונאי לעת מצוא ומשורר, תלמידיו העריצו ואהבוהו מאד; יצחק רוזנמאייר, יליד גרמניה, בוגר בית מדרש למורים, הגיע לאוהעל מפולדה (Fulda), שם לימד בבית ספר ריאלי. הוא הצטיין בפיסיקה ובמתימטיקה, היה כתבו של כתב העת Ben Chananja וחיבר ספרי לימוד. כשהפכה השפה ההונגרית לשון ההוראה הכללית כאן, נאלץ המורה רוזנמאייר לעזוב עקב קשיי לשון. עם אלה שלא נתקבלו נמנה ד"ר א. אדלר, אשר הנה את פנייתו מברסלאו לאוהעל וגם מורה־כומר, איש המסדר הפיאריסטי. זה האחרון אפילו נבחר, אולם רשויות המסדר לא הסכימו, שכומר ממסדר נזירים ילמד כאן. מבנה בית הספר היה כדלקמן: כיתה יסודית תחתונה מאוחדת לבנים ולבנות, כיתה יסודית עליונה - בנפרד לבנים ולבנות, כיתה ריאלית גם כן בנפרד. מכיתה יסודית תחתונה ניתן לעלות כיתה, למי שידע קרוא וכתוב - בהונגרית, גרמנית, עברית והשביע רצון בחשבון. בכיתה יסודית עליונה נמשכו הלימודים שנתיים וכן גם בכיתה הריאלית. את כיתות היסוד אפשרי היה לסיים משך שנה כל אחת, אולם בכיתה הריאלית נמשכו הלימודים שנתיים ללא יוצא מן הכלל.[18]

אולם, מבין הכוחות האינטלקטואליים, אשר הציפו פתאום את אוהעל והשפיעו את השפעתם על התהוות פרצופה של יהדות העיר, חרג מכולם מיכאל היילפרין. הוא נולד בפולין ב-1823. אביו הסוחר ראה בעיסוקו רק אמצעי קיום ואת חייו מילאו לימודי הספרות העברית, מקרא ותלמוד, הרמב"ם, פילוסופיה ביניימית ומודרנית. בקרב ילדיו בלט מיכאל כעילוי, אשר מעולם לא למד בבית ספר, כי אביו היה מורו ומחנכו. מיכאל הירבה ללמוד והטיב לקלוט. בעיקר למד ספרות עברית ופילוסופיה ויכולתו לקנות שפות היתה בלתי־רגילה. בשפות העברית, הפולנית והגרמנית חיבר שירים כבר בגיל י"ב; אחר מכן למד לטינית, יוונית, צרפתית ואנגלית; קרא את המשוררים הקלסיים - הומרוס, וורגיליוס והוראטיוס. זאת ועוד, הוסיף לידע שלו את השפות - רומנית, איטלקית, ספרדית, הונגרית, פורטוגזית, ערבית, סורית ופרסית. דרך מיוחדת פיתח ללימוד שפות; למד תחילה את ערכי המילון מתחילתם ועד סופם בע"פ ואחר כך קרא את דברי הסופרים המשובחים.

ב-1824 עקרו בני המשפחה להונגריה. קודם ישבו באפאריאש וב-1846 הגיע היילפרין למישקולץ ושם פתח חנות ספרים. ארבע שנים עברו מאז צאתו את פולין והינו בן־בית בספרות ההונגרית ובאותה שנה פרסם את שירו (Zsidó Kördal), שבו נתן הוא ביטוי למצב הפוליטי הנדכא של היהודים. חנותו נעשתה מקום מפגש ליסודות הליברליים בעיר ושיריו ההונגריים הופיעו בזה אחר זה, אחדים מהם בעילום שם. לא ערכם הספרותי הרב של שירים אלה בולט לעין, אלא המחבר, מי שהיה "יהודי־פולני" והנה כעבור ארבע שנים יכולת ההתבוללות שלו עשתה את האיש משורר הונגרי. כנראה גורל העם ההונגרי תחת הדיכוי האוסטרי והאווירה הליברלית נגעו לליבו. ב-1847 תרגם לעברית שיר ידוע מוו'רו'שמארטי ופרסמו בווינא. אף נציגי האספה הלאומית נתוודעו לשמו, כאשר נדונה בפרלמנט ההונגרי שאלת היהודים. בעיקר הנציג ברטאלאן סאמארא (Szemere), לימים שר בממשלה, העריץ אותו והעלה כדוגמה להתבוללות המהירה ברוחו ובלשונו של העם ההונגרי. שיר פטריוטי נוסף משלו, שכתב בחודש מרץ 1848, הודפס והופץ באלפי עותקים. התגייס למשמר הלאומי ולאחר מכן נעשה המזכיר הספרותי במשרד הפנים. הוא עבר עם האספה הלאומית לסאגאד ותכופות הופיע כנואם באספות עם. לאחר המפלה ברח לפריז וחזר למישקולץ ב-1850. קושוט אמר עליו: "לפי דעתי, ההונגרי הטוב ביותר מלבדי הוא היילפרין". הוא שהה זמן קצר במישקולץ, כשנענה למכרז ונבחר לניהול בית ספר קאסנטבאום באוהעל ב-1853. היילפרין שירת בכהונה זו שנתיים. כדי שיוכל לעמוד בדרישות משרתו, למד ונבחן ורכש תעודת הוראה. גם לימודים אלה עשה בהעמקה מרבית. עיין בכתבי פדגוגים ונעשה מורה, שידע את מלאכתו נאמנה. נהג בהגינות לעמיתיו ותלמידיו העריצוהו. מדי שבוע קיים בביתו מועצה פדגוגית ובה נקבעה התכנית של כל מורה בכל מקצוע לשבוע ימים עם התווית הדרך לביצוע. כמו כן, התכנסו בביתו לעונג שבת מדי שבוע המשכילים היהודים לשמיעת הרצאותיו. גם הרב ר'ירמיהו לויב נחשב בין מעריציו. אולם, נפל דבר בינו לבין הנהגת הקהילה. ייתכן, שהיה הוא גדול ממידותיה של קהילת עיירה קטנה וב-1856 הוא עזב את אוהעל והיגר לארה"ב. עשרים ושלוש שנות פעילותו שם נחשבו שיא הקריירה

של מיכאל היילפרין. על אף שפרנסתו היתה על עבודה ספרותית ועתונאית וכתיבה ב-"אנציקלופדיה האמריקאנית", הספיק לפרסם את ספרו הקלאסי - Historical Poetry of Ancient Hebrews, בשני כרכים, 1874-1880. ידוע גם ספרו על תולדות הפילוסופיה החדשה. זמנו היה פנוי גם לסיוע הומניטרי ליהודים פליטי רוסיה ולגולה ההונגרית בארה"ב. גם שני בניו, האחד יליד אוהעל, הצטיינו במישור האקדמי־מדעי והירבו לפרסם.

ראוי לציין, שגם מיכאל, כאביו, לא היה מבין ההולכים תכופות לבית הכנסת. את הרב כיבד היילפרין מדי פעם בשמיעת דרשותיו. הקפיד על קיום הלכות הכשרות ולכן בשנות גלותו בפריז נעשה צמחוני, שלא יעבור את איסור אכילת טרפה. כך התעשרה קהילת אוהעל באנשי רוח יהודיים מסוג חדש, שלא נודעו מקודם כאן.[19]

פתיחת בית הספר החדש ב-1852 השתלבה גם בקבלתו של הרב החדש, ר' ירמיהו לו"ב. חמש שנים לא היה רב לקהילת אוהעל. תוך כדי חיפוש אחר מנהיג רוחני, הגיעו ראשי הקהילה גם אל המלבי"ם (ר' מאיר ליבוש בן יחיאל מיכל ווייסר), דרשן ופרשן מקרא ידוע ואהוד גם בימינו. לבד מפוריותו הספרותית, היה הוא לוחם עז נפש נגד הרפורמה היהודית ונגד החסידות. עצם הפניה אל המלבי"ם ונכונותו של זה לתפוס את כס הרבנות באוהעל מראות את הנטיה הרוחנית של הקהילה באותן השאלות, שעמדו באמצע המאה הקודמת ברומו של העולם היהודי. בסופו של דבר, המלבי"ם לא בא לאוהעל בגלל לחץ קהילתו, אבל שיגר הוא מכתב התנצלות עקב הסכמתו מקודם.[20] ר' ירמיהו לו"ב, הרב בוואַרבו (Verbó), ידוע כבעל "דברי ירמיהו" על הרמב"ם ומוזכר תכופות בשו"ת של גדולי הדור כח"תם סופר. הוא היה מתנגד מושבע לחסידות ותומך בדרך המתונה. והא ראיה. בקבלת הפנים לכבודו בחצר בית ספר קאסטנבאום עבר ר' ירמיהו בין שורות תלמידי בית הספר ושל תלמוד תורה, שעמדו יחדיו והריעו לו - ברוך הבא. כך עבר הרב החדש לבית הכנסת לשבת בכס הרבנות.[21]

כתב הרבנות, מעשה ידיו של ר' אברהם פרידליבר, היא מלאכת מחשבת לשונית; הכתב כולל התחייבות הרב והקהילה. עפ"י דברי ההקדמה, היו הציפיות גדולות: "הוא הקדוש בו בחרנו להושיבו על כסא הרבנות. היום הפקדנו בידו עדתנו, הוא ילך לפנינו בעמוד אש דת תורתנו, הוא ישריש בלבנו צדק ומשפט ומישרים - ועל ידו יציץ נטע ישראל ציץ ופרח." תפקידיו היו לדרוש במועדים קבועים, "לישא את ראש בני ישראל לפקודיהם" (לנהל את ספר המרשם - לידות, נישואין, פטירות) ולפקח על בית ספר קאסטנבאום. נקבעו גובה התשלומים והתנאים וניתנה לו האפשרות להעזר בדייניים בשיפוט. אחד מחשובי תפקידיו: "לבחורי חמד יפיץ רבנו מעיינותיו ממעייני התלמוד". ר' ירמיה הוזמן לעמוד בראש "עדתנו וגליל זעמפלין" - כתוב בכתב הרבנות לאמור, בלעדי הסכמתו "בגליל לא יוקבע שום מנין בימים הנוראים בלי רשות אמו"ר (אדוננו מורנו)".

ואכן, הקים הרב ישיבה, אשר - לימים - נחשבה בדרגתה כמכינה לישיבת פרשבורג. 31 ישיבות מעין אלה, שתלמידיהן קיבלו פטור מגיוס, פעלו בהונגריה ומהן לבד

מבאוהעל היו עוד שלוש נוספות במחוז זאמפלאן: בטאייא - בהנהלת ר' פ. טננבוים; בשארוש־פאטאק - בהנהלת ר' ישעיה בייערן, ובטולצ'ווא - בהנהלת ר' אברהם יצחק גליק.[22] הנה כי כן, חזקה והלכה בקרב יהדות זאמפלאן הגישה הרבנית המנוגדת לחסידות ולידה התפשטה השכלה ומודרניזציה מתונה, כשזו מושרשת עמוק במסורת האבות. ר' ירמיה נטל חלק גם בפיקוח על בית ספר קאסטנבאום כדבר הצוואה וכרצון הקהילה. אולם, למרות מגמה זו התלבט בית הספר בבעיה, כיצד להרבות את מספר תלמידיו, כי הורים רבים טרם שלחו את בניהם אליו והם העדיפו את החינוך המסורתי ב"חדר". בבית הספר החלו נוהגים גם כמנהגי המדינה; ב-1854 ערכו המורים ותלמידים חג חודש מאי (majális) בחיק הטבע והיה זה חידוש בקהילה (בנוסף לל"ג בעומר או זה היינו הך?). חידוש מהפכני אחר חודש בכיתה השלישית הריאלית של בית הספר קאסטנבאום, משהוכנסה הוראת הלשון הלטינית, אשר לימד המנהל מיכאל היילפרין. ועוד דבר העשוי לרמוז על ערבוב גישות ודעות ועם זאת גם על רוח של סובלנות די מיוחדת במינה. המורה לטבע, דניאל או'רדוג, עזב את משרתו ובמקומו מונה בנימין דול (Dul), שהיה קתולי בדתו; הוא עבד, אפוא, בקרב מורים יהודיים, כשהמפקח עליו הוא רבה של הקהילה. הוועד הממונה של בית הספר שמר בקנאות על עצמאות המוסד מפני לחץ השלטונות, לא וויתר על הוראת ההיסטוריה ההונגרית בשפה ההונגרית, כביטוי אנטי־האבסבורגי ועם זאת - שמא מתוך סולידריות מסוימת - לא עשה כל צעד נגד בתי הספר הבלתי־חוקיים, ה"חדרים" (zugiskola).[23] המורים שהגיעו לאוהעל בחילופי המשמרות, היו רובם אנשי עט, כמו אברהם שרייאר, מי שפרסם שירים עבריים בכתבי עת, אדולף פייזנר, אשר האיורים שלו קישטו עתונים יהודיים, כשהנושאים לקוחים מחיי הפולקלור היהודי. לאחר מכן עבר פייזנר לבית ספר יהודי אחר במחוז לגאל־סאץ' (Gálszécs), שם נפתח בית הספר ב-1856.[24] בתחילת העשור השביעי רפה האבסולוטיזם האוסטרי. ב-1861 כונסה האספה הכלל־ארצית וציפיית היהודים לשיווי זכויות גברה וחזקה. חיי המחוז והעיר אוהעל התעוררו. בבחירות השתתפו כבר גם היהודים בזכויות אקטיביות ופאסיביות; נבחרו למועצת העיריה, לוועדות השונות מינה המחוז ששה עשר נציגים יהודיים וכל זאת - זכר לאמנציפציה של 1849, שלא נתגשמה.[25] רופאים יהודיים מונו לתפקידים שונים: ד"ר שו'ץ, ד"ר שוורץ, ד"ר אונגר וד"ר תומאן ומכאן ואילך לא פסקה ההילה מרופאי המחוז היהודיים, שפרסומם יצא למרחקים. נדמה, שהאווירה הליברלית חגגה בראש חוצות ואין דבר מאפיין יותר מאשר המעשה הבא. עוד באותה שנה (1861) נערכו באוהעל בחירות לפקידות הגבוהה של המחוז. הועלה פתאום שמו של מועמד בעל צליל יהודי והאיש זכה מיד לאהדת הכול. אולם, משביקש הוא לערוך הצבעה ונעתֵכה דרישה וחקירה, נחל אכזבה מרה; נתברר, שהוא אינו יהודי ועל כן מועמדותו נפלה.[26] חבל מאד, שהכתב האוהעלי של כתב־העת, "בן־חנניה", לא הזכיר את שמו של קרבן הפֵּילושמיות הזאמפלאנית. מן הסתם, היה האדם ממוצא גרמני ומכאן נבעה טעותם של הבוחרים למשמע השם.

כאמור לעיל, הוקמה קרן של מיליון פֿורינט לקידום החינוך היהודי ולהקמת רשת בתי ספר. עברו שש שנים, עד אשר נקבעו היעדים במדויק: בית מדרש לרבנים, ארבעה סמינרים למורים עם בתי ספר עממים לדוגמה לידם ויתרת הכנסות הקרן יועדה לסעד

ילדים עניים, עיוורים וחרשים־אילמים. הצעד הראשון לקראת הגשמת המטרה המקו־מית נעשה בעת ביקור הזוג המלכותי במחוז זאמפלאן. הם באו מאיטליה וכל דרום־המחוז התכונן בקדחתנות לקבלת הפנים. רושמי העיתים מציינים במיוחד את "שער הנצחון", שהיהודי 'מרגלות־ההר' הקימו; זה בלט ונראה מרחוק, מקושט בסגנון מזרחי מפואר. לכשהגיעה החבורה המלכותית לגבול זאמפלאן (29 במאי) בטארצאל, הגיש יוליוס ויינברגר בקשה, שהוא ערכה וכתבה בגרמנית ובה מסכת נימוקים למען ייסוד בית ספר לדוגמה באוהעל. כתב הבקשה טוען: אוהעל היא העיר הקרובה ביותר למחוזות הצפון־מזרחיים, שבהם האוכלוסיה היהודית צפופה ועם זאת יהדות זאמ־פלאן עצמה 25,000 נפש, שהוא שליש מכלל יהודי האזור המינהלי של קאשא. באוהעל קיים כבר בית ספר יהודי מאז 1838 וקיומו הכלכלי מובטח לעולם ועד. יהדות עיר זו ידועה ומוכרת כדתית ושומרת מסורת והיא בעלת מוניטין בכל הארץ. תלמידי הסמינר למורים יוכלו למצוא מגורים ומזון אצל יהודי העיר; ולאחרונה - עיירה זו תיטיב להבטיח אווירה מתאימה לנוער מתבגר ותגונן עליו מפני קלקול מידות יותר מאשר עיר גדולה. הבקשה שהוגשה חתומה בידי פרנסי קהילת אוהעל לא הסתפקה בדבר הקמת בית ספר לדוגמה, אלא הרחיקה לכת כדי בעיות כלליות של יהדות הונגריה בכלל ומשל זאמפלאן בפרט. הכתוב העלה, כי יהודי המחוז קשורים בחקלאות ובגידול גפן - החל מעיבוד אדמות וכרמים וכלה בתעשיה ובסחר הכרוכים בהם; ובאותה שעה - להרבה מתוכם אין עוד זכות ישיבת קבע במקומות מגוריהם. בסיכומו של ענין, מסתיימת הפניה בתביעה כללית - שיוויון לכל האזרחים בפני החוק!

הבקשה, שהופנתה לקיסר על בית ספר לדוגמה, הניבה פירות. כעבור שנתיים הגיעה תקנת מועצת־מילוי־המקום הקיסרית־מלכותית המודיעה על הקמת מוסד זה בתוך קהילת אוהעל, ואילו על סמינר למורים לא דובר עוד.[27]

אל בית הספר לדוגמה הגיע המורה ישראל זינגר, אשר מכאן ואילך נשאר באוהעל והיה פעיל בעיר משך 50 שנה. השכלתו רב־גונית מאד, בוגר אוניברסיטת ברין (מורא־ביה), שם למד בין היתר גם פדגוגיה. לבד מעבודת ההוראה, הוא פרסם 20 ספרים פדגוגים ומאמרים הרבה.[28] בית הספר לדוגמה נאבק קשות עם חלק מההורים, שהוסיפו להעדיף את ה"חדר"ים על מוסד חינוכי מאורגן ומסודר. פרנסי הקהילה הירבו להדיין בנושא. הרחיבו את השעורים בלימודי קודש ואף חשבו להתאים את מועדי החופשות עפ"י המקובל בחינוך המסורתי לאמור, בחודשים תשרי וניסן. עם זאת, פעל בית הספר לשביעות רצונו של הפיקוח הרשמי. לרוע המזל, פרצה שרפה בבנין ב-1868 והיה רובו למאכולת אש. על מנת להתגבר על ניכור חלק מן הציבור, עלה הרעיון, ששעורי דת לא יהיו בחזקת חובה. בדרך זו רצו לקרב את ילדי ההורים, שהוסיפו לשלוח את בניהם לבתי הספר הבלתי־חוקיים. משנפתח מחדש בית הספר לאחר הבינוי, באה ההחלטה לפרקו והמוסד הוחזר ליעודו המקורי עפ"י צוואת קאסטנבאום לאמור, בית ספר עממי של הקהילה.[29]

בתי ספר עממיים נוסדו גם ביישובים אחרים ברחבי זאמפלאן, כמו בצפון בהומונא - מנהלו ד"ר שמואל אונגר, שהיה בקי בלימודי קודש והתמחה גם בפדגוגיה; בטוקאי -

בניהולו של ווילהלם וויס. שני המוסדות פתחו את שעריהם ב-1856.[30] למרות התפשטות הרוח הליברלית ונסיון היהודים להתערות בחייה ובתרבותה של הארץ המארחת - ושמא דווקא משום כך - פרצה עלילת דם בהומונא ב-1859 ולולא ההתערבות הנמרצת של שלטונות המחוז מי יידע, לאן היו מתפתחים הדברים.[31]

שנות ה- 60-70 היא תקופת התעוררות מחודשת לחסידות לאחר הנסיגה עם הסתל־קותו של "ישמח משה". התעוררות זו כרוכה היתה במידה מסוימת בפעילותו של מו"ה צבי הירש פרידמן, אב"ד בקהילת ליסקא. ר' צבי הירש הוא הצדיק הזאמפלאני השרשי הראשון. נולד באוהעל בתקנ"ח; כבן ח' התייתם מאביו, ר' אהרון. הוא למד מרבו "ישמח משה" ולאחר מכן נדד אל חצרות צדיקים ורבנים בפולין ובהונגריה להתבשם מתורתם. מיד לאחר קבלת הסמיכה כבר פנו אליו חסידים הרבה מכל פינות המדינה. היה מליץ טוב על ישראל, עבד את הקב"ה במסירות נפש, דן כל אדם לכף הזכות ולחם את מלחמתה של תורה ביראה. ר' צבי הירש פרסם שני חיבורים: אך פרי תבואה, שהם דברי פרשנות; הישר והטוב - דרשות והספדים. שמו נזכר תכופות בשו"ת של רבני הדור. השתדל לנהוג בסובלנות, באורך רוח ובהבנה כמסופר לקמן בדרוש עממי יפה: ר' צבי הירש מליסקא שהה בכפר אחד בשבת קודש והיה באכסניה אצל נגיד ולא הרגיש שום עוולה, לא בבית הנגיד ולא בבית הכנסת. אח"כ הגיע לשם לשבות בשבת קודש גם ר' הלל, הצדיק מקולומאה ודר גם כן אצל הנגיד הנ"ל. הלה הרגיש שם בדברים לא כשרים בבית הנגיד והתרעם גם על ענין שבבית הכנסת היו עושים כמתחדשים (תפילה במקהלה?), על כן הוכיח ר' הלל את הקהל ואת הנגיד כדרכו בקודש ושאל את הצדיק: ר' צבי מליסקא, מדוע אינו מוכיח אף הוא את הנגיד ואת הקהל. השיב הגאון הצדיק בחכמה ובטעם - שתי המיילדות (שפרה ופועה סרבו להשמע למצוות פרעה להמית כל בן עברי. שמות, א', ט"ו-כ"א) הם חכמי הדור שמסייעים ליילד מידות טובות ומנהגים ישרים לעם הקדוש. שם צדיק אחד שפרה ושם השני פועה. הצדיק הראשון שהוא בבחינת שפרה, דרכו היא לשפר את עם ישראל ולהדריכו בנחת בדרכים מקובלות על הלב ולהמליץ המלצה טובה בעדם (הרי הוא ר' צבי הירש); ואילו הצדיק השני, הוא בבחינת פועה - מלשון צעקה - המוכיח את ישראל בצעקה, בגערה ובדברים קשים. אני - טען ר' צבי הירש - נבראתי להיות מנהיג ישראל כדרך הראשונה ולכן מראים לי מן השמים גם כן זאת למצוא, אשר אני חפץ בו. כאשר הייתי שם (בכפר), לא ראיתי עוול בבית הנגיד והתחדשות בבית הכנסת.

קהל חסידיו השוואו לשמואל הנביא ולאהרון הכהן. כשדיבר והתפלל הצדיק מליסקא אמר - שמע קול תפילת ישראל! הוא היה מליץ יושר בעדו ומשפר את מעשיו. הצדיק נאסף אל עמיו לחיי עולם בשנת תרל"ד.[32]

דמותו של ר' צבי הירש היתה שנויה במחלוקת. ה"מתחדשים" (פרוגרסיבים), אשר נמנע הוא מלגנותם, ראו בו "עושה נפלאות" ומאחז עינים המטעה את היהודים הפשוטים. למנהיגות הקהילה באוהעל לא נחה דעתם ממנו ומה גם, כשבראשה עמד ר' ירמיה לו"ב הידוע כמתנגד מושבע. רוח התקופה חדשה טרם שיווי הזכויות פילגה ופיצלה את השורות, כשכל מחנה מסתגר בתוכו ומתבצר וכלפי חוץ מפגין איבה, לעיתים

גלויה ביותר. בהתנצחויות הפנימיות מצויים היו תמיד ובכל מחנה נותני הטון של הוויכוחים לאין־קץ וכאלה מקרב החסידים כונו בדברי הכתב של "בן חנניה" - אנשי הדווקא. לדעתו, הם מעוררים משטמה ושנאת חינם ובייחוד בעניני בית הספר. לדוגמא ייכתב כאן מעשה שהיה: איש בית המדרש (יהודי שהתפלל בבית המדרש, היינו - הוא איננו חסיד) שלח את בנו מתלמוד תורה לשעתיים מדי יום לבית הספר ללמוד גרמנית בשל חוק חינוך חובה. באחד מימי ראשית ניסן נטל האב לידו את ההגדה ושאל את הבן אי־אלו שאלות. הצעיר אמר לאביו מן ההגדה כמה משפטים של טעם בתרגום גרמני בלשון הנכונה. התכעס האב ואמר ברוגזה: "דאס קינד פערדירבט זיך דאס לושן" (הילד משחית לשונו). כה גדולה היתה אי־ההבנה בדבר נחיצותה של השכלה אף המזערית, כגון ידיעת הלשון, ואפילו שלא בקרב החסידים.[33]

עם גידול מספר היהודים בזאמפלאן התחזקה גם החסידות במחוז. ב-1860 חיו באוהעל 40 משפחות של חסידים מתוך כלל 4955 יהודים; בטוקאי מנתה הקהילה 4008 נפש ורובם חסידים, לכן התפללו שם בבית הכנסת המרכזי עפ"י נוסח ספרד. כמו כן, היוו החסידים רוב בליסקא, מקום מושבו של ר' צבי הירש. אולם לא כן היה המצב בקהילות הצפוניות של המחוז כמו בהומונא, שבה ישבו 2505 יהודים ובנאג־מיהאי - 2718. מספר של יהודי המחוז ב-1860 היה 25,538 נפש.

כאמור, הקהילה בטוקאי רובה חסידית; לאווירה במקום מאפיינת הפרשה הבאה: היה שם איש חסיד, בקי בתורה ובתלמוד והנה הוא גילה בהזדמנות, כי כפתורי המשי של הקפוטה הינם שעטנז. בהלה גדולה קמה בעדה ונעשו מיד ההכנות להקמת בית חרושת לייצור כפתורי עצם, מאחר שלא יכלו לספק את כל הדרישות עם גבור התצרוכת הפתאומית. ומן הצד השני - משלחת קהילת אוהעל ערכה ביקור רשמי בבית הספר הגבוה בשארוש־פאטאק ליובלו ה-300. ביקור הגומלין של הנהלת הקולגיום לא בושש לבוא לבית הספר ע"ש קאסטנבאום, אשר אף הוא היה כבר אותה עת בעל וותק של שני עשרות שנים ויותר.[34]

הקהילה של אוהעל הראתה כבר בבירור סימני פילוג פנימי. מצד אחד עמדו האורתודוכסים, שחששו מפני פרישת היסודות הפרוגרסיבים. אלה האחרונים רצו בבית הכנסת דרשה בשפה ההונגרית ומקהלה. היה גם וויכוח בדבר שיטת תשלומי המיסים לקהילה, אם ישולמו הם במישרין או בעקיפין לאמור, בתשלום שנתי קבוע או באמצעות היטלים (gabella-krupka), שיוטלו על חברי הקהילה עם מתן השרותים למיניהם, כגון עריכת קידושין, קבורה, שחיטה וכדו'. בעלי העמדה האורתודוכסית צידדו משום־מה בתשלום המיסים הקבועים, שהם בלתי־תלויים בהשרותים, בשעה שהפרוגרסיבים היו דבקים בשיטת הקרופקה. (לפי מיטב זכרוני, כינוי זה לא היה כבר מקובל בימינו.) דבר חילוקי הדעות הגיע לדיון אף לאחת הוועדות המחוזיות ושם טען בין היתר רופא, נציג הפרוגרסיבים, שהקרופקה הינה בלתי־נפרדת מחוקי משה. יהודי, שייצג את ההשקפה האורתודוכסית אמר לעומתו בלא מעט רוגזה - "מה מעלה הדוקטור הקרופקאי דבר זה, הרי מעולם לא היה בביתו כדי ליטרא (pound) בשר, ששולמה עבורו קרופקה".[35]

מכיוון שהיה זה קשה להבין מי מבין אנשי הקהילה שייך למחנה הפרוגרסיבים ומי לאורתודוכסים, נדמה שגם כב' הרב נראה בעיני אלה ואחרים חשוד בכשרים. נטשטשו התחומים לפעמים גם בין אורתודוכסים לחסידים. אחד מראשי הקהילה, שמו צוקר, מי שעסק בעניני הכספים של הקהילה, השתדל לפרק - פשוטו כמשמעו - את בית ספר קאסטנבאום. האיש מוזכר כ"האלב חסיד" (חסיד למחצה). הוא שילם את משכורות המורים, ולכן ביכולתו היה להזיק ולהפריע לא מעט. את המצב הצילו ידידי בית הספר בפאשט; הם חשו מיד לעזרה מורלית וחומרית.[36] במהלך הסכסוכים נעשה מעמדו של הרב בלתי־נוח. יחסו החיובי לבית הספר מצא ביטוי, כשקיבל על עצמו להורות בו את המקצועות העבריים בחמישה שעורים שבועיים. וודאי, שצעד זה זימן כר נרחב למתקפות נגדו מקרב החסידים. מטבע הדברים, שתלמידי בית הספר לא יכלו לתחרות עם הלומדים ב"חדר"ים, כשמספר השעורים השבועיים בלימודי הקודש הוא אין־ספור. ההוראה נמשכה שם כל ימות השבוע, מהשכם עד הערב ובנושאים אלה בלבד.[37] מכאן ואילך היה לר' ירמיה קשה מאד למצוא את מקומו בין שלושת המחנות העיקריים. ולא זו בלבד; מעבר לריב ולמדון המקומיים עלתה ב-1864 גם בעיה יהודית כלל־ארצית, אשר דרשה מר' ירמיה הבהרת עמדה ברורה, שהוא רצה - כנראה - להמנע ממנה עקב נטיתו המתונה. מועצת מילוי־המקום־הקיסרית־מלכותית החישה את הצעדים לקראת כינון בית מדרש (סמינר) לרבנים. המוסד אמור היה להווסד מכספי הקנס, שהוטל על יהדות הונגריה עקב השתתפותה הנמרצת במלחמת השחרור 9-1848 ואשר הוחזרו לאחר מכן עפ"י החלטת הקיסר למטרה זו. תגובת האורתודוכסיה החלה בכינוס חשאי באוהעל ב-4 במרץ 1864. חמישה רבנים התכנסו - מחוסט, סט. פטר, סו'לו'ש וסיקסו והמארח ר' ירמיה. הרב מסיקסו, ר'הלל ליכטנשטיין, היה המתנגד החריף ביותר של רעיון הקמת הסמינר ודוברו העיקרי של כנס זה. לילות ארוכים דנו ביניהם הרבנים, כשנושאי דיוניהם הקיפו עניני חינוך בכלל והסמינר בפרט. אין ספק, שכנס אוהעל היווה את התחלת המאבק של האורתודוכסיה נגד זרם ההתחדשות. בהשפעתו של ר' הלל נסעו לווינה שישה רבנים. הם נפגשו בתחנת הרכבת בטוקאי. ר' ירמיה השתתף במשלחת, על אף שליבו לא נטה לקיצוניות, כעמיתו, הרב מסיקסו. הקיסר הואיל לקבל את פני המשלחת ברוב חסדו וחלק לה כבוד בהתירו לרבנים לחבוש כיפה בשעת הראיון.[38]

מאחר שבעיקר שאלת החינוך עמדה ברומו של העולם היהודי, הירבו הפרוגרסיבים להשתאות אל הישגי האורתודוכסים ועל כוח המשיכה של שיטתם. הכתב האוהעלי של "בן חנניה" יצא ממש מכליו כשהעיר, כי ה"מלמד" יוצר ב"חדר" תוהו ובוהו; הוא "חסיד משוגע" הטובל במי המקווה חמש פעמים לפני תפילת מוסף בראש השנה. הכאיב ביותר ליהודי המודרני, שהמלמד מחזיק בידו מקל, אמצעי חינוך פסול מעיקרו, ועל אף הכול - מלאים ה"חדר"ים ילדים השוקדים על תורה ורש"י. מה לעשות? והחסידים למחצה לא רצו ללמוד מתימטיקה.[39] מן הסתם, השכיח הכתב המכובד מליבו את הגרסא דינקותא, שעל פיה למד אף הוא ורכש את בקיאותו בתורת ישראל ומסורתו, אבל לא ב"חמישה שעורים שבועיים!"

מאורע מיוחד במינו של השנה היה מכתבו של משה מונטפיורה ששוגר אל קהילת אוהעל. איגרת התשובה נכתבה בעברית ובאנגלית.[40]

ביקורו השני של הרב מסיקסו, ר' הלל, באוהעל נערך ביום הזכרון של "ישמח משה" ב-1865. בעליה לרגל ההמונית הזאת, למגינת ליבו של הרב המקומי, נעשה ר' הלל הדמות המרכזית והדרשן הראשי. התלהבות הקהל הגיעה לשיאה בג' סעודה של שבת, כאשר הובטח לכל לוקחי השיירים כפרת עוונותיהם. אחד החסידים המקומיים, שהצטיין בפעילות נגד ה"אשכנזים" (אורתודוכסים) זכה לציון מיוחד והוא מונה לשמשו הביתי של הרבי.[41] ר' הלל נחשב, אפוא, הלוחם העז ביותר בהתחדשות.

התהליך שהחל באוהעל במרץ 1864, הלך והתעצם. כעבור עשרה ימים התכנסו כבר מאה רבנים בני־יראג'האזא, חתמו על בקשה מיוחדת המופנית אל הקיסר, שזה ימנע את ייסודו של בית המדרש לרבנים. עיקריה של האורתודוכסיה ההונגרית בתקופת השינ־ויים הליברליים נקבעו בכנסית הרבנים בנאג־מיהאי שבצפון זאמפלאן, בחודש נובמבר 1865. על אף שהיתה זאת אספת האורתודוכסיה של הונגריה העילית, היא חרגה מתחומה הצר עקב החלטותיה החד־משמעיות, אשר נוסחו כפסק בית דין. הפסיקה עיצבה, כמובן, את דמותה של האותודוכסיה הזאמפלאנית בעיקר ולרבות זו של אוהעל. מאפייניה הראשיים: השימוש הבלעדי של הלשון האידית בדרשות; הבימה (לקריאת התורה) חייבת לעמוד באמצע, ולא — אסור להתפלל במקום; אסור לבנות מגדל בראש בית הכנסת; לא ילבשו כלי קודש (רב וחזן) בגדי שרד (ornátus); עזרת הנשים חייבת להיות מסורגת; אין מאזינים לתפילת מקהלה ואין אומרים אחריה אמן ואפילו לא נכנסים לבית כנסת שבו נוהגים לפי מנהגים אלה; ולבסוף - אין משנים את המנהגים המקובלים. לשם מתן תוקף יתר לפסיקה, חתמו עליה שבעים ואחד רבנים, כמנין אנשי הכנסה הגדולה והיא נשלחה לכל קהילת ישראל בהונגריה. היו קהילות, שבהן לא עוררה הפסיקה שימת לב מיוחדת, אבל היא הוסיפה להרחבת הפער.[42] לבד מהעקרונות הכלליים נידונו בכנסיה גם עניני דיומא, כגון הסמינר לרבנים ומעמדה של ישיבת פרשבורג.[43] אם נדמה, שבמאבק נגד היהודים הפרוגרסיבים נטשטשו הניגודים בין האורתודוכסים לחסידים, הרי לא כך היו פני הדברים.

למעשה, היתה לכנסית הרבנים בנאג־מיהאי מטרה נוספת ולא פחות נכבדה - להשהות ואולי אף למנוע את האמנציפציה הממשמשת ובאה. לפיכך, חל מפנה גם בעמדתו ההססנית של ר' ירמיה. הוא פנה במישרין ובדרישה נמרצת אל רבנים רבים להרחיק את הרב של סיקסו מכל הכנסים והאספות, אשר עוסקים בהם בנושא שיווי הזכויות של היהודים. שנות השישים היו עשור הפילוגים הפנימיים, בין במישור ארצי ובין בהיקף קהילתי־מקומי. החיכוכים הפנימיים במחנה החרדי קידמו את הפילוג בין האורתודוכסים לחסידים ואלה האחרונים כבר בחרו לעצמם חבר פרנסים, כעין צעד ראשון לקראת הקמת קהילה נפרדת.[44] ר' ירמיה, שנפל בחלקו להיות הדמות הטרגית של פרשת ההסתבכות הפנימית, חשב לעזוב את כס הרבנות באוהעל לעת זקנה, ולעבור לקהילה אחרת.[45] כוונת ההתפטרות היכתה בתדהמה את הציבור הלא־חסידי כולו. נערכה אספת עם רבת משתתפים ועל מנת לרצות את הרב הוחלט לבנות בית כנסת חדש במקום זה העומד על תילו זה כמאה שנים. לדעת האספה, גורמים המניינים המרובים במקומות השונים למחלוקת פנימית; החסידים מהווים כעין מדינה בתוך המדינה ולאחרונה - החסידים השתלטו כמעט על כל הקהילה וכיתותיהם המסוכסכות בינן לבין

עצמן הפרו את אחדות השורה בהציפן ריב ומדון. בהחלטות אלה קיוו למנוע את עזיבתו של הרועה הנאמן של העדה.

פרנסי הקהילה היו גאים מאד על רבם המשכיל, שהוכיח לתלמידי ישיבתו בקיאות מופלגת בשני עולמות. הוא נהג להבהיר סוגיות בתלמוד גם בדרך של חקר מדעי, לרבות מדעי הטבע. (כשלימד הרב בישיבה את "שיטת הנשר", חולין ס"א ע"א וגו', הרחיב את דבריו בהסברה מדוקדקת ומקצועית בתחום תורת הציפורים.) כמובן, נראתה דרך לימוד מעין זו בעיני אנשים לא מעטים כ"בלתי־יהודית", שהיתה לזרא.[46]

הפילוג הפנימי בין חסידים לקהילה התחיל להיות עובדה קיימת. כנס של פרנסים אישר את קיומם של בתי התפילה הנפרדים (קלאוז) שלהם. לבעיותיה הפנימיות של קהילת אוהעל היתה שותפה גם קהילת הומונא, שנתנה ביטוי לרגשותיה הכנים להבנת מצבה ואימצה את ידה במאבק פנימי זה.[47] הרהורי הפרישה של ר' ירמיה מזה ומאמצי הקהילה להניאו מהמעשה מזה היו לשיחת היום בעיר.

לצד החסידים המשוכנעים בלב ליבם על דרכם, תמימים וישרים, היו גם ריקים ופוחזים, שלא נלאו לשפוך שמן על המדורה גם לאחר התלקחות התבערה. אפיזודה כזאת רשם כתב ה"בן חנניה" והמעשה שקרה בין חסיד לר' ירמיה, כך היה: "שלום לרבה של אוהעל - התחיל החסיד, כשבא לביתו - שמעתי וגם יודע, שהנך רודף החסידים הקדושים... והחלטתי להתווכח איתך. אך תחילה, הבא לי חידושי תורה; אבל עליך לדעת, שהנני חסיד גמור ולמדן." הרב הישיש ראה לנכון לדחות את החסיד המתגרה מעל פניו ואמר לו: "זה שהנך חסיד, רואה אני ברור, שכן יהכרת פנים עונשה בם', ואם אתה מסוגל ללמוד או לאו, אינני יודע ואף אינני מבקש לחקור בדבר; מכל מקום, עזות פנים יש בך, עזוב את ביתי ואל תדרוך עוד על מפתנו."[48]

ר' ירמיה התנה תנאים להשארותו: בנית בית כנסת תוך שלוש שנים, הקמת קהילה נפרדת לחסידים כפופה לקהילה הגדולה. הפרנסים קבלו עליהם את התנאים ומה גם, מקרן קאסטנבאום עמד לרשותם סכום מסוים לבניה.[49] החסידים דחו את הצעת הכפיפות ודרשו אוטונומיה מלאה[50] והסכסוכים הוסיפו למרר את חיי הקהילה. אגרות השמצה שוגרו לכל מיני מקומות מלאות האשמות הדדיות והוגשו משפטים מתוך רגשי נקם.[51] בינתיים נקנה המגרש לבית הכנסת ביוני 1866, אבל החסידים תבעו, כי נוסח התפילה בו יהיה ספרדי לדוגמת בית הכנסת בטוקאי. הנוסח הספרדי שם אושר ע"י מיניסטריון החינוך והתרבות.[52]

יהדות הונגריה עמדה לפני קבלת החוק לשיוויון זכויות האזרח. הצעת החוק הוגשה באוקטובר 1867, זמן קצר מאד אחר הפיוס בין השליט האוסטרי להונגריה, אשר בעקבותיו הוכרה עצמאותה והוקמה המונארכיה הדואליסטית, אוסטרו־הונגריה הקיסרית־מלכותית. בקשר למעמדן של הקהילות נעשה אקט־ואלי כינוס קונגרס יהודי כללי של יהודי הונגריה לשם בירור נקודות המחלוקת ונסיון להקהות את חודה. השאלה העיקרית היתה, בידי איזה מחנה יופקד ניהול הקהילות. האחד, מוכן היה להביא

קרבנות מסוימים למען ההשתלבות בחברה ההונגרית ואילו השני, לא ראה כל ניגוד בין הדבקות הבלתי־מתפשרת בתחום מסורת ומנהגים לבין הנאמנות למדינה כאזרחיה החופשיים. ההתנגשות הגלויה החלה בדבר נסיון ההשתלטות על קרן החינוך. קדם לקונגרס כנס נאמני הקהילות, שנקרא ע״י שר החינוך והדתות, הבארון יוסף או׳טבו׳ש, לשם החלפת דעות על הארגון והמבנה של הקהילות כגוף אוטונומי ובתי הספר שלהן. את יהדות זאמפלאן ייצג בכנס אברהם (אלברט) פרידליבר. לכנס לא הוזמנו רבנים, כדי שעניני דת לא יעלו לדיון. אולם היו הניגודים חריפים מכדי אפשרות טשטושם, אף בהעדר הרבנים. בכנס הוחלט על תקנות הבחירות לקונגרס והקמת ארגון מרכזי ואחיד ליהדות הונגריה; נידונו עוד כללי החינוך היסודי בקהילות וייסודם של סמינר לרבנים ולמורים. האורתודוכסים התנגדו לריכוז ודרשו אוטונומיה קהילתית.

את התקנות לבחירות נציגי הקונגרס הכין עורך הדין והעתונאי מוריס מאזאי, יליד אוהעל (1835), מצאצאיו של המורה ומתרגם ״פרופסור מורדכה״. בגיל צעיר עזב מאזאי את העיר ואת לימ ודיו התיכוניים כבר סיים בפאשט, היה מעורה בחיי הציבור היהודי ואחד מיוזמי כינוס הקונגרס היהודי. לימים, נבחר לפרלמנט ההונגרי וכיהן בו פעמיים; הצטיין גם כמשפטן בתחומי המסחר.[53]

הקונגרס התכנס ב-14 בדצמבר 1868 לאחר בחירות כלליות סוערות מאד. בלחץ האורתודוכסים ובניגוד לכוונה המקורית נבחרו גם רבנים. אזור אוהעל יוצג ע״י שני נציגים, הרב ירמיה לו׳ב ואברהם פרידליבר. לרבה של אוהעל לא נראתה התכנית המקורית של הקונגרס, כפי שכנס הנאמנים הציע, ועל כן התבטא הוא בחריפות נגד מוריס מאזאי. זה האחרון פנה במכתב מיוחד אל אברהם פרידליבר, שכן על מילות הנזיפה מעיר המולדת לא היה לו קל לעבור בשיוויון נפש. בישיבות הפומביות לא השמיע הרב את קולו, אולם היה מי שראה ב״שתיקה הרועמת״ פגם וקרא לו תיגר בעיתונות היומית. אברהם פרידליבר לא עבר לסדר היום על כוונות הזדון וכיאה למשורר עברי, השיב למתגרה ברבו האהוב בפיוט פורימי —

״זכור, איש תמים נטע כרם עשות יין.
ברכת שתוליו הצליחו עשו פרי יין;
גם יקב חצב בתוכו בכלי זיין,
דרך וישת וישכר מן היין
בעבורו אל תמנע יין.״

(אם תקרא, קורא יקר, את תחילת השורה השלישית בהברה אשכנזית, ייצא דבר הלעג על קורא התיגר בר׳ ירמיה - ייקב חוצף, כלומר - יעקב החצוף.[54])

הקונגרס לא היה מסוגל לגבור על הניגודים הפנימיים. מדיון הצעת ארגון הקהילות יצאו הנציגים האורתודוכסים שהיוו מיעוט, על כן היא נידונה ונתקבלה תוך העדרם. סלע המחלוקת היה הדרישה האורתודוכסית לאוטונומיה מוחלטת של הקהילות. בשעה שהרוב אישר וקיבל את ההחלטות, לא ראו האורתודוכסים כמחייבות אותם. כעבור

זמן מועט אילצו הם את הממשלה להתקין תקנה מיוחדת (1871), אשר בקוויה הכלליים דומה להחלטות הקונגרס. עיקר התוספת בה היא הקביעה, שקהילות הארגון האורתודוכסי עומדות על יסודות השולחן ערוך והוא לבד קנה־המידה. ולכן אין הכללים יכולים להיות בניגוד לו; עם זאת, הקהליות הללו אינן נחשבות כעדה דתית נפרדת. נתפרדה החבילה. אלה נקראו קהילות קונגרסאיות (בלשון מוטעית - נאולוג) ואלה - אורתודוכסיות. קהילות זאמפלאן הצטרפו ברובן לארגון האורתודוכסי.

בשנים בוערות אלה היו קהילות אחדות, שלא הצטרפו לא אל הארגון הקונגרסאי ולא אל האורתודוכסי, אלא נשארו במצב (status)משפטי, אשר לפיו נהגו קהילות ישראל בהונגריה לפני הקונגרס. מכיוון שהן נשארו במצב המשפטי הקודם, זכו להקרא בשם המוזר - קהילות status quo ante - של המצב מקודם. הקהילות העומדות על יסוד עיקרון זה נבדלו מהאחרות בכך, שכללי הארגון הקונגרסאי והאותודוכסי לא חייבו אותן, כשהן בעצמן חסרו ארגון מרכזי יציג, עד 1927.

הוגה הרעיון ויוצר זרם ה־status quo הוא מו"ה ר' ירמיה לו'ב, אב"ד של קהילת אוהעל; הנציג, שהואשם בשתקנותו בדיוני הקונגרס, חולל תמורה רבה יותר, מאשר דוברים רבים אחרים. קהילות אחרות וגדולות הלכו גם הן בעקבות מתינותו של ר' ירמיה, כגון דאבראצאן, ני'יראג'האזא, אגאר, ג'ינג'וש וכו' בכל רחבי המדינה. כנראה, משום תשישותו לא היה סיפק בידו לדאוג להקמת ארגון הסטאטוס־קוו. בתרל"ד (1874) שבק ר' ירמיה חיים לכל חי. יצירתו הספרותית - דברי ירמיהו, שהם חידושים על רמב"ם. עשרים שנה הנהיג את צאן מרעיתו בתקופת השינויים המכריעים ביותר בחיי הקהילה היהודית.

לאחר פטירת ר' ירמיה נבחר בנו, ר' אלעזר - בעל "פקודת אלעזר", כרבה של אוהעל. בראשית כהונתו נשאר הוא דבק במורשת אביו הדגול ולא נגע בהסדר הסטאטוס־קוו, אבל הלחץ הצפוי הופעל עליו במהרה. יסודות שמרניים בקהילה נעזרו בגדולי הדור ובתוכם הרב משה שיק (המר"ם שיק) רבה של חוסט (Huszt), "המתנגד" הידוע בימה של החסידות במחוז מארמורוש. דמותו של ר' אלעזר שנויה - כמובן - במחלוקת במקורות הכתובים. מצד אחד, שיבח אותו המקדים את ספרו בכתבו: "נהרו אליו... תלמידים לרוב מכל צד ולימדם בהתמדה רבה וגם הנהיג הרבנות בנשיאות ביד רמה... האיר ברוחב בינתו ובעומק חריצותו לכאשר בא תחת דגלו... י"ב וחצי שנה היה אב"ד באוהעל בכל הקהילה; אחר כך קמו בעלי זרוע פושעים, אנשי רשע, אשר ביקשו לשלח יד בפקודי ה' להשחית נחלת ה'... ושמענו, כי נפרדה הקהילה... ויסד קהילת יראים בזו השעה, אשר ב"ה עד היום עומד לכם ולתפארה...אחר כך נשאר עוד באוהעל חצי שנה והלך לאוגוואר."[55]

זוהי דעה אחת. מצד שני - ציין בנו של אברהם פרידליבר בזכרונותיו על אביו, שהוא בעיקר השפיע על ר' ירמיה לא לנטוש את קהילת הסטאטוס־קוו ולדעתו, לא היה זה כלל מתחת לכבודו של אף רב לעמוד בראש קהילה מעין זו. לדוגמה מזכיר המחבר את הרב מאיר פרלס, רבה של קראלי (Nagykároly), בקיא וחריף, ששמו הוזכר תכופות בספרות

שו״ת ואישיותו נתנה מעין גושפנקא לזרם החדש. הרב פרלס הוזמן להורות תלמוד בבית המדרש לרבנים, אך הוא דחה את ההצעה. הרב אלעזר אסר לכמה שוחטים לשחוט והסתבך בפרשת עגלת מתים, שהזמינה החברא קדישא. זו היתה אף ההזדמנות לפילוג. הדבר הגיע לידי הצבעה ושני שלישים מחברי הקהילה בעלי זכות בחירה אמרו לאו. המיעוט פילג את הקהילה עם ר׳ אלעזר בראשו וקמו שתי קהילות (1886), אבל בפועל - שלוש וכאמור, כמחצית השנה לאחר מעשהו עזב הרב את אוהעל.[56]

לבד מהקלאוז, נבנו, אפוא, שני בתי כנסת גדולים: האורתודוכסי ב-1887 ובית המדרש שלידו שמונה שנים מאוחר יותר; ב-1888 נחנך בית הכנסת הגדול של קהילת הסטאטוס־קוו. בית המדרש שלידו נבנה קודם לכן, בימי מו״ה משה טייטלבוים.

IX
משיוויון לשואה

שנת הפיוס בין אוסטריה להונגריה (1867) היתה גם שנת מתן שיוויון זכויות אזרח ליהודים. בעשרות השנים שלאחר מכן שררה בקהילות ישראל אנדרלמוסיה מוחלטת בהעדר כל הסדר במעמדן המשפטי. קרה הדבר, ופעמים הרבה, שבעיר אחת קמו פתאום שתיים ואף שלוש קהילות. כל יהודי היה חופשי לבחור לעצמו קהילה ומכל קהילה יכול היה אפילו חלק מזערי של הציבור לפרוש ולהקים קהילה נפרדת. פיצול פנימי זה נתן את אותותיו בירידת מספר משלמי המיסים ונגרמו קשיים עצומים בקיום מוסדות הקהילה. הממשלה נאלצה, אפוא, להתקין תקנה המחייבת כל יהודי הפורש מקהילתו להוסיף ולשלם את המיסים משך שלוש שנים ממועד פרישתו. (לימים, הוארך פרק זמן זה לחמש שנים.) הפילוג, שחל בין הקונגרסאים (ניאולוג) לאורתודוכסים, נעשה במהרה תופעת קבע, והוא נתקבל על הדעת בקרב הציבור היהודי כפועל יוצא של התפתחות תרבותית־חברתית שאין מנוס ממנו. אולם פירוד בין פלגי האורתודוכסים עד כדי ייסוד קהילה נפרדת בתוך עיר אחת, נחשב בהחלט יוצא דופן. למראה מצב זה, פרסם שר הדתות והתרבות תקנה ב-1888 המגבילה את הזכות לייסוד קהילה, אלא אם מסוגל הגוף החדש לקיים מוסדות ציבור, אשר הכרחיים למתן שרותי דת. החסידים התנגדו - כמובן - לתקנה, אבל לא היה בכוחם לעשות דבר כנגד.

עדת החסידים באוהעל התארגנה והקימה קהילה אותודוכסית אוטונומית (ספרדית) נפרדת עוד בטרם פרסום התקנה דלעיל. ב-1 באוגוסט תרנ״א (1891), ביום שבת קודש, היא חנכה ברוב עם את הקלאוז, שנבנה מחדש. בפני קהל של כאלף איש דרש הרב מסיגאט בנוכחות כמה רבנים וחברים של הקהילה האורתודוכסית והסטאטוס־קוו.[1]

׳קלאוז׳ היא מלה לטינית ימי־ביניימית ומשמעה - חלל סגור; הכוונה לבית מדרש, שהוקם והוחזק מכספי קרנות. ללומדים בו - תלמודם הוא פרנסתם. בית מדרש מעין זה שימש גם מקום תפילה. מן המאה ה-16 ואילך קמו קלואוז-ים בפראג, בווינה, באלטונה, בפראנקפורט וכו׳. מכיוון שליושבי הקלאוז במקורו לא היה כל עיסוק מפורש אחר זולת הלימוד, נקראו הם בד״כ לאמירת תהילים אל מיטת חולה וללימוד משניות ולתפילה לבית אבלים וכדו׳. ברוסיה ובפולין היה קלאוז בכל קהילה כמעט. החסידים ביכרו לכנות את בית הכנסת שלהם בשם זה כדי לתת ביטוי, שהוא משמש גם בית מדרש ללימודים.[2]

בשנת תרנ״א (1891) הזמינו החסידים רב לעצמם, את ר׳ משה יוסף טייטלבוים, בנו של הרב יקותיאל יהודה, חותר מגזע ״ישמח משה״. ר׳ משה יוסף כיהן מקודם ברבנות זברוב וסטרופקוב. כתב הרבנות שמח לבשר על ״שבט התמרי״ השב לעירו ואשר לו ״שלשלת יוחסים, בנם של קדושים, אילים ותרשישים וגו׳... משה ינחינו ויוסף ישית ידו עלינו, וכי יהיה הדבר בינינו, עד כסאו יבוא דברינו...יואיל לשבת אתנו, להיות שר ושופט יושב על כסא ההוראה... וינחילנו לקראת משיח צדקנו במהרה בימינו.״ משכורתו של

הרב 15 זהובים מדי שבוע "מלבד כל מנחה ואשכר איש איש בנדבת ליבו אשר יוביל לאדוננו." כשמונים חברי קהילה חתומים על כתב הרבנות והראשון בהם ראש הקהילה, אלחנן חיים פרייס. אולם לר' משה יוסף לא ארכו ימיו באוהעל וכשהיה בדרך לבאקאש־צ'אבא, נפטר בשנת תרנ"ז (1887).[3]

אחריו עבר כתר הרבנות לבנו, ר' ברכיה טייטלבוים. ברם היה רב זה צעיר למדי ולכן ביקש הוא זמן, שיוכל לשבת כמה שנים בבית חותנו וללמוד. הקהילה הסכימה ומה גם, שכר ר' ברכיה למורה דרך במקומו את ר' אליעזר שוורץ, שילם לו מכיסו, בעוד את הקצבה לקחה לה האלמנה. לשם קיום הקשר בין הרב לקהילתו, בא ר' ברכיה מדי שנה בזמנים קבועים, נהג ברבנות, תיקן אשר היה טעון תיקון, כראוי לאב בית דין.

לר' משה יוסף היתה בת, רוזה בלומה, שנישאה לר' דוד מייזליש, שהצטיין כבר בנערותו כידען מופלג ובעל ייחוס נאה. יצא, אפוא, כי זה ישב בבית חותנו וזה בבית חמותו. כתוצאה ממצב משונה זה, פרץ לימים ריב פנימי חריף ביותר בקרב עדת החסידים. ר' דוד נתמנה בתרנ"ח (1898) לכהן כדיין, ייסד גם ישיבה; ומספר תלמידיו הלך ורב. באו אליו ללמוד צעירים מגאליציה ומפולין, כי חינך אותם ר' דוד בבית מדרשו לתורה ולחסידות גם יחד.

שאלת כתר הרבנות הוסיפה להכות גלים עשור שנים ויותר תוך התערבות השלטונות. המחנה של ר' ברכיה טען, כי רבם ריחם - למעשה - על גיסו, שבא אליו וביקשו להשאר אצל חותנו, כי אין לו לאן ללכת. ר' ברכיה נהנה מתמיכת הרב של סיגאט, יום טוב ליפא טייטלבוים, בעוד נאמניו של ר' דוד פעלו בהשראת הרב ממונקאץ'. ר' יום טוב ליפא פסק, שר' ברכיה הוא רבה של הקהילה ור' דוד יעסוק בהוראה ואין לו לר' ברכיה לקחת מורה אחר תחתיו. גם האלמנה לא טמנה ידה בצלחת ונתערער שלום הבית. לבסוף הוסכם, טען מחנה ר' ברכיה, כי הגיס יהיה מחויב לעקור מאוהעל, משיזדמן לא מקום פרנסה אחר ואז יבוא רבם תוך שלושה חודשים לקחת לו את משרת הרבנות, ולא - תאבד חזקתו.

לרוע המזל, חלה ר' ברכיה ונותח פעמים מספר. לאחר הניתוחים חלה שוב ולהסכם לא היה עוד כל טעם וערך נוכח מציאות חדשה זו. התעמולה של חסידי מונקאץ' חזקה וגברה ולשווא עמלו לטובת ר' ברכיה הרב ממאד וכל הרבנים מבית טייטלבוים. נערכו בחירות ור' דוד הושב על כס הרבנות של הקהילה הספרדית בתרע"ג (1913) ובמשרה זו החזיק עד סוף ימיו.[4] מן הסתם, נשאר זכר המחלוקת הפנימית הזאת בתודעת חסידי אוהעל בקיום שני מחנות - המונקאצ'י והסיגאטי, אשר הוסיפו להתפלל בנפרד, האחד בקלאוז והשני בבית המדרש.

בקהילת סטאטוס־קוו תפס את כס הרבנות בתקמ"ז (1887) הרב ברמן (שמו העברי לא ידוע לי) לזמן קצר מאד. הוא נפטר אחר מחלה בסן־רימו בתר"נ (1890)[5] ולאחריו נבחר מו"ה קלונימוס ווייס, בעל "פי שניים". משך עשרים שנה עמד בראש הקהילה. ר' קלונימוס התפרסם כבר בגיל צעיר כתלמיד חכם. הוא הירבה לפרסם מאמרים בכתבי עת יהודיים וספרו הכולל דרושים וחידושים יצא לאור בתרמ"א (1881). היה הרב דרשן

ונואם בחסד עליון וסגנון כתיבתו העברית יפה להפליא.

בימיו הוזמן לכהן כרב בקהילה גם מו"ה ד"ר ישראל גולדברגר. ר' ישראל מילא תפקידים רבים: ניהל את בית ספר קאסטנבאום, היה מורה דת ודרשן. את תורתו קנה בבית המדרש לרבנים בבודאפאשט. מבין רבני אוהעל היה ר' ישראל ללא ספק הפורה ביותר. מספר פרסומיו - 194. הוא פרסם בכל העתונים וכתבי העת היהודיים בהונגריה ובכתבי העת של המחוז; כתב ערכים רבים באנציקלופדיה העברית הידועה - אוצר ישראל (ניו־יורק) ובכתבי העת - 'הצופה' (בודאפשט) ו'האשכול' (קראקו); חקר לרא־שונה את תולדות יהודי אוהעל והוציא לאור מסמכים לא־מעטים מאוסף הארכיון של המחוז. תשע שנים פעל באוהעל, עד 1912, כאשר עבר לקהילת טאטא. את ימי כהונתו באוהעל לא שכח ונקשר אליה בכל נימי נפשו. וכך כתב ב-1925, עשור שנים ויותר אחר עזבו את העיר: "בימי כהונתי באוהעל היה בדעתי לכתוב את תולדות יהודי מחוז זאמפלאן. החילותי באיסוף הנתונים וכמה מפרסומי הוקדשו לנושא זה. בינתיים עברתי לכהן במקום אחר, אך לא וויתרתי על תכניתי. אולם, מלחמת העולם (הראשונה) והמשברים למיניהם שמו לאל להגשים את רעיוני. לעת עתה אין באוהעל איש, בעל רצון ותחושה, שיוכל לעזור לי בענין... אני סבור, כי אהיה לעזר להיסטוריוגרפיה היהודית בהונגריה ואקל על עבודתו של האיש, אשר יבוא בעקבותי."[6]

משבר הרבנות בקהילה האורתודוכסית מצא את פתרונו בדרך שונה במקצת. כזכור, נתקבל הרב ר' אלעזר לוי בקהילת אונגוואר (תרמח - 1888), אבל הוא לא וויתר רשמית על הרבנות באוהעל. רגיל היה הרב אלעזר לומר, ספק בהלצה וספק ברצינות, שהוא דומה לפראנץ יוזף, שהיה קיסר אוסטריה ומלך הונגריה וכך גם הוא - רב באוהעל ובאונגוואר. מאחר ובילה את רוב ימיו באונגוואר, שהיתה קהילה גדולה, הושיב הוא באוהעל את אחד מתלמידיו, ר' צבי הירש הכהן דיק כדיין ומורה צדק. ר' אלעזר מיעט לבקר ולדרוש באוהעל, אלא פעמים מדי שנה לכל היותר.[7] "מעז יצא מתוק" ואוהעל זכתה בר' צבי הירש דיק, אשר בעשרות שנות שרותו נעשה אחד עם צאן מרעיתו, כעין סמל של כלל יהודי העיר.

לאחר הפיוס בין אוסטריה להונגריה ב-1867 התחוללו בארץ שינויים מרחיקי לכת. החל בה תהליך תיעוש והתגבר המשק הקפיטליסטי, אבל בזאמפלאן היו השינויים מזעריים. נסללו אי־אלו כבישים, הונחו מסילות ברזל בין קאשא־אוהעל־סאראנץ' ולאחר מכן - אוהעל־צ'אפ. התוצאה המידית היתה, שהעיר נקשרה לסחר שבין הונגריה לרוסיה. אוהעל נעשתה צומת מסילות ברזל ועל כן נוסד כאן בית מלאכה גדול לתיקון קרונות וקטרים, שהעסיק מאות עובדים. המפעל השני, שנבנה בתחילת שנות ה-90, הוא בית חרושת לעיבוד מוצרי טבק. עבדו בו למעלה מאלף עובדים, נשים בעיקר, אולם כעבור זמן לא רב פחת מספרם בשיעור ניכר. תעשיה גדולה בעיר ובמחוז לא התפתחה. אספקה סדירה של חשמל ומים החלה גם כן רק בסוף המאה הקודמת ובתחילתה של הנוכחית. רוצפו רחובות העיר ונבנו מדרכות. מכיוון שהתעשיה נשארה ברמת בתי מלאכה קטנים, הוסיפו גידול הענבים וייצור היין לעמוד גם להבא במרכזה של הפעילות הכלכלית.

הליברליזם במונארכיה היה נטע זר, שהכניסו להונגריה האצולה המהפכנית והמשכילים של 1848; הוא אומץ יותר בקישוט חיצוני וכסיסמה לחיקוי מודלים מערביים, אך לעולם לא חדר לתוך החברה ההונגרית. ניתנה חוקה, נדחקה קמעא הכנסיה, אבל הליברליזם לא נעשה אינטרס של שכבות חברה נרחבות, לא האיכרים חסרי האדמה ולא הפרולטריאט התעשיתי התלהבו ממנו. המעמדות הפאודליים לשעבר תיעבו את המסחר והתעשיה והניחו אותם לידיים יהודיות; יהודים באו, אפוא, למלא את מקום מעמד הביניים החסר בהונגריה.[8]

יהודי זאמפלאן השיגו את שיא התפתחותם בפרק הזמן שבין שנות ה-80 למלחמת העולם הראשונה. הגלים העכורים של עלילת טיסא־אסלאר לא הגיעו אל המחוז על אף הקירבה הגאוגרפית של הזירה. מהומות אנטישמיות לא פרצו כאן, בניגוד לאזורים אחרים של הונגריה. כדוגמה לרוח הליברלית, ששררה באוהעל, אפשר להעלות את תרומתה של הרוזנת אילונא וואליש, שבחסותה היתה הכנסיה הקתולית באוהעל. כביטוי לרוח הליברלית, היא ראתה לנכון להשתתף בהוצאות הבניה של בית הכנסת הגדול לקהילת הסטאטוס־קוו בתרומה של 200 פורינט.[9] ואעפ"כ, לא היו יהודי זאמפלאן מיוצגים כפי שעורם בחיי החברה ובמינהל, אשר נשארו סגורים בפניהם, לבד ממקרים יוצאי דופן.

יחידי סגולה מעין אלה היו הרופאים היהודיים. לכשבא הפיוס עם בית האבסבורג והונגריה זכתה בעצמאות, מונה ד"ר וילהלם שוץ למשרת ניהול בית החולים המחוזי. עם כניסתו לתפקיד, חיבר ד"ר שוץ תזכיר מפורט על עברו רב־התהפוכות של בית החולים ועודד את הציבור להרים תרומתו לאישפוזם של חולים עניים. המחוז הדפיס את התזכיר והפיצו ברבים.[10] ד"ר שוץ היה הראשון בלבד מבין הרופאים, שקיבל מינוי לשרות ציבורי. בשורה של נפות כיהנו יהודים במשרה של רופא־נפה: ד"ר אדולף פרידמן בטוקאי, ד"ר מאכסימיליאן רוזנפלד בהומונא, ד"ר הוגו שוץ באוהעל, ד"ר מארק ווידר בנאג־מיהאי ועוד.[11]

מדור המשכילים הראשון והשני באוהעל ובמחוז התפרסמו בהיקף ארצי: מוריס מאזאי (1835-1925), עורך דין ועתונאי. עוד בימי הדיכוי האוסטרי הועמד הוא בפני בית דין צבאי בגלל פעילותו הלאומית. לאחר האמנציפציה נעשה לאחד המנהיגים של הזרם הקונגרסאי (ניאולוג). ארנסט מאזאי (1851-1932), יליד אוהעל גם כן, זכה להבחר לפרלמנט עם מצע אנטי־האבסבורגי; היה משפטן, עתונאי וסופר. אימם של שני האישים האלה היתה מבית פרידליבר, אחת המשפחות המיוחסות בעיר.[12] פרופ. פרדריק קוראניי (קורנפלד) נולד בטולצ'ווא. למד רפואה, הגיע לפרופסורה והצטיין בפעילותו בריפוי מחלות הראות. זכה בתואה אצולה של בארון.[13]

בית ספר קאסטנבאום, על אף היותו בית ספר עממי, מצאו בו משכן הרבה מורים, שמשכו בעט הסופרים - תופעה די נדירה. לבד מישראל זינגר, שהוזכר בפרק הקודם, לימד שם גם איגנאץ פו'ראדי. הוא פרסם 30 ספרים, חלקם ספרי לימוד. תרגם מצרפתית את "אמילי" של רוסו ואת ה"מחזור" מעברית; ערך מילון הונגרי־עברי וכו'.[14]

תערובת מעניינת: מפגש של תרבות ישראל, הונגריה והמערב באישיות אחת. אלכסנדר קנופפלר, יליד אוהעל, לימד עשרות שנים בבית ספר קאסטנבאום. הוא הירבה לפרסם מאמרים בעיתונות היהודית ובכתבי עת פדגוגיים ומאז שנות ה-70 נעשה כתבו של עתון המחוז - זאמפלאן. קנופפלר לא השלים עם פרישת האותודוכסים מהקהילה־האם, התנגד נמרצות ל"חדרים" ולדעתו זו נתן פרסום בפומבי. חיבר ספרי לימוד ובין היתר גם על הגאוגרפיה של המחוז ועוד.[15]

החוק לשיווי זכויות האזרח ליהודים בשנת 1867 העניק זכויות ליהודי כפרט, אבל לא לעדה הדתית היהודית, שהיתה מוכרת בלבד ולא מקובלת. יהודי הונגריה המשכילים לא ראו באמנציפציה חוק העונה לכלל הדרישות, כל עוד לא נתקבלה דתם כיתר הדתות. הדתות המקובלות נהנו מאוטונומיה, מסיוע ממשלתי ומיוצגות היו בבית העליון של הפרלמנט ההונגרי. המאבק למען ההכרה בדת היהודית כמקובלת (receptio) החל למעשה עוד בקונגרס היהודי ב-1869, על דעת אישי ציבור מעטים עדיין ובתוכם מוריס מאזאי. באותה עת לא יכלו לקוות להישגים רבים, הרי גם הדתות הפרוטסטנטיות לא היו מקובלות. אולם בשנות ה-90 תבע כבר כלל הציבור היהודי המשכיל את ההכרה ובראש המאבק הפובליציסטי עמד אחיו של מוריס, ארנסט מאזאי. שני המשפטנים חרגו מתחומה הצר של העיר ופעילותם התנהלה בבירה.[16] חוק ה-receptio נתקבל ב-1895.

פרק הזמן מסוף המאה הקודמת עד מלחמת העולם הראשונה כונה, לימים, בפי הורינו - "ימי השלום" בניגוד משווע לימי הפורענות, שבאו עליהם עוד בטרם נסיימה המלחמה. ברם, למרות "ימי השלום" והממשל הליברלי היגרו מהונגריה במהלך השנים 1870-1910 כמאה אלף יהודי, כשיעד רובם - ארה"ב,[17] וגם זאמפלאן לא היה יוצא דופן. לא מעטים עלו לגדולה מבין המהגרים, אולם איש מהם לא הגיע לדרגת פרסומו של אדולף צוקור. הוא נולד בריצ'א (Ricse)ב-1873, בכפר הקטן ב'קרב־בודרוג' כבנו של חנווני זעיר. את החנות ניהלה האם, כדי שבעלה יוכל לעבד את חלקת השדה, שיבולה היווה חלק נכבד מהכנסת המשפחה. האב הלך לעולמו, כשאדולף עוד היה ילד קטן. האם נישאה שנית, אבל נפטרה אף היא כעבור זמן לא רב. כך הגיעו אדולף ואחיו ארתור אל בית אחי אימם. אדולף נתקבל לעבודה כשוליה בחנות ובמהרה עלה לדרגת עוזר. בהשפעת מכתבים מאמריקה וספרים שקרא, החליט הוא להגר. משרד האפוטרופוסות של היתומים העביר את הירושה לארתור, הבכור, שהיה אז סטודנט בברלין ואילו את חלקו $40 דולר, תפר אדולף באפודתו וכך הגיע לאמריקה.[18] ארתור נעשה רב בברלין ואדולף זכה בקריירה שונה לגמרי. הוא נאבק קשות בעולם החדש; עבד בבית חרושת לייצור מי־סודה, היה פרוון, אבל מ-1904 התמסר לראי־נוע וכעבור 6 שנים כבר ייצר סרטים. צוקור טען בספרו, שלא הוא ייסד את The Paramount Pictures' Corporation, אבל היתה לו יד בפיתוחה של החברה.[19] איש הפילם המפורסם לא שכח את כור מחצבתו. מדי פעם ביקר בריצ'א, שמח לראות את בית הוריו ואת החנות משוחזרים, סייע לכפר בתיקון מבנים ציבוריים ולא קימץ בהוצאות. הוא ציין, ש"אחדים העריכו יתר על המידה את עושרם של האמריקאים". פעם ביקר בבית העלמין ליד קברות הוריו והנה

נאסף שם המון כה רב של אבלים, שמימיו לא ראה כמוהו. מקרוב ומרחוק באו האנשים כדי לאמצו כקרוב משפחה.

כאמור, פרשו האורתודוכסים מהקהילה־האם ב-1886 וכעבור שנה פתחו הם את בית הספר היסודי שלהם בבנין דוד ווייגברגר בפינת הרחובות קארוויי ומולנאר. הבנין לא התאים כלל ליעודו, החדרים היו צרים ונמוכי תקרה והחצר קטנה. ראש הקהל הראשון, איגנאץ שווייגר הגה את הרעיון של הקמת בית ספר נפרד וגם הגשים רעיון זה. ארבע כיתות החלו לומדות עם שני מורים. בשנה השניה לקיומו של מוסד, ב-1888, בא המורה מוריס גארדוש והתקשר אליו לעשרות שנים; פעמים מספר מילא הוא את תפקיד הניהול, עד אשר פרש ב-1921 אחר 31 שנות עבודה מבורכת. ב-1907 קנתה הקהילה מגרש ושם נבנה הבית החדש. כעשר שנים אחר ייסודו הוסיפו שתי כיתות, ה'-ו', כדי שיוכל לשמש בית ספר יסודי שלם. הסדר זה נתבטל ב-1906 כדי שיוסיפו התלמידים לחוק לימודיהם ארבע כיתות בבית ספר אזרחי (מעין חטיבת ביניים של כיתות ה'-ח'). אי־לכך, נפתח באותה שנה בית ספר אזרחי פרטי והוא פעל עד 1920 בעידודה ובתמיכתה של הקהילה האורתודוכסית ואז חזרה היא ופתחה מחדש את כיתות ה'-ו'.[21] הנה כי כן, בא הקץ לרתיעה מהקנית השכלה כללית גם בקרב האותודוכסים והם ראו לנכון אף להרחיבה כדי חינוך תיכון חלקי.

הקמת בית הספר של הקהילה האותודוכסית לא פגעה במיוחד במספר הנרשמים לבית ספר קאסטנבאום והסיבות לכך מעניינות ביותר. ראשית, בבית הספר ההוא היה החינוך חד־מיני, עד 1930 למדו בו בנים בלבד. באותה שנה החליט הוועד של בית הספר (iskolaszék) לקבל גם בנות. מכאן יוצא, שכל הבנות של המשפחות האורתודוכסיות למדו עד אותה שנה בבית ספר קאסטנבאום;[22] ושנית - כל הורה מהקהילה הספרדית העדיף לשלוח את בני ביתו לבית ספר זה, על מנת שאלה לא ילמדו בבית ספר אורתודוכסי, אשר מקהילתו הם פרשו.[23]

בניגוד למצופה, נשארה קהילת הסטטוס־קוו שמרנית בגישתה. מספר חבריה מחללי שבת בפרהסיה היו מועטים ביותר, היא נהגה במתן שרותיה עפ"י ה"שולחן ערוך" ובקפדנות יתרה. הבימה לקריאת התורה הוצבה במרכז בית הכנסת, התפילות נערכו ללא ליווי מקהלה ובהתאם לסידור ומחזור השלמים של כלל ישראל ללא שינוי או קיצור; נשים לא ישבו למטה כלל, אלא בעזרה בלבד, כשזאת מוסתרת מאחורי רשת כנהוג. והיה ב-1911, כשהמורה פאולה בטלהיים סרה מדרך המקובלת ונישאה נישואי תערובת, מיהרה הוועד הציבורי של בית הספר להעמידה לדין משמעתי ופיטרה אותה מיד ממשרתה.[24]

זו ואף זו; רק בקהילת סטטוס־קוו של אוהעל יכלה להיות תופעה מעין זו, שהדיין שלה, ר' צבי הירש טובס מגליציה, שכונה ר' הירש הגאון, חבש שטריימל (כובע חסידי טיפוסי) בימי שבת ומועד, והשוחט ר' פיישל פלדברנדט היו יהודים חרדים, שדאגו כי הכל יתנהל כשורה, כדת וכדין. הדיין ישב קבע והתפלל בבית המדרש הישן של "ישמח משה"

אוהעל הליברלית היתה סובלנית ובתחילת המאה היא בחרה בעו"ד ד"ר סלמון רייכרד לראשות העיר. ד"ר רייכרד לא נותק מעולם מחיי הציבור היהודי, למרות מעמדו הרם, ועמד שנים רבות בראש הוועד הציבורי של בית ספר קאסטנבאום. במלאת לו 70 שנה (1927) חגגו את יום הולדתו חבר עורכי הדין וכלל יהודי העיר. השקפת עולמו היהודית היתה מודרנית ועל מנת להוכיח את עיוות הגישה האותודוכסית־חסידית לדעתו, שאל פעם לעת זיקנה בחור ישיבה: על שום מה צמים היהודים בט' באב? הצעיר לא ידע להשיב לו וטען, כי הוא נוהג כך, כי גם אביו צם ביום זה. על חורבן הבית היו ידיעותיו קלושות למדי.[25]

מינויו של דוד קלנר כמפקד משטרה ב-1910 משמש הוכחה נוספת להתערות היהודים, שהיוו כבר חלק בלתי־נפרד מחיי העיר, ערב מלחמת העולם ה-1.[26]

מאחר ותעשיה ראויה לשם לא התפתחה בזאמפלאן ובאוהעל, היו כאן לאין ערוך יותר בעלי כרמים יהודיים מאשר בעלי מפעלים. אוהעל שוכנת באזור הררי, על כן נוסדו בתי חרושת לייצור רהיטים בידי גאזא בלום ושמעון דויטש; התפרסם עוד בית חרושת לכלי קרמיקה מייסודו של הרוזן קארויי, אשר מכר אותו לימים לצמד שותפים, ברגר וליפשיץ. בית היוצר עצמו היה ב-Hollóháza, אבל האחסון והשיווק התנהלו במרכז באוהעל. עיקר עיסוק היהודים בזאמפלאן היה במסחר זעיר ומלאכה, כשלידם שכבת משכילים, יחסית ניכרת מאד, של רופאים ועורכי דין.

בקיץ 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. הנתונים הסטטיסטיים המצויים בידי מעידים, שמתוך כ-2000 נפשות, בני קהילת הסטאטוס־קוו, התגייסו 250 ומהם נפלו בשדות הקרב 36. שני הנתונים האחרונים מוכיחים בעליל את שעור נאמנותם של יהודי אוהעל ומידת הקרבתם כאות תודה על השנים הספורות של "ימי השלום", שנהנו מהן. שני בתי חולים ארעיים הוקמו בעיר לנפגעי המלחמה, שהובאו הנה מהחזית בפולין: האחד בבית החרושת למוצרי טבק והשני בסמוך ל"תחנת הרכבת הקטנה" במזרחה של העיר, שאוחסן בצריפים. יהודים הרבה התנדבו לעבוד שם ולסעוד את הפצועים.

ב-1918 חל מפנה במהלך המלחמה. בקרב מעצמות המרכז ניכרו כבר סימני ליאות והתפוררות פנימית. נחלש הממשל הרכוזי, שכה איפיין את השלטון בהונגריה, והליבר־ליזם נתגלה ככלי ריק מכל תוכן ממשי. ככל שנערמו וגברו הבעיות הפנימיות בארץ, כן התחילה הסתה אנטישמית שלוחת רסן, לרבות בעתונות היומית, מבלי שהשלטונות עשו דבר נגד תופעה זו.

ראשון הרים את קולו והשתדל לעמוד בפרץ ד"ר אלברט סאקאי, איש אוהעל. ב-6.7.1918 פרסם ד"ר סאקאי קול קורא בעתון Egyenlőség. לדבריו, אין כל עיסוק אחר לעתונות ההונגרית, אלא למנות - אלו משרות ממלאים יהודים תחת נוצרים; הז'אנדארמריה אינה משגיחה על אשר גונבים מבית החרושת למוצרי טבק, אלא מעמידה יהודים למשפט בהאשמות כזב. וכל זאת בשנה החמישית למלחמה, כאשר יהדות הונגריה הקריבה דם כה רב על מזבח המולדת ואלפי משפחות יושבות שבעה ומבכות את בניהן ואבותיהן ונושאות בעול מלוות המלחמה של מיליוני פּורינטים.

הוסיף וכתב: "עלינו להקים ליגה להגנה עצמית כדי לגונן על כבוד היהודי באמצעים חוקיים, להעמיד לדין את העיתונים ולהגיש תלונה נגד המסיתים... נראה, מה תהא עמדת התביעה הכללית וכו המשפט... זוהי השעה האחרונה להגנה עצמית. יתייצב כל הונגרי אמיתי, כל יהודי אמיתי להגנת היהודים!" על הכרוז חתם ד"ר אלברט סאקאי, שאטור־אליא־אויהאי.[27]

ובו בחודש פרסם ד"ר סאקאי מאמר נוסף וכותרתו - "מה ארע באוהעל?" ואשר הופיע תשעה ימים אחר המעשה. בטענה של חיפוש אחר מפקיעי מחירים חדרו אנשי ז'אנדרמריה לבית הכנסת, אילצו את המתפללים באכזריות ברוטלית להפסיק תפילתם והובילום דרך מרכז העיר אל בית הקפה המרכזי בכיכר העיר ומשם למפקדת המשטרה, תוך לעג וקלס של ההמונים המצטופפים ברחובות. הוסיף וכתב ד"ר סאקאי - בני המקום ניסו להסות לאמור: לא פגעו בקהילת סטאטוס־קוו, רק "בלובשי קפוטה ובמגדלי פאות בלבד". וכאן התרתח דמו של המחבר והסולידריות היהודית פרצה בכוחות איתנים. "יושב מאחורי סורג ובריח היהודי איש בליעל, אף אם חזותו אלגנטית ואצילית, אבל אם מעיזים לתקוף בחוצפה חסרת בושה יהודי הגון מגדל פאות בבית תפילתו - בין זה בית כנסת אורתודוכסי או ספרדי - הוא יהיה אז גם בית הכנסת שלי ואף אני איחשב מגדל פאות ולובש קפוטה ואהלום בפרצופו של התוקף. כל יהודי אמיתי והגון הוא אחי ואעדיף להשליך את תואר כתובע כללי ואחזיר את כל המדליות שלי, אבל לעולם לא אהיה יהודי בוגד". מפקדת הז'אנדארמריה באוהעל הגישה נגדו תלונה.[28]

מה ארע באוהעל? ב-16.7.18 פרצו ז'אנדארים לבית הכנסת הספרדי, המכונה קלאוז, כאשר עמדו היהודים שם באמצע תפילת "שמונה עשרה". דחפו את החזן, הסירו מעליהם בכוח טלית ותפילין וצעקו - "לכו להזדהות!". מי מהם בגיל יוצא צבא הציג את תעודותיו, ואילו המבוגרים שבהם היו ממילא מעבר לגיל המחייב שירות. זה שניסה למחות, היכוהו. לשאלת ליאופולד טייטלבואום, "וכי מה זה?", קרא ז'אנדאר לחברו - "הלום בראשו!". הפסיקו את התפילה; את כל הקהל, גם בני 60-70, הובילו הז'אנדא־רים אל הכיכר הראשית ליד בית הקפה המרכזי להזדהות, ובינתיים צעק אחד המלווים - "גורלם יהיה כגורל אברהם הוס"*. הז'אנדארים צדו יהודים ברחובות, פרצו לחצרות ולבתים. בבתים של נונצרים, די היה לומר - איננו יהודים, והירפו מהם. הסריקה לא העלתה אף לא עריק אחד לפליטה. זו היתה ה-oblava** הראשונה באוהעל.

ב-6.8.18 ביקרה משלחת אצל רה"מ ושר הפנים, אלכסנדר וואקרלא. רה"מ מכריז בפני המשלחת: "מעשה חזירות! בושתי ונכלמתי, שדווקא בעת כהונתי כשר היו צריכים הללו להתרחש!".

ב-30.7.18 התרגשה שוב oblava באוהעל, שנמשכה חמישה ימים ולילות. בלשים מבודאפאשט, שוטרי משמר הגבול וז'אנדארים פשטו על העיר; צדו את היהודים, עצרו בתחנות הרכבת כל נוסע מגודל זקן, בין שהוא יצא, הגיע או ביקש להחליף רכבת וז'אנדארים מצויידים ברובים מכודנים ליוו את היהודים דרך העיר ולקחו מרובם את

כספיהם בטענה של הטלת מיסים. "זוהי הטלת מיסים ברובים מכודנים, בבעיטות וסתירות לחי ותת־הנציב מחייך. רוח פוגרום נושבת ברחובות אוהעל, משלחות מתרוצ־צות אל הבירה, אבל באוהעל הוסיפו לאלץ את היהודים להזדהות ללא כל תוצאות" - כתב העתון.

והרי דברי כמה עדים על שתי הסריקות —

ליאופולד טייטלבאום: על אף היותו איש בא בימים, לא הניחו לו להסיר מעליו את התפילין והטלית, לא סיים את תפילתו ובצעדים מזורזים הובילוהו עם יתר היהודים. גם למיכאל שו'נפלד לא הניחו להסיר את התפילין והטלית ונהגו בו, כאילו היה הוא גנב או פורץ. היינריך קליין מכר בשוק כובעי קש, אולץ לנטוש את מרכולתו וללכת עם הז'אנדארים, אשר דחפו והיכוהו בצלעותיו. שמואל ליאופולד סיפר: הסריקה החלה בצהרי יום ה-30 לחודש. כל יהודי, אף אם תעודותיו היו כשורה, הובא למשטרה. היהודים הורדו מהרכבות קבוצות־קבוצות והעמידו אותם בפני וועדה. עוברים ושבים לעגו להם ברחוב. כאלף יהודים עצרו השוטרים הצבאיים, בדקו את מיטלטליהם וסכומים גדולים יותר הוחרמו. קצין ז'אנדארמריה בעט בהם, השוטרים הצבאיים בעטו ודחפו אותם. משך עשרים שעות לא נתנו להם לשתות ולאכול ואף לשרותים לא הניחו לצאת, היכו־בעטו־דחפו.

---

*אברהם הוס היה היהודי היחיד בהונגריה, שהורשע על רצח עוד לפני מלחמת העולם ה-1 והוצא להורג.

**בשם זה ציינו ברוסיה את הסריקות המשטרתיות (razzia) שנועדו להציק ליהודים.

ב-3.8.18 ביקרה משלחת של נכבדי העיר, יהודים ולא־יהודים, אצל הנציב, הרוזן גיאורג סאצ'אני. הנימוק העיקרי בפיהם היה: המאורעות יהרסו את הסחר ואת ייצור היין; סוחרים מבחוץ לא יבואו עוד לארץ ולעיר ויוציאו את כספיהם מהבנקים המקומיים. השיחה עם הנציב הפכה לשערוריה והוחלט, כי המשלחת תיסע אל רה"מ.

בימים 28-31.7.18 נערכה oblava בסאראנץ' בשיתוף שוטרים צבאיים ושמונה בלשים מבודאפאשט. הם עצרו את כל היהודים המגיעים ברכבת, בבתים החרימו קמח, סוכר וקפה, ערכו ביקורת ספרי חשבונות, הטילו־כפו על היהודים מיסים והחרימו מזומנים.

מעשה שהיה בתחנת הרכבת בסאראנץ': נעצר שם יהודי, פונדקאי כבן 60; הוא הגיע מקאשא. "באיזה ענין?" - נשאל האיש, "בעניני צבא, בגלל בניי" - ענה הוא. "הוי, יהודי, את בנך רצית לשחרר!" - אמר הז'אנדאר. הקשיש פרץ בבכי, שלף מכיסו את מכתב קצין העיר המבשר לו, שבנו נפל שבועיים קודם לכן ליד הנהר פיאווא (איטליה) ואת עזבון הבן נסע לקבל בקאשא במשרד. הפונדקאי הקשיש השליך בפני החוקרים שלוש מדליות של בנו ההרוג.

בתום שלושת ימי הסריקות הכריזו אנשי הז'אנדארמריה: "סריקה זו עדיין לא כלום; כאשר ירביצו ליהודים, זה כבר יהיה משהו".

סריקות דומות נערכו בכמה ערים נוספות בצפון מזרחה של הונגריה.[29]

כיסוד לסריקות המשטרתיות שימשה תקנת ממשלה; הוקמה וועדת מיסים מיוחדת, שעברה את ערי הונגריה העילית והזדמנות זו נוצלה ל-oblava. הרשויות טענו, שהסריקות כוונו נגד פליטי גאליציה, אשר מהם נתפסו כ-300 ואלה גורשו אל מעבר לגבול. לעומת זאת, לא ניתן כל הסבר, על שום־מה עונו יהודים והוחרם כספם.[30]

המאורעות עוררו הד ניכר בארצות חוץ. ב-28.9.18 תיאר ה-Times של לונדון בהרחבה ובנאמנות רבה את כל מעשי הזוועה באוהעל ובמארמארוש־סיגאט. עתונאים אנגליים ואמריקאיים הציעו לווילסון, נשיא ארה"ב, שבל ישכח את יהודי הונגריה. העתונות של מעצמות ההסכמה (entente) בכללה חזרה וכתבה על ההכרח של פתרון בעית יהודי הונגריה; עם זאת, היא ציינה, שקיבוץ יהודי זה דחה את הרעיון להיהפך למיעוט לאומי וליהנות מזכויות של מיעוט. הנציגות הרשמית של יהדות הונגריה נתנה ביטוי פומבי לכך, שהיא אינה מבקשת להיבנות מאסונה של המולדת, שפקד אותה בתום המלחמה והיהודים יוסיפו להוות חלק בלתי־נפרד של העם ההונגרי.

ובעצם הימים הללו, שהז'אנדרים ההונגריים פרעו ביהודי אוהעל, נערך טכס הנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית בירושלים. תאורי שני המאורעות הופיעו יחד, בעת ובעונה אחת, בעתונות המערבית, אשר דרשה הקמתה מחדש של מדינת היהודים.[31]

קרבנות נוספים של גל האנטישמיות בימי תום המלחמה: בכפר ראקאמאז (Rakamaz) שדדו את משפחת רוזנבאום; אבי המשפחה, מאני'הארט, שירת בחזית שנתיים ואילו בגאלאסאץ' (Gálszécs) שדדו 43 סוחרים יהודים.[32]

סיום המלחמה שם קץ גם לליברליזם ההונגרי, אשר הציג את עצמו ככלי ריק, שלא נקלט כלל בחברה ההונגרית. המאורעות של סוף שנת 1918 בהונגריה בכלל ובזאמפלאן בפרט בישרו מראש את העתיד להתרחש מכאן ואילך, בימים הקרובים וכעבור 20-26 שנים מאוחר יותר.

★ ★ ★

באוקטובר 1918 התמוטט המשטר הישן בהונגריה וקמה בה רפובליקה דמוקרטית; זו החזיקה מעמד כחמישה חודשים בלבד.

נסיבות מיוחדות נוצרו באותם הימים. המיעוטים המרובים בהונגריה ביקשו לממש את זכותם להגדרה עצמית, מעצמות ההסכמה נהגו באיבה גלויה כלפי הונגריה ונתנו את מלוא תמיכתן למיעוטים. במחוז זאמפלאן ישבו מתמיד מיעוטים סלאווים רבים. במרץ 1919 נפלה הממשלה והשלטון עבר לידי הקומוניסטים. כפי שבהונגריה בדרך

כלל, כן גם באוהעל נמצאו יהודים בעלי תפיסה סוציאליסטית והידוע בתוכם ארנו' בטלהיים, מי שהיה מבין מקימי המפלגה הקומוניסטית בעיר עוד בימי הרפובליקה הדמוקרטית. בטלהיים, ממקורבי באלא קון, הוזמן להיות חבר בוועד המרכזי של המפלגה.[33] יתר המנהיגים הקומוניסטים המקומיים,שנעשו חברים המועצת העיר, היתה הזדהותם עם הרעיון גדולה יותר מכל סולידריות וזיקה כלפי עמם ועדתם. בימי השלטון הקומוניסטי המעטים (133 יום) חל גם פסח ומכיוון שהממשלה הטילה איסור על שיווק משקאות כהליים, נתעוררה בעיה, כיצד יערכו היהודים את ליל הסדר ? ובכלל - במה יקדשו את השבת? יהודים לא מעטים נעצרו בעוון עריכת סדר פסח, נלקחו מתוכם בני ערובה כמו מקרב בני שכבות הבורגנות בכל הארץ, אולם רק מעטים מאד לא שבו לביתם לאחר מעצרם.[34]

בחודש מרץ 1919 הלאימה הממשלה את כל בתי הספר במדינה, פוזרו הוועדים הציבוריים של שני מוסדות ההוראה היהודיים בעיר. מצב זה נמשך זמן קצר ביותר, עד אמצע חודש מאי,[35] אעפ"י שהמינהל בעיר נשאר בידי הקומוניסטים בהסתמכם על המשמר האדום, עד סוף חודש יולי אותה שנה.[36] התערבות זרה, צ'כית ורומנית לאחר מכן, שמה קץ לשלטון הקומוניסטי באוהעל ובדרום־זאמפלאן.. הצ'כים כבשו את המחוז עד שארוש־פאטאק בדרום, נשארו בעיר כחצי שנה ונסוגו, אבל הוסיפו להחזיק בידיהם את "התחנה הקטנה" של הרכבת במזרח העיר, אשר נעשתה - לימים - נקודת מעבר בגבול בין הונגריה לצ'כוסלובקיה בשטחה של המדינה החדשה. רק מתי מעט משפחות יהודיות גרו ברובע קיצוני זה של העיר. הכיבוש הצ'כי זכור בדרך כלל לטוב. הצבא הכובש דאג לאספקת מזון סדירה לתושבים,[37] אבל הממונה האזרחי הצ'כי סגר בין היתר גם את שני בתי הספר היהודיים כבר בסוף חודש מאי והכריז על סיום שנת הלימודים.[38] לעומת זאת, השאיר הכיבוש הרומני קצר הימים משקע מר בזכרונות התושבים.[39]

באוגוסט 1919 התפטרה הממשלה הקומוניסטית ומסע הנקם המכוון נגד היהודים בעיקר התחיל במהרה. "הטרור הלבן", האנטי־קומוניסטי כביכול, השתולל במערבה של הונגריה בעיקר. מאות יהודים נרצחו באכזריות, רבים נשדדו ונפגעו בגופם. אוהעל עצמה הפכה עיירת גבול בתום המלחמה. כל יהודי שהיתה לו יד ורגל בשלטון הקומו־ניסטי נרדף על ידי המשטרה, אבל לידי מסע של טרור ופגיעות לא בא הדבר. מצבם הכלכלי של התושבים התדרדר וליהודים הירבו להציק בדרך מינהלית: פקידים ועובדים אחרים למיניהם פוטרו ממשרותיהם, לא הכירו בזכאותם של רבים מהיהודים לאזרחות הונגרית ולכן גירשום אל מעבר לגבול.

ברית שלום טריאנון (1920), שביתרה את המדינה וקיצצה את גבולותיה, יצרה מצב חדש גם בקרב היהודים. מהמחצית השניה של המאה הקודמת ואילך נעשה מחוז זאמפלאן יחסית בעל האוכלוסיה היהודית הגדולה בהונגריה. ב-1880 ישבו בו 31,622 יהודים, שהיוו 11.43% מכלל התושבים. במספרם האבסולוטי היו לאחר מכן עליות וירידות. בעקבות ביתורה של הונגריה כמחצית האוכלוסיה היהודית באה תחת שלטון צ'כוסלובקי, ובזאמפלאן ההונגרי נותרו 14,855 יהודים, 10.09% מכלל האוכלוסיה.

כעבור 10 שנים ירד גם מספרם האבסולוטי ל-12,542 נפש, 8.5% מכלל התושבים. אולם, אף במצב זה הוסיף מחוז זאמפלאן להיות יחסית בעל האוכלוסיה הגדולה ביותר, למעט את הערים הגדולות. רק במחוז סאבולץ' היתה אוכלוסיה יהודית גדולה משבזאמפלאן, אבל במספר הנפשות בלבד ולא יחסית לכלל התושבים של המחוז המבוטא באחוזים.

הנתונים הסטטיסטיים של המפקד בזאמפלאן ב-1920 מראים, כי רבים מיהודי המחוז עסקו בחקלאות ז.א. גידול ענבים, תעשיה זעירה, מסחר ואשראי. פקידים ו"עובדי צווארון לבן" לסוגיהם היו מעטים. לעומת אלה, רב היה מספרם של רופאים ועורכי דין, בהשוואה למחוזות אחרים: 30 רופאים ו-46 עורכי דין.[11] שכבת משכילים זו הטביעה את חותמה על כלל האוכלוסיה היהודית של המחוז והיתה אף המנהגת אותה.

ימים קשים באו. האנטישמיות גברה והלכה ורגשות השנאה החבויים פרצו אל פני השטח. חוק ההגבלה הראשון, שפגע ביהודים נחקק ב-1920 וידוע בשם - נומרוס קלאוזוס (numerus clausus). חוק זה פירושו, שיתקבלו לאוניבסיטאות תלמידים עפ"י השתייכות לאומית וגזעית; מאחר וחלקם של היהודים בכלל האוכלוסיה 6%, זוהי אף תקרת המכסה לגביהם. בא, אפוא, הקץ להמשך הצמיחה של שכבת המשכילים בוגרי אוניברסיטה באוהעל ובזאמפלאן. לא עוד רופאים ועורכי דין צעירים. מצב זה לא נשתנה עד קיצו המר של קיבוץ יהודי זה, לבד ממתי מעט, שיצאו לאוניברסיטאות בארצות השכנות להשלמת השכלתם. אפשרות אחרונה זו לא עמדה עוד לבני הנוער בשנות השלושים. קומץ צעירים מאוהעל, שארוש־פאטאק, טאייא ולהם רקע אורתו־דוכסי לרוב, מצאו את דרכם אל בית המדרש לרבנים בבודאפאשט ובלא המכסה המגבילה יכלו להתקבל לאוניברסיטה ולהשיג תואר אקדמי.

בעת המצוקה, בעשור השלישי והרביעי הפעיל קיבוץ יהודי זה שורה ארוכה של ארגונים כגון, אגודות נשים בשארוש־פאטאק ובאוהעל. זו האחרונה קיימה בית זקנים. היו עוד אגודת נערות, ביקור חולים, אגודת תמחוי, "מלביש ערומים" נפרדת ואגודת סנדקות לטיפול בנשים יולדות. בני הנוער האורתודוכסי התארגנו ב"תפארת בחורים". הרעיון הלאומי המודרני היה די רחוק מעולמם של יהודי העיירה. נציגי התנועות החלוציות הופיעו לראשונה כאן בתחילת שנות השלושים ועשו נפשות בין תלמידי הגימנסיה היהודיים המעטים. ככל שנתמעטה שכבת התלמידים, כן פחת המחנה הקטן בלאו הכי של אותם בני נוער הנכונים לקלוט רעיונות מהפכניים. האורתודוכסיה הסתגרה בד' אמותיה כדי לשמור בדרך זו על גחלת המסורת.

שני אישים בתוך הקהילה האורתודוכסית היו קשורים לא"י. ראש הקהל ווילהלם אלכסנדר, שביקר בארץ עוד לפני המלחמה, פרסם ספר על מסעו ולאחר מכן עלה והתיישב בירושלים. ליובלו של בית הספר האורתודוכסי(1937) שלח מכתב מעיר הקודש: המכתב פורסם בספר, שיצא לאור לרגל המאורע;[12] והשני - ר' ישראל וולף לו'בל, שמוצאו מא"י. הוא בא וחזר פעמיים, עד אשר התיישב באוהעל ונעשה העוזר לר' צבי הירש הכהן דיק בדיינות ובהוראה בישיבה. הציבור היהודי כינה אותו - "ארץ ישראל ייד".

בית ספר קאסטנבאום, שהוסיף להיות בעיני הקהילה מוסד הפאר שלה, בחר מתמיד בקפידה רבה את מוריו. ב-1917 בא אליו שמואל פודור, איש בן תורה. כעבור שלוש שנים נתמנה למנהל בית הספר ובמשך מחצית היובל, עד הקץ, עמד בראשו. הוא חיבר את הקונטרס על 100 שנות היסטוריה של בית הספר, שיצא לאור ב-1938 לרגל החגיגות. שני מורים, משה פלדמר ומאלווינה גאנצפריד, שפעלו שני עשרות שנים, חינכו דורות ושמם התחבר ונעשה אחד עם בית ספר קאסטנבאום. השניים הצטיינו בהפעלת בני הנוער מחוץ למסגרת ההוראה הפורמלית.

את בית הספר האורתודוכסי ייחדו המורים איגנאץ אופמן מ-1916 ומוריס גונדוש (1923-1930). שניהם מילאו גם תפקידי ניהול בו והיו דמויות בולטות בחיי הקהילה. בית הספר חגג את יובלו ב-1937. את ספר ההיסטוריה של המוסד חיבר מנהלו האחרון, לאסלו בודאי, שהחל את שרותו ב-1929.

שנים רבות לא היה רב בקהילת סטאטוס־קוו. היא פירסמה מכרז בתרפ״א (1921). רבנים מספר הציגו מועמדותם ומתוכם נבחר פה אחד מו״ה שמואל רוט, מקודם רב בפומאז. בתוקף מעמדו ותפקידו הוא עמד בראש הוועד הציבורי של בית הספר יחד עם אישיות חילונית. הרב שמואל הקים את החוג להשתלמות צעירים על שם ישראל זינגר, אשר במסגרתו התפתחה פעילות תרבותית יהודית ענפה ביותר. החוג פעל משנות ה-20 ואילך ובא לחזק את תודעת ההשתייכות בקרב הנוער המשכיל בעיתות המשבר. בתחום אחריותו היה הפיקוח ואף ההוראה של שיעורי הדת; כל כולו מסור לבני הנוער והקשר במישרין עימו בשיעורי הדת היה חוויה לצעירים ועיקר התפקיד בעיני הרב.[13]

משך שנים לא היה רב גם לקהילה האורתודוכסית באוהעל. בתרפ״ב (1922) התקבל למשרה זו מו״ה יואל פלנר, מקודם הרב של קהילת באלאד. ר׳ צבי הכהן דיק מסר לידיו את ניהול הישיבה והוא הסתפק ללמד את השעור הפשוט בה, בעוד הרב יואל הורה את שיעור העיון, את הסוגיא. ר׳ יואל נפטר באורח פתאומי אחר שלוש שנות כהונה באוהעל והנהלת הישיבה חזרה שוב לידיו של ר׳ צבי. מוצאו של ר׳ צבי מטולצ׳ווא, למד בישיבת פרעשבורג ואצל ר׳ אלעזר באוהעל. הוא סירב לקבל עליו את הרבנות, אם כי ניהל למעשה את כל עניני הקהילה, אליו פנו בעניני איסור והיתר ובדין תורה.[14] בשנת (1934), כשנבחר מו״ה דוד קליין לכס הרבנות של הקהילה האורתודוכסית, העביר לידיו ר׳ צבי את הוראת שעור העיון. ר׳ דוד כיהן בראש הקהילה 10 שנים והובל לגיא ההריגה עם צאן מרעיתו.

רק במיעוטם היו האישים הרבניים ממוצא של המחוז. אולם מו״ה ר׳ קלונימוס לבנקופף, יליד ריצ׳א, הכפר הקטן ב׳קרב־בודרוג׳, היה יוצא דופן. על אף היותו בוגר ישיבות, הוא התערס עם הספרות היהודית־הונגרית. ר׳ קלונימוס עזב את ר׳יצא עוד בצעירותו, אבל ישותו וחוויותיו נשארו בתוך הכפר הקטן. 17 שנים (1928-1945) ישב בראש קהילת אורשובה (טראנסילוואניה); לפני רבנותו ואחריה היה מורה. הוא פתח את בית הספר העברי הראשון בסאטמאר ומאז ״לא פסק פומיה מגירסא״ של לשוננו המתחדשת, בגולה ובמדינת ישראל. את כתיבתו הפובליציסטית בשפה ההונגרית החל

ב-1911; קובץ סיפורים קצרים על נוף כפר מולדתו ראה אור ב-1918 בשם בדוי.[15] בביטאון הציוני של טראנסילוואניה ולימים היומון בשפה ההונגרית בישראל, Uj Kelet, כתב מאז היווסדו ועד ימיו האחרונים. תרגם להונגרית מסיפורי שלום אש ואת ספרו של אביגדור המאירי - השגעון הגדול. בערוב יומו זכה בפרס נורדוי כאות הוקרה והכרה לפעילותו הספרותית עשרות בשנים. נדמה, שהיה ר' קלונימוס אחרון הסופרים היהודים בשפה ההונגרית; דמויותיו, ובייחוד היהודי הכפרי בהונגריה, אינן עוד. לשונו העממית מלאת הטעם והחן היתה מתמיד אהובה על קהל קוראיו הנרחב. בהגיעו ארצה בשלהי מלחמת השחרור מצא הוא אף כאן את הדמות היהודית העממית בין בקרב תלמידיו יוצאי תימן ובין בתוך מגוון שבטי ישראל בשיכון של עכו. ר' קלונימוס הסתלק בשיבה טובה בתשמ"ב, בגיל 92, בקיבוץ בית אורן.[16]

שנות העשרים, ימי ראשית הממשלה של באתלאן, הביאו מעט יציבות ורגיעה אחר תהפוכות המלחמה וההפיכות הפוליטיות הפנימיות. המצוקה הכלכלית של המדינה הגרגשה באוהעל, עיירת הגבול הקטנה, באופן מיוחד. היא אינה צומת דרכים ומסילות ברזל סואן עוד, אלא תחנה סופית שקטה ושכוחת אל, אשר משם ואילך אין המשך. כוח החיות הבלתי־נלאה יצר אף בתנאים כאלה משהו חדש ובלעדי; היתה זאת בורסת היין, שפעלה בשנים 1921-1924 בבית הקפה המרכזי ומורכבת על טהרת סוחרים יהודיים.[17] התנועה במעבר הגבול היתה בדרך כלל דלה ולא העשירה את האוכלוסיה. הבעיות הכלכליות והתסכול הכללי לאחר המלחמה הנוראה הוסיפו וחיזקו את האנטישמיות ששררה בדעת הקהל ובמיוחד בקרב פקידי המינהל במחוז ובעיר. קרן אור כלשהי היווה החוק שנתקבל ב-1926 והוא בא להשלים הלכה למעשה את ה-receptio מ-1896, שהעלה את דת ישראל לדרגת דת מקובלת. העדה היהודית זכתה, אפוא, לייצוג בבית העליון של הפרלמנט ההונגרי לדוגמת הדתות הנוצריות. שלוש שנים מאוחר יותר הוענקה הזכות לעדה היהודית להיות מיוצגת גם ברשויות העירוניות והמחוזיות. את יהדות זאמפלאן ייצג בהן הרב שמואל רוט, רבה הראשי של קהילת סטאטוס־קוו באוהעל, כשהוא השיג בהופעותיו כבוד לאישיותו ולענין שהוא ייצג.

גאוותם של יהודי אוהעל היתה בית החולים של חברא קדישא. עד 1922 עמד מוסד זה בקשר חוזי עם בית החולים המחוזי, לאמור, כל הטיפול הרפואי, תרופות וכדו' ניתנו על ידי בית החולים המחוזי ורק אספקת המזון נעשתה באורח עצמאי, וודאי משום הכשרות. בינואר 1922 ביטל המחוז את הקשר החוזי, על כן החליטו פרנסי חברא קדישא להפעיל את בית החולים באורח עצמאי. כמנהל בית החולים מונה ד"ר אלכסנדר ציגר, רופא פנימי מקומי ידוע, וכרופא ראשי למחלקות הכירורגיה, יולדות ונשים ד"ר לאסלו סאקאי. המחוז לא היה מעונין בפתיחת בית חולים יהודי. הוא רצה להפקיע את הבנין לשיכונם כל מפונים למיניהם, על כן נעשתה פתיחת בית החולים דחופה ללא שהיות.

הבנין עצמו, שהוקם מכספי נדבנים וקרנות שונות, היה אחר המלחמה מוזנח וריהוטו הפנימי הרוס לגמרי; נתהווה, אפוא, צורך להתחיל הכל מבראשית ולרכוש את הציוד הרפואי שחסר בו ממילא. לאחר שיפוצים והתאמה נפתח בית החולים בחופזה. כעבור

שנתיים התקשר המוסד החדש עם קופות חולים שונות, אשר מוכנות היו לשלם בעד אשפוז חבריהן ובתוכן אף עם קופת חולים ציכוסלובקית מאזור זאמפלאן שמעבר לגבול. לא חלף זמן מרובה והניהול נמסר לידי ד"ר סאקאי. בית חולים קטן זה טיפל עד 1937 בכ-11,000 חולים ובכ-2000 במרפאתו. החולים באו אליו לריפוי מזאמפלאן ומהמחוזות הסמוכים לו וגם מארצות חוץ כגון, מארה"ב 35 חולים ומא"י 4. בפרק הזמן האמור עבדו בו כ-20 רופאים יהודים ולא יהודים, כפי שהרבה חולים לא יהודים גם כן ביקשו את ריפויים בבית חולים זה ושמו את מבטחם ברופאים יהודיים.[18]

מ-1931 ואילך גברו והלכו הבעיות הכלכליות; השתררה מצוקת אשראי ומזומנים, שהורגשו בייחוד בקרב העצמאיים ובשכבת הסוחרים הזעירים. פחתו אפשרויות הפרנסה ודלות שררה בכל. את שנות ה-30 איפיינו חילופי השלטים מעל פתחי החנויות. חנוונים פושטי רגל הסבו את שם הבעלות ונרשמו בעיקר שמות רעיותיהם המציינים - מבחינה חוקית על כל פנים - בעלות חדשה, שאינה אחראית על פשיטת הרגל כביכול. לצים ובדחנים לא חסרו מעודם והנה - שינו אלה את שם עירם ל"גברת־אוהעל".

בדברי כל מעשה קונדס יש משום אמת יסודית. החנויות היו סימן היכר לכלל העיר, לרבות לרחובות הראשיים, ואלה היו סגורות בימי שבת ומועד לבד ממעטות יוצאות דופן. בשנות ה-20 עוד מותר היה לחנוונים שומרי שבת לפתוח ביום א' לפנה"צ, אולם הסדר זה בטל במרוצת הזמן. שבת ומועד ניכרו בפרצופה של העיירה. החנויות נסגרו ויהודים מטיילים ונחפזים אל בתי הכנסת מילאו את רחובותיה וביניהם לבושי קפוטה וחובשי כובע חסידי; הרי כרבע מהאוכלוסיה היו מבני ברית.

הדבקות במסורת היתה באוהעל מתמיד נחלת האבות ולהעברת המורשת פעלה רשת ענפה של מוסדות תורה ודעת. בבית הספר קאסנבאום, שמרב תלמידיו לא למדו תורה מעבר לכתלי מוסדם, הרחיבו ב-1924 את שעורי הדת לכדי 6 שעות שבועיות לבנים ולשלוש - לבנות, ואילו למתקדמים נערכו שעורי תלמוד נוספים בשעות אחה"צ.[19] בבית הספר האורתודוכסי לבד משעורי הדת הרשמיים, שהיו בגדר חובה מטעם משרד החינוך והדתות, התקיימו לימודי קודש במסגרת תלמוד תורה.[50] מוסד זה הוקם עוד בימי "ישמח משה" ומ-1887 ואילך המשיך את פעילותו בקשר הדוק עם בית הספר האורתו־דוכסי. שיטת ההוראה בו לא נהגה עפ"י גילאים וכיתות כמקובל בבתי הספר, אלא שובץ כל תלמיד בקבוצת לימודים בהתאם להתקדמותו. בקבוצות אלה למדו החל מקריאה עברית עד גמרא, תוספות ופוסקים. התלמידים נבחנו תכופות על ידי הרב ואנשי אגודת תלמוד תורה.[51] לבד ממוסד רשמי זה היו עוד באוהעל 8-10 "חדר"ים פרטיים בלתי רשמיים. ייחד את העיר ה"חדר" לבנות של הדודה הרץ בשנות ה-20.[52] ואם מוסיפים את שתי הישיבות הגדולות, שהוזכרו לעיל, מתעצבת תמונה יוצאת דופן של קהילה יהודית המונה פחות מחמשת אלפים נפש ומקיימת רשת כה ענפה של מוסדות תורה לדאוג לעתיד בניה, המוכיחה דבקות ללא לאות גם בעיתות משבר וצוקה. בשלהי שנות ה-30 הגיעו שני בתי הספר העממיים לציון דרך. ב-1937 זכה בית הספר האותודוכסי לחגוג את שנת היובל שלו. לרגל המאורע פירסם המנהל חוברת חגיגית, שכלולים בה

תאור היסטורי ומאמריהם של פרנסי הקהילה. עפ"י הנתונים הסטטיסטיים, למדו בבית הספר בשנים 1912-1937 4614 תלמידים.[53] כעבור שנה חגג בית ספר קאסטנבאום את שנת שני היובלות (100 שנה) לקיומו. במהלך שנת הלימודים 1937-38 נערכו עצרות, סימפוזיונים, הרצאות והצגות בשיתוף פרנסי הקהילה, תלמידים ובוגרים. הטכס החגיגי המרכזי נערך ב-11.9.38 בחצר בית הספר בנוכחות נציגי הרשויות, ברוב עם ופאר.

מאז מינויו של ג'ולא גו'מבו'ש לראשות ממשלת הונגריה (1932) היה ענין יהודי הונגריה שאלה פוליטית מרכזית. בימי כהונתו נעשו הצעדים הראשונים להגבלת חלקם של היהודים בחיי הכלכלה של המדינה והונגריה התקרבה אל גרמניה הנאצית. אחר גו'מבו'ש נתמנה קאלמאן דאראני כראש ממשלה והוא אשר הביא לפרלמנט את ההצעה לחוקק את "החוק היהודי".(מאי 1938), שכונה לאחר מכן - הראשון. עם קבלתו צומצם שעור היהודים בקרב בעלי המקצועות החופשיים ופקידים בתעשיה ובמסחר ל-20%. היה זה כעין המשך טבעי לאותה מדיניות, שננקטה עוד בשנות ה-20.

בתמורה לנטיה הפרו־נאצית של הונגריה, היא זכתה בנתח נכבד משטחי צ'כוסלובקיה בהתאם להחלטת ווינה (2.11.38). מכוח החלטה זאת גדל גם שטחו של המחוז ואוהעל פסקה להיות עיירת גבול. שלמי התודה ניתנו להיטלר בחקיקת "החוק היהודי" השני (3.5.39), אשר הפחית את חלקם של היהודים בחיי הכלכלה לכדי 6%. הסיפוח של חלק מצפון־זאמפלאן הוסיף 1037 נפש לאוכלוסיה היהודית של המחוז ומספרם עלה, אפוא, ל-13,500 לערך.[54]

ב-1.9.39 פרצה מלחמת העולם השניה. כעבור זמן קצר מאד הפיצו את אוהעל ודרום־זאמפלאן שרידי צבאה של פולין המובסת הנסים על לנפשם מפני הגרמנים. בתחילה, הסתננו להונגריה בין הפליטים הפולניים גם יהודים, אולם ב-1940 כבר הכבידה הממשלה ההונגרית את ידה עליהם. בזאמפלאן הוקמו שני מחנות מעבר לפליטים, האחד בצ'ורגו והשני בגאראן'. זה האחרון התפרסם במהרה כמחנה למעצר מינהלי ליהודים.

בשנה ההיא הוחל בהקמת "פלוגות עבודה" הראשונות, אשר הפכו שנה לאחר מכן חלק של כלל "שרותי העזר", שהיהודים היו חייבים לשרת בהם במקום גיוסם לצבא. ב-27.6.41 הצטרפה הונגריה למלחמה נגד בריה"מ וכעבור חודש ימים חוקק הפרלמנט את "החוק היהודי" השלישי. זה היה דומה ל"חוקי נירנברג"; היהודים נדחקו כליל מחיי הכלכלה, החברה והרוח של הונגריה. מכאן ואילך, נהגו השלטונות ללא כל מעצור. כ-20,000 יהודים, שהיו חסרי נתינות - כביכול - גורשו לאוקראינה הכבושה בידי הגרמנים ובתוכם 90 מאוהעל. רק מיעוטם ניצל ממרחץ הדמים של קאמאנאץ־פודולסק והצליח לחזור לעיר. היה זה אות אזהרה ראשון.[55]

בני הנוער היהודי גויסו, אפוא, לשרותי העזר; האוניברסיטאות היו סגורות בפני כולם. מי שטרם הגיע לגיל הגיוס (21), הלך ללמוד מקצוע ואין עוד המשך לשכבת

המשכילים היהודיים. בעיר ובכפר נשארו נשים, זקנים וטף ובני נוער בגילאים צעירים בלבד. מפעלים ועסקים של יהודים נמסרו לניהול לידי גויים ובקרב אנשי "הצווארון הלבן" ומקצועות חופשיים שררה אבטלה מכוח החוק היהודי השלישי.

באביב 1942, עם תחילת הגירוש ההמוני של יהודי סלובאקיה למחנות ריכוז והשמדה, הגיעו להונגריה פליטים לאלפיהם וגם לאוהעל. הרשויות הבחינו בהם תיכף ומיד ואסרו על היהודים לאכסן אותם באיומי מעצר מינהלי.[56] בימים אלה מונה מיקלוש קאלאי לראשות הממשלה (10.3.42), אשר למרות "מדיניות הנדנדה" שלו שנטתה כבר לעבר בעלות הברית, הוסיף הוא לדחוק את היהודים משארית מעמדם בחיי הכלכלה. במסגרת החרמת הקרקעות מבעלות יהודים, נלקחו מהם כרמי הגפן, יהודי לא הורשה עוד לקנות לו בית ועוד. בעקבות האבידות המרובות בחזית הסובייטית, גויסו גם בני גילאים מבוגרים יותר לשרותי העזר עבור הצבא ההונגרי המובס. אוהעל והכפרים, כיתר יישובי הונגריה, התרוקנו מגברים יהודיים ורובם נפלו קרבן לסאדיזם החייתי של צוותי הפיקוד ההונגריים ולתלאות החזית.

מדיניות ראש הממשלה, קאלאי, התקרבות החזית אל הארץ, המצב באיטליה ואי־פתרון שאלת היהודים הובילו את הגרמנים לכיבושה של הונגריה ב-19.3.44, ובכך הושלמה הטרגדיה של קיבוץ יהודי זה.

הכוחות הגרמניים הגיעו לאוהעל ביומו השלישי של הכיבוש. על היהודים נאסר תיכף ומיד לצאת את בתיהם בין השעות 0800-1700 למחרת היום, הגבילו את שעות השהייה שלהם בשווקים כדי להקשות עליהם ברכישת מזון והוטל עליהם תשלום מיידי של סכום גדול. הורכבה מועצת יהודים. הגבלות וצווים ניתכו על נשים, זקנים וטף בתדירות הולכת וגוברת וכל אלה - בנוסף לתקנות הארציות כגון - נשיאת הטלאי (כוכב) הצהוב וכדו'. למען אבטחת גביית התשלום שהוטל על היהודים, עצרו הגרמנים כבני ערובה כמה ממנהיגי הקהילות, את ד"ר צינר, ד"ר שוויגר וד"ר ספיר ונאמר, שלאחר תשלום 100,000 פאנגו' הם ישוחררו. הסכום האמור נאסף, אבל בני הערובה לא שוחררו.

ביום האחרון של פסח נערכה סריקה משטרתית וההישג - נתגלו עשרה יהודים שלא נשאו את הטלאי הצהוב. אלה הועברו מיד למעצר מינהלי. כונסה מועצת היהודים ובנוכחות ראש העיר, ד"ר אינדאר ווארו ומפקד המשטרה, הודיעו על הקמת גטו באוהעל. הם נימקו את הצעד בהתקרבות הצבא הסובייטי אל גבולות הונגריה ועל כן אין היהודים יכולים לחיות באורח חופשי. כן נאמר עוד, כי יעבירו לגטו גם את יהודי הכפרים. על ההחלטה נמסרה הודעה טלפונית בו בלילה לשם ביצוע מיידי.

בכפר בארצקי (Berecki), סמוך לאוהעל, חיו שני יהודים, שידועים היו על כוחם הגופני הרב. את שניהם עצרו הז'אנדארים בטרם נערכה ההעברה של היהודים לעיר, כדי שאלה לא יוכלו להתנגד בפועל. ב-15 באפריל החלו מגיעים יהודי הכפרים לאוהעל; רבים בכו ברוב ייאושם ומחוסר אונים. הם סברו, שמובלים להרג מיידי. להקמת הגטו נקבע האזור הגרוע ביותר של העיר, אשר הוקף בכלונסאות וגדרות. בשער עמדו

ז׳אנדארים ומבפנים אנשי המשטרה היהודית. לאחר העברת יהודי הסביבה, נסגר הגטו ב-25.4.44. הצפיפות היתה רבה; חוסר המזון גרם לרעב, כי השלטונות לא אבו לאפשר עריכת קניות בחוץ. למען אספקת מזון פעל רבות בעל המאפיה ישעיה כ״ץ, אשר מפעלו נותר במקרה בין גדרות הגטו. שרותי דואר הותרו רק אחר בדיקת צנזורה. חבילות מזון נשלחו מבודאפאשט, כי שם היהודים לא נסגרו עוד בגטו, אלא בבתים מסומנים ונפרדים הפזורים ברחבי העיר כולה. לאחר מכן נצטוו תושבי הגטו למסור את כל חפצי הערך שלהם, ולאחרונה, הגיעה וועדה צבאית וגייסה את כל הגברים, בני 20-40 הנותרים ללא בדיקה מיוחדת, אם הם מתאימים לעבודה אם־לאו. הגברים המגוייסים לא ידעו מה לעשות, אם להענות לצו הגיוס או להשתמט.

ב-16.5.44, בשעה 0500 בבוקר התנפלו ז׳אנדארמים על קטע של הגטו באזור הרחובות קארויי וארפאד וגרשו את האנשים מחדריהם. האמהות יצאו כשבזרועותיהן ילדיהן הרדומים ולאחר שאספו את כולם ברחוב קארויי, העבירום לבית הכנסת של קהילת סטאטוס־קוו ברחוב מולנאר - 3500 איש, אשה וילד. ביניהם היו שלושים וחמישה בני הערובה, שנותרו במעצר מאז הימים הראשונים של הכיבוש הגרמני. כל חפציהם, אשר החזיקו בידיהם, ניטלו מהם. אחה״צ הובלו כולם לתחנת הרכבת. הרחובות היו ריקים, החלונות מוגפים; תושבי העיר התעלמו מהמחזה הנורא. בתחנת הרכבת הוטענו היהודים - רובם נשים, ילדים וזקנים - לקרונות מסע, 60-70 איש בכל אחד וכעבור שעה קלה זזה הרכבת עם מטענה צפונה.

ולגבי הנותרים, החיים בגטו נמשכו. הוקם בית חולים ומושב זקנים, אשר בו אוכסנו כל רבני העיר.

ב-22.5.44 לפנות ערב אספו השוטרים היהודיים עפ״י הוראה 3500 יהודים בטענה של העברתם לעבודה בבית חרושת. קודם הובלו הם לאותו בית כנסת ומשם לקרונות המשא. גם רכבת זו יצאה לכיוון צפון.

מתחילה היו בתי הכנסת, בתי המדרש והמקוואות בינות גדרות הגטו. ככל שהוצאו המשלוחים, בשעור דומה הקטינו־הצרו את היקפו. היהודים נאלצו לכנס מניניים בבתים פרטיים, לאחר שבתי התפילה והמדרש כבר עמדו מעבר לגדר. את הנפטרים הרשו השלטונות להעביר לבית הקברות בליווי חמישה אנשים בלבד.

ב-25.5.44 הובאו לבית הכנסת כל העצורים במחנות המעצר המינהלי; הם ואלה שלא עבדו, כ-4000 איש, הועלו לקרונות משא עם מעט מזון שהותר להם לקחת עימם. מגורשי משלוח זה הגיעו לאושביץ ערב שבועות תש״ד.

ב-1.6.44 לפנות ערב, היה זה יום ה׳, פורסמה הוראה, שכל היהודים בגטו יבואו בשבת בשעה 0800 למקום מסוים ברחוב ארפאד ומשם יישלחו הם למחנה עבודה. ביום ו׳ נשלחה קבוצת אנשים בליווי ז׳אנדארים לאסוף את של ספרי התורה מבתי הכנסת ובתי המדרש ולהעבירם לביתו של אמסל סאמט ברחוב קארויי. נפוצה שמועה, כי הספרים יועברו לשוויץ.

ב-3.6.44, בשבת קודש השכם בבוקר, מהומה רבה קמה בגטו. ז׳אנדארים פרצו וגירשו את האנשים מחדריהם. בביתו של יוסף המרמן ארעה תקרית; ז׳אנדאר דחף בקת הרובה את אבי המשפחה. אחד הבנים התנפל על איש הבטחון, סטר על לחיו ובעקבותיו כל בני הבית. לבסוף הוצאו כולם בכוח ולאורך כל הדרך עד מקום האיסוף התעללו בבני המשפחה. הפעם נערכו חיפושים מדוקדקים אצל הנשים. מכיוון שהן טענו, כי כבר לקחו מהן הכול, הפליאו בהן החוקרים את מכותיהם במוטות גומי. אחריהן נחקרו גם הגברים תוך מכות בכל חלקי גופם ובכפות הרגליים בעיקר. מוכים ומושפלים הובלו האנשים אל הרכבת תוך שמירה קפדנית של שוטרים העומדים ומשגיחים לאורך הרחובות. 70-80 איש הועלו לכל קרון. הרכבת נשארה על עמדה עד צהרי יום א׳. אז פתחו את הדלתות והוציאו מהקרונות 15 איש בריאים. אלה נשלחו בחזרה לגטו להביא את הזקנים והחולים. השמועה היתה, שבקאשא ימסרו אותם לידי הגרמנים. ואכן כך הדבר קרה. משלוח זה, האחרון מאוהעל, הגיע לאושביץ ביום ב׳, ב-5.6.44 בלילה.[57]

מסע לילי

אוֹתָן רַכָּבוֹת
מְהַדְהֲדוֹת עֲדַיִן
בְּלֵילוֹתַי הַתָּמוּהִים.
בְּאוֹתָם קְרוֹנוֹת
אֲנִי דוֹהֵר
לַיְלָה לַיְלָה
עַל פָּנַי אוֹתוֹ
כַּדּוּר זְרוּי עֲצָמוֹת
שֶׁכָּל מְסִלּוֹתָיו בַּרְזֶל.
וּמְבַּיִן סְדָקֵי קָרוֹן
אֲנִי בּוֹחֵן
פְּנֵי אֱלֹהִים
שֶׁמָּא עוֹד יִתְגַּלּוּ
כִּפְנֵי סָבִי מִמַּחֲבוֹאֵי טַלִּית
בְּהִשָּׁמַע תְּקִיעָה גְּדוֹלָה.
שְׁעַת נְעִילָה
שֶׁל קְרוֹנוֹת וּתְפִלָּה.
וְרַק הָאֶתֶר
עֲדַיִן מְפַעְפֵּעַ
בְּלוּיֵי סְחָבוֹת
שֶׁל מַדְרִיגַל גּוֹוֵעַ
עַל עוּגַב־כְּנֵסִיָּה
וְהַס.

כְּאִלּוּ כָּלְתָה רֶגֶל אָדָם
וְרַק הַקְּרוֹנוֹת עֲמוּסִים
צְלָלִים בְּכָתְנוֹת פַּסִּים.
לֵיל חֶנֶק לֹא קוֹל לֹא בַּת־קוֹל
רַק חִבּוּט גַּלְגַּלִּים מוֹנוֹטוֹנִי
נוֹקֵשׁ בְּמִקְצַב טֵאוֹטוֹנִי.
דְּמָמָה גְּבִישִׁית
מַקְפִּיאָה אֲנָחוֹת.

יעקב גת[58]

אושביץ היתה התחנה האחרונה לרובה המכריע של קהילת יהודי אוהעל ומחוז זאמפלאן. מתי מעט, אוד מוצל מאש, שרדו מהם, כמה מאות בלבד. הם הובלו לגיא ההריגה תוך אדישות ולא איכפתיות עוינת של רוב תושבי העיר. כשלוש מאות שנים של קיום יחד בא אל קיצו הטרגי ושארית הפליטה, אותן מאות ספורות נפוצו אל כל עבר.

אולי נותרו עוד בודדים מגלות הגר על אדמת זאמפלאן, אבל את זכרן של הקהילות לא בתי הכנסת ולא בתי המדרש שומרים עוד, אלא כמה בתי עלמין, שבהם לא יכול להקבר דור שנות ה-40. קברים לא נכרו להם שם, כי אפרם פוזר בשדות אושביץ; רק לוח זכרון מנציח את זכר הנרצחים בבתי העלמין של אוהעל, מאד ובודרוג־קאראסטור. בתי העלמין - כולל הישן שבאוהעל, מקום קבורתו של "ישמח משה" - הוכרו כ"גני זכרון לשואה". מלאכת השיפוץ נעשתה הודות למסירותם של הבנים החיים היום מחוץ לגבולות הונגריה. המדינה ההונגרית לא היתה שותפה למימון עבודת חסד זו,[59] שיכלה אולי להיות כפרה כלשהי על המעשה חסר התקדים בהיסטוריה האנושית.

X

עובדות ונתונים לתולדות הגטו באוהעל*

כתב אלק קארשאי

בהתאם להסכם מיום 18.3.44 בין הקנצלר היטלר והעוצר הורתי, פלשו להונגריה הצבא הגרמני ויחידות אס־אס. העוצר בשובו מ-Klessheim ברכבת המיוחדת "Turán" ציווה לכוחות המזוינים - צבא, ז'אנדארמריה ומשטרה, לקבל את פני הכוחות הגרמניים בידידות.

כעבור שלושה ימים, ב-22.3.44 פורסמה הודעה רשמית: העוצר פיטר את ממשלת קאלאי ומינה את דו'מא סטויאי, לשעבר שגריר הונגריה בברלין, לראשות הממשלה.

בד בבד עם הכוחות הפולשים הגיעו גם יחידות מיוחדות של ה-אס.־אס. והגסטאפו, אשר בתחילה לבדם, אולם כעבור זמן די קצר בשיתוף פעיל עם פקידי המינהל וכוחות הבטחון ההונגריים החלו את מבצעי הטרור. עפ"י רשימות מוכנות מראש, הם עצרו את המדינאים הידועים על עמדתם האנטי־נאצית, עתונאים, אנשי ציבור ועם זאת, הופעלו נגד כלל היהודים תקנות שונות: מנעו מהם לעזוב את מקום מגוריהם וביישובים אחדים הורו הרשויות לראשי הקהילות להכין את רשימות בני הקהילה, ללא הבדל מין וגיל.

ב-19.3.44 ובימים שלאחר מכן נגוזה האשליה, שהשתרשה בקרב רובה של יהדות הונגריה, שגורלם יהיה שונה משל יהודי ארצות אירופה האחרות.

ישיבת ממשלת סטויאי ביום 29.3.44 החליטה על שורה של תקנות אפליה, אשר החמורה בהן - חובת הנשיאה של טלאי (כוכב) צהוב, ובכך החלה הפרדת היהודים מיתר חלקי האוכלוסיה;** דבר זה הטיל כבר את צילם של הארועים הצפויים.

התקנה על נשיאת טלאי צהוב נכנסה לתוקף ב-5.4.44 וכעבור יומיים הודיע מנכ"ל משרד הפנים, לאסלו באקי, בישיבה סגורה, אשר בה השתתפו מפקד הז'אנדארמריה של אזור קאשא, קציני ז'אנדארמריה ומשטרה אחדים ומ"מ המושל של תת־קארפאטיה: "היהודים יועתקו ממגוריהם שבשטחי אזור הז'אנדארמריה של קאשא בעתיד הקרוב". לשם הביצוע יוקם במונקאץ' מטה גרמני בשיתוף עם קולונל פאראנצי והתובע מאגיאשי. וועדת ביצוע תהיינה ב-הוסט, אונגוואר ונאג־סו'לו'ש ובערים שמעבר לתת־קארפאטיה.

משרד הפנים פרסם ביום 7.4.44 תקנה מס' 6163/1944, שהוכתרה בשם הצנוע: "קביעת מגורי היהודים" והמשפט הראשון בה נוסח בזה הלשון: "הממשלה ההונגרית תטהר בקרוב את הארץ מיהודים". אם כן, לא דובר כאן בקביעת מגורים, אלא בגירוש.

---

*מכיוון שהתאור כולו מבוסס על חקר של חומר ארכיוני בשפה ההנגרית, לא ראיתי לנכון לציין

ולתרגם את ההערות לשפה העברית. ההערות מצורפות, אפוא, לגרסא המקורית ההונגרית בלבד, אולם כמה מהן נרשמו בשוליים. (מ.ש.)

**היהודים נצטוו לתפור את הטלאי על לבושם בצד שמאל למעלה, כדי שזה יבלוט. (מ.ש.)

מחוז זאמפלאן השתייך לאזור פיקוד הז'אנדארמריה ה-8. של קאשא עם תת־קארפאטיה יחד; דבר זה שיחק תפקיד מכריע בגורל האוכלוסיה היהודית.

ב-1940 היה מספר האוכלוסיה היהודית באוהעל 4690 נפש ואילו עפ"י רישומי הקהילה ב-1949 ישבו בעיר 360 יהודים בלבד. מצב דומה שרר גם ביתר קהילות זאמפלאן.

חיבור קצר זה מבקש להציג עובדות ונתונים לקורות הטרגדיה המדהימה.

★ ★ ★

האזרחים היהודים של אוהעל לא יכלו להרגיש את עצמם שווי זכויות עם האזרחים הלא־יהודים כבר לפני ה-19 במרץ. המינהל העירוני התקין תכופות הוראות מטעמי אפליה, שגרמו נזק רב והדוגמה הבאה תיטיב להמחיש זאת: בינואר 1944 הודיעו יאנוי בלומנפלד ו-107 מעמיתיו לראש העיר, כי יסגרו את חנויותיהם בימי שבת ומועד. (כיסוד חוקי שימשה תקנת משרד המסחר והתחבורה).

ראש העיר, ד"ר אינדאר ווארו, החליט לא להכיר בתקפותה של ההודעה.

כנגד החלטתו ערערו בלומנפלד ועמיתיו הסוחרים בתוך פרק זמן כפי שקבוע בחוק. בעירעור ניכתב, ש"הם כולם מקיימים את השבת ולפיכך פתיחת חנויותיהם בימי שבת ומועד מהווה - עפ"י דתם - מכשול בל־יעבור ובדין הוא, כי במקרה מעין זה אין לחייב אותם לפתוח את חנויותיהם".

ב-24.1.44 דחה תת־הנציב, מיקלוש בורנאמיסא את הערעור בטענה, ש"המערערים לא העלו ראיות יסודיות או מניעים העשויים לשנות את ההחלטה של הערכאה הראשונה".

ממערכת מינהל כזאת לא יכלו יהודי אוהעל לצפות, שתצמח להם טובה כלשהי.

סיום הפרשה: בהתאם להליך החוקי, העביר תת־הנציב את המסמכים למשרד המסחר והתחבורה, אשר דחה אף הוא את הבקשה שהוגשה לעיון נוסף. תאריך החלטה זו: 11.6.44!!

עפ"י בקשת מפקד האס.־אס. (כך נרשם במסמך המקורי), תוכנן לכנס את יהודי תת־קארפטיה למחנות איסוף כבר בימים 2-6 לחודש אפריל וסביר, שהיו מגרשים אותם תוך פרק זמן קצר ביותר. אולם מפקד הצבא ההונגרי ה-1, גנרל גאזא לאקאטוש, לא נתן הסכמתו לאיסוף היהודים בערים - וודאי לא מטעמים הומניטריים. הוא חשב,

כי "העברת היהודים עלולה לשבש את ההיערכות השוטפת של הצבא". (מתקפת הצבא ההונגרי באזור קולומאה החלה ב-15.4.44 ולאחר אבדות חמורות נאלצה המפקדה לבטלה.)

"לוח הזמנים", שתוכנן עפ"י התקנה החשאית הפנימית של משרד הפנים מיום 7.4.44, נשאר אפוא בתוקפו: ב-12.4.44 נערך תדרוך במונקאץ' עבור מפקדי הז'אנדא־רמריה של אזור קאשא בנוכחות קולונל פאראנצי והתובע מאג'אשי; עיקרי ההוראות היו, שיש לאסוף את כל היהודים בתת־קארפאטיה תוך שבוע ימים, החל מ-16.4.44 ובדרך זו ינהגו גם ביהודי זאמפלאן.

יחידות הז'אנדארמריה החלו את המבצע כבר יום קודם לכן, ב-15.4.44 לפנות בוקר - אם כן, הועברו לראשונה למחנות איסוף בהונגריה יהודי אזור הספר הצפון־מזרחי: את בני תת־קארפאטיה למונקאץ', אונגוואר, בראגסאס, הוסט ומאטא־סאלקא ואילו את יהודי זאמפלאן - לאוהעל. (כעבור ימים ספורים, כינסו את יהודי הספר הדרום־מערבי למחנה איסוף בנאג־קאניז'א והם היו הראשונים שגורשו לאושויץ כבר בסוף חודש אפריל.)

את הגטו באוהעל הקימו בפרוור הצוענים וסביבתו בבתים של הרחובות:
Rákóczi ,Virág, Sziget, Vörösmarty, Zárda, Mászáros, Molnár, Széchényi-Wolkenstein, Apponyi, Árpád, Kisfaludy, Kölcsey, Zápolya Munkácsy.

במהירות מפתיעה, תוך ארבעה ימים, הועברו הנה יהודי אוהעל והמחוז בלא הבדל גיל, מין ומצב בריאות. את איסוף היהודים עשו הז'אנדארים (אנשי ז'אנדארמריה) ללא השאר איש בביתו. הם לא השאירו בבתיהם גם את אלה שלא נחשבו יהודים לפי "החוק היהודי" של 1939 ו-1941. לשווא הוגשו לבדיקה פניות מבוססות, איש מן הגטו לא הורשה לשוב למגוריו המקוריים.

כעשרה עד אחד־עשר אלף איש* צופפו בשטח הצר, בחלקם הובא הנה מן הכפרים. הם חסרו את פריטי המזון היסודיים ובייחוד אמצעי היגיינה הכרחיים ביותר. אין להתעלם מכך, שבבתי הגטו אי אפשר היה להבטיח לאנשים כה רבים אפילו את תנאי התברואה המזעריים ביותר; רשת המים והביוב הדלילה לא היה בהן כדי לספק את הצרכים האישיים. תת־הנציב של מחוז זאמפלאן התקין, אפוא, תקנות תברואה חמורות כבר ב-20.4.44 בדבר "השמדת חרקים, מניעת מחלות מידבקות ומתן שרותי תברואה למגורי היהודים".

ראוי לציין, שתקנת תת־הנציב התחילה בזה הלשון: "בקשר ליישובה **הארעי** של האוכלוסיה מגזע יהודי באוהעל... הנני מצווה כדלקמן." (ההדגשה - א.ק.) בשים לב לכך, שאת נוסח התקנה קיבלו לידיהם גם פרנסי הקהילה, לא יכלו להיות להם ספקות רבים בנוגע לעתיד.

עיקרי התקנה בפרק ה-1:

1.

כלל האוכלוסיה היהודית חייבת להבדק ללא שהיות, אחד־אחד, לקביעת שעור הפגעותם בחרקים ובמחלות. הבדיקות ייערכו בידי רופאים יהודיים מקומיים בכל קטעי המגורים בהתאם לחלוקת מועצת היהודים.

2. את חיטוי האנשים שנפגעו בכינים ובפשפשים יש להתחיל מיד... למטרה זו ניתן לנצל את מכונת החיטוי העירונית ובמקרה הצורך גם את מכונת הקיטור לחיטוי של הנפה.

3. יש להפעיל תיכף ומיד את שתי המקוואות למטרות חיטוי וניקיון ולהחזיק בפעולה, כדי שכל אדם מהאוכלוסיה היהודית יוכל להתרחץ בהתאם לנסיבות **אחת לחודש** (כך!).

---

*לפי סברה אחרת היו בגטו כ-14,000 יהודים. (מ.ש.)

הפרק ה-2 דן ב"הקמת בתי שימוש" והפרק ה-3 - ב"טיפול החולים בבתי החולים ובידודם". סעיף 1 של הפרק הורה למועצת היהודים להרחיב את בית החולים אשר ברחות סיגאט 15 כדי 80 מיטות ולהקים שני סניפים: ברחוב ראקוצי 18 בבית הספר של קהילת סטאטוס־קוו וברחוב קארויי בבית הספר הנוסף, "בנפרד לחולים כרוניים ואקוטים, שחלו במחלה מדבקת."*

עפ"י תקנות תת־הנציב היתה מועצת היהודים אחראית על ביצוע הסדרי המניעה בכל המובנים; אולם יש להוסיף: המועצה הזאת היתה חסרת אמצעים לגמרי.

את מועצת היהודים מינו ראשי המינהל: יושב הראש היה ד"ר לאיוש רוזנברג - עורך דין (רח' קאזינצי 2), מ"מ - ד"ר אלכסנדר גליק וחבריה - שמואל אייזנברגר, הנריק סאמק ומוריס סופר.

מה היה באפשרותה של מועצת היהודים לעשות? ב-22.4.44 הגישה היא בקשה לראש העיר להקצות 3,000 ק"ג פחם, 1,000 ק"ג סיד, 2,000 ק"ג תבן ו"סבון כביסה ורחצה עבור כ-8,000 יהודים שהועברו הנה."

ב-24.4.44 הופיע בגטו מבקר רם־מעלה; "לאסלו אנדרא, מנכ"ל משרד הפנים, בכבודו ובעצמו בחן כמה מעונות המוניים באזור המקווה ובית הכנסת של רח' קארויי". המנכ"ל לא התלהב במיוחד ממראה עיניו ומן הסתם, הוא חשש מפני התפשטות מגפה ליתר חלקי העיר ועל כן דרש במפגיע תשובות לשאלות הבאות:

"1. אילו סידורים נערכו למניעת מגפה?

2. איזו מצבת רופאים, אחיות ואנשי תברואה מסוגלת לקיים את שרותי הבריאות, וכיצד אפשר להבטיח את קיומה של מצבת זו?

3. במה יש חוסר? (רופאים, תרופות, סיד, חומרי חיסון וכו')".

ד"ר יוזף אזרי־פאריהודא, הרשם הכללי, מי שהיה מ"מ של ראש העיר הוסיף בתום רשימתו על ביקור המנכ"ל המלצה לאמור, שהיה "**רצוי ביותר להעביר מכאן את היהודים מוקדם ככל שאפשר ולהושיבם במקום אחר**, כי הצפיפות מהווה סכנה לאוכלוסיה הנוצרית של העיר." (הדגשה שלי - א.ק.)

תת־הנציב שלח את הודעתו למשרד הפנים כעבור שלושה ימים, ב-27.4.44. להודעה הוא צירף את התקנה שלו מיום 20.4.44 (ראה לעיל) ולאחר מכן הוסיף וכתב: "את שרותי הבריאות מגישים צוות בית החולים היהודי המקומי (שני רופאים ראשיים ורופא) ועוד שני רופאים יהודים שצורפו לבית החולים ורופאים נוספים הפועלים ברובע היהודי המחולק ל-12 קטעים (6 מקומיים ו-6 שהועברו לכאן מהסביבה) בהשגחת הרופא המחוזי הראשי, רופא מחוזי ושני רופאים עירוניים."

בבית החולים עובדות 15 אחיות מקצועיות ובשני הסניפים (לחולים כרוניים במחלה מידבקת ולחולי רוח ולנגועים במחלה מידבקת אקוטית) אורגן צוות של ארבעים נשים המתאימות לתפקיד הטיפולי. ל-12 הרופאים הפועלים בקטעים השונים של הגטו צורפו אחיות, אחת לכל רופא, המסייעות לגלות או לטפל בחולים נגועי חרקים."

---

*ראוי לציין, שעד כה נתגלה רק חלק מהמסמכים הנוגעים להקמת הגטו באוהעל, הנסיבות ואורח החיים בו. ניתן לקוות, שיתגלו מסמכים נוספים במשרדי הממשלה השונים ובארכיון של בתי המשפט העממיים. במהלך החקירה נתברר, שאלמונים השמידו כמה תעודות בעלות משמעות. כך גם ארע לפרוטוקול של מועצת העיר אוהעל, שנת 1944: מישהו תלש את הדפים, שלפי תוכן הענינים - נרשמו בהם כל דברי המו"מ הקשורים בהקמת הגטו.

עפ"י ההודעה, לא היה צורך בחומרי חיסון, מאחר ולפני ארבע שנים "כלל האוכלוסיה של הרשות המקומית חוסנה נגד טיפוס", גם תרופות יש די הצורך בבתי המרקחת במקום, אולם חסרים סיד וחומרי הסקה ובנדון נעשו כבר כל הצעדים ההכרחיים.

בגטו של אוהעל הפעילו את מכונת החיטוי של נפת 'קרב־בודרוג' מ-24.4.44 עד 22.5.44. הרופא העירוני, ד"ר סילקאי, הורה לשלם 120 פאנגו' למועצת קיראי־האלמאץ בעד העברת המכונה; פקח התברואה, אנדריאס אראניוש, קיבל 200 פאנגו' עבור 30 ימי עבודה; אישטוואן אורוס, פקח תברואה מקיראי־האלמאץ, קיבל 90 פאנגו' עבור 10 ימי עבודה.

משרד הפנים דאג גם לחולי הנפש היהודיים; הוא פרסם תקנה ב-20.4.44 ולפיה - יישארו לאישפוז במחלקות הפסיכיאטריות רק חולים מסוכנים הזקוקים לטיפול במקום סגור ואילו האחרים המתאימים לטיפול משפחתי חיצוני "יוחזקו במסגרת משפחתית באותם המקומות, אשר הועברו שמה היהודים בהתאם לתקנות."*

בעת ובעונה אחת עם פרסום תקנות התברואה, הוציאו לפועל השלטונות, בעיירות ובכפרים מחוץ לאוהעל אפילו כבר קודם לכן, את "מעצר" חפצי הערך של היהודים. (ביטוי זה מופיע במסמכים לציון הליך, אשר משמעו - החרמת כל נכסי דניידי של אזרחים הונגריים הנחשבים יהודים.) כיסוד ל"מעצר" חפצי הערך שימשה תקנת משרד

הפנים מיום 7.4.44, אשר סווג כ"פנימי". בתקנה נכתב: " היהודים העומדים להעברה **יוכלו לקחת איתם את הכסות שעליהם, לבנים לשתי החלפות, מזון ל-14 יום לאיש ובנוסף עוד חבילה של 50 ק"ג הכוללת כלי מיטה, שמיכות, מזרנים** (כך!); אבל לא - כסף, תכשיטים, חפצי זהב וכדו'" (ההדגשה שלי - א.ק.)

את התפקיד המוטל עליהם ביצעו אנשי המינהל ובייחוד הז'אנדארמריה ללא רחמים. אכזריותם עלתה על זו של ימי האינקווזיציה, כאשר אילצו חוקרים את האנשים המוכתמים בטלאי צהוב ושבורים בגופם וברוחם למסור את כספיהם, תכשיטי כסף וזהב כולל טבעות נישואין, שטיחים ותמונות.

הואיל ורהיטים וציוד מטבח לא היה אפשרי להכניס לחבילות של 50 ק"ג ומה גם, את מירב הלבנים וביגוד נאלצו להשאיר בבתיהם הנטושים, נכנסו היהודים לגטו באוהעל, וגם במקומות אחרים, שדודים ונחמסים.

דרך אגב, תקנת משרד הפנים מס- 6163/1944 חסרת כל בסיס היא, בין בנוגע להעברת היהודים למחנות איסוף ובין בנוגע להחרמת המיטלטלים שלהם.** ראשי המינהל, תת־נציבים, ראשי ערים, נציבים, רשמים בתת־קארפאטיה ובצפון־מזרח המדינה היו דבקים מתמיד בביצוע דייקני של חוקים ותקנות, אולם מאז אמצע אפריל 1944 נשתנה בן רגע הכול; הם הסירו כל דאגה מעליהם, אם היה הנושא ביצוע של תקנות אפליה הפוגעות ביהודים.

נכון, היו מקרים יוצאי דופן, אך לא בזאמפלאן...

---

*מנהל בית החולים המחוזי שלח דו"ח לרופא העירוני הראשי על החולים היהודים המאושפזים. הדו"ח מציין: מאושפזים היו 65 גברים ו-58 נשים, מהם חולי רוח 55 גברים ו-57 נשים. נוספה עוד הערה בסוגריים: "מספרם פוחת והולך מיום ליום עקב שחרורם." (ראה הערה 14 בגרסא ההונגרית.)

**תקנת הממשלה ההונגרית על הצהרת הון של היהודים וחובת ההפקדה של תכשיטי זהב, כסף ופלטינה ועוד אבנים יקרות ופנינים הופיעה בעתון הרשמי ב-16.4.44. לפיכך, הוחרמו התכשיטים באזור פיקוד הז'אנדארמריה של קאשא בטרם פרסום התקנה, אשר בה הוזכרה הפקדה בלבד. ובנוגע לקביעת המגורים הכפויים על היהודים, לתפיסת דירותיהם וקביעת מגורים חדשים פורסמה התקנה רק כעבור שבועיים לערך, ב-28.4.44, בעתון הרשמי. (ראה הערה 15 בגרסא ההונגרית.)

מעצר חפצי הערך של היהודים היה כה מוצלח, שב-20.4.44 הורה התובע מאג'אשי לתת־נציב של המחוז, שזה יצווה בטלפון לרשויות הכפריות הכפופות לו ולראשי העיריות כדלקמן: "יפסיקו הם את העברת חפצי הערך העצורים של היהודים אל המרכז במונקאץ' עד להוראה חדשה. במרכז של מונקאץ' יארך סידור חפצי הערך ימים מספר."

קצין הנפה הראשי בשארוש־פאטאק הגיב להוראת תת־הנציב בזה הלשון: שארוש־פאטאק כבר העבירה למונקאץ' את חפצי הערך של היהודים שנלקחו מהם, בטרם

הגיעה אלינו הוראת האדון תת־הנציב... את התכשיטים המוחרמים ו-9,789.38 פאנגו׳ כבר שלחה המועצה של טיסא־קאראד למונקאץ׳. מהמזומנים המופקעים נכנסו סך 8,657.67 פ. וממכירת הבהמות שנמכרו במכירה פומבית - סך 8,175.65 פ.: בסה״כ - 16,833.32 פ.. מהסכום הנ״ל נוכו 7,043.94 פ. כחוב ציבורי... מהכפר בודרוג־האלום העביר משמר הז׳אנדארמריה המקומי 2,433.63 פ. לטיסא־קאראד ומסר למועצה; לאחר ניכוי החובות נשלח הכסף למונקאץ׳ וזה כלול בסכום הנזכר לעיל בקשר לטיסא קאראד!! (שני סימני הקריאה מופיעים במסמך המקורי - א.ק.) עוד אי־אלו תכשיטים נמצאים בידי שופט הכפר* בודרוג־האלום לקראת העברה...

...במשרד הרשם האזורי בוואג־ארדו מונחים היו כמה תכשיטים, אבל משמר הז׳אנדארמריה של אוהעל העביר אליו לעיר. במשרדי הרשמים של הכפרים הארצאג־קוט, בודרוג־אולאסי, וואמוש־אויפאלו לא היו תכשיטים למסירה.״**

הודעה זו מוכיחה, כי הרשויות האזרחיות והז׳אנדארמריה הוציאו לפועל במהירות ובהתלהבות את ״מעצר״ חפצי הערך של היהודים. זאת ועוד, **הרשויות המקומיות**, מבלי לחכות להוראות הממשלה, **החלו מוכרות** במכירה פומבית מבין הנכסים, שלא הועברו, את בהמות הבית; מן הסתם, מחשבתם היתה, כי היהודים, שיושבו בגטו באורח ארעי״, לא ישובו לבתיהם לעולם ולפיכך בעיות משפטיות לגבי רכישתם לא יתעוררו עוד.

כדאי להזכיר למען השלמת התמונה את חוזר הנהלת האוצר באוהעל, אשר הופץ באיחור ניכר, ב-13.7.44; זה הסדיר את ההליך בקשר לנכסי דלא־ניידי של היהודים. בהסתמך על תקנת שר האוצר, הודיע מ״מ המנהל בהנהלת האוצר המקומית לרשויות הנוגעות לדבר:

- מסירת דירות של יהודים ליחידות צבא הונגרי וגרמני תיעשה רק לאחר ספירת מלאי, אבל לאנשי צבא יחידים אין למסור מיטלטלים כלשהם. למטרת אכסון אנשי צבא מותר להקצות מיטלטלים, אשר זכאים להם אנשי צבא עפ״י תקנות האכסון.
- אסור לראשי הרשויות הכפריות לפתוח דירות מרוהטות של יהודים ולמסור רהיטים למטרה כלשהי.

---

*״שופט״ הכפר נבחר ותפקידו לדאוג לביצוע הוראות הרשויות. (מ.ש.)

**עוד נכתב שם - על ״מעצר״ חפצי הערך של היהודים הודיעו קציני הנפה של טוקאי, סראנץ׳ ו׳קרב־בודרוג׳. עפ״י ההודעה: עמדו להעביר בנפת טוקאי - 7 ארגזים, 9 מזוודות, חבילה קטנה, 12 מכונות כתיבה; בנפת ׳קרב־בודרוג׳ - 50 ארגזים לערך; בנפת סראנץ׳ - 26 ארגזים גדולים, 7 ארגזים קטנים, 2 מזוודות ועוד חפצי ערך מאוחסנים בשקיות ובקופסאות. (ראה הערה 17 בגרסא ההונגרית.)

זו ואף זו, ״ידוע להנהלת משרד האוצר המקומית, **שבמקומות אחדים נמסרו ציוד**

תעשייתי וכלים ללא־יהודים. אם למען אינטרס הכלל הכרחי להוסיף ולהפעיל מפעל תעשייתי כלשהו, ימונה אחראי לניהולו. **אולם, אין כל סיבה והדבר הוא בניגוד לתקנות הקיימות, כי - למשל - ציוד של מפעל לייצור מי סודה יחולק בין יצרני מי סודה אחרים.** (ההדגשה שלי - א.ק.)

ומה גם: "קיים איסור מוחלט על חלוקת מיטלטלים אפילו למטרות סוציאליות. פעילות מעין זו במקומות אחדים היא בניגוד לתקנה. בכמה מקומות נמכרו בהמות, שהיו מקודם בבעלות יהודים. הואיל ועפ"י התקנות חייבות רשויות האוצר למסרן להחזקה, הליך זה של רשויות המינהל אינו תואם גם כן את התקנות. בדרך כלל, אם נמסרו מיטלטלים כלשהם, יואילו־נא לאסוף את הנתונים ולקבל ממבצעי המכירות את כל האישורים על מחיר הקניה ויעד הכסף."*

פרסום תקנה זו היה הכרחי, שכן תפיסת דירות היהודים במחוז זאמפלאן, כמו בשארוש־פאטאק, החלה כבר בסוף חודש מאי. קצין הנפה, אלכסנדר פוזאשארי, העביר פניה ב-24.5.44 אל תת־נציב בורנאמיסה בציון "דחוף" והודיע: תקנת הממשלה בדבר תפיסת דירות היהודים מיום 28.4.44, אשר פורסמה בעתון הרשמי, קבעה, כי ההחלטות על תפיסת דירות של יהודים יש להביא לידיעת בעלי הדירות - "אולם יהודי שארוש־פאטאק הועברו לגטו של אוהעל.ומה גם, חלק הארי מהם הובל משם למקום בלתי־ידוע. לפיכך, אין כל אפשרות להביא לידיעתם את החלטות התפיסה."

על כן ביקש קצין הנפה בדחיפות: "בשים לב למצוקת הדיור ולרצונם של דורשי הדירות המעוניינים להכנס בהקדם למגורים המיועדים להם, היה זה רצוי ביותר להסדיר - ללא התחשבות בערעור - שהחלטות התפיסה תהיינה בנות ביצוע!"

תת־הנציב לא השהה את הדבר ושלושה ימים אחר פניית קצין הנפה, ב-27.5.44, העביר אל שר הפנים את ההצעה. עם זאת, הסתמך הוא על סעיף של תקנת הדירות המאפשר "לתפוס את דירתו של יהודי, אשר **יש לו** כבר באותו יישוב עצמו או באחר **דירה**." (ההדגשה שלי - א.ק.)

תת־הנציב הוסיף: "מכל כפרי מחוז זאמפלאן הועברו היהודים לרובע היהודי של אוהעל ולאחרונה הובלו הם מכאן למקום שמחוץ למחוז. לפיכך, התרוקנו הדירות של היהודים ז.א. **לכל יהודי יש כבר דירה אחרת**." (ההדגשה שלי - א.ק.)

כלום היה זה לעג לרש?...

---

*תת־נציב בורנאמיסא הורה בחוזר לקציני נפה אחדים, שהם יסייעו לאנשי האוצר בעבודת איסוף מיטלטלי היהודים ובספירת המלאי. ואשר בנוגע למסירת דירות של יהודים ליחידות הצבא הגרמני, נתגלו פרוטוקולים על ספירת המלאי בין מסמכי ראש העיר. (ראה פירוט בגרסא ההונגרית הערה 18)

בנוסף לפניתו של תת־הנציב אל שר הפנים, הוא קרא לראש העיר של אוהעל, שהחלטות קציני הנפה בדבר תפיסת הדירות "תימסרנה בדחיפות לתעודתן או תוחזרנה לקציני הנפה תוך ציון סיבות אי־המסירה."

משרד הפנים הודיע על עמדתו לתת־הנציב של המחוז רק כעבור ארבעה חודשים, ב-22.9.44, האומרת, ש"אם היה היהודי דייר בשכירות, בטלו יחסי השכירות עפ"י תקנת 1610/1944, סעיף 12 של רה"מ, על כן הוא לא ייחשב בעל דברים ואין למסור לו את ההחלטה.

אם היהודי לא דייר היה אלא בעליה של הדירה, יש לנסות למסור את ההחלטה, אולם עפ"י החוק xxx.1929. סעיף 56 אפשר להכריז על ביצוע ההחלטה מיד."

ולסיום הפרשה: תת־הנציב שלח את תשובת שר הפנים ביום 2.10.44 לקציני הנפות, לראש העיר של אוהעל ולתובע הראשי של מחוז זאמפלאן.

אכן, טחנות הבירוקרטיה טחנו לאיטן, אבל חוק ומשפט לא נפגעו...

ואשר לשאלת מיטלטלי היהודים שנאספו: מ"מ נציג הצלב האדום ההונגרי באוהעל הפנה בקשה לראש העיר ביום 5.6.44, כי "יואיל הוא למסור לו את כל הציוד של בית החולים היהודי המורחב בגטו, **שנעשה עתה מיותר.** (הדגשה שלי - א.ק.) אני מדגיש במיוחד, כי הייתי מעונין לקבל את כל המכשירים הרפואיים וציוד הרנטגן."

ראש העיר רשם על הצד האחורי של הבקשה את ההערה כדלקמן: "ניתנה הוראה לעשות כן, הפריטים דלעיל נמסרו עפ"י המצאי - 7.6.44.

אם נתהווה צורך, מסוגל היה המינהל העירוני לפעול מהר, לענין וביעילות.

במקרה אחר, פעלה הרשות הממלכתית מעל ראשו של מינהל הרשות המקומית, למשל - הממונה על כוח האדם הרפואי הודיע לתת־נציב של מחוז זאמפלאן, ש"העביר את הציוד הרפואי המופקע והשמור של הרופא היהודי בקיראי־האלמאץ, ד"ר לודוויג אדלר, למרפאה של הצלב הירוק במקום תוך הכנת מצאי מפורט ובאחריות מלאה."

קרה גם, שהרשות המקומית נהגה בדבקות לתקנות בנוגע לטיפול במיטלטלי היהו־דים. ראש העיר של אוהעל פנה ב-30.6.44 אל תחנת משמר הז'אנדארמריה שם השייכת לאזור ה-8 של קאשא, כי "תעביר להנהלת האוצר כמה זוגות אופניים, שנמסרו מקודם לשימוש למפקדת היחידה הנפרדת המטפלת בגטו."

על אף שהורתה מפקדת הז'אנדארמריה ב-23.6.44 לתחנת המשמר שלה, שהיא תוסיף ותחזיק אותם זוגות אופניים ומפקד התחנה אף הסתמך על תקנת משרד הפנים מיום 31.5.44 המורה לספק אופניים ומכונות כתיבה לז'אנדארמריה כמו ליחידות הצבא מרכוש היהודים", היא נאלצה להעביר את זוגות האופניים האלה להנהלת האוצר. מעבר לדף מופיעה ההערה הבאה: " זוגות האופניים הועברו, אין כל צורך בטיפול נוסף, לארכיון. - 8.8.44".

ובאשר לאחסון מיטלטלי היהודים שנאספו: מפקד מכבי האש של אוהעל הודיע לראש העיר ב-14.7.44 - "היום ערכתי ביקורת בטיחות בבית הכנסת היהודי ובחצרו.

הנני קובע, שרהיטים וכלי מיטה רבים נערמו שם באורח בלתי תקין בערבוביה ואם תפרוץ שם דליקה לא נוכל לכבותה באמצעים העומדים לרשותנו ולא זו בלבד, שאת החפצים הזרוקים שם ללא כל סדר, אלא אף את בית העיריה הסמוך לא נוכל להציל. במקרה של התקפה אווירית די בפצצת תבערה קטנה ביותר, שהחפצים המאוחסנים ללא כל סדר ובכמות ללא שעור יישרפו כליל."

על סמך בדיקתו סיכם מפקד מכבי האש בחמש נקודות את כל הטעון תיקון למניעת דליקה אפשרית ומ"מ ראש העיר נתן את הסכמתו בהתחשב בכך "שאינטרס המדינה הוא, כי החפצים המצויים שם (בבית הכנסת ובחצרו - א.ק.) יגיעו ליעדם בשלמות."

מהו היעד ומה ארע לחפצים שאוחסנו שם תוך ספירת מלאי - כדברי המסמכים - לא ידוע.

* * *

ראוי לעיון מיוחד ענין בעלי הפטור מתחולת "חוקי היהודים" וגורלם של מבקשי הפטור.

מצבם של אלה האחרונים היה חד־משמעי: זה שלא קיבל את הפטור עד 19.3.44, "הבקשה לפטור מהחלת החוק עליו" לא תידון.

ראש העיר לא נענה לבקשתה של אלמנת סלומון וולטנר, תושבת אוהעל, לאשר את פעילותו האנטי־מהפכנית של בעלה המנוח ב-1919.* הוא סירב להנפיק תעודה על כך, על אף שהאשה הוכיחה את טענתה באישור בית הכלא של אוהעל, ש"בית המשפט (קומוניסטי) הטיל עליו (על בעלה) מאסר של 8 ימים בגלל פעילות אנטי־מהפכנית ואת עונשו ריצה בבית הכלא של אוהעל." סיבת הסירוב להנפקת התעודה: "אין הנהלת העיריה יודעת, שהמנוח עסק בפעילות אנטי־מהפכנית ואין כל אסמכתא במשרדי העיריה לאישור הדבר..."

את אישור של בית הכלא ראה ראש העיר כאילו אינו קיים...

מצבם של אלה, אשר ביקשו את הפטור לא באביב 1944, אלא המסמך נמצא כבר בידיהם מזמן, היה שונה. לדוגמא: אשתו של מיקלוש רייך, אשר החוק היהודי לא חל עליו בהיותו יתום מלחמה ולפיכך גם היא לא נחשבה יהודיה, ועל סמך זה ביקשה האשה ב-2.5.44, שתורשה לשוב מן הגטו למגוריה המקוריים.-

אלמנת לאיוש כהן, שהועברה עם בנה מארדו־באנ'א לגטו של אוהעל הגישה בקשה ב-21.4.44 בצרוף אישור "אלמנת מלחמה", שהיא בתור זכאית לפטור אינה נחשבת יהודיה.-

את אשתו של יאנוש פאלוצ'יק העבירו מאולאס־ליסקא לאוהעל. בעלה נוצרי והיא עצמה התנצרה 17 שנה קודם לכן ולפיכך לא נחשבת יהודיה עפ"י החוקים; היא הפנתה

בקשה ב-16.4.44, שתורשה לשוב לכפרה.

---

*הכוונה לימי השלטון הקומוניסטי קצר הימים בהונגריה. (מ.ש.)

אלמנת ארמין פרידמן הציגה הודעה של משרד כהני הדת הצבאיים המעידה, שבעלה נפל בחזית בשל "פגיעת רסיס פגז" והיא נחשבת אלמנת מלחמה. אישור זה הוכר בבודרוג־קאראסטור; תחילה הניחוה השלטונות בביתה ורק "לאחר מכן" הועברה היא לגטו באוהעל. האשה ביקשה ב-19.5.44 באמצעות מועצת היהודים לקבוע לה את הפטור ולתת לה הרשות לשוב עם ילדיה - אווא, אנדור, לאסלו, יוליאנה ואיראן - למגוריה "הסדירים".

מקרה נדיר היה המעשה של בארנאט וויינשטוק: "מפקדת משטרה של אוהעל התירה לב. וויינשטוק עפ"י החלטה מס' 17/1944 לשוב לצ'ורגו* עם אשתו וילדיו, הואיל ומגיע לו פטור מכל התקנות המגבילות.

אולם, משמר הז'אנדארמריה עצר את הנ"ל אחר שובו הביתה, העבירו לרובע היהודי ומאז הוא נמצא שם."

ראוי לאיזכור מיוחד: עפ"י הארכיון הצבאי, צוין ב. וויינשטוק פעמיים לשבח במדלית כסף גדולה (דרגה א') ופעם במדלית כסף קטנה (דרגה ב') ועוד במדלית ארד על מעשה הגבורה שלו (במלחמת העולם ה-1).

זאת ועוד, צירפה מועצת היהודים את אישור "המפלגה ההונגרית המאוחדת" בקאשא על התנהגות וויינשטוק בימי השלטון הצ'כוסלובקי.** במשרד ראש העיר נרשם על הבקשה: "יש לקבוע, אם הוא עודנו כאן?" לאחר מכן הועברה הבקשה אל קצין הנפה של אוהעל וזה האחרון הודיע לב-20.6.44 לראש העיר, "מכיוון שהעברתו של הנ"ל מכאן כבר התבצעה, אין לי מה לעשות בנידון."

את הבקשות שלחה מועצת היהודים למפקדת המשטרה וזו העבירה לתת־נציב של המחוז. זה האחרון לא נגע בהן כלל, אלא שלח אותן אל מפקדת הז'אנדארמריה בצירוף שאלה: "נא להודיע, האם מצויים מגישי הבקשות עודם בגטו של אוהעל או שמא נעשו הבקשות בינתיים בלתי־אקטואליות."

את הבקשות החזירה מפקדת הז'אנדארמריה ב-9.6.44 לתת־נציב של מחוז זאמפלאן בהערה: "ב-3.6.44 כבר הועברו מהגטו של אוהעל כל היהודים ולפיכך נעשו הבקשות בלתי־אקטואליות."

המעשה הבא הינו יוצא דופן כדוגמא לטיפול בעניני היהודים: קצין הנפה של שארוש־פאטאק שלח לראש העיר של אוהעל את מסמכי אשת יאנוי אלאפאנט, תושבת הכפר, שהיתה נתמכת משרד הבטחון. מן הסתם, היא נהנתה מפטור על סמך מסמכים אלה. ראש העיר החזיר את המסמכים ב-24.5.44 בתוספת הערה: "**נתמכת משרד הבטחון**

יצאה מאוהעל למקום בלתי ידוע ומכיוון ששהותה של הנ"ל באוהעל היתה זמנית בלבד, נא להניח את המסמכים בארכיון." (ההדגשה שלי - א.ק.)

---

*הכפר צ'רגו' השתייך לצ'כוסלובקיה עד 1938 - מ.ש.

**קאשא השתייכה לצ'כוסלובקיה עד 1938 - מ.ש.

אחר גירוש תושבי גטו אוהעל עוד נותר מה לעשות לאנשי המינהל. דירות היהודים, שמירת המיטלטלים ומסירתם לשימוש העסיקו משך חודשים את הרשויות למיניהן. פרשיות אחדות עשויות להעיד על הרוח הבלתי־אנושית, כפי שהיא משתקפת במסמכים השונים. כך למשל, ענין התשלומים לגמלאי המחוז היהודיים - מספרם לא היה רב בוודאי. קופת החיסכון של הדאר החזירה ורשמה מחדש את תשלומי הפנסיה בחשבון קרן הגמלאים של המחוז בתוספת הערה, כי "הגמלאי עבר למקום מגורים בלתי־ידוע"

תת־הנציב של המחוז פנה ב-21.7.44 אל שר הפנים, יארוש, וכתב, "מאחר והמצב נעשה קבע, לא אוסיף עוד להוציא הוראות תשלום לגמלאים היהודים עד להוראה חדשה. נא להורות, אפוא, אם עלי **לבטל אחת ולתמיד את תשלומי הגמלאים בשים לב לכך, שעל פטירתם האפשרית לא אוכל לקבל כל הודעה.**" (ההדגשה שלי - א.ק.)

ראשי המחוז והרשות המקומית האחראים טענו תכופות אחר 1945, שלא היה להם חלק במעשי האכזריות ורק אנשי הז'אנדארמריה אחראים ומה גם, הם אף לא ידעו, אשר יארע ליהודים שהועברו מכאן;

כתובים אלה סותרים את כל דברי הסנגוריה על עצמם...

המסמך האחרון הכרוך בגטו אוהעל הוכתר בכותרת הרשמית כדלקמן:

"הרי יומן ההוצאות בנוגע לקביעת מגורי היהודים - הכולל שבעה (7) עמודים ממוספרים מיספור כפול."

להלן מוזכרים נתונים אחדים בציון הנושא והסכום:

9.5.44	מחיר הובלת מזון ברכבת עבור מועצת היהודים	299.80 פ.
9.5.44	חשבון בית מסחר לחומרי בנין, גאזא אסראני	120.-- פ.
11.5.44	מחיר הובלת מזון ברכבת עבור מועצת היהודים	87.60 פ.
19.5.44	חשבון ה'צרכניה של פקידי הרשות' (עבור מזון)	3255.-- פ.
24.5.44	מחיר השימוש במכונת Fekalia*	1650.-- פ.
3.6.44	חשבון ה'צרכניה של פקידי הרשות' (עבור מזון)	791.-- פ.
9.6.44	מחיר השימוש במכונת Fekalia*	1980.-- פ.
16.6.44	תשלום ימי עבודה ואיסוף גדרות הגטו 8-14.6.44	339.-- פ.
23.6.44	תיקון ריצוף רחובות הגטו	246.-- פ.

30.6.44	תיקון גדרות הגטו	307.-- פ.
10.7.44	חשבון בית מסחר לחומרי בנין, גאזא אסראני	41.60 פ.
	מחיר לוחות עץ	1161.30 פ.
	מחיר 740 ק"ג סיד	1642.15 פ.
14.7.44	פירוק גדרות הגטו	262.-- פ.

סיכום: הכנסה 50,000 פ. - משרד הפנים,
הוצאה 50,191.16 פ. בודאפאשט - אספקה לבידוד
היהודים במחנה

במילים אלה חתמה הרשות המקומית את קורות גטו אוהעל.

---

* מכונה לניקוי מחראה

XI
קהילות ישראל בזאמפלאן

בדיון הכללי על תולדות יהודי מחוז זאמפלאן אי־אפשר היה לתאר במקביל את קורות עשרות הקהילות הכפריות והפזורות הקטנות יותר במחוז, ומכאן יצא ההכרח להציב להן גל־עד נפרד בפרק זה.

נהוג מאז שנות ה-50, ששארית הפליטה של זאמפלאן בישראל מתכנסת לאזכרה אחת לשנה בחודש אייר. לאחר שמבכים ומספידים את קדושינו, משמיע חזן תפילת אשכבה ומקריא רשימה של הקהילות האבודות. רשימה זו הורכבה על פי הודעות השרידים - שארית הפליטה - אלא שאין לדעת עוד היום, אם רשימה זו אכן מלאה. מכל מקום, מציינת היא שמות של כפרים, אשר על תושביהם היהודים אין בידי מידע, ועם זאת מזכיר "פנקס הקהילות - הונגריה" סניפי קהילות, ששארית הפליטה מהם לא הודיעו משום־מה על קיום יהודים ביישובים אלה.

בכוונתנו לצאת ידי החובה של העלאת זכרם של כל אחינו בני ישראל בזאמפלאן ועל כן נזכיר שמות כפרים משני המקורות הללו. הואיל ועיקרו של החיבור דן ביהודי בירת המחוז, אוהעל, אשר בה היתה וזקהילה הגדולה ביותר, יושמט בסיכום זה כל דבר נוסף אודותיה.

בכפרים קטנים רבים התגוררו יהודים ספורים בלבד וחיי קהילה לא התפתחו בהם; אולם שם הם בילו את ימיהם, הרוויחו את לחמם בזיעת אפם ומשם הובלו לאבדון. זכרם לטובה, אף אם דרך של רישום שמות הכפרים בלבד, בהם חיו כמה דורות. הרשימה כוללת גם אי־אלו כפרים, שצורפו להונגריה בעקבות הסכם ווינה ותושביהם היהודים רוכזו בגטו אוהֶעל. הואיל וקורות הקהילות והפזורות המעטות הללו חורגות מנושאו העיקרי של חיבור זה, המסכם את קורות מחוז זאמפלאן ה"טריאנוני", נסתפק לדידם בציון שמות היישובים בהתאם לרשימה דלעיל.

היתה משום אחדות רבה בקורותיהם ובגורלם של יהודי הכפרים. המומנטים המשותפים כמעט לכולם הם אלה: ראשית התיישבותם במקום במאה ה-18, אליו באו היהודים לרגל עסקי גפן ויין; רבים נעשו עובדי אדמה וכרמים, אחרים שלחו ידם בעיסוקים נפוצים כמסחר, רוכלות ומלאכה. בעת פילוג הקהילות הגדירו אלה את עצמן - ללא יוצא מן הכלל - אורתודוכסיות. מכל האמור לעיל יוצא, שביישוב הקטן בותר היו מקווה, "חדר", בית עלמין, שוחט ומלמד. בשנים 1941-1942 גויסו כל גילאי יוצאי הצבא לפלוגות העבודה. חלק ניכר מהם נפלו חלל או נרצחו בידי אנשי סגל הפיקוד ההונגרי ובכפרים נותרו בני נוער, נשים, ילדים וזקנים.

אחר הכיבוש הגרמני גורל זהה פקד אותם: הם כונסו בבתי הכנסת והועברו לגטו אוהעל.

★ ★ ★

★ Bekecs — כפר בנפת סאראנץ'. מאז המאה ה-18 חיו כאן יהודים ומסוף המאה הקודמת ואילך היה מספרם כמאה נפש. קהילה קטנה זאת בנתה בית כנסת, קיימה חברא קדישא ו"חדר", והיתה סניף לקהילת סאראנץ'. אחר הכיבוש הגרמני הועברו התושבים היהודים לגטו אוהעל. ממחנות הריכוז ומפלוגות העבודה שבו כעשרה.

★ Bodrogkeresztur — כפר בנפת טוקאי. ראשוני היהודים התיישבו בו במאה ה-18; עיקר עיסוקם היה תיווך מוצרי חקלאות, לרבות יין. הכפר התפרסם על הירידים שנערכו בו, אליהם הגיעו סוחרים ובעלי מלאכה מהארצות הסובבות. בימי הרבי המפורסם, מו"ה ישעיה שטיינר, הרוויחו יהודים רבים את לחמם כבעלי עגלות, הם הסיעו את האורחים שבאו לבקר ואף פתחו מסעדות לשרותם של אלה ואחרים. בימי מלחמת העולם הראשונה באו למקום פליטים מגאליציה, והדבר היה לצנינים בעיני בני הכפר. ההסתה האנטישמית גברה ובימי "הטרור הלבן" רצח חייל משוחרר משפחה יהודית שלמה.

הקהילה נוסדה, כאמור, עוד במאה ה-18, החברא קדישא ב-1767 ובאותם ימים הוקם גם בית העלמין. פעלו עוד חברה לגמילות חסד, חברת ש"ס והנוער התאגד במסגרת "תפארת בחורים". שני סניפים היו לקהילה: Szögi ו-Bodrogkisfalud. בית הכנסת הראשון נבנה ב-1767, ולאחר שעלה באש ונשרף הוקם ב-1906 בית הכנסת החדש. לחסידים היה בית תפילה נפרד.

רבנים ידועי שם שרתו את הקהילה: מו"ה אליעזר לונדון ומו"ה ישראל ווארמן, שניהם פעלו בסוף המאה ה-18. מו"ה אברהם (אביש) טננבאום נאלץ לעזוב את הכפר, כי בא מגאליציה, ועם צאתו ב-1815 הלכו עימו רבים מחסידיו. מו"ה משה גינז שלזינגר פרסם ספר בשם - "חוט המשולש" על פרקי אבות, אשר הוציאו לאור בנו, מו"ה חיים אלטר שניספה בשואה. בסוף המאה הקודמת הגיע מליסקא מו"ה ישעיה שטיינר, תלמידו של הרב צבי הירש פרידמן, שנאמניו באו אליו - כאמור - גם ממרחקים. הרבי אירגן את העזרה לפליטי גאליציה בימי מלחמת העולם הראשונה. חסידיו ייחסו לו כוח על־טיבעי, ביקשו את עצתו ובייחוד נשים. בבית העלמין מצוי קבר בן למעלה מ-200 שנה ויש האומרים, כי הבעל שם טוב מונח שם.
בקהילה פעלו תלמוד תורה וישיבה. אחר מלחמת העולם הראשונה הוקם בכפר סניף של ההסתדרות הציונית.

זמן קצר אחר כניסת הגרמנים ריכזו את כל היהודים בבית הכנסת ומשם הועברו לגטו של אוהעל. חפצי הערך שלהם הוחרמו ואת נכסיהם חילקו מיד בין תושבי הכפר, בעוד הם נשאו עימם חבילה קטנה בלבד. כ-700 נפש היה מנינם ומהם פחות ממאה נותרו בחיים.

★ Cigánd — כפר ב"קרב־בודרוג". היהודים התיישבו בו בתחילת המאה הקודמת. פרנסתם היתה כרוכה בתיווך מוצרי חקלאות. בדרך כלל שררו יחסי שלום עם תושבי הכפר. לפני מלחמת העולם הראשונה היתה הקהילה סניף של קיראי־האלמאץ. את בית הכנסת בנו ב-1920. פעלו שם גם חברא קדישא, תלמוד תורה, "חדר" ובית ספר.

אחר הכיבוש הגרמני העבירו את היהודים בעגלות לגטו אוהעל עם רבם, מו"ה דוד נוימן. כ-200 נפש היו ולאחר עבודת הכפיה, הגירוש והרציחות שבו כ-30 בלבד.

★ Erdöbénye — כפר בנפת טוקאי. יהודים התיישבו כאן במאה ה-18. הם עסקו בגידול גפן ובייצור יין, במלאכה ובמסחר. קהילתם היתה סניף של אולאס־ליסקא. הם קיימו חברא קדישא, גמילות חסד, בית ספר ו"חדר", בעוד הנוער התאגד ב"תפארת בחורים". בימי "הטרור הלבן", אחר מלחמת העולם הראשונה, נשדדו חנויות והציקו לתושבים היהודים. אחר הכיבוש הגרמני העבירו אותם קודם לטוקאי ומשם לגטו אוהעל. כ-150 יהודים חיו בכפר, מהם כ-10 נותרו בחיים. את חמישה־עשר ספרי התורה, שהיו בבית הכנסת, הציל והסתיר תושב הכפר עד יעבור זעם.

★ Gesztely — כפר בנפת סאראנץ'. ראשוני היהודים באו לכפר עוד במאה ה-18. בני הקהילה, שהיתה מסונפת לזאראנץ', היו סוחרים ובעלי מלאכה. נבנו כאן בית כנסת, מקווה וגם "חדר". לימים, הקימו כאן יהודים בית חרושת למלט וטחנה. כאחרים אף הם סבלו מיחסה של אוכלוסית הכפר בימי ה"טרור הלבן". יהודי הכפר Ujcsanálos קיבלו מכאן את שרותי הדת ועל השחיטה הכשרה דאג השוחט של קהילה זו. עם הכיבוש הגרמני הועברו יהודיה כפר לגטו של אוהעל. כ-70 נפש היו וכ-15 ניצלו.

★ Hernádnémeti — מאז המאה ה-18 חיו ביישוב זה יהודים. עיסוקם היה במלאכה זעירה, אבל הם עבדו גם בשדות או היו לממונים באחוזות הגדולות. ברשות אחד מיהודי המקום עמדה טחנת קמח. למרות מיעוט מספרם, נבנה בית כנסת והוחזק בית עלמין. בימי "הטרור הלבן" ארעו מספר מקרי שוד ונתערערו יחסי השלום. מ-1938 נדחקו יהודי הכפר מפרנסותיהם; נלקחו משקיהם והופקעו הפונדקאות שבידיהם. משפחה אחת גורשה מהכפר ב-1940. עם בוא הכיבוש הגרמני הועברו תושבי המקום לגטו אוהעל. מ-11 נפשות ארבע ניצלו.

★ Láca — כפר בנפת "קרב־בודרוג". בסוף המאה הקודמת התיישבו בו יהודים, אשר מנו ערב השואה כ־60 נפש. גורלם נחתם במחנות העבודה ובגטו אוהעל. אין ידיעות על מספר הניצולים.

★ Legyesbénye — הקהילה היתה מסונפת לסאראנץ' והיא קיימה בית כנסת, מקווה ובית עלמין. מאז המאה ה־18 גרו בכפר יהודים, שעסקו במסחר, במלאכה ובעבודת אדמה. כ־60 נפש היו. הם הובלו לגטו אוהעל. ממחנות עבודת הכפיה והגירוש שב קומץ אנשים בלבד.

★ Mád — הקהילה נוסדה עוד במאה ה־18. מו"ה משה וולף ליטמן היה רבה הראשון. בית הכנסת נבנה ב־1798. עיסוקם העיקרי של יהודי מאד היה קשור בייצור יין ושיווקו. מתחילת קיומה של הקהילה הורגשה בה נטיה לחסידות. מו"ה עמרם רוזנבאום עלה ארצה בשנות ה־20 במאה הקודמת. הקהילה נאבקה מראשיתה נגד

כל השפעה זרה והתבוללות. רבניה המפורסמים היו מו"ה אברהם יהודה שוורץ, מו"ה עמרם בלום, ומו"ה נפתלי שוורץ. אל הישיבה שבכפר זרמו צעירים מכל רחבי הונגריה. סימן מובהק לחיים היהודים הערים, שבמשך שלוש מאות שנה פירסמו רבני קהילת מאַד ודייניה 25 ספרים עבריים.

במלחמת העולם הראשונה נפלו בשדות הקרב 12 חיילים מבני הקהילה. ב־1940 גורשו שלוש משפחות לקמנץ־פודולסק ושם נרצחו. אחר הכיבוש הגרמני רוכזו היהודים בבית הכנסת וממנו הועברו ברכבת לגטו אוהעל. מבין 450 יהודי הכפר ניצלו כ־90.

את קורות יהודי המקום העלה על הכתב אריה לוי בשם - ספר זכרון ליהודי מאַד, ירושלים, תשל"ד.

★ Megyaszó — כפר בנפת סאראנץ'. היהודים התיישבו בו במאה ה-18. הם היו בעלי כרמים ומשקים חקלאיים. הקהילה עמדה כבר ב-1812 וקיימה בית כנסת, מקווה, בית עלמין ו"חדר". גם כמסונפת לסאראנץ' נתנה היא שרותים ליהודי הכפרים Baksa ו-Alsódobsza. אחר הכיבוש הגרמני כינסו אותם בבית הכנסת ומשם הועברו לגטו אוהעל. בקהילה היו כ-100 נפש וכעשירית מהן ניצלה.

★ Monok — כפר בנפת סאראנץ'. התיישבות יהודית בכפר החלה מאמצע המאה הקודמת, אולם יהודים אחדים חיו בו גם מקודם. הם היו סוחרי תבואה, בעלי משקים ובעלי מלאכה. מונוק הוא כפר הולדתו של לאיוש קושוט והיהודים נטלו חלק מתמיד בחגיגות לזכרו של גדול האומה ההונגרית. הקהילה קיימה חברא קדישא, גמילות חסד, מקווה, תלמוד תורה, "חדר" ובית ספר. כוח החיות של הקהילה הקטנה התבטא בתחומים רבים כגון, בסעודה השלישית של ימי שבת השתתפו דרך קבע תלמידי בית הספר עם תכנית אמנותית.

ב-1941 העבירו את כל יהודי הכפר לטאייא לבדיקת תעודותיהם ורק כעבור יומיים הניחו לנפשם. אחר הכיבוש הגרמני העבירו את בני הקהילה, כ- 60-70 איש ואישה, לגטו אוהעל. מבין המגורשים שבו שתי נשים בלבד. את בית הכנסת הן מצאו חרב וספרי התורה התגוללו באשפתות.

★ Olaszliszka — כפר בנפת טוקאי. ההתיישבות היהודית החלה עוד במאה ה-18. גידול גפן, ייצור יין והסחר בהם הניעו את היהודים לשבת כאן. הקהילה הוקמה ב-1810 ובית הכנסת באמצע המאה הקודמת. שני כפרים - Sára ו-Vámosújfalu היו מסונפים לה. בית הספר נפתח ב-1872 ועליו נוספו עוד תלמוד תורה וישיבה. בקהילה פעלה אגודת נשים והופעל בית מחסה לעניים. יחידה במינה היתה החברה לקנין ספרים, שקידמה את הישיבה.

ב-1940 בא לליסקא תלמידו הנאמן של ישמח משה, מו"ה צבי הירש פרידמן. הוא הביא עימו את אורח חייו של רבו המפורסם ובנה בכפר מרכז חסידי. ר' צבי הירש

היה איש מצניע לכת, מתנזר, חכם ובעל לב חם - ממשיך דרכו האמיתי של ר' משה טייטלבאום. ליסקא נעשה מקום לעליה לרגל. הרבי לא אבה לקבל שכר אלא פורינט אחד בלבד לשבוע. את הכסף שקיבל ממבקריו מסר לקהילה וחילק בין העניים. מתוך יוזמתו בנתה הקהילה בית כנסת גדול בעל 500 מקומות; אולם הטיפחה - אבן קורת התיקרה - לא הושמה במקומה כדי לסמל את אי־השלמות - זכר לחורבן הבית. כמו כן הורה הרבי לבנות את ביתו ללא יסודות, סמל למגורי ארעי בגולה.

ר' צבי הירש היה גם סופר פורה. "אך פרי התבואה" יצא בשתי מהדורות וזה כולל דרושים ופירושים לתורה. דרשותיו והספדים שנשא כלולים ב"הישר והטוב"; סיפורי מעשיות ומקצת דברי ימים כינס בספר "דרכי הישר והטוב". הוא הלך לעולמו בי"ד באב תרל"ד (1874). ל"יאהרצייט" שלו באו מתמיד יהודים באלפיהם.

לאחר מות הרב הגדול החלה הקהילה לרדת מגדולתה ורק בקושי היתה מסוגלת להוסיף ולקיים את מוסדותיה, וביניהם הישיבה שנשאה אופי חסידי. את כס הצדיק ירש חתנו, מו"ה חיים פרידלנדר, אשר אף הוא משך בעט הסופרים. הוא פירסם את "טל חיים" - דרושים על התורה והמועדים ואת "טל חיים וברכה" - הכולל חידושים על סוגיות הש"ס. אחריו נתמנה לרב בנו, מו"ה צבי הירש פרידלנדר.

על אף שמקהילה קטנה זו גויסו במלחמת העולם הראשונה 36 איש ועשרה מהם נפלו חלל בחזיתות, לא עברו עליה השנים שלאחר המלחמה בשקט ובשלווה. ב-1925 הואשם הרב פרידלנדר בזיוף כספים, ואף כי בית המשפט זיכה אותו מכל אשמה - היתה זו הזדמנות טובה לליבוי היצרים. מאז 1941 ואילך הורע מצב היהודים בכפר ובכלל הארץ. הגברים גויסו לפלוגות העבודה ולאחר הכיבוש הגרמני הועברו כל בני הקהילה לגטו אוהעל. כ-200 יהודים חיו בליסקא ומהם שבו 15 לאחר עברם את השאול עלי אדמות.

★ Ricse — כפר בנפת "קרב־בודרוג". מאז תחילת המאה הקודמת חיו כאן יהודים. הם היו סוחרים, בעלי מלאכה, עובדי אדמה ובעלי טחנת קמח ומנסרה. מאז מלחמת העולם הראשונה נעשתה הקהילה עצמאית והמקום הפך מרכז ליהודי כפרים אחרים באזור:
Kis-, Nagyrozvágy, Karcsa, Karos, Cseke, Zemplénagárd, Dámóc, Bodrogsemjén ו-Révleányvár. בית הכנסת נבנה בסוף המאה הקודמת והקהילה קיימה מקווה, תלמוד תורה, "חדר", ישיבה ובית ספר. הנוער חי חיים פעלתנים מאד והיה בעל נטיה ציונית.

ב-1939 עברו דרך הכפר יחידות מחבלים בלתי־סדירות, שנשלחו על ידי הממשלה ההונגרית לזרוע בהלה בצ'כוסלובקיה טרם חלוקתה, ואלה שדדו והציקו הרבה ליהודי הכפר.

מבין רבניה פירסם מו"ה נתן ליברמן את "אמרי דעת" על המשניות וכתב הגהות על קטע בספר "השיב משה" של משה טייטלבאום. רבה האחרון של הקהילה היה

מו״ה שמשון סגל ביליצר, שמילא גם את תפקיד השוחט. מלכתחילה נטו בקהילה זו לחסידות. כ-170 יהודים היו בכפר ואחר הכיבוש הגרמני הועברו לגטו אוהעל. ממחנות הריכוז ועבודת הכפיה שבו 45 איש ואשה.

★ Sárospatak — אחד היישובים העתיקים במחוז. יהודים התיישבו בו במאה ה-18; את תקנות החברא קדישא קבעו בסוף אותה מאה והמצבה הראשונה בבית העלמין אף היא מעת זו. רבה הראשון היה מו״ה צבי הירש הכהן, ששירת את עדתו בעשור השלישי במאה הקודמת. אחריו בא מו״ה שמעון הכהן שאטין, אשר טרם בואו לפאטק היה במאד ובטוקאי. את פסיקותיו בהלכה של מו״ה ישעיה כץ ביירון הזכירו רבים והוא הביא כבוד ויקר לקהילתו. מו״ה ישעיה ארנפלד פירסם דרושים על התורה, בעוד רבה האחרון של הקהילה, מו״ה אפרים פישל פישר, הלך כבר בדרכים חדשות. הוא נעשה תועמלן נלהב של שמשון רפאל הירש, תירגם מכתביו לשפה ההונגרית וצידד בדרך האורתודוכסיה הנאורה.

את בית הספר פתחה הקהילה ב-1886 מכספי קרן גולדבלט. החסידים לא פרשו, אבל הקימו לעצמם בית מדרש נפרד על שפת הנהר בודרוג.

יחסי שכנות תקינים שררו בדרך כלל עם אוכלוסית הכפר. על פי המסורת הצילו זקני העדה את היישוב מחורבן בשנת 1848. כאשר עבר בפאטאק הצבא הרוסי, יידו תלמידי הקולֶגיום אבנים בחיילים. הרוסים התכוונו להפגיז בתותחים את הכפר כתגובה, אולם משלחת יהודית מכובדת הצליחה לשכנע את הקצינים לחזור בהם ומנעה את רוע הגזרה.

בכפר פעלו תלמוד תורה וישיבה, אשר ראשה האחרון היה מו״ה אליעזר שוורץ. אגודת הנשים בקהילה נוסדה עוד בסוף המאה הקודמת. בשנים 1935-1936 בנו ליד בית הכנסת הגדול בית תפילה חורפי.

מ-1939 סבלו בני הקהילה הטרדות שונות. מספר משפחות שגורשו מן המקום ונרצחו מעבר לגבול בידי אוקראינים היו הקורבנות הראשונים במסכת ארוכה של נגישות. ההגבלות הכלכליות פגעו קשות באוכלוסיה היהודית, הרי חלק ניכר בה היו סוחרים ובעלי מלאכה.

מתחילת שנות ה-40 נעשה פאטאק מרכז לפלוגות העבודה, אשר אנשיהן הועסקו במקום בבניית שדה תעופה ומכאן נשלחו לחזית באוקראינה. אחר כניסת הגרמנים אספו את יהודי הכפר בבית הכנסת. רבים עונו כדי לאלצם להודות, היכן הסתירו את דברי הערך שלהם. לאחר מכן הועברו הם לגטו אוהעל ברכבת ושם נחתם גורלם. כ-1100 נפש היו בני הקהילה ומהם ניצלו כ-150. מנהל הפקולטה התאולוגית של הקולגיום הסתיר והציל 16 ספרי תורה.

★ Szegilong — כפר בנפת טוקאי. התושבים היהודים התפרנסו מעבודת אדמה בשדות ובכרמים, ממסחר ומכירת יין בפונדקאות. הקהילה היתה מסונפת לבודרוג־

קאראסטור ומשם קיבלה את השרותים הדתיים. בכפר עמד בית תפילה קטן ושוחט דאג לשחיטה כשרה, ואשר היה גם מקרי דרדקי. כ-70 יהודים חיו כאן. אחר הכיבוש הגרמני הועברו לגטו אוהעל. עם עבור הזעם שבו שנים־עשר; הם מצאו את בית התפילה חרב. שארית הפליטה הקימה גל־עד לזכר קדושי הקהילה.

★ Szerencs — הקהילה הוקמה בסוף המאה ה-18. לבנית בית הכנסת החלו עורכים היהודים מגבית ב-1809 וכעבור שנים מספר ניסחו את תקנות היסוד של הקהילה. החברא קדישא נוסדה עוד שנה קודם לכן בעת ובעונה אחת עם הישיבה. רבניה הידועים של הקהילה היו מו"ה עמרם ביליצר ובנו מו"ה פנחס סג"ל. שניהם מוזכרים תכופות בספרות שו"ת. מו"ה מנחם הלוי פולק פרסם ספר ידוע בשם "חלק לוי".

קהילת סאראנץ היתה מרכז לסניפים רבים ובהם: Legyesbénye, Bekecs, Ujcsanálos ,Taktaszada, Megyaszó, Hernádnémeti, Tiszaluc ,Taktharkány, Zombor, Girincs, Gesztely, Ond, Beczék, Sajóköröm, Sajóhidvég .Sóstófalva, Hernádkak, Sajókesznyéten,

בקהילה פעלו חברה לגמילות חסד, חברת סנדקאות וקרן להכנסת כלה.

אחר כניסת הגרמנים, בשמיני של פסח, כינסו את היהודים בבית הכנסת ומשם הועברו לגטו מישקולץ. העיר שוכנת 25 ק"מ מסאראנץ, קרובה אליה מאוהעל - בירת המחוז. כאלף יהודים חיו בה לפני השואה, כ-140 ניצלו.

★ Taktaharkány — כפר בנפת סאראנץ. מתחילת המאה הקודמת חיו כאן יהודים. פרנסתם היתה על מסחר, מלאכה ועבודת אדמה. הקהילה קיימה בית כנסת, מקווה ובית עלמין והעסיקה שוחט, שהיה גם מקרי דרדקי ב"חדר". מאז 1938 הכבידו השלטונות את ידם על הסוחרים והם נושלו מפרנסתם. אחר הכיבוש הגרמני הועברו יהודי הכפר לגטו אוהעל. מאוכלוסיה של כ-70 נפש נותרו בחיים 5 נשים.

★ Tállya — כפר בנפת סאראנץ. בתחילת המאה התיישבו יהודים במקום בתמיכת בעלי האחוזות. האוכלוסיה המקומית נהגה באיבה גלויה כלפיהם, כי ראו בהם מתחרים בלתי רצויים. היהודים חכרו כרמים, סחרו בענבים וביין ועסקו במלאכה. ב-1867 פרשו החסידים מן הקהילה, אבל חזרו בהם כעבור זמן לא רב. Rátka, Golop ו-Monok היו סניפים לקהילת טאיא. היא ייסדה חברא קדישא, קיימה מקווה ו"חדר" ובמסגרתה פעלו חברת ש"ס ו"תפארת בחורים" לבני הנוער. בכפר נבנו שלושה בתי כנסת. בנית החדש שבהם נסתיימה ב-1890. ייחד את בית התפילה ארון הקודש, שהתנשא לגובה של 9 מטרים ומכוסה היה פרוכת יקרה, מתנת הרוזן אנדראשי בן המקום.

רבני הקהילה היו ידועי שם: מו"ה דוד יהודה רוטנברג, שפרסם דרושים על התורה בשם "תהילה לדוד"; מו"ה משה אהרן פרידמן כתב את "ספר האמרות". רב גדול וצדיק היה מו"ה חיים גרשון כ"ץ גוטדינר. מו"ה גרשון ליטש הלוי רוזנבאום

כתב את "משיב דברים" על או"ח ויו"ד מה"שולחן ערוך" ועוד נשארו לו בכתובים דרושים והספדים, שטרם ראו אור. בנו, מו"ה אריה ליב ליטש רוזנבאום נתמנה למלא את מקום אביו בתרס"א (1901). הלה היה נציג באספת הנבחרים של המחוז. רבה האחרון של הקהילה היה מו"ה מרדכי סג"ל ליטש רוזנבאום, שנספה באושוויץ.

בימי חוסר הבטחון שלאחר מלחמת העולם הראשונה התכוננה האוכלוסיה המקומית לפרוע ביהודים. יחידת הגנה יהודית, המורכבת ממתנדבים, הגיעה מהבירה ומנעה את הפרעות. יחידה זו פעלה בחודשים נובמבר 1918 - מרץ 1919 בהרשאה של הממשלה הדמוקרטית.

מ-1938 ואילך הפקיעו השלטונות את כרמי היהודים ונאסרה עליהם מכירת היין. עם בוא הכיבוש הגרמני התנהגו אנשי הרשות ההונגריים באכזריות ובגסות, הם שדדו ועינו כל מי ששמו את ידם עליהם. מכלל 170 בני הקהילה שבו כ-20 אנשי פלוגות עבודה לשעבר וכמה נשים. הקהילה הובלה לאבדון מגטו אוהעל ובראשה מו"ה מרדכי סג"ל ליטש רוזנבאום. ב-1947 הקימו יד לזכרון הנספים בשואה.

★ Tarcal — כפר בנפת טוקאי. אף שהיהודים חיו בטארצאל כבר במאה ה-18, הרי נוסדה הקהילה רק בתחילת המאה שעברה. בית כנסת הוקם כעבור כמה עשרות שנים, באמצע המאה הקודמת. התושבים היהודים היו בעלי כרמים, סוחרים ובעלי מלאכה. בתחילה היתה הקהילה סניף של בודרוג־קאראסטור ולאחר מכן נעשתה עצמאית. היא קיימה חברא קדישא, מושב זקנים, חברת ש"ס ו"חדר".

בתחילת המאה ה-19 שירת כאן מו"ה יחזקאל פאנט, אשר לימים היה לרבה הראשי של טראנסילוואניה. הרב יחזקאל היה המייסד של משפחה ידועה זו; הוא נולד בסיליזיה והושפע מהחסידות. חיבר את הספר - "מראה יחזקאל", שאלות ותשובות הלכה למעשה. בסוף המאה כיהן ברבנות מו"ה יעקב שפירא ואחריו חתנו, מו"ה יהושע העשל סג"ל רוזנר.

אחר מלחמת העולם הראשונה סבלו לא מעט יהודי טארצאל מפגיעות התושבים. ערב מלחמת העולם השניה הכבידו עליהם החוקים היהודיים וקיפחו את פרנסתם. אחר הכיבוש הגרמני הוטל עליהם עוצר, לאחר מכן כונסו בבית הכנסת ומשם הועברו לגטו אוהעל. כ-30 ניצולים שבו מכלל 300 הנפשות לערך שחיו במקום. מתי המעט, שנותרו בכפר, נטשו אותו, לאחר שב-1956 העלו באש את בית הכנסת.

★ Tiszaluc — כפר בנפת סאראנץ'. ראשית התיישבות היהודים בכפר במאה ה-18 ותחילת פרנסתם היתה ממכירת עצים, שהושטו במורד הנהר טיסא מאזוריה ההרריים של צפון־מזרח הונגריה. לאחר מכן חכרו אדמות או עבדו כמשגיחים ופקידים בשרות בעלי אחוזות, וכן עסקו עוד במסחר ובמלאכה. בית הכנסת הוקם בסוף המאה הקודמת. מקודם היתה הקהילה מסונפת למאד ואחר מכן לסאראנץ'. הקהילה קיימה חברא קדישא ומקווה. מאז חוקק הפרלמנט את החוקים היהודיים, נפגעה פרנסתם וכל אלו שהועסקו באחוזות סולקו ממשרותיהם.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה גירשו כמה יהודים והם נרצחו בקאמנץ־פודולסק. אחר הכיבוש הגרמני אספו את בני הקהילה בחצר בית הכנסת ומשם הובלו לגטו אוהעל. מ-170 יהודים לערך ניצלו כ-20. השבים לכפר אחר המלחמה מצאו את בית הכנסת מחולל, לאחר שבני הכפר הפכוהו לדיר חזירים.

★ Tokaj — כפר במקום בו נשפך הנהר בודרוג לטיסא. יהודים חיו כאן כבר במאה ה-17, אך נטשוהו עקב תלאות המלחמות הרבות ושבו אליו רק במאה ה-18. פרנסתם היתה קשורה בגפן וביין. לפני כמאה שנה הקים יזם יהודי בית חרושת לגפרורים במקום. היו עוד בקרב היהודים סוחרים, בעלי מלאכה, פקידים, רופאים ועורכי דין. הקהילה קיימה חברא קדישא, חברת סנדקאות, בני הנוער התארגנו ב"תפארת בחורים" והיתה עוד אגודה לסוחרים יהודיים. בית הספר נוסד ב-1856 ומאז 1888 לימדו בו המורים בשפה ההונגרית. את בית הכנסת בנו ב-1889. מבין רבני הקהילה נודעו ברבים מו"ה גבריאל יעקב סאנדיץ ומו"ה דוד שיק, אשר פרסם חידושים על מסכת חולין בשם "אמרי דוד". אחרון הרבנים היה מו"ה משה נתן הלוי יונגרייז, שנספה בשואה. טוקאי היה אחד המקומות המעטים, בו הצליח הרעיון הלאומי היהודי להכות שורשים, ולמרות הרוח האורתודוכסית נוסדה שם תנועת נוער ציונית ב-1931.

בתחילת שנות ה-40 נעשה טוקאי מרכז לפלוגות עבודה ומכאן נשלחו עובדי כפייה יוצאי צבא לאוקראינה. אחר הכיבוש הגרמני חנתה בטוקאי יחידת אס.אס, אשר עזרה לשלטונות המקומיים בביצוע הפעולות נגד היהודים. בטרם נעשו הצעדים הראשונים לחיסול הקהילה, נעצרו היהודים העשירים ונשלחו למעצר מינהלי בקיש־טארצ'א. בחודש אפריל 1944 רוכזו כל יהודי הכפר בבית הכנסת ושם הוחזקו משך שבועיים בתנאי צפיפות נוראים. לימים הוקם שם מעין גטו זעיר, שכלל את בית המדרש ובנינים אחדים של הקהילה. השלטונות התירו לאוכלוסיה המקומית לסייע ליהודים הסגורים על ידי מתן חבילות מזון. בחודש מאי העלו את כולם על עגלות והעבירום לבודרוג־קאראסטור ומשם לגטו אוהעל. מתי מעט הצליחו להימלט וברחו לעיר הבירה. הקהילה מנתה כאלף איש ורק כעשירית ניצלה.

★ Tolcsva — כפר בנפת טוקאי. התיישבות יהודים בכפר החלה במאה ה-18. המתיישבים היו חוכרי כרמים, מייצרי יין, סוחרים, בעלי מלאכה ובעלי עגלות. בית הכנסת הראשון נבנה ב-1860. הקהילה קיימה "חדר", ישיבה וגמילות חסד.

רבים מרבניה משכו בעט הסופרים. מו"ה משה דוד אשכנזי. שכיהן במשרתו בראשית המאה הקודמת, פרסם את דרושיו על התורה ומועדים בשם - "באר שבע", ואת תשובותיו בעניני עגונה בספר - "תולדות אדם". הוא עלה לארץ ישראל, התיישב בצפת ושם נפטר בתרט"ז (1856). מו"ה אהרון גרינברג, שהיה תלמידו של חת"ם סופר, כתב את "דעת סופר" - חידושים על כתובות וגיטין. מו"ה אברהם יצחק גליק פרסם את "יד יצחק", שהם שו"ת ופלפולים בסוגיות שונות בש"ס; ספרו השני - "באר יצחק" - כולל חידושים על מסכת חולין וגיטין. לאחרונה כיהנו בקהילה מו"ה

שמואל גוטליב ומו"ה עקיבא פנחס קורניצר.

לקהילת טולצ'ווא היו מסונפות קהילות קטנות ואלו הן: Komlóska, Közép-, Felsó-, Zsadány, Bodrogolaszi, Alsóhuta-ו. בקהילה פעלה חברא קדישא ואגודת נשים. חיי התרבות היו ערים מאד ועל אף היותה קהילה אורתודוכסית התנהלה בה פעילות ציונית. החוקים היהודיים דחקו את יהודי הכפר מפרנסותיהם, כרמים ואחוזות הופקעו. ב-1941 גורשו כמה משפחות לקאמנץ-פודולסק ושם נרצחו.

אחר הכיבוש הגרמני הועברו יהודי טולצ'ווא לגטו אוהעל. בכפר חיו לפנים כ-360 יהודים ו-40 לערך היו האוד מוצל מאש.

★ Vajdácska — כפר בנפת שארוש-פאטאק. בתחילת המאה הקודמת באו ראשוני היהודים לכפר. עיסוקם היה מסחר, מלאכה ועבודת אדמה. מקודם מסונפת היתה הקהילה לשארוש-פאטאק, אבל נעשתה עצמאית לאחר מכן. ומה גם, קהילות קטנות של כפרים אחרים נעשו מסונפות לקהילת וואידאצ'אקא והן: Láca, Berecki, Pácin, Rozvány, Karos, Karcsa, Bodroghalom. בקהילות קטנות אלה היו שרותים חלקיים בלבד - פה שוחט, שם בית כנסת וגו'. מכל מקום, בימי חג ומועד נהוג היה לבוא לוואידאצ'אקא להתפלל יחד. כאן היה בית כנסת, בית עלמין, חברא קדישא, "חדר", ישיבה, מקווה ובית ספר. במהלך תולדותיה של הקהילה שירת בה רב אחד, מו"ה אפרים פישל רוט, שהתפרסם בספרו - "אוהל אברהם".

ב-1930 הקימו בכפר צרכניה והיא הזיקה מאד לבעלי המכולת והסוחרים היהודיים האחרים. נאסר עליהם למכור משקאות כהליים ועם חקיקת החוקים היהודיים הופקעו אדמותיהם. אחר הכיבוש הגרמני כונסו כולם לחצר בית הספר ומשם הועברו, עם הרב בראשם, לגטו אוהעל. כ- 60-70 יהודים חיו בכפר וכ-10 שבו מגיהינום עלי אדמות.

★ Zemplénagárd — כפר בנפת קיראי-האלמאץ. היהודים התיישבו בכפר בראשית המאה הקודמת. עיקר עיסוקם היה במסחר ובמלאכה. הקהילה היתה מסונפת קודם לריצ'א ולאחר מכן לציגאנד. היא קיימה בית כנסת, מקווה ובית עלמין. גם קהילות כפרים סמוכים - Révleányvár ו-Dámóc - היו קשורות לפנים לריצ'א, נהנו מהשרותים.

לאחר הכיבוש הגרמני רוכזו היהודים בבית הספר ומשם הועברו לגטו אוהעל. כ-130 היו ונותרו בחיים פחות מעשרה.

רשימה הקהילות והפזורות הקטנות הנזכרת לעיל כוללת עוד את שמות הכפרים הבאים:

Szomotor, Bodrogszentes, Bodrogszerdahely, Bodzásújilak, Boly, Golop, Kásó, Magyarsas, Mikóháza, Nagy-, Kiskövesd, Széphalom, Semjén, Tiszakarád.

מקורות —

רשימת קהילות מחוז זאמפלאן (כתב־יד).

פנקס הקהילות — הונגריה, יד ושם, ירושלים, תשל״ו.

Magyar Zsidó Lexikon. Szerkesztette Ujvári Péter. Budapest. 1929.

Borovszky Samu, Magyarország vármegyéi és városai — Zemplénvármegye. Budapest.

רשימת קיצורים
Abbreviations
Rövidítések

פה: פנקס הקהילות — הונגריה, יד ושם, ירושלים, תשל"ו.
שה: פ.ז. הכהן שוואַרטץ, ספר שם הגדולים מארץ הגר. ברוקלין, נ.י., תשי"ט.

Adkk. : Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez. Sátoraljaújhely. Folyóirat.
B Ch : Ben Chananja. Szeged. 1858-1867. Zeitschrift.
IMIT : Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Évköyv. Budapest. 1895-1948.
MHJ : (Monumenta Hungariae Judaica) — Magyar Zsidó Oklevéltár. I-XVIII. Budapest. 1903-1980.
MZsL : Magyar Zsidó Lexikon. Szerkesztette Ujvári Péter. Budapest. 1929.
MZsSz : Magyar Zsidó Szemle. Budapest. 1884-1948. Folyóirat.
MZsT : Venetiáner Lajos, A magyar zsidósag története. Budapest. 1922.
ZSz : Csikvári Antal, Zemplénvármegye-szociográfiák. Budapest. 1940.
ZV : Borovszky Samu, Magyarország vármegyéi és városai — Zemplénvármegye. Budapest. 1900.

הערות

Notes

Jegyzetek

* * *

1. Fischer Ármin, Jechiél Sraga a zsidó orvos. Adkk. 8(1902. febr.) pp. 58-63.; Józsa András, Mégegyszer: "Jechiél Sraga ben Menachim Gerson". Adkk. 8(1902. ápr.) pp. 125-6; Fischer Ármin, Mégegyszer "Jechiél Sraga" Adkk. 8(1902. máj.) pp. 157-9.; Scheiber Sándor, Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig. Budapest. 1960. pp. 321-3. (Rakamazi pecsétnyomó. XVII. század.)
2. Révai Nagy Lexikona. Budapest. 1926. Zemplén.

I

1. ZV p. 338.; G. Radan, Comments on the History of Jews in Pannonia. Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 25(1973). Budapest. pp. 265-78.; נ. קצבורג, תולדות יהודי הונגריה. פה עמ' 1

II

1. MZsT p. 35.
2. Kohn Sámuel, A zsidók története Magyarországon. 1884. p. 405.
3. יוסף כהן, ספריהם של חכמי הונגריה הראשונים. המעין. ח. תשכ"ח. תמוז.
4. MHJ v. 73.
5. MHJ I. 170, 171, 184, 187, 192, 210, 233.; Grünwald Fülöp, Sárospatak. Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselete. 1971-2. pp. 130-4.; Kohn Sámuel, ibid. pp. 216-8.
6. MHJ II. 104.
7. MHJ VIII. 322b.
8. ZV p. 192.
9. MHJ VIII. 292.
10. MHJ V. 553.
11. MHJ V. 566.
12. נ. קצבורג, לתולדות היהודים בהונגריה בתקופת השלטון התורכי. סיני. ל"א. תשי"ב.
13. Wellesz Gyula, Rákóczi borai és a lengyel zsidók. MZsSz 15(1898) pp. 71-2.; יואל בן שמואל סירקיש, בית חדש, שלה כ"ט. ירושלים. תשי"ט.
14. MHJ V. 601.
15. MHJ II. 114.
16. MHJ V. 1.705.
17. MHJ V. 1.707.
18. MHJ V. 1.673.
19. MHJ V. 1.696.

20. MHJ XIII. 46; Goldberger Izidor, Rákóczi Ferencz darabontja és cinkos társai kifosztanak két zsidót 1699. ben. MZsSz 30 (1913) pp. 35-43.
21. MHJ V. 1.748.
22. MHJ V. 1.760-772.
23. MHJ V. 1.707. 712.
24. MHJ VIII. 376.
25. MHJ VIII. 385.
26. Goldberger Izidor, Zemplénvármegyei Zsidó családfök az 1811-12. évben. Adkk. 16. évf. (1910) pp. 275-6.
27. MHJ VIII. 384.
28. MHJ II. 257.
29. MHJ II. 184.
30. MHJ II. 275.
31. MHJ II. 274.
32. ZV p. 332.
33. ZV pp. 66-93.
34. MHJ V. 2. 954, 989.
35. MHJ V. 2. 894; II. 283, 284.
36. MHJ V. 1.705.

III

1. ZSz pp. 101-2; Grünwald Fülöp, Scheiber Sándor, a magyar zsidósag település töténetéhez a XIII. század elsö felében. MHJ VII. pp. 19-23.
2. ZV pp. 516-44.
3. MH III 196, 226.
4. Goldberger Izidor, Történelmi adatok Zemplénvármegye levéltárából. MZsSz 42 (1925). p, 114.
5. MHJ V. 911; VIII. 455, 499, 502.
6. Acsády Ignácz, A magyar zsidók 1735-38. -ban. IMIT 1897. pp. 173-88.
7. MHJ III. p. 907.
8. MHJ XII. 239.
9. MHJ VII. p. 646.
10. Grünwald Fülöp, Scheiber Sándor, o. c.; MHJ VII. pp. 634-68, 291.
11. ibid.
12. MHJ VII. pp.836-42.
13. MHJ XVII. pp.300-2.
14. Bernstein Béla, Türelmi adó Vasmegyében. IMIT (1902). pp. 184-207; MHJ XIII. 119.
15. MHJ XIII. 260, 261, 262.
16. MHJ XV. 152.
17. MHJ XV. 217, 251, 327, etc.
18. ZV. 82.
19. MHJ XVI. Az 1767-8 évi országos zsidó összeirás.
20. MHJ XVI. 42.

21. MHJ XVI. 165.
22. MHJ XVI. 109.
23. Mandl Bernát, Magyarországi zsidók földmüvelési törekvései a XVIII. században. IMIT (1907) p. 284.
24. Goldberger Izidor, Hegyaljai zsidók szövetkezése 1764. -ben. Adkk. 20 (1914). pp. 249-51.
25. Goldberger Izidor, Zemplénvármegyei zsidó családfök az 1811-12. évben. Adkk 16-17. évf. (1910-11). Különlenyomat. pp. 5-6.
26. ibid.
27. Adkk. 15 évf. (1909). p. 340.
28. ZV pp. 332-3.
29. אריה לוי, הקהילה היהודית של מאַד. ירושלים. תשל"ד. עמ' 42-30. פנקס החברה נמצא ב- New-York, Jewhis Theological Seminary.
30. ישראל גולדבערגער, התיסדות החברא קדישא באוהעל ותקנותיה הראשונות. הצופה מארץ הגר. שנה א'. חוברת ד'. ה' תרע"ב (1912). בודאפעשט. עמ' Székely Albert, Az izraelita hitközségek. ZV pp. 332-2. ;135-123
31. o.c. p. 333.
32. Vályi András, Magyarország leirása, Buda. 1799. II p. 58, 349; III. p. 156.

IV

1. מ.א. גונדה, מדיניות הסובלנות הדתית של יוסף השני בהונגריה. 1976. עמ' 117.
2. שם. 130-111.
3. ש ה אות ש'. ני"ח.
4. Richtmann Mózes, Landau Ezékiel és a magyar zsidóság. MZsSz 22 (1905). p. 317
5. Mandl Bernát, A magyarhoni zsidók tanügye II. József alatt. IMIT (1901) pp. 166-220.
6. Büchler Sándor, A magyar zsidók viseléteröl. IMIT (1898). pp. 117-24.
7. ZV p. 413.
8. ZSz p. 103.
9. Adkk. 25 évf. (1927) p. 34.
10. פ ה עמ' 20.
11. מ.א. גונדה, שם. עמ' 148. ; MZsT pp. 83-94.

V

1. Adkk. 9 évf. (1904), p. 350.
2. יקותיאל יהודה גרינוואלד, טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן. ברוקלין. נ.י. תשל"ז. עמ' 174-178.
3. Goldberger Izidor, Zsidók kiutasitása az ujhelyi járásból 1807 -ben. Adkk. 18 évf. (1912). pp. 115-9.
4. Goldberger Izidor, A homonnai kerület zsidósaga 1808-ban. Adkk. 19 évf.

(1913) pp. 174-8; 230-3.

5. Goldberger Izidor, A zempléni zsidósag türelmi adó hátráléka 1808-ban. Adkk. 19 évf. (1913). pp. 322-5.
6. Goldberger Izidor, Zemplénvármegyei zsidó családfök az 1811-12 években. Szereplésük a Napoleon elleni felkelésben. Adkk. 17 évf. (1912) pp. 348-53.
7. Friedlieber Ignác, A zsidók útadója Zemplénvármegyében 1811-ben. Adkk. 9 évf. (1903). pp. 156-7; MZsSz 18(1901). pp. 392-3.; Hóman Bálint, Szekfü Gyula, Magyar Történet, V. pp. 188-9.
8. Friedlieber Ignác, Zemplénvármegye levéltárának indexeiböl. Adkk. 10 évf. (1904) pp. 280-1.; MZsSz 22(1905). pp. 106-10.
9. יקותיאל יהודה גרינוואלד, שם. עמ' 175.; Goldberger Izidor, Lores Pinkász MZsSz 28(1911). pp. 97-121.
10. Goldberger Izidor, ibid.
11. Friedlieber Ignác, o.c. MZsSz 22(1905). p. 108.
12. Adkk. 19 évf. (1913). p. 95.
13. Kassay József, Szerencs város leirása. Adkk. 14 évf. (1905). pp. 109-10.
14. Adkk. 15 évf. (1909). p. 154.
15. ZV pp. 442-4.
16. Friedlieber Ignác, o.c. ; ZV pp. 452-3, 455.
17. Friedlieber Ignác, o.c. p. 109.
18. ZV pp. 462-8.
19. Friedlieber Ignác, o.c.

VI

1. יקותיאל יהודה גרינוואלד. הצופה מארץ הגר. שנה ה'. תרפ"א. עמ' 269.
2. דב עהרמן, דברים ערבים. חלק א'. דף כג. ע"ב.
3. שלמה סופר, חוט משולש. ירושלים. תשכ"ג. עמ' קט"ז ; שמואל שוואַרץ, תולדות גאוני הגר. מהדוראַ. תניינא. או"ח סי' י. ע"א.
4. שם. ב'. עמ' מ'.
5. ש.ה. עמ' 214.
6. חיים יוסף גוטליב, טיב גיטין וקידושין. ברוקלין. תשכ"ג. עמ' י"ח.
7. א.ל. שוואַרץ, שו"ת קול אריה. ברוקלין. תשכ"ז. בסוף.
8. א. שטרן, מליצי אש. חלק א', ט'. אייר. עמ' קי"ז.
9. שם. ב'. כ'. אב.
10. שם. ב'. עמ' 121.
11. צבי מושקוביץ, אוצר הסיפורים. חלק א', עמ' כ"ב.
12. י. יוסף כהן, דרכי החדירה של החסידות להונגריה. יהודי הונגריה, מחקרים היסטוריים. המערכת - א. גונדה, י.י. כהן, י. מרטון. 1980. עמ' 57-97 ; אנציקלופדיה עברית. ירושלים. ערך "חסידות".
13. Richtmann Mózes, Régi Magyaroszág zsidósága. MZsSz 29 (1912).
14. א.י. ברומר, מגדולי החסידות. ר' משה טייטלבוים מאוהעל. ירושלים תשמ"ב.
15. Goldberger Izidor, Teitelbaum Mózes mauzoleumának és sirköveinek feliratai. MZsSz 23(1906) pp. 360-1.
16. B Ch 2(1859). p. 292.

17. Goldberger Izidor, Zsidó búcsu Ujhelyen. IMIT (1908). pp. 251-6.
18. ישראל גולדבערגער, נוסח התפילה על קבר ר' משה טייטלבוים ז"ל. הצופה מארץ הגר. שנה א'. חוברת ג'. בודאפעשט. ה' תרע"א. עמ' 102-103.
19. משה סמט, מאבקו של חת"ם סופר בחדשנים. יהודי הונגריה - מחקרים היסטוריים.... שם. עמ' 92-103
Büchler Sándor, A zsidó reform úttöröi. Magyarországon. MZsSz 17(1900). pp. 111-9.
20. Büchler Sándoe, o.c.; יקותיאל יהודה גרינוואלד, היהודים באונגריא. ספר א'. תרע"ג. עמ' 57-59.

VII

1. Balassa Iván, Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szölö müvelésében és borkereskedéseben (1791-1841) Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerkeszti Scheiber Sándor. 1981-2. pp. 5-46.
2. Zsoldos Jenö, Kazinczy Ferenc és a zsidóság. MZsSz 50(1933) pp. 51-2.

VIII

1. J.J. Rosenmayer, Rafael, Kästenbaum und seine Stiftungen. B Ch 3(1860) pp. 380-5.
2. Fodor Sámuel, Sátoraljaújhelyi Statusquo Izraelita Anyahitközség "Kaesztenbaum" elemi fiu es leányiskolájának 100 éves története 1838-1938-ig. Sátoraljaujhely. 1938. p. 13.
3. J.J. Rosenmayer, o.c.
4. Fodor Sámuel, o.c. p. 14.
5. ישראל גולדבערגער, שני כתבי רבנות. הצופה מארץ הגר. שנה ב'. חוברת ג'. בודאפעשט. ה' תרע"ב. עמ' 132-138.
6. Fodor Sámuel, o.c. pp. 9-20.
7. Bernstein Béla, Az 1848-49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest. 1898. pp. 27-8.
8. o.c. pp. 116-7; Friedlieber Ignác, Friedlieber Albert 1818-1905. MZsSz 22(1905). pp. 290-7.
9. Bernstein Béla, o.c. p. 142.
10. ibid. p. 163.
11. ibid. pp. 168-9.
12. ibid. pp. 182-3.
13. MZsL p. 778.
14. ibid. pp. 194-7.
15. MZsT p. 184.
16. ZV p. 490.
17. ibid. p. 190.
18. Fodor Sámuel, o.c. pp. 20-31.
19. אוצר הספרות. קראקא. תמ"ט-נ. שנה ג'. עמ' 12-16;

Hochmuth Ábrahám, Heilprin Mihály. MZsSz 5(1888). pp. 560-9; Turoczi-Zsoldos, Száz év elött, az alsö magyar-zsidó irónemzedek. Budapest. 1940. pp. 22-3, 61-8.; G. Pollak, Michael Heilprin and His Sons N.Y. 1912.

20. יקותיאל יהודה גרינוולד, טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארו. ברוקלין. נ.י. תשל"ז. עמ' 177.
21. Fodor Sámuel, o.c. p. 27.
22. ש. הכהן וינגרטן, הישיבות בהונגריה. ירושלים. 1976. עמ' 12-13.
23. Fodor Sámuel, o.c. pp. 29-31.
24. ibid. pp. 32-5.
25. Száraz György, Egy elöitélet nyomában. Budapest. 1976. pp. 155-6.
26. B Ch 1861. p. 13.
27. Knöpfler Sándor, Érdekes folyamodvány a sátoraljaújhelyi minta föiskola ügyében. MZsSz 27(1919). pp. 360-7.
28. Kempelen Béla, Magyarországi zsidó és zsidó eredetü családok. Budapest. III. p. 55-7.
29. Fodor Sámuel, o.c. 40-50.
30. B Ch 1859. pp. 25-6.
31. ibid pp. 189-90.
32. אברהם שטרן, מליצי אש. חלק ב'. עמ' לב-לג.
33. BCh 1859. pp. 90-91.
34. BCh 1860. pp. 432, 560, 566.
35. BCh 1861. p. 357.
36. ibid. p. 92.
37. BCh 1862. p. 330.
38. BCh 1864. pp. 237, 394.
39. ibid. pp. 997, 1036.
40. ibid.
41. BCh 1861. p. 565.
42. MZsL pp. 633-4.
43. BCh 1865. p. 881.
44. BCh 1866. p. 45.
45. ibid p. 145.
46. ibid. pp. 153-5.
47. ibid. p. 177.
48. ibid. p. 189.
49. ibid. pp. 177, 189.
50. ibid. p. 340
51. ibid. p. 473.
52. ibid. p. 637.
53. MZsL p. 592.
54. Friedlieber Ignác, Friedlieber Albert. MZsSz 22(1905). pp. 293-4.
55. א. פוקס, ישיבות הונגריה. ירושלים. תשל"ט. עמ' 193-194.
56. Fridlieber Ignác, o.c. pp. 294-5.

1. Zsidó Hiradó. Orthodox felekezeti és társadalmi hetilap, 1891. VIII. 6.21, szám.
2. Jüdisches Lexicon - Klaus.
3. ח.י. עהרענרייך, לקורות היהודים באוהעל. אוצר החיים. מאסף לתורת ישראל ולדברי ימי חייו. ספר ז'. תרצ"א. עמ' 46-49.
4. קונטרס חסידי ר' ברכיה טייטלבוים ; נמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים. מס' קטלוג: R4°81A524. שער החוברת אינו קיים עוד.
5. Fodor Sámuel, o.c., p. 50.
6. Goldberger Izidor, Történelmi adatok Zemplén - vármegye levéltárából. MZsSz 42 (1925) pp. 106-107.
7. פינחס מיל, עולמו של אבא. עמ' קנ"א
8. Oscar Jászi, The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago, 1961. pp. 171-173.
9. ZV p. 312
10. ZV p. 505.
11. ZV p. 515.
12. ZV p. 284, 305; Kempelen Béla, o.c. I, pp. 31-33.
13. ibid. I, pp. 123-124.
14. ZV p. 284.
15. Zichy H. gr. - Derestye Gy. M., Magyar zsidók a milléneumon. Budapest, 1896. p. 225.
16. MZsL pp. 591-592.
17. ibid. p. 555.
18. The Public is never Wrong, The Autobiography of Adolf Zukor, with Dale Kramer. G.P. Putnam's Sons, N.Y., 1953. pp. 29-32.
19. ibid. p. 124.
20. ibid. p. 240.
21. Budai László, A sátoraljaújhelyi orth. izr. elemi iskola 50 éves jubileumi értesitöje. Sátoraljaújhely, 1937. pp. 4-13.
22. ibid. p. 15.
23. Fodor Sámuel o.c. p. 50.
24. ibid. p. 63.
25. Fodor Sámuel, o.c. pp. 65, 70; told by Dr. M. Révész - עדותו של ד"ר מרדכי רבס
26. told by A. Kellner - עדותו של אביגדור קלנר
27. Egyenlöség, A magyar zsidósag politikai hetilapja, 1886-1938. 1918. VII. 6. p. 13.
28. ibid 1918. VII. 27.
29. ibid. 1918. VIII. 10.
30. ibid. 1918. VIII. 18.
31. ibid. 1918. X. 19.
32. ibid. 1918. XI. 18; 1918. XII. 14.
33. Fülöp László, Sátoraljaujhely, 700 éve város. Sátoraljaujhely, 1961. p. 26.
34. told by A. Kellner - עדותו של אביגדור קלנר

35. Budai Lászlò, o.c. p. 12.
36. Fülöp László, o.c. p. 29.
37. told by A. Kellner - עדותו של אביגדור קלנר
38. Budai László, o.c. p. 12.
39. told by A. Kellner - עדותו של אביגדור קלנר
40. MZsL pp. 544-545; ZSz pp. 105-106.
41. MZsL pp. 558-561.
42. Budai László, o.c. pp. 33-34; Wilhelm Alexander, Die Gesellschaftreise nach Palästina im Jahre 5670-1910. Alexander Varlag. Sátoraljaújhely. 1910.
43. Fodor Sámuel, o.c. p. 67.
44. אברהם פוקס, ישיבות הונגריה. ירושלים, תשל"ט. 195-199.
45. Zemplénricsei L. Kálmán, Bodrogközi lápvirágok. 1918.
46. .24.2.1982 ניבים. בית אורן.
47. told by A. Kellner - עדותו של אביגדור קלנר
48. Dr. Székely László, A sátoraljaújhelyi szent-egyleti kórház sebészeti és nögyógyászati osztályának betegforgalmi és mütéti statisztikája, 1922-1936. Sátoraljaujhely, 1937. pp. 7-21.
49. Fodor Sámuel, o.c. p. 69.
50. Budai László, o.c. p. 15
51. Oppmann Ignác, Talmud-tora iskola in Budai László, o.c. pp. 46-48.
52. told by A. Kellner - עדותו של אביגדור קלנר
53. Budai László, o.c. p. 49.
54. ZSz pp. 105-106.
55. .ארכיון יד ושם, 1622/1503
56. שם
57. .שם ; פה עמ' 515
58. משה כרמלי-וינברגר, ילקוט המשוררים העבריים מהונגריה. ת"א, תשל"ז. עמ' 182
המחבר, יעקב גת (Grün László) יליד שארוש - פאטאק במחוז זאמפלאן. חי ויוצר בישראל.
59. Ui Kelet, Független napilap. Tel-Aviv, 1985. IV. 19. p. 6.

תמונות

המחבר: ד״ר מאיר שש

חברי ועד הספר, טורונטו קנדה

חותמת יד בעברית מהמאה ה־16

מצבות של הרב משה טייטלבאום ואשתו

ומצבת הרב אלכסנדר

ספר למוד עברי משנת 1882

כתב־עת של הרב צבי הירש דיק

הרב צבי הירש דיק (תמונה עליונה)

הרב דוד קליין, קהילה אורטודוכסית, אוהעל (תמונה תחתונה)

רבי דוד מייזעלס

רבי ישעי׳ שטיינער

דף פנימי של הספר אשר הוצא לאור באוהעל בשנת 1935

הרב שמואל רוט והחזן פיישל פלדברנד

הרב שמואל רוט עם אורחים

בית־ספר סטאטוס־קוו באוהעל

חגיגת המאה של בית־ספר סטאטוס־קוו באוהעל

מורים ותלמידים בבית־ספר סטאטוס־קוו

תמונת כיתה של בית־ספר סטאטוס־קוו באוהעל (תמונה עליונה)

בחורים צעירים אחרי השואה (תמונה תחתונה)

בית המדרש האורטודוכסי

בית־הכנסת

מפת הגטו של אוהעל

רחוב הראשי

תחנת הרכבת, אוהעל

לוחות הזכרון של חיילים יהודיים ממלחמות 1848 ו־1914

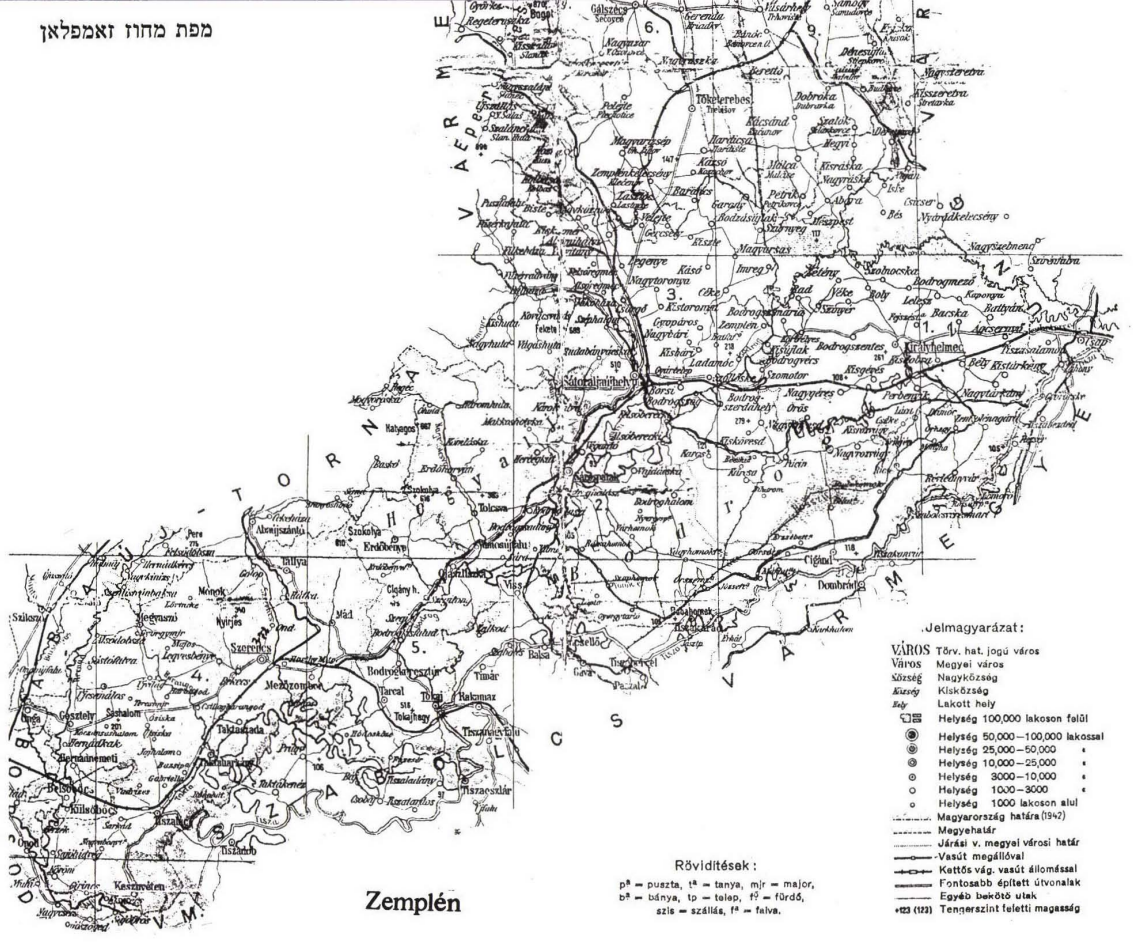
מצבות ולוח זכרון לשואה באוהעל

בית־הקברות, אוהעל בשנת 1978

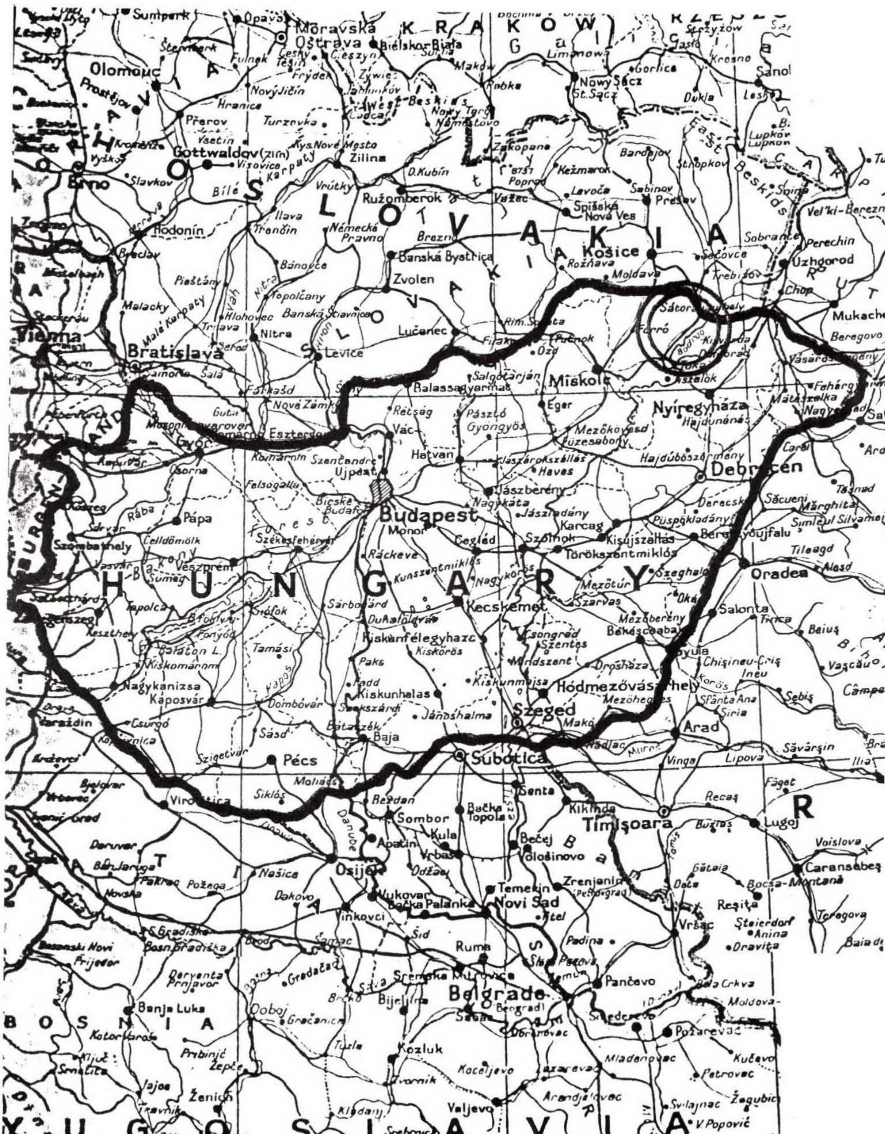
מפת הונגריה

מפת מחוז זאמפלאן

מפת מחוז זאמפלאן

מפת הונגריה

Map of Hungary
Magyarország térképe

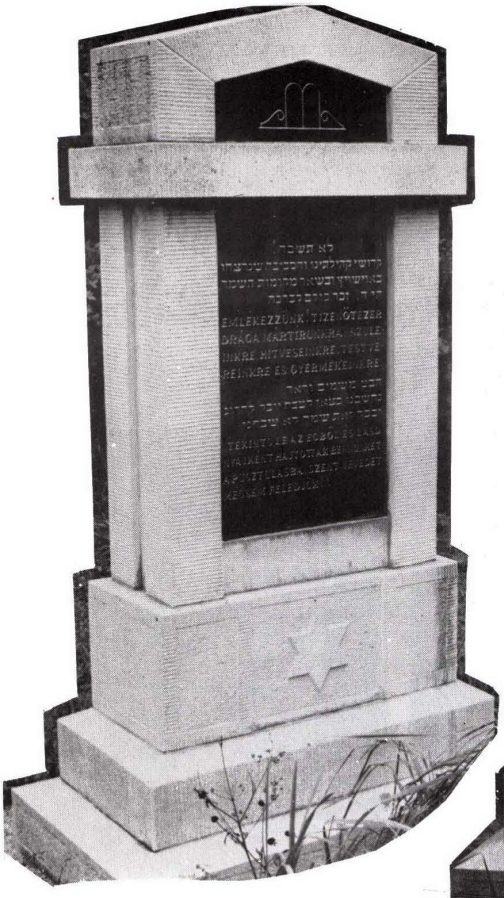
בית־הקברות, אוהעל בשנת 1978

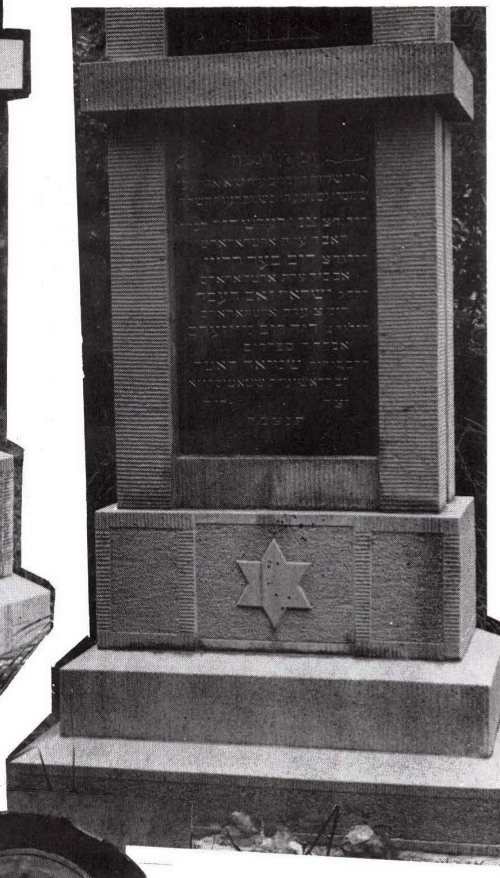

The Cemetery, Sátoraljaújhely, 1978
A temető

מצבות ולוח זכרון לשואה באוהעל

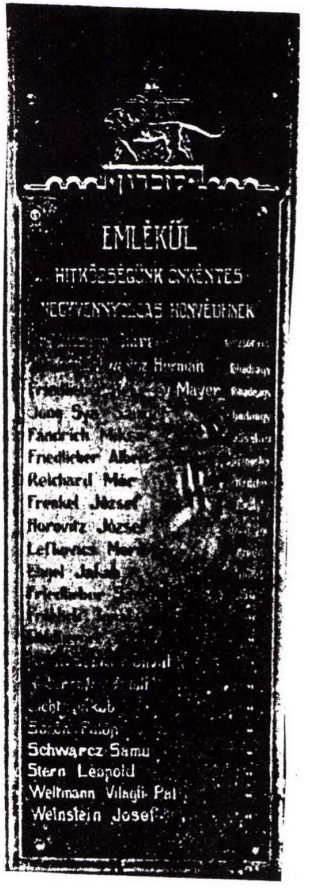

Monuments of the Holocaust in Sátoraljaújhely

Emléktábla és sírkövek a vészkorszak megörökítésére

Sátoraljaújhelyi hősi emlékmű

Sátoraljaújhelyi «48»-as emlékmű

Monument of Jewish war heroes from the 1914 and 1848 wars

רחוב הראשי

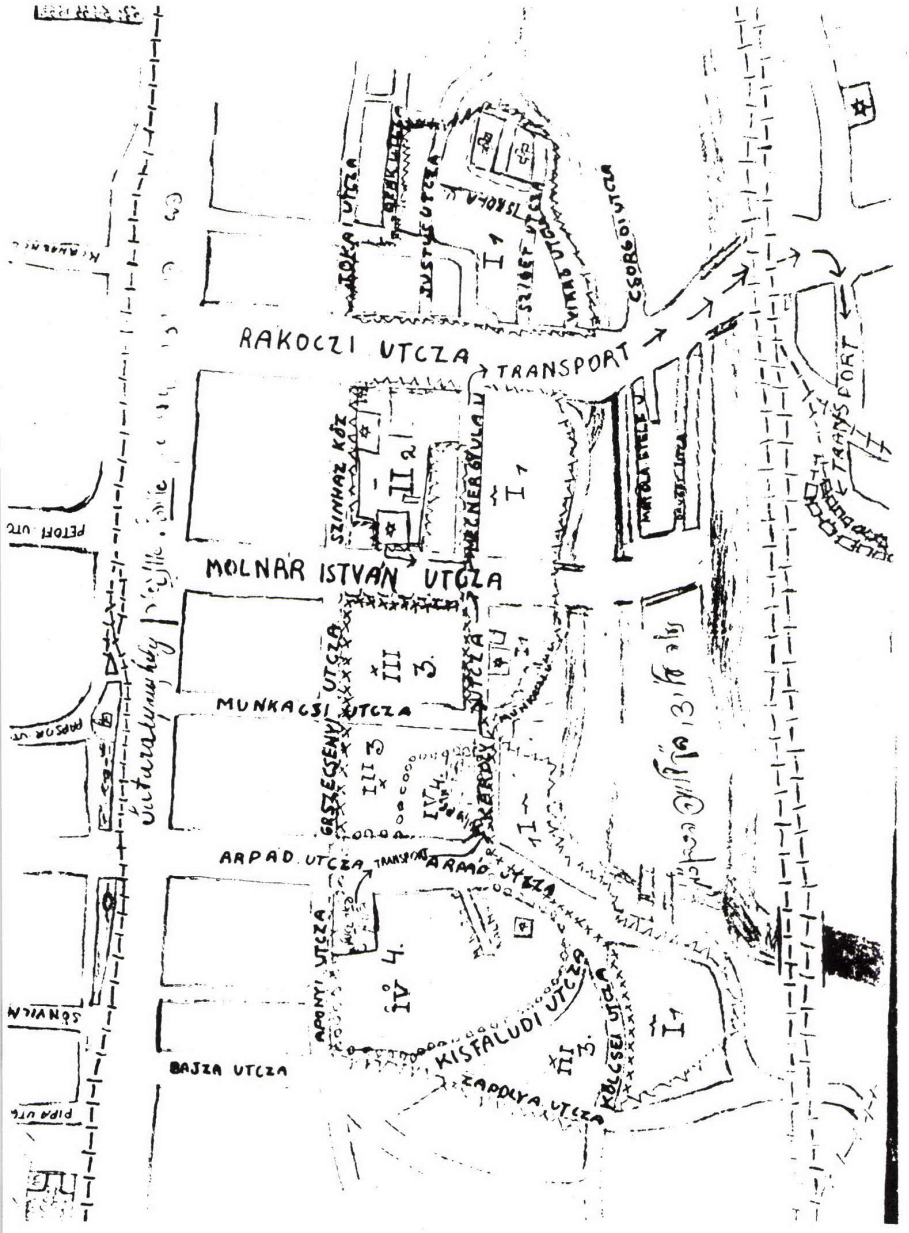
תחנת הרכבת, אוהעל

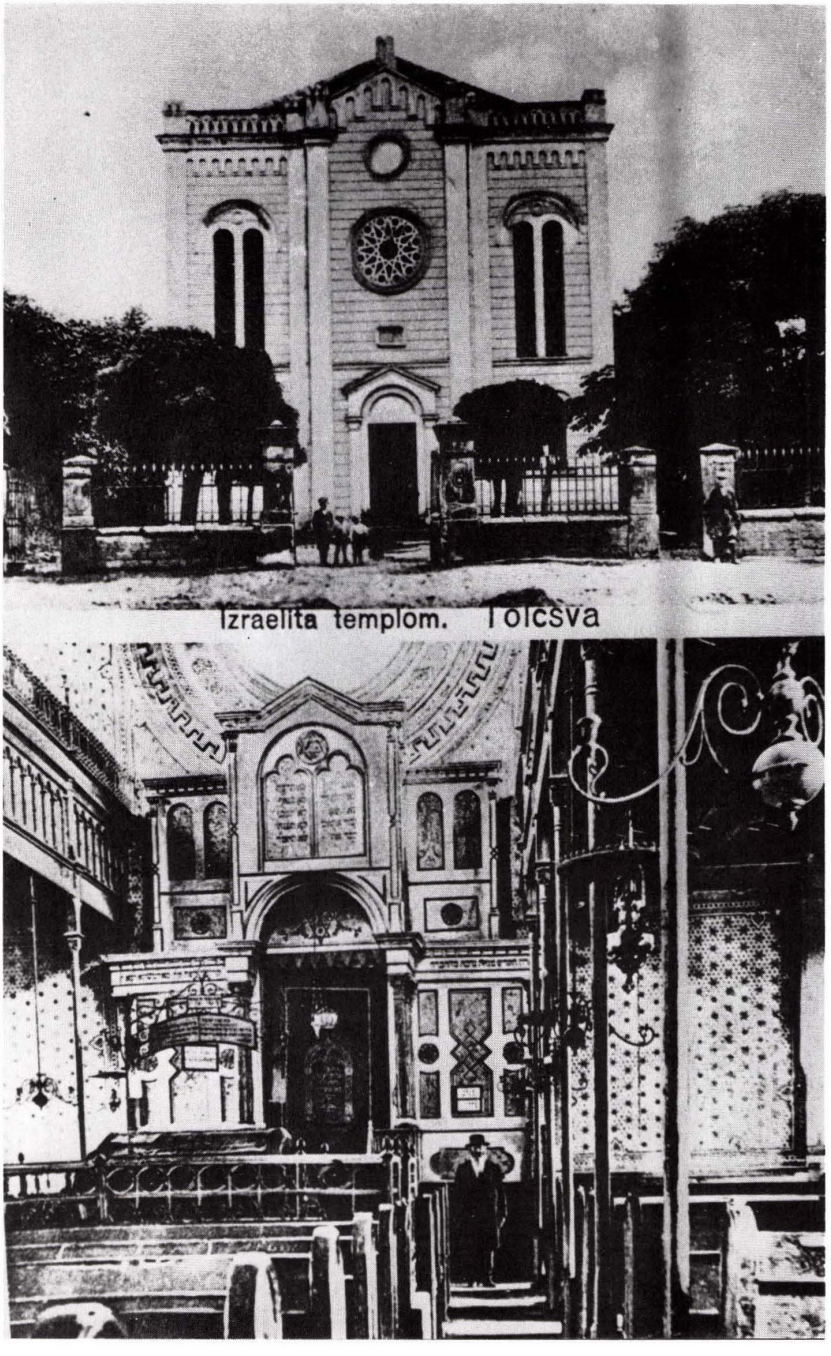

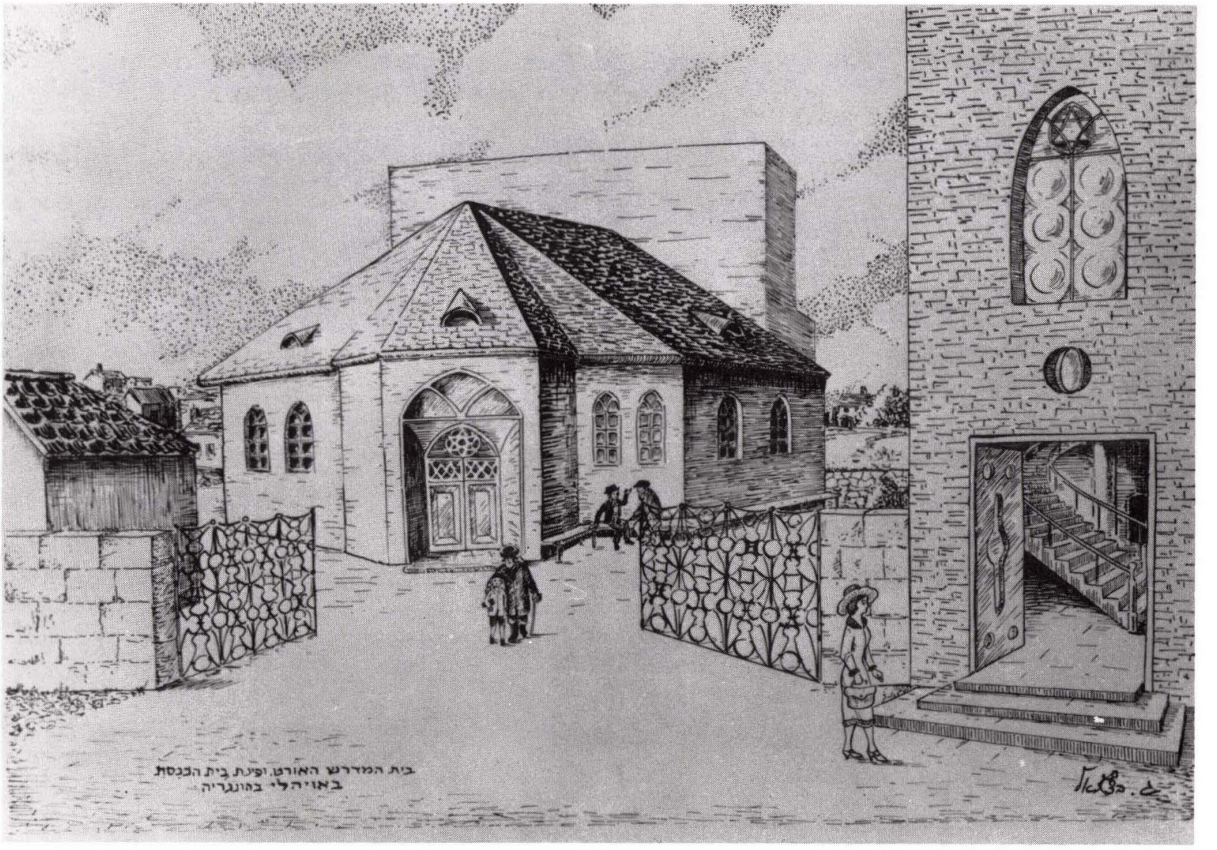
Main Street and Railroad Station, Sátoraljaújhely
Fő utca és a vasútállomás

מפת הגטו של אוהעל

Map of Sátoraljaújhely Ghetto
A sátoraljaújhelyi gettó térképe

Izraelita templom. Tolcsva

The Orthodox Beth Hamidrash
Az orthodox tanház

תמונת כיתה של בית־ספר סטאטוס־קוו באוהעל (תמונה עליונה)
בחורים צעירים אחרי השואה (תמונה תחתונה)

Class picture, Status-quo School, Újhely (above)
Group of young men after the Holocaust
Osztálykép a statusquo iskolában, Újhely (Felső)
Csoportkép a vészkorszak után (alsó)

מורים ותלמידים בבית־ספר סטאטוס־קוו

Teachers and students of the Status-quo School
Tanítók és tanulók a statusquo iskolában

Centenary of the Status-quo School, September 11, 1938.

Az iskola hatóságai :

a.) **Királyi főigazgatóság**

TÁMEDLY MIHÁLY dr. tan. ker. kir. főigazgató.
Előadó: BIHARI ISTVÁN tanügyi tan., a főigazgató helyettese.

b.) **Királyi tanfelügyelőség**

TOMCSÁNYI BOLDIZSÁR dr. kir. tanfelügyelő.
Helyettesei: WISCHAN EMIL tanügyi titkár,
DEÁK BÉLA dr. tanügyi segédfogalmazó.

c.) **Iskolaszék:**

Elnök: GARAI ÁRMIN dr. *Alelnök:* LÁNCZI ALADÁR
Tiszteletbeli elnökök:
LIGETI JÓZSEF dr., REICHARD SALAMON dr.,
LICHTENSTEIN JENŐ dr.

Tagjai: **Részint hivatalból, részint választás utján:**

RÓTH SÁMUEL főrabbi	GROSZ DEZSŐ dr. hitk.elnök
KARDOS ZSIGMOND	KARDOS IGNÁCZ
ROSENBERG LAJOS dr.	SCHLEYER LAJOS dr.
SCHERMER HERMAN	SPITZ IZSÓ
STEINDLER HERMAN	SAFIR ZOLTÁN dr.
WINDT JAKAB	FODOR SÁMUEL iskolai igazgató

d.) **Tantestület**

1. FODOR SÁMUEL, az iskola igazgatója, tanította a II osztályt. Szolgálati éveinek száma 35 év, iskolánknál 20 év. A tanítói könyvtár és a kölcsön tankönyvtár kezelője.

2. KLEINNÉ, GANZFRIED MALVIN, vezette az V-VI. osztályt. Szolgálati éveinek száma 22 év, iskolánknál 22 év. III-VI. osztályban tanította a női kézimunkat.

3. FELDMÁR MÓZES, tanította az I. osztályt. Működési ideje 16 év, iskolánknál 13 év. Vezette az Ifj. Vöröskereszt Egyesületet, az énekkart és az ifj. könyvtár kezelője.

4. NEUWALDER JÓZSEF h. tanító, vezette a III-IV. osztályt. Működési ideje 3 év, iskolánknál 2 év. Tanította a III-IV. osztályban a fiú kézimunkat. Az Ifj. Vöröskereszt Egyesület társvezetője, a tantestület jegyzője.

Iskolánk tanítói, társadalmi téren is működtek. A helybeli hazafias, jótékonycélú és kultúrális egyesületeknek az egyes tanítók nemcsak tagjai, hanem többen tevékeny résztvevői is voltak. Az Orsz. Egyetemes, a vármegyei, az Orsz. Izr. Tanítói Egyesületnek minden tanító tagja, az igazgató választmányi tagja az utóbbi kettőnek.

Az iskola altisztje: GOLDSTEIN HERMAN.

בית־ספר סטאטוס־קוו באוהעל

Status-quo School, Sátoraljaújhely

הרב שמואל רוט והחזן פיישל פלדברנד

הרב שמואל רוט עם אורחים

Rabbi Samuel Roth and Cantor Feishl Feldbrand
Róth Samuel rabbi és Feishl Feldbrand kántor

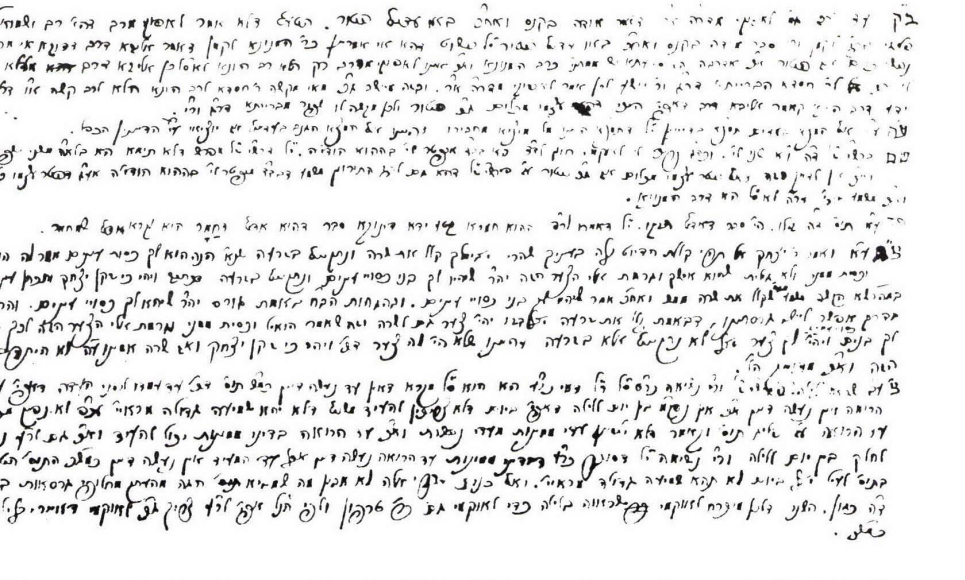
Rabbi Roth with visitors
Róth rabbi vendégekkel

ר' חיים פאבר זצ"ל

ר' חיים פאבר בא לפאר את קהילת חסידי אויהל בשנת 1929.
הוא היה תלמיד ישיבת הנסדורף, ואחרי שקיבל סמיכות לרבנות
עשה התמחות בהלכות יורה דעה אצל ר' הירש דיק.
ר' מרדכי רובין שהיה ראש הקהל של חסידי אויהל בקש אותו
לקבל על עצמו להיות מלמד בתלמוד תורה של הקהילה החסידית
לתלמידים בגיל הבר מצוה. כעבור שנתיים, בשנת 1931, העביר
גם את משפחתו עם 6 ילדים מטולצ'וו לאויהל.

ר' חיים פאבר נולד באודוורניץ. לאביו ר' יעקב פאבר שהיה
תלמידו המובהק של ר' משה סופר בישיבתו בטיסופירד והוציא
את ספרו מהר"ם סופר. אביו של ר' יעקב פאבר היה ר' אשר
למל פאבר שהיה בעל פונדק בשירוקו. משפחתו מתייחסת
ל-"שך" בעל שפתי כהן על היורה דעה.
ר' חיים פאבר נשא את בתו של ר' דב בירנבוים מטולצ'וו
אשר העתיר לו מכרמיו ומנכסיו למען יוכל להמשיך ולשקוד
על התורה.
כאשר עבר ר' חיים לאויהל מצא שם ידידות ואחוה אצל משפחות
ברגר ו-ליפשיץ. השיא את בתו גולדה לר' שלום זילבר, בנו של
ר' אלתר זילבר שהיה מעמודי התווך של בית המדרש החסידי של
ר' משה טייטלבאום. עם עליית השלטון הנאצי בהונגריה הוא
נלקח לעבודת כפייה ולא עמד ביסורי הגוף והנפש של עבודות
וההשפלה ונפטר והובא לקבר ישראל בבודפסט ביום ב' אייר תש"ג.
בנו שמואל למד אצל ר' דוד ניומן ועם עלית השלטון הנאצי
נלקח לעובדת כפייה במחנות בהונגריה ובגרמניה. אחרי
המלחמה הקים משפחה לתפארת בלוס אנגלס.
בתו אלזה נשאה לר' יואל בלוק מטיסוקורד.
בתו מויה ז"ל נספה באושוויץ הי"ד.
בנו אשר בנימין למל פאבר הקים משפחה לתפארת בישראל.

זכה ר' שמואל פאבר והוציא כתבי אביו ר' חיים פאבר
בספרו „מורשת חיים" על התורה וחלק מסוגיות הש"ס.

This manuscript has been written by Haim Faber and served as part of his book: Morashat Haim, published by his sons Asher and Shmuel
Kézirat Faber Haim rabbi: "Morashat Haim" című könyvéből, amit fiai Asher és Smuel tettek közzé.

דף פנימי של הספר אשר הוצא לאור באוהעל בשנת 1935

ב״ה

ספר

זכרון יחזקאל

על

סוגיות הש״ס

אמרים תריפים ושנונים. להחדד לבב תלמידים הגונים. מאיש
צעיר ליטים. אב בהכמה׳ ורך בשנים. ירא שטים
באמת ובחמים. מנוע קודש נטע נאמנים. ה׳ה
בני מהטד נפשי. הרב הה״ג החריף העצום
ובקי נפלא. חסידא ופרישא נהורא
נפישא המפורסים לתהלה
ולתפארת.

מו״ה יחזקאל שרגא מייזליש זצללה״ה
אבד״ק ראדוואן יע״א

הוצאתי לאור בעוה״ת

ה״ק דוד דוב בעריש מייזליש
אבי״ד בקק אוהעל יע״א

בעהמח״ס שו״ת בנין דוד

אוהעל יע״א תרצ״ה לפ״ק

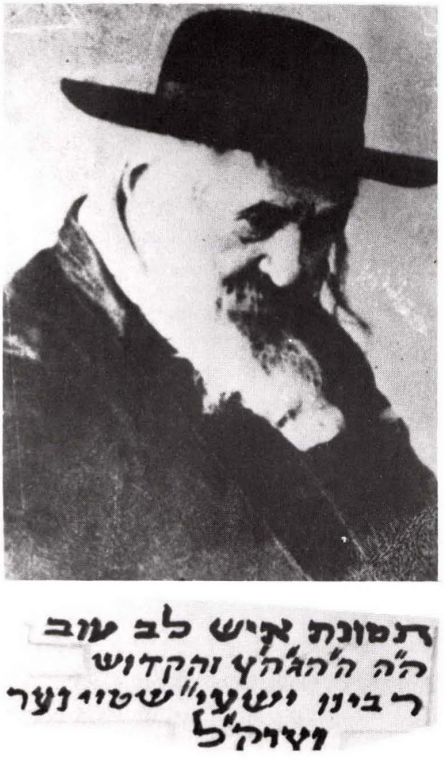
Nyom. Illésházy M. és tsa könyvnyomdájában Saujhely 1935.

Oberrabbiner David Meisels Saujhely (Ungarn)

Inside cover of book published in Újhely, 1935.
Könyv fedél, belső lap, Újhelyi kiadvány 1935-ből

Rabbi David Meisels, Sepharadic Congregation, Újhely

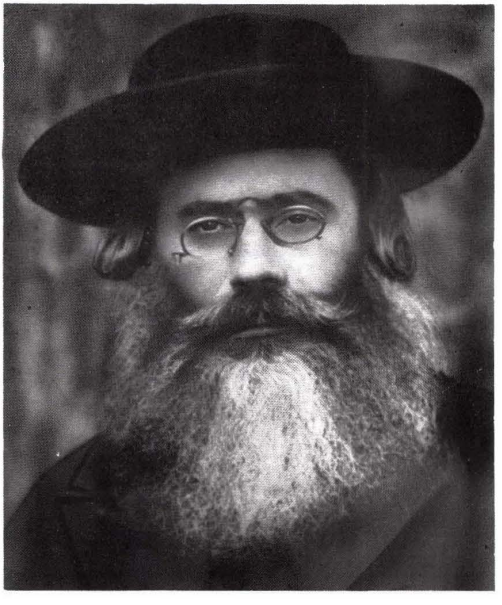
Rabbi Isaiah Steiner, Bodrogkeresztúr

הרב צבי הירש דיק (תמונה עליונה)

הרב דוד קליין, קהילה אורטודוכסית, אוהעל (תמונה תחתונה)

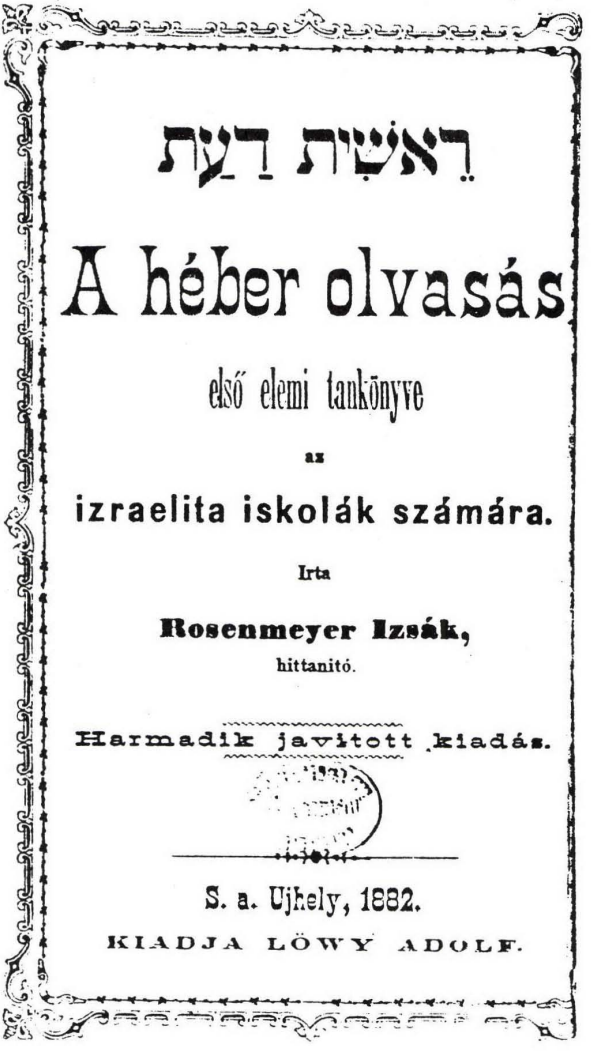
Rabbi Zvi Hirsch Dick

Rabbi David Klein, Orthodox Congregation, Újhely

Letter of Rabbi Zvi Hirsch Dick
Zvi Hirsch Dick rabbi levele

ספר למוד עברי משנת 1882

Hebrew School book, 1882.

Héber tankönyv az 1882-es évből

מצבות של הרב משה טייטלבאום ואשתו
ומצבת הרב אלכסנדר

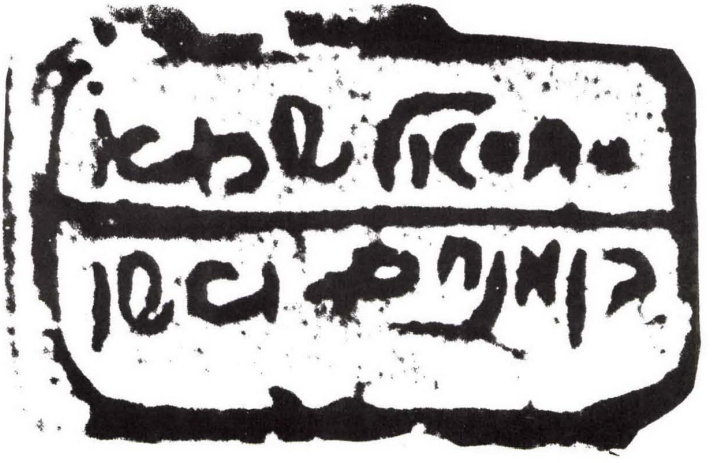

Graves of Rabbi Moses Teitelbaum and wife (above)
Rabbi Alexander (below)
Teitelbaum Mózes rabbi és felesége sírkövei (felső)
Alexander rabbi (alsó)

Rabbi Moses Teitelbaum (Yismah Moishe)
Teitelbaum Mózes rabbi

חותמת יד בעברית מהמאה ה־16.

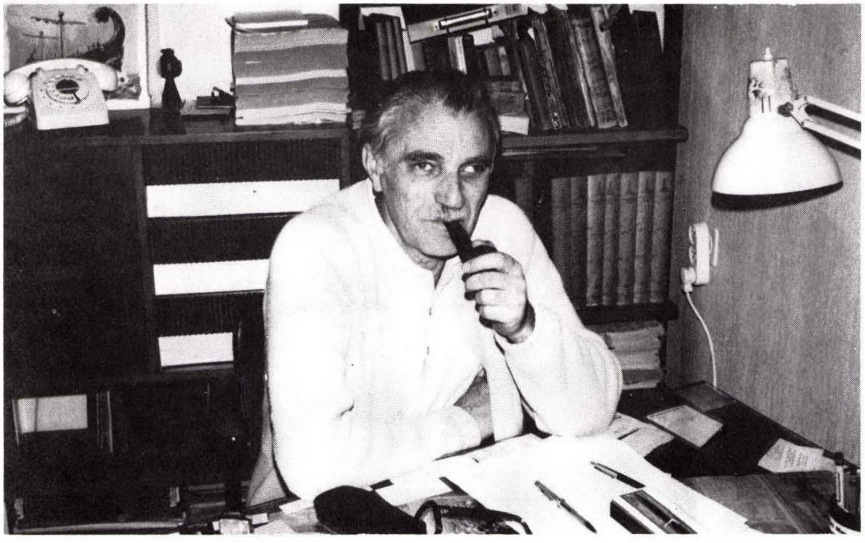

יחיאל שרגא בן־מנחם גרשון

Hebrew seals from the XVI-th century

Héber pecsétnyomók a XVI. századból

המחבר: ד"ר מאיר שש

A szerző
The author: Dr. Meir (Miklos) Sás

חברי ועד הספר, טורונטו קנדה

The Book Committee, Toronto Canada. A könyv bizottság
az álló sor balról:
standing from the left: Dr. E.Y. Lipsitz, L. Baum, S. Frank, J.L. Steindler
az ülő sor balról:
sitting from the left: I. Hamerman, R. Szamet, I. Szamet, J. Sorger

ILLUSTRATIONS

KÉPEK

תמונות

Dick cs.
Eichler cs.
Elefant cs.
Fischer cs.
Frankel cs.
Fried cs.
Lusztig cs.
Markovics cs.
Mogyorós cs.
Ornstein cs.
Schachter cs.
Soltész cs.
Spitz cs.
Stark cs.
Teitelbaum cs.
Gutman cs.
Glück cs.
Kornitzer cs.

Vajdácska

Engelman család
Grosz cs.
Kellner cs.
Reiner cs.
Schön cs.
Zimmerman cs.

Vámosújfalu

Braun család
Friedman cs.
Kellner cs.
Klein cs.
Krausz cs.
Pricz cs.

Herz Edéné
Jakabovics cs.
Klafter Anna
Kleinberg Ignácné
Kessler Ossiásné
Laufer család
Landau Móric
Lieberman Áronné
Markovits cs.
Moskovits cs.
Nagy Ármin és neje
Paszternák Mórné
Perl cs.
Reinitz cs.
Révai Manóné
Rosenbaum cs.
Rogner cs.
Silber cs.
Sporer Mózes
Stern Márton és neje
Steiner cs.
Schwartz családok
Schweiger cs.
Teitelbaum családok
Teichman cs.
Türk István és neje
Vajda Béláné

Tarcal

Ehrnberg család

Tiszakarád

Bieber család
Reisman családok
Roth cs.
Schwartz Sámuel és cs.
Szamet Joél és cs.

Tokaj

Ádler család
Auspitz cs.
Dr. Barna családja
Berskovits cs.
Bolman cs.
Burger cs.
Davidovics cs.
Deutsch cs.
Engel cs.
Frenkel családok
Fried cs.
Friedenberg cs.
Fichs cs.
Glück családok
Goldstein cs.
Grosz cs.
Groszberg cs.
Herskovits cs.
Jungreisz rabbi és cs.
Kalmanovics cs.
Kaisler cs.
Klein családok
Kohn cs.
Lazarovits cs.
Lefkovits cs.
Lichtman cs.
Markovits cs.
Moskovits cs.
Reich cs.
Rogner cs.
Rosenberg cs.
Schaffer cs.
Schlesinger cs.
Taub cs.
Teichman cs.
Váradi cs.
Wasserman cs.
Weisz cs.
Wohl cs.
Zeiler cs.

Tolcsva

Danziger cs.

Grossman ügyvéd és neje
Gerő Ferenc
Harstein család
Herskovits cs.
Hemlei Dr és cs.
Jozefovics csa.
Krausz családok
Kurlander cs.
Kornitzer Illér és neje
özvegy
Kőnig Manó és neje
Chaim
Józsefné és gyerm
Klein cs.
Krausz dr. és cs.
Keisler cs.
Katz családok
Kornhauser cs.
Laks Gabriella
Hers
Judit
Lemberger cs.
Leimen cs.
Landau cs.
Moskovits cs.
Perlstein cs.
Pflanzenbaum Mór és neje
Roth családok
Rieder cs.
Selymes cs.
Schwartz Ede
Rózsi
Simon
Menáchem
Steimetz cs.
Stein cs.
Sugár cs.
Stern cs.
Steinberger cs.
Sprei cs.
Swartz Jenő és neje
Walter cs.
Weinstock családok
Wiesner cs.
Wohl cs.
Weisberger cs.
Weisz cs.
Zeisler cs.

Szegilong

Guttman családok

Széphalom

Frisch család
Roth cs.
Tambur cs.

Taktaharkány

Weinberger család
Wieder cs.

Tálya

Trattner család
Rosenbaum rabbi családja
Altman cs.
Atlasz Rezső
Bálint család
Blau cs.
Berkovits cs.
Einhorn cs.
Eisen cs.
Friedman családok
Farkas családok
Farber cs.
Fried Jakab
Feuer Lajosné
Grünberger család
Grosz cs.
Gorsman cs.
Gutman cs.
Hoffman Ignác és neje
Horovitz cs.

Vilmányi cs.
Winkler cs.
Windt cs.
Waller Baruch
Rezsin
Zoltán
Lajos
Elek
Sára
Herman
Henri
Gyula
Jenő
Sámuel
Baruch Chaim
Márkus és cs.
Waltner Menachem
Warum cs.
Weinberger családok
Weisberger cs.
Wald cs.
Weiser cs.
Waldman cs.
Wetlman cs.
Weisz Áron és neje
Edit
Emil és neje
Frida
Gitl
Hanna
Lea
Lili
Jenő
Jenőné
Márton
Jehuda
Rachel
Samuel
Salamon
Sára
Zoltán
Miklós
Herman
József
Klári
Chaim és cs.
Regina
Herman és testv.
Hugó és cs.
Zinner Sándorné

Semjén

Perlstein család
Friedman cs.
Lőwenkopf cs.
Markovits Béla családja
Weinberger cs.

Szerencs

Braun család
Bilitzer Ráchel
Bleier cs.
Alter cs.
Brummer cs.
Citron cs.
Deutsch cs.
Dicker Andor családja
Béla cs.
Engel cs.
Friedman családok
Fierman cs.
Feyerstein cs.
Feldman cs.
Fried cs.
Grossman cs.
Goldstein cs.
Goldsmidt cs.
Grünstein cs.
Glück cs.
Grünwald Dr és cs.
Gál Andor családja

Majorovits József és neje
Moskovits cs.
Markus cs.
Müller cs.
Neufeld cs.
Neuwirth Adolf és neje
Ilona
Perlstein cs.
Pflanzenbaum Lajos
Polgár Frederika
Polák családok
Primche cs.
Phamer családok
Opman cs.
Österreicher Majse
Tubi és gyerm.
Ortner családok
Reich család
Rose Ede és cs.
Frigyes és cs.
Jónásné
Rosenbaum családok
Rosenberg családok
Rosenblüth Ármin
Sámuel
Sándor
Rosman családok
Rosner cs.
Ringel cs.
Raab cs.
Rapaport cs.
Rothstein cs.
Rein cs.
Roth Sámuel rabbi és neje
Richter Tibor
Rubin Márton és cs.
Schlanger cs.
Schönwald cs.
Schönstein cs.
Schwartz családok
Schweiger családok
Spiegel Áron és neje
Seinfeld Manó és neje
Steindler Herman
Regina
Sándor
Tibor
Stern Ignác
Stern órás családja
Stark Herman és cs.
Streger Cippora
Szász Sarolta
Simon
Schwimmer család
Sonnenschein családok
Simon cs.
Steinberger cs.
Szegő cs.
Schwartzbart cs.
Schaps cs.
Schön cs.
Schreiber cs.
Szamet Vilmos és cs.
József és cs.
Joelné
Berta és gyerm.
Cecil és gyerm.
Kálmán
Vera
Silberman cs.
Schönbrun cs.
Siegelman cs.
Sajovitz cs.
Salamon Sándor
József
Zsuzsi
Zoltán és neje
Dr. Safir Zoltán
Tratner családok
Teitelbaum családok
Tuchman cs.
Vajda cs.
Vámos Jenő és neje
Vas Menyhért és neje

Gyuláné
Imréné
Jenőné
Salamonné
Jenő
József
Katalin
Ottó
Pepi
Rachel
Sára
Márkus
Miklós
Klein rabbi és családja
Kluger László és neje
Krausz családok
Kohn család
Kornitzer cs.
Kiss cs.
Krauszman cs.
Karmiol cs.
Kelner cs.
Kardos Imre
Knoblovits cs.
Kivovits cs.
Kroh cs.
Krohn cs.
Kornfeld Cví
Gitl
Jehuda
Meyre
Rifka
Sara
Leibish
Frimet
Manó
Leibish és neje
Lerner cs.
Lefkovics Sie és cs.
Hersl és cs.
Aba és cs.
David
Miklós
Gizella
Ilona
Sándor
Landau Vilmos és neje
Tibor
Lászlófi Henrikné
Lerner Ilona
Miksa és neje
Piroska
Leichter Szerén
Lipkovits Menyhértné
Jakab és neje
Hunor férje és gyerm.
József és gyerm
Rózsi és gyerm.
Gizella
Ilona
Miklós
Sándor
Dávid
Lőwy családok
Landau családok
Lichtenstein dr. és cs.
Lőw Fülöp
Mihályné
Zoltán
Landesman Sie
Csuri és cs.
Lenerovics cs.
Lőwinger családok
Lipsitz családok
Linder családok
Lőbl cs.
Lieberman cs.
Mandel Dávidné
Herman és cs.
Mór
Hermina
Markovits cs.
Müller cs.
Meisels cs.

Ilonka
László
Mirjam
Sámuelné
Gecsei család
Grossman Adolf és cs.
Móric és cs.
Andor
Izidor
Izidorné
Jákob
Kenő
Márton
Mózes
Rachel
Sándor
Sára
Szerén
Vera
Grünberger Józsefné
Grünfeld cs.
Grünzweig József
Grünspan Áron és neje
Sándor
Grünwald Aladár
Ernő de.
Lili
Hani és testvérei
Geller Lajos
Irén
Sájndu
Günzler Dávid
Ganzfried cs.
Goldreich cs.
Gottlieb cs.
Glückman cs.
Gelbstein cs.
Guttman cs.
Goldberger cs.
Goldstein családok
Hamerman család
József
Frida
Salamon
Paula
Böske
Hazai Adolf
Blanka
Lenke
Miklós
László
Vilmos
Haas család
Halász cs.
Handelsman cs.
Halpern cs.
Heiman cs.
Hemlei cs.
Heller cs.
Herskovits cs.
Dr. Heltai Jenő és családja
Künscher cs.
Hoffenberg Jenő és neje
Hartstein cs.
Jurovits Leopold és cs.
Jozefovics családok
Kaufman cs.
Jakobovics cs.
Majerné
Benjámin és cs.
Katz Adél
Hana
Nitzel
Jakab
Jenő
Jehoshua
Mendel
David
Klein Kálmán és neje
Anna
Bernát
Dezső
Edit
Gizella

Benjamin
Ethel
Itzhak
Herschel
Leibl
Irén
Judit
Naftali
Irén (Weinberger)
Etel (Deutsch)
Einspruch Emil
Hanna
Lajos
Mór
Rózsa
Eisner család
Édelheit cs.
Einhorn Eizik
Engel Herman és cs.
Eisdorfer cs.
Fazekas Bernát
Feldbrand metsző és cs.
Feldman családok
Frenkel cs.
Földes cs.
Fáber cs.
Frank cs.
Feiner cs.
Feldmár cs.
Feld cs.
Feinsilber Lili
Rina
Rifka
Sámual
Freilich Mayer
Fendrich családok
Fettmann Adolf
Adolfné
Margit
Farkas családok
Frank Klára
Fuchs családok
Erzsébet
István
András
Frieder cs.
Fried cs.
Filipovics Ida
Friedman családok
Friedman Aranka
Dezsőné
Béla
Éva
Ernő
Gizella
Malka
Mártonné
Vilmos
Sámuel
Gizella
Jenő
Miklós
Judit
Ferenc
Etel
József
Lili
Gönför család
Garai dr. és cs.
Gerő Judit és Zsuzsanna
Gerstl Imre
Jolán
Judit
Zoltán
Gottdinger Baruch
Gerson
Zseni
Grosz Fáni
Jakab
Lea
Mayer
István
Glück Sándor dr. és neje

Altman Viloms és neje
Adler Jakab
Adler Chaim és családok
Amesl rabbi és családja
József
Bauman Sándor és neje
Baum Bernát és neje
Bauman Simonné
Zoltán
Baum Olga
Emil
Ervin
Miklós
Lenke
Reisel
Zvi
Edel
Jakab
Menachem
Sosána
Mór és neje
Gizella
Ibi
Klári
Bözsi
Sándor
Éva
Herman és neje
Tibor
Ödön
Éva
Braver Bertalan és neje
Berkovits Ernő és neje
Rafael és neje
Jenő és neje
Bleich családok
Blum családok
Bieber családok
Bárány családok
Bíró családok
Brach Chaim, Irén, Klára és cs.
Bloch cs.
Burger cs.
Braun Dr. és neje
Berger Jakab és cs.
Braun Éliás és cs.
Berger dr. és neje
Bettelheim Jakab és neje
Birnbaum család
Beinhorn cs.
Blumenfeld Ervin
Nándor
Jenő és neje
Lászlóné
Brünner Lajos
Rezsin
Miklós
Lipót
Márta
István
Bleier Herman és neje
Pinkasz és neje
Anikó
Rachel
Slomo
Sándorné
Deutsch Ármin és neje
Béla
Berta
Éva
György
Márta
Simon
Herman és cs.
Zalmen L. és cs.
Burech . és cs.
Dick Hers rabbi és neje
Dicker Erzsébet
József
Dreisinger Sie és cs.
Davidovizs családok
Eisenberg Moshe
Smuel
Chaim

Nagyrozvágy

Davidovics Jenő és családja
Fisch Jenő és cs.
Fixler Sándor és cs.
Klein Hertzke és cs.
Lőwy család
Salamon cs.
Schwartz Jakab és cs.
Weltman Béla és cs.
Weisz Áron és cs.
Fried cs.
Glück cs.

Nagykövesd

Haberman család

Olaszliszka

Braun család
Floher cs.
Friedman cs.
Friedlander cs.
Horowitz cs.
Kaisler cs.
Lőwy cs.

Pácin

Braun Miksa dr. és családja
Engelman Dezső és cs.
Édlisz Herman és cs.
Simon és cs.
Fenyő Miklós és cs.
Friedman József és cs.
Grosz családok
Klein család
Ganz László és cs.
Rosenberg Ferenc és cs.
Rubin Chaim és cs.
Schőn Herman és cs.
Steinberger családok

Perbenyik

Hartenbaum család
Kallus cs.

Révleányvár

Bayer család
Diamant cs.
Klein cs.

Ricse

Zukker család
Zukor cs.
Bilitzer Sámson
Fischer Jenő
Grünfeld Herman
Lőwenkopf Jenő
Dávid
Klein Ármin
Kleinbart Bernát
Roth Menyhért
Sorger Isidor
Strickberger Dávid
Stark Menyhért
Weisz Ernő és cs.
Friedman családok
Weinstock cs.
Stark cs.
Leitner cs.

Sátoraljaújhely

Alexander Dezső és neje
Ernő és neje
György
Marika
Sándor
Sándorné
Manóné
Vilmos és neje
Auspitz Mór és neje

Heimlich cs.
Frishman cs.
Schwartz cs.

Cséke

Land család
Groszman Lajos és cs.

Dámoc

Friedman család

Erdőbénye

Goldstein család
Günzler cs.
Stuhlberger cs.

Hernádnémeti

Feuerstein család
Kohn cs.
Walder cs.

Kisközvesd

Goldstein család
Perl cs.
Roth cs.

Karcsa

Glück Herman családja
Goldstein család
Scharf cs.
Strausz Jakab és családja
Ungár Miksa és cs.
Herman és cs.
Lichtman Adolf és cs.

Karos

Strenger család

Kisrozvágy

Janklovics Ignác és családja
Jakubovits Miksáné és gyermekei
Friedman Mózesné és cs.
Smulovits Vilmosné
Borbála és gyerm.
Glück Márton és cs.

Láca

Juskovics család
Czik cs.
Klein cs.
Neuman cs.

Lébesbénye

Blaustein család

Megyaszó

Fendrich család
Fogel cs.
Flohr cs.
Schwartz cs.
Waldner cs.

Mezőzombor

Zukkerman család

Monok

Groszman család
Kaufman cs.
Klein cs.
Polák cs.
Schirmer cs.
Zimmerman cs.

Nagytárkány

Gartenberg család

XIII. Megemlékezés... A mártírok névsora

Agárd

Diamant család
Trattner család

Ágcsernő

Blum család
Berkovits Lajos
Glück család
Klein család
Kreisman Lajos, neje és gyerm.
Zimmerman család

Bekecs

Feuerstein család
Klein család

Berecki

Mittelman család
Hausman család
Klein család
Schön család
Baum család

Bodrogszerdahely

Háberman család
Roth család

Bodrogkeresztúr

Bogler család
Deutsch cs.
Dévai cs.
Fried cs.
Friedman cs.
Egri cs.
Entner cs.
Günzler cs.
Goldman cs.
Hoffman cs.
Klein cs.
Lichtman cs.
Kahan cs.
Hover cs.
Rieder cs.
Lefkovits cs.
Stern cs.
Silberman cs.
Seidenfeld cs.
Steiner cs.
Schlesinger cs.
Szamet családok
Szamet Chanoch
Sáje
Avrom
Simson és neje
Steinberg család
Rubin cs.
Hartman cs.
Waller cs.
Weisz cs.
Taub cs.
Weiman cs.
Weiszhausz cs.

Cigánd

Biener család
Müller cs.
Neuman Rabbi családja
Schreiber cs.
Weinberger cs.

Az oroszok közeledtével Kutnóig gyalogolnak, az emberek kezdenek lebetegedni, kutyákat engednek rájuk, beléjük lövöldöznek, s aki egy folyóhoz vánszorog, hogy szomját olthassa — belelövik a folyóba. Télen érkezik Dachauba, ahonnan Kauferingbe kerül a 4-es számú láberbe, facipője ketté reped, papírba csomagolja fagyott lábát. A lágerkórházba szeretne menni lábával, de Fáber Aranka, aki a konyhán dolgozott és lopott számukra ételt — lebeszéli, mert az a biztos véget jelenti. Nem bírja a szenvedést, mégis elmegy — szerencsére visszaküldik. ("Fáber Aranka Bécsben él, háború után találkoztam vele, Fáber Smilu meg Los Angelesben.") Egy cseh orvos menti meg, azáltal, hogy valamiféle orvosságot szerez, amikor tifuszt kap. Az utolsó hetekben már csak füvön élnek. S az utolsó napokban, aljas módon egy német katonákkal tele szerelvényhez vagonírozzák be őket is, mert tudják, hogy a sűrű bombázásoknál az amerikaiak fognak végezni velük — s valóban százával haltak meg akkor. Másnap, miután a szerelvényen légelhárító ágyúk is voltak, a harmic vagon deportált fogja fel testével a géppuskázást. Miután a bombázás alatt a németek eltűntek, bevánszorognak egy faluba, ahol azt hazudják, hogy a német parancsnok mondta, hogy menjen mindenki, amerre a szeme lát. De a németek visszajönnek, összeterelik őket — Sam és néhány társa szerencsére elbújnak — 3000 embert ölnek meg akkor éjjel; másnap az amerikaiak már felszabadítják őket... St. Ottilienbe viszik — a szó szoros értelmében, mert már olyan gyenge, hogy menni képtelen, „még 24-48 óra és végem lett volna."

Két hónapig volt szanatóriumban a Güncler fiúval, de a tejes Dreisner fia is ott volt; a felszabadulás után ott halt meg. Bátyját a tél közepén akasztották fel egy pokrócért, amivel munkára ment ki, mert fázott, s azt hitték, hogy lopta.

1945 szeptemberére érkezik vissza Újhelyre, hugát, Brach Lipótot, nagybátyját, s Brach Smilut találja otthon. Lipót, fia és sógora fogadnak otthonukba mindenkit, akinek nincs hová menni. Egy péntek este az oroszok mellett magyar rendőrök elviszik őket gödröket ásni, s látva, hogy akik nemrég nyilasok voltak, újra fegyverrel vigyáznak reá, rájön, hogy "itt nincsen számunkra hely".

Befejezésül még elmondja torontói otthonában, hogy Lipót nagybátyjának fia — Eugen — Ottawában, Slojme New Yorkban él és Smilu pár évvel ezelőtt New Yorkban meghalt. De a Brach-család újra virul: a leszármazottak több mint száz unokatestvért tartanak számon. Egyik-másik családtag Kever Àvotra Ûjhelyre látogat, ahová — mint már említettük már 1700-ban temették egy ősét — ezt a temetőt egy bizottság innen készül most rendbe hozatni...

Torontó, 1985. február 1.

kassai hitközség irányításával a 17 éves fiú egy olyan mentőakcióban vesz részt, amely a legnagyobb micve — szlovák és lengyel zsidókat ment át a határon, hetenkétn 20-25, de van olyan hét is, hogy 30 embert csempésznek át, a legnagyobb titokban. Pedig útjuk nap mint nap egy kassai kaszárnya előtt vezet el a menekültekkel, akiket bizonyos házakhoz kellett vezetniük, ahonnan még azon az éjszakán Pestre szöktették őket. A kémelhárító azonban rájön a dologra, a nyolc aktivistából egy lebukik, ki akarják deríteni ki áll a mentő munka mögött és ki vesz még részt benne cselekvően.

Sam Frank visszamegy Újhelyre, ahol családi gyökerei mélyek, a szeretett nagyapa egyszer kiviszi a temetőbe, hogy megmutasson neki egy 1700-ból való sírt, amely egy őséé lehetett...

Mikor visszatér Kassáról, pár hét után megindul a gettózás. A gettóban a futár szerepét ölti be, amire a rendőrség jelölte ki, és speciális karszallaggal látja el, hogy ki-be járhat a gettó területéről, miáltal kenyeret csempészhet be a gettóba. Valaki ajánlotta, hogy bújjon el egy hegyaljai házban, amerre a madár se jár, de ő nem megy, lelkiismerete nem engedi, hogy elhagyja nagyapját. S valóban ő az egyetlen, aki a harmadik transzporttal nagyapjával együtt megy Auschwitzba, bár a vagonírozásnál egy jóérzésű rendőrtiszt, Horváth nevű, látva a németek által véghezvitt brutális akciót, megfogja a karját, s így szól: „Kisfiam, Te velem jössz innen vissza..." „Ez az ember jól ismert minket, bejárt a házunkba, nagyapámat tisztelte, de vele se mentem."

„Auschwitzba Sávuotkor, korán reggel érkeztünk, siralmas utat agyva magunk megett. Még sötét volt. Láttuk a kéményből kitörő lángokat, éreztük a bűzt... Itt választottak el nagyapámtól, aki — miután tudta, hogy el akartak bújtatni, — bánta, hogy vele mentem... De jó érzés, hogy el tudtunk búcsúzni egymástól..." Felvilágosítják, hogy lábujjhegyre kell állnia, ha nem akarja, hogy a szelekciónál rossz oldalra küldjék. Néhány nap után Varsóba kerül, 44 újhelyi fiatallal együtt, akikből csak ő maradt meg. Mielőtt útnak indítják, azon az éjjelen tudja meg, hogy a szemközti barakkban van a nagyapja, tiszapolgári deportáltakkal, a reggeli appelnál szeretné meglátni, talán utoljára találkozni vele, de a sors kegyetlen, anélkül, hogy láthatta volna — elindítják Varsóba...

Varsóba a gettó lázadás leverése után érkezik. A példásan rendszerető németek a romokból velük pucoltatják le és vagonírozzák az épen maradt téglákat, amit Németországba irányítanak. Itt ismerkedik meg a szadizmus csimborasszójával: — nem elég a nehéz munka, az SS pribékek a pár kilométerre lévő konyhához úgy viszik őket ebédelni, hogy mindenkinek öt téglát kell vinnie a vállán. Oda-vissza. Óvatosan kell letenni az étkezés idejére, aki leejt vagy összetör egyet, az borzalmas verést kap.

emléküket szeretném megőrizni az utókor számára. Azt hiszem mindenki ismerte Újhelyen a kórházi Schwartz bácsit — a nagyapámat — és a nagyanyámat. A Chevra Kadisa kérházban töltötték el életük nagyrészét, több mint negyven évet keményen dolgozva és becsületesen, hajnaltól — éjfélig. Mikor boldogult nagyapám 1934-ben megnyerte az Állami Sorsjátékon a főnyereményt, nagyobb részét a nyereménynek a szegényeknek, rászorulóknak, a Chevra Kadisának és egyéb jótékony célra adományozta. Istenfélő, jámbor, becsületes, igazi zsidó emberek voltak — adjon a Mindenható Nekik nyugodt pihenést...

Torontó, 1984.

Klein József emlékezik

J. Klein — Klein József — Mátészalkáról származó torontói lakos, aki mint munkaszolgálatos Újhelyen volt egységével a gettózás idején, a nehéz napokra emlékezik:

Húsvét idején érkeztek, a 101-es Katonai Ruharaktár mellé beosztott munkaszolgálatos egység keretében Újhelyre. Az úton látták a szekerek hosszú sorát, öregekkel, asszonyokkal, gyermekekkel felpakolva, s csomagokkal is, melyet csendőrök kísértek. A környékbeli falvak zsidóságát vitték a gettóba. Kapcsolatba kerülnek velük és azok sírva mesélik, hogy terelték őket össze, s húsvét lévén nincs elegendő élelmiszerük sem. Megszervezik az élelem becsempészését, a katonai raktárból elcsent szvetterekből, melyeket az élelmiszer-elosztó egység katonáinál konzervekre cserélnek be.

Később egységével szintén Németországba kerül, ahol a parancsnoka — egy Flekkes gúnynevű barátja ötletére megkörnyékezi a német vonatparancsnokot, aki visszavezényli őket Magyarországra, Kalandos úton jut el Besztercebányára, onnan a hegyekbe egy 3000 főt számláló partizánegységhez, melynek fele zsidókból áll. Német csapatokat támadnak meg — így szerezve fegyvert, robbanóanyagot, — vonatokat robbantanak.

Torontó, 1984

Sam Frank beszámolója

Sam Frank — torontói lakos — beszámolója gettóról, vészkorszakról.

Újhelyen született, nevelkedett, s ott járt chaderbe is. Kilenc éves, amikor anyja meghal, apja újra nősül, s Tiszapolgárra költözik, ahol néhány hónapig Sam is vele van, de visszamegy nagyapjához Újhelyre. Anyai nagyapja Chaim Brach igazi "behoved" zsidó ember, akit zsidók és nem zsidók egyaránt tiszteltek. Szorgalmas, becsületes, vallásos jóember volt. Tizenöt unokájából a Lipót négy gyermeke és Sam, két testvérével éltek Újhelyen. A nagyapa emléke örök szimbolum a szemében...

1944-ben Kassára megy, ahol neveltetésének megfelelő hivatás várja, a

Több ezer hamisított menlevél lesz kiadva, „Lakáshivatal" alakul és Jakov és társai rendőri kísérettel indulnak a csillagos házakból "védett-házak"-ba menteni át az embereket. A trükk beválik, a "védett-házak" aránylag oltalmat nyújtanak.

Egy decemberi napon megkésve érkeznek egy csillagos házhoz, — rendőri kísérettel, mint a svájci követség alkalmazottai — mert a lakók nagyrésze már útban volt a gettó felé, Jakov a nyilas parancsnokhoz fordul, kezében névsorral, hogy kiemelhesse a menet menlevéllel rendelkező tagjait. Igazolványait a nyilas nem fogadja el, válasz helyett ő is a menetben találja magát. Egy rendőrtiszt áll szerencsére közelében, akinek segítségét kéri, s aki elfogadja az igazolványát.

A tiszti rangot a nyilas kénytelen respektálni, de előbb még puskatussal fejbe vágja Jakovot, akit csak kucsmája véd meg komolyabb sebesüléstől.De egy heti lábadozás után újra a "Lakás-hivatal"-ban működik és embereket, akiket csak lehetett "Védett-házba" költöztet.

December közepén a város már harctér, aknavetők és ágyúk lövedékei csapnak be itt is — ott is, lehetetlenné válik az utcai közlekedés. Igy, egy délután már nem tud visszamennyi a Pozsonyi-úti "Lakás-hivatalból" a Vadász utcába. Ott reked egy barátjával, s tanuja a nyilasok dunaparti vérengzéseinek és egy-egy menekültet onnan megsegít. Az utolsó héten a ház harmadik emeletén német géppuskaállás tüzel egy dunapartra néző ablakból, s a légnyomás által betört ablaktáblák hiányát érzik — a tél teljes, januári erejét. Egy-egy tányér üres főzeléket kap néha a lakók jóvoltából. Az épület időnként megremeg a tüzérségi becsapódásoktól, az utca kihalt. Minden óra egy napnak, minden nap egy évnek tűnik, semmilyen hír nem jut el hozzájuk — de tudják, érzik, látják hogy körülöttük tombol a harc. Éjszaka. Szüntelen a hadi-zaj már, alvásról szó sem lehet. Érzik — azon az éjszakán — hogy közel a felszabadulás. De nem mondják ki, hiszen valami bestiális nyilas bosszúja még elérheti őket, s az épület is reájuk omolhat mielőtt a felszabadítók megérkeznének...

1945. január 17. Reggel. A derengésben kialvatlanságtól égő szemüknek nem akarnak hinni: — az utcán lefegyverzett magyar és német katonák vonulnak golyószórós orosz katonák kíséretében...

Torontó, 1985. január.

Paul Kent visszaemlékezése

Paul Kent — Schwartz Pali — torontói lakos megemlékezése nagyszüleiről:

„Én nem éltem ott, csak Újhelyen születtem, de mindég újhelyinek éreztem magam. Nagyszüleim ott éltek az utolsó percig. Az ő drága

"Három hónap"

Jákov Steindler — László — torontói lakos "Három hónap" — címet adja elbeszélésének.

1944 október 15-én, midőn Szálasi és a nyilasok magukhoz ragadták a hatalmat, a főváros zsidósága a végveszedelem csúcspontjára kerül. A kitűzött cél — a zsidóság megsemmisítése. A deportáció csak részben sikerül, az orosz front közelsége folytán. Még az is, aki keresztény papirokkal van felszerelve, már nem meri használni. Mert ha valakit zsidó-gyanúsnak tartanak — testi motozást, vizsgálatot alkalmaznak és ott helyben lövik agyon áldozatukat.

Október 20. — A nyilasok bemennek a csillagos házakban, összeterelik a férfiakat és az irány — gyalog — Gödöllő. A több napos menetelés alatt katonai keret veszi át a felügyeletet. A Gödöllő melletti királyi birtok határában tankcsapda-árkokat kell ásni. A munka nem fejeződik be az orosz előnyomulás visszavonulásra készteti őket, de most Pest felé. A menet napokon keresztül vonul az országúton, az emberek közt elterjed a hír, nem Pestre mennek, az új cél: Ausztria. Jakov és egy társa a konyhafelszerelés ökrösszekeréért felelősek. A késődélutáni, novemberi szürkületben az újpesti sárga villamos kövonalait sejti meg, a terv magától adódik és a kivitele sem várat magára. A menet a sínek mentén vonul és a fordulóban lassító villamosra ugrik, anélkül, hogy hátranézne s a sötétedés, a villamos zsúfoltsága segítségével zavartalanul jut be Pestre.

A házban — ahol Pesten lakott Jakov — már nem lehetett zsidó férfi. A házmester figyelmét, a feltűnést el kellett kerülnie. Fellopózik. Az üres lakásban többhetes posta és közte — bontatlanul — egy svájci menlevél. Itt nem maradhat, csillagos házban biztos a lebukás. A Vadász utcai Üvegházba kell bejutnia, ahol a múltban a cionista mozgalom tagjaival találkozott. Az utat óvatosan teszi meg, nyilas razziák közepette. Az épület előtt kis csoport vár, s a kapuban rendőr, akinek engedélyével lehet csak a svájci követség épületébe bejutni.

Rövid várakozás után a kapu kinyílik, valaki eltávozik — s minden erejét összeszedve a félig nyitott szárnyán keresztül Jakov beveti magát. A földön fekszik — de bent. Perceken belül jóbarátok — Micu és Zsóka, akik a menlevelet küldték — veszik körül. Éjszakai szállása a pince, ahol többszáz menekült zsúfolódik össze. Később ez a szám kb. 300-re duzzad. Itt Újhelyről való Jumi barátjával osztozik a nehéz sorsban.

Budapest ostromával, bombázásával egyidőben egyre rosszabb hírek jönnek kintről. A nyilas vérengzés tetőfokára hág. A razziák az Üvegház előtt szedik már áldozataikat és a rendőri felügyelet ellenére nyilasok próbálnak betörni, majd a tetőn keresztül csendőrök a ház udvarára. Céljuk világos, de a svájci konzul fellépése, tiltakozása szerencsére segít. Bent azonban romlik az emberek egészségi állapota és az élelmiszerellátás, a zsúfoltság egyre növekszik.

S mégis innen indul ki egy szerény, de tömegeket felölelő mentőakció.

Friedmann Zoltán visszaemlékezései

Jelenleg North Hollywood, California, U.S.A.

„Megfosztottak minket felsőbb tanulmányi lehetőségektől, megnyirbálták normális életkörülményeinket — már a gettó előtti időkben. Korlátozták szabadságomat, megfosztottak emberi méltóságomtól és jogaimtól, elkobozták javainkat, értékeinket és személyes tulajdonomat képező minden egyéb dolgot, ami csak hozzánk tartozott — a gettóban. Szemtanuja voltam kínzásoknak és veréseknek és számos egyéb attrocitásnak és brutális megnyilvánulásnak, ahogy bántak gyermekekkel és idősebb emberekkel a magyar csendőrök és az antiszemita lakosság is.

Auschwitzban a legnehezebb kényszermunkán voltam, veréseket kellett elszenvednem és éheztem; a felszabadulás az úgynevezett "muzulmán" állapotban ért, amely akkori kifejezés a csont és bőrre lesoványodottak elvenezése volt. Szüleim és nővérem elgázosították — ílymódon gyilkolták meg, ahogy Auschwitzba érkeztünk. Igy járt igen sok rokonom, nagynénikéim és nagybácsiaim és unokatestvéreim is, s igen sok gyermekkori barátom. Mind-mind áldozatai a féktelen és elvakult náci gyűlöletnek és embertelenségnek — azok után, hogy még Auschwitz előtt megfosztottak mindennemű polgári és emberi jogainktól — faji felsőbbrendűségük címén és nevében."

Friedmann Zoltán rokonai, akik elpusztultak a vászkorszak idején: (1939-1945)

Friedmann Aladár, édesapám,

Friedmann Zsófia, édesanyám, akikat utoljára 1944 június ötödikén láttam, illetve idáig van tudomásom létezésükről.

Friedmann (Richter) Lydia, leánytestvérem,

Weisz Henrikné, nagynéném,

Rothbart Gyuláné, nagynéném,

Rothbart Márkus és felesége, nagynéném és nagybátyám,

Friedmann Dezső és felesége, nagynéném és nagybátyám,

Friedmann László, unokatestvérem,

Weisz Andor és Rózsi, unokatestvéreim,

Bárdos Jenő, Helén és Ilon, unokatestvéreim,

Weisz Hermina, Samu, Sanyi, Laci, Lili, unokatestvéreim,

Friedmann Ede és Vilma, nagybátyám és nagynéném és gyermekei,

Rothbart Tibor, unokatestvérem,

Weiszberger Marci, Rózsi, Marika unokatestvéreim és számos más rokonom és sok-sok jóbarát....

Hollywood, 1984. június 19.

deportáltak közé kerül, akikből ezret bevagonírozna — s akikből a következő állomáson már csak hatszáz van életben... s huszonnégy órára rá már csak háromszáz... Közvetlen mellette halt meg Dr. Székely, a Zsidó Kórház főorvosa...Innen gyalog vissza Allachba, ahol — testvéreivel együtt — felszabadul...

Felejthetetlen emléke a deportálásból, hogy egy Kápó, akiről "Judenmörder" címmel Angliában a háború után könyv jelent meg s aki egymaga tízezer zsidót ölt meg — kihirdette, hogy aki Jom Kippur napján enni fog, az dupla adagot fog kapni és még egy üveg sört is ígért! De senkit sem tudott még így sem rábeszélni, hogy ne böjtöljenek!

Elismeri, hogy voltak rendesen viselkedő németek is, egy vasúti őr például a kisvárdai Fischer Tibi részére — aki akkor még csak tizenhárom éves volt! — mindennap hozott egy margarinnal, marmaládéval megkent kenyeret.

Még megemlíti, hogy bár fegyvertelenek voltak — bátorságban nem volt hiány, a bátyja, látván, hogy apjukat még Újhelyen puskatussal hátbavágja egy csendőr, nekimegy és felpofozza. Persze bátyja drágán fizet meg érte, véresre verik-törik a hátát, melynek nyomait mind a mai napig magán viseli...

Felszabaduláskor negyvenöt kilót nyom... és egy német, "aki nagyon szeretett engem" — táplálja fel...

Hazakerül — testvéreivel együtt. Megnősül és miután felesége állapotos lesz, majd gyermeke születik — két évig még Újhelyen marad.

Ma Torontoban él. Újhelyre is ellátogatott azóta kétszer is, az első viszontlátás nagyon megrázza, mikor Újhelyről elszármazott zsidóhoz illően először a templomokat keresi fel — s meg kell állapítani, hogy a szefárd-templomnak nyoma sincs, lakóház áll a helyén, a statusquo templom pedig romokban hever..."A szívem elszorult... még kimentem a temetőbe, s már utaztam is vissza..." Akkor még Újhelyen találtam Cinner Mukit, Weiser Patyut, Menczel bácsit és Deutschot...

Másodszor — 1975-ben, amikor már tudja, mi vár rá — könnyebb lélekkel veheti a dolgokat.

Befejezésül unokáihoz szól: "Al tisköhu!!!" — "Ne felejtsetek!" Úgy véli, többet úgy sem lehet mondani, mert az amerikai zsidóság, vagy bárki, aki nem élte mindezt át — hihetetlennek tartja, nem tudja megérteni, elképzelni, hogy min ment az európai zsidóság keresztül, egy része tétlenül nézve, hogy elhurcolják, mint az állatokat...

Toronto, 1984.

Avodá volt a jelszava. Hatan voltunk fiútestvérek.

A gettózás kezdetén a statusquo templomban jelentkezni kellett, ahol mindenkit megmotoztak. Ezekután egy lezárt városrész egy-egy házába három-négy ház lakóit zsúfolták össze a csendőrök a németekkel együttműködve. A gettó állapot húsvéttól savuotig tartott, hét-nyolc hétig. A gettóban elég nehéz volt a helyzet, kimenni nem lehetett. Boldogult édesapám megszervezett egy úgynevezett népkonyhát azok számára, akik nem tudtak magukon segíteni. Én a gettó irodájában dolgoztam, ahonnan több emlékem van. Így például azt is tudom, hogy 5611 ember volt a gettóban, talán ha tíznek sikerült megszökni. Tudomásom van olyanokról, akik pincékben bújkáltak s ezekből egyesek élnek mindmáig. Egy családot én magam mentettem meg — ez volt Ortner, a Berger üvegesnek veje és családja, akik Bécsben élnek. A gettó betegeit a statusquo iskolában helyezték el, szalmazsákokon feküdtek és zsidó lányok ápolták őket, s a Zsidó Kórház orvosai is ott működtek." Megrázó és élő-eleven a leírása, mikor beszámol arról, hogy Édesanyja elküldte Keresztúri rabbihoz a Savuotra szokásos túróskreplivel (amit még ezekben a nehéz napokban is — egyedül a gettóbeli asszonyok közt — csinált!) és éppen akkor hurcolták el a tokaji Engelt rabbija mellől. Tanuja annak, hogy félholtra verték ezt az embert, mert azt mondta, hogy inkább meghal, de a rabbi mellett akar maradni. De elvitték anélkül, hogy a rabbival mehetett volna. Mikor a harmadik transzport is útrakelt, a maradék zsidóságot a cigánytelepre, a cigányokat a zsidólakásokba parancsolták. Beszámol az újhelyi fogházlázadásról, ahol újvidéki és zentai foglyok voltak, s köztük szép számmal zsidó fiúk és lányok is — ezek meggyilkoltak több németet, kitörtek és el is menekültek. Többségüket — menekülésük közben, ahol találták — lőtték agyon.

Lekési a munkatáborba való bevonulásának időpontját — így kerül a gettóba, ahonnan Savuot után egy héttel Birkenauba viszik. Ott — Brünner Laci javaslatára — hatvan más újhelyivel munkára jelentkeznek s így jut el Allachba, Dachau mellé egy ötszázas csoporttal. Pedig még — elválasztva testvéreitől — beosztották egy Varsóba induló részlegbe, míg Baum Menyhértet, akit apjától választottak el, a Dachauba indulók közé. Elég egy pillantás-váltás, a két fiatal gyors-észrevétlenül helyet cserél. "Én megmaradtam — Baum Menyu nem jött haza..."

Allachba a Todt-szervezet mellett dolgoznak, vasuti síneket állítanak helyre, amit déli 12-kor az amerikaiak, délután 3-kor az angolok bombáznak. Ez a munka '44 julius-augusztusától három héttel a háború befejezése előttig tart számára, amikoris újból elválasztják testvéreitől, s mint a Mühldorfba áthelyezett parancsnok csicskása, odaérkezve flekktifuszban megbetegszik, s az ottani — szintén nagybeteg —

emlékezetem nem csal — amikor Auschwitzba érkeztünk... Igazat mondott..."

Tíz nap után elviszik Dörnhauba, bátyjával együtt, ahol a láger villanyszerelője. "Ennek a munkának köszönhetem, hogy megmaradtam, a nehezebb munkát végzők sorsa más volt..."

Jóval később, mikor már szabad emberként hallja az izraeli Jehuda Bauer professzor "Ellenállás a lágerekben" című előadását, visszaemlékszik a saját lázadására: Dörnhauban, egy rádiótechnikus sorstársával együtt titokban egy készüléket építenek és hallgatják — a lágerben, Németország területén — a szövetségesek adásait. (Aki nem járta meg a német poklot, annak a számára ez a cselekedet talán nem sokat jelent — de ha egyáltalán rájönnek, hogy ezzel foglalkoztak — függetlenül attól, hogy a híreket hallgatták-e vagy sem, tétovázás és kérdezősködés nélkül lőtték volna agyon őket.) Dörnhauból az oroszok közeledtére Bergen-Belsenbe, majd Rosztovba kerül, ahol egy lebombázott olajfinomítót állítanak helyre, míg május elsején felszabadítják az oroszok.

Valahogy hazajut Újhelyre s a húgát már otthon találja. "Az ötezer zsidót számláló városba ha kétszázötvenen jöttek vissza, de azok sem mind odavalósiak voltak, hanem a környező falvakból valók, ahová már nem látták értelmét visszamenni."

1948-ban már az izraeli hadsereg katonájaként vesz részt a Függetlenségi Háborúban. Megnősül, Izraelben egy leánya, majd Kanadában — ahová 1956-ban érkezik — egy fia születik, aki ma már orvos.

" S itt — harminchárom éves koromban, mikor más már többékevésbé megállapodott ember — én elkezdtem tanulni. Kipótoltam a hiányt, amit egész addigi életemben éreztem. Tíz év alatt négy képesítést szereztem meg — a B.A.-t - két Master-t - és egy PhD. diplomát. A torontoi zsidó közösségben megtisztelő feladatot tölthetek eképp be. Úgy érzem a zsidó nevelés terén eredményeket értem el, hozzájárultam fejlesztéséhez. Talán lehettem volna sikeres üzletember, foglalkozhattam volna annyi minden mással — de én úgy éreztem, ez a hivatásom, hogy a zsidó neveléssel foglalkozzam. S ez adja meg életem értelmét..."

Toronto, 1984. december 10.

Hamerman Jichák visszaemlékezései

Hamerman Jichák — Icsu — torontoi lakos az újhelyi gettóra emlékezik, amelynek irodájában dolgozott:

"A nevem Hamerman Imre, otthon Icsunak neveztek. A Hamerman családot Újhelyen mindenki ismerte. Nagy-nagy család volt. Apám mélyen vallásos ember volt, s természetesen az egész család. A Tóra és

Dr. Lipsitz Edmond (Jidu) története

Edmond J. Lipsitz — Jehuda Lipsitz — Jidu — torontói lakos útja Sátoraljaújhelyről — Dörnhau — Bergen-Belsen — Rosztovon keresztül Izraelbe és onnan Kanadába...

„Nevem Jehuda Lipsitz, de mindenki úgy ismert — Jidu. Ma — Edmond J. Lipsitz vagyok. Sátoraljaújhelyen születtem 1925. december hetedikén. Apám neve Jicchák Lipsitz, anyám neve Siffra — vagy Sarolta — Lipsitz. Apám fivérénél dolgozott, a cég neve — Berger-Lipsitz volt. Anyám üzlete pedig — divatra adó hölgyeknek — fűzőket árult. Öten voltunk testvérek, két fivérem és két nővérem volt. Az egyik fiú igen korán, még Magyarországon halt meg, a másik — Cvi-Dov — velem volt K.Z.-ben és a felszabadulás után, a már hazafelé tartó vonatból, súlyos betegen egy éjjel leszállt és a meginduló szerelvény halálra gázolta. Újhelyen hét nagybátyám volt, s a szélesebb család — melynek minden tagja Újhelyen lakott — legalább nyolcvan lelket számlált. Majdnem mind a vészkorszak áldozata lett, vissza hatan vagy heten jöttünk csupán. Van, aki közülük Izraelben él, van aki már meghalt; egy nagybátyám és egy nagynéném él New Yorkban, de ők még a vészkorszak előtt hagyták el Újhelyt."

Nyolcvan lélekből — hatan-heten...

Először a chederbe jár és hat osztályt végez el a zsidó elemiben, majd még két osztályt a népiskolában. Mai szemével nézve megállapítja, hogy kis helyen nevelkedve csak minimális tudásra, tapasztalatra tehetett szert, s "naivak voltunk a végtelenségig." Pedig érdeklődés volt bennük, s apró lázadásokra is készek voltak, visszaemlékszik a szigorúan tiltott dologra — a rabbi a BBC adásait hallgatta, s a fiatal tanítványok őrködtek, hogy biztosítsák őt, hogy a híreket továbbíthassa másoknak is. Tapasztalatlanságára jellemző: — a deportálásig ki sem mozdult a városból, ha igen, a 15-20 kilométerre lévő Sárospatakra. Mint jesiva-bocher nem olvashatott újságot, s még az is lázadás volt, hogy szakmát tanult. A villanyszerelőséget egy gajnál kezdi kitanulni és először eldugja pajeszát a füle mögé, majd le is vágatja, ami a családi házban olyan tragédiát jelent, mintha zsidóságát adta volna fel.

Tizennyolcéves a gettózás során és a ház, amelyben lakik, eredetileg a gettó területén van, majd később — a gettó szűkítésével — más házba kell menniök. A Bnei Akibából néhány fiú ellenállásról beszél: „Éreztük, hogy valami szörnyűség fog történni velünk, s hogy fel kellene készülni rá, csinálni valamit, de addigra már — velem együtt — útrakelt a második transzport..." A vagonban a garanyi internálótáborból velük van egy fiú — lengyel zsidó — aki „felvilágosított minket, hogy hová megyünk, mi vár ránk — de nem hittük. Ros Chodes Sziván volt — ha

azokat mind elégetik!" — Ezt sokkal előbb mondta, mint ahogy mindez valójában bekövetkezett... Nem igaz tehát, hogy a felelősek — németek, magyarok — mondják, hogy nem tudtak semmit! Ezek a tisztek minden héten találkoztak és pontosan voltak informálva mindenről — hivatalosan! — nem egyszerű beszélgetés során értesültek az igazságról és méghozzá, amikor kitervelték!

Ez a Nagysomkuti véres antiszemita volt, már bemutatkozó beszédjével kezdte: "Mindannyiotokat meg fogunk ölni...!" De mikor Galíciába és Ukrajnába ment a vonat, hát kért egy civilkabátot, sárga karszalaggal, hogy úgy essen fogságba. S ettől a perctől kezdve jobban is viselkedett, sőt egy Mittelmann Menyhért nevű munkaszolgálatos tanácsára a galiciai Szaniszlóban, az ottani magyar parancsnokságon egy tábornokkal való ismeretsége révén elintézte, hogy az Ukrajnába irányított egység a határokon belülre kerüljön vissza. Aztán — 1944 november-decemberében az SS kezébe kerülnek, Markára viszik őket. Shmil Szamet februárban megbetegszik tífuszban. 1945 Peszachjának első napján — egy péntek délután — tizenhatnapi betegségtől legyengülve vesz részt az elrendelt sorakozón, s mindenkinek Mauthausenbe kell menetelni...

Shmil Szamet néhányszáz beteg társával együtt jelenti, hogy képtelenek a menetelésre. Pajta-beli körletükben maradnak tehát azon a pénteken... Másnap reggel SS legények veszik körül a pajtát... s bekövetkezik a csoda, a korareggeli napfényben a végsőkig legyengült emberek, a haláltvárók látják szemeikkel, ahogy az SS legényeket orosz katonák veszik körül és már motozzák is őket... Megmenekültek... Felszabadultak... 1945. március 27-ét írtak. Visszatér Sátoraljaújhelyre, ahol megnősül, elveszi feleségének leánytestvérét, Rose-t és 1945 májusától — 1946 szeptemberéig ott él, majd Kassán-Prágán keresztül eljut Amerikába, ahol apja 1937 óta él. Anyja — aki a vészkorszak áldozata lett — kapott ugyan vízumot annak idején férjétől, de azon a napon, amikor útra kellett volna kelnie és abban a pillanatban, amikor sírva búcsúzott gyermekeitől jött egy távirat a Cunard Line hajóstársaságtól: — Kitört a háború, a hajó már nem indul... S más hajóra sem lehetett jegyet szerzni többé... így anyja ott maradt... s Auschwitzban fejezte be életét...

A többit Rose asszonytól, Shmil Szamet feleségétől már tudjuk — gyermekeiről, s a szép családi életről ő számolt be. Férje még arról számol be, hogy 1974-ben, márciusban érkeztek Kanadába, s ott az építőiparban, mint vállakozó szép eredményt ért el. Csak azt sajnálja, hogy nem jöttek előbb Kanadába — vagy huszonöt évvel ezelőtt...

Toronto, 1984. július 1.

Szamet Imre (Shmil) tanuságtétele

Shmil Szamet — Imre, Rose asszony férjének tanuságtétele következik most, melynek bekezdő tételét hangszóróval kellene mindazon elemek fülébe harsogni, akik Auschwitz, vagy népünk hatmillió áldozatát kétségbe vonják:

Sátoraljaújhelyen születtem 1913. február 22-én. Apám neve Joel, anyám neve Szárá. Heten voltunk gyerekek — négy fiú és három lány. Egy nővérem Anna és egy bátyám Pável meghaltak még a háború előtt. A megmaradt ötből csak Sáje meg én jöttünk haza a háború után. Egy bátyám és két nővérem elpusztultak a vészkorszakban. Ennek a bátyámnak volt négy gyereke, feleségével együtt egy Bécs környéki lágerben voltak, mind megmaradtak, csak a bátyám — egy nappal a felszabadulás után — meghalt. Egy nővérem hét gyermekével együtt megölték, ahogy a transzport megérkezett. A másik nővérem — akinek ugyancsak hét gyereke volt — megérte a felszabadulást és már értesítette a férjét, hogy hazajönnek, amikor egy autó, tele SS-pribékekkel megérkezett a barakkjukhoz, amiben laktak és 80-90 más társukkal együtt rájuk gyújtották a barakkot, és azok mind ott égtek benn. Férje, Sifmann nevű sógorom és egy fia megmaradtak. Annak a nővéremnek, aki Auschwitzban maradt, szintén hazajött a férje, aki első unokatestvérem és így az ő neve is Szamet — Brooklynban él. A legidősebb fivéremnek, Sájenak is hét gyermeke van, két kisebb gyermeke és felesége Bécsben voltak, míg ő és öt nagyobb gyereke különböző lágerekben. Csodálatosképpen mind a hét gyermeke és felesége — a bátyámmal együtt — megmaradtak. Brooklynban élnek, szép és boldog családi életet, mind megházasodtak. Ez a bátyám nyolcvan éves korában, tavaly halt meg..." ... és Édesanyja is Auschwitzban vesztette életét... és első felesége, Rose asszony nővére egy hatéves kislányukkal együtt — ugyanott fejezte be... Számolja ki — aki még ezek után tud gondolkodni egyáltalán — mennyit vesztett *egyetlen ember* közvetlen családjából.

1940 májusától 1944 novemberéig mint munkaszolgálatos, különböző helyeken dolgozik. 1944 elején a máramarosi hegyekben, mint századírnok, a parancsnokkal együtt lakik. S ez Shmil Szamet tanuvallomásának — az irtózatos veszteséglista után — a vád legfőbb pontja: — a parancsnok ugyanis minden héten a körzeti parancsnokságra megy, ahol a tisztek számára információs beszámolókat tartottak a feletteseik. Ezt minden szerdán tartották. A parancsnok — Nagysomkúti Mercse Leonidász — egy ilyen beszámolóról hazatérve azt mondja Shmil Szametnek: "Van valami hírem számodra. A mai tisztitalálkozón egy tábornok számolt be néhány dologról, melyből neked csak annyit mondhatok el, hogy szeretteidet elhurcolják, s ne várd haza őket, mert

németeknek, akiket így elhurcolhattak — azoknak már az életükre törnek...

Az apa válasza: Mindig tudtam, hogy a Te hited nem elég mély, nem elég megalapozott! S mit mond Rose asszony negyven év távlatából? — "Apám mélyen hívő ember volt, aki nem tudta elképzelni, hogy Isten ne óvjon meg minket..."

Auschwitz. Szelekció. Ötszáz más fiatal nővel együtt Lettország fővárosába, Rigába kerül, ahol a németek számára dolgoznak, majd később a Berlin melletti Glöblenben egy muníciógyárban nyolc hónapig. S mikor az orosz és az amerikai hadsereg megközelíti Berlint, napokat talán heteket marsolnak — az oroszok elől az amerikaiak irányában. A menetelők tömegében kétszer három testvér volt jóban-rosszban együtt: a Teitelman testvérek — s Rose, két testvérével. Egy éjjel a legfiatalabb testvér kijelenti, hogy nincs több ereje, cipője is tönkre ment... Ha sorsára hagyják — vége...! Ezért az éj leple alatt megszöknek a németek által hajtott csoporttól és megbújnak a hegyekben. Reggel egy német katona jelenik meg — ez a vég! gondolják, de kiderül, hogy a német is szökevény. Ezekután egy orosz alakulat szállja meg a környéket — felszabadulnak...

A deportálásból hazaérve tudja meg, hogy két testvére is elpusztult a vészkorszakban, s az elveszett nővér férjéhez, sógorához megy férjhez. 1946-ban Amerikába kerül, ahol két gyermekük születik, fia professzor a filozófiai tanszakon a Brandeisz egyetemen, leánya pszichoanalitikus és egy pszichológushoz is ment férjhez. Menye is ezzel foglalkozik.

Megalapozott életet élnek, gyermekei orthodoxok, ragaszkodnak a tradíciókhoz. "Talán én nem vagyok olyan erős hitű, mint az apám volt, de azért az itteni életforma nem sokban különbözik az övétől, talán mindössze a tudományokhoz való hozzáállásban. De mind az én, mind gyermekeim házában orthodox kóser háztartás van."

..Remélem, hogy az életben hasonló tragédia nem fog többé előfordulni — sem velünk, sem a minket követő nemzedékkel."

Elbeszélésének befejezése lírai szépségű: — már egészen korai gyerekkorukban, a péntek esti dalok után elmeséli fiának, lányának, "ahogy történeteket adnak elő" egy-egy részletét az életének. "Hol sírtunk, hol nevettünk ezeken a péntek estéken, de idővel — általuk — gyermekeim megismerték egész életemet. Tanulságként szűrtem le számukra, hogy akármilyen körülmények közé kerüljön az ember — ha van benne merészség — nincs elveszve. Ezt a bizakodást, reményt még apámtól örököltem."

Toronto, 1984. Junius 1.

Szamet (szül. Weisz Rajce) Rose emlékei

Rose Szamet — született Rajce Weisz — torontoi lakos a családi házra, vallásos neveltetésére, ifjúságára és a vészkorszakra emlékezik: de ez több is ennél, ez már az, amit a zsidó nép "Hesbon Nefes"-nek nevez. A magyar változat — a lelki szenvedés — kevésbé szigorú...

Rose Szamet Mezőkövesden született 1920. március 15-én. Apja neve Herman Weisz, anyjáé Regina Hofstadter. Apja metsző és kántor volt Sátoraljaújhelyen. "Kilenc testvérből hatan maradtunk meg nővérek, fivérek: Hajnal, Note, Rajcu, Solem, Bruchcsú, Blimcsú. Egy fiútestvérem három évvel ezelőtt halt meg, egy nővérem és egy fivérem — Mojse és Klári — a vészkorszak áldozatai..."

Orthodox légkörben nő fel, ami elsősorban a lányok számára elképzelhetetlen a szülők mindenre kiterjedő figyelme nélkül. De ennek keretében a fiatal lányban kérdések merülnek fel és foglalkoztatják — miért tanulják a fiúk az imádságok értelmét is, míg a lányoknak erre nem adnak lehetőséget? "Az Isten megérti imádságodat — Neked csak ezt kell megérteni!" — világosítja fel az apja. S mikor bejelenti, hogy úgy határozott, hogy varrni tanul iskolái befejeztével — "Te nem fogsz tudni férjhez menni! Ki fog akarni egy varrónőt — feleségnek? Te szép vagy és okos — semmi szükséged mesterségre!" Bizony ebben a világban, hogy egy lány mesterséget tanuljon, olyan rendkívüli dolog volt, hogy az apa két hétig nem beszél lányával.

De a családi élet kedves, hangulatos és rendezett, s mégis — egy fiatal lány számára a hétköznapok unalmasak. Ezért is határozza el, hogy szakmát tanul.

S ebbe a zárt, tiszta légkörbe egyszerre csak sötét felhők törnek be, a háború vihara támad reájuk. Az újhelyi munkaszolgálatosok között van egy gyöngyösi fiú, Braun Dezső, akit úgy ismer meg, hogy ők vitték a körletükbe a kóser kosztot — nos amikor a család a gettóba kerül, ez a fiú keresztény papirokat szerez Rose és huga Ági számára, hogy megmentse az életüket. De az apa hallani sem akar erről: keresztény papírokkal keresztényként kell élni — erről szó sem lehet! S a családnak minden körülmények között együtt kell maradnia...

"A negyedik transzporttal hagytuk el a várost... A vagonban egy reggel, midőn az apám tfilinben, talittal a vállán imádkozott, megszólaltam: — Apám, akiket e vagonban látsz, egytől-egyig a halálba mennek — asszonyok, gyermekek, csecsemők éppen úgy, mint a férfiak! — Apám úgy nézett rám, mint egy őrültre: —Hogyan lehet ilyesmit mondani?!! — kérdezte és én sajnos tudtam a választ, amit a zsúfolt vagonbeli társaim előtt ki is jelentettem: Akiket már mindenből kifosztottak, s akiknek a legszemélyesebb értéktárgyaikat is le kellett adni a

vagy kísérletéért hadbíróság elé állították és kivégezték. Ugyancsak ezekben az időkben kezdődik a kárpátaljai zsidóság elhurcolása. A Keleti-Kárpátokban éri a Horthy-proklamáció, s a front teljes összeomlásával a katonai alakulatokkal együtt éppen Újhelyre kerül, a Görgey-ház vincellérjének padlásán tölt egy éjszakát, ahol felismerik, megfürdetik, megetetik. A kellemes éjszakai epizód után Nyugat felé viszik a századot, Vácott köt ki, ahonnan a huga — Magda — megszökteti egy pesti védett századhoz, de végülis onnan is továbbviszik Balfra, Hidegségre, hírhedt helyekre kerül. Itt már a németek kezén van, a legnagyobb hidegben egy csűrben vannak elszállásolva, élelmezésük a semmivel egyenlő, s akit rajtakaptak, hogy megpróbál valamit hozzászerezni — agyonlövik. Koratavasszal átviszik Ausztriába, a Todt-szervezet számára dolgozik társaival együtt. Innen gyalogmenetben Mauthausen felé indul — az erre alkalmatlan gyengélkedőket agyonlövik. Ezt onnan tudja, hogy a társai temették el őket. Egy Eisenerz nevű helység közelében — nem árt megtanulni ezt a nevet, mert itt szabadult el a pokol — egy félkarú őr vérfürdőt rendez, egész egyszerűen belegéppuskáz a menetelő szerencsétlenekbe, patakokban folyik a vér a havas hegyi úton, a sebesültekkel a többi őr végez. Mauthausenig rengetegen hullanak el. Mauthausenbe kerül: "Itt már nem csináltunk semmit. Itt is — ott is agyónlőttek embereket, de általában inkább éhenhaltak." Április közepén újabb gyalogmenetben Günskirchenbe kerülnek, ahol mindazok számára, akik mindezt túlélték — befejeződik a háború...

Első személyben tapasztalja, hogy eltűnik az őrség — s megérkeznek az amerikai csapatok. Maga mögött hagyja a férgekkel és élettelen testekkel tele barakkot, amelyhez hasonlókkal van tele a láger; először egy parasztházba megy nagybátyjával együtt, majd — miután kiütéses tifuszban megbetegszik — az amerikaiak által felállított kórházba kerül súlyos állapotban. A kórházból pedig gyűjtőlágerbe, ahol néhány újhelyivel találkoznak ő és a nagybátyja, Blumenfeld Gyuszi, Alexander Ödi és Reich Jenővel. Egy repatriáló transzporttal ér haza augusztusban, majd Ujhelyről felmegy Pestre.

Magyarországot 1956-ban hagyja el, miután orvos lett, radiológus. Kanadában nosztrifikálja diplomáját, majd a radiológus képesítést szerzi meg, torontoi és vidéki kórházakban dolgozik, s tízegynéhány éve magánpraxist folytat.

"Családom van, nagylányom férjnél van és van egy kis unoka is. Szerencsénk van, hogy rendbe tudtuk hozni az életünket." S befejezésül: "Szüleimet 1944 februárjában, egy ritkaságszámba menő, negyvennyolcórás eltávozásom alkalmával láthattam viszont — utoljára... Apai nagyapám sírkövére vésettem neveiket, mindazokéval együtt, akik a családból nem jöttek vissza..." Toronto, 1984 decemberében.

nem integet, s továbbszőve elméletét élesen megjegyzi, hogy a hazaárulók a háború után lámpaoszlopokon fognak lógni — a fiatal lány visszavág: "A háborúnak hamarosan vége lesz, de hogy ki fog lógni a lámpaoszlopokon, azt egyelőre nem lehet tudni!" Fellépésének magabiztossága a váci állomáson is megmenti, és bátyját is felhozza Pestre a védett századba.

De talán mindennek a teteje: a Dunaparton M.F.T.R. hajókat rakodó században dolgozó bátyját időnként "meglátogatja" — ne felejtsük el, Budapest kiürítése folyik már, a hírhedt nyilas idők ezek! Olyan hihetetlenül egyszerűen jegyzi meg: "Megtehettem, a közeli Csáky utcában laktam, újabb hamis papirokkal..." Sajnos a bátyját így is eldeportálták...

Egészségileg leromolva — a már említett Csáky utcában — éri a felszabadulás.

Magda asszonyról el lehet mondani — illetve a vele azonos fiatal lányról — egy olcsó közhelyből, hogy :: "Aki mer az nyer!" Bámulatos önuralmával aranyigazságot alkotott, amit puszta léte szavatol.

Dr. Baumann László története

Dr. Bauman László visszapillantását sokkal korábbi korszakra vetíti — a statusquo iskolára emlékezik, első tanítójára: Fodor Sámuelre, aki az ábécére tanította, majd szinte rajongással Felmár Mózesre, aki szívvel-lélekkel, nagy kedvvel tanított, aki ragyogó pedagógus lehetett, ha ennyi idő elteltével így emlékeznek vissza eredményeire. Ez a kiváló ember érzi meg azt is, hogy nem elég a tananyaggal foglalkozni; a friss levegő, a napfény, a testedzés nem kevésbé fontos, emlékezetes tornavizsgákat rendez az orthodox iskolabeli Budai Lászlóval együtt. Felső iskoláiban már találkozik a diszkriminációval, ha csak apró dolgokban is, és az első szívfájdalom, hogy vágya nem teljesülhet — zsidó gyerek nem lehet a cserkészficsapat tagja. S miután ugyanez állt az önképző körre is — saját önképzőkörben működnek a fiatalok. Ez volt a Singer-kör, mely kultúrestéket, színifielőadásokat is rendez. Roth Sámuel rabbi, a hittanár adja rá áldását és legalizálja tevékenységüket.

Miután azokban az időkben a zsidó ifjúság számára sok lehetőség nem volt, Pesten egy ipari üzemben helyezkedik el, ahol 1939—1942-ig dolgozik, amikoris bevonul munkaszolgálatra. Határmenti erődítményeket épít az erdélyi havasokban, majd Ukrajnába kerül. Ott éri a német megszállás híre, ami azonnal érezhető változást hoz a keret magatartásában. Újhelyi vonatkozású szomorú emlék ebből az időből: egy este parancshirdetésnél felolvassák, hogy Schönfeld Lajcsit szökésért,

Görög (szül. Baumann) Magda visszaemlékezései

Görög (született Baumann) Magda torontoi lakos 1984-ben felvett visszaemlékezése a vészkorszakra szintén a jogtipró intézkedések: a sárga csillag, kijárási tilalom és természetesen a gettózással kezdődik, s miután szülei üzletét bezárják, felismeri, hogy merő hazugság a német megszállók azon állítása, hogy aki nem lép fel ellenük, annak nem lesz bántódása. Megemlíti, hogy a gettó határait képező házak ablakait bedeszkázzák, bemeszelik, hogy a bentlakók ne lássák, mi történik a gettón kivül és hogy kintről ne lássák, mi megy végbe bent. A Justus utca hat szám alatt, nagyszülei házában lakik a gettóban, hihetetlen zsúfoltságban, négy család egy szobában, minden család a szoba más-más sarkát foglalja el.

A gettó szűkítésénél nagy motozáson esnek át és a Jusztus utca tele van elkobzott javaikkal. Az első transzport elindítása idején kihozzák a börtönökből a politikai foglyokat, az elmegyógyintézetből a betegeket s szintén a gettóba vitték — a fiatal leány páratlan éleslátással felismeri, hogy milyen sors várhat ezekre az emberekre, ha semmilyen tulajdonságaikat nem veszik figyelembe — még azt sem, hogy használható vagy használhatatlan, okos vagy ostoba, mindenbe belenyugvó, vagy nyílt ellenség.

"Bár abban a hitben éltünk, hogy csak munkára visznek minket s a családok együtt maradnak, a munkaképes családtagok fogják eltartani a munkaképteleneket — én pesszimistább voltam a többieknél és erősen élt bennem az életösztön: én meg akartam menteni az életemet!" Ami ezek után következik, az a női leleményesség, az ifjúság adta dac és mersz, vakmerőség eposza. A fiatal lány letépi a sárga csillagot, meglép egy kórházba igyekvő, csendőrök vezette csoportból, szatyrában egy váltás fehérneművel Pestre utazik, s a Keleti Pályaudvaron a szigorú igazoltatásokat kijátsza, amikor iratait kérik, egy — már igazoltatott — férfi után kiált: "Apuka, az iratam kérik!" — s már szalad is a sosem látott "Apuka" után... S a trükk beválik...

Egyik barátnőjének keresztény irataival Balatonkenesére utazik — nyaralás címén! Két hónap után visszamegy Pestre, ahol egy bizonyos Leától megtudja, hogy tíz napra rá, hogy elhagyta Újhelyt, az utolsó transzporttal elvitték a szüleit...

Vakmerősége nem ismer határt: leutazik Vácra, hogy Lacit, a bátyját Pestre hozza fel egy védett századba. S mint minden lépése — ez is sikerrel jár. Vácra a város nyilas rendőrkapitányával egy kupéban utazik, s mikor az egy másik vágányon futó német katonai szerelvényről feléjük integető német katonákat látva, furcsállva, hogy ő nem integet vissza megjegyzi, hogy ezek a német katonák érte harcolnak, — miért

eleinte a Rákóczi-utca északi végéig húzódott, de azután szűkítették, pedig a környék falvaiból is odasűrítették azoknak zsidó lakosságát.

Június elején megindulnak a transzportok... A vagonírozás alatt a csendőrök kegyetlenkednek, Rosenberg Lajosnak a talpát verik, kínozzák, hogy árulja el hol ásta el vagyont. A gettóban Auschwitzból menekült lengyel zsidók is voltak, kik mindenkit szökésre bíztattak, s elmondták mi vár ott mindenkire. Négy napig tartott az út Auschwitzig, étlen-szomjan, levegőtlenségben és hihetetlen zsúfoltságban...

"Egy életen át érzem lelkiismeretemen az árnyat, amit a tény, hogy nem búcsúztam el Anyámtól váltott ki belőlem..." — mondja, mikor Mengele, a halál angyala a szelekció során elválasztja az anyát a fiától... Ez a mi népünk, még mi érzünk lelkiismeretfurdalást — talán az állattá süllyedt, barbár hóhérok helyett? Innen Manson Buchenwaldba kerül, Dr. Reich Ervin fogorvossal, Fuszter Miklóssal, Bodnárral, az Olasz Bank igazgatójával és Schweigerrel együtt, majd Jénába az amerikaiak által lebombázott gyár újjáépítéséhez kell az olcsó munkaerő — de a munka végeztével újra bombázzák, háromszor is ezt a gyárat, melynek során Klein, a borbély életét veszti. „Isten óvott meg minket, hogy nem volt több halottunk."

1945 januárjában — az oroszok közeledtével — nyitott vagonokban elindítják őket Theresienstadtba. A szerelvényt bombázzák, az emberek szétszaladnak, megbújnak egy közeli erdőben. A németek elfogják őket, megkezdődik a tizedelés. Mikor már igen sokan fekszenek vérükbe fagyva, egy SS-tiszt úgy határoz, hogy kár a golyóért — előbb-utóbb úgyis mindnek vége, hiszen félholtak máris. Manson tehát elkerül Theresienstadtba, amit a németek fel akartak mindenstől robbantani, de egy német — saját életét féltve — elárulja a titkot. Manson — immár harmadszor — megmenekül a biztos haláltól, átélva a jénai bombázást, a tizedelést, s most az aláaknázott területen, annak beütemezett, de elmaradt pusztulása során.

Különösen megható, ahogy Manson beszámol a felszabadulás után kapott első fehér zsemléről — ami a múltra, otthonára emlékezteti...

Befejezésül Manson megemlíti: ezen visszaemlékezés idején olvasta, hogy egy szlovák menekült Svájcban találkozott Dulles-szel és kérte bombázzák a Kassa-Oderberg-i vasútvonalat, mert a transzportok ott haladnak át — de sem az amerikaiak, sem az angolok nem jöttek segítségünkre — sem az említett vonalat, sem az Auschwitzi állomást nem érte támadás....

Toronto, 1984.

Annie szülei közben szintén elbújtak egy csehországi parasztnál, akinek igen sok pénzen kívül 40 hold földet írattak — még időben — a nevére. Példátlan kalandokban volt részük, egyszer valósággal a búvóhelyük felett állították fel a harcokat irányító német tisztek távcsöveiket. A paraszt, aki félt a körülötte folyó harcoktól, maga is el akart bújni. Leányával egy nagy kenyeret küldött számukra, ami viszont gyanus lett apósának, mert eddig csak szeleteket juttatott el hozzájuk. Apósa könyörgőre fogta a dolgot, s a paraszt végül is magával vitte őket egy völgyoldalba vájt, rejtett helyre ahol sem felülni sem felállni nem lehetett, csak fekve bújhattak be. Egy német felfedezte őket — de, miután a parasztasszony élelmezte, nem árulkodott. Felszabadultak.

Annie Auschwitz után olyan helyen volt, ahol angolok szabadították fel. Ott felszabadulás után is igen sokan haltak meg tifuszban és a hirtelen átmenettől, az éhségből zsíros ételekre kapva — hasmenésben. Igy halt meg például az újhelyi Bleier Éva, akinek apja zenész volt.

Annie kórházban volt Németországban, Belgiumot is megjárta, szüleit megkereste Sztropkon. Pöstyénbe járt a lágerben szerzett reumáját kezelni, ami később is állandóan kínozta. „Én is Belgiumban jártam és mikor hazajöttem 1948-ban esküdtünk meg."

A beszélgetést levezető és felvevő Jákov Steindler megemlíti még, hogy milyen súlyos veszteség volt Annie elvesztése a barátok számára, s hogy milyen hősiesen viselte sorsát, fájdalmait — mosollyal az arcán, türelmesen. Igaz barát volt, kinek áldott emlékét őrzi mindenki, aki csak ismerte ezt a kiváló asszonyt.

1985.II.15. Toronto

Manson Ernő (Mandel) visszaemlékezései

„Sátoraljaújhelyen éltem egészen 1944. június ötödikéig, amikoris a helyi gettóból elindították a transzportokat..." — így kezdi Ernie Manson — Mandel Ernő — 1984. december 25-én felvett visszaemlékezéseit. Magyarország német megszállása után, személy szerint keresték, mert mint több más városban, előre elkészített lista alapján túszokat szedtek össze a város ismertebb zsidó polgárai közül. Hajnalban kopogtatnak az ajtaján, s az utolsó pillanatban — míg édesanyja ajtót nyit a német katonából, magyar csendőrből és egy detektívből álló, a letartóztatásokat végrehajtó csoportnak — kiugrik az ablakon.

Ami ezek után következik — Manson maga sem tudja — a fiúi önfeláldozás magasiskolája. Mert visszamegy "nehezen mozgó" anyja mellé, bár alkalma nyílt a bujdosásra, s ezáltal sorsa megpecsételődik. Április tizedike körül, húsvét utáni napon megkezdődik a gettózás, a gettó

szerencsére meggondolták, feléken rúgták és szabadon engedték. Királyhelmecen meg a főszolgabíró személyesen faggatja van-e állampolgársága, s hiába bizonyítja, jó pár napig ott tartják. Beszél a ricsei internálótáborról is, ahol főleg lengyel zsidók voltak, de magyar zsidók is akadtak és a ricsei zsidók közt ő is vitt be nekik ennivalót. Vagy - hogy egy szombaton egy hadnagy felelősségre vonja őt, hogy miért nem kalaplevéve köszönti. Mindenféle ember akadt; felszabadulás után, hogy otthonukban minden bútort a helyén talál, azt mondta a szomszéd paraszt: baltával kergette volna azt, aki el akarja hurcolni. Ilyen is akadt. Ez a szomszéd soha sem volt ellenséges. De ugyanakkor olyannal is találkozott, aki nyíltan, nem csinálva titkot belőle a szemébe mondta, hogy amikor a zsidók visszajöttek, bizony nagy kár volt, hogy nem vitték le őket a Tiszához és nem fojtották őket a vízbe...

Nemrég Pesten járt, s bár bizonygatták, hogy nincs antiszemitizmus, hallott ilyen jellegű kijelentéseket.

Még megjegyzi, hogy Újhelyről Cinner Mukival volt együtt a munkatáborban.

22.I. 1985. Toronto

Baum László (Mojsu) személyes emlékei és megemlékezése megboldogult feleségéről, Annieról

Annie a zemplénmegyei Sztropkon született, ahol Larry Baum, még mint hatéves gyermek látogatja először meg az ott élő családot. Amikor, 1941-ben a németek Csehországot megszállták, ahová a község tartozott s a csehországi lányokat a németek eldeportálják — Annie és huga Etya, keresztényeknél bújnak meg. Bujtatójuk egy parasztasszony, aki szerszámházának, csűrjének ás pincét, s ott rejti el őket, melyből a mezőre kivezető lyukon át kapnak levegőt. A pince falába vájt üregben van a priccsük, Annie és huga azon alszanak. A rejtett pince bejárata egy kemence, amiről nem lehet feltételezni, mit takar. Pedig a kemence nyílása az ajtajuk. Hat hónapig bújnak így meg ott, s hogy jön a hideg idő, a parasztasszony szenet ad nekik, de az említett levegőlyuk erre nem elégséges — a két leány széngázmérgezést kap, Etya már eszméletlen, Annie utolsó erejével a nagy hóban az asszony háza felé vánszorog. Etyát még megmentik, de ezáltal a szomszédok tudomására jut a dolog, s így jobbnak látják Magyarországra szökni. Átcsempészik őket — több zsidó menekülővel együtt — Kassára, ahonnan sikerül telefon összeköttetést találnia Larry Baum apjával, aki értük megy és Újhelyre hozza őket el. S még mielőtt az ottani gettóból deportálnák, Annie, az érzékeny fiatal leány — bármily hihetetlen, vagy csodálatosnak is tűnjön — megálmodja Auschwitzot, s mindazt ami ott valóban bekövetkezett... sajnos a számára is...

A ricsei származású Sorger József beszámolója

Bár Kisradványon született, de egész gyermekkorát és fiatalságát munkaszolgálatra való bevonulásáig Ricsén élte le. Apja köztiszteletben álló polgár, aki a Melamed hivatását tölti be. Hatan voltak testvérek. Egy bátyja már 1941-ben munkaszolgálatra vonul be — akiről legjobb tudomása szerint csak arról van értesülése, hogy Borba került és ott pusztult el. A vészkorszakban elveszti szüleit — akiket a sátoraljaújhelyi gettóból visznek el testvéreivel együtt — akikből csak egy húga, aki szintén Torontóban él: Bayer Rózsi jön vissza. A többiekről még azt sem tudja hol, melyik lágerben vesztették életük, ő maga Sövuotkor tart Jahrzeitet utánuk.

1943 októberében vonul be munkaszolgálatra és karácsonyára ez évnek szabadságot kap — ez volt az utolsó eset, hogy szüleit és testvéreit látta. Ezalatt a szabadság ideje alatt megbetegszik és öt hétig kell feküdnie, közben százada Kárpátaljára kerül, akiket csak két hónap elteltével követ. Útközben eltéved és szerencsére Munkácsra kerül, ahol ott élő rokonait: nagyapját, nagynénjeit, nagybátyjait és unokatestvéreit látogathatja még meg. Kárpátaljáról a lengyelországi Duborkára kerül Magyarország német megszállásával egyidőben (1944. III. 19) és még június-július hónapokban ott dolgoznak. Leváltják a századparancsnokot, s az új parancsnok „rettenetes szadista, ha valakire megharagszik, azt borzalmasan megveri." De érdekes — élelemről mindég gondoskodik. Árkokat ástak, védővonalat. Gyengélkedik, feltört lába miatt a visszavonuláskor lemarad néhány társával a századától — szerencséjére, mert azokat Németországba viszik és kevesen jönnek belőlük csak vissza — és 1944 október 27. — Ungvár mellett, Ungdarócon, ahová az orosz csapatok bevonulnak — felszabadul. 3-4 nap múlva Munkácsra ér, ahol egy odavalósi — nem zsidó — üzlettársa akarja befogadni. Ő azonban a Munkács legszebb utcájába költözik, a Medecei utcába, ahol a gazdag zsidók éltek — öt hétre. Egy este ukránok jönnek érte, elviszik magukhoz, faggatják mit keres Munkácson, felsúroltatják vele a padlókat és követelik, hogy tűnjön el Munkácsról. El is megy, Bátyúig vonattal, aztán gyalog Királyhelmecre, onnan ér el december hatodikán Ricsére. Huga — Bergen-Belsenből — csak 1945 júniusában jön vissza. Egy Friedmann nevű jön még vissza, akinek bátyja Friedmann Izidor századtárs volt és most Izraelben él, meg egy Fischer fiú, aki Montrealban telepedett le.

Egy sátoraljaújhelyi kereskedelmi vállalatnál volt ellenőrző, majd Jugoszlávia felé disszidált, ahonnan Kanadába megy.

Emlékek? Egyszer Dobrádon elfogták a csendőrök. Két parókát vitt fésülésre — hát kémnek nézték, már vitték is az őrsre, de aztán

találnak ócsak, horpadt konzervdobozokat a szemétben — az járja körbe a levessel. Ezen az úton az összes lábujjai lefagynak. Ejszakára egy kis barakkban kötnek ki, melynek celtből készült tetejét reggelre elfújja a szél, bőrig áznak. Az útrakelt 20,000-ből már csak ha 5,000 van életben...

1945 február 22. Tovább indítják Malakowba. Ott már olyan dagadt a lába, hogy végleg nem mehet munkára. A kórházbarakk tífuszosokkal tele. Ellepik egész testét a tetűk. De ott legalább mégis volt két foholyápolónő, akik gondjukat viselték és itt-ott egy-egy sültkrumplit adtak neki.

1945. május elseje. Megtöltik a tábort újonnanjött tízezrekkel s késő délutánra már jön is a parancs: — aki menni tud — útnak indítják! Nem tudja, mit csináljon, a fogoly orvosnőt, egy bizonyos Dr. Ednát kérdezi meg, aki kéri, szedje össze utolsó erejét, mert a táborparancsnok közölte vele, hogy a betegekre rágyújtják a barakkot. Két hónapi fekvés után nem könnyű, de talpra áll. Két nap, két éjjel mennek. A lányok egy döglött lovat találnak, s aki evett belőle — mind meg is hal.

A harmadik napon menekülő német katonák közlik őreikkel: Hitler meghalt, öngyilkos lett. Az őrség otthagyja ugyan őket, de ha a lányok a krumpliföldekre szaladnak, a menekülő SS-eknek arra mégis van idejük, hogy rájuk vadásszanak. Mecklenburgba érkeznek, ahol éttermet találnak — élelem nélkül. Tovább mennek, orosz katonákkal találkoznak, de azok csak menetelnek, reájuk sem pillantva. Egy bunkerben vagy húsz főnyi orosz hadifogoly ad nekik valami ennivalót. Majd egy házat találnak, amelyet lakói oly sürgősen hagytak el, hogy még a gáz is égett egy fazék alatt, s ott az éléskamrában végre találnak túrót, sajtot és kenyeret. "Teleettem magam..."

És ami hihetetlen — Mrs. Laufer kálváriája ezzel sem ér véget, az oroszok segítségével Lengyelországba kerül, ahol a lengyelek változatlan, véres antiszemitizmusáról tesz tanúságot aki egy vöröskeresztes gyűjtőhelyre kíséri, mikor megtudja, hogy zsidó — odaszizegi: "ha tudtam volna — megöllek!"

Kalandos, fárasztó, nehéz úton hazatér, ahol előbb unokabátyjával, Ladislaw Schoenfelddel, majd nagy boldogságára apjával találkozik és egy megmaradt testvérével.

Apja számtalanszor szökik meg a transzportból és vagy háromszor egy keresztény barátja, aki üzletét kapta meg menekíti ki, de mindannyiszor a rendőrség felfedezi rejtekhelyeit és végüli is tudjuk — Auschwitzot is megjárva 64 éves korában! — csodálatosképpen megmenekül, — hazakerül. Nem úgy édesanyja, nővére négy gyermekével és még oly sokan mások nagy családjából.

Mrs. Laufer Frida — Max Schoenfeld özvegye

hegyet látnak gyermekcipőkből. Kiderült, hogy Theresienstadtból hoztak ide gyermekeket és előző éjjel égették el mind.

A gázkamrákkal szemben dolgozik, az egyetlen helyen, ahol férfiak és nők együtt — vagy 700-an — az elpusztultak ruháit hordják ki és válogatják ki, a jobbakat azonnal Németországba küldik. Látják a halálbamenőket, hallják jajkiáltásaikat, s a füst égett testek szagát hozza a kéményekből — s ahogy ezeket a sorokat írja, érzi újra azt a szagot.

S lát hősöket is. Manja, egy belgiumi zsidólány szökés közben került az SS-ek kezébe, halálra ítélik, az akasztást az egész tábornak látnia kell. S a lány az ítéletvégrehajtót szembeköpi, a női SS-tisztnek szemébe vágja, hogy lesznek akik mindezt túlélik és megbosszulják. S egy elrejtett borotvapengével felvágja az ereit. Kórházba kerül, ahol meghal.

A másik lány a kórházbarakkban kísérleteknek alávetett ikergyerekek egyikének, aki sírt az éhségtől — bedobott egy szelet kenyeret. Dr. Mengele halálra verte érte, s végig kellett néznie, hogy a lány fiatal testét egyenesen az égető kemencébe vitték.

S végül egy különös, nagy hőstett: — a muníciógyárban dolgozó férfiak robbanóanyagot csempésztek be a táborba és a latrinában rejtették el. Onnan — mások — a krematóriumban dolgozó Sonderkommandósokhoz juttatták, akik felrobbantották a krematóriumot. 750 embert helyben kivégeztek, s csak az a 160 maradt a kommandóból életben, aki aznap a "B" lágerben dolgozott.

Ezekután a kremarórium megszűnt dolgozni.

"November 3.-án érkezett az utolsó csehországi transzport. Apám is köztük volt. 64 éves volt akkor. Többször megpróbáltam közelébe jutni, de az SS mindig elzavart. Később egy fiatal fiú által kenyeret és margarint juttattam el hozzá, ő meg egy pár sort írt. A kórházbarakba került s én a rácson át beszélhettem vele. Volt esze és munkára kérte magát. Csodálatosképpen meghallgatták és ő tisztogatta a barakkot. Én voltam a világ legboldogabb embere, hogy találkoztam apámmal."

1945 január 17-én elindították Auschwitzból. Két napos halálmars 31 fokos hidegben, hóban. Az egész úton ropognak a fegyverek, aki nem bírta az iramot — lelőtték. De apjától még el tudott búcsúzni, biztatva, hogy rövidesen eljő a felszabadulás. 1945 január 19-én Loslauba — egy Sziléziai állomáson nyitott szenesvagonokban viszik őket tovább, de nagy az öröm — végre leülhetnek. De olyan zsúfoltságban, hogy harcolni kell a helyért. Két hétig utaznak így. Egy elkeseredett pillanatában ki akar ugrani a vagonból — valaki visszarántja — s folytatódik életéért a harc...

1945 január 26. Ravensbrückbe érkeznek. Leugrálva a vagonból, mindenféle holttesteken lépkednek. A havat eszik, míg végül órák múlva kapnak egy levest, de tányérja nincs senkinek. Élelmesebbek szerencsére

nem magyar állampolgár — zsidó hitsorsosainak, kb. 20 ezer ember tragédiájának — "a Dnyeper vize piroslott vérüktől."

Otthon Frida asszony egyedül vezeti az üzletet és nem könnyű két kis gyermekével.

1944.III.19. A német megszállás napja. Április 25-én a zsidók már nem közlekedhetnek, egy városi tisztviselő (férjének barátja) egy rendőr és egy SS-tiszt jönnek értük, 10 percet adnak egy 10 kilós csomag összeállítására. A rendőr bajonettjével majdnem mellbeszúrja, mert a bedagasztott kenyértésztát is magával akarja vinni. A templomba terelik őket — miután otthonában minden értékétől, ezüst, arany, gyémántoktól megfosztották — ahol testi motozás következik. Majd a gettóba kerülnek, ahol 4-szer 4 méteres szobában — ágy, asztal és szék nélkül — 25 más emberrel összezsúfolva 3 hétig élnek.

1944. V.18. A templomban való újabb testi motozás után — minden élelem nélkül — útnak indul a transzport. A lezárt marhavagonban 75 ember. Apósa és kisebbik fia szenvednek a szomjúságtól — "és én nem tudtam utolsó kívánságukat teljesíteni..."

1944.V.20. Auschwitz, Zeneszó és napsütés fogadja őket. "Ki gondolta volna, hogy a transzport nagyrésze néhány óra elmúltával a gázkamrában végzi?" Elválasztják a férfiakat, nőket, gyermekeket. Anyósát balra, őt magát jobbra küldik, középen a 11 éves Pál és a 6 éves György fia maradnak. Az SS azt mondja: — ők kocsival fognak menni, mert hosszú az út. Soha többé nem látja őket...

Hajukat kopaszra nyírják, szürke ruhát kapnak, mindenki megfürdik és mindenki egyforma lesz — "csak a hangunkról ismertünk egymásra." Tetoválnak mindenkit — száma A-6878 lesz. Egy mezőlaborci lánnyal találkozik, aki cseh lévén már 1942 óta Lublinban dolgozott, majd ők építették fel Auschwitzot. Ez a lány meséli, hogy 200.000 embert gázosítottak el néhány nap alatt, hogy helyet adjanak a Magyarországról újonnan érkezőknek. Ugyancsak ő mondja meg, hogy egy testvére — Henrik és egy unokatestvér: Leib Laufer is itt van, aki egy munició gyárban dolgozik.

Bátyja — 2 lengyel keresztény fogoly kíséretében — a villanyvezeték javítása címén felkeresi a női barakkban és a testvérek egymás nyakába borulnak. "Tőle tudtam meg — amit eddig nem hittem — hogy gyermekeim miként végezték fiatal életüket, a betegekkel, öregekkel együtt."

1944. Rosh Hasana. Az ünnep alkalmából minden leányt 12-16 év közöttieket, egy külön, nagy szelekció után elgázosítottak. — 1944. Jom Kipur. Elgázosítják a hasonló korú fiúkat. - Néhány órával Jom Kipur beállta előtt a tábor minden lakóját összeterelik. Egy SS-tiszt inge eltűnt. Mindenki 25 botütést kap. "Ez volt a Nagyünnepi Ceremóniánk..."

A "C"-lágerben, mely eredetileg cigányláger volt, egy napon egész

jöttek át, hogy élvezzék a szólista Grosz Ernő pompás tenorját.

Roth rabbi született nevelő volt — s a legboldogabb, ha tanítványai közt lehetett. Mint főrabbit, nem kérték fel tanításra. Adva volt egy hivatott, vallásos tanító gárda, mely rendelkezésére állt. Felügyelet és szemmeltartás nem elégítette ki. A tanítás volt a szenvedélye, amit áhítattal gyakorolt. A felsőbb iskolák osztályaiban személyesen viselte gondját a vallásos nevelésnek. Osztályaiban inkább megbeszélés folyt, mint leckézés, és ebben a nyugodt légkörben, amelyet ő hívott létre tudatosította azt a büszkeséget, amit a mi népünk, a zsidó nép nagy öröksége jelent. A zsidó nemzet korai történelmével kezdtük, a bibliai hősökkel: a Makkabeusokkal, Mordechájjal, stb. S anélkül, hogy észrevettük volna, jól informáltak lettünk a nagy Biblia-magyarázók tanaiban. Hosszan tárgyaltuk Rashit és Rambamot s ha Maimonidesre került sor — aki kedvenc történelem magyarázója volt — a megszabott idő sohasem volt elég a számára, mindég talált rá új megvilágítást, hogy hogyan is tudnánk mindjobban élvezni Maimonides tanításait.

Közkedveltsége és nagy tekintélye dacára az 1944-es év a sátoraljaújhelyi gettóban találja. Próbálkoztak megmenteni. A földalatti mozgalom felajánlotta, hogy eljuttatja Pestre, hogy tagja legyen a Zsidó Tanácsnak. Erélyesen visszautasított minden ilyen ajánlatot. "Ha valamikor — hát ezekben az időkben kell együtt maradnom népemmel" — mondta. Népével maradt s velük ment a végzetes útra...

Gombás-Grünhut Miklós

Kivonat Laufer Frida visszaemlékezéseiből

"Egy boldog gyermekkor és egy nagyon boldog házasélet lett megszakítva a II. világháború által, zsidó voltom miatt."

Ezekkel a szavakkal kezdi a Mezőlabarcon — Zemplén megyében — született igazi Nagyasszony beszámolóját. A 3000 lakosú helység többsége zsidó volt, s belőlük igen sok — rokona. Vagy 400 évvel ezelőtt egy őse bérelte ezt a földet és alapította a helységet — addig zsidónak nem volt joga erre. Andrássy gróféktól bérelte, eredetileg Moskovics volt a neve, a gróf változtatta Schoenfeldre. Szüleinek — anyai részről — gazdasága volt, amit 1903-ban 1 millió aranykoronáért vettek, apai részről a családnak eredetileg korcsmájuk volt, majd fatelepet építettek.

1932-ben férjhez megy, apja első unokatestvérének fiához. A családban az ilyen házasság gyakori. Sátoraljaújhelyen élnek, férje igen gazdag ember, aki a numerus clausus miatt nem tanulhatott az egyetemen, így a családi üzletbe társul: nyersbőr kereskedésük van. Két gyönyörű gyermeke születik: — Pál 1933-ban, György 38-ban. 1941-ben férje már munkaszolgálatos Lengyelországban, ahol tanuja a határon áttett —

bankárok, a kereskedők, a gyárosok is. Koncerteket rendeztek, a színházat patronálták, de még a Chanukka-bál táncosai is közülük kerültek ki.

Kultúremberek voltak. Fejlődőképes, haladó emberek, s mint ilyenek, ők építettek egy Zsidó Társadalmi Központot, amelynek nem volt párja az egész országban. Templom, iskola, kultúrterem egészítették ki egymást, elfoglalva a város egy előkelő negyedét, a Városháza közvetlen szomszédságában. A templom maga egy építészeti mestermű volt, olasz építész terve alapján a Verona-i Zsinagóga mintájára, amely még ma is turisztikai attrakciónak számít. A komplexus közepén állt a Tanház, mint a tradicionális Varsói Tanházak maradványa. De a büszkesége, ékköve e központnak az iskola volt. Leírva a szót: — büszkesége — nem csak az iskolaépületre és a kulturteremre gondolunk, amely a maga nemében gyönyörű volt, de eképp, sőt — inkább — a kiváló tanítók karára, mint Lőwy, Gondos, Weiss, Láncy Adél, Feldmár Mózes, hogy csak néhányat említsünk. S a tiszteletre méltó igazgatóra Fodor Samura gondolunk, aki hosszú szolgálata alatt elhivatott nevelője volt több nemzedék zsidó gyermekeinek. Az iskolában közös nevelés volt, fiúk és lányok együttesen. Ez egy úttörő és haladó fogalom volt a maga idejében.

Szellemi vezetője, hajtóereje ennek a példaszerű hitközségnek tanult rabbija volt: Roth Sámuel. Már az ő idejében legendának számított. Roth rabbi jómegjelenésű, igazi személyiség volt. Magas, egyenes, mindig tisztán öltözött: jólszabott, konzervatív öltönyökben járt. Hosszú, szürkülő szakálla ápoltságával és jól formáltságával kiemelte hegyes, formás orrát és az ő mindig barátságos, melegséget sugárzó, megértő barna szemeit. Jól ismert és sokat tárgyalt meglepő hasonlatossága az ország nagytekintélyű, bálványozott politikusára, gróf Apponyi Albertre, az akkori időknek állandó beszéd tárgya volt. Ez a hasonlatosság tette közismertté a város előkelőségei körében. Elég az hozzá, ha megjelent a Megye Gyűléstermében — a Hitler előtti időkről beszélve, amikoris a főrabbi a Városatyák gyülekezetének tagja volt — belépését elismerő suttogás követte és kíváncsi szemek fürkészték őt. Tehetséges szónok volt, akinek szónoklatát örömmel és szívesen fogadta hallgatósága. Meleg, bársonyos baritonja a templom minden sarkában visszhangzott, elbűvölte hallgatóságát, ha kedvenc témáját vetette fel — a "Hagyományokat". Jóval a Hegedűs a háztetőn fellépte előtt állította a Hagyományokat az egyidejű zsidó élet fókuszába.

De érdeklődésének központjában az ifjúság állt. Megszervezte, felállította az Ifjúság Templomát az iskola kultúrtermében. A szombati és a Nagyünnepeket szolgáló Istentiszteleteket kórus kísérte, amely olyan csodálatos volt, hogy a Nagytemplomban imádkozó felnőttek gyakran

másik szereplőjének testvére — a vészkorszakban elhúnyt Berkovits Klárinak fivére, s két gyermeke Los Angelesben élnek, testvére az elhunytnak, Berkovits Jenő — valamint Schreiber Eszter egy húga — a sors kifürkészhetetlen akarata folytán szintén Los Angeles lakói.

Schreiber Eszter lánya, egy nagyon tehetséges tanárnő egyébként az említett művet ivrit nyelvre is lefordította.

Ein Hánátziv, Izrael.
1984. július 1.

A sátoraljaujhelyi Status Quo hitközség

Roth Sámuel rabbi emlékére: Gombás Miklós (Grünhut)

A város lakosságának egynegyede zsidó volt, miáltal Budapest után Újhely számított a legzsidóbb városnak Magyarországon. A párhuzam ezzel még nem ért véget. Mert ezeknek az embereknek a jelenléte széleskörű elfoglaltságaik által, olyan mértékben dominált, hogy egy, a városba látogató vendég feltétlenül arra a benyomásra kellett jusson, hogy egy néhány, a gazdanép számára fenntartott foglalkozáson kivül, mint rendőrség, katonaság, bíróság és megyei hivatalok — mindenki más zsidó volt.

Az én időmben három nagy hitközség működött Újhelyen, hozzájuk tartozó templomjaikkal: — az ultra-vallásos Hasszidikus, a nagyon vallásos Orthodox és a nem túl vallásos Status Quo-közösség. A Hasszidikusok nem vettek részt a város társadalmi életében. Ők egy maguk-kreálta gettóban éltek, olyszerű ruházatot viselve, mint őseiké, az ő sajátos világukban. Nyelvük a jiddish, amit az esetek nagytöbbségében használtak, ha bármilyen közölnivalójuk akadt. Teljes izoláltságban éltek, nem csak a keresztény lakosságtól különülve el, hanem még inkább zsidó testvéreiktől.

Az orthodox csoport gyökerei, mint az ultráké, de ők már megtették az első, leglényegesebb lépést az asszimiláció útján. Meg volt még a saját Dáyán-juk, akikhez asszonyaik kérdésekkel fordultak (Reb Hersch Dick) és minden problémáikkal — a bíróság helyett — a Din Torához folyamodtak. De modernül voltak öltözve, foglalkoztak kereskedelemmel és fejlett iparosaik voltak. Magyarul beszéltek a külvilággal, de a legtisztább varsói jiddisht otthonukban. Gyermekeiket Európa különböző városaiba küldték hogy orvosoknak, ügyvédeknek tanítsák ki: de csak miután az előzetes zsidó nevelést a Cheder és a Talmud Tóra útján biztosították számukra.

A Status Quo hitközség nem csak számbelileg, de minden másban is kitűnt. Minden gyakorlati dologban ők voltak az újhelyi zsidó élet képviselői. Ők voltak a város orvosai, ügyvédei, fogászai. S ők voltak a

Andor Bár-Mitzváján, vagy kirándul vele és legjobb pajtásával a sábeszi "zmírolás" után az "Első Ároktól, ahová fürödni jártunk — a kies fekvésű Kodúig..."

És amikor leírja — "Tállya községünk: — a malmunktól a Zöldágig, a Hustától a lutheránus iskoláig. A sakterház melletti gát és a Dobogó..." — mindenki érzi: ez már nem topográfia, hanem gyermekek vidám zaja, kacagása, leánykák és fiúk éneke, egy mesebeli táj tavaszatele...

Hogy még jobban fájjon a legcsendesebb sor: "Nincs már olyan sem, aki a kodúi zsidó temetőbe elmenne Kever Oveszre..."

Schreiber Eszter (szül. Rozman Ágí) visszaemlékézései

Nem lehet meghatottság nélkül írni Schreiber Eszter megemlékezéséről, melyből sugárzik a legmelegebb, múlhatatlan testvéri szeretet, amit megboldogult nővére, az áldott emlékű Krauszné, született Rozman Lívia iránt érez, aki a vészkorszak idején vesztette életét, amely tény — a leírtak alapján — a legmélyebb nyomot hagyta lelkén. Azt hiszem, minden túlzás nélkül el lehet mondani ezt Róla, aki emlékezetében megőrizte szóról szóra boldogult nővérének egy 1938-ban írt s egy channukai kultúresten előadott Dialógját, amit - a később szintén Auschwitzban mártírhalált halt — Berkovits Klárával adtak elő. A "Dialóg" sokkal-sokkal több, mint egy kultúresti "szám" — magasröptű fohász ez, olyan mélyenszántó, a lélek mélyéről feltörő imádság, amely Párbeszéd már a Világ Urával, a Teremtővel, egy ártatlan lélekből felszakadó jajkiáltás az üldöztetések idejének előestéjén.

Ez az Emlékkönyv nem hivatott arra, hogy teljességében közölje a megrázó művet, de feltétlen ki kell emelni belőle a halhatatlan, az akkor és most is húsunkba vágó örök kérdést, amit költői pátosszal, ihletettséggel tesz fel:

"Miért, oh miért Istenem, Napkelet egének csillag milliárdjaihoz hasonlítád Népedet??

Ha ellenségünk éppen ennyi!!!?"

Látnokok, próféták meglátása ez, hátborzongató jövendölés, mely irtóztató valóságként beteljesült...

Schreiber Eszter Berkovits Rafael unokája, Rozman Vilmos leánya, aki a múltat felidézve megemlíti, hogy a statusquo iskola tanítványa volt, szeretettel emlékszik meg ottani tanítóiról, Feldmár Mózesről, Frismann Mariskáról, s tisztelettel Nagyapjáról, aki az orthodox hitközség és a Szentegylet (Chevra Kadisa) Elnöke, Gábéja — mindene volt. Áldott emlékű nővére, akinek visszaemlékezéseit szenteli 1937-ben Kolozsváron, az ottani orvosi fakultáson, az egyetemen tanult, ahonnan a fasiszta Goga uralma alatt hazatoloncolták Újhelyre. A "Dialóg"

rabbikat egészen Rosenbaum Miklós rabbiig, akit "feleségével és négy kisgyermekével vittek el a halálvagonok, kedvelt híveivel együtt"...

Megemlíti Paszternák Simon a Szentegylet Frigyszekrényének függönyét is, amelyet az Andrássy grófok által adományozott "bíborselyem anyagú, dús aranyhímzésű terítő" képezett.

S beszél a "hitleri időkről". A m.kir. csendőrségről — "nevetséges ürügyekkel halálosan iszonyúvá tették a remegő zsidók életét". S ez csak a kezdet...

Végezetül megemlíti, hogy a kevesek, akik visszatértek megpróbálták az életet újrakezdeni. Kitakarították a lóistállónak használt templomokat, renováltatták a Frigyszekrényt; "de nem lehetett hitéletet élni rabbi, kóserságot tartani sakter, és imádkozni gyülekezet nélkül..."

"Tállyán a hitközség, mint az egész magyarországi, vidéki zsidóság — már csak emlék." Ezzel a mondattal fejezi be kiváló munkáját Paszternák Simon.

Paszternák Andor írásában a legmegrendítőbb a kezdet: "A mi gyerekkorunk nem múlt el, azt kipusztították. A gyermekkorunk — kimúlt!"

Talán sohasem írtak le találóbb, ugyanakkor megrázóbb vádiratot. Vajon a jövő nemzedékek, akik számára "őseik világát" kívánja felidézni, kellően fogják ezt a kegyetlen, igazságtalan igazságot felfogni? Hiszen ennek pokoli súlya van, még akkor is, ha egyesszámban mondhatnánk el — hát még ha milliókkal kell beszorozni!

De még elevenebb a leírás, amikor arról ír Paszternák Andor, hogy nem lehet "hússal és vérrel megeleveníteni a kiszáradt csontokat. Még írásban sem, ha a csontváz maga nincs meg."

Ilyenkor érti meg igazán az ember, mit jelent temetőinkben a náci barbarizmus áldozatainak emelt kő, amely alatt senki sem nyugszik, csak mártírjaink emlékét idézi.

Tudjuk tehát mi a "megrendítő" és a "megrázó" írásaiban. Ne legyünk fukarok — írjuk le azt is, ami a legszebb...!

Kenyér-puha szavakkal s annak kemencéből kivett melegségével, hihetetlen, szinte tapintható szeretettel írja le "a mi drága Tállyánk" csodálatos zsidó lelkét, világát — az olvasó szinte elfelejti, hogy mindez nincs többé... S aki sohase látta, sohasem hallott erről a helységről — egyszerre az is otthonosan mozog benne, ha olvasása közben egy-egy pillanatra lehunyja a szemét, amikor gondolatban részt vehet Paszternák

Cseppeket kértek, melyek szemei számára nélkülözhetetlenek voltak...

Valakinek még engedélyezték a Paszternák családból, hogy bizonyos dolgokért visszamenjen Tállyára, ahonnan velük élelmet küldött családja számára Kozák Ilonka, de — a már említett szigorú kóserságuk miatt — nem mindent lehetett küldeni.

Az utolsó hírt már egy, a vagonból kidobott levelezőlapon kapta Dr. Teichman szeretteiről, a Hidasnémetről Kassára menő szerelvényről. Nem tudták hová viszik őket; csak egy szemérmes félmondatban kérték a Mindenható oltalmát. Mindenki elhagyta őket — csak Ő és a hitük maradt velük utolsó napjaikig, Rosh Chodes Szivánig.

A többi tállyai mártír, mintegy 170 lélek, teljes, nagy családok — akiknek vérét az Örökkévaló kérje számon — emlékét őrizzük!

Hiszékeny, megtévesztett, naív és gyanútlan emberek voltak. De a szörnyű valóság egyébként is minden rettegett képzeletet felülmúlt.

Az Örökkévaló segítségével.
Zürich, 1985. május 7-én

Paszternák Andor és Paszternák Simon irásaiból

„Miskolc és környékének mártírkönyve"
című emlékkönyvben megjelent írásaik rövid kivonata:

Valójában mindenki számára ajánlható, hogy Paszternák Andor és Paszternák Simon tanulmányait a fentemlített könyvből teljes egészében olvassa el, annak megrendítően szép, részleteiben pedig igen-igen értékes adatokkal szolgáló mondanivalójáért. Már csak az írásaikban felsorolt — minden bizonnyal az ismerősök számára kedves — nevek felsorolásáért, s a kitűnő jelzőkért, melyekkel a szerzők valósággal megtestesítik az említetteket. No és a helységnevek! Golop, Forró, Fáj, Encs, Bekecs, Bény, Liszke, Kálló, Monok, Rátka — még aki sohasem hallotta ezeket a neveket, még az is kiérzi azt az otthonosságot, amivel a ma a világ másik felén élő szerzők említik meg őket.

A felsorolásban első, Golop kisközség zsidó temetőjében 200 évnél idősebb sírkövek is vannak — írja Paszternák Simon — és a továbbiakban megemlíti, hogy a XVIII. században a golopiak az első zsidók Tállyán. Maga a hitközség a XIX. század végén alakul meg és ezzel egyidőben a Szentegylet temetője, a községtől 2 km-re lévő Kodúban. Az első templom 1845-ben épül, majd az 1968-as tűzvész idején leég; 1871-ben építik újjá. A templom, a Frigyszekrény díszítéseit olyan páratlan részletezéssel írja le Paszternák Simon, mint egy igazi művészettörténész. Ir az első rabbiról, Tennenbaum Jákobról, aki 1832-ben született Szendrőn és 1858-tól 1869-ig működött Tállyán. S felsorolja mind a többi

magyarokban sem bíztak meg — elfoglalták Magyarországot, s amilyen sorsra jutott pár évvel ezelőtt a lengyelországi zsidóság, az lett most a magyarországi zsidóság osztályrésze is. Gettókat állítottak fel, ahová a zsidó lakosságot tömörítették. Pár héttel később pedig a magyar csendőrség onnan néhány ezer emberből álló csoportba marhavagonokba gyömöszölte őket a náci SS-ek segítségével. A transzportok Auschwitzba érkeztek és a halálba. Egy napon, már munkájuk végeztével, a csendőrség visszajött még egy pár emberért, hogy feltöltsék a transzportot. A gettóbeli zsidók elbújtak, remélve, hogy így csak pár nap elmúltával kerülnek majd sorra. S amíg a csendőrök keresték őket, Hirsch rabbi váratlan-hirtelen megjelent és magyarul kiáltott reájuk: "Hagyjátok őket — vigyetek el engem! Én eleget éltem. Legyek én a váltságdíj,a megváltójuk, vigyetek engem el helyettük!" A kétségbeesés végóráiban sem tagadta meg önmagát. Nem ingott meg erős hitében, s egyenesen állva fogadta a Mennyek Urának határozatát, pontosan úgy, ahogy Bölcseinknél olvastuk a Tíz Nagy Mártír Rabbi történetét...

Hirsch rabbinak nem volt saját gyermeke, felesége egy unokatestvérének árváját nevelték fel, aki szintén rabbicsalád leszármazottja. Leibisch Jungreisz a nagybácsijától látott vallásos szellemben nőtt fel. Később ő lett a szikszói rabbi, egészen a vészkorszak kezdetéig, amikor ugyanaz a sors várt reá, mint a többi magyarországi rabbira.

Meg akarom örökíteni Hirsch rabbi történetét, hogy az eljövendő nemzedékek megismerhessék ezt a nagy embert. Hálás vagyok a Gondviselésnek, hogy hozzásegített áldott emlékét terjeszteni.

Úgy érzem, azért maradhattam életben, hogy ennek a nagy embernek történetét megismertethessem a zsidósággal és az egész világgal.

Ottawa, 1980-81.

Dr. Teichman Jákob rabbi, Tállyáról elszármazott zürichi lakos visszaemlékezései:

Tállyán homogén orthodox hitközség volt. Talán három olyan asszonynyal közöttük, aki saját haját viselte — és ezért nem mindenki evett náluk. Mindenki tudta — a tállyai zsidók nem nyúlnának "tréf"-hez.

1944 tavaszán, Pészách után szedték össze Tállya zsidóságát és vitték el őket a sátoraljaújhelyi gettóba. Az ottani állapotokról csak néhány levelezőlapon értesíthettek hozzátartozói Dr. Teichmant, aki akkor Pesten élt. Nem panaszkodtak, de elképzelhető volt, hogy a nagy, tágas és szellős, kertes tállyai házuk után egy zsúfolt szoba-részbe, sarokba kerülni mit jelenthetett számukra. Özvegy édesanyja szemét zöldhályoggal operálták, s Dr. Teichman két nővére, Lujza és Bözsi — akiknek vérét az Örökkévaló kérje számon — ápolták féltő gonddal és vigyáztak Reá.

vezetői üdülésre küldték, az erre kapott összeg felét visszahozta, visszaadta — nem költötte el.

Személyében testesítette meg a jótékonyság fogalmát.

Ha valakit már meg is akart dorgálni, olyan hangnemben tette, mintha önmagát dorgálná.

1922-ben az újhelyi közösség Fellner Joél rabbit választotta meg rabbijának. Kisvárosból jött, de egyike volt a legjelesebb rabbiknak Magyarországon. Hatvan éves volt akkoriban, szigorúan megkövetelte a vallásos előírások megtartását és kikötötte, hogy a szokásoknak megfelelően az asszonyoknak parókát kell viselniök, csak ezzel a feltétellel vállalta hivatását. Annak dacára, hogy ez fájó pont volt sokak számára a közösségből, elfogadták a feltételt, mert nagyon akarták őt rabbijuknak. Rabbi Hirschnek más volt a véleménye, de azért a legnagyobb megbecsüléssel voltak egymás irányában. Hirsch rabbi mondta az apámnak — aki Fellner rabbi nagy híve volt — hogy ő nincs úgy elragadtatva ettől a feltételtől, mert ez a fiatalságot a kevésbé vallásos közösséghez vezetheti. Ez jellegzetes volt, ő magával szélsőségesen szigorú volt, de elnéző és barátságos, megértő másokkal.

Három évig sem tartózkodott még Fellner rabbi Újhelyen, amikor elhunyt. Több mint húsz rabbi jött el az ország több részéről temetésére. Én emlékszem Hirsch rabbi gyászbeszédére, ami szintén jellemző volt erre a nagy emberre. Az egész gyászbeszéd egyetlen kérés, könyörgés volt, hogy a közösség ne felejtse el az elhúnyt özvegyét és támogassa, pártfogolja őt. Hirsch rabbi élete az Irgalom jegyében telt el.,

Feleleventve Újhelyben töltött napjaim, a tanultak, a szélsőségesen vallásos chásszidok, a kevésbé vallásos elemekkel kevert közösségben sohasem hallottam a legcsekélyebb panaszt, a legenyhébb kritikát sem Hirsch rabbival szemben. Csak dicsérték. A legnagyobb tisztelettel ejtették ki nevét. Tökéletességre törekedett tanulásban, imádságaiban és jótetteivel egyaránt.

... Halála felidézi bennem a Jom Kippuri liturgiából ismert Tíz Nagy Mártír Rabbit...

Apám unokatestvére, Weinberger József, az újhelyi gettó Zsidó Tanácsának tagja mesélte nekem:

Tudvalevő, hogy 1944 március 19-ig a nácik nem bántották közvetlenül a magyar zsidóságot, miután Magyarország a németek szövetségese volt. A zsidók szenvedése mindezidáig magyar részről szakadt reájuk. A zsidó ifjúságot ukrajnai és oroszországi munkatáborokba, kényszermunkára hurcolták el, ahol a magyar hadsereg alárendeltjeiként a legveszélyesebb feladatokat bízták reájuk, mint pl. az aknaszedés. Ennek a zsidó ifjúságnak több mint 80 százaléka odaveszett.

1944 március 19-e után minden megváltozott. A németek már a

Hirsch rabbi napjait tanulással, tanítással töltötte és a szegények szolgálatával, kivéve, ha megszakították tanácskéréssel, rituális kérdésekkel. Évek múltán, hogy meglátogattam — ez a helyzet semmit sem változott. Hivatalra emlékeztető szobájában ült, mely lakásához tartozott, oldalfalain szent könyvek sorakoztak, amelyekre nap mint nap szüksége volt. E szobában egy nagy asztal állt, padokkal körül, ahol tanítványaival, vagy egyedül ült. Ott tanult... és tanult. Szemben vele ablak, mellette kis asztal, majd az ajtó következett. Ha kérdésekkel jöttek, többnyire nők a kóserság ügyében, meglátta őket, az ablakhoz ment, választ adott — és máris visszament tanulni. Ezzel telt napja — egész élete.

Hirsch rabbi életében nem voltak felesleges percek. Ha beszélt, csak a lényeget mondta. Hat évet tanultam vele, megfigyeltem, hogy él; tréfa, anekdota nem hagyta el ajkát, sem egyetlen felesleges szó. Mindennapi tanításait idő előtt kezdte és leteltével, később végezte, hivatkozva Chatam Szofér tanítására — ezekből a külön percekből válik valaki Talmud Chachámmá.

Ha imádkozott — testet lelket öltött benne az imádság.

Jótékonyságának nem volt párja. Újhely az első világháború végéig virágzó város volt; a határ a trianoni békeszerződés értelmében megváltozott, határváros lett. Eredménye: — a gazdasági élet is megváltozott Újhelyen, már nem tudta ellátni lakosságát. Az újhelyi zsidóság leszegényedett. Hirsch rabbi látta és segített: minden jövedelmét — leszámítva a legszükségesebbet a maga számára — a szegényeknek osztotta szét. Ezenkívül megszervezte a jobbmódú lakosságtól beszedendő heti- és havipénzeket. (Wochengeld — Chodesgeld.) Nem szégyelt egy újonnanjötthöz sem fordulni az imádkozás után adományért. Emlékszem, a háború folyamán meglátogattam szüleimet, s a templomban — mint régi tanítványához — hozzám fordult pénzért, mondván: "tudod, hogy én szükséglem a pénzt, nagy Micrach (rászoruló) vagyok. " Volt aki nem nézte jó szemmel, hogy idegenektől kér adományokat, de ő ezt jóakaratból, szegényeiért tette s több és több embert sikerült meggyőznie az ügynek. — A rászorultak — s ezt saját szememmel láttam a tanítási órák során — bejöttek az udvarba, ő észrevette őket tanulmányaink közepette, megszakította a tanítást, kiszaladt hozzájuk (ez főleg hétvégeken történt) és úgy viselkedett, mintha ő kapott volna tőlük pénzt, nem mint aki adja, s már szaladt is vissza tanítványaihoz. Ez volt az ő jótékonyságának útja-módja.

Később hallottam, hogy felesége, aki szintén híres rabbicsalád leszármazottja volt és nagyon tisztelte őt, elment a közösség vezetőihez, hogy ne neki adják a fizetést, mert majdnem egészében eladományozza. És azt is hallottam, hogy amikor reumatikus fájdalmai voltak és a közösség

Cvi Hacohen Dick rabbi története: Eisenberger Benjámin

Isten nevében!

Köszönöm a Gondviselésnek, hogy alkalmam adódott, hogy írhassak az áldott emlékű Cvi Hakohen Dick rabbiról. Hálás vagyok a sorsnak, hogy a jövő generációkkal megismertethetem őt és ezáltal emlékét megőrizhetjük. Megilleti a halhatatlanság, mert felsőbbrendű lény volt.

Igaz és szent embernek ismerték. Igaznak, mert életének minden percét a Tórának, Munkának és a Jótékonyságnak szentelte. Ezen három pilléren nyugszik bölcseink szerint a világ. Szent ember volt, mert gondolataiban egyedül az Örökkévaló lakozott. Bármikor, bárkivel beszélt, vagy imádkozott, tevékenykedett — szeme előtt az Örökkévaló jelenléte lebegett. Ő személyesítette meg Szent Tanunk tételét (Mozes V.11.22) amit a Rámbán eképp magyaráz: következetesen ragaszkodni a parancsolatokhoz" a chászidizmus világszemlélete alapján.

Hirsch rabbi volt az újhelyi askenázi hitközség bírája közel ötven éven át. Amióta emlékszem — ő már Dayan volt. "Megbízható Pásztornak" nevezném, mert mindenkivel törődött, úgy a chászidokkal, mint a modernebbekkel — mind az 5000 újhelyi zsidóval. Annak dacára, hogy csak az askenázi hitközség bírája volt, Újhelyben mindenki hozzáfordult, mert elismerték nagy tudását a Tanokban és mindenki megbízott benne. Mindenki ismerte — mindenkit ismert. Hozzá mentek problémáikkal, rituális kérdéseikkel, magán- és anyagi ügyeikkel. Mindamellett nagyon szerény ember volt. Nem kellett bejelentkezni nála és senkit sem utasított vissza, aki segítségért jött hozzá. Élete legnagyobb részében egyedül dolgozott, s nem volt mellette hitközségi rabbi. Ezért a hitközség minden problémája az ő vállán nyugodott. 1934-ben, mikor Hirsch rabbi már korosabb lett, a közösség a jól ismert Klein rabbit választotta meg újhelyi rabbinak. Ezt sokan ellenezték — nem személyi okokból — hanem sértést véltek benne Hirsch rabbival szemben. Az utóbbi azonban nem törődött mindezzel. Klein rabbi 1944-ig szolgálta a közösséget, amikoris osztozott 500 további magyar rabbi sorsában. Közösségével együtt, a magyar csendőrség segítségével Auschwitzba deportálták, ahol megölték a németek.

Hirsch rabbi a Tant nagy bölcseink tanítására emlékeztető módon fogta fel. Hogy a bölcseink szavainak igazi értelméhez eljusson — hajlandó volt szenvedni. A Talmud tanítása szerint a Tóra megértéséhez a szenvedés útján lehet eljutni. Ezt láttam benne megvalósulni. Osztályában minden külsőség hatását vesztette. Csak a tanulásnak volt tere. Nem törekedett a hírre, hogy "Gáon"-nak nevezzék, címet, rangot kapjon — tanításának célja az Igazság felderítése volt.

világító rakéta, nem láttam sehol őrséget. Földöntúli erővel kúszni kezdtem és lassan magam mögött hagytam az elindulásnál még 400 embert számláló csoport szánalmas töredékét. Méterről-méterre kúsztam egy szántóföldön visszafelé, óráknak tűntek a percek. Átvillant agyamon: — most már futni kellene, megkíséreltem — és elvesztettem eszméletem. Mikor kinyitottam a szemem egy borostás katona hajolt felém, valamit mondhattam — aztán egy orosz Lazarett tábori ágyán tértem újra magamhoz. Aránylag rövid idő alatt sikerült lábra állnom, mihez hozzájárult a kórházi kezelés mellett fiatal szervezetem is. A Lazarettben viszontláttam társaim, kollegáim egy részét, tőlük hallottam, hogy szökésem éjjelén az ottmaradottak nagyrészét kivégezték.

1945 májust írtunk. Habár súlyom csupán negyven kiló volt, de szabad voltam — a háború végetért.

A kórházból való elbocsájtásom után, barátaimmal, ismerőseimmel elindult egy új, regénybe illő fejezet. Kalandok, újabb megpróbáltatások következtek, míg 1945 késő-nyarán egy új hátizsákkal Csehszlovákiánál átléptem a magyar határt.

1985

külön őrszemélyzet felügyelete mellett. Orosz hadifoglyok osztották meg velünk az elszigeteltséget. A táborban jóformán mindennapos volt a korbácsolás, (kisebb szabályellenességekért) — szabotázsért vagy élelmiszerlopásért könyörtelenül akasztás járt. Ezt a procedurát az összes foglyoknak vigyázzállásban kellett végignézni. Mint figyelmeztető jel magaslott ki a krematorium kéménye.—

Az orosz hadsereg feltartóztathatatlanul közeledett Berlin felé, a szövetségesek szüntelenül bombáztak. Az erdőségben elrejtett gigantikus ipartelepet 1945 márciusában lebombázták és jóformán megsemmisítették. Megszünt a kinti ——Uhrmacher-kommandó" és ettől a naptól kezdve a tábor belterületén végeztem különböző fizikai munkát. — Az ellátás a minimumra csökkent, majd teljesen elmaradt. Jelentkeztem az u.n."Bombensucher" dommandóra, mint a neve is mutatja: — fel nem robbant bombákat kellett ártalmatlanná tenni. Többen végeztük e munkát egy bombán, míg az SS-őrség tisztes távolságban várta a fejleményeket. Aránylag sokan pusztultak el a baleseteknél és mindnyájan állandóan a robbanásra vártunk. Kecsegtető volt a katonai koszt amit adtak, a táborban éhhalál fenyegetett, itt jóllakottan mehettünk a másvilágra.

1945 április közepén a hajnali órákban szokatlan, ismeretlen zajra ébredtünk. Mint kiderült, teljesen felbomlott a rend, több SS tiszt és őr elhagyta még az éj folyamán a tábort, így sokan kíséreltek meg szökést, de eredménytelenül. — Mint egy felbolygatott méhkasban úgy nyüzsögtek a táborban az emberek, tárgyalva, latolgatva a helyzetet. Megszólaltak a hangszórók. A táborparancsnokság felszólított mindenkit, hogy nemzetek szerint csoportosuljanak, ugyanis evakuálják a tábort. Okulva a múlt eseményein, kihasználva a zűrzavart, a francia csoporthoz csatlakoztam és egy kezembe nyomott kenyérrel kivonultam, illetve elhagytam a tábort. Örömömre felfedeztem több társamat és egy pár ismert arcot a más nemzetbeli foglyokból. — Erőltetett menetben haladtunk Berlintől észak felé, menekültek velünk a "Herrenvolk" hősei az oroszok elől. Városokon, községeken haladtunk keresztül, jóformán pihenő és élelmezés nélkül. Pár nap után az emberek egyrésze kidőlt. Aki lemaradt — könyörtelenül agyonlőtték. Néha sikerült egy lótetemhez hozzáférni, ittuk a szennyes vizet. Holtakkal zsúfolt bombakráterek mellett meneteltünk, utunkat szegélyezték agyonlőtt sorstársaink tetemei. Sokan lettünk betegek. Lázasan elszórtam felsőruhámat, jólesően hűtötte meztelen felsőtestem az eső.

Nem tudtam még meddig bírom, de tudtam, ha lemaradok, agyonlőnek. Egymást segítve társaimmal, vérhassal birkózva támolyogtunk. Pihenőt engedélyeztek. Végigzuhantam a földön. Késő éjjel tértem magamhoz. Ágyúdörgés zaját regisztráltam, egész közelről hangzott és éreztem, hogy ez nem hallucináció. Időnként felrepült egy

A létminimumnak is kevés, ételnek nem nevezhető ellátás mellett, útépítéshez lettem beosztva, később csontig lesoványodott hullák csilléken való transzportálása lett munkaköröm több sorstársammal együtt. Hálóhelyül az első hetekben a barakk cementpadlózata szolgált, egymást melegítve feküdtünk összefonódva. A "szelekció" folyt, időnként soknak tűnt a létszám, nem volt elég a betegségben, nélkülözésben vagy a raffinált kínzásokban elpusztultak száma. — A szenvedés már rányomta mindenkire bélyegét, szemünk előtt egy cél lebegett: — el innen a halálgyárból, mindegy hogy hová. — Időnként szakmunkásokat toboroztak és így én sem adtam fel a reményt. Időközben az újhelyiek száma leapadt, széjjelszóródtak; elvitték egyrészét külső munkára más K.Z-be, vagy elpusztultak. Kondícióm erősen romlott, éreztem, hogy én sem bírom már sokáig. A német halálgépezet jól működött, lassan, de biztosan mind fizikailag, mind pedig pszichikailag sikerült az embereket teljesen megtörni. — Időnként megjelent egy szakmunkásokat toborzó bizottság és így, mint tanult órásnak, sikerült a szakvizsgáztatás után vagy harmincadmagammal — reményteljesen várva további sorsom alakulását — ebbe a csoportba bejutni. A vizsgáztatásnál tolmácsul szolgált egy ismert sátoraljaújhelyi textilkereskedő fia, ki igyekezett mindenkinek segítségére lenni ő sajnos rövid idő múlva elpusztult. Karanténbarakkba kerültünk, mint kiválasztott szakmunkások és párheti megfigyelés után, kollégáimmal elhagytuk Birkenaut, minden idők legnagyobb temetőjét, milliók életének utolsó állomását...

Kalandoktól terhes vonatút után elérkeztünk utunk végcéljához, a Berlintől nem messze fekvő Oranienburg-Sachsenhausen koncentrációstáborba. — E tábornak 1944 végén már munkástábor jellege volt (1942-43-ban tízezrek pusztultak el itt is) és ez mindnyájunkra megnyugtató hatással volt, négyhónapi birkenaui tartózkodás után. Egyben biztos voltam: — munkánkra szükség volt és preciziós munkát sem éhesen, sem fáradtan nem lehet végezni, ergó — ellátásunk kielégítő kell legyen. Teóriám nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, egy koncentrációstáborban nincs logika, habár ellátásunk rendszeres volt, a létminimummal vegetáltunk. — A táborban tartózkodó kb. 40.000 ember nagyrésze a több kilométerre, egy erdőségben elrejtett és tökéletesen kiépített ipartelepen dolgozott, úgyszintén a mi kommandónk is. Az u.n. "Uhrmacherkommandó", hol lengyel és magyar zsidók és fiatal SS órások javítottuk a "Waffen-SS" és a "Wermacht" óráit. Időnként érkezett egy pár ládából álló, különböző órákat magába foglaló küldemény, melyek között sok vérfoltos, megperzselt karszíjú órát találtam. Egy ébresztő órából, eltávolítva fedelét pedánsan becsomagolva tíz Napoleon arany esett a földre. Vajjon ki és hol lehetett a tulajdonosa? A K.Z.-ben, mi zsidók izolálva voltunk a többi táborlakótól. A barakkomplex el volt kerítve,

német vezényszavak és ordítozás közepette SS egyenruhás katonák és csíkosruhás civilek mindenkit kitereltek. Kora este volt, messziről piroslott az ég alja. Azt hittem naplemente. Auschwitz-Birkenauba érkeztünk. Az események oly gyors ütemben követték egymást, hogy nehéz volt a sorrendet követni. Nőket, férfiakat különválasztottak, anyámat már elvesztettem szem elől; apámmal együtt maradva, több SS tiszt elé kísértek és az egyik intésére pillanatok leforgása alatt apám balra küldték, míg engem jobbra taszítottak. Szüleimet soha többé nem láttam viszont.

Elindultam az úton, nem messze tőlem barakkok tömege, közöttük csíkos ruhában imbolygó alakok, mint árnyemberek ide-oda járkáltak, egyesek a földön feküdtek. Őrtornyok, szögesdrótkerítés mindenfelé. Egy épület elé érve, több nyelven "Fürdő" felírás tűnt szemembe, megállítottak. Most feltűnt egy-egy barát, ismerős arc, hozzájuk mentem. Hosszú várakozás után, beterelve az épületbe, megkezdődött a "folyamat". Hajunkat lenyírták, szőrtelenítettek, fertőtlenítettek, hideg tuss, nedvesen tovább hajszoltak, kezünkbe nyomva néhány ruhadarabot, melyeket magunkra öltve kiléptünk a birkenaui éjszakába, hangtalanul mustrálva egymást. — Egyik épületen egy kivilágított óraszámlap hajnali két órát mutatott. — A hűvös éjszakában a tábor fényei kísérteties árnyékokat vetettek a lassan bővülő csoportra. Sikerült minden tortúrán egy darab szalonnát átmentenem, amit egy mellémsodródott gyermekkori barátommal együtt megettünk. Akkor még nem tudtam, hogy negyvennyolc órára lesz ez minden étkünk. — A várakozás végetért, csíkosruhás civilek irányításával elindultunk. Az u.n. "Zigeunerláger" egyik barakkjában, átbukdácsolva az embereken, kimerülten préseltem be magam és azonnal elnyomott az álom. Fejem valakinek vállán, lábam egy másik ölében volt. Ez a kényelmetlen pihenés sem tartott sokáig, ordítozások kísérőzenéje mellett mindenkit a barakk elé kergettek — ez természetesen nem ment verés nélkül — és elkezdődött az "Appel". Sorakozó, számlálás. Ezzel a rituáléval kezdődött a nap és órákig tartott. Az egyik alkalommal a számlálás kora hajnaltól késő estig tartott zuhogó esőben. Rengetegen dőltek ki a sorból, többen holtan. — Barátaim, ismerőseim jelenléte megnyugvást jelentett. Az elmúlt hónapok, napok eseményei jelenlegi helyzetemben segítségemre jöttek — ugyanis minden emóciót elnyomott a fáradtság és éhség. Még nem tudtam, hogy egy megsemmisítő táborban vagyok és mi velem a németek célja. Nem tudtam mi van szüleimmel, időnként átvillant az agyamon a gondolat, hogy ők ezt a tortúrát nem bírják végigcsinálni. Ami őket illeti, kétségeimet pár nap múlva eloszlatták régi fogolytársaim közleményei és mondanivalójukat megerősítették azok az események és élmények, amelyekben rövid időn belül részem lett.

embereket a kijelölt lakásokba elhelyezni, a csendőrség mérhetetlen brutalitása kíséretében.

A mi igyekezetünk oda irányult, hogy minden eszközzel kijátszva a pribékeket, minél kevesebb embert szorítsunk össze: gyerekes anyáknak lehetőleg külön szobákat biztosítsunk és enyhítsünk a kaotikus állapotokon. — Az elszállásolást súlyosbította az a körülmény, hogy a helyi zsidóság egy része is a gettó területére kellett költözzön — ugyanis lakásuk a gettó területén kívül volt. A csendőrparancsnokság rendelkezésére el kellett távolítani minden lakásból a bútorzatot, kivéve matracot, szalmazsákot, főző és mosdóalkalmatosságot. — Beosztásomnál fogva igyekeztem eljutni a gettó minden zugába és vállalva a kockázatot, naponta kijártam a városba, élelmiszert, szükségleti cikkeket, újságot és híreket szerezni. — Az általános hangulat naponta romlott. A zsúfoltság, a hiányos étkezés, a hygiénia hiánya, a külvilágtól való elszigeteltség, betegség, testi fenyítés után úgy tűnt, mintha megkönnyebbülés vett volna erőt az embereken, mikor megindult a deportálás. — Májusban indultak a transzportok. A deportáltak között voltak a Garany-i internálótábor lakói, ezeket külön csoportként vitték el: az előzőleg, a Kesztenbaum elemi iskola udvarán összeterelt, zsidószármazású ideg- és elmebetegeket, összeszedve a szerencsétleneket a helyi és környékbeli ideggyógyintézetekből. — Mi, kisegítő rendőrök felváltva asszisztáltunk egy szadista, civil, kémelhárítós ezredes mellett, aki az emberek és csomagok felülvizsgálatát végezte. Mentek a hozzátartozók, mentek a barátok és ismerősök; minden segítségünk abból állt, hogy az elkobzott tárgyakból visszaszereztünk valamit részükre, vagy átmentettük őket minden vizsgálat nélkül. — Ez az utolsó magyar területen történt felülvizsgálat súlyos ütlegelés, sírás, könyörgés jegyében zajlott le, utána fegyveres csendőrkísérettel útnak indult a sárgacsillagos menet a "kisállomás" felé, a már különvágányon várakozó, marhavagonokból álló szerelvényhez. — Így mentem én is, szüleimmel, egy forró, júniusi délután, a több mint tízezer ember által megjárt útra. Elérve a szerelvényt körülbelül nyolcvan személyt préseltek egy vagonba. A többnapos úton részben hátizsákomon ültem, vagy a mellettem levőre támaszkodva igyekeztem aludni. E vagonhoz viszonyítva a gettó üdülőhelynek számított, ha ez a fajta hasonlat egyáltalán helyénvaló. Az emberek átadták magukat hangulataiknak, sokan sírtak vagy imádkoztak, a legtöbben apatikusan néztek maguk elé, míg rádöbbenve helyzetükre hangosan beszélni kezdtek. Hangjukat elnyomta a szülők és gyermekek sírása. Volt elemi iskolai igazgatóm valahonnan a vagon mélyéből kérdezte: tudom-e, hogy hol vagyunk — mikor lelassított a szerelvény:

XI. Tanúságtétel

Ez a fejezet a Zemplénből elszármazott, ma Kanadában, az Egyesült Államokban és Izraelben élő megmaradottak megemlékezése a városról, ahol születtek, amelyben nevelkedtek, amely ifjúságuk színtere volt. Beszámolnak családjukról, szüleikről, szeretettjeikről; de elsősorban tanuságtétel ez — figyelmeztető mementó — leszármazottjaik, s az eljövendő nemzedékek számára a vészkorszakról, a gettóról, deportálásról, munkaszolgálatról — s a mindezekkel járó szenvedésikről — s végül: — az új korszakot jelentő felszabadulásról...

Vértes (Weisz) Miklós beszámolója a vészkorszakról

1944 márciusában a németek bejövetele után, a vidéki zsidóság sorsát, családommal együtt mi sem kerülhettük el. A város megszállása után a "Gestapó" máris akcióba lépett. Az akkori helyi hatóságok közreműködésével és információja alapján letartóztatták túszként különféle társadalmi réteghez tartozó férfiakat. (Orvost, ügyvédet, tisztviselőt, módos kereskedőt és a hatóságok által regisztrált u.n. baloldaliakat.) A túszokat a status quo elemi iskolában tartották őrizetben, közöttük apámat is, akit pár nap múlva mint "munkahelyén nélkülözhetetlent" szabadon bocsájtottak. A városban nyugtalanság uralkodott, elhatalmasodott a félelem, a német katonaság állandó jelenléte, a különböző fegyveres alakulatok állandó felvonulása, az általános politikai helyzet, a visszatérő munkaszolgálatosok megrázó elbeszélései sok emberből kiváltották azt a félelmi neurózist, ami — mint idővel kiderült — sajnos nem volt indokolatlan.

Március végén, hatósági rendelkezés értelmében bezárták a zsidó tulajdonban lévő üzletet, ahol állásban voltam, ezután naponta újabb felhívások, rendelkezések követték egymást. (Közmunka, korlátozott kijárási tilalom, később a sárga csillag.) A végrehajtás az első időben a magyar államrendőrség feladata volt, később átvette a karhatalmat a csendőrség. Az események feltartóztathatatlanul követték egymást. A Zsidótanács megalakulása után, a csendőrség a városban tartózkodó fiatalokból u.n. kisegítő zsidó rendőröket toborzott, én is bekerültem pár korombeli társammal ebbe a kisszámú alakulatba. Első feladatunk, miután elrendelték a gettóba való koncentrálást, a vidékről, illetve a környező falvakból csendőrkísérettel beterelt, nagyrészt idős férfiak, nők és gyerekek elhelyezése volt. A vidéki zsidóság Ujhelybe való szállítása társzekereken, lovaskocsikon vagy gyalog, napokon keresztül tartott és roppant megrázó látvány volt. — Mivel már előzőleg ki lett jelölve a gettó területe, lakásonként regisztrálva, szobánként felvételezve, reánkhárult a feladat, a szerencsétlen, meggyötört, jóformán mindenüktől megfosztott

csa, Karos, Láca és Rozvány. Ezekben a falvakban csak részleges szolgáltatások voltak; egyik helyen kizárólag imaház, míg a másikban metsző is. Szokás volt, hogy ünnepnapokon Vajdácskára jöttek istentiszteletre. Itt volt templom, temető, Szentegylet, cheder, jesiva, rituális fürdő és iskola. A hitközség története folyamán csak egy rabbi szolgálta a községet, Roth Fülöp, ki szintén gazdagította írásaival a rabbinikus irodalmat.

1930-ban fogyasztási szövetkezetet állítottak fel a faluban és ez a zsidó üzletek csődjéhez vezetett. A zsidótörvények értelmében megvonták a szeszes italok árusítási jogát, elvették a zsidó gazdálkodók földjeit és végül, mint minden más helyen is, a férfiakat munkaszolgálatra vitték.

A német megszállást követően a zsidó iskola udvarán gyűjtötték egybe őket és innen az újhelyi gettóba vitték át rabbijukkal az élen. 60-70 zsidóból alig 10-en maradtak életben.

Zemplénagárd — királyhelmeci járás. A múlt század kezdetétől éltek itt zsidók, kereskedők és kisiparosok. Előbb Ricse, aztán pedig Cigánd hitközségének voltak fiók-hitközsége. Templomot, rituális fürdőt és temetőt tartott fenn. A helyi metsző egyben a héber tanító feladatát is betöltötte. A vajdácskai hitközség látta el egyes vallási szolgáltatásokkal Dámóc és Révleányvár községek zsidóinak szükségleteit.

A német megszállás után az iskola udvarán gyűjtötték egybe a zsidókat és aztán az újhelyi gettóba vitték; alig 10-en vészelték át a rettenetes hónapokat a 130 lelket számláló közösségből.

A fentemlített hitközségek és szórványok névsora még a további kis zempléni falvak neveit tartalmazza: Bodrogszentes, Bodrogszerdahely, Bodzásújlak, Boly, Golop, Kásó, Magyarsas, Mikóháza, Nagy-, Kiskövesd, Semjén, Széphalom, Szomotor, Tiszakarád.

Forrásművek: Pinkas Hakehillot, Encyclopaedia of Jewish Communities — Hungary. Yad Vashem. Jerusalem. 1976. (Hébernyelvű);

Borovszky Samu, Magyarország vármegyéi és városai — Zemplénvármegye, Budapest.

Magyar Zsidó Lexikon. Szerkesztette Újvári Péter. Budapest. 1929;

Zemplénvármegye hitközségeinek névsora (kézirat)

zeti gondolatnak gyökeret verni és 1931-ben ifjúsági mozgalom alakult a faluban.

Tokaj munkaszolgálatos központ lett, átmenő állomás a frontra vezető úton Ukrajnába. A német megszállás után SS különítmény segített a helyi hatóságoknak a zsidók elleni intézkedések keresztülvitelében. Több jómódú zsidót Kistarcsára internáltak. Mint másutt, itt is a templomba terelték őket, hol egy héten keresztül rettenetes zsúfoltságban voltak. Később kisebb méretű gettót állítottak fel, ami magában foglalta a tanházat (beth hamidras) és egyéb hitközségi épületeket és lakásokat. A falu lakosainak megengedték, hogy élelmiszerekkel segítsék a bezártakat. Májusban szekereken Bodrogkeresztúrra szállították őket és onnan az újhelyi gettóba.

Néhányan útközben megszöktek és sikerült nekik a fővárosba jutniok.

A zsidó közösség Tokajban mintegy ezer főnyi volt és annak csupán tized része élte túl a nagy pusztulást.

Tolcsva — tokaji járás. A XVIII. században települtek le az első zsidók; szőlőbérlők, kereskedők, bortermelők, kisiparosok és fuvarosok voltak. Az első templom 1860-ban épült; a hitközség chedert, jesivát és jótékonysági egyesületet tartott fenn.

Rabbijai gazdagították a hagyományos irodalmat.

Askenázi Dávid, ki a múlt század elején volt a község szellemi vezetője, tóramagyarázataival és családjogi döntvényeivel vált híressé. Életét a Szentföldön fejezte be Cefát városában 1856-ban. Grünberg Áron rabbi ugyancsak a családjog terén tette közzé újításait. Glück Izsák Ábrahám rabbi talmudi glosszákat írt. Utoljára Gottlieb Sámuel és Kornitzer Akiba Pinkász szolgálták a gyülekezetet. Kornitzer rabbi a vészkorszak áldozata lett.

Az alábbi fiók-hitközségek tartoztak Tolcsvához: Komlóska, Bodrogolaszi, Zsadány, Felső-, Közép-, Alsóhuta. A hitközségben Szentegylet és nőegylet működtek. Élénk társadalmi élet folyt a hitközségben és a cionista tevékenység is teret nyert. A zsidó törvények gazdaságilag háttérbe szorították a zsidókat, szőlőket és gazdaságokat elvették tőlük. Az 1941-ben kiutasítottakat Kamenecz-Podolskban meggyilkolták.

A németek bejövetele után az újhelyi gettóba vitték a tolcsvai zsidókat. Azelőtt mintegy 360-an éltek a faluban és kb. 40-en élték át a vészkorszakot.

Vajdácska — sárospataki járás. A múlt század elejétől telepedtek le itt zsidók — kereskedők, kisiparosok és gazdálkodók. Előbb mint sárospataki fiók-hitközség, aztán pedig önálló hitközséggé lettek, sőt az alábbi közösségek csatoltattak hozzá: Pácin, Berecki, Bodroghalom, Kar-

bodrogkeresztúri fiók-hitközség volt közösségük, de aztán önálló lett. A hitközség Szentegyletet, öregotthont és chedert tartott fenn; tagjai Talmudtanuló körben művelték magukat. Híres rabbija Paneth Ezékiel (1813-22) innen jöve lett Gyulafehérvárt Erdély rabbija. Nagy tudós hírében állott és halachikus írása mai napig ismert. A múlt század végén Sapira Jakab és utána Rosner Josua rabbik szolgálták a közösséget.

Az első világháború után a lakosság sokszor bántalmazta az ottani zsidókat, néha még tettleg is. A későbbi zsidó törvények megszűkítették a kereseti lehetőségeket. A német megszállást követő napokban előbb kijárási tilalmat rendeltek el, aztán a templomba gyűjtötték a zsidókat és onnan az újhelyi gettóba szállították valamennyiüket. Kb. 30-an maradtak életben a közel 300 lelket számláló hitközségből.

1956-ban felgyújtották a templomot és erre a kevés megmenekült maradék zsidó véglegesen elhagyta Tarcalt.

Tiszaluc — szerencsi járás. Már a XVIII. század elején éltek itt zsidók a Tisza mentén és a folyón leusztatott fával kereskedtek. Idővel lett köztük földbérlő s intéző a nagybirtokon, kereskedő s kisiparos. Templomot a múlt század végén építettek. Előbb mádi, utóbb szerencsi fiók-hitközség lett közösségük. Szentegylet és rituális fürdő voltak a faluban.

A zsidó törvények súlyosan érintették a zsidókat, a többi közt állásukat a nagybirtokon elvesztették. Néhányat kiutasítottak és ezeket Kamenecz-Podolskban gyilkolták meg.

A német megszállást követően a templom udvarán gyűjtötték egybe őket és onnan vitték el az újhelyi gettóba. A 170 lelket kitevő zsidó közösségből 20-an vészelték át a rettenetes időket. A visszatérők megdöbbenve látták, hogy templomukban a helyi lakosok disznóólat rendeztek be.

Tokaj — itt folyik a Bodrog a Tiszába. Zsidók már a XVII. században éltek e községben, de elhagyták a helységet a háborús viszontagságok miatt és csak a XVIII. században tértek ide vissza. Foglalkozásuk — természetesen — a bortermeléssel volt kapcsolatos. A múlt század végén egy zsidó vállalkozó gyufagyárat létesített, többségük azonban kereskedő, kisiparos és tisztviselő volt és aránylag nagyszámú ügyvéd és orvos. A hitközség keretén belül Szentegylet, komaegylet, ifjúsági csoport és külön kereskedő egyesület működött. Az iskola 1856-ban alakult és 1888 óta magyar lett benne a tanítási nyelv. A templomot 1889-ben építették.

A rabbik sorából kitűnt Senditc Gabriel Jakab és Schück Dávid, aki talmudi glosszákat írt. A község utolsó rabbija Jungreis Natan Halévi a vészkorszak áldozata lett. A tokaji zsidó közösség egyike azon keveseknek, ahol az orthodox szellem ellenére is sikerült a cionista nem-

Taktaharkány — szerencsi járás. A múlt század eleje óta éltek itt zsidók. Főfoglalkozásuk: kereskedelem, kisipar és gazdálkodás. Temploma, rituális fürdője és temetője volt a községnek; a metsző egyben a chederben is tanított. 1938 óta sok üldöztetésnek voltak kitéve a helyi zsidó lakosok és nagyon megszűkültek a kereseti lehetőségek is.

A német megszállás után az újhelyi gettóba szállították őket. A kb. 70 lélekből 5 nő menekült meg.

Tállya — szerencsi járás. A zsidók letelepedését a múlt században a földesurak támogatták. A helyi lakosság általában nem kívánatos versenytársat látott bennük és ezért ellenszenvvel viseltetett irányukban. A zsidók főként kereskedelemmel, kisiparral, szőlőbérléssel és bortermeléssel foglalkoztak. 1867-ben a chászidok kiváltak a hitközségből, de rövid idő múltán visszatértek. Tállya fiók-hitközségei: Golop, Monok és Rátka voltak. A hitközség fenntartott Szent-egyletet, rituális fürdőt, chedert; az ifjúság a maga vallásos irányzatú egyesületébe tömörült. A három - zsinagógából a legújabbat 1890-ben bejezték be. Ebben a templomban egy 9 m magas frigyszekrény állott és annak drága borító függönyét a helybeli Andrássy gróf ajándékozta.

Neves rabbik vezették a hitközséget. Rottenberg Jehuda Dávid, ki tóramagyarázatait publikálta; Friedmann Áron Mózes szintén íróember volt. Gottdiener Chájim Gerson nagyon jámbor rabbi hírében állott. Rosenbaum Gerson Lits volt a legtermékenyebb tollforgató: értekezett a "Sulchán Aruch" egyes részeiről és még sok kiadatlan írást hagyott maga után. Rosenbaum Arie Leb Lits rabbi a megyegyűlés megválasztott követe volt.

Az első világháború utáni zavaros időkben a helybeli lakosság pogromra készült a zsidók ellen, de a Budapestről küldött zsidó önvédelmi alakulat meghiusította. Zsidó önvédelmi egységeket az első világháborút követő Károlyi-kormány idején szerveztek, hivatalos engedéllyel. 1938-tól kezdődőleg nagyon megnehezült a zsidók gazdasági helyzete; a szőlőket elvették, a borárusítási jogot megvonták stb. A német megszállás után a hatósági közegek kegyetlenkedtek és raboltak. Az újhelyi gettóba szállították a tállyai zsidókat és mintegy 170 lélekből 20-an menekültek meg. Az utolsó rabbija a községnek, Rosenbaum Miklós Auschwitzban pusztult el. 1947-ben emlék-követ állítottak a meggyilkoltak neveinek megörökítésére.

Tarcal — tokaji járás. Már a XVIII. században éltek zsidók a faluban, de a hitközség csak a múlt század elején alakult és néhány évtized múltán templomot építettek. Az iskolát a század elején állították fel. A tarcali zsidók kereskedők, kisiparosok és szőlőtulajdonosok voltak. Eredetileg

vezetője Schwartz Lázár rabbi volt. A nőegylet még a múlt század végén alakult. 1935—36-ban télitemplomot építettek a nagyzsinagóga udvarán.

1939 óta sűrű zaklatásoknak voltak kitéve a zsidók; néhány családot kiutasítottak. Ezek az első áldozatok, ukránok gyilkolták meg őket. A gazdasági korlátozások is súlyosan érintették a zsidó lakosságot, hiszen nagy részük kereskedő és kisiparos volt. Nagy munkaszolgálatos központ létesült Sárospatakon és sokan dolgoztak ott repülőtér építésen, aztán pedig innen küldték őket a frontra Ukrajnába.

A németek bejövetele után a templomba gyűjtötték a zsidó lakosságot; kegyetlen kínzásokkal vallatták, hogy vagyontárgyaikat elszedhessék. Innen az újhelyi gettóba szállították őket és sorsuk megpecsételődött. Az 1100 lelket számláló zsidó közösségből mintegy 150-en menekültek meg. A pataki református theologia igazgatója 16 Tóratekercset mentett ki a templomból és azokat elrejtve megőrizte.

Szegilong — tokaji járás. Kereskedők, korcsmárosok, gazdálkodók és szőlőtulajdonosok voltak a helyi zsidók. Bodrogkeresztúrnak volt fiókhitközsége, onnan kapta a vallási szolgáltatásokat. A kis közösség templomot és rituális fürdőt tartott fenn; a metsző a héber tanító (melamed) feladatát is ellátta. Mintegy 70 zsidó élt a faluban. 1938 óta sok zaklatásnak voltak kitéve. A német megszállás után az újhelyi gettóba vitték őket; 12-en tértek vissza a földi pokolból. Az imaház romokban hevert. A megmenekültek emléktáblát állítottak elpusztult községüknek.

Szerencs — szerencsi járás székhelye. A hitközség a XVIII. század végén alakult. Templomépítésre a gyűjtést 1809-ben kezdték és néhány évvel ezután megállapították a hitközség alapszabályait is. Neves rabbik voltak Billiczer Ámrám és fia Billiczer Pinkász. Mindkettőjük halachikus döntéseit sűrűn említik a különböző reszponsum írások. Pollák Emánuel rabbi viszont maga is publikált.

A Szentegyletet 1808-ban alapították, akkortájt állítottak jesivát is és építettek templomot; a Talmud-Tóra a múlt század végén kezdett működni.

A szerencsi hitközséghez több fiók-hitközség is tartozott: Bekecs, Legyesbénye, Taktaharkány, Tiszaluc, Hernád-németi, Megyaszó, Taktaszada, Újszanálos, Sajóhídvég, Sajóköröm, Beczék, Ond, Gesztely, Girincs, Zombor, Sajókesznyéten, Hernádkak, Sóstófalva.

A hitközségben működtek: jótékonysági egylet, koma egylet, kiházasítási alap.

A német megszállás után, húsvét utolsó napján a templomban gyűjtötték egybe a zsidó lakosokat és innen a miskolci gettóba szállították őket, 25 km-re Szerencstől. A mintegy 1000 lélekből 140-en maradtak életben.

törvényszék felmentette, de a per — mindenesetre — jó alkalom lett a zsidó-ellenes hangulat szítására. Mintegy 70 család — 200 lélekből állt ez a kis falusi közösség. A német megszállás után az újhelyi gettóba vitték az asszonyokat, gyerekeket és öregeket, a férfiak munkaszolgálatban voltak. 15-en maradtak életben.

Ricse — bodrogközi járás. A múlt század elejétől éltek itt zsidók. Kereskedők, kisiparosok, gazdálkodók voltak; malom és fűrésztelep is volt zsidó tulajdonosok kezén. Az első világháború óta önálló hitközség és központja néhány fiók-hitközségnek: Bodrogsemjén, Dámóc, Zemplénagárd, Cséke, Karos, Karcsa, Kis-, Nagyrozvágy, Révleányvár. A templom a múlt század végén épült. Rituális fürdő, Talmud-Tóra, cheder, jesiva és iskola működtek a hitközség keretén belül. Az élénk és tevékeny ifjúság részben cionista érzelmű volt. 1939-ben az u.n. "szabad csapatok" garázdálkodtak a helységben, raboltak és bántalmazták a zsidókat.

Az ott működött rabbik közül kitűnt írásaival Liebermann Nátán. Utolsó lelkipásztora a hitközségnek Billitzer Simon rabbi volt, ki egyben a rituális vágás feladatát is ellátta. A ricsei községben sokan hajlottak a chászid életforma irányába. Mintegy 170 zsidó élt itt. A német megszállás után az újhelyi gettóba vitték őket és 45-en tértek vissza, beleszámítva a környező kis falvak megmenekültjeit is.

Sárospatak — a megye egyik legrégibb helysége. A zsidó község a XVIII. században alakult és a Szentegylet alapszabályait ugyancsak a század végén szerkesztették, mely időből a temető első sírköve is datálódik. A múlt század harmadik évtizedében Cvi Hirsch volt a rabbi, utána Schattin Simon töltötte be a rabbiszéket, aki azelőtt Tokajban és Mádon vezette a hitéletet. Továbbiakban Beiron Jesaja és Ehrenfeld Jesaja voltak a község rabbijai. Ez utóbbi Tóramagyarázataival tűnt ki, amiket könyvalakban is megjelentetett. Utolsó rabbija Fischer Fülöp volt, a modern orthodoxia kiemelkedő egyénisége; Simson Raphael Hirsch műveiből fordított magyar nyelvre és egyben propagálója is volt ennek az irányzatnak. Az iskolát 1886-ban nyitották meg Goldblatt Farkas alapítványából. A chászidok nem váltak ki a hitközségből, viszont külön imaházat építettek maguknak a Bodrog partján.

A XIX. század folyamán általában békességben éltek itt a zsidók a környező lakossággal. A szájhagyomány úgy tartja, hogy 1848-ban a hitközség véneinek közbenjárása mentette meg a falut. Mikor orosz sereg vonult át a falun, a kollégium diákjai kővel dobálták meg a katonákat. Az oroszok lövetni készültek a községet, de a zsidók jobb belátásra bírták a parancsnokságot.

Talmud-Tóra és jesiva működtek a hitközségben. A jesiva utolsó

Monok — szerencsi járás. A múlt század közepén telepedtek le itt zsidók, de már a XVIII. században is laktak a faluban. Terménnyel kereskedtek, gazdálkodtak és kisipart űztek. Monok Kossuth Lajos szülőföldje és a zsidók mindig tevékeny résztvevői voltak a falu nagy fia tiszteletére rendezett ünnepségeknek. A kis hitközség Szentegyletet, jótékonysági egyesületet, chedert és iskolát tartott fenn. Az élénk zsidó kulturális élet egyik megnyilvánulása volt az iskolásgyermekek fellépése a szombat délutánonként megtartott közös, hagyomány követelte lakomán.

1941-ben az összes monoki zsidókat Tállyára vitték állampolgárságuk felülvizsgálására és csak két nap múltán engedték el őket.

A német megszállás után szekereken az újhelyi gettóba szállították a falu zsidóságát. 60-70 zsidó élt Monokon, két nő tért vissza. A templomot romokban a Tóra-tekercseket a szemétben találták.

Olaszliszka — tokaji járás. Szőlő és bortermeléssel volt kapcsolatos a zsidók letelepülése Liszkán a XVIII. században. A hitközség 1810-ben alakult; a temploma múlt század közepén épült. Szentegyletet, nőegyletet és szegényházat tartott fenn a hitközség. Vámosújfalu és Sára községek zsidói is innen kapták a vallási szolgáltatásokat. Az iskola 1872-ben nyílt meg, ezenkívül Talmud-Tóra és jesiva működtek. A könyv-vásárló egylet a jesiva támogatására és annak tanulmányi előmozdítására alapult.

1840-ben jött Liszkára Teitelbaum Mózes leghívebb tanítványa, Friedmann Hirsch rabbi; magával hozta mesterének, az újhelyi Cáddiknak életformáját és itt egy új chászid központot épített. Szerény, önzetlen, aszkéta típus, jóságos és egyben bölcs volt a nagy rabbi; legméltóbb utóda a magyarországi chászid-mozgalom megalapítójának. A falu zarándokhely lett, ami kereseti lehetőséget nyújtott a zsidó lakosoknak. A rabbi maga csak heti 1 frt. fizetést volt hajlandó elfogadni és a zarándokoktól kapott pénzt a szegényeknek s a hitközségnek adta. 500 férőhelyes nagy templomot emelt, de a zárókövet nem tette a helyére, hogy a befejezetlenség a jeruzsálemi Szentély pusztulására emlékeztessen. Saját házát is fundamentum nélkül építette, hogy a Galut (száműzetés) ideiglenességét szimbolizálja. A "Jahrzeit"-jén, Á hó 14-én, ezrével jöttek a sírhoz.

A nagy rabbi halála után hanyatlásnak indult a hitközség és csak nagy nehézséggel tartotta fenn intézményeit. Az első világháborúban 36-an vonultak be és 10-en estek el a haza védelmében. A jesiva chászid szellemű volt. A falu lakossága általában ellenszenvvel viselkedett zsidó szomszédai iránt.

Hirsch rabbi tollforgató ember volt, három könyvet írt. A rabbiszékben veje, Friedlander Chájim követte, aki két könyvvel gazdagította a hagyományos irodalmat. Utána fia, Friedlander Hermann rabbi került a hitközség élére, akit 1925-ben pénzhamisítással vádoltak meg. A

kölcsönös megértés, kirabolták és inzultálták a falu zsidóit. 1938 óta elvették gazdaságaikat, megvonták a korcsmaengedélyt és egy családot 1940-ben kiutasítottak.

A német megszállás után az újhelyi gettóba vitték a zsidó lakosokat. 11-ből négyen maradtak életben.

Láca — bodrogközi járás. A múlt század végén telepedtek le zsidók a faluban. A német megszállás előtt mintegy 60-an voltak. Sorsuk az újhelyi gettóban és különböző munkatáborokban teljesedett be. Nincs megbízható értesülés a megmaradottak számát illetően.

Legyesbénye — szerencsi járás. A szerencsi hitközség fiók-hitközsége volt, templomot, rituális fürdőt és temetőt tartottak fenn. A XVIII. század óta éltek a faluban zsidók — kereskedők, kisiparosok és gazdálkodók. Kb. 60 lelket számoltak és az újhelyi gettóba vitték őket. Munkaszolgálatból és a táborokból nagyon kevesen tértek vissza.

Mád — A hitközség a XVIII. században alakult. Az első rabbija Litmann Wolf Mózes volt. A templom 1798-ban épült. Foglalkozásuk a bortermeléssel és borkereskedéssel kapcsolódott egybe. A chászid befolyás mindig is érezhető volt a hitközségben, mely serényen küzdött minden idegen hatás ellen. Híres rabbija az idők folyamán: Schwartz Ábrahám Jehuda, Blum Ámrám, Schwartz Naftali. Rosenbaum Ámrám rabbi 1826-ban a Szentföldre költözött. A mádi jesívába Magyarország minden részéről jöttek a fiatalok. A közel 300 éves mádi zsidó lét idején a hitközség rabbijai és rabbinikus bírái 25 héber könyvet publikáltak.

A hitközség tagjaiból 12-en estek el az első világháború harcterein. 1940-ben három családot utasítottak ki, ezeket Kamenecy-Podolszkban gyilkolták meg.

A német megszállás után a templomban gyűjtötték egybe a zsidókat és onnan vonaton az újhelyi gettóba vitték át. 240-ből mintegy 40-en menekültek meg. E közösség történetét közzé tette Arieh Lewy, Mád Zsidó Hitközsége, Jeruzsálem, 1974.

Megyaszó — szerencsi járás. Zsidók a XVIII. században telepedtek le a faluban. Kereskedők, kisiparosok, szőlőbirtokosok és gazdálkodók voltak. A hitközség már 1812-ben létezett; templomot, rituális fürdőt, temetőt és chedert tartott fenn. Mint szerencsi fiók-hitközség Alsódobsza és Baksa községeit is ellátta vallási szolgáltatásokkal.

A német megszállás után a templomban gyűjtötték egybe a falu zsidóit és onnan az újhelyi gettóba kerültek. Talán a tized része menekült azelőtt száz lelket számláló hitközségből.

semmiféle segítséget se nyújtsanak nekik. Az újhelyi gettóba való elszállítás után az ottmaradt holmikat széjjelosztották és az üresen maradt házakba beköltöztek. A gettóba szállításkor csak kis kézi poggyászt engedtek elvinni és minden értéktárgyat elkoboztak. A bodrogkeresztúri zsidók többségét a harmadik transzportban vitték Auschwitzba. Közel 700 zsidó élt itt és száznál kevesebben tértek vissza.

Cigánd — bodrogközi járás. Zsidók a múlt század elején telepedtek le, kisiparral és terménykereskedéssel foglalkoztak. Általában békesség honolt köztük és a helybeli lakosság közt. Az első világháborúig királyhelmeci fiók-hitközség volt. A templomot 1920-ban építették. Szentegylet, Talmud-Tóra és iskola működtek a hitközség keretén belül. Neumann Dávid rabbi volt a közösség lelkipásztora. A német megszállás után szekereken az újhelyi gettóba vitték a zsidókat. Több mint 200-an éltek ott; a munkaszolgálat és a különböző táborok után mintegy 30-an maradtak életben.

Erdőbénye — tokaji járás. A XVIII. században érkeztek ide zsidók. Szőlő- és bortermeléssel foglalkoztak, szőlőtulajdonosok is voltak; ezenkívül kereskedelemmel és kisiparral keresték kenyerüket. Olaszliszka fiók-hitközsége volt közösségük. Szentegylet, jótékonysági egylet, nőegylet, ifjusági egyesület, cheder, iskola működtek a hitközségben. A "fehér terror" idején zsidó boltokat raboltak ki és sokakat bántalmaztak.

A német megszállás után előbb Tokajba vitték a zsidókat és onnan az újhelyi gettóba. Mintegy 150-en éltek ott és csak 10-en maradtak életben. A templom 15 Tóratekercsét az egyik helybéli nem-zsidónak sikerült átmentenie a vészes napokon.

Gesztely — szerencsi járás. A XVIII. században jöttek az első zsidó letelepülők, kereskedők és kisiparosok; idővel malom és cementgyár is volt zsidó tulajdonban. A hitközség Szerncshez tartozott; rituális fürdő, templom és cheder működött keretében, a metsző a héber tanító feladatát is betöltötte. Újcsanálos innen kapta a közvetlen vallási szolgáltatásokat. A "fehér terror" idején elromlott az addigi jó viszony a helybéli lakossággal.

A német megszállás után az újhelyi gettóba szállították a zsidókat. A körülbelül 70 lélekből 15-en menekültek meg.

Hernádnémeti — szerencsi járás. A XVIII. század óta éltek itt zsidók. Gazdálkodók, kisiparosok, uradalmi intézők voltak; a malom is zsidó kézen volt. Kevés számuk ellenére templomot épített és temetőt is tartottak fenn. A fehér terror idején megingott a helybeli lakossággal volt

és a magyar "keret" kegyetlenkedései folytán. A falvakban csak öregek, asszonyok és gyerekek maradtak.

A német megszállás után egy és ugyanaz a sors jutott nekik osztályrészül: a helyi templomban gyűjtötték őket egybe és onnan az újhelyi gettóba vitték.

Bekecs-szerencsi járás. A XVII. század óta voltak itt zsidók; a múlt század végétől számuk mintegy 100 lélek. Ez a kis hitközség templomot épített. Szentegyletet, chedert tartott fenn; szerencsi fiók-hitközség volt. A német megszállás után az újhelyi gettóba vitték a zsidó lakosokat. A koncentrációs táborokból és a munkaszolgálatból kb. 10-en tértek vissza.

Bodrogkeresztúr — tokaji járás. A XVIII. században telepedtek le zsidók a faluban, főleg mezőgazdasági termékeket közvetítettek, leginkább bort. A helység híressé lett vásárairól, melyekre messze földről jöttek kereskedők és iparosok. Rabbi Steiner Jesaja idején a sok-sok látogatót fuvarozták a keresztúri zsidók és vendéglőket tartottak üzemben. Az első világháború idején zsidó menekültek érkeztek Galíciából és ez nagy ellenszenvet váltott ki a lakosság körében. A "fehér terror" alkalmával egy leszerelt katona egy egész zsidó családot gyilkolt meg.

A hitközség a XVII. században alapult és akkor állították fel a temetőt is, a Szentegylet alapítási éve 1767. Jótékonysági egylet, Talmud-tanulókör és az ifjúsági egyesület működtek. A hitközség chászid jelleget öltött. Bodrogkisfalud és Szögi fiók-hitközségei voltak. Az első templom 1767-ben épült, de leégett és az újabbat 1906-ban emelték.

Híres rabbik szolgálták a közösséget. London Eliezer és Wahrmann Izráel; ez utóbbi innen a pesti rabbiszékbe került. Tannenbaum Ábrahám rabbi 1815-ben elhagyni kényszerült állását, mert galíciai származása miatt kiutasították. Sok híve ment vele. Schlesinger Mózes és fia Chájum Alter voltak utolsó rabbijai a községnek. Ez utóbbi adta ki apjának könyvét.

A múlt század végéről jött Liszkáról Keresztúrra Steiner Jesaja rabbi, ki az ottani Friedmann Cvi Hirschnek volt tanítványa. Híres chászid rabbi volt, kihez messzi földről jöttek a hívek. Ő szervezte meg az első világháború idején ide menekült galíciai zsidók segítségét. Sokan természetfeletti erőt tulajdonítottak a rabbinak, tanácsát kérték zsidók és nem-zsidók egyaránt, de főként asszonyok. A helybeli temetőben levő több mint 200-éves sírról azt tartották, hogy az a Baal Sém nyugvóhelye. A hitközségben cheder, Talmud-Tóra és jesiva működött. Az első világháború után a Cionista Szövetség helyi fiókja is megalakult.

A német megszállást követően a templomba gyűjtötték a zsidó lakosokat és a hatóságok szigorúan figyelmeztették a helybelieket, hogy

XI. A zempléni helységek zsidó közösségei

A fenti leírásban nem volt lehetséges párhuzamosan tárgyalni valamennyi zempléni falu hitközségének és a szórványoknak történetét, ezért külön fejezetben állítunk emléket valamennyiüknek.

Az 50-es évek óta szokássá lett, hogy a maradék megmenekültek összegyűlnek egyszer egy évben Ijjár hó elején. Megsiratják és elparentálják elpusztult szeretteiket, a kántor halotti imádságot recitál lelki üdvükért és ennek keretében felolvassa az elpusztult hitközségek névsorát. Ezt a névsort a megmaradottak közlései alapján állították össze, azonban ennek teljessége kétségbe vonható. Mindenesetre olyan falvak is szerepelnek a névsorban, melyek zsidó lakosairól nincs további információ, de ugyanakkor "Pinkas Hakehillot, Encyclopaedia of Jewish Communities — Hungary, Yad Vashem. Jerusalem, 1976. (héber nyelvű) felsorol oly fiók-hitközségeket is, melyekről a megmaradottak nem tettek említést. Szándékunkban van eleget tenni megemlékezési kötelességünknek mind a két forrás szerint. Mivel az általános történeti leírás jórészt Újhely zsidóságáról szólott, mely a megye legnagyobb közössége volt, az alábbi összefoglalásban ez továbbá nem szerepel.

Sok kis faluban éltek zsidók, kik csekély számuk miatt hitközséget nem alkothattak, de ott töltötték életüket nemzedékeken át keserves verejtékkel keresve kenyerüket és onnan hurcolták el őket a pusztulásba. A falvak nevei szolgáljanak emlékül elveszett közösségeiknek. A névsor tartalmazza oly falvak neveit is, melyek a bécsi döntés folytán csatoltattak Magyarországhoz, illetve — közigazgatásilag — Zemplénmegyéhez és azok zsidó lakosait is az újhelyi gettóból deportálták. Mivel eme hitközségek és zsidó szórványok története nem tartozik szorosan az eredetileg elhatárolt kerethez, azaz a "trianoni" Zemplénhez, emlékező kötelességünket lerójuk irányukban is a helységek neveinek megemlítésével a névsor szerint.

A falvak zsidó közösségeinek története majdnem egységes: a XVIII. század folyamán telepedtek le, letelepedési helyükre nagyobb részt szőlő és borügyletekkel kapcsolatban kerültek, sokan maguk művelték szőlőjüket-földjüket; további elterjedt foglalkozása az itteni zsidóknak — kereskedelem, házalás, kisipar; a belső szétváláskor, kivétel nélkül, valamennyien orthodoxnak deklarálták magukat. Ezért a legkisebb faluban is fenntartottak rituális fürdőt, "chedert", temetőt és alkalmaztak héber tanítót (melamed) és metszőt.

1941-42 években az összes katonaköteles korban lévő férfiakat munkaszolgálatra hívták be. Nagy részük elpusztult a front viszontagságai

30 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratok 1944- 7883

31 Magyar Országos Levéltár K 148. Belügyminisztérium elnöki iratok 1200. csomó

munkálataiban.

Ami a zsidó tulajdonban volt sátoraljaújhelyi lakásoknak német katonai alakulatok részére történt rendelkezésre bocsájtását illeti, a polgármesteri iratok között található a rendeletben előírt leltározást rögzítő jegyzőkönyvek, éspedig a Molnár utca 18. sz. (a jegyzőkönyv dátuma: 1944. szept. 9.) Molnár utca 17. sz. (1944. szept. 11.), Mikszáth Kálmán u. 7. sz. (1944. szept. 12.), Széchenyi-Wolkenstein Ernőné u. 7. sz. alatt lévő lakásokban felvett leltárak. (SÁL — Sátoraljaújhely polgármesteri iratok 1944 - 700)

19 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratai 1944- 5.959 — Érdemes megemlíteni: 1944. július 14-én az ungvári pénzügyigazgatóságon megbeszélést tartottak a zsidó lakások és ingóságok felhasználása tárgyában. Az értekezleten résztvett Kárpátalja Kormányzó Biztosának, valamint a belügy- és pénzügyminiszter képviselője. A pénzügyminiszter képviselőjének álláspontja az volt, hogy a katonaság a beszállásoláson igénybe veheti a zsidó lakásokat, a zsinagógapadokat a kormánybiztos kiadhatja az iskoláknak, a zsidó lakás üres lakásnak minősül és kiutalása a közigazgatási hatóságok hatáskörébe tartozik. Magyar Országos Levéltár. K 148. Belügyminisztériumi elnöki iratok — 1200. csomó

20 SÁL — Sátoraljaújhely polgármesteri iratok 1944- 792

21 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratai 1944- 8.740

22 SÁL — Sátoraljaújhelyi polgármesteri iratok 1944- 624

23 SÁL — Sátoraljaújhely polgármesteri iratok 1944 - 972

24 SÁL — Ugyanott

25 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratok 1944- 5.565

26 SÁL — Sátoraljaújhelyi polgármesteri iratok 1944 — 701

27 SÁL — Ugyanott

28 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratok 1944- 5.565

29 SÁL — Sátoraljaújhely polgármesteri iratok 1944- 692

11 SÁL — Sátoraljaújhely polgármestere iratai 1944- 735

12 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratai 1944- 4.630

13 SÁL — Sátoraljaújhelyi polgármesteri iratok 1944- 5.975

14 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratai 1944- 4.691 — Egyébiránt 1944. április 20-án a sátoraljaújhelyi Erzsébet közkórház igazgatója jelentést tett a városi tisztifőorvosnak a kórházban gyógykezelés alatt álló zsidó betegekről. E kimutatás szerint 65 férfi és 58 nő beteget ápoltak, közülük elmebeteg volt 55 férfi és 57 nő, e két szám mellett zárójelben megjegyzés: „Ezeknek száma elbocsájtás révén napról-napra fogy." — Ugyanott

15 A zsidók vagyonbejelentési kötelezettségéről és a tulajdonukban levő arany-, ezüst- és platinaékszerek, valamint drágakövek és igaz-gyöngyök letétbehelyezéséről szóló kormányrendelet 1944. április 16-án jelent meg a hivatalos lapban, a Budapesti Közlönyben. Tehát: a kassai csendőrkerületben a zsidó tulajdonban volt ékszerek elkobzását (e rendelet csak letétbehelyezésről szólt) a rendelet megjelenését megelőzve foganatosították.

Ami pedig a zsidók kényszerlakóhelyének kijelölését illeti, a zsidók lakásainak igénybevételéről és a zsidók új lakóhelyeinek kijelöléséről szóló kormányrendeletet csak majd két héttel később, 1944. április 28-án tették közzé a Budapesti Közlönyben. — A két rendelet teljes szövegét lásd. Vádirat a nácizmus ellen 1. köt. 170-181., 244-250. old.

16 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratai 1944- 4.473

17 Ugyanott — 1944. április 22-én jelentést tett a zsidó értékek "őrizetbevételéről" a tokaji, a bodrogközi és a szerencsi járás főszolgabírája. A jelentések szerint a tokaji járásban 7 láda, 9 bőrönd, 1 kisebb csomag, 12 írógép, a bodrogközi járásban kb. 50 láda, a szerencsi járásban 26 nagyobb, 7 kisebb láda, 2 bőrönd, valamint zacskókban és dobozokban tárolt értéktárgyak várnak beszállításra.

18 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratai — 1944- 7.759 — Bornemissza alispán 1944. július 17-én körrendeletben utasította a királyhelmeci, sárospataki, sátoraljaújhelyi, szerencsi, valamint a tokaji járás főszolgabíráját, hogy a rendeletnek megfelelően támogassák a pénzügyi közegeket a zsidó ingóságok összegyűjtési és leltározási

JEGYZETEK

1 Karsai Elek: A magyarországi deportálás és a közigazgatás. Előadás a Haifai Egyetemen 1984. május 13-an és 14-én rendezett történész konferencián.

2 Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Vádirat a nácizmus ellen. 1. 1944. március 19 - május 15. Szerk. Benoschofsky Ilona — Karsai Elek. Magyar Izraeliták Országos Képviselete Kiadás. Budapest, 1958. 52-54. old.

3 Ugyanott 123. old.
4 Ugyanott 124. old.

5 Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár (a továbbiakban: SÁL) —Sátoraljaújhely polgármesteri iratai 1944- 160, továbbá u.o. Zemplén vármegye alispáni iratai 1944 - 976.

6 Magyar Országos Levéltár. Belügyminisztérium általános iratai — Kárpátalja kormányzó biztosának iratai — 3.997 csomó 1395-162-1 biz.sz. Halász belügyminiszteri tanácsos, Kárpátalja kormányzói biztosa helyettesének feljegyzése.

7 Ugyanott

8 Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka, Budapest, 1948. 408. old.

9 SÁL — Zemplén vármegye alispáni iratai 1944- H. 630. — Megemlítendő: mindeddig a sátoraljaújhelyi gettó létesítésével, a gettóba tömörítettek életviszonyaival foglalkozó iratoknak csak egy része került elő. Remélhető, hogy az iratok közül jónéhány feltalálható lesz más hivatalok, szervek, így a népbíróság iratai között; de a kutatás során kiderült, hogy egyes, döntő fontosságú iratokat ismeretlen személyek megsemmisítettek, így a sátoraljaújhelyi képviselőtestületi jegyzőkönyvek 1944. évi kötetéből valaki kivágta azokat a lapokat, amelyek — a tartalommutató szerint — a gettó létesítésével kapcsolatos tárgyalás anyagát rögzítették.

10 Ugyanott

V. 10. Eszrényi Géza vaskerskedő számlája	120.00
V. 11. Zsidó Tanácsnak élelmiszer vasuti fuvardíja	87.60
V. 19. Köztisztv. Szöv. számlája (élélmiszerért)	3.255.00
V. 24. Fekália-gép használati dija	1.650.00
VI. 3. Köztisztv. Szöv. számlája (élelmiszerért)	791.00
VI. 9. Fekália-gép használata	1.980.00
VI. 16. Gettókerítés összeszedési napszám	339.00
VI. 8-tól VI. 14-ig	246.00
VI. 23. Gettó kövezet javítása	307.00
VI. 30. Gettó kerítés javítása	41.60
VII. 10 Eszrényi Géza vaskerskedő számlája	1.161.30
deszka ára	1.642.15
74 q mész	262.00
VII. 14. Gettó kerítés lebontása	
Összesítés: Bevétel	50.000 P
Kiadás	50.191.16
Túlkiadás	191.16

(Belügyminisztérium, Budapest — zsidók táborában való elkülönítésére ellátmány.) [31]

Így zárta le a helyi közigazgatás a sátoraljaújhelyi gettó történetét.

Fekália-gép használati díja *

* Latrina tisztító gép

Füzesséry, a sárospataki járás főszolgabírája 1944. május 20-án megküldte Várónak, Sátoraljaújhely polgármesterének özv. Elefánt Jenőné sárospataki lakos hadigondozási iratait — nyilván az illető azok alapján kivételezettt volt —, Váró az iratokat 1944. május 24-én visszaküldte azzal, hogy *"a hadigondozott Sátoraljaújhelyről ismeretlen helyre távozott és miután nevezett sátoraljaújhelyi tartózkodása csak átmeneti jellegű volt, hadigondozási iratait sziveskedjék irattárba helyezni."* [29] (Kiemelés tőlem — K.E.)

A sátoraljaújhelyi gettó lakóinak deportálása után még mindig akadt intéznivalója a közigazgatási szerveknek zsidó-ügyekben. A zsidó lakások, ingóságok őrzése, esetleges kiutalása, mint fentebb láttuk, még hónapokig foglalkoztatta az illetékes hatóságokat. Persze, akadtak kisebb jelentőségű ügyek, amelyeket említeni csak az iratokból tükröződő antihumánus szellem miatt érdemes. Itt van példának okáért a zsidó vármegyei nyugdíjasok — számuk nem lehetett sok — nyugdíjilletmény ügye. Az történt ugyanis, hogy a m.kir. posta takarékpénztár a kiutalt nyugdíjilletményeket visszaírja a vármegyei nyugdíjalap csekkszámlája javára azzal a megjegyzéssel, hogy "az érdekelt ismeretlen lakóhelyre elköltözött."

Bornemissza, Zemplén vármegye alispánja 1944. július 21-én Jaross belügyminiszterhez felterjesztést intézett, a felterjesztésben leszögezte:

"Minthogy ez az állapot állandósult, a zsidó nyugdíjasok illetményeit további intézkedésig nem fogom kiutalni.

Sziveskedjék utasítást adni arra nézve, hogy vajon a kérdéses *nyugilletményeket véglegesen beszüntessem-e, már csak arra való tekintettel is, hogy esetleges elhalálozásukról nem értesülhetek."* (Kiemelés tőlem — K.E.) [30]

A vármegyei, városi közigazgatás felelős vezetői, 1945 után, szívesen hivatkoztak arra, hogy nekik semmi közük nem volt a kegyetlenkedésekhez, azokért a csendőrök felelősök, és azt sem tudták, hogy mi lesz az elszállított zsidókkal, azt hitték, hogy munkára viszik őket....

Ez az irat mintha cáfolata lenne ezen védekezésnek...

* * *

A sátoraljaújhelyi gettóval kapcsolatos utolsó irat az alábbi hivatalos megjelölést kapta: "Ez a zsidók lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos kiadások naplója — 7, azaz Hét kétszeresen számozott oldalt tartalmaz."

Néhány tétel, az időpont, a tárgy és az összeg feltüntetésével:

V. 9. Zsidó Tanácsnak élelmiszer vasuti fuvardíja 299.80 P

Palócsik Jánosnét Olaszliszkáról költöztették be Sátoraljaújhelybe, férje keresztény, ő maga 17 éve áttért a zsidó hitről a keresztény hitre, tehát a fennálló törvények szerint nem tekintendő zsidónak, április 16-án kérte, hogy engedélyezzék Olaszliszkára való visszatérését. [25]

Özv. Friedmann Árminné a Tábori Lelkészi Hivatal értesítésével igazolta, hogy férje "ellenséges gránátszilánk találat folytán" a fronton elesett, így hadiözvegynek számít, ezt Bodrogkeresztúron, lakóhelyén el is ismerték, meghagyták lakásában és csak "utólag" költöztették be a sátoraljaújhelyi gettóba. Május 19-én a Zsidó Tanácson keresztül kérte kivételezettségének megállapítását, egyúttal azt, hogy Éva, Andor, László, Julianna és Irén nevű gyermekeivel együtt visszatérhessen "rendes" lakóhelyére. [26]

Még ennél is kirívóbb volt Weinstock Bernát esete, ugyanis "Weinstock Bernát csörgői lakosnak a sátoraljaújhelyi m. kir. Rendőrkapitányság a mellékelt 17-1944. sz. határozatával engedélyezte, hogy lakhelyére, Csörgőre feleségével és gyermekeivel visszatérhessen, mivel a korlátozó rendelkezések alól mentesség illeti meg.

Az illetékes csendőrőrs azonban nevezettet, hazatérése után újból elővezette családjával együtt és azóta a zsidónegyedben tartózkodik."

Megjegyzendő: Weinstock Bernátot a m.kir. Hadilevéltár igazolása szerint két ízben I. osztályú (nagy) ezüst vitézségi éremmel, egy ízben II. osztályú (kis) ezüst vitézségi éremmel és bronz vitézségi éremmel tüntették ki,

a Zsidó Tanács csatolta továbbá a kassai Egyesült Magyar Párt igazolását, mely Weinstocknak a cseh megszállás alatti magaviseletét igazolta.

Sátoraljaújhely polgármesteri hivatalában az iratra rávezették: "Megállapítandó, hogy itt van-e még?" majd a kérelmet továbbították a sátoraljaújhelyi járás főszolgabírájához, aki 1944. június 20-án közölte a polgármesterrel, hogy "mivel a fent nevezett kiszállítása már megtörtént, ez ügyben nem intézkedhetem." [27]

A rendőrkapitányság a Zsidó Tanács útján beérkezett kérelmeket megküldte Zemplén vármegye alispánjának, aki 1944. június 2-ig fektette az iratokat, majd akkor továbbította a sátoraljaújhelyi m.kir. csendőrszárnyparancsnokságnak azzal, hogy "szíveskedjék nyilatkozni, hogy a kérelmezők a sátoraljaújhelyi gettóban tartózkodnak-e még és benyújtott kérelmeik nem váltak-e időközben tárgytalanná."

1944. június 9-én a kassai csendőrkerület a megküldött kérelmeket azzal juttatta vissza Zemplén vármegye alispánjához, hogy mivel "a sátoraljaújhelyi gettóból a zsidók 7. hó 3-án mind el lettek szállítva, így a kérelmek tárgytalanná váltak." [28]

Az sem volt mindennapi az ügyek intézése során, hogy amikor

gyújtóbomba elég ahhoz, hogy ez a szokatlan nagy mennyiségben és rendszertelen módon összerakott könnyen gyúló anyagtömeg teljesen elégjen."

Ennek alapján a tűzoltóparancsnok öt pontban foglalta össze az esetleges tűz megelőzésére teendő intézkedéseket, amelyekhez a polgármesterhelyettes hozzájárult, — tekintettel arra, hogy "állami érdek, hogy az ott bent levő holmik (a zsidótemplomban és annak udvarán — K.E.) teljes egészében kerüljenek rendeltetési helyükre." [23]

Hogy hol voltak ezek a "rendeltetési helyek" és ott mi történt az összegyűjtött — és mint az iratokból kitűnik: leltározott — holmikkal, nem ismeretes.

* * *

Külön tárgyalást igényel a zsidótörvények hatálya alól mentesítettek — és a mentesítést kérők ügye.

Az utóbbi kategóriába tartozók ügye aránylag egyértelmű: ha valaki 1944. március 19-ig nem kapta meg a mentesítést, annak az "elkülönítés stb. alóli mentesítési kérelme" nem vehető érdemi elbírálás alá.

Váró polgármester nem teljesítette özv. Veltner Salamonné sátoraljaújhelyi lakos kérelmét, hogy igazolják férje 1919-es ellenforradalmi tevékenységét. Megtagadta ilyen bizonyítvány kiadását, annak ellenére, hogy a kérelmező hivatalos irattal, a sátoraljaújhelyi kir. fogház iratával igazolta, hogy férje "a sátoraljaújhelyi forradalmi törvényszék által ellenforradalmárság miatt reárótt 8 napi büntetést a sátoraljaújhelyi kir. fogházban kitöltötte."Elutasítás indoka:"Sátoraljaújhely megyei város vezetőségének nincs tudomása arról, hogy ellenforradalmi tevékenységet fejtett volna ki. Ennek igazolásául Sátoraljaújhely megyei város polgármesteri hivatalában semmiféle adat, hivatalos feljegyzés rendelkezésre nem áll..."

A sátoraljaújhelyi kir. fogház igazolását Váró polgármester ezek szerint nemlétezőnek tekintette...

Egészen más volt a helyzet azoknál, akik nem akkor, 1944 tavaszán kérték mentesítésüket, hanem már rendelkeztek ilyen okmánnyal. Igy például Reich Miklósné, akinek férje, mint hadiárva nem esett a zsidótörvény hatálya alá, így ő sem volt zsidónak tekintendő személy, ennek alapján kérte, 1944. május 2-án, hogy a gettóból eredeti lakóhelyére visszatérhessen, —

Kohn Lajosnét, László nevű gyermekével Erdőbényéről telepítették be a sátoraljaújhelyi gettóba, 1944. április 21-én keltezett visszatérési kérelméhez csatolta a "hadiözvegy gondozási igazolványt", mely szerint mint hadiözvegy kivételezett, nem tekintendő zsidónak, —

Magyar Vöröskereszt sátoraljaújhelyi főmegbízott helyettese azzal a kérdéssel fordult a polgármesterhez, hogy "szíveskedjék a helybeli izraelita hadikórház kibővítésének céljaira a *most már feleslegessé vált* (Kiemelés tőlem — K.E.) izraelita kórház felszerelését, teljes egészében rendelkezésre bocsájtani. Különös súlyt helyeznék arra, hogy az összes műszereket és röntgenfelszerelést is megkaphatnánk."

A beadvány hátlapjára Váró polgármester a következő feljegyzést írta: "Minden intézkedés megtörtént, leltár szerint fenti tárgyak átadattak. — 1944. június 7."

Ha szüksége mutatkozott, tudott a sátoraljaújhelyi közigazgatás gyorsan, érdemben intézkedni.... [20]

Más esetben az országos hatóság átnyúlt a helyi közigazgatási hatóság feje fölött, — így például az Orvosi Munkaerők Felhasználásának Kormánybiztosa értesítette Zemplén vármegye alispánját, hogy Adler Lajos királyhelmeci zsidó orvos "szoros zár alá vett orvosi berendezését és műszereit használatra a királyhelmeci Zöldkeresztes Egészségház részére — részletes leltár felfektetése és teljes anyagi felelősség terhe mellett" kiutalta. [21]

Az is megtörtént, hogya helyi hatóság szigorúan ragaszkodott a zsidó ingóságok kezelése tekintetében a rendeletekhez. Sátoraljaújhely polgármestere 1944. június 30-án felszólította a kassai VIII. csendőrkerület sátoraljaújhelyi őrsét, hogy "a volt csendőr (gettó) különitmény parancsnokságának ideiglenes használatra átengedett" néhány kerékpárt adja át az illetékes pénzügyigazgatási szervnek.

Annak ellenére, hogy a csendőrosztály parancsnokság 1944. június 23-i, a sátoraljaújhelyi őrshöz intézett parancsában úgy rendelkezett, hogy a kerékpárokat az őrs tartsa vissza, és az őrs parancsnoka hivatkozott az 1944. május 31-i belügyminiszteri rendeletre, mely szerint a csendőrséget, mint katonai alakulatot úgy kerékpárokkal, mint írógépekkel a hatóságnak a visszamaradt zsidó kerékpárokból és írógépekből el kell látni", a kerékpárokat át kellett adni a pénzügyigazgatóságoknak. Az irat hátlapján az alábbi feljegyzés olvasható: „A kerékpárokat beszállították, további eljárást nem igényel, irattárba. — 1944. VIII. 8." [22]

Ami pedig az összegyűjtött zsidó ingóságok elhelyezését illeti: Sátoraljaújhely tűzoltóparancsnoka 1944. július 14-én jelentést tett a polgármesternek és jelentésében közölte: "A mai napon a zsidó templomban és annak udvarán tűzrendészeti vizsgálatot tartottunk. Megállapítottuk, hogy igen sok bútor és ágynemű teljesen szabálytalanul és oly nagy mennyiségben van felhalmozva, hogy egy esetleges tűz kitörése esetén a rendelkezésre álló eszközökkel eloltani nem lehet, s nemcsak a felhalmozott értékek, de a közvetlen szomszédos városháza sem menthető meg. Légi támadás esetén pedig egyetlen — a legkisebb méretű —

vételi határozatokat, — "ezzel szemben a sárospataki zsidók innen ki lettek Sátoraljaújhelybe telepítve azott létesített gettóba. Sőt onnan azok nagy része már el is lett szállítva ismeretlen helyre, így tehát az igénybevételi véghatározat számukra nem kézbesíthető ki."

A főszolgabíró sürgető kérése: "Tekintettel a nagy lakásínségre és arra, hogy az igénylők szeretnének mielőbb bejutni a részükre kiutalt lakásokba, nagyon fontos volna annak rendezése, hogy az igénybevételi véghatározatok — fellebbezésre való tekintet nélkül — végrehajthatók lennének!"

Bornemissza alispán nem vesztegette az időt és három nappal Füzesséry főszolgabíró felterjesztésének kézhezvétele után, 1944. május 27-én a belügyminiszterhez továbbította a javaslatot, de egyúttal hivatkozott a lakásrendelet azon paragrafusára, mely szerint igénybe lehet venni annak a zsidónak a lakását, akinek akár ugyanabba, akár más községben *már lakása* van." (Kiemelés az eredetiben — K.E.)

Bornemissza alispán hozzáfűzte: "Zemplén vármegye összes községeiből át lettek költöztetve a zsidók Sátoraljaújhely megyei város zsidónegyedébe, sőt újabban már innen is el lettek szállítva a vármegyén kívül eső területre. Tehát minden zsidó lakás megüresedett, illetve *minden zsidó egyénnek lett más lakása."* (Kiemelés tőlem — K.E.)

Ha ezen indoklást cinikusnak tartjuk, talán még nem is minősítettük "érdemének megilletően..."

Az alispán a belügyminiszterhez küldött felterjesztésen kívül felhívta a Sátoraljaújhely polgármesterét, hogy a járási főszolgabírák által megküldött lakás-véghatározatokat "sürgősen kézbesíttesse, illetve küldje vissza a járási főszolgabíróknak, megjelölve a kézbesítés akadályának okát."

A Belügyminisztérium csak majd négy hónap elteltével, 1944. szeptember 22-én (!) közölte Zemplén vármegye alispánjával állásfoglalását, mely szerint "ha a zsidó a lakásban bérlő volt, akkor a bérleti jogviszonya az 1610-1944. ME. számú rendelet 12. paragrafusa értelmében megszűnt, tehát érdekelt félnek nem tekinthető, a határozatot részére nem kell kikézbesíteni.

Amennyiben a zsidó a lakásnak bérlője nem volt, hanem tulajdonosa, úgy meg kell kísérelni a kézbesítést, azonban az 1929: XXX. tr. 56. paragrafusa alapján ki lehet mondani a határozat azonnali végrehajtását."

Az ügy lezárása: az alispán a belügyminiszteri leirat másolatát 1944. október 2-án megküldte a járási főszolgabíráknak, Sátoraljaújhely polgármesterének és Zemplén vármegye tiszti főügyészének. [19]

Bár a bürokrácia malmai lassan őröltek, de azért a jogrenden nem esett csorba...

Az összegyűjtött zsidó ingóságok kérdéséhez: 1944. június 5-én a

vezéreltetve, hogy a sátoraljaújhelyi gettóba "ideiglenesen betelepített" zsidók eredeti lakóhelyükre többé már úgysem térnek vissza, így vagyonjogi problémák nem merülhetnek fel.

A kép teljessége kedvéért viszont utalnunk kell a sátoraljaújhelyi pénzügyi igazgatóság 1944. július 13-i, igaz: elég későn, kiadott tájékoztató megkeresésére, mely részletesen szabályozta a zsidó ingóságokkal kapcsolatban követendő eljárást. Szandery, helyettes pénzügyi igazgató — a pénzügyminiszter rendeletére hivatkozva — közölte az illetékes hatóságokkal:

—Zsidó lakásokat magyar vagy német katonai alakulatoknak csak leltározás kötelezettsége mellett lehet rendelkezésükre bocsájtani, de "egyes honvédszemélyek részére semmiféle ingóság nem szolgáltatható ki. Beszállásolás céljaira is csak azokat az ingóságokat lehet rendelkezésre bocsájtani, amire a beszállásolási szabályok előírásai szerint a beszállásolt alakulatnak vagy katonai személyeknek igényük van;"

— községi előljáróságok önhatalmúlag bútorozott zsidó lakást nem nyithatnak fel és a bútorokat semmiféle célra használatba nem adhatják;

Azután: "Tudomása van a m.kir. pénzügyigazgatóságnak arról is, hogy *egyes helyeken iparüzemi, berendezési, felszerelési tárgyak stb. adattak át nem zsidó személyek részére.* Amennyiben közérdekből szükséges valamely üzem továbbvitele, vállalatvezető kirendelésével annak megvan a lehetősége. *Nem indokolt azonban és a fennálló rendelkezésekkel ellentétben álló pl. egy volt zsidó szikvízüzem felszerelési tárgyainak más szikvizesek között való szétosztása."* (Kiemelés tőlem — K.E.)

Továbbá: "Határozott tilalom van arra nézve, hogy az ingóságok egyelőre még szociális célra sem adhatók ki senkinek. Egyes helyeken folyó íly irányú ténykedés tehát a rendelettel ellentétben van. Több helyen a zsidók tulajdonában volt állatok eladattak. Miután a vonatkozó rendelkezések szerint azokat a pénzügyi hatóságok tartásra kötelesek kiadni, a közigazgatási hatóságoknak az az eljárása szintén nem felel meg a rendeleteknek. Általában, ha bármiféle ingóság eladatott, szíveskedjék az erre vonatkozó adatokat beszerezni és az eladást foganatosítóktól a szükséges igazolásokat beszerezni arra vonatkozólag, hogy a vételár mennyi volt s azzal mi történt." [18]

E rendelet kiadását az tette szükségessé, hogy a zsidó lakások igénybevétele Zemplén vármegyében, így többek között Sárospatakon már 1944. május végén megkezdődött. Füzesséry Sándor főszolgabíró 1944. május 24-i, Bornemissza alispánhoz intézett "sürgős" jelzésű felterjesztésében közölte: a zsidó lakások igénybevételéről szóló kormányrendelet, mely 1944. április 28-án jelent meg a hivatalos lapban, előírta, hogy az igénybevett zsidó lakások tulajdonosainak ki kell kézbesíteni az igénybe-

legnagyobb részét is ott kellett hagyni, így a zsidók minden vagyontárgyukat elveszítve mentek be a gettóba, Sátoraljaújhelyen és másutt.

Közbevetőleg: a 6163-1944. sz. belügyminisztériumi rendelet semmiféle jogalappal nem rendelkezett — sem a zsidók gyűjtőtáborokba való szállítására, sem ingó vagyonuk elkobzására.[15] Kárpátalján és az északkeleti területeken, így Zemplén vármegyében a közigazgatás vezetői, alispánok, a polgármesterek, a főszolgabírók, a jegyzők, kik egyébként oly féltő pontossággal ragaszkodtak a törvényekhez, rendeletekhez, 1944. április közepétől, szinte egyik pillanatról a másikra, minden aggályukat sutba dobták a zsidókat sujtó, diszkriminációs rendelkezések végrehajtásánál.

Igaz: akadtak kivételek, de nem Zemplénben...

A zsidó értékek "őrizetbevétele" olyannyira eredményes volt, hoy 1944. április 20-án Meggyesi királyi ügyész kénytelen volt arra kérni Zemplén vármegye alispánját, hogy haladéktelen utasítsa, távbeszélőn, az alárendelt községi elöljáróságokat és a városok polgármestereit: "A zsidóktól őrizetbevett értékeknek a munkácsi központba való beszállítását a további utasításig függesszék fel. A munkácsi központban néhány napig az eddig átvett értékek rendezése és továbbítása történik."[16]

A sárospataki főszolgabíró 1944. április 22-én az alsipán utasítására válaszolva jelentette:

"Sárospatak a zsidóktól elvett értékeket az alispán úr távirati rendeletének vétele előtt már beszállította Munkácsra...

...Tiszakarád községben lefoglalt néhány ékszert és 9.789 P 38 fillért az elöljáróság már beküldte Munkácsra. Az itt lefoglalt készpénzből összesen 8.657 P 67 f. és az elárverezett állatokból 8.175 P 65 f. — 16.833 P 32 f. folyt be, ebből 7.043 P 94 fillér köztartozásokban számoltatott el...

... Bodroghalom községből az illetékes csendőrőrs 2.4339 66 P. 66 fillért Tiszakarádra vitt át és azt átadta a tiszakarádi elöljáróságnak, mely összegből a köztartozások levonása után maradt összeget Tiszakarád már elküldte Munkácsra. Ez benne van a Tiszakarádnál említett összegben!! (A két felkiáltójel az eredeti szövegben van — K.E.) Még néhány ékszer vár a bodroghalmi községi bírónál elszállításra....

...A végardói körjegyzőségnél pár ékszer volt, de azt a sátoraljaújhelyi csendőrőrs eljáró őrse bevitte az őrsre. A hercegkuti, bodrogolaszi és vámosújfalui jegyzőségeken nem volt érték átvétel." [17]

E jelentés egyrészt mutatja, mily nagy gyorsasággal, lendülettel hajtották végre az illetékes polgári és csendőri szervek a zsidó értékek "őrizetbevételét", másrészt azt, hogy a *helyi szervek* — felsőbb, kormányzati intézkedésre nem várva — *megkezdték az el nem szállított zsidó javak közül az állatok elárverezését,* feltehetően attól a meggondolástól

felkutatásában azoknak segédkeznek."

A jelentés szerint oltóanyagra nincs szükség, miután négy évvel ezelőtt "a törvényhatóság összes népessége tifusz védőoltásban részesült", gyógyszer is van elegendő a helybeli gyógyszertárakban, de hiány mutatkozik mészben, tüzelőanyagban, e tekintetben a szükséges intézkedéseket megtették. [11]

Egyébként a sátoraljaújhelyi gettóban a bodrogközi járás fertőtlenítőgépét vették igénybe a fertőtlenítési munkálatokra — 1944. április 22-től május 22-ig. Dr. Sziklay sátoraljaújhelyi tiszti főorvos a fertőtlenítőgép szállításáért 120 pengőt utaltatott ki a királyhelmeczi előljáróságnak, míg Aranyos András sátoraljaújhelyi egészségőr 30 napi munkáért 200, Orosz István királyhelmeczi egészségőr pedig 10 napi munkáért 90 pengő munkadíjat kapott. [12]

A Belügyminisztériumnak gondja volt továbbá a zsidó elmebetegekre is, amennyiben 1944. április 20-án rendeletet adott ki, mely szerint a közkórházak elmeosztályain csupán azok a betegek ápolhatók, akik közveszélyességük következtében feltétlenül zárt elhelyezést kívánnak, a többieket, az ún. családi ápolásra kihelyezhető elmebetegekt "a telepítési helyeken kell az idevonatkozó rendelkezések szerint családi ápolásban tartani." [13] Egyszerű nyelvre lefordítva: a nem közveszélyes elmebetegeket a gettóban kell családi ápolásban részesíteni...

Ezen egészségügyi rendeletek kiadásával egyidőben, sőt a Sátoraljaújhelyen kívül fekvő városokban és községekben azokat megelőzve végrehajtották a zempléni zsidók értékeinek "őrizetbevételét" is. (E kifejezést az egykori, eredeti iratokban használták ama eljárás megjelölésére, melynek során a zsidónak minősülő magyar állampolgárokat megfosztották minden ingó vagyonuktól.) Az értékek "őrizetbevételére" alapot a fentebb már említett 1944. április 7-i "bizalmas" jelzésű belügyminisztériumi rendelet szolgáltatott, amikor is kimondta: "Az elszállítandó zsidók *csak a rajtuk levő ruházatot,* legfeljebb két váltás fehérneműt *és fejenkétnt 14 napi élelmet,* továbbá legfeljebb *50 kg-os poggyászt,* amelyben az *ágyneműek, takarók, matracok súlya* bennfoglaltatnak (sic!) vihetnek magukkal. *Pénzt, ékszereket, arany- és más értéktárgyakat nem."* (Kiemelés az eredetiben — K.E.)

A közigazgatási apparátus, de mindenekelőtt a csendőrség könyörtelenül végrehajtotta a rábízott feladatot: a középkori inkvizíciót felülmúló kegyetlen vallatásokkal kényszerítették a már sárga csillaggal megbélyegzett, fizikailag megtört, lelkileg magalázott zsidókat minden pénzük, arany- és ezüstékszereik — beleértve a jegygyűrűket is —, valamint szőnyegeik, képeik kiszolgáltatására, átadására.

Minthogy pedig az 50 kg-os poggyászba természetesen egyáltalán nem fért bele a bútor,a konyhai felszerelés, de a fehérnemű és a ruházat

Tanács felel, — tegyük hozzá: azt a Zsidó Tanácsot tette felelőssé, mely úgyszólván semmiféle anyagi eszközzel nem rendelkezett, melvet a helvi közigazgatási szervek neveztek ki: elnöke dr. Rosenberg Lajos Kazinczy utca 2. sz. alatt lakó ügyvéd, elnökhelyettese dr. Glück Sándor lett, tagjai pedig Eisenberger Sámuel, Szamet Henrik és Szofer Mór voltak.

Mit tehetett a Zsidó Tanács? 1944. április 22-én beadványt intézett Váró polgármesterhez és alispáni rendelet végrehajtására 300 q szén, 100 q mész, 200 q szalma és a "cca 8000 fő betelepített zsidó részére mosó- és mosdószappanok a Zsidó Tanács részére való kiutalását" kérte. [10]

Április 24-én magasrangú, előkelő látogatója volt a gettónak: "vitéz Endre László belügyi államtitkár Úr személyesen végignézett a Károly utcai zsidó fürdő és zsinagóga környékén egy pár zsidó tömegszállást."

Endre államtitkár nem nagyon lehetett elragadtatva a látottaktól, nyilván tartott egy esetleges járvány átterjedésétől a város többi részére, ezért sürgős jelentést kért a következő kérdésekre;

"1. A járvány megelőzése szempontjából milyen intézkedések lettek megtéve??
2. Milyen orvoslétszám, egészségügyi, ápolónőlétszám tudja ellátni az egészságügyi szolgálatot és hogyan lehet ezt a létszámot biztosítani?
3. Miben van hiány? (orvos, gyógyszer, mész, oltóanyag stb.)"

Dr. Azary-Prihoda József főjegyző, ki egyébként Váró Indár polgármester helyettese volt, az Endre-látogatásról készített feljegyzés végén javasolta, hogy talán jó lenne megemlíteni, hogy *kívánatos volna a zsidók mielőbbi továbbszállítása és máshol való elhelyezése,* mert a város keresztény lakosságára is veszéllyel jár ez az összezsúfolt állapot." (Kiemelés tőlem — K.E.)

Bornemissza alispán három nap múltával, április 27-én küldte meg jelentését a Belügyminisztériumnak, — a jelentéshez csatolta április 20-i rendeletét (ezt előbb már ismertettük), majd közölte: "Az egészségügyi szolgálatot a hatósági orvosok, a magyar királyi tiszti főorvos, a magyar királyi tiszti orvos és a két városi orvos felügyelete és ellenőrzése mellett a helybeli zsidó kórház személyzete, (két főorvos és egy alorvos), valamint a zsidó kórházhoz csatlakozó és annak kibővítését képező részben működő két zsidó orvos és a 12 körzetre osztott zsidónegyedben szolgálatot teljesítő 12 (6 helybeli és 6 ideszállított vidéki) zsidó orvos látja el.

A zsidókórházban 15 hivatásos ápolónő működik, annak két fióktelepén (az idült fertőzőbetegek és elmebetegek — heveny fertőzőbetegek részére) pedig az intelligensebb zsidónőkből kiválasztott 40-40 ápolónőből szervezett egészségügyi személyzet is biztosítva van.

A körzetekben (rayonokban) működő 12 orvos mellé ezenfelül egy-egy ápolónő van beosztva, akik az élősdiekkel fertőzött egyének

mint később látni fogjuk, hiába volt utána már bármiféle mégannyira jogos felülvizsgálati kérelem, a gettóból senkit nem engedtek vissza eredeti lakóhelyére.

A rendkívül szűk területen összezsúfolt, mintegy 10-11 ezer főre tehető tömeg jórésze, különösen a vidékről beköltöztetettek, nemcsak az alapvető élelmiszerekben, de a legszükségesebb tisztálkodási eszközökben is hiányt szenvedtek. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a gettónak kijelölt házakban ennyi ember számára teljességgel lehetetlen volt a minimális higiéniai feltételeket biztosítani: a gyér vízvezeték- és csatornahálózat igen erősen korlátozta a tisztálkodási lehetőségeket. Így érthető, hogy Zemplén vármegye alispánja már 1944. április 20-án szigorú egészségügyi rendszabályokat rendelt el "az érdekelt lakosság féregtelenítése és esetleges járványok megelőzése érdekében, valamint a zsidók lakóhelyiségeinek egészségügyi ellátása céljából." [8]

Érdemes említésre, hogy az alispáni rendelet így kezdődött: "Zemplén vármegye zsidófajú lakosságának Sátoraljaújhely megyei városba elrendelt *ideiglenes* betelepítésével kapcsolatban... az alábbiak szerint rendelkezem." (Kiemelés tőlem —K.E.) Tekintettel arra, hogy e véghatározatot, vagy másképpen rendeletet az érdekelt zsidó vezetők is megkapták — végrehajtás céljából, sok kétségük nem maradhatott a jövőt illetően...

A rendelet I. fejezetének fontosabb előírásai:

1. „Az összes zsidó lakosság férgességre és betegségre egyénenként haladéktalanul átvizsgálandó. A vizsgálatot a Zsidó Tanács által megállapított rayonok szerint a helybeli zsidó orvosok kötelesek elvégezni...

2. Az élősdiekkel (tetű, poloska stb.) fertőzött egyének fertőtlenítését haladéktalanul meg kell kezdeni... Erre a célra a városi stabil fertőtlenítőgép, szükség esetén a sátoraljaújhelyi járási gőzfertőtlenítőgép is igénybevehető.

3. Mindkét helybeli rituális fürdő a fertőtlenítés és tisztálkodás céljára azonnal üzembehelyezendő és állandóan üzemben tartandó avégett, hogy a zsidó lakosság minden tagja a lehetőségekhez képest *havonta egyszer* (sic!!) újra is tisztasági fürdőt kaphasson."

A II. fejezet az "árnyékszékek (latrinák) létesítése" —, a III. fejezet "a betegek kórházi ápolása és elkülönítése" felől rendelkezett. Ez utóbbi fejezet 1. pontja arra utasította a Zsidó Tanácsot, hogy a Sziget u. 15. sz. alatt működő zsidókórházat 80 ágyra bővítsék ki, létesítsenek két "fióktelepet", éspedig "a Rákóczi úton 18. sz. alatt levő un. status quo iskola és a Károlyi utcában levő másik zsidó iskola igénybevételével," — külön az idült és külön a heveny fertőzőbetegek számára. [9]

Bornemissza alispán rendelete szerint az óvórendszabályok maradéktalan teljesítéséért minden vonatkozásban a helybeli Zsidó

Ettől a közigazgatási apparátustól a sátoraljaújhelyi zsidók kritikus időkben semmi jót nem várhattak.

Az ügy befejezése: Az alispán, a törvényes előírásoknak megfelelően, az iratokat felterjesztette a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztériumba, amely a felülvizsgálati kérelmet elutasította. A véghatározat dátuma: 1944. május 6...(!!) [5]

A kárpátaljai zsidókat — a kassai német SS parancsnok kívánságára (a kifejezés szerepel az eredeti iratban) — már április 2. és 6. között akarták gyűjtőtáborokba tömöríteni, majd feltehetően rövidesen sor került volna deportálásukra is. De az 1. magyar hadsereg parancsnoka, Lakatos Géza vezérezredes nem járult hozzá a kárpátaljai zsidóknak a városokba történő összegyűjtéséhez —, persze nem humanitárius meggondolásból, hanem egyszerűen azért, mert attól tartott, hogy "a zsidók kitelepítése súlyosan zavarná a hadsereg folyamatban levő felvonulását." [6]

(Egyébként az 1. magyar hadsereg offenzívája Kolomea térségében 1944. április 15-én indult meg, majd súlyos veszteségek után a hadseregparancsnokság kénytelen volt a támadást leállítani.)

Maradt tehát az a "menetrend", amelyet az április 7-i bizalmas jelzésű belügyminisztériumi rendelet irányzott elő: április 12-én Munkácson Ferenczy csendőralezredes és Meggyesi királyi ügyész értekezletet tartott a kassai csendőrkerület parancsnokai részére; az utasítás lényege az volt, hogy Kárpátalján az április 16-ától számított egy héten belül az összes zsidók összegyűjtendők, hasonló eljárást kell alkalmazni a zempléni zsidókkal szemben is. [7]

A kijelölt csendőralakulatok egy nappal előbb, 1944. április 15-én hajnalban kezdték meg az akciót, — Magyarországon így elsőnek az északkeleti határsáv zsidó lakosságát hurcolták gyűjtőtáborokba, — a kárpátaljaiakat Ungvárra, Munkácsra, Beregszászra, Husztra, Mátészalkára, a zemplénieket Sátoraljaújhelyre. (Pár nappal később a délnyugati határsávban élő zsidókat a nagykanizsai táborban gyűjtötték össze, őket deportálták először — Auschwitzba, már április végén.)

Sátoraljaújhelyen a ronyvaparti cigánytelepen és környékén jelölték ki a gettó helyét, a Rákóczi-, Virág-, Sziget-, Vörösmarty-, Zárda-, Mészáros-, Molnár-, Széchenyi-Wolkenstein', Apponyi-, Árpád-, Kisfaludy-, Kölcsey-, Zápolya- és Munkácsy utcák házaiban. [8]

A gettóba páratlan gyorsasággal, négy nap alatt beköltöztették Sátoraljaújhely és a vármegye zsidó lakóit — korra, nemre, egészségi állapotra való tekintet nélkül. A zsidók összeszedését — ezt a kifejezést találjuk az egykori, eredeti hatósági iratokban — a csendőrség maradéktalanul igyekezett végrehajtani: nem hagyták meg lakóhelyükön még azokat sem, akik pedig sem az 1939: IV.tc., a II. zsidótörvény, sem az 1941: XV. tc, a fajvédelmi törvény alapján nem minősültek zsidónak, és

csendőralezredes és Meggyesi kir. ügyész részvételével. Végrehajtó bizottságok lesznek Ungváron, Nagyszőllősön, Huszton és a Kárpátalján kívüleső városokban." [3]

A Belügyminisztériumban 1944. április 7-i keltezéssel elkészítették és kiadták a 6163-1944. számú rendeletet, mely a következő "szerény" tárgymegjelölést kapta: "Zsidók lakóhelyének kijelölése," de a rendelet első mondata így szólt: „A magyar királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól." [4] Tehát: nem lakóhelykijelölésről, hanem deportálásról intézkedett a rendelet.

Zemplén vármegye a VIII., kassai csendőrkerület hatáskörébe tartozott — Kárpátaljával együtt, és ez döntő mértékben befolyásolta zsidó lakosságának sorsát.

Sátoraljaújhely városában 1940-ben 4,960 volt a zsidók lélekszáma, az 1949. évi hitközségi adatfelvétel mindössze 360 zsidót talált a városban. Hasonló volt a helyzet más zempléni hitközségekben is.

E döbbenetes tragédia történetéhez híván tényeket és adatokat szolgáltatni e rövid tanulmány.

* * *

Sátoraljaujhely zsidó polgárai már 1944. március 19-e előtt sem érezhették magukat egyenjogúaknak nem zsidó polgártársaikkal, — a városi közigazgatás nem ritkán hozott velük szemben diszkriminációs, hátrányos következményekkel járó intézkedést. Csak egyetlen példa: 1944. január első napjaiban (a pontos dátum nem derül ki az iratokból) Blumenfeld Jenő és 107 társa bejelentette a város polgármesterének, hogy szombatokon, illetve ünnepnapokon az üzleteiket zárva fogják tartani. (A bejelentésre a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium rendelete szolgáltatott jogalapot.)

Dr. Váró Indár polgármester a bejelentést 1944. január 10-i határozatával nem vette tudomásul.

A véghatározat ellen Blumenfeld Jenő a maga és kereskedőtársai nevében a törvényes határidőn belül fellebbezéssel élt, amelyben azt adta elő, hogy "ők valamennyien szombati napot betartó zsidók s így vallásuk rendelkezései folytán reájuk nézve elháríthatatlan akadályt jelent szombati napon, illetve ünnepnapokon üzleteiknek nyitva való tartása, — a jogszabályok pedig ezen elháríthatatlan akadály esetében az üzlet nyitvatartását nem teszik kötelezővé."

A fellebbezést Bornemissza Miklós alispán 1944. január 24-én elutasította mivel "a fellebbezők fellebbezésükben olyan alapos bizonyítékokat, vagy indokokat, melyek az I. fokú véghatározat megváltoztatására okul szolgálhattak volna, fel nem hoztak."

X. Tények és adatok a sátoraljaújhelyi gettó történetéhez

Dr. Karsai Elek

Magyarországot 1944. március 19-én megszállták a Wehrmacht és az SS fegyveres alakulatai — Horthy kormányzó és Hitler kancellár március 18-i megegyezése alapján. Horthy még a Turán különvonatról — visszatérőben Klessheimből — parancsot adott a magyar fegyveres erőknek, a honvédségnek, a csendőrségnek és a rendőrségnek, hogy a bevonuló, megszálló német csapatokat barátokként kell fogadni.

Három nap múlva, március 22-én hivatalos közlés adta tudtul az ország lakosságának: a kormányzó felmentette a Kállay-kormányt, az új kormány miniszterelnökének Sztójay Döme berlini magyar követet nevezte ki.

A német megszálló csapatokkal együtt érkeztek az SS és a Gestapo különleges alakulatai és előbb saját maguk, majd nagyon rövid időn belül a magyar közigazgatási és fegyveres karhatalmi erők tevékeny közreműködésével megkezdték terrorakcióikat: előre elkészített listák alapján letartóztatták az ismert náciellenes politikusokat, újságírókat, közéleti személyiségeket — és egyúttal, ezzel egyidőben zsidóellenes intézkedéseket is foganatosítottak: megakadályozták a zsidók elutazását lakóhelyükről, egyes helyeken pedig közvetlenül maguk adtak utasítást a hitközségek vezetőinek a hívők lajstrombavételére, névsorának összeállítására — korra, nemre való tekintet nélkül. [1]

Így 1944. március 19-én és a következő napokban szertefoszlott az az illúzió, — mely mély gyökeret vert a magyarországi zsidóság többségében — az, hogy az itt élő zsidók nem jutnak a többi európai ország zsidóinak sorsára.

A Sztójai-kormány 1944. március 29-i minisztertanácsa egész sor zsidóellenes, diszkriminációs rendeletet hozott, — a legsúlyosabb a sárga csillag viselésének kötelezettsége volt, e rendelettel megkezdődött a zsidók elkülönítése a lakosság többi részétől, és ez már előrevetette árnyékát a fenyegető, kiszámítható tragikus eseményeknek. [2]

Április 5-én lépett életbe a sárga csillag viseléséről szóló rendelet, de már két nappal később, április 7-én Baky László belügyminisztériumi államtitkár egy szűkkörű értekezleten, melyen résztvett a kassai csendőrkerület parancsnoka, több csendőr- és rendőrtiszt, valamint Kárpátalja kormányzó biztosának helyettese, közölte: „A kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve. Ennek keresztülvitelére Munkácson lesz egy német törzs Ferenczy

jenek. Az a hír járta, hogy Kassán átadják őket a németeknek. És így is történt. Ez az utolsó transzport Újhelyből hétfőn, június 5-én érkezett Auschwitzba. [57]

Auschwitz volt az utolsó állomása Újhely és Zemplénmegye legtöbb zsidójának. Nagyon kevesen maradtak belőlük életben, csak néhány százan. A város túlnyomó többségének ellenséges közönye közt hurcolták el a zsidókat erre a tömegvesztőhelyre. Háromszáz éves együttlét ért így tragikus végéhez.

Lehet, hogy maradt még egynéhány zidó Zemplén földjén. Az egykor virágzó községek emlékét ma már nem zsinagógák és tanházak őrzik, hanem csak a temetők, ahol a 40-es évek zsidói már nem temetkezhettek el, mert füstbe szálltak és haló poraik Auschwitz mezőin szóródtak szét. Egy-egy emléktáblát állítottak fel Újhely, Mád és Bodrogkeresztúr zsidó temetőiben felidézve az egykor ott éltek emlékét. Ezeket a temetőket újabban "emlékkertek"-ként ismerték el. A tatarozás és helyreállítás a Magyarország határain túl élő volt zempléniek áldozatkészségének az eredménye. A magyar állam nem volt részese e kegyeletes aktusnak és ahhoz anyagilag nem járult hozzá, [59] pedig ez némi engesztelés lehetett volna a világtörténelem példa nélkül álló tettéért.

* JÁKOV GÁT:

ÉJI UTAZÁS

Azok a vonatok
még ott zakatolnak
döbbent éjszakáimban.
Azok a vagonok
robognak velem
éjről-éjre
ugyanazon
a csontokkal beszórt
sárgolyón
melynek minden útja
vas-út.
És a bedeszkázott vagon
hasadékain át
kémlelem egyre
Isten arcát
hátha megjelenik még
mint nagyapám arca
a tálesz rejtekéből
míg felharsan a sofár
záróakkordul
ünnepek zártán
vagonok zártán.
De csak az éter hullámai
kavarják az éjben
egy haldokló madrigál
enyésző cafatait
valami ájtatoskodó
templomi orgonán.
És csak a csönd
Sehol egy jótét lélek.
Csak a vagon
dübörög vég nélkül
csíkosingű árnyakkal tele
a fulladt éjszakában.
Se földi hang,
se égi szózat,
csak kerekek monoton kattogása
teuton-ütemre csattogása.
Jéggé dermedt csönd
fagyasztja meg
a sóhajokat.

* *A költő sárospataki születésű (azelőtt Grün László), ma Izráelben él és alkot.*

vitték őket. Az utcák üresek, az ablakok lefüggönyözöttek voltak. A város lakói nem akartak tudomást venni az előttük lejátszódó borzalmas színjátékról. Az állomáson vagonokba szállították a jó részt asszonyokból, öregekből és gyerekekből álló embertömeget, 60-70-et egy marhavagonba és rövid idő múltán észak felé indult rakományával a hosszú szerelvény.

Az ottmaradottak számára tovább folyt az élet a gettóban. Kórházat és öregotthont állítottak fel és ez utóbbiban nyertek elhelyezést a város rabbijai is.

Május 22-én estefelé a zsidó rendőrök 3,500 embert szedtek össze felsőbb utasításra. Azt mondták, hogy gyári munkára viszik őket. Ugyanabban a templomban gyűjtötték a szerencsétleneket, ahova az első csoportot hurcolták, majd az állomásra vitték és innen a vonat szintén észak felé indult.

Eleinte az összes templomok, tanházak és rituális fürdők a gettó kerítésén belül voltak. Ahogy a transzportokat indították, oly mértékben szűkítették a zárt negyedet. Az imacsoportok már magánházakban gyűltek egybe, miután a zsinagógák a gettón kívülre kerültek. A holtakat csak öt ember kísérhette el a temetőbe a végtisztesség megadására.

Május 25-én a templomba szállították át az összes zsidó internáltakat. Ezeket és a nem dolgozókat mintegy 4000-et, vagonokba szállították némi élelmiszerrel a kezükben. Ez a deportált csoport pünkösd előestéjén érkezett Auschwitzba.

Június 1-én, csütörtökön, azt az utasítást közölték a gettó maradék lakóival, hogy szombat reggel nyolc órakor az Árpád utcán gyülekezzenek és onnan munkatáborba fogják vinni őket. Pénteken egy csoport férfi csendőrkísérettel egybegyűjtötte a templomokból a Tóratekercseket és Szamet Amsel házába vitték a Károlyi utcán. Az a hír terjedt el, hogy a tekercseket Svájcba küldik.

Június 3-án, szombat napjának hajnalán, nagy sürgés-forgásra ébredtek. Csendőrök törtek a gettó területére és hajtották ki az embereket szobáikból. Hamerman József házában összetűzésre került sor. Egy csendőr puskatussal oldalba vágta a családapát; egyik fia erre rátámadt a csendőrre, arcul vágta és nyomában az egész család ellenszegült. Erőszakkal kellett kihurcolni valamennyiüket és az úton a gyűjtőhelyre kegyetlenül verték őket. Ebben a csoportban alapos kutatást rendeztek az asszonyoknál. Mivel a szerencsétlenek folyton csak azt hangoztatták, hogy már mindenüket elvették, irgalmatlanul csépelték őket gumibottal. A férfiakat is vallatták, agyba-főbe verve, de kiváltképp a talpukat verték. Megverten és megalázottan hurcolták ezt a csoportot a rendőrök sorfala közt a vonathoz és 70-80 embert zsúfoltak minden vagonba. A vonat vasárnap délig az állomáson vesztegelt. Ekkor kinyitották az ajtókat és 15 férfit szedtek ki, hogy a gettóban maradt öregekért és betegekért men-

reggel 8 óráig. Korlátozták a piacokon a bevásárlási idő tartalmát és nagyösszegű pénzbírságot róttak ki rájuk azonnali fizetésre. Felállították a Zsidó Tanácsot. A korlátozások és tilalmak mint záporeső zúdultak asszonyokra, öregekre és gyermekekre, mindezek pedig az országos rendelkezéseken kívül, mint a sárga csillag viselése stb. A pénzbírság befizetésének biztosítására túszokat vettek a németek — dr. Zinnert, dr. Schweigert és dr. Safirt. Úgy mondták 100.000 p. befizetése után szabadon engedik őket. A fenti összeget befizették, de a túszokat továbbra is fogva tartották.

Húsvét utolsó napján a rendőrség razziát tartott, 10 zsidót tartóztatott le, mert nem viseltek sárga csillagot. Valamennyiüket internálták. Egybehívták a Zsidó Tanácsot és a polgármester és a rendőrkapitány bejelentették a gettó felállítását. Ennek indoklásaként a szovjet hadsereg közeledtét az országhatárhoz jelölték meg és ez esetben nem engedhető meg a zsidóknak a szabad mozgás — mondották. Még arról szó esett, hogy a falvak zsidó lakosságát is a gettóba szállítják. Ezt a határozatot még az nap éjjel közölték az illetékesekkel azonnali végrehajtásra.

Bereckiben, ebben az Újhellyel szomszédos kis faluban, élt két zsidó, kik ismertek voltak nagy testi erejükről. A csendőrök mindkettőjüket letartóztatták, hogy ne állhassanak ellen a falu zsidóinak elszállításakor. Április 15-én kezdték a falubeli zsidókat a városba hozni. Sokan kétségbeesve sírtak; azt hitték, hogy azonnal megölik őket. A gettó számára a város legelhanyagoltabb részét jelöltek ki; cölöpökkel és kerítéssel vették körül. A kapuban csendőrök, belül pedig a zsidó rendőrség emberei állottak. Az átszállítás után, 1944 április 25-én bezárták a gettót. Zsúfoltság és éhség volt a gettóban; nagyon szűkre szabták a bevásárlási lehetőséget. Az élelmiszerellátás terén sokat tett Katz Jesajhu pékmester, kinek üzeme a véletlen folytán a gettó területén maradt. A postát cenzurázták. Élelmiszer csomagot csak Budapestről küldhettek, mert ott még nem csukták gettóba a zsidókat, hanem szétszórtan a városban u.n. "csillagos házakban" laktak. Ezután utasították a zsidókat minden értéktárgyuk átadására; végül pedig katonai bizottság érkezett, mely besorozott valamennyi megmaradt férfit 20-40 év közt, akár alkalmasak voltak munkára, akár nem. Az emberek nem tudták, mi tévők legyenek, hogy vajjon eleget tegyenek-e a behívónak.

1944 május 16-án hajnali öt órakor csendőrök lepték el a gettónak a Károlyi és Árpád utcák közti részét. Az embereket kihajtották a lakásokból, az anyákat alvó gyermekeikkel karjukon és a Károlyi utcán gyűjtötték őket egybe. Onnan a Molnár István utcára a statusquo templomba hajtották, mintegy 3,500 férfit, nőt és gyereket. Köztük volt a 35 túsz is, kiket a német megszállás első napjaiban tartóztattak le. Elvették minden ingóságukat, amit kézben tartottak és délután a vasútállomásra

lengyel hadsereg maradványai még azon az őszön ellepték Ujhelyt és Dél-Zemplént. A menekültek közt zsidók is érkeztek, azonban 1940-ben a magyar kormány már változtatott addigi magatartásán. Zemplénmegyében két tábort állítottak fel a menekültek részére, az egyiket Csörgőn, a másikat Garanyban. Ez utóbbi rövidesen hírhedt internáló tábora lett a zsidóknak.

Még ugyanabban az évben állították fel az első munkaszolgálatos századokat, amelyek rövidesen a "Kisegítő szolgálat" részesévé lettek. A zsidók katonai szolgálat helyett munkaszolgálatra köteleztettek. Magyarország 1941 június 27-én csatlakozott a Szovjetunió elleni háborúhoz és egy hónap elteltével már a harmadik zsidó törvényt alkotta meg a parlament és ettől fogva semmi sem állíthatta meg az események végzetes kifejlését. Mintegy 20,000 "hontalan" zsidót deportáltak a németek meghódította Ukrajnába és köztük 90-et Újhelyből. Csak kevesen menekültek meg a Kamenecz Podolskban lejátszódott vérfürdőből és jöttek vissza Újhelybe. [55] Ez volt az első figyelmeztető jel.

A zsidó ifjúságot munkaszolgálatra sorozták be. Az egyetemek kapui bezárultak előttük. Aki még katonaköteles kor (21) előtt volt, az igyekezett ipari szakmát tanulni. Városban, faluban csak asszonyok, gyerekek, öregek és a katonaköteles koron aluli ifjak maradtak. Zsidó üzemek és vállalatok vezetését keresztények vették át és a harmadik zsidó törvény következtében súlyos munkanélküliség állt be az u.n. "fehérgalléros" dolgozók körében.

1942 tavaszán, a szlovákiai zsidók deportálásakor, ezrével érkeztek menekültek Magyarországra és Újhelybe is eljutottak. A hatóságok azonnal felfigyeltek rájuk és internálással fenyegetve eltiltották a helybeli zsidóknak, hogy befogadják őket. [56] Kállay Miklós 1942 március 10-én kapta meg miniszterelnöki kinevezését, aki a "hinta-politika" dacára is folytatta a zsidók kiszorítását maradék gazdasági pozíciójukból. Elvették földjeiket, így szőlőiket is, zsidó nem vehetett többé házat és így tovább. A szovjet fronton szenvedett nagy vérveszteség miatt az idősebb korosztályokat is besorozták kisegítő munkaszolgálatra. Újhely és a falvak most már teljesen kiürültek; nem volt benne zsidó férfi és legtöbbjük áldozatul esett a magyar keret állati szadizmusának és a front viszontagságainak.

A miniszterelnök politikája, a front közeledése az országhatárhoz, az olaszországi fejlemények és végül pedig a megnemoldott zsidókérdés érlelték meg a helyzetet Magyarország megszállására 1944 március 19-én, ami egyben a magyarországi zsidó közösség tragédiájának beteljesülése is lett.

A német hadsereg katonái a megszállás harmadnapján érkeztek Újhelybe. Kijárási tilalmat rendeltek el a zsidóknak, d.u. 5 órától másnap

oktatásra.[50] Ezt az intézményt még Teitelbaum Mózes rabbi idején alapították és 1887 óta szoros kapcsolatban állott az orthodox iskolával. A tanítási módszer nem követte a szokásos korszerinti osztálybeosztást, hanem a tanulókat előhaladásukhoz képest osztották csoportokba. Ezekben a csoportokban a héber olvasástól egészen a talmud-tanulásig és a későbbi rabbinikus irodalomig eljutva folyt a tanítás. A növendékeket sűrűn vizsgáztatta a rabbi és a Talmud-tóra egylet vezetősége.[51] E hivatalos intézeten kívül működött még a városban 8—10 magán-"cheder" is; egyedülálló volt Újhely egyik különlegességének számítva Hertz-néni leány-"chedere" a 20-as években.[52] Ha mindezekhez hozzávesszük a fentemlített két nagy jesivát, úgy csodálatos kép rajzolódik ki előttünk: egy ötezer léleknél kevesebbet számláló zsidó község hallatlan erőfeszítése a népi hagyomány továbbőrzésére a legnagyobb mérvű gazdasági nyomorúság és közigazgatási elnyomás közepette.

A 30-as évek végén mind a két iskola jelentős mérföldkőhöz ért. 1937-ben ünnepelte az orthodox iskola 50 éves fennállását. Az esemény alkalmából az igazgató ünnepi kiadványt tett közzé az iskola történetével és a hitközség előljáróinak írásaival. Az ott közölt statisztikai adatok szerint, az 1912—1937 években 4,614 gyerek tanult az intézetben.[53] Egy évvel később a Kaesztenbaum iskola ünnepelte 100 éves fennállását. Az 1937—38-as tanévben sok ünnepséget és előadást tartottak a hitközségek előljárói, a tanulók és a végzettek részvételével. A központi ünnepség 1938 szeptember 11-én zajlott le az iskola udvarán a helyi hatóságok és intézmények képviselőinek jelenlétében.

Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezése óta (1932) a magyarországi zsidók ügye központi politikai kérdéssé lett. Miniszterelnöksége alatt tették meg az első lépéseket a zsidóknak a gazdasági életben való korlátozására és evvel egyidejűleg Magyarország a náci Németországhoz közeledett. Gömbös után Darányi Kálmán lett a miniszterelnök. Ő terjesztette a parlament elé az első zsidó törvény javaslatát (1938 május) és ennek elfogadásával 20 százalékra csökkentették a zsidók arányát a szabadfoglalkozásúak, a kereskedelmi és ipari tisztviselők közt. Mindez mintegy természetes folytatása volt a 20-as években kezdődött folyamatnak.

A bécsi döntés (1938 november 2.) következtében Magyarország jelentős területeket kapott vissza Csehszlovákiától. Megnövekedett Zemplénmegye területe is és Újhely sem volt többé határváros. Magyarország a második zsidó törvénnyel (1939 május 3) rótta le háláját Hitlernek. Ez a törvény 6 százalékra csökkentette a zsidók arányát az ország gazdasági életében. Északzemplén egy részének visszacsatolása, 1,037 lélekkel gyarapította a megye zsidó lakossát, amely így 13,500-ra nőtt.[54]

1939 szeptember 1-én tört ki a második világháború. A megvert

volt önálló, bizonyára a rituális koszt miatt. 1922 januárjában a megyei kórház felmondta a szerződéses kapcsolatot, erre a Szentegylet elhatározta, hogy önállóan fogja a kórházat vezetni. Dr. Zinner Sándort, az ismert belgyógyászt nevezték ki igazgató főorvosnak és Dr. Székely László lett a sebészeti és nőgyógyászati osztály vezetője. A megye nem volt érdekelt zsidó kórház megnyitásában és az épületet le akarta foglalni különböző menekültek részére. Igy lett tehát sürgős a kórház megnyitása.

Az épület igen elhanyagolt állapotban volt a bútorzat teljesen tönkrement és mindent előről kellett kezdeni, de főként beszerezni a hiányzó orvosi felszerelést. A tatarozás végeztével nagy sietséggel nyílt meg a kórház. Két év múlva már különböző betegsegélyzőkkel lépett kapcsolatba, melyek hajlandók voltak a zsidó kórházban kezeltetni tagjaikat és köztük még egy határontúli csehszlovák betegsegélyző is. Nemsokára dr. Székely László lett az általános igazgató. Ez a kis kórház 11,000 beteget ápolt 1937-ig és mintegy 2000-et látott el ambulanciáján. A betegek nem csak Zemplénből és a környező megyékből keresték fel, hanem külföldről is, így pl. az Egyesült Államokból 35 és Palesztinából 4. A fenti idő alatt 20 zsidó és nem-zsidó orvos működött a kórházban, melyet sok keresztény részesített előnyben, bízva a zsidó orvosok szaktudásában. [48]

1931-től kezdődőleg súlyosbodott a gazdasági válság, hitel és készpénzhiány volt, ami főleg az önállóak és a kiskereskedők közt éreztette hatását. Csökkent a kereseti lehetőség és nagy volt a szegénység. A 30-as éveket a cégtábla változások jellemezték. Sok kereskedő ment tönkre és ezért a cégtáblára feleségük nevét írták fel; a törvény szerint ez új tulajdonosnak számított, aki nem felelős az előbbi tulajdonos fizetésképtelenségéért. Jóhumorú emberek sohasem hiányoztak és ezek új nevet adtak a városnak — Sátoraljaúhjelyné.

Minden tréfában van bizonyos alapigazság. A főbb utcákon az üzletek többsége zsidók kezén volt és ezeket szombat és ünnepnapokon zárva tartották. A 20-as években még megengedték a szombattartó boltosoknak, hogy vasárnap délelőtt nyitva tartsanak, de ezt az engedményt később megvonták tőlük. A szombat és ünnep meglátszott a város arculatán. Az utcák megteltek sétálókkal vagy a templomokba sietö ünneplőkkel és köztük sok kaftánt és streimlt viselő chásziddal — a város mintegy negyede zsidó volt. A hagyomány szorgos ápolására kiterjedt iskolahálózat létesült. A Kaesztenbaum iskolában, melynek tanulói nem tanultak Tórát a köteles tanrenden kívül, kiszélesítették 1924-ben a hitoktatást heti hat órára a fiúknak és heti háromra a lányoknak. Az előrehaladottak részére Talmud-tóra tanfolyamot rendeztek délutánonkint. [49] Az orthodox iskolában külön Talmud-tóra állott fenn a közoktatásügyi miniszérium által kötelezett hittantanításon felüli

és vele együtt vállalta rettenetes sorsát is.

A legtöbb rabbinikus egyéniség nem volt zempléni eredetű, de a ricsei Lőwenkopf Kálmán mindenképpen kivételt képezett. Jesiva neveltje volt és mégis a magyar-zsidó szépirodalommal jegyezte el magát. Kora ifjúságában hagyta ott faluját, de lelki élményeit egész életén át e kis falu töltötte be. 17 évig (1928-1945) volt lelkipásztora Orsova zsidó községének. Rabbiskodása előtt és után tanított. Ő nyitotta meg az első héber iskolát Szatmáron és attól fogva nem szűnt meg tanítani a szétszóratásban és Izraelben. 1911-ben kezdte publicisztikai tevékenységét, novellás kötetét 1918-ban tette közzé. Erdély cionista orgánumának, az Új Keletnek — később Izráel egyetlen magyar nyelvű napilapjának, szinte kezdettől volt munkatársa. Schalom Asch novelláit és Avigdor Hameiri regényét — A nagy őrület — fordította magyarra. Sok évtizedes irodalmi munkásságáért Nordau díjjal tüntették ki. Úgy tűnik, hogy Lőwenkopf Kálmán volt egyike az utolsó magyar nyelven alkotó zsidó íróknak, de az általa oly művészien megrajzolt egykori falusi magyar-zsidó nincs többé. Izes és népies nyelvezete széleskörű olvasótábort gyönyörködtetett. Az Országba jövet, a Felszabadító Háború végén, szintén megtalálta az ő jellegzetes népi zsidó alakjait, mind a jemenita eredetű tanítványai, mind pedig a soktörzsű lakosok közt az akkói újbevándoroltak negyedében. Rabbi Lőwenkopf Kálmán szép öregkort ért meg; 92 évet élt. Béth Oren kibbucban kísérték utolsó útjára.[46]

A 20-as évek Bethlen kormánya némi konszolidációt hozott a sok felfordulás után. Az általános gazdasági válság Újhelyben is éreztette hatását. Ez a kis határmenti város nem vasúti csomópont többé, hanem végállomás, ahonnan nincs átmenő forgalom és folytatás. Azonban még ilyen feltételek mellett is teremtett a találékonyság valami újat; ez pedig a bortőzsde volt, egyedülálló jelenség, ami az 1921—24 években működött a Központi Kávéházban kizárólag zsidó üzletemberek részvételével.[47] A lanyha határforgalom nem nagyon gazdagította a lakosságot. A gazdasági bajok és az általános csalódottság egyre növelték a zsidóellenes közhangulatot, főként a megyei és a városi közigazgatásban. Az egyetlen fénysugár a homályban az 1926-ban hozott törvény volt még a múlt század végén alkotott receptió tényleges megvalósítására. A zsidó hitfelekezet képviselethez jutott a felsőházban, mint a keresztény felekezetek és három évvel később a megyei és a városi képviselőtestületekben is. Zemplén zsidóságát Roth Sámuel, a statusquo hitközség rabbija, képviselte általános tiszteletet ébresztve maga és az ügy iránt, amit képviselt.

Újhely zsidóinak büszkesége a Szentegylet kórháza volt. 1922-ig szerződéses kapcsolatban állott a megyei közkórházzal, aza az orvosi kezelést és az orvosságokat a megyei kórház szolgáltatta és csak az ellátás

volna forradalmian újító eszméket befogadni. Az orthodoxia bezárkózott és egyértelműleg határolta el magát, hogy ilymódon őrizhesse és élessze a hagyomány zsarátnokát.

Az orthodoxiából két férfiú kapcsolodott a Szentföldhöz. Az egyik Alexander Vilmos, hitközségi elnök, aki meglátogatta az Országot és utazásáról könyvet tett közzé. Később Jeruzsálemben telepedett le. Az orthodox iskola 50 éves jubileum alkalmából közzétett ünnepi kiadványben közölték 1937-ben.[42] A másik — Löbl Izráel Wolf rabbi, ki a Szentföldről jött Újhelybe. Kétszer utazott oda és vissza, míg végül Újhelyben telepedett le és Dick rabbinak lett a segítője a rabbinikus bíróságon és a jesivában. A nagyközönség általában "Erec-Jiszráél Jid" néven ismerte.

A Kaesztenbaum iskola, mely a hitközség dísze volt, mindig is nagy gonddal választotta tanítóit. 1917-ben került oda Fodor Sámuel, ez a kiválóan képzett tanító, ki 3 év múlva az iskola igazgatója lett húsz éven át, 1940-ig. A 100 éves jubileumra 1938-ban megjelentette az iskola történetét. Feldmár Mózes és Kleinné Ganzfried Malvin évtizedeken át voltak kiváló tanítói az intézetnek, kik különösen iskolán kívüli nemformális nevelésben és foglalkoztatásban tűntek ki.

Az orthodox iskolát Oppmann Ignác 1916-tól és Gondos Mór 1922-1930 fémjelezték. Mindketten igazgatói teendőket is töltöttek be. Az iskola 1937-ben ünnepelte 50 éves jubileumát, melyről az ünnepi kiadványt utolsó igazgatója, Budai László szerkesztette, ki 1929-ben került az iskolához.

Sok éven át nem volt rabbi a statusquo hitközségben. 1921-ben pályázatot hirdettek és azon egyhangúlag választották meg Roth Sámuelt, volt pomázi rabbit. Hivatalánál fogva ő állott az iskolaszék élén még egy közéleti személyiséggel karöltve. Roth rabbi alapította a Singer Izraél Önképzőkört, melynek keretében széleskörű zsidó kultúrmunka folyt. Az Önképzőkör a 20-as évek óta működött és a zsidó öntudatot hivatott megerősíteni a válságos években. Ő volt a hitoktatás felügyelője és maga is tanított, mert az ifjúsággal való közvetlen kapcsolatot látta legfőbb feladatának. A tanítás életeleme volt és élménye a tanulóknak.

Az orthodox hitközségben sem volt rabbi néhány évig. 1922-ben választották meg Fellner Joél volt beledi rabbit. Dick Cvi Hirsch átadta neki a jesiva vezetését, de továbbra is folytatta a tanítást. Fellner rabbi három év múlva hirtelen elhunyt és ismét Dick rabbi lett a jesiva vezetője. Tolcsvai származású volt. Pozsonyban és Újhelyben tanult Lőw Elázárnál. Rabbiállást vonakodott elfogadni, bár valójában ő vezette a hitközséget és hozzá fordultak minden ügyes-bajos kérdésben. 1934-ben választották meg Klein Dávidot rabbinak és Dick rabbi erre újból lemondott a jesiva vezetéséről. Klein Dávid tíz éven át szolgálta községét

országot és a zsidók számára is új helyzet teremtődött. A múlt század közepe óta Zemplén volt viszonylag a zsidók által legsűrűbben lakott vármegye. 1880-ban 31,622 zsidó lakott itt, ami 11,43 százaléka az összlakosságnak. A zsidó lakosok számában ezután emelkedés és csökkenés is volt. Az ország feldarabolása következtében a zsidó lakosság mintegy fele csehszlovák uralom alá került, a magyarországi Zemplénben 14,855 zsidó maradt, ami 10,09 százaléka az összlakosságnak. Tíz év múlva ez a szám 12,452-re csökkent, ami 8,5 százalékot tett ki. Még ebben a helyzetben is Zemplén számított a zsidók által legsűrűbben lakott megyének, a nagy városokat kivévén. Csak Szabolcsmegyében volt nagyobb zsidó közösség mint Zemplénben, ez azonban kizárólag a lélekszámra vonatkozik és nem viszonylagosan a megye összlakosságához, amit százalékban fejeznek ki.

Az 1920-ban megejtett népszámlálás adatai azt mutatják, hogy igen sok zsidó űzött földművelést, azaz szőlőtermelést, ezenkívül kisipart, kereskedelmet és hitelüzletet. Hivatalnok és egyéb "fehérgalléros" dolgozó nem sok volt. Ezzel szemben jelentős számú ügyvéd és orvos működött, egybevetve más megyékkel: 30 orvos, 46 ügyvéd. [41] Ez az intellektuel réteg erősen befolyásolta a megye zsidó lakosságát és közülük kerültek ki annak vezetői is.

Nehéz napok jöttek; az addig álcázott zsidógyűlölet a felszínre tört. Az első korlátozó törvényt 1920-ban hozták, numerus clausus néven lett hírhedtté. E törvény szerint, az egyetemekre ezentúl faji és nemzeti hovatartozás szerint vették fel az ifjúságot. Mivel a zsidók a lakosság 6 százalékát tették ki, ez lett a mérték e tekintetben is. Újhelyben és Zemplénben nem fejlődhetett ki újabb zsidó intellektuális réteg. Ez a helyzet a tragikus végig sem változott meg kivévén azon keveseket, kik külországok egyetemein szerezték diplomájukat. A 30-as években ez a szűk lehetőség is bezárult. Egy kis csoport fiatalember Újhelyből és Sárospatakról, főként orthodox környezetből, a budapesti Rabbiképzőbe került és onnan a korlátozó rendelkezések nélkül vetettek fel az egyetemre és nyertek el doktori diplomát.

A század 30-as és 40-es éveiben, a nagy nyomorúság közepette is, élénk társadalmi és jótékonycélú tevékenység folyt különböző egyesületek keretében. Nőegyletek működtek Újhelyben és Sárospatakon; ez utóbbi öregotthont tartott fenn. Ezenkívül voltak leányegyletek, betegtámogató egyesület, népkonyha és szegények ruházatáról gondoskodó testület. Karitatív kölcsönöket folyósítottak és ápolták a vajúdó asszonyokat. Az orthodox ifjúságnak is megvolt a maga tömörülése, azonban a modern nemzeti gondolat nagyon is messze volt e kis város zsidóitól. A cionista pionír ifjúsági mozgalmak küldöttei a 30-as évek óta jelentek itt meg, hogy a fiatal gimnazisták közt agitáljanak. Azonban, ahogy ezek száma csökkent, úgy zsugorodott össze ama kis tábor is, mely alkalmas lett

Különleges helyzet alakult ki azokbn a napokban. A magyarországi kisebbségek önrendelkezési jogot követeltek és az entente hatalmak teljes támogatásukról biztosították. 1919 márciusában megbukott a kormány és a hatalom a kommunisták kezére ment át. Mint Magyarországon általában így Újhelyben is voltak szocialista beállítottságú zsidók és köztük a legismertebb Bettelheim Ernő, egyike a kommunista párt alapítóinak a demokratikus köztársaság napjaiban. Bettelheim Kun Béla közvetlen környezetéhez tartozott és a Központi Bizottság tagjának is meghívták. [33] A többi helybeli kommunista élvonalbeli, kik a városi tanács tagjai lettek, mindig is jobban azonosultak politikai felfogásukkal, mint népükkel és hitfelekezetükkel. A kevés ideig tartó kommunista uralom napjaiban (133) esett húsvét ünnepe is. Mivel a kormány szesztilalmat rendelt el, felmerült a kérdés, hogyan rendezzék a zsidók a széderestet; és általában — miként köszöntsék péntek este a szombat bejövetelét a szokásos pohár bor nélkül? Néhány zsidót letartóztattak, mert széderestet tartottak a hagyományos négy pohár borral; túszokat is szedtek a burzsuj elemek közül, de csak kevesen nem tértek vissza fogságukból. [34]

1919 márciusában államosították az ország összes iskoláit, feloszlatták az iskolaszékeket és köztük a város két zsidó iskolájáét is. Ez a helyzet május közepéig tartott, [35] annak ellenére, hogy a városi közigazgatás a helybeli Vörös-őrségre támaszkodva július végéig maradt a kommunisták kezén. [36] A kommunista hatalomnak a cseh és román megszállás vetett véget. A csehek elfoglalták a megyét egész Sárospatakig és a város mintegy fél évig volt a kezükben. Visszavonulásuk után a "kisállomás" továbbra is megszállva maradt és ez aztán határállomás lett az új csehszlovák állam területén. Csak kevés zsidó család lakott a város e külső részén. A cseh megszállás általában nem hagyott rossz emléket maga után; az idegen hódító sereg rendszeresen gondoskodott a lakosság ellátásáról, [37] azonban a cseh zsupán bezárta a többi közt a két zsidó iskolát is és már május hónapban befejeztette a tanévet.[38] Evvel szemben a román megszállás kellemetlen emléket hagyott maga után. [39]

1919 augusztusában lemondott a kommunista kormány és rövidesen kezdetét vette a zsidóellenes bosszúhadjárat. Az u.n. kommunistaellenes "fehér terror" főként Nyugatmagyarországon dühöngött. Többszáz zsidó esett áldozatul a gyilkosságoknak. Minden zsidó, kinek valamely része volt a kommunista uralomban, rendőrségi zaklatásnak lett kitéve, de zsidóellenes terror nem volt Újhelyben. A lakosság gazdasági helyzete nagyon leromlott és a zsidóknak főként közigazgatási vonalon kellemetlenkedtek: hivatalnokokat és egyéb közalkalmazottakat elbocsátottak állásukból, nem ismertek el állampolgársági jogot és többeket áttettek a határon.

A trianoni békeszerződés (1920) feldarabolta és megcsonkította az

A szerencsi állomáson az alábbi eset történt: egy 60 év körüli zsidó korcsmárost tartóztattak le Kassáról jövet. "Milyen ügyben?" kérdezték, "katonai dologban, a fiam miatt" — válaszolt. "Hé zsidó, a fiadat akartad kiszabadítani" - kiabálta az egyik csendőr. Az öreg sírva fakadt, előrántotta a zsebéből a hadtestparancsnokság levelét, mely fia elestéről a Piavénál (Olaszország) tudósította a családot. Az apa Kassára utazott átvenni a hősi halott hagyatékát. Az öreg korcsmáros odahajította elesett fia három kitüntetését.

A háromnapos razzia végén kijelentették a csendőrök "ez a razzia még semmi; majd ha ütni és verni fogják a zsidókat, az lesz ám valami!"

Hasonló razziák voltak Magyarország több észak-keleti városában. [29]

A rendőrségi razziák alapját egy kormányrendelet képezte: különleges adóbizottságot állítottak fel, mely végigjárta Felsőmagyarország városait és ez szolgált alkalmul oblavára. A hatóságok úgy mondták, hogy a razziák a galíciai menekültek ellen irányulnak, akik közül mintegy 300-at elfogtak és a határon túlra toloncoltak; azonban semmiféle magyarázat nem volt arra, hogy miért kínozták a zsidókat és vették el pénzüket. [30]

Az események nagy visszhangot keltettek külföldön. 1918 augusztus 26-án a londoni "Times" részletes és a tényeknek megfelelő tudósítást közölt az újhelyi és a máramarosszigeti eseményekről. Angol és amerikai újságok felhívták Wilson elnököt, hogy ne felejtse el a magyarországi zsidókat. Az entente sajtó ismételten hangsúlyozta a magyarországi zsidók kérdése megoldásának szükségszerűségét, de ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy ez a zsidó közösség tartózkodik attól a gondolattól, hogy nemzeti kisebbség legyen és kisebbségi jogokat élvezzen. Magyarország zsidóságának hivatalos képviselete annak az álláspontnak adott kifejezést, hogy nem kíván hasznot húzni a haza balsorsából, mely a háború végén érte az országot és továbbra is elválaszthatatlan része kíván lenni a magyar nemzetnek.

Ugyanazokban a napokban, mikor a csendőrök Újhely zsidóival kegyetlenkedtek, zajlott le a jeruzsálemi Héber Egyetem alapkőletételének ünnepsége. A két esemény leírása egyszerre jelent meg a nyugati sajtóban, amely egyben zsidó állam felállítását követelte. [32]

A háború vége a szabadelvűség végét is jelentette, amely csupán felszínes máz volt és sohasem vert mély gyökeret a magyar talajon. Az 1918 nyarán végbement események elővetették a jövő idők sötét árnyát, mintegy jelezve a 20-26 év után bekövetkezett tragédiát.

***

1918 őszén összeomlott a régi rendszer és a vesztes háborút követően demokratikus köztársaság keletkezett Magyarországon, mely öt hónapig tartott.

akár érkezett vagy utazni kívánt, akár pedig csak átszállt; bekísérték őket a városon át és pénzüket adó címén elvették." Ez adókivetés szuronyos puskákkal, rúgással és pofozással, miközben az alispán mosolyog. Pogrom szele fúj Újhely utcáin, küldöttségek rohangálnak a fővárosba, azonban továbbra is eredménytelenül, igazoltatták a zsidókat" — írta az "Egyenlőség".

És íme néhány akkori tanuvallomás a két razziáról — Teitelbaum Lipót: idős ember, nem hagyták, hogy levegye magáról az imaszíjat és az imaköpenyt, nem végezhette be imádkozását és sietős léptekkel vitték el a többi zsidóval. Schönfeld Mihálynak sem engedték levenni imaszíját és imaköpenyét és úgy bántak vele, mintha tolvaj vagy betörő lenne. Klein Henrik szalmakalapot árult a piacon. Áruját ott kellett hagynia, a csendőrök ütlegelve és durván taszítva vitték el. Leopold Sámuel így mondotta: a razzia július 30-án délben kezdődött. Minden zsidót, még ha igazolványai rendben is voltak, a rendőrségre kísértek. Csoportonként szedték le őket a vonatokról és egy bizottság elé állították, az utcai járókelők gúnyt űztek belőlük. Mintegy ezer zsidót fogtak le a katonai rendőrök, átvizsgálták csomagjaikat és a nagyobb összegű pénzt elkobozták. Rugdosták és taszították, teljes 24 órán át még azt sem engedték, hogy egy korty vizet igyanak, vagy egyenek valamit; még az illemhelyre sem engedtek ki, ütötték, rúgták és lökdösték őket.

Augusztus 3-án a város előkelői, zsidók és nem-zsidók, mentek gróf Széchenyi György főispánhoz. Panaszuk lényege az volt, hogy az események tönkreteszik a kereskedelmet és a bortermelést. Külföldi kereskedők nem fognak többé idejönni és kiveszik a pénzüket a helyi bankokból. A tárgyalás a főispánnal botrányba fulladt és ott helyben elhatározták hogy a küldöttség a miniszterelnökhöz fog utazni és kiveszik a pénzüket a helyi bankokból.

Augusztus 6-án a küldöttség Wekerle Sándor miniszterelnök és belügyminiszternél járt. "Disznóság! Szégyen és gyalázat, hogy miniszterségem alatt ilyenek történnek" — mondotta.

Szerencsen július 28-31 közti napokban rendeztek oblavát, katonai rendőrök és nyolc pesti detektív részvételével. Minden vonaton érkező zsidót lefogtak, a házakban lisztet, cukrot és kávét koboztak el; könyvvizsgálatokat rendeztek, kényszeradót vetettek ki és elvették a készpénzt.

---

* Husz Ábrahám volt az egyetlen zsidó Magyarországon, ki az I. világháború előtt gyilkosság vádjával elmarasztaltak és kivégeztek.

** E néven nevezték a cári Oroszországban a zsidóellenes razziát.

bíróság elé koholt vádakkal. És mindez a háború ötödik évében, miután a magyarországi zsidók oly rengeteg vért áldoztak a haza oltárán, ezrével ülnek a családok gyászban apák és fiúk után és sok milliót jegyeztek hadikölcsönre. Önvédelmi liga felállítását javasolta, hogy törvényes úton védhessék meg a zsidók becsületét és egyben megismerjék az ügyészség és bíróság álláspontját. [27]

Még abban a hónapban, mikor dr. Székely közzétette felhívását, öles betűkkel ezt a fejcímet hozta az "Egyenlőség" — "Mi történt Újhelyben?" Csupán kilenc nap telt el a felhívástól, mikor a csendőrök a zsinagógába, brutális kegyetlenséggel szakították félbe az imádkozást, valamennyi jelenlevőt a városon át a Központi Kávéházba vittek, onnan pedig a rendőrkapitányságra az utca népe kárörvendezésétől kísérve. Dr. Székely ismét tollat fogott és azt írta, hogy a helybeliek csendesíteni kívánták mondván, hogy a statusquo híveket nem bántották "csak kaftános és pajeszos" zsidókat. Erre aztán felforrt vérrel így fakadt ki: "ültessenek a rács mögé minden aljas zsidót, még ha elegáns úriember is, azonban ha tisztességes pajeszos zsidót szemtelenül templomában merészelnek megtámadni, legyen az orthodox vagy szefárd (chászid), úgy az az én templomom is, én is kaftános és pajeszos zsidónak számítok és arcába csapok a támadónak. Minden igaz és becsületes zsidó a testvérem és inkább eldobom tb. ügyészi címemet és visszaadom kitüntetéseimet, de sohasem leszek hűtlen zsidó." Az újhelyi csendőrség bűnvádi eljárást indított dr. Székely ellen. [28]

De hát mi is történt Újhelyben? 1918 július 6-án csendőrök törtek a klauzba, mikor a zsidók éppen a "tizennyolc áldás" (egyhelyben állva mondandó imádság) közepén tartottak, eltaszították helyéről az előimádkozót, erőszakkal lerángatták róluk az imaköpenyt (talith) és az imaszíjakat (t'filin) és azt ordították — "menjenek igazoltatásra". A hadkötelesek bemutatták igazolványaikat, az idősebbek amúgyis szolgálati koron túl voltak már. Aki tiltakozni próbált, megverték. Teitelbaum Lipót kérdésére, hogy mit jelentsen ez, odakiáltott az egyik csendőr a társának — "üssed fejbe!" Megszakították az imádkozást, még a 60-70 éveseket is a Fő-térre vitték a csendőrök a Központi Kávéház elé igazoltatni. E közben a kísérő csendőrök egyike így kiabált — "az lesz a sorsuk, mint Husz Ábrahámé!"* A csendőrök összefogdosták a zsidókat az utcán, betörtek az udvarokba és házakba. A keresztények házaiban a lakóknak elegendő volt azt mondani, hogy ők nem zsidók és nem bántották. A razzia egyetlen katonaszökevényt sem produkált. Ez volt az első "oblava" Újhelyben.**

Július 30-án ismét oblava volt Újhelyben, öt nap és öt éjjelen át. Pesti detektívek, határrendőrök és csendőrök lepték el a várost, összefogdosták a zsidókat. A vasútállomáson letartóztattak minden szakállas utast —

rabbinikus bíró külön imacsoportban (minján) imádkozott.

A szabadelvű Újhely nem kevés mértékben tanusított vallási türelmességet, mikor dr. Reichard Salamon ügyvédet választotta meg polgármesternek. Magas pozíciója nem befolyásolta a zsidó közösséghez való viszonyulását. Éveken át volt az iskolaszék elnöke és 70 éves születésnapján (1927) az újhelyi ügyvédi kar és a város zsidó társadalma meleg ünneplésben részesítette. Zsidó világnézete modern volt és hogy — a szerinte — elferdült orthodox felfogást bizonyíthassa, egy fiatal jesivanövendékhez evvel a kérdéssel fordult: miért is bőjtölnek a zsidók Áv hó 9-én? A fiatal ember nem tudott válaszolni és azt mondta, hogy ő teszi, mert apja is bőjtöl e napon. A II. templom pusztulásáról nem sokat tudott.**

Kelli[25] Dávid rendőrkapitányi kinevezése 1910-ben további bizonyságul szolgálhat a zsidók beolvadására a város életébe az első világháborút megelőző években.[26]

Mivel említésre méltó nagyipari üzemek nem fejlődtek ki Újhelyben és a megyében, több volt itt tehát a zsidó szőlőtulajdonos, mint üzem- vagy gyártulajdonos. A város hegyes-erdős vidéken fekszik, ezért két zsidó bútorgyár működött, a Blum Gézáé és a Deutsch Simoné. Jó hírnévre tett szert a hollóházai Majolika Kőedény és Kályhagyár. Az üzem Károlyi grófé volt, ki aztán eladta Berger és Lipschitznek. A gyár Hollóházán volt, a raktárak és az értékesítés Újhelyben. A zempléni zsidók főfoglalkozása kiskereskedelem és kisipar, az intellektuális réteg főként orvosok és ügyvédek.

1914 nyarán tört ki az első világháború. A fennmaradt statisztikai adatok érdekes megvilágítást adnak a zsidók hazájuk iránti hűségéről. A 2000 lelket számláló statusquo hitközségből 250-en vonultak be és 36-an haltak hősi halált a fronton. Ily módon fejezték ki a zempléni zsidók hálájukat a néhány évtizedes nyugalomért. Két ideiglenes kórházat állítottak fel a városban: egyiket a Dohánygyárban, a másikat a kisállomáson, ahol e célból barakkok épültek. Sok zsidó jelentkezett önkéntes betegápoló szolgálatra.

1918-ban fordulat állott be a háború menetében. Belső ernyedés és szétesés jelei mutatkoztak. A központi kormányzat meggyengült és a szabadelvűség eszméje tartalmatlanná vált. Ahogy súlyosbodott a helyzet, úgy nőtt egyre a sajtóban a féktelen antiszemita uszítás, anélkül hogy a hatóságok beavatkoztak volna.

Az újhelyi dr. Székely Albert volt az első, ki szót emelt az "Egyenlőség" hasábjain 1918 július 6-án egy felhívás keretében. Szerinte, a magyar sajtó csak avval foglalkozik, hogy mennyi állást foglalnak el a zsidók a keresztények helyett és ugyanakkor nem arra ügyel a csendőrség, hogy mennyit lopnak a Dohánygyárban, hanem zsidókat állítanak

restaurálásában — nem fukarkodott a kiadásokban. Ugy írta, hogy "egyesek túlbecsülik az amerikai gazdagságot." Egy alkalommal szülei sírját látogatta meg és íme ott oly hatalmas gyászoló tömeg gyűlt egybe, amit még életében nem látott; valamennyien, közelről és messziről jöve, rokonának vallották magukat. [20]

Az orthodoxok 1886-ban váltak ki az anyahitközségből és egy évre rá megnyitották az elemi iskolát Weinberger Dávid házában, a Molnár István és Károlyi utca sarkán. Az épület nem felelt meg hivatásának, a szobák szűkek, a mennyezet alacsony és az udvar kicsi volt. Az első hitközségi elnök, Schweiger Ignác, alapította az iskolát. Négy osztállyal és két tanítóval kezdődött. A második évben jött Gárdos Mór, ki évtizedeken át tanított, többször töltötte be az igazgatói teendőket, míg 31 évi áldásos munkálkodás után vonult nyugalomba 1921-ben. Az új iskola 1907-ben épült fel. Alapítása után tíz évvel V. és VI. osztályt tettek hozzá, hogy teljes mértékű népiskola lehessen. 1906-ban ismét négyosztályossá csökkentették, hogy a tanulók négy polgári osztályt végezzenek. E célból magán polgári iskola nyílt, ami a hitközség támogatását élvezve 1920-ig működött, amikor ez megszűnvén ismét visszaállították az V. és VI. osztályokat. [21] Nem volt tehát többé tartózkodás az orthodox körökben attól a gondolattól, hogy a gyerekek legalább részleges középiskolai oktatást kapjanak.

Az orthodox elemi iskola alapítása nem csökkentette különösebb mértékben a Kaesztenbaum iskolába iratkozottak számát. Ez első sorban azért is, mert amaz csak fiúiskola volt (1930-ig), tehát valamennyi orthodox család leány gyermeke ide iratkozott be. [22] Továbbá pedig a chászidok előnyben részesítették a Kaesztenbaum iskolát az orthodoxnál, hiszen ebből a hitközségből váltak ki. [23]

A statusquo hitközség nagyon is konzervatív irányzatú maradt. A szombatszegő hívek száma elenyésző volt és szolgáltatásaiban szigorúan követte a "Sulchán Áruch"-ot. A tóraolvasó emelvény a zsinagóga közepén állott, az istentisztelet kórus kísérete nélkül folyt az imádságos könyv teljes szövege szerint minden nemű kihagyás és változtatás nélkül. Az asszonyok kizárólag a rácsozott emeleten foglalhattak helyet, ahogy a hagyomány követelte szokás volt. Illusztris eset történt 1911-ben. Bettelheim Paula, a Kaesztenbaum iskola tanítónője egy kereszténnyel kötött házasságot. Az iskolaszék azonnal fegyelmi eljárást indított ellene és elbocsátotta állásából. [24]

A statusquo hitközség rabbinikus bírája, Tobesz Cvi Hirsch rabbi Galíciából jött, chászid kalapot (streiml) hordott szombat és ünnepnapokon, a közönség "gaon" ("nagytudású") címmel illette. A hitközség metszője rabbi Feldbrandt Feischl ugyancsak orthodox beállítású volt. Mindketten híven gondoskodtak a község rituális ellátásáról. A chászid

sa lett a zemplénmegyei újságnak. Knopfler nem nyugodott bele az orthodoxok kiválásába az anyahitközségből, ellene volt a "cheder"-eknek és véleményét nem rejtette véka alá. Több tankönyvet írt, köztük Zemplénvármegye földrajzát is.[15]

Az 1867-es emancipáció egyenjogúságot adott a zsidóknak, mint egyének, de nem a hitfelekezetnek; ez csak elismert volt és nem befogadott, ami nem elégítette ki a felvilágosult köröket. A befogadott vallások autonomiát élveztek és kormánysegítséget kaptak, ezen kívül képviselőket küldhettek a felsőházba. A zsidó vallás befogadásáért folyt küzdelem, tulajdonképpen, még a zsidó kongresszus idején kezdődött (1869) néhány közéleti férfi részvételével, köztük Mezei Mór. Annak még nem remélhették az azonnali sikert, hisz még a protestáns vallások sem fogadtattak be.

Azonban a 90-es években az egész felvilágosult zsidó társadalom követelte már a recepciót (a zsidó hitfelekezet befogadását) és a publicisztikai küzdelem élén Mezei Mór testvére, Ernő állott. A két jogász messzi túlnőtt a megye és a város szűk keretein és működési területük a fővárosban volt.** A recepciós törvényt 1895-ben fogadták el.[16]

A múlt század végétől az első világháborúig eltelt időszak eseményeiről úgy mesélték apáink, mint ami "békében" történt, kiáltó ellentéteként még a nagy háború befejezése előtti megpróbáltatásoknak. Azonban a "béke" és a szabadelvű kormányzat dacára mintegy százezer zsidó vándorolt ki az 1870-1914 közti évtizedekben, főként az Egyesült Államokba,[17] és az alól Zemplénmegye sem volt kivétel. A kivándoroltak közül egyesek sokra vitték az új világban, de egyikőjük sem futott be oly nagy karriert, mint Zukor Adolf. A bodrogközi Ricsén született 1873-ban, mint egy ottani szatócs fia. A boltot az anya vezette, hogy férje a háztartáshoz múlhatatlanul szükséges kis földet megművelhesse. Az apa korán elhunyt, anyja ismét férhez ment, de rövid idő múlva ő is meghalt. Adolf és testvérbátyja, Artur, anyai nagybátyjának házába kerültek. Adolf előbb egy üzletben inaskodott és nemsokára segéd lett. Amerikai levelek és különböző könyvek hatására elhatározta, hogy kivándorol. Az árvaszék kiutalta örökségüket az idősebb Artúrnak, ki akkor már Berlinben volt egyetemi hallgató. Adolf megkapta a részét, 40 dollárt és azt mellényzsebébe varrva indult Amerikába.[18] Artúrból rabbi lett Berlinben, míg Adolf egészen más úton járt. Sokat küszködött; előbb szódagyárban dolgozott, aztán szűcs lett, míg végül 1904-ben kezdett filmmel foglalkozni és hat év elteltével már gyártott is filmeket. Zukor úgy írta életrajzában, hogy nem ő alapította a "Paramount Pictures Corporation"-t, de része volt annak kifejlesztésében.[19] A híres filmember nem felejtette el szülőfaluját. Időnként Ricsére látogatott. Jól esett látnia, hogy rendbehozták szülőházát és a boltot, segített falujának középületek

érdeke. A földnélküli parasztság és az ipari proletariátus nem lelkesedtek érte. A feudális nemesi rétegek megvetették a kereskedelmet és az ipart és ezt a zsidóknak engedték át, az ő szerepük lett betölteni a hiányzó középosztály helyét Magyarországon. [8]

Zemplén zsidói a 80-as évek és az első világháború közti időben érték el fejlődésük csúcspontját. A tiszaeszlári vérvád hullámai nem értek idáig, a földrajzi közelség dacára sem. Antiszemita kilengések nem történtek. Sőt mi több: a szabadelvű szellem szép példáját mutatta Wallis Ilona grófnő, az újhelyi katholikus egyház kegyura, ki 200 frt.-os adományával járult hozzá a statusquo nagytemplom építéséhez. Mindezek ellenére, a zempléni zsidók nem voltak képviselve a társadalmi életben és a helyi közigazgatásban arányukhoz képest és csak kevesen kerültek oda közülük.

Ily kivételt képeztek a zsidó orvosok. A kiegyezés után dr. Schön Vilmost nevezték ki a megyei közkórház igazgatójának. Munkája kezdetén memorandumot szerkesztett a kórház viszontagságos múltjáról és arra buzdította a közönséget, hogy áldozzon jó szívvel a szegény betegek ellátására. A megye saját költségén nyomtatta ki és terjesztette a memorandumot. [10]

Dr. Schön volt az első zsidó orvos közszolgálatban. Utána sok járásban volt található zsidó orvos, így dr. Friedmann Adolf Tokajban, dr. Rosenfeld Miksa Homonnán, dr. Schön Hugo Újhelyben, dr. Widder Márkusz Nagymihályon és még mások. [11]

A felvilágosodás első két nemzedékéből országos és megyei síkon kitűntek: Mezei Mór (1835-1925), újságíró és ügyvéd. Az osztrák elnyomás idején hadbíróság elé állították nemzeti tevékenysége miatt. Az egyenjogusítás után a kongresszusi (neolog) irányzat egyik prominense lett. Mezei Ernő (1851-1932), szintén Újhely szülötte. Kétszer választották be a parlamentbe Habsburg-ellenes programmal. Jogász, író és újságíró volt; anyjuk Friedlieber lány, a város egyik legmegbecsültebb családjából.[12] Korányi (Kornfeld) Frigyes professzor Tolcsva szülötte. Orvostudományt tanult, egyetemi tanárságot ért el és a tüdőbetegségek gyógyítása terén tűnt ki. Később bárói címet kapott. [13]

A Kaesztenbaum iskola elemi fokú volt, de sok tollforgató tanított benne, ami végeredményben nem mindennapi jelenség. A fent említett Singer Izráelen kívül ott tanított még Füredi Ignác is, ki 30 könyvet tett közzé. Franciából magyarra fordította Rousseau "Emil"-jét, héberből az ünnepi imádságos könyvet (machzor), magyar-héber szótárt szerkesztett stb.[14] Egyénisége érdekes keveréke a zsidó, a magyar és a nyugati kultúrának. Knopfler Sándor Újhelyben született és sok évtizeden át tanított a Kaesztenbaum iskolában. Zsidó újságokban és pedagógiai szaklapokban írt cikkeket. A múlt század 70-es éveitől állandó munkatár-

folyóiratokban és a megyei újságokban és folyóiratokban. Ő kezdte el Újhely zsidói történetének kutatását és nem kevés okiratot tett közzé a megyei levéltárból. 1912-ben elfogadta a tatai hitközség meghívását, de 1925-ben — 13 évvel eltávozása után is — így írt: "...újhelyi szolgálatom idején szándékomban volt megírni Zemplénmegye zsidóinak történetét. Közben más helyre kerültem, de nem mondtam le eredeti tervemről. Azonban a (első) világháború és a többi válságok lehetetlenné tették gondolatom megvalósítását. Ma nincs Újhelyben... aki segíthetne. Úgy hiszem szolgálatára leszek a magyar zsidó történetírásnak és megkönnyítem annak az embernek a munkáját, ki az elejtett fonalat felveszi." [6]

Az orthodox hitközség rabbikérdése más módon oldódott meg. Mint emlékezetes, Lőw Elázár az ungvári hitközségnek rabbija lett 1888-ban, azonban hivatalosan újhelyi székéről sem mondott le. Félig komolyan, félig pedig élcelődve úgy mondta — ő Ferenc József Ausztria császára és Magyarország királyához hasonlóan, Újhely és Ungvár rabbija. Mivel ideje nagy részét Ungvárt töltötte, ami akkor nagy hitközség volt, Újhelyben egyik tanítványát, Dick Cvi Hirsch rabbit bízta meg a rabbinikus bíró és a halachikus kérdésekben felmerülő ügyek elintézésére. Elázár rabbi legfeljebb évente kétszer látogatott el eredeti községébe. [7] E látszólag fonák helyzet folytán nyerte el Újhely Hirsch rabbit, ki sok évtizedes szolgálatában egybeforrt a város zsidóival és azoknak mintegy jelképe lett hitközségi hovatartozás tekintete nélkül.

Az 1867-es kiegyezés után messzemenő változások mentek végbe Magyarországon. Iparosodás és kapitalista gazdálkodás vette kezdetét, de Zemplénmegyében e változások nagyon kisméretűek voltak. Egynéhány országút épült, lefektették a Kassa-Sátoraljaújhely-Szerencs, ezt követőleg pedig a Sátoraljaújhely-Csap vasútvonalat. Így kapcsolódott be Újhely a magyar-orosz tranzitkereskedelembe. A város vasúti csomópont lett, ezért vasúti kocsi- és mozdonyjavító műhelyt állítottak fel, ahol többszáz munkást foglalkoztattak. A 90-es évek elején épült fel a város másik iparműve, a Dohánygyár. Nagymérvű iparosodás nem fejlődött ki. Villany- és vízszolgáltatás csak a múlt század végén és a jelenlegi elején kezdődött. Kikövezték az úttestet és járdák épültek. Mivel az ipar kis műhelyek szintjén maradt, a szőlőtermelés és borkészítés volt továbbra is a gazdasági tevékenység központja.

A szabadelvűség (liberalizmus) idegen eszme volt a monarchiában; Magyarországra a forradalmi érzésű nemesség és a 48-as felvilágosult elemek hozták be. Elfogadták ugyan mint külső dísz és mint utánzásra érdemes nyugati minta, de tulajdonképpen sohasem vert gyökeret a magyar társadalomban. Alkotmányt adtak az országnak, háttérbe szoritották az egyházat, de a szabadelvűség nem lett a széles néprétegek

azt kérte a hitközségtől, hogy hadd tanulhasson még néhány évig apósa házában, mielőtt hivatalát elfoglalja. A hitközség beleegyezését adta, ő pedig fizetés ellenében felfogadta Schwartz Eliezer rabbit, hogy addig is helyét betöltse, azonban minden évben meghatározott időben eljött, hogy mint rabbinikus bíró eleget tegyen hivatásának. Berachja rabbinak volt egy nővére, ki Meisels Dávid rabbihoz ment nőül; Dávid már kora ifjúságában kitűnt nem mindennapi tudásával. Oly helyzet keletkezett tehát, hogy az egyik apósa, a másik pedig anyósa házában élt. Ez a visszásság csak egyenetlenséghez vezethetett. Meisels Dávid rabbit 1898-ban rabbinikus bírónak nevezték ki. Jesivát alapított és tanítványainak száma egyre nőtt. Galíciából és Lengyelországból gyűltek köréje az ifjak, mert a rabbi Tórára és chászidizmusra egyaránt nevelte tanítványait.

A rabbi székének betöltése egy évtizeden át képezte vita tárgyát, nem egyszer a hatóságok beavatkozásával. Berechja rabbi tábora úgy híresztelte, hogy ő csak a sógorán könyörült meg, aki arra kérte, hogy maradjon apósa házában, mert neki magának nincs hova mennie. Teitelbaum Berechja a szigetiek támogatását élvezte, míg Meisels Dávid a munkácsiakét. A szigeti rabbi úgy döntött, hogy Teitelbaum Berechja a község rabbija és Meisels Dávid csak tanítással foglalkozhat, de helye nem tölthető be mással. Evvel aztán felborult a családi béke is, amiből az özvegy közreműködése sem hiányzott. Végül pedig az határoztatott meg — vallották Berechja rabbi hívei —, hogy a sógornak el kell hagynia Újhelyet, mihelyt erre alkalom adódik, viszont a rabbinak három hónapon belül el kell foglalnia székét, különben elveszti jogát az állásra.

Balszerencse folytán megbetegedett rabbi Berechja, kétszer operálták, a munkácsiak propagandája egyre erősbödött és választást tartottak. Ennek következtében Meisels Dávidot ültették a rabbiszékbe (1913) és ott szolgált élete végéig.[4] Az akkori belső vita oly módon hatolt be az újhelyi chászid köztudatba, hogy a hívek egy része a klauzban, a másik pedig a tanházban tartotta istentiszteleteit. A statusquo hitközségben Bermann Lipótot választották meg rabbinak, azonban rövid időn belül, 1890-ben, elhunyt San Remoban. Utódja Weisz Kálmán rabbi, húsz éven át állt a hitközség élén. tudós ember volt, ki már 1881-ben híressé vált prédikációs könyvével, mely sok újítást tartalmaz halachikus döntvények terén. Szívesen hallgatott szónok és elegáns stílusú hebraista volt.

Az ő idejében hívták meg dr. Goldberger Izidor rabbit is Újhelybe. Munkaköre igen szélesre terjedt ki; egy ideig igazgatta a Kaesztenbaum iskolát, hittanár és hitszónok volt — a budapesti Rabbiképző neveltje. Minden kétséget kizáróan ő volt Újhely rabbijai közt a legtermékenyebb tollforgató. 194 közleménye jelent meg: a többi közt valamennyi magyarországi zsidó újságban és folyóiratban, ezenkívül résztvett a New Yorkban megjelent héber nyelvű enciklopédiában, krakkói és budapesti héber

IX. Jogegyenlőségből a pusztulásba

Az osztrák-magyar kiegyezés éve (1867) egyben a magyarországi zsidók jogegyenlőségének esztendeje is volt. A következő évtizedekben teljes zűrzavar uralkodott a hitközségekben a jogügyi helyzet rendezetlensége miatt. Előfordult, hogy egy azon városban egyszerre két, sőt három hitközség is keletkezett, hiszen a hívek bármely kis részének is joga volt kiválni és önálló községet alapítani. Ez a belső széttagoltság jelentősen csökkentette az adófizetők számát és egyes hitközségek nagy nehézségbe ütköztek továbbvezetni intézményeiket. A kormány kénytelen volt tehát oly rendeletet tenni közzé, mely további három évig kötelezte adófizetésre a kivált tagokat; idővel ezt öt évi tartamra hosszabbította meg. A kongresszusi (neolog) és az orthodox tábor közti szakadás elfogadott lett a zsidó közvélemény szemében, mint elkerülhetetlen következménye a társadalmi és kulturális fejlődésnek; azonban az orthodoxián belüli csoportok közt keletkezett szétválás ugyanabban a városban feltétlenül különlegesnek számított. Ezért a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletet hozott 1888-ban, mely korlátozta a hitközség alapítást és azt csak abban az esetben engedte, ha az új testületnek módjában van a vallási szolgáltatásoknak eleget tenni. A chászidok ugyan ellenezték e rendelkezést, de nem volt módjukban megváltoztatni.

Az újhelyi chászidok még a fenti rendelkezést megelőzően alapították meg az autonom orthodox (szefárd) hitközséget. 1891 augusztus 1-én, szombat napján avatták fel az újjá épített klauzt mintegy ezer főnyi vendég jelenlétében, köztük néhány rabbi és az újhelyi másik két hitközség tagjai is. [1]

A "claus" középkori latin szó, mely zárt helyet jelent; általában tanház (beth midrás) értelmében használták. Külön alapokból épült és tartották fenn. Az ott éjt-nappal tanulóknak ez volt az egyetlen foglalkozásuk. Ez a tanház a zsinagóga helyét is betöltötte. A XVI. századtól fogva sok zsidó községben épült klauz, különösen Lengyel- és Oroszországban. A chászidok nevezték így zsinagógájukat, kihangsúlyozva, hogy az egyben tanház is. [2]

1891-ben beghívták az újhelyi chászidok Teitelbaum József Mózest, a nagy Cáddik leszármazottját, rabbijuknak. Nyolcvan hívő írta alá a kinevező levelet, elsőként Preisz Elchánán, a hitközség elnöke. Az új rabbi csak rövid ideig vezette híveit, 1897-ben Békéscsabára utaztában hirtelen elhunyt. [3]

Székét fia, Teitelbaum Berechja, örökölte. Fiatal korára való tekintettel

általános közgyűlésen kétharmada ellene szavazott és a kisebbség rabbi Elázárral az élen kivált a hitközségből. 1886-ban tehát három hitközség lett Újhelyben.[56] A klauson kívül még két nagy zsinagóga épült: az orthodox 1887-ben és a mellette levő tanház (béth-hamidrás) nyolc év múlva; a statusquo zsinagógát 1888-ban avatták fel. A mellette levő tanház még Teitelbaum Mózes rabbi idején épült. A zempléni falvak hitközségei az orthodox irányzathoz csatlakoztak.

rabbi, amire még a sajtó is felfigyelt és ingerkedő hangon kommentálta. Friedlieber nem mehetett el szó nélkül a támadás mellett és gúnyos versben pellengérezte ki szeretett rabbijának defamálóját. [54]

A kongresszus képtelen volt elsimítani a belső ellentéteket. A hitközségek szervezetét tárgyaló ülésről kivonult az orthodox kisebbség és azt távollétében tárgyalta le és fogadta el a többség. Leglényegesebb vitapont az orthodoxok követelte hitközségi autonómia volt A többség által elfogadott határozatot az orthodoxok nem látták magukra nézve kötelezőnek. És valójában, 1871-ben a kormány külön rendelkezést léptetett életbe orthodox nyomásra; ez nagy vonalaiban hasonló a kongresszusihoz azzal a hozzátétellel, hogy az orthodox szervezet a "Sulchán Áruch" alapján áll és az az egyetlen mérvadó. Az új szabályzatok nem ellentmondóak az előbbiknek és ezért még hozzá is tétetett, hogy az orthodoxia nem tekinthető külön vallási felekezetnek. Evvel beteljesedett a szakadás. Az egyik tábor kongresszusi (tévesen neologoknak nevezett), a másik pedig orthodox hitközségekből állt.

Egyes hitközségek azonban nem csatlakoztak sem a kongresszusi, sem pedig az orthodox szervezethez, hanem abban a jogi állapotban (status) maradtak, amely szerint azelőtt (quo ante), azaz a kongresszus előtt voltak. Igy jött ki ez a némileg furcsa név — status quo ante. Ezeket a hitközségeket egyik szervezeti szabályzat sem kötelezte és 1927-ig nem is volt országos képviselő szervezetük.

A statusquo irányzatnak Lőw Jeremiás újhelyi rabbi volt a szellemi atyja, ki hallgatásával nagyjelentőségű változást hozott. Több, az újhelyinél nagyobb hitközség is ezt az utat választotta, követve Lőw rabbi mérsékelt meggondoltságát úgy mint, Debrecen, Nyíregyháza, Eger, Gyöngyös, stb. Valószínűleg előrehaladott kora miatt ereje híján volt gondoskodni a statusquo szervezet felállításáról. A nagy rabbi 1874-ben kölözött el az élők sorából, hátrahagyva Majmonideszről írt kommentárját.

Halála után fiát, Elázár rabbit ültették székébe. Eleinte hű maradt apja örökéhez és nem változtatott a statusquo rendezésen. Rövidesen azonban útjának megváltoztatására kezdték kényszeríteni. Lőw Elázár rabbi nagyon is vitatott a korabeli értékelések szerint. Míg emitt az egekig dicsőítették, aki "tizenkét és fél év.... múltán, mikor erőszakosak és gonoszok akarták megrontani I'ten örökét.... ketté vált a község... és (Elázár) megalapította az I'tenfélő közösséget, mely a mai napig áll és fél évig még Újhelyben maradt, aztán Ungvárra ment." [55] Evvel ellentétben, Friedlieber Albert fia úgy írta, hogy főként apja befolyásolta Lőw Jeremiás rabbit a statusquo irányzat támogatására és több rabbi szintén ezt tartotta a legmegfelelőbbnek. Lőw Elázár egynéhány vitás kérdésben összeütközött hitközségével és ez lett az alkalom a szakadásra. Az

A rabbi feltételeket szabott maradásának: három éven belül új zsinagóga építendő és külön chászid hitközség állíttassék fel alárendelve a nagy hitközségnek. A hitközség elfogadta feltételeit és a Kaesztenbaum alapból bizonyos összeg rendelkezésre is állott az építkezésre. [49] A chászidok evvel szemben elutasították a függőségi ajánlatot és teljes autonómiát követeltek.**

A magyarországi zsidóság a polgári egyenjogúsítás előtt állt. A törvényjavaslatot 1867 októberében nyújtották be, rövid idővel az osztrák-magyar kiegyezés után. A hitközségek jogi helyzetének megállapításával kapcsolatban aktuálissá lett egy általános zsidó kongresszus egybehívása, hogy tompíthassák az egyes vitás pontok élességét. A főkérdés az volt, hogy melyik tábor kezében legyen a hitközségek vezetése. Egyike hajlandó volt bizonyos mérvű áldozatra a magyar társadalomba való belolvadás megkönnyítésére, míg a másik nem látott semmi ellentétet a hagyományokhoz és szokásokhoz való megalkuvás nélküli ragaszkodás és az államhoz való hűség közt, mint annak szabad polgárai.

A kongresszust megelőzően megbeszélésre hívta báró Eötvös József, vallás és közoktatásügyi miniszter, a hitközségek megbízottait, hogy a szervezeti felépítésről és tanügyről gondolataikat kicserélhessék. Zemplénmegye zsidóságát Friedlieber Albert képviselte. Rabbikat nem hívtak meg, hogy vallási kérdés ne merülhessen fel. Azonban az ellentétek oly élesek voltak, hogy azokat a rabbik távollétében sem lehetett elsimítani . A megbeszélésen meghatározták a kongresszus választási szabályzatát és egy egységes központi szervezet felállítását; továbbá tárgyaltak még az elemi iskolai oktatásról és a Rabbiképző meg a Tanítóképző megalapítása ügyében. Az orthodoxok ellene voltak a központosításnak és autonómiát követeltek minden egyes hitközségnek.

A kongresszus követválasztási szabályzatát az újhelyi születésű ügyvéd és újságíró, Mezei Mór készítette el. Mezei az egykori tanító és hivatalos megyei fordítónak "Mordche professzor"-nak volt leszármazottja. Fiatal korától fogva részt vett a zsidó közéletben és egyik kezdeményezője a zsidó kongresszusnak. Kétszer választották be a parlamentbe és mint a kereszkedelmi jog kiváló szakértője tűnt ki. [53].

Viharos választási küzdelem után ült össze a kongresszus 1865 december 14-én. Orthodox nyomásra, az eredeti szándéktól eltérően, rabbikat is választottak. Az újhelyi kerületet ketten képviselték, Lőw Jeremiás rabbi és Friedlieber Albert. Az újhelyi rabbinak nem nyerte el tetszését a kongresszus eredeti tervezete, ahogyan azt a megbízottak összejövetele javasolta és ezért élesen fakadt ki Mezei Mór ellen. Ez utóbbi levélben fordult Friedlieber Alberthez, mert a szülővárosából elhangzott feddő szó nem esett jól neki. A nyilvános üléseken hallgatag maradt az újhelyi

külső formája — rabbinikus bírósági döntés. Ez a döntvény elsősorban is a zempléni orthodoxiát és természetesen az újhelyit is meghatározta. Lényege: a zsargon nyelv kizárólagos használata a templomi szónoklatban; a tóraolvasó emelvény a templom közepén helyezendő el; a zsinagóga nem lehet tornyos építmény; ne öltsön a rabbi és az előimádkozó ornátust; az asszonytemplomnak rácsozottnak kell lennie; nem szabad kórussal imádkozni — egyszóval, a község nem térhet el az elfogadott szokásoktól. 71 rabbi írta alá a döntvényt és azt valamennyi magyarországi zsidó községnek elküldték. [43]

Ha úgy tűnt, hogy a progresszívek elleni küzdelem elhomályosította az orthodox-chászid ellentéteket, hát nem úgy történt. A nagymihályi rabbiösszejövetelnek volt még további, nem kevésbé jelentős célja is — visszatartani és esetleg meggátolni a közelgő emancipációt. Ennek következtében változás állott be Löw rabbi eddig habozó álláspontjában is. Avval az erélyes követeléssel lépett fel, hogy távolítsák el a szikszói rabbit minden összejövetelről, ami az emancipációval kapcsolatos. A 60-as évek a belső szakadások esztendei, mind helyi mind pedig országos viszonylatban. A belső nézeteltérések megbontották az orthodoxiát és a chászidok különválva megválasztották előljáróságukat és ez egyben első lépés is volt külön hitközség felállítására. [44] Kétségtelen, hogy Löw rabbi volt a belső meghasonulásnak legtragikusabb alakja és öreg napjaira arra gondolt, hogy lemond állásáról és más helyre távozik. [45]

A lemondás terve nagy megdöbbenést keltett a nem-chászid körökben. Nagyméretű hitközségi gyűlés jött össze és igyekeztek jobb belátásra bírni a rabbit. Elhatározták tehát, hogy új zsinagógát építenek a régi százesztendős helyett. A közgyűlés ama véleményének adott hangot, hogy a szétszórt kis imacsoportok okozzák az elkülönülést; a chászidok mintegy állam az államban és majdnem hogy irányításuk alá vették az egész hitközséget, miközben egymással viszálykodó csoportjaik egyenetlenséget szítanak a hívek közt. Ezekkel a határozatokkal kívánták és remélték visszatartani szeretett lelkipásztorukat.

A hitközség büszke volt tudós rabbijára, ki növendékeinek a jesivában nem egyszer mutatta be jártasságát a hagyományos irodalomban és a világi tudományok terén egyaránt. Egyes talmudi tételek megvilágításánál a természettudományos kutatást is igénybe vette. [46] Nem kétséges, az e fajta talmudtanítás sokak szemében "nem-zsidó" módszernek tűnt.

A belső szakadás a chászidok és a hitközség közt rövidesen megvalósult. Előljárósági határozat elismerte imaházaik (klauz) különállását. Hasonló folyamat játszódott le Homonnán is és az ottani hitközség együttérzéssel fordult az újhelyihez annak belső bajai közepette. [47] Löw rabbi lemondási szándéka és annak megmásítására való törekvés teljesen elfoglalta a közélet érdeklődését.

nevezetű, ki a pénzügyekkel foglalkozott, fel akarta oszlatni a Kaesztenbaum iskolát. Az akkori zsidó sajtó mint "halb-Chászid" említi Zuckert. Ő gondoskodott a tanítók fizetéséről és ezért módjában volt sokat ártani. A helyzetet az iskola pesti barátai mentették meg, anyagi és erkölcsi segítségükkel egyaránt. [36]

A belvillongások közepette kellemetlenné vált a rabbi helyzete. Az iskola iránti pozitív magatartását avval is kifejezte, hogy magára vállalta a héber tárgyak tanítását heti öt órában. Természetesen, ez tág teret nyitott a chászidok támadásaira. Az iskolás tanulók nem vehették fel a versenyt a chéder növendékeivel, kiknek a héber tárgyak heti óraszáma, tulajdonképpen, korlátlan volt; a chederben a tanítás egész héten át reggeltől napestig folyt és kizárólag ebben a tárgykörben. [37]

1864-ben az ország össz-zsidóságát érintő kérdés is felmerült, ami a rabbi egyértelmű állásfoglalását kívánta, pedig valószínűleg a tartózkodást óhajtotta mérsékelt hajlama folytán. A császári és királyi Helytartótanács meggyorsította a folyamatot a Rabbiképző felállítására az iskolaalapból. Az orthodoxok elsősorban is Újhelyben tartott titkos összejövetellel reagáltak. 1864 március 4-én öt rabbi gyűlt egybe. Lőw rabbi volt a vendéglátó. A szikszói Lichtenstein Hillél rabbi lett a legélesebb ellenzője a Rabbiképző felállításának és a gyűlés éltető eleme. Hosszú éjjeleken át tárgyaltak a nevelésről és a megnyitandó szemináriumról. Kétségtelen, hogy az újhelyi összejövetel nyitotta meg az orthodoxia küzdelmét az újító mozgalom ellen. Lichtenstein Hillél javaslatára hat rabbi utazott fel Bécsbe; a tokaji vasútállomáson találkoztak. Lőw Jeremiás is részt vett a küldöttségben, bár szíve nem hajlott a szélsőségre. A császár kihallgatáson fogadta a rabbikat és nagy kegyesen azt is megengedte, hogy ne fedetlen fővel álljanak előtte. [38]

Mivel akkoriban a nevelés kérdése állott az érdeklődés központjában, a progresszívek nagyon is csodálkoztak az orthodox módszer vonzó hatásán. Főleg az volt érthetetlen a modern zsidónak — írta a "Ben Chananja" tudósítója, hogy a melamed (tanító) pálcával a kezében is, ami önmagában elvetendő nevelési eszköz, megtölti gyerekseregggel a chedert. Mi a teendő, ha a chaszidok nem akarnak semmiképpen sem mathematikát tanulni? [39] Az illusztris tudósító csak azt felejtette el, hogy ő maga is egykor nem heti öt órában szerezte a zsidó tudományokban volt jártasságát.

Az 1864-ben Újhelyben kezdetét vett folyamat tovább erősödött. Rövid idő múltán száz rabbi gyűlt egybe Nyíregyházán és külön felirattal fordult a császárhoz a Rabbiképző felállításának megakadályozására Azonban a magyarországi orthodoxia alapelvei a szabadelvűség változásainak idején az észak-zempléni Nagymihályban foglaltattak egybe és ezek egyértelmű állásfoglalásukból kifolyólag túllépték a megye szűk keretét. Az alapelvek

tották a liszkai Cáddikot. 1874-ben adta vissza lelkét Teremtőjének. [32]

A liszkai rabbi egyénisége és működése sok vita tárgyát képezte. A progresszív körök, kiket a rabbi nem volt hajlandó kifejezetten elítélni, "csodatevőt" láttak benne és avval vádolták, hogy megtéveszti az egyszerű zsidókat. Az új idők új szelleme az emancipáció előtti években felbontotta a sorokat; egyes táborok magukba zárkóztak és ellenséges magatartást tanusítottak kifelé. Minden belső villongásban feltalálhatók a hangadók, kiket "Ben Chananja" helyi tudósítója "Dafke Leute"-nak nevezett és szerinte ezek élesztik a kölcsönös megnemértést.

Az alábbi anekdóta megvilágíthatja az akkori közhangulatot: egy nem-'chászid hívő iskolába küldte a fiát napi két órára, hogy az elsajátítsa a német nyelvet. A zsidó húsvét hónapjának elején kezébe vette az apa a Hagadát (az egyiptomi kivonulás története) és egynéhány kérdést tett fel fiának. A gyerek szabatos német nyelven és szépen válaszolt; erre dühbe gurult az apa és így fakadt ki — dos kind verdirbt sich dos Loschn (a gyerek megrontja a nyelvet). Ekkora megnemértéssel viseltetett a közönség egy része még a legkisebb mérvű felvilágosultság ellen is, mint a szabatos nyelvtudás, még ha nem-chászidról is esett szó. [33] Evvel szemben volt egy másik arculat: az újhelyi hitközség hivatalos küldöttséggel képviseltette magát a sárospataki kollégium 300 éves fennállásának ünnepségen. A patakiak pedig viszontlátogatással tisztelték meg a Kaeszztenbaum iskolát, mely akkor már több mint két évtizedes múltra tekintett vissza. [34]

Ekkor már világos jelei mutatkoztak a belső szakadásnak. A progresszív elemek magyar nyelvű prédikációt és kórus részvételét követelték a templomban. A hitközségi adófizetés módja körül is élénk vita folyt, vajon közvetlenül vagy közvetve fizessék, azaz, előre meghatározott évi összegben vagy alkalmi illetékek (gabella - krupka) útján. Ez utóbbit a hívek különböző vallási szolgáltatások alkalmával, mint vágatás, esketés, temetés stb. fizetnek. Az orthodoxok valamelyes oknál fogva ellenezték az illeték-rendszert, míg a progresszívek annak hívei voltak. (Úgy tűnik, hogy a krupka-kifejezés már nem volt divatban a mi időnkben.) A vita valahogy eljutott az egyik megyei bizottsághoz is és éppenséggel egy zsidó orvos, a progresszív álláspont képviselője, nagy vehemenciával védte a krupka-módszert, mint valami mózesi-törvényt. Az egyik jelenlevő orthodox zsidó hirtelenében és maró gúnnyal vetette közbe: "mit hozza fel a krupkás doktor ezt a témát, hiszen még sohasem volt a házában egy fontnyi hús, melyért krupkával fizetett." [35]

Mivel nehéz volt különbséget tenni, hogy ki tartozik a progresszív, és ki az orthodox táborhoz, magáról a rabbiról sem tudták, hogy mi az álláspontja. Ugyanakkor még az orthodoxok és chászidok közt is elmosódott a választó vonal. Az egyik hitközségi potentát, Zucker

ügyeket is felvetett. Megemlíti az irat szövege, hogy a megye zsidói teljesen egybefolytak a föld- és szőlőműveléssel, a földmunkától a feldolgozásig és értékesítésig, de ugyanakkor sokaknak még állandó letelepedési joguk sincs lakhelyükön. Végeredményben, a törvény előtti egyenlőséget követelte az emlékirat minden polgár számára. Két év múltán jött meg a császári és királyi Helytartótanács rendelkezése, mely az újhelyi hitközség keretén belül állítja fel az intézetet; Tanítóképzőről nem esett többé szó. [27]

Ehhez a mintaiskolához érkezett Singer Izráel, ki 50 éven át működött itt. Sokrétű előképzettsége volt. Brünnben végezte az egyetemet, hol pedagógiát tanult. Tanítói munkásságán kívül 50 pedagógiai munkát jelentetett meg és még sok-sok cikket is közölt ♂♀* A mintaiskola is sokat küzdött a szülőkkel. Ezek továbbra is elonyben részesítették a "zugiskolákat" a jól megszervezett és rendes tanintézeteknél. Sűrűn tárgyalták ezt a témát a hitközség előljárói. Kiszélesítették a héber tárgyak tanítását és már arra is gondoltak, hogy az iskolai szüneteket átváltják a hagyományos nevelés keretén belül megszokott módszerre, azaz tisré és niszan hónapokra (a nagyünnepek és húsvét idején). De ennek a fordítottját is javallották: a hittan ne legyen kötelező tantárgy, talán így lesz csökkenthető a szülők idegenkedése. 1868-ban tűz ütött ki az iskola épületében és annak jó része leégett. Az újjáépítés után megszüntették az intézet mintaiskola jellegét és ismét eredeti küldetéséhez híven a hitközség elemi iskolája lett. [29]

Zsidó iskolák Zemplénmegye más helységeiben is nyíltak, így Homonnán, hol dr. Ungár Sámuel volt az igazgató,; jártas a hagyományos irodalomban és pedagógiát is tanult; Tokajban Weisz Vilmos vezette az iskolát. Mind a két intézet 1856-ban nyitotta meg kapuját. [30]

A szabadelvű szellem elterjedése dacára, vagy talán éppenséggel ennek következtében, Homonnán vérvádat koholtak a zsidók ellen és csak a megye erélyes beavatkozása akadályozta meg az atrocitások kifejlését. [31]

A múlt század 60-70-es éveiben újjáéledt a chászid mozgalom, mely némileg ellankadt Teitelbaum rabbi halála után. Ez az újjáéledés bizonyos mértékben Friedmann Cvi Hirsch liszkai rabbi nevéhez fűződik. Ő volt az első zempléni eredetű Cáddik. 1798-ban született Újhelyben. Előbb Teitelbaum rabbi volt a mestere, aztán pedig Magyar- és Lengyelország több rabbijánál és Cáddikjánál tanult. A rabbiképesítés elnyerése után az ország minden részéről fordultak hozzá chászidok, mert Cvi rabbi Izráel népének lankadatlan prókátora volt az Egek Ura előtt. Türelmessége köztudomású lett még a szabadelvű zsidók iránt is. Két könyvével vált hírnevessé és korának rabbijai sűrűn említették halachikus kérdésekben hozott döntvényeit. Hívei Sámuel prófétához és Áron főpaphoz hasonlí-

új idők szellemére, de egyben a türelmesség különleges példájára mutat: Eördögh Dániel, a természetrajz tanító elhagyta az iskolát és helyébe Dul Benjámin kapott kinevezést. Ismét egy keresztény tanító, ki zsidó kollégái közt a hitközség rabbijának felügyelete alatt végezte oktató munkáját. Az iskolaszék féltékenyen őrködött az intézet önállóságán; nem volt hajlandó lemondani a magyar történelem magyar nyelvű tanításáról, de ugyanakkor kifejezvén bizonyos mérvű zsidó szolidaritást egyetlen lépést sem tett — pedig módjában lett volna — a törvénytelenül működő "zugiskolák" (cheder) ellen. [23]

A század hetedik évtizedének elején már meggyengült az osztrák abszolutizmus. Megélénkült a megyei és városi élet. A választásokon zsidók is résztvehettek aktív és passzív választójoggal. Beválasztottak zsidókat a városi vezetőségbe, a különböző bizottságokba, a megye 16 zsidó küldöttet nevezett ki — mintegy kárpótolván az 1849. évi elmaradt emancipációért. [25] Zsidó orvosokat neveztek ki különböző feladatokra, mint dr. Schön, dr. Schwartz, dr. Ungár és dr. Thomán; ettől fogva a megye zsidó orvosainak híre-neve messzi földre is eljutott. A szabadelvű eszmék divattá lettek, amit legjobban az alábbi eset jelképez. 1861-ben választás volt a városban egyes tisztségekre. Hirtelenében egy jelölt neve merült fel, mely valahogyan zsidó hangzásúnak tűnt és ezért ez azonnal általános szimpátiát keltett. Mikor szavazásra került a sor, kiderült, hogy az illető nem zsidó és ezért jelöltsége azonnal lekerült a napirendről. [26] Kár, hogy a "Ben Chananja" folyóirat újhelyi tudósítója nem hagyta örökül zempléni filoszemitizmus áldozatának nevét. Feltehetőleg német származású volt a jelölt és innen eredhetett a pillanatnyi tévedés.

A zsidó közéletben az új iskolaalap képezte a közérdeklődés tárgyát. A célkitűnés: Rabbiképző és négy Tanító-képző a hozzákapcsolandó mintaiskolákkal, továbbá szegény gyerekek és süket-némák gyámolítása. Akkortájt került sor a királyi pár zempléni látogatására. Az egész megye lázasan készült a fogadásra. A tudósítók külön kiemelték a hegyaljai zsidók "diadalkapuját". Mikor a felséges vendégek Tarcalnál Zemplén földjére léptek, Weinberger Gyula általa szerkesztett német nyelvű kérelmet nyújtott át Újhelyben felállítandó mintaiskola tárgyában. A kérelmet az alábbi indokok támasztották alá: Újhely a legközelebbi város az észak-keleti megyékhez, ahol sűrű a zsidó lakosság és ugyanakkor maga Zemplénmegye zsidósága 25,000 lelket számlál, ami egy-harmada a kassai kerület zsidó lakosságának. Újhelyben 1838 óta létezik zsidó iskola és annak megalapozottsága mindörökre biztosított. A város zsidósága hű a hagyományokhoz és erről jól ismert az egész országban. A Tanítóképző tanulói megfelelő szállást, ellátást és légkört találhatnak a városban. A hitközség előljárói által aláírt kérelem, nem elégedett meg a mintaiskola felállításával, hanem továbbmenve általános és Zemplén megyét érintő

badság ügyét, cikkekben és versekben. Egyik leghíresebb költeménye akkor "Kaszához, ki magyar", nagy lelkesedést váltott ki.

A vesztes szabadságharc után Párizsba szökött és csak 1850-ben tért vissza Miskolcra. Kossuth azt mondta róla: "Az a véleményem, hogy rajtam kívül Heilprin a legjobb magyar." Rövid miskolci tartózkodás után, 1853-ban elfogadta az újhelyi Kaesztenbaum iskola igazgatói állását. Feladatára külön képezte ki magát, híres pedagógusok műveit tanulmányozta és tanító-oklevelet szerzett. Tanítványai tisztelettel és ragaszkodással viseltettek iránta és kartársai nagyra becsülték. Minden héten saját lakásán beszélte meg velük a heti anyagot és a követendő módszert. Szombat délutánonként házába gyűltek a város műveltebb zsidói, kik előtt tudományos előadásokat tartott. Lőw Jeremiás, a tudós főrabbi is nagy tisztelője volt Heilprinnek, azonban a hitközség vezetősége összekülönbözött az iskola igazgatójával. Feltehetőleg, Heilprin többre hivatott, mint az állása Újhelyben és 1856-ban Amerikába vándorolt. Ottani 23 éves tevékenysége karrierjének csúcspontja volt. Munkatársa lett az "American Encyclopaedia"-nak és ott tette közzé klasszikus művét "The Historical Poetry of Ancient Hebrews", két kötetben; irodalmi és újságírói munkájából tartotta el magát. He rövid ideig is, de gazdaggá és színessé tette Heilprin Mihály Újhely zsidó társadalmi és szellemi életét.[19]

Az iskola újabb megnyitása egybeesett Lőw Jeremiás rabbi beiktatásával. Öt éven át nem volt szellemi és lelki vezetője az újhelyi községnek. A rabbi Verbóról jött ide; ismertté lett a Majmonidesz kommentárjáról. Mindig a mérsékelt középutat választotta és élesen ellenezte a chászid mozgalmat. Újhelybe érkeztekor díszes fogadást rendeztek tiszteletére; az iskola és a Talmud-tóra tanítványai sorfala közt vonult a templomba.[21]

Az új rabbi kinevező levele a többi között jesiva felállítását is feladatául tűzte ki. Ez a jesiva a pozsonyi nagy rabbinikus Akadémia előkészítőjének számított. 31 ilyen előkészítő működött Magyarországon, melyeknek tanulói mentességet nyertek a katonai szolgálat alól. A fenti számban foglaltatott az újhelyi és három további jesiva Zemplénmegyében: Tallyán Tannenbaum P. rabbi, Sárospatakon Bayern Jezsajás és Tolcsván Glück Ábrahám rabbi vezetésével.[22] Megerősödött tehát Zemplénben a rabbinikus chászid-ellenes felfogás és ugyanakkor terjedni kezdett a felvilágosodás és a mérsékelt irányzatú modernizálódás. A rabbi tevékeny részt vett az iskola felügyeletében, amint azt a Kaesztenbaum végrendelet és a hitközség óhaja is kifejezte. Azonban mindezek ellenére az iskola továbbra is tanulóhiánnyal küzdött, a szülők továbbra is előnyben részesítették a chedert. Az iskolában némileg új szelek fújtak. 1854-ben majálist tartottak a gyerekek az újhelyi hegyekben és a III. reálosztályban latin nyelvet tanított az igazgató, Heilprin Mihály. És még valami, ami az

háber és magyar irodalomban; Eördögh Dániel, a nem-zsidó a tanítói karban, természetrajzot és geográfiát oktatott, újságíró és költő; Rosenmeyer Izsák a németországi Fuldából jött, jeles mathematikus és fizikus, több tankönyv szerzője és a Ben Chananja folyóirat munkatársa. Még sokan mások is pályáztak, így dr. Adler Breslauból és egy piarista pap-tanár is. Ez utóbbi fel is vétetett, de rendfőnöke nem egyezett bele, hogy itt állást vállaljon.

Valamennyi intellektuelből, kik hirtelenében Újhelybe jöttek, Heilprin Mihály volt a legkimagaslóbb egyéniség. Lengyelországban született 1823-ban. Iskolába sohasem járt; apja volt tanítója s nevelője. Nagy szellemi tehetsége már korán kitűnt. Alapos ismereteket szerzett a héber irodalomban és bölcsészetben, idegen nyelveket elsajátító képessége rendkívüli volt. Héberül, lengyelül és németül már 12 éves korában verselt; tanult ezután latint és görögöt, franciául és angolul. Olvasta a klasszikus költőket - Homeros, Vergilius és Horatius; mindezeken felül megtanulta még az alábbi nyelveket: román, olasz, spanyol, magyar, portugál, arab, szír és perzsa. Különleges nyelvtanulási módszert talált magának: előbb megtanulta a szótárt és aztán jeles írók műveit olvasta. Családja 1842-ben jött Magyarországra. A fiatalember Miskolcon könyvkereskedést nyitott s a magyar nyelvet s irodalmat rövidesen annyira elsajátította, hogy mint költő lépett fel a több lapban is megjelent "Zsidó kördal" c. költeményével. E dalban kifejezést adott Heilprin a zsidók nyomasztó politikai helyzetének és annak egyik szakaszában így tett hitvallást —

"S minden népek hallatára
Mondjuk ki:
Hogy e vallást hiven fogjuk
Őrzeni:
Mit máglyákon el nem hagytunk
S kínpadon,
El nem hagyjuk soha, soha
Szabadon! "

Üzlete a város szabadelvű köreinek lett gyülekező helye. Költeményei sűrűn jelentek meg, egyesek névtelenül. Nem költői értékük emeli ki e verseket, hanem az a körülmény, hogy szerzője lengyel zsidó, ki négy év múltán magyar költő lett. Héberre fordította Vörösmarty "A hontalan" című költeményét és Bécsben tette közzé. A Nemzetgyűlés követei a zsidó kérdés tárgyalásakor ismerték meg nevét. Egyik 1848 márciusában költött versét sok ezres példányban terjesztették. Bevonult a Nemzetőrségbe, majd pedig Szemere Bertalan belügyminisztériumában működött, mint fogalmazó. Sűrűn szónokolt népgyűléseken, szolgálta a magyar sza-

Szegeden tartott utolsó ülésén talált elismerésre, de akkor már az ország ügye a végomlás szélén állt. Azonban az ott elfogadott törvényjavaslat sem felelt meg a szabadelvűség minden feltételektől mentes alapelveinek, mivel az a korszellem követelte vallási reformhoz kötötte a zsidók emancipációját. A fenti törvénynek gyakorlati jelentősége már amúgysem lehetett; augusztusban egész Magyarország osztrák és orosz seregek kezébe került.

A vereség után az osztrák elnyomó külön bosszulta meg magát a zsidókon. Az osztrák kormányzat 2,300,000 frt. hadisarcot vetett ki Magyarország zsidóságára úgy mondván, hogy a legtöbb zsidó érzésben és bűnös tetteiben elősegítette a forradalmat, mely részvételük nélkül sohasem lett volna képes annyira kiterjedni. A büntetést négy éven belül kellett befizetni, negyedévi részletekben.

Az osztrák katonai kormányzat azonban egyhamar észrevette, hogy a zsidók képtelenek eleget tenni fizetési kötelezettségüknek, így tehát egy fokozatosan könnyítő folyamat kezdődött el. 1850 szeptemberében eltörülték a büntetést és a császár átváltoztatta tanügyet előmozdító alappá zsidó iskolahálózat létrehozására. Az alap összege 1 millió frt.-ban állapíttatott meg. Ama bizottság, mely annak idején a türelmi adó terhét osztotta fel, most az alap terhének viselését állapította meg a megyék hitközségeinek. Zemplénmegye zsidóira 35,000 frt.-ot vetett ki a bizottság. Ez az összeg egyike a legnagyobbaknak, kivévén Pest és Pozsony városokat, Veszprém, Borsod és Nyitra megyéket. Zemplénmegye része az alapban egyben mértéke is az itteni hitközségek jelentőségének, Újhely községével együtt.

Az 1857. évi statisztikai adatok szerint 25,529 zsidó élt a megyében. A felmérésből az derül ki, hogy a megye valamennyi közösségéből csak a zsidók száma gyarapodott, 1337 lélekkel, míg a többi vallási közösségek híveinek száma csökkenőben volt 1850 óta, mikor a szabadságharc utáni népszámlálást megejtették. Sokan önként választották a száműzetést tartva a győztes osztrákok bosszújától. Köztük volt dr. Roth Albert, ki Algériában telepedett le. Ez az újhelyi orvos 1841-ben nyerte el diplomáját orvostudományi értekezésével. [15] Valószínű, hogy ő volt az első zsidó orvos Újhelyben [16], ki doctor címmel rendelkezett.

A szabadságharc utáni nevelő munka megújulásával az iskola magyar és németországi lapokban, mint az Augsburger Allgemeine Zeitung, Magyar Hírlap stb. hirdetett pályázatot kiváló pedagógusok elnyerése végett. Érdekesnek tűnhet, hogy egy kis városkának a zsidó iskolája íly nagyravágyó lett. A pályázat befejeztével megalakult a tanítói kar. Érdekes egyéniségek voltak benne, zsidók és nem-zsidók egyaránt: a a tolcsvai Goldberger Emánuel kíváló helyet foglalt el a talmudisták és héber nyelv művelői közt; Stern József Mádon született, nagy jártassággal bírt a

ünnepségén Teitelbaum rabbi is részt vett, több jesivában (magasabb foku talmudiskola) is tanult és a szántói rabbitól rabbi-oklevelet is kapott. Rabbiállást sohasem foglalt el, de minden hozzáforduló választ kapott tőle halachikus kérdésekben. "Merész" újításokra volt hajlandó, többször töltötte be az előimádkozó szerepét, prédikált a templomban, író és alkalmi költő volt. [8]

A horvát betörés hírére 1848 szeptemberében új zászlóaljakat szerveztek: az újhelyi hitközség 18 újoncot állított ki költségére teljes felszereléssel és nagy tömeg kísérte őket harci dalokat énekelve a sárospataki táborba. A dalok egy része helybeli zsidó költők szerzeménye. [9] Mikor pedig megalakult a honvédség, a zsidók minden különleges akadály nélkül soroztattak be. Újhelyben egy 14 éves fiatal gyerek is bevonult, Tiszti Lajos; később lapszerkesztő lett. Az egykori fiatal hős nem maradt hű népéhez és felnőtt korában kitért. [10]

Ama sorsdöntő napokban nem készülhettek pontos feljegyzések. A korabeliek úgy tudták, hogy 20.000 zsidó katona harcolt a magyar honvédségben, tehát a magyarországi zsidóság viszonylag tízszer annyi katonát adott hazájának, mint az összlakosság. [11] E hazafias lelkesedés a jogfosztottság közepette lángolt fel és ugyanakkor a többi kisebbségek elérve a polgári egyenjogusítást fellázadtak és Habsburg-Ausztria szolgálatában háborút indítottak a magyar nép ellen.

A dolog természeténél fogva a törzstiszti karban nem lehettek zsidók. Ehhez hiányoztak az előfeltételek, de az alsóbb rangúak közt elég sokan voltak. Érdemes felfigyelni egy feljegyzésre azokról a veterán katonákról, kik 40 évvel a háború után még életben voltak. Újhelyben két hadnagy élt, Friedlieber Mór és Jung Sámuel; egy tizedes — Lederman Adolf és három közvitéz — Goldbereger Jakab, Friedmann Lőrinc és Engel Jakab. Ez utóbbiról az áll, hogy kolduskent tengette életét. [12] Schwartz Vilmos, Újhely szülötte, Kossuth közeli köréhez tartozott. A szabadságharcot mint főhadnagy küzdötte végig; később mint újságíró tűnt ki és közéleti tevékenysége érdeméül a város díszpolgárává választotta. [13]

Nem csak vérüket ontották a zsidók magyar szabadságért; jó szívvel áldoztak anyagiakat a hitközségek és egyes személyek is a Bodrogközben, Szerencs vidékén, Nagymihályon, Rákóczon, Tokajban és Újhelyben. A felajánlásokon kívül kölcsönöket is adtak az államnak és pedig jelentős összegekben. Az újhelyi zsidók kölcsönei sohasem tértültek vissza. A magyar szabadságharc megbukott és a zsidókra súlyos hadisarcot vetettek ki részvételük és lelkes támogatásuk miatt. A zsidók áldozathozatala abban is kifejezésre jutott, hogy sokféle, háborúban szükséges anyagot és holmit gyűjtöttek Tokajban és Nagymihályon a bevonult újoncok felszerelésére. [14]

A magyarországi zsidók hűsége a Nemzetgyűlés 1849 július 24-én

Rabbi Jekuthiel termékeny irodalmi tevékenységet fejtett ki. Sajtó alá rendezte és kiadta nagyapja iratait, de ő maga is buzgólkodott: tóramagyarázatait, beszédeit és reszponzumait (halachikus kérdésekre adott válaszok) adta ki több kötetben.

Ahogy a rabbi Újhelyből elköltözött, a hitközség Löw Lipóthoz, akkor pápai rabbi, fordult, ki egyike az első felvilágosult rabbiknak, szerkesztője és kiadója a Szegeden megjelent német nyelvű Ben Chananja folyóiratnak. A hitközség ajánlást kért tőle az iskola főtanítói állásának betöltésére. Az ajánláskérés egymagában is bizonyítja a hitközség vezetőségének hajlamát és annak elnöke, Bermann Izrael, fáradhatatlan volt a cél elérésében. Közeledvén az 1848-as esztendő, a megye nem volt képes kellő eréllyel szorgalmazni a zsidó község tanügyi kérdéseinek megoldását és napirendre tért a dolgok felett. A helybeli zsidók pedig az akkori események forgatagába sodródtak.*

II József óta igyekezett a magyarországi zsidóság megszabadulni az adók legkegyetlenebbjétől, a türelmi adótól. Hosszas tárgyalások után V. Ferdinánd császár megszüntette 1,200.00 frt. váltság ellenében. Közéleti bizottságot állítottak fel, mely meghatározta a minden egyes községre eső részt. Zemplénmegye zsidóira 41.072 frt.-ot vetettek ki, ami más megyékkel egybevetve egyike a legmagasabbaknak. [7]

Az 1847-48-as országgyűlés ellenszenvvel viselkedett a zsidók ügyében. Eltörölte a feudalizmust, de tartózkodó volt a zsidók iránt; a küldöttek általában ellenezték az egyenjogúság megadását. A zempléni származású Kossuth Lajos legalább részleges emancipációt javasolt, azaz minden egyes város maga állapította meg, hogy melyik polgára kapja meg a választójogot. A legtöbb megye, köztük Zemplén is, elvetette a javaslatot. Eme jogfosztottság közepette érkezett el Magyarország szabadságküzdelmének leghíresebb napja — 1848. március 15.

A szabadelvűség vérontás nélküli diadala nem volt képes az országgyűlést véleményváltozásra bírni és a zsidó kérdésben határozat nélkül oszlott fel. Nagy volt a csalódás és minden bizonnyal ez a határozatképtelenség szította fel a zsidóellenes kitöréseket Pozsonyban, Pesten és sok más helyen is.

Az antiszemita érzület első sorban is a Nemzetőrségből zárta ki a zsidókat. A Nemzetőrség eleinte a belső rendre ügyelt és csak az ellenségeskedések kitörésével, még a honvédség felállítása előtt, vállalt magára harci feladatot is. Ahogy súlyosbodott a helyzet, a hatóságok már nem átallották a zsidókat is besorozni és egyes helyeken a polgárok azt a szégyenteljes ajánlatot tették, hogy csak a zsidók menjenek harcolni. Azonban mindez mit sem csökkentett a zsidók hazafias lelkesültségén. Újhelyben 100 zsidó lépett be a Nemzetőrségbe és Kassa felé vonultak ki, köztük Frenkel József és Friedlieber Albert. Ez utóbbi, kinek bár-micvá

Az iskola megnyitásával újtipusú emberek érkeztek Újhelybe. Reiner Mór, a magyar tantárgyakat tanította, arckép festés terén tünt ki. Schönmann Hirsch Németországból jött, német és héber tárgyaknak volt kitűnő tanítója. Előbbi hazájában mint rabbi működött... Sűrűn cikkezett német- és magyarországi folyóiratokban.

A Kaesztenbaum iskola első felügyelője Thoman Mór, a közügyek lelkes előmozdítója, jártas mind a világi mind pedig a hagyományos irodalomban. Még 84 éves korában is gyakran látogatta szeretett intézetét. 1867-ben hunyt el.

Schönmann kezdeményezésére az ifjuság karban imádkozott, együtt az előimádkozóval. Sok szülő elítélte az új szokást és azt "vallásrontó újítás"-nak tekintette. Mindez Teitelbaum rabbi életének utolsó évében történt és nyilván előrehaladott kora miatt nem volt elegendő ereje meggátolni az új szellem behatolását. Fennállásának első éveiben három osztályból állt az iskola és mintegy 40-60 fiú tanult benne írást, olvasást és számolást. A héber tárgyakat arra hivatott és a hagyományban jártas tanítók oktatták, mint Knapfler Mózes. A helyi zsidó közvélemény eleinte tartózkodóan viselkedett és ez abból is kitűnik, hogy a kb. 300 tanköteles korban lévő gyerekből csak hatodrésze iratkozott be és a többiek továbbra is chéderbe (alapfokú héber tantárgyakat tanító iskola), azaz ahogy akkor nevezték — zugiskolába jártak.

Az általános tankötelezettség a 40-es évek elején vált aktuálissá. Előtérbe került a kérdés, állítsanak-e fel külön iskolát, vagy a már meglevőt szélesítsék ki. A fenti kérdés több mint tíz éven át volt napirenden és nem felejtendő el, hogy a tankötelezettség lányokra is vonatkozott.

Teitelbaum rabbi halálával 1841-ben felmerült a nagy Cáddik megüresedett székének betöltése. A választás unokájára Jehuda Jekuthiélra esett, ki akkor Lengyelországban volt rabbi. Az új rabbi kinevező leveléből azt a benyomást szerzi az olvasó, hogy íme eltűnt a nagyapát övező dicsfény. A feltehetőleg többséget kitevő chászid-ellenes tábor megkívánta kötni rabbija kezét és az előre megszabott feltételek mintegy hangos tiltakozás a nagy Cáddik kora és bevezetett szokásai ellen. Kiderült tehát, hogy Teitelbaum Mózes több mint harminc éves újhelyi rabbiskodása és a nagy tisztelet, ami személyét övezte, nem volt elegendő ahhoz, hogy chászid módszere községében mély gyökereket verjen. Egyesek úgy mondták, hogy Magyarország nem való a chászidoknak. Valójában a nagy központok Újhelytől keletre, Munkácson és Szigeten keletkeztek. [5]

Rabbi Jekuthiel nem is igyekezett túlságosan megtartani a szerződést. Külön szefárd rítusú imacsoportja (minján) volt otthonában és ez már belső szakadás jele. A hitközség vezetősége nem támogatta rabbiját és lemondása után egy belsőleg meghasonlott községet hagyott maga után.

meghatároztam magamat hogy Nemzetemnek ezen hibáján tsak valamennyire is segíteni;'s ez által őket az Társaságnak (Társadalomnak hasznosabb Tagjaivá formálni a mennyire tőlem ki telhetik igyekszem..." Úgy vélte, hogy az iskolát a templom udvarán, vagy más alkalmas telken kell felépíteni és azt a hagyaték felügyelője "az Újhelyi 'Sidó Rabbinussal 's ez általa ki rendelt két betsületes 'Sidóval értekezve úgy organizálni, hogy ebben egyenesen Atyámfiainak (rokonaimnak) árvái ingyen neveltessenek 's tanítassanak." Az iskola felügyeletét tehát az újhelyi rabbinak kellett ellátni, de az anyagi elszámolás közös feladata volt a hagyaték nem-zsidó felügyelőjével. Ha nem a rabbi a tanfelügyelő, úgy az "oskola Inspektornak, a ki egyedül tsak 'Sidó lehet fizetése 400 Pft lészen, köteles lesz a Gyermekeket jó rendbe tartani, őket az ő Szertartásokhoz képpest illendő Tudományokba nevelni, 's Tanítóik által neveltetni." Az ő dolguk összeállítani a tanítói kart és megállapítani bérüket. Ha nincs elegendő árva családjában, jogosultak a felügyelők idegen árvákat is istápolni. Végeredményben, Kaesztenbaum a megyei hatóságokra bízta hagyatékának felügyeletét, mint döntő tényező az iskola vezetőségének változásakor. Kiderült tehát, hogy a végrendelkező eredetileg is a hatóságokra támaszkodott és e tény feltétlenül elgondolkoztató, mert az a beolvadási szándékot jelezte a jogfosztottság napjaiban is.

A Kaesztenbaum hagyatékából felállított iskola 106 éven keresztül nevelte Újhely és környéke nemzedékeit.

Kezdettől fogva sok nehézség és akadály merült fel. A megyegyűlés jegyzőkönyve elárulja, hogy "majdnem kizárólag csak Talmudot óhajtanak előadatni 's taníttatni, növendékeiből 'sidó tanítókat vagy éppen Rabbinusokat formáltatni 's az oskolát inkább Académiának, vagyis fellengősebb Talmudistákat tanító helynek, mintsem népiskolainak kívánják alakíttatni."[4] Tíz esztendőt tartott az éles vita a község két tábora közt és mindez Teitelbaum Mózes rabbi működésének utolsó éveiben zajlott le. A hitközség elnöke, Schön Mózes, azon buzgólkodott, hogy Újhelyben zsidó népiskola működjék és ő volt a kijelölt felügyelője is a végrendelet 6. szakasza értelmében. Egyaránt tervezte Schön a héber valamint a világi ismeretek tanítását, hogy "az intézet virágozzék és más nagy városok reáliskoláival (!) versenyezhessen." Teitelbaum rabbi a hitközségre bízta az iskolára való felügyeletet, mellyel a végrendelet elsősorban őt ruházta fel.

Schön Mózes serényen tevékenykedett és 1838 október 16-án megnyílt az iskola a megye és a hitközség színe-java jelenlétében. Mivel az egykori leírások nem tesznek említést a rabbi jelenlétéről, feltehető, hogy távolmaradásával adott kifejezést véleményének. A központi beszédet Matolay Gábor mondotta, ki a megye részéről látta el a főfelügyelő feladatát.

VIII. A beolvadás és a szakadás útján

A zemplénmegyei Pelejtén élt Kaesztenbaum Márton, a nagy emberbarát, korának egyik legérdekesebb alakja. Lengyelországi származású. Eleinte mint szolga kereste kenyerét, aztán bérlő lett. Viszonylag hamar emelkedett magasra. Kétszer házasodott, de a gyermekáldás elmaradt és ezt nagyon fájlalta. Nagy vagyona dacára szerényen élt, egyszerű házban lakott. A szombat és ünnepnapokat szigorúan megtartotta házában, a parancsolatokhoz híven viselkedett. Tudománya, minden bizonnyal, nem terjedt túl az imádságos könyv ismeretén és talán írni sem tudott. Szeretetre méltó volt mindenkihez és jó kapcsolatokat tartott a megye uraival. Nem tartozott Teitelbaum Mózes rabbi chaszidjaihoz. Szorgalmas és pedáns ember volt, takarékos, ki cselekedeteit mindig jól meggondolja és ezért végrendeletét évekkel halála előtt készítette el és a megyei levéltárba helyezte le. [1]

Mikor végórája közeledtét érezte, felhatalmazta nem zsidó ügyvédjét, hogy mutassa be végrendeletét a megyei hatóságoknak; 1829-ben hunyt el. Rabbik vagy hitközségi vezetők nem kisérték el utolsó útjára, csak az örökségre váró rokonok vették körül koporsóját. Egyszerűen, nagy részvét nélkül temették el a szegény-gazdagot, és még sírhelyét illetőleg sincs bizonyosság. Két változat forgott közszájon: az egyik szerint pelejtei birtokán,* a másik szerint a Csörgői út menti mezőn domborodik sírja. [2] Sírkövet csak 1856-ban állítottak, mikor az általa alapított iskola falán is felavatták a minden újhelyi által jól ismert emléktáblát. Ez az emléktábla ott díszelgett az iskola bejáratán a zsidó község tragikus végéig.

Cak kevesen értették meg és értékelték a végrendelet jelentőségét, mindaddig, míg az alispán azt a megyegyűlésen felolvasta és hivatalos másolatot készítettek róla.

A végrendeletben bevezető és 10 paragrafus. Előljáróban az örökhagyó arról tanuskodik, hogy "ép Lélekkel és ésszel" bír. Hálával tartozik a megyének, hol 40 évet élt és az a meggyőződése, "hogy az én Jehovám semmi vallásbéli külső külömbözésekre nem figyelmezvén" arra kötelezi, hogy " háládatosságát megmutassa."

Miután gondoskodni kívánt a megye kórházairól és szegényeiről, a 6. paragrafus iskola alapításáról szól. E véghatározatát a következőkkel indokolta: "A Tolvajoknak és zsiványoknak' s más forma Köz csendességet háborgató rossz Embereknek ennyire el szaporodásukat én egyedül a neveltetés és Tanítás módjainak hijjánoságokból vélvén származni' s hogy a közönséges Tanítás módja ezen Ttes (tekintetes) Nemes Vármegyébe tsak egyedül a 'Sidó Nemzetségnél igen hijjános világosan látván —

kénytelen lett könnyíteni helyzetükön.

A vita az aszuszemek körül folyt leginkább. A zsidó mindig is hajlandó volt magasabb árat fizetni értük, mint az elővásárlási jogokat élvező nemes. Ez az oka a tiltó rendelkezések időnkénti megújításának. A vármegye, tehát, jobbnak látta megengedni a borkereskedést, de eltiltani a szőlővásárlást, a szüretelést és az aszu készítését legfeljebb házi használatra engedélyezte.

A korlátozási kísérletek legtöbbször kudarcba fulladtak és ahogy meginogtak a földbirtokosok feudális jogai, előtérbe jutott a szabadkereskedelem eszméje és a mult század közepén lehullottak a válaszfalak. Megnövekedett a zsidók száma: Újhelyen 1125 lélek, utána Mád következett 800 lélekkel, Tolcsva - 602, Sárospatak - 405. Zemplén vármegye zsidó összlakossága mintegy 15.000 lélek.

A megye hírneves fia, az egykori tanfelügyelő, Kazinczy Ferenc, szoros kapcsolatban volt zsidó borkereskedőkkel. Széphalmi birtokain sűrűn fordultak meg, hogy megtekinthessék a szép szőlőket a falu határában. Véleménye szerint, a zsidók gyakorlott borszakértők és egy alkalommal így adott ennek kifejezést: "Dicsekvés nélkül legyen mondva... egy zsidó neki mondta, hogy ezidén jobb ízű és kövérebb bort még nem kóstolt." Más alkalommal, pedig, dühösen fakadt ki, ha az ügylet nem éppen jól sikerült; dehát ilyen esetek mindig is akadhatnak az üzleti életben.

Az aszuszemek mindig drágábbak voltak a mazsolánál; a szőlőgazdák ebből is készítettek aszut. A kersztúri zsidókról azt mondták: ők csak akkor veszik meg a gazdától a bort, ha az a mazsolát is eladja; a tolcsvaiakról azt rebesgették, hogy a kereskedőkkel tárgyalnak, de a gazdáktól veszik a bort. Valóban ez volt a helyzet? A sok csődbejutott zsidóról szóló megyei feljegyzés nem nagyon tanusíthatja a fenti állításokat. A panaszokból és vádaskodásokból minden esetre az a kép rajzolódik ki, hogy a hegyaljai borkereskedés részben zsidó kézen volt; a patakiak azt mondták — sok mindent felhozhatnának a zsidók ellen, de nem merészelik, mert a város lakói nem fogják tudni eladni boraikat.

Összegezve a vádakat ez nagyjából így hangzik: a zsidók Hegyalján kívül eső helyekről hozták a bort, hamisították, felvásárolták az aszuszemeket és kereskedésük nem tisztességes. Érdekes megjegyezni, hogy a nem-zsidó kereskedők és borkészítők ellen nem voltak vádak, mintha azok a tökéletesség mintaképei lettek volna.

Eléggé bonyolult volt a közvetítő státusza. Egy 1791-ben kiadott rendelet meghatározta:"Sidó Faktor ne lehessen", de a zsidók mégis tevékenykedtek mint közvetítők. Az egymással ellenkező rendelkezések e téren is jellegzetesek. Valahányszor újólag fogalmazott meg a megye a zsidókra nézve hátrányos határozatot, ők a felsőbb fórumokhoz fordultak orvoslásért. A megye, persze, fellebezett és a huza-vona folytatódott. 1830-ban már végső szükségét látták, hogy törvényileg rendezzék a borral kapcsolatos egész kérdés komplexumot. Alapjában véve, a megye továbbra is megkívánta fosztani a zsidókat a borral való minden foglalkozástól. A szőlőbirtokosok megpróbálták létrehozni a Hegyaljai Borkereskedési Társaságot, természetesen, a zsidók kizárásával, de az idő előrehaladását nem állíthatták meg többé. 1835-ben elhatározta a megye faktor-választó bizottság felállítását és abban már két zsidó is helyet foglalt. A közvetítés szabaddá lett és a zsidó szőlőbirtokosról sem esett szó többé.

Öt év multán lehullottak a korlátok. A megyének még sikerült némileg halasztani a törvény végrehajtását, de 1841-ben véget ért a küzdelem, mely 50 éven át folyt a megye és a zsidók között.

A zsidók gazdasági tevékenysége feudális előjogokat sértett és ezért védelmezte a megye a nemeseket, mintegy "a szegény adózó nép" nevében. Ahogy nőt a zsidók szerepe a kereskedelemben, oly mértékben vonatkoztak a törvények és rendelkezések kizárólag rájuk, mivel a más nemzetségbeliek a magyarokkal lettek egyenrangúak.

II József bizonyos jogokat adott a zsidóknak és a vidéki nemesség gyűlölte az idegen uralkodót. Ezzel is magyarázható az állandó huza-vona a Habsburg-uralmat képviselő Helytartótanács és a megye közt. De ugyanakkor a nemeseknek is el kellett ismerni, hogy kereskedelmi válság idején csak a zsidók tudtak segítséget nyujtani és más út híján a megye is

Az akkori okiratok és feljegyzések kihangsúlyozzák a zsidók elkülönülését és idegen nyelvüket, bevallják az üldözés tényét, de ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy a zsidóknak csak kis része tehetős és legtöbbjük földhöz ragadt szegény ember. A legmeglepőbb azonban, hogy a megyei iratok egybekötik a szőlő és bortermelés silány állapotát a zsidók tömeges elköltözésével.

Mindezek ellenére a földesurak továbbra is ragaszkodni igyekeztek ősi jogaikhoz és azokat csak a Helytartótanács volt képes időnkint megváltoztatni másfelfogású érdekeket képviselvén. Még ilyen körülmények között is sikerült a megyének visszatartani az aszu szabadkereskedelmét, ha rövid időre is.

Tállyán történt 1825-ben, hogy a falu földesurai bevádolták a zsidó termelőket, borkereskedőket, közvetítőket és korcsmárosokat. Azt hangoztatták, hogy a zsidók a helybeliek pincéiben silány bort tárolnak és azt mint hegyaljai árulják; ennek következtében a valódi jó bornak nem lett gazdája. Vádaskodásukat a földesurak még statisztikai adatokkal is alátámasztották. A megye el akarta kobozni a zsidók borát; ezt csak nehezen sikerült megakadályozni és "felső helyre folyamodván a határozatot megsemmisítő rendelkezés érkezett."

A földesurak továbbra sem mondtak le szándékukról. Az 1825-ben tartott országgyűlésre küldött követek azt a mandátumot kapták, hogy követeljék a hegyaljai zsidók kiűzetését. A követek azonban nem teljesíthették megbízatásukat, mert a fenti kérdés fel sem merült a tárgyalások folyamán. Nem lévén más lehetőség, a vármegye felülvizsgálni kívánta a zsidók által elkövetett vagy elkövetni vélt szabálytalanságokat és így igyekezett őket kizárni a termelésből és a kereskedelemből. 1826-ban külön bizottságot neveztek ki "a zsidók fortélyos csalárdságai kivizsgálására. A bizottság feljegyzései megteltek vádaskodásokkal, amiket tulajdonképpen sohasem vizsgáltak felül és ha voltak is bizonyára megalapozott panaszok, a rosszindulat feltétlenül kiviláglik. Klein Jakabot és Polyacsek Sámuelt avval vádolták, hogy borral keverték az aszut, Szerencsről Tállyára hozták és mint helybeli bort árulták. Hasonló váddal illették Lefkovics Tóbiást Liszkán. Tolcsván és Sárospatakon avval vádaskodtak, hogy a zsidók összevásárolják az aszuszőlőt a szegényektől, "az eszenciát lehúzzák, s így árulják még mustjában a csak asszuszőllő törköllyel készült bort." Sok volt a vád Tállyán: Dávid Ábrahámról azt mondták, hogy aszuszőlőbort készített; Zimmerman Ludvig 70 frt.-t vett 100 hordó borért. Sok volt a vita a közvetítő díj és kamat magasságát illetően. Hogy a közvéleményt a zsidók ellen hangolják, azt terjesztették — a zsinagógában állapítják meg a bor és pálinka árát. A pataki zsidók viszont úgy tartották, hogy "hasonló egyeségök mindenütt megvagyon, mert é nélkül egy árenda sem lehet meg."

A XVIII. század végétől szinte állandósult a küzdelem a borkereskedelemben a nemesek uralta megye és a zsidók közt; a nemesek előjogaikat féltették és ezért a zsidók jogait kizárólag a korcsmárosságra szűkítették. Nem vehettek aszuszemeket és nem volt nekik szabad esszenciát stb. készíteni, hogy a nemesek biztosíthassák előjogaikat a felvásárlásban. Ez volt az igazi oka a megszorításoknak, mert a zsidók mindig magasabb árat voltak hajlandók fizetni a szőlőgazdának, míg a nemesek annak leszállítását igyekeztek elérni. A zsidók ezért nem egyszer lengyel nemeseket küldtek maguk helyett bevásárolni és ő ellenük nem volt érvénye a rendelkezéseknek.

A XIX. század elején már voltak szőlőbirtokaik a zsidóknak és azokat maguk vagy vincellérük művelték meg. Pincéikben nagy mennyiségű bort tároltak, eszenciát és aszut készítettek. A helybeli zsidók főként közvetítők, míg a kereskedők részben lengyelországiak voltak. A feudális urak által érdekeik védelmére hozott rendelkezések nem voltak képesek megállítani a szabadkereskedelem felé törő irányzatot és 1808-ban már megengedték a zsidóknak az aszuszemek összegyűjtését házi szükségletre. A rendelet ideiglenessége abból is kitűnik, hogy azokat állandóan újból rendelték el. Voltak tehát szőlőik a zsidóknak a tilalom ellenére, azonban szükségesnek látták közzétenni, hogy el fogják kobozni azokat a földeket, melyeket 1800 után szereztek és még bérleményben sem lesznek meghagyhatók a zsidók kezén. Rendelet rendeletet és egyik tilalom a másikat követte, de a szőlőföld eladásának kötelezettsége nem változott, anélkül hogy az végrehajtatott volna.

A szabadkereskedelemért vívott küzdelemben először a mádiak tűntek ki. Ők azt kérték, hogy engedtessék meg a borkereskedelem és a borkészítés mindenki számára, mert így magasabb árat lehet elérni. Mivel pedig ez megsértette volna a földesúri előjogokat és a gazdasági előnyt, a fenti kérelem elutasításra talált. Mindennek pedig az lett a következménye, hogy lengyel kereskedők nem jöttek többé ide bort vásárolni, tehát a megye kénytelen lett megváltoztatni a zsidókra vonatkozó kereskedelmi tilalmakat. Hasonló helyzet lakult ki a zsidók szőlőföldjeit illetően is. A kötelező eladási határidőt állandóan eltolták. 1817 után pl., már csak az esetben kötelezték a szőlőföld eladását, ha bebizonyosodott a borhamisítás. Egyre több és több hegyaljai helység követelte a vásárlók szabad versenyét. A megye a közvélemény nyomására félútig eléjük ment és elhatározta: ha már eladatott a bor, a földesúr nem élvezheti nemesi előjogait a vásárlásban és feltehetőleg a zsidó szőlőbirtokosok és bérlők ügye is lekerült a napirendről. Mindenesetre a nemes urak nem egykönnyen adták be derekukat és így pl. 1821-ben ismét sikerült megtiltaniuk a zsidóknak az aszukereskedést és egyes másfajta borok készítését is.

VII. Szőlő és bor

A zsidók jelentős szerepet töltöttek be a szőlőtermelés és borkészítés terén, úgyis mint szőlősgazdák, közvetítők és kereskedők. II. József megnyitotta előttük a gazdasági élet legtöbb ágát és Zemplénmegyében is hasonlóan történt. Az uralkodó halála után, azonban, bizonytalanná vált a helyzet. Az1791-1819 közti időszakban nem kevesebb, mint 16, sokszor egymással ellentétes rendelkezés szabályozta a zsidók helyzetét a szőlő és bortermelés terén. Lényeges engedményeket, tulajdonképpen csak 1840-ben tettek, bár szó sem volt még egyenjogusításról.

A délzempléni zsidó társadalom korántsem volt egységes felépítettségű. Jóllehet zsidók tartották kezükben a borkereskedelmet egyre fokozottabb mértékben, volt közöttük nem csekély számú házaló és kiskereskedő, mesterember és korcsmáros. A korcsmárosság és borkereskedelem, természetüknél fogva, szorosan egybekapcsolódtak. Kereskedők, közvetítők és szőlőbérlők megfelelő tőkével rendelkeztek, többségük csehországi és sziléziai volt, míg a Lengyelországból és Galíciából jöttek képezték a szegényebb rétegeket; gazdasági tevékenységük a fentemlített többi területet ölelte fel. Ez utóbbiak különböző módon öltözködtek és viselkedtek; nem csak a hatóságok zaklatásának voltak kitéve, de hitsorsosaik is megakdályozni kívánták a megyében való meggyökeresedésüket. Egy 1770-ben felvett tanúvallomási jegyzőkönyv a következő példát mutatja: "Abrahamovics Lengyelországbul való jövevény zsidó légyen, és nekije semmije sints, csak egy kóborló, azért kiis hajtatott Mádrul, mivel sok zenebonát, és ellenkezést szerzett a zsidók között."

A megye eredetileg már 1737-ben szándékozott megtiltani a borkereskedést a görögöknek, az örményeknek és a zsidóknak, kivévén azokat, kik lengyel útlevéllel jöttek bort vásárolni. Eleinte tehát, együtt emlegették a zsidókat más nemzetségűekkel, azonban az idők folyamán ezek lemaradtak a kemény versengésben és jelentőségük a borkereskedelemben nagyon is lecsökkent. II. József idején sok oly törvényt hoztak, melyek előmozdították a szabadkereskedelmet. Szirmay Antal, zempléni történész és szőlőművelési szakértő, annak a véleményének adott kifejezést, hogy az aszuval való szabadkereskedés nem okozott kárt, hanem ellenkezőleg — az mindenki hasznára lett. A király halála után (1791) a megye felújította a régi, még Mária Terézia korából származó rendeleteket. Ezek megtiltották a zsidóknak a borkereskedést Hegyalján és a megye még azt is javasolta, hogy távolítsák el őket onnan legalább 6 mérföldnyire, mert csalárdságaikkal ártanak az ottani bor jó hírnevének. Már megtétettek az összes előkészületek, de a Helytartótanács beavatkozása folytán végrehajtására nem került sor.

családja eltartásának gondjai elkeserítették életét. Egyes rabbik támadni is kezdték az akkori normáktól nagyon is eltérő gondolatai miatt. Újhelybe második könyvének közzététele előtt érkezett. Itt mint Teitelbaum Mózes rabbinikus bírósáágának bírája működött, de ezenkívül még borkereskedéssel is foglalkozott. Feltehető, hogy második könyvét Újhelyben fejezte be. Érdekes megjegyezni, hogy könyvéhez néhány akkori élvonalbeli rabbitekintély írt előszót, a pozsonyi Szofér, a paksi Kriszháber és maga Teitelbaum is. Ez utóbbi valósággal az egekig magasztalta a szerző képességeit. Négy évet vett igénybe a könyv sajtó alá rendezése. Friesenhausennek nem sikerült rabbiálláshoz jutni. Gyulafehérvárt halt meg 1826-ban és ott temették el. Szinte hihetetlen, de tény és való: az újhelyi rabbinikus bíró élesen elítélte irataiban a chászid mozgalmat és a kámea osztogatást. [20] És ezt Teitelbaum Mózes nem olvasta? Vajon a pozsonyi Szofér rabbi és a többiek egy véleményen voltak vele a rabbiképzést illetően?

tanítanák. A zsidóságtól eltávolodottakat szép szóval és a kor szellemének megfelelő változásokkal, nem pedig a kiközösítés megfélemlítésével lehet visszatéríteni. Nem elegendő már a talmudikus felkészültség, a zsidóknak el kell sajátítani az általános műveltséget is. Szofér rabbi több vitairatban erősen kikelt ellene, pedig legtöbb tételét és újítási javaslatát hagyományos alapokra támasztotta Liebermann. A homonnai rabbi elhagyta Magyarországot, előbb Berlinbe, aztán Bécsbe ment, ahol a reform-mozgalom előmozdításán szorgoskodott.[19]

Friesenhausen Dávid szintén az újítók útját akarta egyengetni. Bajorországban született (1750?). 30 éves koráig Talmudot és a további hagyományos irodalmat tanulta nagy elmélyüléssel. Héber stílusa pallérozott és kifinomult; versírásra is adta magát és jártassága a Tanban köztudomású lett. A néhány évtizedes tanulás után elhatározta, hogy profán tudományok művelésére fogja szentelni idejét és tíz esztendőn át mathematikát, optikát és mechanikát tanult. Munkája gyümölcsét két héber nyelvű könyvben tette közzé. Az első Berlinben jelent meg 1796-ban az ottani rabbinikus bíróság hozzájárulásával. Ez tulajdonképpen egy mathematika-tankönyv a hagyományos irodalomban jártas emberek számára, hogy megérthessék azokat a talmudi és halachikus részeket, melyek mathematikával és geometriával kapcsolatosak. A szerző úgy vélte, hogy a tóratudósok járatlansága a profán tudományokban nagyon is nagy hiány és ezért támaszkodván az egyik legnagyobb tudós halachikus döntésére, ezen a téren művelte ki magát. Könyvében 21 talmudi részletet magyarázott meg a mathematika törvényei alapján. Hét fejezetet tartalmaz a könyv a négy alapművelettől a harmadfokú egyenletekig. Ezenkívül gyakorlatok és megoldásuk is találhatók benne, mik mintául szolgálnak a mathematikai alapelvek megértésére és természetesen, a talmudi részletek megvitatására.

Másik könyve, mely Bécsben jelent meg 1820-ban, a kopernikuszi világfelépítést taglalja, ezenkívül még Euklidesz 11. axiomáját, végezetül pedig — szellemi végrendeletét és egynéhány vallásfilozófiai értekezést. Külön hangsúlyozta ki a nevelés fontosságát, a héber nyelv és a grammatika tanítását fiúknak és lányoknak egyaránt, de az európai nyelvek elsajátítása — német, angol, francia — es elsőrendű szükségesség, szerinte. Erről memorandumot nyújtott át a nádornak és abban részletes tanterv és irányelvek. A héber szakmai tárgyakon kívül a profán tudományok tanulása is bennfoglaltatott a tervezetben, mint a geometria, fizika, geográfia, történelem, szónoklattan, filozófia és nyelvek. Hosszú évekig húzódott a memorandum tárgyalása, míg végül 1813-ban elvetették azon a címen, hogy az végrehajthatatlan. A hatóságok képviselői azt fejtették ki, hogy a sok adó oly súlyos terhet ró a zsidókra, ami lehetetlenné teszi a további anyagi megterhelést. A sikertelenség és

rövidebb művet hagyott maga után, melyek bibliamagyarázatot, responsumokat, megjegyzéseket az imádságokról és prédikációkat tartalmaznak.

82 éves korában adta vissza rabbi Mose nemes lelkét Teremtőjének; szeme nem homályosult el és szellemi frissesége soha sem hagyta el. Halála szent szombat napján következett be, 1841 július 16-án (Tammuz hó 28.) Ezrek vettek részt temetésén. Három héttel később a Szentegylet elhatározta a máig is fennálló építmény emelését, hol a három sír található. A végrehajtást két szentegyleti emberre bízták, Zinner Jákob(?) és Svájger Márkusz. Egy év után meghatározták a látogatási rendet, a 18 krajcáros belépti díjat és halálának első fordulóján minden készen volt. egy 1859-ből származó újsághír szerint 600-700 zarándok érkezett a sírhoz, még Galiciából és Oroszországból is. Mikor Löw Jeremiás lett az újhelyi rabbi, csökkent a látogatók száma. A nyugatmagyarországi nevelésü Löw rabbi képtelen volt megbékülni avval a gondolattal, hogy ember sírja zarándokhellyé váljék. Mindezek ellenére a zarándokok száma idővel egyre növekedett és a század végén Újhely már hozzászokott a Jahrzeithez. A város képe ilyenkor teljesen megváltozott; a század végétől kezdődően a vonatok tömegével ontották a sírhoz igyekvő zarándokokat. A 20-as években még a csehszlovák határt is megnyitották és határátlépő nélkül lehetett a nagy Cáddik sírjához jönni. (Személyes emléken alapuló közlés.) Már kora reggel kinyílt a temető. A bejárathoz vezető kis közben könyves-sátrak álltak. A bejáratnál jegyet kellett váltani, amit az építmény őreinek adtak át. Írnok ült az ajtónál, ki a kéréseket jegyezte fel mindazoknak, ki a szent nyelven írni nem tudnak. Voltak olyanok is, kik készen hozták el kérelmüket, míg mások a falakra rótták mondanivalójukat** és az ottmaradt, míg idővel elfakult az írás. [17]

* * *

Rabbi Mose idejében két más típusú ember is élt és alkotott Zemplénvármegyében. Az egyik Liebermann Eliezer homonnai rabbi, ki a nagy pozsonyi Szofér rabbinak lett az ellenfele; a másik — Friesenhausen Dávid, újhelyi rabbinikus bíró (dájján) ki magasfokú intelligenciával és széleskörű tudással rendelkezett.

Liebermann tevékeny részesévé vált az akkor zajlott éles vitának, ami a felvilágosodás és a vallásreform körül folyt, Chorin Áron aradi és Kunitz Mózes budai rabbi közbejöttével. Egyik híres vitairatában külső változásokat követelt a zsinagógai istentiszteletben; szerinte — a zsidó ifjuság már nem érti az imádságok tartalmát és a rabbik szónoklatait. A talmudikus szőrszálhasogatás helyett kívánatosabb lenne, ha a rabbik hit- és erkölcstant, hazaszeretetet és az uralkodóhoz való hűséget

magától követelt és igyekezett védelmezni Izráel népét. Merészségében az egek Urával is szembeszállt. Egy alkalommal Hosana Rabba (a sors megpecsételése) napján imigyen prédikált és határozott, mint községének rabbinikus bírája; a vitákban, általában, a többségé a döntés joga egynek a véleményével szemben; aztán pedig így folytatta — 'az Örökkévaló Egy, mi viszont a többség vagyunk, ezért a többség nevében minden jót határozunk Izráel népe javára. Hát nem nagyszerű keveréke ez a talmudjogi rendszerbe ágyazott chászid népiességnek?

A chászid érzelgősség a tóratudás nagyságával párosult személyében. Szerénysége példamutató volt és készségesen állott minden zsidó rendelkezésére. Sokat tartózkodott egyedül, egyszerű, könyvekkel teli szobájában. Napirendje hajnalban kezdődött és éjfélig tartott meg nem szűnő tevékenységgel. Hosszú órákat töltött a reggeli és esti imádságban. Egész lénye a megtestesült odaadás lett, mely a Teremtőhöz való közeledés legmagasabb rendű értéke. A chászid felfogás szerint, a Tóra és az imádság betűi isteni létet tartalmaznak. Az odaadás tágranyitja a kaput, hogy a hívő érintkezésbe juthasson az imádság e tartalmával. Ezért minden imádkozás után is betöltötte a hívő életét és egyik jellemző sajátosságává lett.

Igyekezett nem viselkedni a chászid rabbik szokása szerint. Minden parancsolatot a legszigorúbban teljesített. Rendszerető, pedáns ember volt, ki gondosan rendezte irományait asztalfiókjában és súlyt helyezett külső megjelenésére is.

Kortársai azt mondták, hogy Jeremiás próféta lelke lakozik benne, mert egész életében Jeruzsálem pusztulását gyászolta. Hitt a Messiás eljövetelében még az ő napjaiban és ezért még lakását sem volt hajlandó elcserélni, mondván; ha valaki egy ezer dénáros telket egy dénárért kínálna megvételre, visszautasítaná azt válaszolva — közel a megváltás és őseink földjén fogunk egybegyűlni, minek veszítsen egy dénárt! Ágya mellett ott volt mindég készen a botja és ünneplő ruhája éjszakánként, hogy felkelve késedelem nélkül fogadhassa a Messiást.

A chászid érzelmesség és odaadás nem tompították a halacha iránti kötelességet. A chászodik eleinte ellene voltak az aprólékos talmudi vitáknak és előnybe részesítették a morális tanokat és a Sulchán Áruchot (döntvénytár). A talmudtanulásról azt vallották, hogy az fennhéjázóvá teheti a chászidot, de ugyanakkor elismerték annak magasabbrendűségét. Az újhelyi rabbi azonban, tökéletes szintézisbe hozta a hagyományos (talmudi) intellektualizmust a chászid érzelmességgel és ez az irány nyilvánul meg irodalmi munkásságában is. 25 évvel halála után kezdték közreadni írásait. Kora ifjúságától fordultak hozzá kérdésekkel és 17 éves korában már jesívát vezetett. Azt mondták, hogy betéve tudott 800 lapot a Talmudból és mégis szerény maradt. Újhely rabbija 13 hosszabb-

helyességéről. Evvel együtt hangsúlyozta, hogy az Isten dicsőségére adja és csakis az ő kezében van a segítség. Sokan helytelenítették a kámeaosztogatást. A városi hatóságok is rosszallották, mert zsidó katonáknak is adott, kik ennek segítségével remélték kihúzni magukat a szolgálat alól. Végül a hitközség is felszólította, hogy hagyja abba és ne viselkedjék úgy, mint egy chászid rebe; azonban mindezek ellenére a zsidók továbbra is jöttek hozzá.

Elterjedt a történet Újhelyben, zsidók és nem zsidók közt, hogy Kossuth Lajos, az 1848-as magyar szabadságharc vezére, neki köszönhette felgyógyulását. 9 éves korában súlyos betegségbe esett, orvosai nem tudtak segíteni és a kétségbeesett anya, férje akarata ellenére, a Cáddikhoz fordult segítségért. Ő megkérdezte a gyerek nevét és egy megfelelő zsoltárverssel, melyben nevéhez hasonlatos szó található, áldotta meg. A beteg felépült és feltételezhető, hogy emlékezetében maradt az a jelenet amint a szakállas rabbi kezét áldólag fejére helyezi.

Újhelybe jövet, itt is megszerkesztette községe tagjaitól elvárt kötelmeket, főként a szombattartást és a rituális háztartást illetőleg. Ellene volt minden szabados viselkedésnek, mely akkortájt dívott az ifjúság körében. Rabbiságának tizedik esztendejében már jól egybeforrt chászid közösség alakult ki. Sokan látogattak el hozzá külországból is, köztük rabbi Alexander Komarnoból. Egyik látogatása alkalmával hirtelen elhunyt és itt temették el. Mikor pedig eljött az újhelyi rabbi ideje is, rabbi Alexander sírja mellett találta meg végső nyughelyét. Így tehát három sír található egymás mellett az újhelyi régi temetőben, rabbi Mose és feleségéé és rabbi Alexanderé.

Jó szónok volt rabbi Mose és sűrűn prédikált híveinek. Minden beszédére gondosan felkészült és egy-egy prédikáció néha órákig tartott. Hívei nem unták hallgatni. Sohasem feledkezett meg a Szent Templom pusztulásáról és népe szétszóratásáról. Egész lényegében érezte a kétezer éves szerencsétlenség súlyát, könnyes lett a szeme és vele sírt az egész község. Nem szűnt meg tanítani és előnyben részesítette a szimbolikus magyarázatot. Íme egyik példája: "hármas jelentősége van annak, hogy az engesztelő napon halotti ruhát öltenek a zsidók. Ez volt a főpap öltözéke, mikor áldozatot mutatott be Izrael népéért a szent napon, de mivel nincs többé Szentély, legyen mindenki a saját maga főpapja; a halotti ruha megtérésre késztet és végezetül — imaköpenyben és halotti ruhában jelenik majd meg mindenki az égi ítélőszék előtt, de ekkor már késő a megtérés, míg előzőleg a bűnök meggyónásával elnyerhető a megbocsátás. Rabbi Mose gyakorta példálózott és ez volt erkölcstanító módszere.

Nagy becsben tartották és tisztelet övezte alakját, a chászid-ellenesek, a liberálisok és a reformra hajlók közt egyaránt. Nem fedte népét, csak

(báth hamidras) és tanulással töltötte napjait. Felesége és lánya vezették a korcsmát. A fiatal vő nem maradt apósa házában, hanem visszatért tanulmányaihoz (jesiva) 16 éves koráig. Mint fiatal férj most már felesége házában élt és az após elhalálozása után őrá hárult a család eltartásának gondja.

1785-ben elfogadta Sineva község meghívását. Igen odaadó volt híveihez, sokat prédikált szombat és ünnepnapokon, tanította őket a Tanra, tisztességre és becsületre a munkában és a kereskedésben egyaránt. Mint felelősségteljes rabbi, megszerkesztette a községétől elvárható kötelmeket. Rendszerető ember lévén, gondosan osztotta be napját és külön időt szentelt elmélkedésre, hogy miként is vezesse községét és főleg az ifjúság oktatását. Mindezt kiskönyvében gondosan feljegyezte, amit megtaláltak később és közzétettek. Feljegyzései közt szerepelnek a soros prédikációk foglalatja és mind azok a dolgok, mikre külön figyelmet kell szentelnie. Hasonló módon rendezte el tanulmányait is. Jövedelme nagyon csekély volt abban a szerény községben, de rövidesen hírnévre tett szert és sokan fordultak hozzá kérdésekkel.

Tulajdonképpen chaszid-ellenes volt, de mégis valami vonzotta a mozgalomhoz. Nem tudott beletörődni abba, hogy a chászidok — szerinte — sok kifejezett tilalmat hágnak át és nem értett egyet az egész éven át tartó örömmegnyilvánulásaikkal sem; hiszen úgy volna rendjén, hogy a zsidó ember egész életében sirassa a Szentély pusztulását. Legnagyobb hatással a lublini Cáddik volt rá, hívévé szegődött, és annak ellenére, hogy chászid lett, nem változtatta meg életmódját és szokásait.

Nagyra értékelte az álmokat és isteni sugallatot vélt bennük; vizsgálta és megfejteni igyekezett, hogy erkölcsi, viselkedési és halachikus problémáira megoldást találjon. Egyik legszebb álma jelképes, nagyon is ember jelentőségű és talán nem is volt az álom, hanem csupán irodalmi keret gondolatmegvilágításra: úgy volt, hogy álmában az Édenkertbe vezették, hol a Talmud bölcsei tartózkodtak. Szép és nagy házhoz ért és ott az imaállvány mellett áll egy öreg és tanul. Ekkor így szól rabbi Mosehez vezetője: ez az öreg a Talmud bölcseinek egyike.

Elcsodálkozott és kérdezte — így néz ki a bölcsek Édenkertje? — hisz ez olyan, mint a mi világunk! Így szólt erre a kísérő angyal: úgy hiszed, hogy a bölcs az Édenkertben van? Az Édenkert ama bölcs szívében honol. Nincs szebb példázat ennél, hogy miként lehet misztikus eszközökkel egyszerű emberi gondolatot megvilágítani.

Újhelybe érkezése után talmudiskolát állított fel és chászidok kezdtek gyűlni köréje tanácsot és segítséget várván. Nem akart csodatevőnek látszani és ezért a hozzáfordulókat előbb Lublinba és Rimanovba küldte. Mikor e két Cáddik meghalt, nem utasíthatta el többé a segítségkérőket. Kámeákat osztogatott, előbb kissé habozva, míg meg nem győződött útja

tozó zsidó fellelhető, akár jártas a Tanban, akár tudatlan. A hívek nem laktak egy és ugyanazon a környéken, hanem szétszórtan sokszor nagyon messze egymástól, ezért a chászid kötelességének tartotta meglátogatni időnként lelki vezetőjét, megtelni tanával és kikérni tanácsát. A chászidok demokratizálták a zsidó életet, de a Cáddik mindenkor és mindenek felett állt. Egyesek nagy "udvart" vezettek és fensőséggel viselkedtek, mások viszont szerények voltak és együtt viselték a szegénységet nyájukkal. A Cáddik magasabbrendűsége halálával sem szűnt meg; sírja felé építményt emeltek és halála fordulóján összegyűltek hívei és nemzedékek múltán azok leszármazottjai, mint ahogy Újhelyben is szokásos volt Teitelbaum Mózes "Jahrzeit"-ján.

A chászidok nem kívánták szétbomlasztani a hitközséget, a zsidó élet közösségi megnyilvánulását a szétszóratásban, sem pedig aláásni vezetőségének tekintélyét, hanem beleilleszkedni abba, megszerezni a rabbiszéket és abba a Cáddikot vagy egyik hívét ültetni.

Az egyik leghíresebb Cáddik a berdicsevi rabbi Lévi Jicchák volt. Jártasságát a Tanban még legádázabb ellenzői is elismerték. Ő volt talán a legpopulárisabb Cáddik. Sokat utazott és 1783-ban Mádra is eljutott. Éppen Purim napja volt és elmondván az áldást Eszter könyvének felolvasása előtt, hirtelen oly mérvű lelkesedés ragadta el a rabbit, hogy az asztalra ugrott és táncra perdült. No, ilyet sem láttak addig Magyarországon. Feltehetőleg nagy hatással volt Wahl Mózes mádi rabbira és kis chászid központ keletkezett ott már a múlt század elején. [2]

Mádon a rimanovai rabbi Menáchem Mendelnek is voltak hívei. [3] A község egyik előkelő gazdag tagja, Landau Chájim, kis imaházat állított fel és az imarendben a szefárd ritust vezette be. Fennmaradt a rimanovai Cáddikkal folytatott levélváltása. A rabbi tanácsokkal szolgált híveinek és külön hívta fel a figyelmet, hogy őrizkedjenek az új idők romboló hatásától. Vajon voltak-e Mádon már akkor olyan zsidók, kiket asszimiláció vádjával lehetett illetni? [4]

Két Cádikkal, kik rabbikként is működtek, kezdődött a chászidizmus Magyarországon. Az egyik a zempléni Szerencsen született, rabbi Taub Jicchák, ki aztán Kállóban (Szabolcs-megye) foglalt el rabbiszéket és ott működött haláláig (1822). Különösen szép melódiáival tűnt ki és minden magyarországi zsidó ismeri a "Szól a kakas már" dalát; a másik pedig — Teitelbaum Mózes rabbi, kit Galíciából hívtak meg az újhelyi község élére. Ő tekinthető a magyarországi chászidizmus megalapítójának.

Rabbi Mose Przemyslben született (1759), ősei neves tóramagyarázók és halachikus tekintélyek voltak. Apja kereskedéssel foglalkozott, rabbiállást vonakodott elfogadni. Az ifjó lángésznek számított. 13 éves korában jegyezték el egy borkereskedő lányával. Az após sűrűn járt Magyarországra bevásárlás végett és visszatérve útjáról a tanházba vonult

VI. Chászidok Zemplénben — Teitelbaum Mózes rabbi

A chászidizmus a népből fakadt mozgalom; Keleteurópában keletkezett a XVII. század közepén az ottani politikai válságok és a sabbateus álmessiási mozgalom bukásának talaján. Megingott a hagyományos vezetőség és kidomborodott a társadalmi osztályok közti feszültség. Kabbalisztikus chászid körök keletkeztek, melyek szefárd ritus szerint imádkoztak, mint Cefáton, a kíres kabbalista városban; szigorúan megtartották a parancsolatokat, de ugyanakkor nyilvánvaló örömmel - dallal, tánccal, és a szeszes italt sem megvetve lelkesedésükben, viselkedtek.

Egyik ilyen csoport rabbi Jiszráél ben Eliezer hatására szervezkedett meg a XVIII. század 30-as éveiben, akit különleges tulajdonságainál fogva Báál Sém Tov-nak aposztrofáltak. Rabbi Jiszráél népies tóramagyarázataiban tanította a feltétlen odaadást. A Kárpátokban született és chászid hagyomány szerint vándorlásaiban Szerencsre is elérkezett, hol éppen vásár volt. Megjelenése nagy figyelmet keltett és ott mondotta el egyik tanulságos példabeszédét. "A szorgalmasak előbb elintézik ügyes-bajos dolgaikat, vesznek-eladnak és csak aztán mennek szórakozni... a könnyelműek viszont, előbb szórakoznak.... és mikor ezután akarják elvégezni ügyes-bajos dolgaikat, már beesteledett; így van ez népünkkel is... a gondos ember mindent idejében rendez el, de a lusta... egyszer csak azt veszi észre, hogy elkésett, elmúlt a nap, beesteledett, sötét lett, itt a vég — a halál."[1]

A chászid mozgalom főként a Galíciához közel fekvő országrészeken terjedt el és hatástalan maradt a cseh-morva és németországi zsidók közt. A magyarországi chászidizmus Teitelbaum Mózes rabbi újhelyi székfoglalásával (1808) kezdődött. A chászid ellenesség sohasem volt erős ebben az országban, mert nem létezett ütközőpont a chászidok és ellenzőik közt; ezek a keleti-, azok pedig a nyugati országrészeken éltek. A magyarországi chászid mozgalom a galíciainak volt egyik elágazása.

A chászid életforma Báál Sém utódainak idején kristályosodott ki. Ez nem jelentette a zsidóságtól való elkülönülést; a chászidok továbbra is hűen teljesítették a parancsolatokat és művelték a tóratanulást, szilárdan álltak a hagyomány és a kodifikáció (Sulchan Aruch) alapján, de istentiszteletükhöz a határtalan odaadás lelki tényezője járult keverve kabbalista és misztikus elemekkel. A Cáddik (Igaz), a vezető, egyéniségében és életvitelében testesíti meg a chászid eszmét. Valamennyi chászid mozgalom hajlandó volt minden zsidót befogadni, ki elismeri a Cáddik felsőbbséget és magára vállalja a szokásos viselkedést, ahogy az az egyes mozgalmakban elfogadott volt. A chászidok közt minden társadalmi osztályhoz tar-

sora Izsépen, nem messze Újhelytől, a Ronyva-patak közelében, kezdődött. 1831 jan. 31-én azt állította egy lány, hogy látott egy zsidót, amint éppen a kútba szór valamit. A parasztok erőszakkal összeterelték a zsidókat s kegyetlenkedtek velük. Terebesen is összeszedték őket, együtt az ottan betegen fekvő katonákkal és csak a hirtelenében odavezényelt katonaságnak sikerült kimenekíteni meggyötört bajtársaikat és a zsidókat. Majdnem valamennyi környező faluban kötelekkel kötözték meg a zsidókat, tépdesték szakálukat s már máglyára akarták tenni valamenynyiüket, mikor a jegyző fia közbelépett, a lázongó parasztok lemondtak kegyetlen szándékukról és a foglyaikat Terebesre vitték át. Különösen a bodrásújlakiak tüntek ki kegyetlenségükkel. A földesurak családtagjai sem forogtak kisebb veszedelemben s többször csak fegyverrel tudtak utat vágni maguknak menekülésre. A nagymihályi járásban nyilatkozat aláírására kényszerítették az orvost, hogy az urak meg akarták mérgezni a parasztokat. Le is tartóztattak nyolc birtokos nemest és a járás összes zsidóit. A varannói járásban meggyilkolták a lázadók a földesurat, kirabolták a pap és a zsidók házait. Sok megyehivatlanokot és földesurat öltek meg házuk népével együtt, a zsidókat megkínozták, de nincs tudomásunk gyilkosságról közülük. Végezetül katonai beavatkozás törte le a főként tótok-lakta vidéken kitört lázadást; ezeket az egységeket a szomszédos Galíciából vezényelték át. [18]

A zempléni zsidó bevándorlás továbbra is állandó jelenség maradt. Az irattári feljegyzésekből kiderül, hogy a zsidók segítettek egymáson. Nem egyszer a földesúr vagy más nemes adott menedéket az újonnan jötteknek, feltehetőleg saját érdekükből. Lipschitz Náthán, mádi rabbi, úgy segített, hogy tanítványként fogadott be új bevándorlókat. Vajon ez azt jelenti, hogy talmud-iskola (jesiva) működött a faluban 1833-ban? Ha igen, úgy ez törvényesíthette az újonnanjöttek itt-tartózkodását.

Egynémely apróság megvilágíthatja az akkori zempléni zsidók mindennapi életét. Az újesztendőt megelőző időben már kora hajnalban könyörgő istentiszteletre siettek a zsidók a "félelmetes napok" közeledtével. Úgy látszik, hogy központilag szervezett ébresztés a templomszolga közbejöttével, ki végigkopogtatta a hívek ablakait imádkozásra hívva őket, bizonyos zajjal járt. A város rabbijának, Rosenbaum Mózesnek (?), külön kérést kellett benyújtania, hogy ne tiltsák be a hajnali ájtatoskodást, amit a városvezetőség elfogadott. 1832-ben megengedték, hogy zsidó zsülésznő a keresztény vajúdó asszonyoknak is segítséget nyújtson. [19]

Az újhelyi hitközség legrégibb jegyzőkönyve 1831-ben kelt. A jegyző Grünfeld Hersl és 1834 óta magyarul vezették. Az első kisérlet belső szakadásra 1842-ben volt, de ezt a szolgabíró megakadályozta, azonban három évtized múltán ez mégis bekövetkezett.

javakat, vagy azokat zálogba is lehetett helyezni náluk, azonban a Helytartótanács szigorú utasítása semmisnek nyilvánította az efféle szerződéseket, kivévén a királyi ingatlanokat. A megye nem hajtotta végre teljességben az utasításokat, csak bizonyos tekintetben, saját belátása szerint. [15]

Sok összetűzés volt a megyevezetőség és a központi kormányzat közt; ez utóbbi érdekelt volt az adóprés megszorításában, míg a megye nemes urai ellenezték ezt. A megyei nemesség attól tartott, hogy a közemberek nem lesznek képesek megfizetni a járandóságukat és e miatt támogatta a zsidókat is a hátralékos türelmi adó eltörléséért, vagy annak csökkentéséért benyújtott kérelmükben; azonban a megyegyűlés aggodalma a zsidók elszaporodása miatt nem szünt meg.

1827-ben megújult az éhinség, különösen az északi járásokban és az ínséges esztendők visszatérő jelenséggé váltak. A közrend megzavarása és az elterjedt tettlegességek miatt statáriumot hirdettek ki a megyében; az ínséget még fokozta a marhacsordákban kitört dögvész és mindez súlyosan érintette az amúgyis meggyötört lakosságot.

1831-ben az a hír jött, hogy Galiciában kolerajárvány van. Lezárták az utakat és csak kettőt hagytak nyitva azok számára, akik igazolni tudták hogy a járvány által nem fertőzött vidékről jöttek. A zsidóknak, kik árujukkal a hátukon érkeztek érvényes útlevéllel, nem engedték meg a határátlépést. Vajon a zsidók, kiket vallási törvényeik rituális fürdő vételére kötelezik meghatározott időnként, inkább voltak fertőzöttek, mint azok, kik a keresztvíz óta sem mosakodtak? És mégis állandó volt a vádaskodás, hogy a zsidók koszosak és szennyesek.

A megye mindent elkövetett a járvány megfékezésére. Biztonsági erők álltak készen, karanténokat állítottak fel, 2 orvost küldtek ki. 1831-ben hármas szerencsétlenség sújtotta a megyét: éhínség, kolerajárvány és parasztlázadás. A Bodrogközt áradás öntötte el és néhány faluval a kapcsolat csak csónakon volt lehetséges. A nagy bajok láttán kijelentette a szolgabíró, hogy már a földesurakhoz is fordult segítségért a szerencsétlen jobbágyok érdekében. A járványnak sikerült Zemplénbe törni a gondos ellenintézkedések dacára és az egész Újhelyig jutott. A várost vesztegzár alá helyezték. Összesen 40,000 ember betegedett meg a megyében és annak mintegy a fele áldozatul esett a járványnak.

Ezek az események szolgáltak alapul a parasztlázadás kitörésének. A parasztok úgy mondták, hogy az urak, a zsidók és a papok mérgezik meg a népet. Olyan hírek is elterjedtek, hogy az urak mindent előre tudtak, a zsidók és az orvosok 5-10 frt.-ot kaptak minden megmérgezett emberért. Fokozódott a gyűlölet s gyarapodtak a tettlegességek. A parasztok megtagadták az engedelmességet a szolgabírónak s meg is támadták. Legtöbb rendellenesség a megye északi részén történt. A vérvádak hosszú

fogadóból is ezen Uraság őket kikergeté." [13]

Szokás volt, hogy a zsidók is részt vettek a király koronázásakor vagy a megye urainak hivatali beiktatásánál. 1820-ban Malonyai Jánost nevezték ki főispánnak. Tiszteletére kivilágított transzparenset tettek a megyeházára és a hidakra, amerre az új főispán útja vezetett. A zsidók is részt kívántak venni az ünneplésből, diadalkaput állítottak fel és „a nagy kormányzó tiszteletére Kazinczytól kértek triumphális verset. "Kazinczy a következő szöveget küldte:

„A' Sidóság Triumphális (győzelmi) kapuja fölibe.
Igy tiszteltetik meg a' kit a' király meg akar
tiszteltetni.
(Eszter VI. rész 9. vers)"

A fenti alkalmi vers eredeti fogalmazványát a piaristák sátoraljaújhelyi gimnáziumának irattárában őrizték.

Sok nehézséggel küzdött Magyarország a napoleoni háborúk után és Zemplénvármegyében ehhez még további belső bajok is járultak. 1817-ben súlyos éhínség tört ki, eltiltották tehát a gabonapálinka főzését. A megye panaszt nyújtott be a Helytartótanácshoz az ott elszállásolt katonaság ellátásának nehézségei miatt és a zsidókat kötelezték erre a teherviselésre, bár ők mentesítettek voltak ettől az amúgyis sok adó folytán, amiket a megye többi polgárai nem viseltek. A zsidók természetben rótták le az újabb kötelezettséget: kenyeret, árpát és takarmányt, az adófizetés mértéke szerint. Miután eltiltatott a szeszes italok főzése, zenés lakodalmat sem engedtek meg a parasztoknak (nem úgy az uraknak) és a szolgabíró dolga lett az árdrágítók megbüntetése, akár zsidók, akár pedig keresztények. A pálinkafőzés eltiltása súlyosan érintette a zsidók jövedelmét és ezért azt kérték, hogy legalább zabból és burgonyából főzhessenek. A Helytartótanács elutasította a kérelmeket és a rendelkezések továbbra is érvényben maradtak.

Az ínség növekedésével lajstromba vették az éhezőket, az ott állomásozó katonaság egy részét a szomszédos megyékbe helyezték át. Miután ottan kevésbé volt súlyos a helyzet, a zsidók vásárolhattak burgonyát pálikafőzésre, hogy megélhetésüket biztosíthassák; mindezt persze titokban, a hatóságok megkerülésével. 1815-ben ismét ki akarták utasítani a galíciai származású zsidókat, de a szolgabírók nem igyekeztek túlságosan végrehajtani a Helytartótanács utasításait és még két év múltán ismét leírt nekik a végrehajtás tárgyában. A megye egyik válasza, például, azt hozta fel, hogy a kiutasítás a téli fagyra való tekintettel tavaszra halasztódott. Lehetséges, hogy egynéhány újabb bevándorló valóban kénytelen volt visszatérni előbbi helyére, de tömeges kiutasításra többé nem került sor.

Más megyékkel ellentétben, Zemplénben bérelhettek a zsidók nemesi

úgyszintén Rosenberg József — 89 éves zsidó, ki mindig tisztességes ember volt és kifogástalanul viselkedett.

Goldberger Izidor, ki a legtöbb adatot gyűjtötte egybe Zemlénvármegye zsidóinak életéből, számukat 1812-ben mintegy 15,000-re becsülte. [10]

Ugyanabban az évben a mádiak megvádolták a zsidókat "a népnek elnyomattatásával", de a megvádoltak sem voltak restek és ellenpanasszal éltek. A megyei vizsgálóbizottság a zsidóság kiutasítását javasolta a meglevő összeírás alapján, ezenkívül az uzsorások megbüntetését, szaporodásuk meggátlását, csak a korcsmárosságot engedvén meg számukra. És hogy a pártatlanságon ne essék csorba, azt is ajánlott a bizottság — állítsák törvény elé azokat a nem zsidókat is, kik tisztességtelenül viselkednek. Természetesen, a fenti javaslatok sohasem kerültek megvalósításra.

A Mádra helyezett iskolát a zsidók bezárták, feltehetőleg, hogy az ne szolgálhasson alapul a felvilágosodás és az asszimiláció terjesztésére, azonban a megyegyűlés egy év múltán ismét megnyitotta. Vajon sikerült-e működésben tartani továbbra is, azt nem tudjuk. Lehetséges azonban, hogy a megyevezetőségnek szándékában volt változtatni a zsidók életmódján és azt a környezethez alkalmazni; ezért, a többi közt, az adósságlevélnek csak úgy adtak érvényt, ha az az anyanyelven (magyar?) állíttatott ki, avagy pedig katonaállítást követeltek a zsidóktól kvóta szerint, hisz a napoleoni háborúk még nem fejeződtek be.

Érdekességként említhető, hogy a szerencsi hitközség a hatóságok segítségével kívánta tagjait templomlátogatásra kötelezni. Egy és ugyanazon időben, mikor egyesek a zsidó belső élet megerősítését remélték a külvilágtól, tette közzé a vármegye, hogy Josephus Flavius "Zsidó Háború"-ja megjelent magyar fordításban. Vajon zsidóknak szólt a közlemény? Nincs értesülésünk arról, hogy miként viszonyultak eme irodalmi eseményhez, amikor ők csak a népies formában írott Josippont ismerhették héber és esetleg zsargon nyelven. Egy akkortájt hozott megyei intézkedés halachikus szokást akart megváltoztatni, eltiltván a halottak 48 óránál előbbi eltemetését. [11] Az újhelyi hitközségi élet előrehaladását jelentette az 1817-ben megnyílt zsidó kórház a Ronyva-patak közelében a Virág utca mellett. [12]

A szerencsi katholikus pap 1820-ban rövid leírást publikált városáról 25 éves szolgálatának jubileumára. Irásában megjegyezte, hogy mikor odajött, csak 2-3 zsidót talált, de most már zsinagógájuk is van "a'hol zsinatolnak, ezek noha maguk között németül (zsargon) handrikálnak, de a Várasbéliekkel magyarul beszéllenek. Ezeknek a nagyméltóságú Gróf Aspermant részénn házaik is vagynak; de a' Méltóságos Almási Familia részénn házat magának eggy zsidó sem vehet, egyedül a' tsapházaiban tsaplároskodhatnak, és zsidólkodhatnak. A Szerentsi nagy Vendég-

összeírásokból kapunk. Az összeíráshoz csatolt melléklet megismétli a bevándorlási és letelepedési tilalmat az 1790 után Zemplénmegyébe érkezetteket illetőleg. Továbbá azt jegyzi meg a melléklet, hogy nem volt Hegyalján 1812-ben egyetlen kereskedő sem, kinek 3000 frt.-nál magasabb a bevétele és ezért nem kevés zsidó további megélhetési forrás után is kénytelen volt nézni, mint rituális vágás, tanítóság vagy éppenséggel könyvkötészet. Legyen ez a hegyaljai zsidók dícséretére, ha könyvkötőre volt szükségük. Ez utóbbi összeírás megvizsgálni hivatott a zsidók számát "a szegény népre háramló tehernek el hárítása végett", mintha a zsidók lettek volna a közvetlen oka a jobbágyok sanyarú helyzetének. Ami pedig a zsidók szaporodását illeti, a melléklet azt írja, hogy "gyermekeiket igen fiatal, 's valósággal gyermeki korukban házasítják és így addig mig egy keresztény azon vigasztalásra jöhett, hogy unokáját érheti, ők azoknak is unokáival gyönyörködnek..." Eme túlzások után még további okokat is felsorol a zsidók szaporodásának megmagyarázására és pedig: a zsidó özvegyek és lányaik sohasem mennek külországba férjhezmenetel végett, hanem az onnan valókat fogadják be itten; ezenkívül galiciai zsidó gyermekeket vesznek magukhoz, mint sajátjuk vagy rokonuk. Az üzletileg vagy egyéb látogatásra érkezők árva gyerekeket hoznak, sokszor határmenti parasztok közreműködésével és ezek aztán itt nevelkednek fel. Végezetül még koldusok is érkeznek, egy-két hónapra, sokszor többre is, meg pálinkafőzők, zsidó-tanítók és metszők. A zempléni zsidók minden úton-módon segítenek pl. "Sub Arendatio" (albérleti árenda), pedig a befogadók maguk is "mind eggy átallyában szegény, 's nagyobb részétt utolsó ínséggel küszködő, mindennapi keresményét minden nap emészteni kéntelen." Ama régebbi rendelkezések, hogy a házasulandók iskolai bizonyítványt kötelesek felmutatni, nem volt többé érvénye.

II. József 1787-ben tette közzé rendeletét, mely német családnevek felvételére kötelezte a zsidókat. A királyi utasítás ellenére igen sok zsidó Zemplénmegyében patronym vagy matronym (apa- vagy anyanév utáni) nevet a szláv vics- vits végződéssel, ami a szülőtől való leszármazást jelzi. A valódi német nevek igen kevesek, evvel szemben nem kevés a magyar név. Ezek jórészt foglalkozást, közszájon forgó becenevet, testi fogyatékosságot vagy egyebet jeleztek és így lettek családnevekké. Egyes idegen neveket magyarra formálta, azaz a magyar szóhasználathoz idomította a megyei hivatalnok. De az egyik zemplénagárdi zsidó német neve, ahogy az az 1811. összeírásban szerepel visszarettent — Elias Hitler. A feljegyzések szerint, a hegyaljai zsidók általában kereskedők, bérlők, mesteremberek, pálinkafőzők stb. voltak.

A szolgabíró úgy vélelmezte, hogy az 1790 után bevándoroltak közül nem utasítandó ki Schwartz Aser — 20 éve lakik itt és veterán katona,

teivel az újhelyi rabbiszékbe.

A főszolgabírói jelentés szerint, tökéletesen elégedettek voltak rabbijukkal, "míg nem az véllek született nyughatattlanságnak lelke, ezen tsendességet megunván, Annak (a rabbinak) kimozdítása iránt.... a Ttes Ns vármegyéhez folyamodtak." Első sorban avval vádolták, hogy csak nem régen vándorolt ide Galíciából és van helybeli zsidó is, ki méltó a rabbiállásra; ha a megye annyiban hagyja a dolgot, más zsidók is tömegével fognak Zemplénbe jönni, végezetül pedig — a rabbi egyetlen nyelvet sem tud. Előttünk tehát egy belső viszály, mely a hatóságokhoz is eljutott.

A nem-zsidók ezúttal türelmesebbeknek bizonyultak. A megye további három évre helyén hagyta a rabbit, a szerződés lejártáig. Legádázabb ellensége Grünfeld Márkusz volt, kinek — valószínűleg — nem volt más mit mondania, ha avval vádaskodott, hogy a rabbi galíciai eredetű és egyetlen nyelvet sem tud. Pinchász rabbi zsargon nyelven beszélt, ahogy az megszokott volt az akkori időben. De még valami: vajjon volt-e az ország ama részén máshonnan származó rabbi? A Grünfeld által benyújtott panasz (1806) egyelőre nem talált visszhangra a megyében.

Ettől kezdve a tanító nem hagyta abba a panasztevést, akár saját személyében, akár pedig több hitközségi tag nevében. A közönség megoszlott véleményében és nem is kevesen keltek a rabbi védelmére. A szolgabíró véleménye szerint, a hitközség nem viselkedett rendesen és úgy határozott, hogy a rabbi további hat hónapig maradjon a helyén, de közben gondoskodni kellett a hitközségnek egy másik lelkipásztor meghívásáról. A rabbit támogató tábor egyre növekedett, bár oly hírek is voltak, hogy az részegeskedő és még sem gondoskodtak helyét mással betölteni. Így telt el két esztendő.

A főszolgabíró nem váratott tovább magára és 1808-ban véglegesen állásába iktatta Pinchász Lurja rabbit. Grünfeld megdöbbent a nem várt fejleménytől és tüstént vádat emelt a megyénél részegeskedés és hivatali alkalmatlanság címén, követelve a rabbi azonnali eltávolítását. Tanukat szedett össze a környező falvakból, kik részegen látták a rabbit, de voltak ellenkező tanuvallomások is. A rabbi ellenfelei sem késedelmeskedtek és a védőtanukat vallomásuk megmásítására igyekeztek rávenni. Végül — a főszolgabíró egyedül maradt a rabbi pártján és ez nem volt éppen a leghízelgőbb a számára. A főszolgabíró a hitközségen belüli áskálódásnak tulajdonította a vádakat. De ne tovább — a megye nem kívánt ebben az ügyben összeütközésbe jutni a zsidókkal, hiszen semmi érdeke sem volt és beadta derekát.

Pinchász rabbi 1808-ban elhagyta Újhelyt és további sorsa ismeretlen. Utódja Teitelbaum Mózes rabbi volt, ki szintén Galíciából jött Újhelybe.

A zemplénmegyei zsidókról teljes képet az 1811 és 1812-ben megejtett

tozásaikat. Zemplén zsidóit is érintette a kérdés: 1811-ben útadót kellett fizetniök, a többi közt, a postaszolgálat fenntartására is. Az okirat megjegyzi, hogy "ezen Megye a szegény adózó nép (a zsidók is) felsegéllése tekintetéből... e folyó esztendő október utolsó napjáig a Házi pénztárba befolyó adót nem ötszörözte" a devalváció mértéke szerint. Ime ilyen arculata is volt a megye urainak. [7]

Feltehető, hogy a II. József idején alakult iskola továbbra is működött. Erre abból lehet következtetni, hogy Grünfeld Márkuszt (Mezei Mór dédapja) a héber nyelvű iratok hivatalos fordítójának nevezték ki. A nép Mordche professzornak titulálta. Az újhelyiek azt követelték, hogy fizetése a környékbeli zsidók terhére is legyen, azaz a környező falvak zsidó gyerekei is Újhelybe jártak iskolába. II. József rendelkezéseinek értelmében a megye elkérte ama könyvek jegyzékét, melyeket az iskolában és a templomban használnak. Egy másik okirat a német felvilágosulás iránti titkolt hajlamot árulhatja el. A bécsi Schmid kiadóvállalat német fordítással ellátott ünnepi imakönyvet (machzor) tett közzé. A frankfurti rabbik eltiltották és kiközösítéssel fenyegették meg a könyv vásárlóit. A bécsi kormány helyénvalónak látta semmisnek nyilvánítani a rabbik véleményét és eltiltotta a kiközösítési levél terjesztését. Ennek a kormányintézkedésnek Újhelyben talált példánya arra utal, hogy a zempléni zsidók heterogén összetételében a felvilágosulás első csíráit is meg lehetett találni,[8] különben minek küldték el ide is a rendelkezés szövegét, ha arra amúgy sem lett volna szükség.

Egy másik iratcsomó az újhelyi levéltárban a zsidók ama kérését tartalmazza, hogy mozdítsák el állásából a hitközség rabbiját és másikat hozhassanak helyébe. Goldberger Izidor megvizsgálta a vonatkozó levéltári anyagot és érdekes fejleményeket talált abban. Cvi Hirs Meisels rabbi távozása után a homonnai Pinchász Lurját installálták az újhelyi hitközség rabbiszékébe. (Emlékezetes, hogy Pinchász rabbi neve szerepel az újhelyi kiutasítottak listáján. Valószínű, hogy tévedés esett a két rabbi nevét illetően.) Később az a hír járta, hogy Pinchász rabbi annak előtte olyan ítéletet hozott Homonnán egy válólevél ügyében, melyet más rabbik semmisnek nyilvánítottak és ezért otthagyván állását Terebesre ment át. [9] Pinchász rabbi galíciai származású volt; neves elődökre tekintett vissza. Neve — Lurja vagy Loresz különböző variációkban — de a közösség általában mint Lőrinc említette. Ez utóbbi variációja a névnek sűrűn említtetik a zemplénmegyei családnevek közt az 1811-12-ben megejtett összeírásokban.

A homonnai válólevél-esettel ellentétben, egy másik okirat három rabbi bírósági határozatát tartalmazza Pinchász rabbi megbízhatóságáról. Ugyancsak jó véleménnyel nyilatkozott róla a homonnai uradalom főintézője. Igy került Pinchász Lurja megegyezést kötve a hitközség küldöt-

Napoleon megosztani és egyben gyengíteni kívánván a császári seregeket, felkelést szított Galíciában ügynökei útján. A felkelő sereg élhada még Gyöngyösig sem jutott és máris az útirány megváltoztatására adtak parancsot, Lengyelország felé. Amint az szokásos, a zsidók szenvedték meg a hirtelen beállott fordulatot a határ mindkét oldalán. Lengyel újoncok felgyújtották Viraván, a galíciai határ közelében, egy zsidó korcsmáját — háza és minden vagyona odaveszett. A megye azonnal beavatkozott, de nem tudni, hogy kapott-e a károsult kártérítést, vagy sem.

De mindez csupán előjáték volt. A szomszéd megyékben az a hír járta, hogy a zsidók szították a zavargásokat; ezért a megyei hatóságok bezárták a határt a zsidók előtt mindkét irányból, ami súlyos gazdasági kárt okozott nekik. Rövid idő múltán bizottságot neveztek ki a helyzet felülvizsgálására és ez arra a következtetésre jutott, hogy megkönnyíthető a határzárlat, ha annak mindkét oldalán külön láttamozást — vidi — pecsételnek az útlevélbe. Minden Galíciába utazó zsidónak Újhelybe kellett jönnie útlevelének láttamoztatására. Megszigorították a felügyeletet az országutakon, a megyében 24 fegyveres őrállomást állítottak fel. A galíciai zsidók nem menekülhettek ide, bármily életveszélyes helyzet is keletkezett a lázongások kísérőjelenségeként.

Mi sem volt egyszerűbb, mint hitelt adni bármely kósza hírnek, megvádolni a zsidókat és különböző rendelkezéseket foganatosítani ellenük, de ha szükség volt rájuk — felhasználni jó szolgálataikat a megye érdekében. Ezúttal a zsidó lókereskedőket vették igénybe a felkelő sereg ellátására. Az eredeti jegyzőkönyv a következő képen hangzik: "Mivel pedig az még kivántató lovaknak öszve szerzése a legnagyobb figyelmetességet érdemelne, egyéb eránt pedig tapasztalni lehetne, hogy ebben az helybéli Zsidóság nem kevés Segítségül lehetne az Megyének, meghatároztatott mely szerint (itt felsoroltattak a hivatalos személyek nevei) egyben ülvén egy olyan felosztást tegyenek az Megyebéli Zsidókra, melly szerint azok minden Járás különösen bizonyos számu Lovakat teendő ki Fizetés mellett az felálítandó Svadronynak adni tartozzanak." A feljegyzésből kiderül, hogy a megye rendes árat fizetett a lovakért s annyira elégedett volt, hogy a vásznat Burik Dávidtól vették; Schönwald Mihály "nyeregjártó" új nyergekkel látta el a felkelő vitézeket és 60 nyerget pedig "megreperált", valamint Kremmer András "Újhelyben lakozó" kovács együtt ment a hadba a nemesekkel. Valamennyien zsidók voltk. [6]

A francia háborúk meggyorsították a Habsburg birodalom inflációs folyamatát. Különböző módszerekkel próbálták a pénzgazdaságot helyrehozni. Egy ilyen kísérlet 1811-ben volt: a kormány ötödére devalválta a papírpénzt és váltócédulákat bocsátott ki, amire persze az a kérdés merült fel, miként fizessék az emberek a köz- és magántar-

élésre elegendő módjuk nem lenne, vagy pedig ezen Megyébe az 1790-ik Esztendőtül ólta minden szabadság, 's engedelem nélkül bé jöttek vólna, ki igazítassanak, 's honnyáikba utasítassanak,..." és „a Zsidóság számának meg kissebítése iránt...." elhatározták a hatóságok általános összeírást végezni a megyében, hogy megtalálhassák a törvénytelenül itt időző zsidókat.

A homonnai kerületben is végrehajtották az összeírást és azt az ottani zsidó elemi iskola tanítója, Wasserman Ábrahám végezte el; a hitközség előljárói héber aláírásukkal hitelesítették az okmányt. 109 zsidó iratott össze. A megyei hatóságok megelégedtek ezúttal az összeírással és annak nem voltak további következményei, ámbár nem is egy volt köztük külföldi születésű. Néhány bevándorolt már évtizedek óta élt ott, mint pl. Lébl Izraáelovits — 50 éve, Moyses Abrahamovits — 40 éve stb.

Újhely zsidóinak kiűzése, kétségtelenül, szélsőséges eseménynek számít. A vármegye urai megelégedtek általában a felügyelettel és a fennálló rendelkezések újbóli igazolásával, mint a házalás megtiltása stb.

A zsidók a királyi kincstárnak, a megyének, a földesúrnak stb. fizették a különböző adókat, azonban alkalom adtán megtalálták a megye urai a módját, hogy újabb és újabb nehézségeket támasszanak. Igy történt, hogy a terebesi zsidók viselték a város terheit a helyőrség ellátására, pedig ők mentesek voltak az efajta teherviseléstől, a Mária Terézia rendelte türelmi adó kötelezettsége folytán. Ez a súlyos adó volt hivatva felváltani az állam többi adóit.

A megyegyűlés egymásután tiltotta el a zsidókat a kereskedelmi foglalkozásoktól; 1808-ban elvették tőlük a puskaporral és salétrommal való kereskedés jogát, de a türelmi adót továbbra is kellett fizetniök a tokaji sóhivatalnak. Adósságuk 10,674 frt-ot tett ki; hatalmas összeg, figyelembe véve a többi kötelezettséget.

A szabadelvű megyevezetőség szigoruan vette a behajtást, jóllehet a türelmi adó törvénytelennek számított előtte. Ezt az adót nem a magyar törvényhozás vetette ki a zsidókra, hanem a bécsi kormány. A megyének megvolt a maga fontossági sorrendje: előbb, ami a földesúrnak jár, aztán — ami a megyét illeti és mire a türelmi adó került sorra, elfogyott a zsidó pénze és ez ott állott kifosztva mindenéből. Ez a súlyos adó 100 éven át sanyargatta a magyarországi zsidókat. [5]

Annak ellenére, hogy előzték az újhelyi zisdók egy részét, erős nyomást gyakoroltak rájuk a türelmi adó behajtására, de szükség esetén mégis csak hozzájuk fordultak a megye urai. Az előzést követő évben az országba törtek a napoleoni seregek. Ferenc császár és király felkelésre szólította a nemeseket a haza védelmére. Az volt az utolsó nemesi felkelés (1809). Zsidók természetesen nem vehettek benne részt, de Zemplénvármegyében — annak szenvedő és egyben cselekvő részesei lettek.

zsef korától kezdve megerősödött a Galiciából jövő bevándorlás. Nagy volt a felzúdulás és még sem tettek ellene semmit, bár a hatóságoknak módjában lett volna meggátolni e folyamatot mind országos viszonylatban, mind pedig Zemplénvármegyén belül, mely Galíciával határos. A benemavatkozás avval magyarázható, hogy a határzárlat Magyarország különállását jelentette volna a Habsburg-birodalom többi országaitól és ezt a bécsi kormány nem volt hajlandó megtenni. Így történt tehát, hogy évtizedeken át írtak és szónokoltak Magyarország galíciai zsidók által való elárasztásáról, de semmit sem tettek e jelenség ellen, kivéve egy esetet — 1807-ben.

Egy évvel előbb a Helytartótanács meghagyta a vármegyének a zsidók „szerfelett való szaporodásukból... a szegény népre háramló tehernek elhárítását." A főszolgabíró valamilyen okból túl szorgalmasnak bizonyult a végrehajtásban. Összeszedett az újhelyi járásban 83 családot (mintegy 360 lélek) és a határon túlra tette. Nem tudható, miként történt, hogy a Helytartótanács ezúttal megváltoztatta álláspontját és a birodalmi érdekekkel ellentétben viselkedett. A kiutasítottak közül 67 családfő külországban született, azonban itt éltek legalább 10 esztendeje; a többiek pedig az ország más vidékeiről kerültek ide. 32 családfő újhelyi lakos volt és köztük rabbi Cvi Hirs Meisels. Úgy tűnik, hogy a rabbinak sikerült megkerülni a kiutasítási végzést; Mattersdorfba ment a Chatam Szofér megüresedett székének betöltésére, kit Pozsonyba hívtak meg. A kiűzöttek közt található a homonnai rabbi is, Pinchász Lurja, de legtöbbjük mesterember és korcsmáros; voltak még zenészek, tóramásoló, metsző és templomszolga. Az újhelyi zsidó közösség kemény csapást szenvedhetett, ha íly mértékben vesztette el alkalmazottait. Magát a történetet Dr. Goldberger Izidor rabbi tette közzé az „Adalékok Zemplénvármegye történetéhez" c. folyóiratban.[3] Cikkének végén ezt írta a szerző: „Mi utódok azonban hálát adunk Istennek, hogy a magyar lovagias, alkotmányos érzülete többé ilyen kegyetlenségeket meg nem enged. A szenvedő elődök, azon szent gyülekezetek egyike, mely lelkét adta Isten nevének megszentelésére, ők és nevük maradjanak örök emlékként szívünk táblájára letörölhetetlenül bevésve; áldozzunk kegyelettel most már nyugalomra került és sokat hányatott lelkünknek."

Vajon gondolhatta-e Goldberger Izidor, az újhelyi statusquo később pedig a tatai hitközség rabbija, hogy 32 évvel fenti cikkének közzététele után nem csak pár száz zsidó, hanem a magyarországi zsidóság túlnyomó többsége űzettetik majd el a pusztulásba és ő maga is közössége élén osztozik hívei végzetes sorsában.

Nem tudható, miért éppen az újhelyi járás zsidóinak jutott ez a sors osztályrészül, hiszen az 1806-ban közzétett helytartótanácsi rendelkezés az egész megyére vonatkozott mondván, "hogy azon zsidók akiknek az el

V. Mindennapi élet a XIX. század elején

Magyarország elmaradottnak számított a múlt század elején. A bécsi kormány gazdaság-politikája gyarmati szinten tartotta az országot alávetve az osztrák érdekeknek.

A primitív életkörülmények közt a kereskedelem is kezdetleges volt, azonban a francia háborúk következtében némi változás állott be. A császári hadseregek ellátásának közvetítő kereskedelmét a nemesek nem vállalták magukra, a jobbágyok alkalmatlanok voltak erre, a városi polgárság túl gyér volt, így történt, hogy a zsidók töltötték be ezt a szerepet.

II. József rendelkezései és az adott lehetőség folytán jelentősen növekedett a zsidók száma. A legtöbb bevándorolt galíciai eredetű és számuk rövidesen túlhaladta a cseh- és németországi származásúakét. Az új bevándorlók főként a mezőgazdasági és a falusi életkörülményekkel kapcsolatos gazdasági térre alapozták megélhetésüket. Zsidó árulta a földesúr borát, adott hitelt korcsmájában a jobbágynak és termését is ő vette meg; a korcsmáros árendát fizetett bérleményéért. A francia háborúk idején egyesek sokra vitték, mert közbejöttük nélkül nem volt lehetséges biztosítani a hadseregellátást. A zsidók vállalták a rizikót, eligazodtak a piac áraiban és a hegyaljaiak, leginkább, mint borkereskedők tűntek ki.

A XIX. század első felében az ország- és a megyegyűlés voltak a Habsburg központosító törekvések ellenzői, ezért a császári hatalom nélkülük kormányozta az országot. A vármegyék, köztük Zemplén is, az ellenállás fészkei lettek, de ugyanakkor a szabadelvű forrongás is erősödött, mely a fennálló társadalmi rendet akarta megváltoztatni.

Egyes felvilágosult magyar körök azt vallották, hogy a társadalmi és gazdasági elmaradottság egy tőről fakad. Ebben a nagy kavarodásban ott állottak a zsidók, kezükben II. József rendelkezéseivel; előrehaladásukat illetően a vélemények megoszlottak és a megyei nemesség jóakaratától függött.

A szabadelvű felfogás nem egyszer került túlsúlyba Zemplénben és evven más megyéket is megelőzött. Írásbeli tanúságok szerint, vásárolhattak a zsidók ingatlant Újhelyben és a városi könyvben feljegyeztetett, hogy 1800 március 5.-én rabbi David és felesége Márkusz Mária szőlőt vettek Kisköves-hegyen; ennek helyrajzi leírása szerint: határos Svájger zsidó szőlőjével. [1] Az ország többi részén még nem volt jogukban a zsidóknak ingatlant vásárolni.

Ezzel ellentétben, kegyetlenül is tudott viselkedni a vármegye. II Jó-

országos arány 1.7 százalék. Az arányeltolódás az országon belüli vándorlás következménye; az 1720-ban megejtett népszámlálás alkalmával 0.5 százalék volt a zsidók aránya a megyében. [8]

Érdekességként hadd elevenítsük fel a zsidók viszonyulását az 1782-ben elrendelt névváltoztatással kapcsolatban. II. Józsefet a magyar történelem kalapos királyként említi, mert elvi okokból nem koronáztatta meg magát, hogy reformterveit semmiféle hagyományos királyi kötelmek ne gátolhassák. Tehát míly családnevet vettek fel a zsidók? Nem volt szó kifejezetten magyarító irányzatról, azonban valamelyes szándék mégis feltűnik. Erdőbényen egy zsidó család Bényeinek nevezte magát, egy másik a Horváth nevet vette fel — azelőtt Herskó névre hallgatott. Egyesek szláv hangzású nevet részesítettek előnyben, mint Potosnyik, mikor azelőtt Májernak hívták a családot. [9] 1785-ben megszüntette a király a külön zsidó vámot, de ugyanazt a fizetséget más néven továbbra is beszedték. A szabadköltözködés és letelepedés joga megnövelte a városok zsidó lakosságát. Sok foglalkozási ág nyílt meg előttük és új zsidó polgári osztály volt kialakulóban Magyarország valamennyi városában, így Újhelyen is.

véleménnyel volt az iskola tanulóinak előmeneteléről. Ugyanabban az évben Bodrogkereszturon is alakult egy kétosztályos zsidó iskola 25 tanulóval. A helyi tanfelügyelő Landau Ezékiel rabbi, kiről a hírneves prágai rabbi Landau Ezékiel is megemlékezik írásaiban; a tanító Löwe Fülöp. Az iskola két évig működött, 1788-ban Mádra helyezték át és annak további működéséről nincs tudomásunk. Egy másik zempléni községben, Szinnán, 1787-ben nyílt iskola. Tanítójának Benjámin Mózest alkalmazták, aki a németországi Potsdamból jött Zemplénmegyébe. Hogy tanítói állásának megfelelhessen, rövid nyári kurzuson vett részt Kassán. Kazinczy azt tartotta szeme előtt, hogy „a tudomány kincseire az egész emberiségnek van joga." Négy esztendeig működött tanfelügyelői tisztségében; az iskolák száma az egész országban nagyban megnövekedett és munkássága tagadhatatlanul jelentős volt a zempléni zsidóságra. [5]

A király nagy igyekezettel törekedett arra, hogy mindennemű külső megkülönböztetést a zsidó és környezete közt megszüntessen, de anélkül, hogy polgárjogot adott volna. A törvény és a jogszokás értelmében már a középkor óta nem hordtak a zsidók Magyarországon sárga foltot vagy hegyes süveget. Sőt mi több, a király megengedte, hogy a zsidók előkelőbbje kardot is viselhessen, de ugyanakkor kötelezte őket szakáluk leborotválására és egyéb vallási eredetű külső jel eltávolítására. A jellegzetes zsidó öltözet, a kaftán, eredetében vörös színű volt; idővel azonban az bármely színű is lehetett és csupán a hossza állapíttatott meg, azaz a bokáig. A király azt kívánta, hogy a zsidók úgy öltözködjenek mint környezetük, vágják le szakálukat és hajtincseiket és dobják el a szemlélőszálakat (cicesz). E rendelkezések valóságos pánikot idéztek elő és a zsidók beadványban kérték az uralkodót megmásításukra. A beadvány oly meggyőzően ecsetelte kétségbeesésüket, hogy 1783 április havában eltörölte rendelkezéseit. [6]

A türelmi rendelet főként a sárospataki protestáns közösség körében keltett nagyobb visszhangot és pedig azért, mert az inkább vonatkozott a protestánsok helyzetére. Az 1781-ben megtartott pataki zsinaton három zsidó tért ki és lett reformátussá. A kitérés akkoriban ritka jelenség volt Magyarországon és főként annak keleti részén, ahol hithű és hagyományaiban mélyen gyökerezett zsidók éltek.

Amint az felvilágosult uralkodóhoz illik, II. József is rendezett népszámlálást birodalmában. A vallást jelző rovatban nincs többé különbségtétel katholikus és protestáns között, hanem csupán a keresztény címszó szerepel, azonban a zsidókat külön jelezte a számláló ív. A feljegyzések szerint a megye 37,603 portáján 203,491 lakos élt; 1925 zsidó portán 6370 lakos. Az általános arányszám 5.41 lélek a keresztény családokban, míg a zsidókéban — 5.06. A zsidók aránya a megyében a keresztény lakossághoz viszonyítva: 3.03 százalék, míg az

IV. II József kora

Az újkor küszöbén II. József trónraléptével lényeges változás állt be a zsidók életében. A király Európa felvilágosult abszolutisztikus uralkodóinak legnevesebbje volt, ki humanista és racionalista elveihez híven kívánta kormányozni országát. Rendszere tíz éves uralma idején sok új dolgot vezetett be és a többi közt — a vallási türelmet is, ami a sokvallású Magyarországon erősen éreztette hatását. Miként új helyzetet teremtett a protestánsok státuszában, ugyanúgy akart a zsidók helyzetét is megjavítani; ez volt a legelnyomottabb vallási közösség. Szélesíteni kívánta megélhetési lehetőségeiket; megszüntette a legtöbb korlátozást és tilalmi rendeletet, de ugyanakkor tankötelezettséget kényszerített rájuk. Meg akarta változtatni "furcsa gondolataikat", hogy kereszténységre téritvén őket "hasznos polgárokká" váljanak.[1] Megnyitotta előttük a városok kapuit, kivévén a bányavárosokat és ez a határozat lényegesen változtatta meg a magyarországi zsidóság eddigi elterjedéttségét; több későbbi nagy zsidó közösség alakult abban az időben.

A türelmi rendeletet 1783-ban tette közzé II. József. Drága árat fizettek érte a zsidók: a rendelet eltiltotta a népi nyelv, a zsargon használatát hivatalos okmányokon és a héber nyelv csak kultikus célokra engedtetett meg. És hogy az ifjúság megtanulja az elfogadott nyelveket, azaz a latin-, a német- és a magyar nyelvet, iskolák felállítását rendelte el; vagy pedig a már létező iskolákba kívánta kényszeríteni az ifjuságot. Az egyetemek kapui is megnyíltak a zsidók előtt. A beolvadás előmozdítására megszűnt minden fajta megkülönböztető jel, de a zsidóknak le kellett mondani a szakálnövesztésről és egyéb külső jellegzetességről; a hatóságoknak pedig gondoskodniok kellett a zsidók testi és vagyoni biztonságáról.

A magyarországi zsidóság túlnyomó többsége csupán újabb megszorítást látott a türelmi rendeletben, hiszen az egyenjogusítást nem adott. A nyugatmagyarországi zsidók megelégedéssel vették tudomásul az iskolakötelezettséget, azonban a keleti országrészeken a lelkesedés nem volt olyan általános. Mintegy 30 zsidó iskolát állítottak fel az országban és a többi között Zemplénmegyében is.[2] Újhely a kassai kerület tanfelügyelőségéhez tartozott, melynek élén a vármegye nagy fia, Kazinczy Ferenc állott. Az újhelyi zsidó iskola 1785-ben nyílt meg, a türelmi rendelet meghozatalának évében. Fennállásának második évében háromosztályú volt, két esztendő múltán 40 gyerek tanult benne. Helyi tanfelügyelőnek Weil Sámuel rabbit nevezték ki, aki azelőtt Bonyhádon működött mint rabbinikus bíró. A pozsonyi Chatam Szofér is megemlíti egyik írásában.[3] Mónisch Ábrahám volt a tanító. Kazinczy Ferenc jó

megye életében. 1748-ban lett megyeszékhely és 1754-ben felépült a vármegyeháza. A zsidó közösség együtt nőtt a várossal. Az első kórház 1783-ban nyílt meg és feltehetőleg a Szentegylet kezdeményezéséből. Ma már nem tudjuk, hogy hol gyűltek össze a zsidók a mindennapi imádságaik elvégzésére. Az első zsinagóga 1790-ben épült fel. Az épület a későbbi status quo zsinagóga udvarán állott és falai az egykori városháza hátsó feléhez támaszkodtak. (A mai városháza a volt vármegyeháza épületébe költözött át.) A terület Sennyei birtok volt és az épület maga azelőtt magtárként szolgált. Az első zsinagóga melékét emléktábla örökítette meg az utólag épült falában. Ez az imaház 1887-ig szolgálta a híveket. [31]

egyáltalán valaha is végéhez jutott. Azt mindenesetre megtudtuk, hogy több tucatnyi árendés tevékenykedett akkortájt Mádon és Tolcsván. Bodrogkeresztúron 1767-ben építettek templomot, Mádon — 1771-ben. A zsidók ernyedetlenül küzdöttek érdekeik védelmében, kihasználták a nemes urakkal való kapcsolataikat és a XVIII. század harmadik negyedében már megfigyelhető a hitközségi szervezkedés. [24]

Az 1770-71 években ismét összeírták a zsidókat, de nem a megye valamennyi járásában. A részleges képből mégis kiderül bizonyos irányzat: a hegyaljai falvakban már kialakult egy helyi közösség, a zsidók legtöbbje hosszú évek óta lakott ott, vagy pedig ott is született. A magas adókivetés esetleg arra enged következtetni, hogy gazdasági helyzetük megjavult. Az 1771-ben megejtett összeírás említi az első zempléni rabbit, Wohl Littman Mózest. [25] A rabbi a saját házában lakott Mádon, ez nem mindennapi dolog, egész Hegyalján csak 11 zsidó élt saját tulajdonában lévő házban. [26] Úgy látszik, hogy ingatlan vagyon szerzése tekintetében a megye liberálisan viselkedett és ebben sok más megyét előzött meg az országban. Egy, az uraság hozzájárulásával hozott városi határozat 1763-ban arról szól, hogy bizonyos polgár felépítheti házát azon a telken, mely helyrajzilag úgy határoztatott meg — "északra a Markovics zsidó házától." [27] Ez a ház tehát már régen ott állott és tulajdonosa sem volt ismeretlen.

Mindez nem hirtelen fordulat következménye. 1774-ben Regécz-Patak uradalmi intézője telket jelölt ki a "zsidó oskola" számára. Nem feltételezhető, hogy e tanintézetben német- vagy magyar nyelvet és számolást oktattak; ezt csak II. József idején rendelték el általánosan, a zsidókat is beleértve. Valószínűleg chéder vagy kisebb rangú jesiváról (talmudiskola) volt szó és ez is már a hitközségi élet megalapozódására utalhat. Ugyanakkor Újhely városa is kijelölt telket, hogy a "szegény zsidó tanító" felépíthesse ott házát. A legrégibb sírkő dátuma a régi zsidó temetőben 1760-ból való, de felirata már olvashatatlan. [28]

Hitközség megalakulása letelepedési feltételeket, a hatóságok megfelelő viszonyulását és gazdasági megalapozottságot kívánt. Érdekes, hogy előbb értesülünk a megye első Szentegylete (Chevra Kadisa) megalakulásáról Mádon 1765-ben (az Egylet feljegyzési könyve 1793-t jelzi alapítási évnek), mintsem a hitközség felállításáról. [29] Újhelyben 1772-ben alakult meg a Szentegylet Naftali b. Simson rabbi kezdeményezésére. Mindaddig míg Újhelyben létezett Szentegylet, a tisztségviselők megújítása nem Adar hó 7-én tartatott meg (Mózes halálának napja), mint országszerte, hanem Sziván hó 14-én, r. Naftali halálának napján. A templomokban emlékmécset gyújtottak és valamelyik egyleti tag Kaddis imát mondott lelki üdvéért.

A XVIII. század közepétől fogva Újhely központi szerepet tölt be a

foglalkozva 1769-ben bizonyos következtetésekre jutott, melyeket minden különös ellenszenv híjával és teljes tárgyilakossággal imígyen fogalmazott meg egy latin nyelvű okiratban: "... a megyében időző zsidók ide-oda vándorolnak, ennélfogva az összeírásban megkívánt adatokat illetően semmi bizonyosat sem állíthatunk róluk... főfoglalkozásuk a korcsmárolás és pálinkafőzés, ezért összeirandók az adók igazságos elosztásuk végett.

Nehéz verejtékkel keresték meg a megye zsidói napi betevő falatjukat. A kevés kivétel feltűnő volt, mint a 26 holdas szőlőbirtokos Bodrogkeresztúron. [23] Így tehát 17 hegyaljai zsidó egyezséget kötött 1764-ben, hogy minden itce (kb. fél liter) pálinka ára 8 poltura legyen, azaz 12 krajcár, sem több, sem pedig kevesebb. Mivel abban az időben a hatóságok szoktak volt megállapítani az árakat, a szövetkezett zsidók annak rendje és módja szerint bemutatták az egyezséget az alispánnak, ez pedig jóváhagyta, aláírta és lepecsételtette. Feltételezhető, hogy az egyezség héber nyelven is megiratott. A megegyezés értelmében, mind aki áthágja az egyezséget, hat aranyat köteles fizetni a megye pénztárába és ugyanannyit a bodrogkeresztúri hitközségnek a kiadások és büntetéspénz fejében. A legtöbb aláíró bodrogkeresztúri volt és csak egynéhányan Szegiből és más hegyaljai községből. Három évre szólt az egyezség, valószínűleg az általában ellenőrizhetetlen verseny megakadályozására. Történt, ami történt és az egyik Szegibe való zsidó megszegte az egyezséget. Kitudódván a dolgo 12 arany befizetésére akarták kényszeríteni. Mikor ez vonakodott eleget tenni, kitiltották a templomból, nem adtak el neki kóser élelmet és ki is közösítették. A szerződésszegő panasszal fordult úrnőjéhez, Kassay bárónőhöz és ez pedig közbenjárt javára a szolgabírónál, aki írásbeli utasítást adott, hogy ne zaklassák többé ezt az embert. A társuk által megbántott zsidók viszont az Aspermont családdal álltak kapcsolatban, ezért az urasági intéző levelet küldött a szolgabíróhoz, hogy ez tárgyalást kezdjen az alispánnal és "ne gondolja azt, hogy a szerződés megszeghető". Hosszú ideig tartott a huza-vona. A megvádolt zsidó hajlandóságot mutatott megfizetni a bírságot a megyei pénztárnak, de semmiképpen sem a hitközségnek. Mikor azt a gondolatot vetették fel, hogy valamennyi bodrogkeresztúri szerződő fél együttesen fizesse ki a bírságot, azok azt válaszolták, hogy ők nem szegték meg a szerződést. 12 év múlott el közben; néhányan a szerződő felek közül már nem voltak életben, de az ügy tovább dagadt. A szolgabíró eleinte a bárónő és a Szegibe való zsidó oldalán állott, de magasabb rangú uraságok beavatkozása folytán a másik oldalról nem volt képes kitartani eddigi álláspontja mellett és így írt az alispánhoz: "adjon nagyságos uram írásbeli utasítást, hogy megbüntessem-e őt, vagy hagyjam abba az egész dolgot." Mivel ettől fogva az írásos dokumentumok nem adnak több felvilágosítást, nem tudható, hogy miként fejeződött be az ügy, ha

zsidókat a fizetségtől. A királyi Helytartó-tanácshoz intézett felirat ismét azt hozta fel érvül, hogy a súlyos adóteher miatt a zsidók Lengyelországba fognak menekülni. [14] Két szempont vezette ezúttal a megye urait: a Habsburg-ellenes érzület és a zsidók hasznot hajtó szerepe a gazdasági téren. És a megye továbbra sem hagyta annyiba a dolgot. Egy 1749-ben írt levél a Vegyesbizottsághoz, mely a türelmi adó megyeként való elosztásával foglalatoskodott, élénk színnel ecsetelte a zsidók sanyarú helyzetét. Szétszórtan élnek a falvakban — szólt a levél — nyomorúságos körülmények közt, pálinkafőzésből tengetik életüket, ezért tehát a Vegyesbizottság jóindulatát kérte a megye, hogy ne nehezítsék meg még jobban életüket. A felirat nem járt túlzott sikerrel és a zempléni zsidók 1150 frt. fizetésre köteleztettek, pedig a megye ennek csak a felét javasolta. Az okirat feljegyezte még, hogy a megyében 539 zsidó él és köztük 8 tanító. A megye fenyegetése, hogy a zsidók Lengyelországba fognak szökni, nem vált be; sőt ellenkezőleg, annak fordított jellegű jelensége látható, ugyanis az ott felsorolt zsidók közül 111-nak még nem volt földesúri védelme. Eredeti uraságuk a határon túl volt, valószínűleg Lengyelországban. Bizonyára megmosolyogtató a magyarul olvasó szemében ama kincstári hivatalnak a neve, ahová adóikat kellett befizetni, "salis officium" azaz, sóhivatal. Ez pedig Tokajban székelt. Ezenkívül még három más városban volt ilyen hivatal, ami adóbehajtással foglalkozott. [15]

Az adóbehajtá irgalmatlanul ment végbe, szükség esetén katonai segédlettel, kivévén a földesúri birtokokat. [16] Ha pedig tűzkárt szenvedtek a zsidók és nem volt módjukban eleget tenni fizetési kötelezettségeiknek, a többi hitsorsos viselte emezek terhét is. 1767-ben 1095 frt.-t fizettek be a zempléni zsidók a tokaji sóhivatalba. A XVIII. század 60-as éveiből fennmaradt okiratok túlnyomó többsége adóhátralék fizetéséről szól. [17]

A türelmi adónak többféle formája volt, azonban sok megyében nem ismerték annak lényegét. Száz éven át sanyargatta ez az adó a magyarországi zsidókat. A hatóságoknak sem volt könnyű dolguk a végrehajtásban; erről tanúskodik a megye egyik latin nyelven írott levele, nagyon is feltűnő hangvételében: „...a megyében időző és forgolódó zsidók valamennyien vándorlók, nincs állandó lakhelyük és ezért ... számukról, adó és türelmi adó fizetésükről semmi biztosat sem jelenthetünk. Mihelyt a sok változtatások és jövés-menésük dacára tudomást szerez róluk az uraság, hogy merre és hol találhatók és hogy miként kurtítják meg a szegény népet, azon véleményen vannak, hogy birtokaik belső területéről elűzendők." [20]

Semmi kétség, a szerző vitriolba mártotta tollát gyűlölet és ellenérzés vezette és ez eléggé kitetsző abban az időben.

A zsidókra kivetett türelmi adó nem volt feltétlenül kapcsolatos zsidóellenes kitöréssel. A Vegyesbizottság az adóteher kivetésével

mabérlés és borárúsítás. Sokuknak nem volt jövedelmező foglalkozásuk és az összeírásban gyakran tűnik fel a "szegény bérlő", „nem rég érkezett" stb. megjegyzések. Az összeírás megbízhatóságát az is bizonyítja, hogy még a koldusokat is felírták és még ők is megfizették, ami az uraságnak jár. Azonban Boró községben élt egymagában egy Ickó József nevezetű zsidó, „nincs semmije, mert nagyon öreg" szól róla a feljegyzés. Nem fizetett senkinek egy krajcárt sem és nem élvezte semmiféle földesúr védelmét.

Az összeírás szerint, szétszórtan 74 faluban éltek a zsidók, így pl. Tolcsván 14 család, Mádon 9 -, Újhelyben hat család. 539 zsidót írtak össze a megyében, ebből 248 gyerek, 8 tanító, 51 szolga és szolgáló. [10]

A 40-es esztendők összeírásai újabb adók kivetése végett készültek Mária Terézia háborúinak finanszírozására. A túlzott adóterhet már szinte képtelenek voltak elviselni. Minden családfőre 6 frt.-t vetettek ki, aztán pedig 2 frt.-t minden egyes családtagra. Az adóprés oly súlyosan nyomta a zsidókat, hogy 1743-ban felírt a megye és figyelmeztetett: a szegény zsidók ki fognak vándorolni Lengyelországba és végezetül még 300 frt.-t sem lesznek képesek behajtani rajtuk. Három év múltán pedig azt jelentette a megye: a végrehajtások dacára sem voltak képesek 278.30 frt.-nál többet behajtani. 1748-ban, azonban, több sikerrel jártak, 348 zsidótól 696 frt.-ot szedtek be. [11]

Külön érdeklődésre tarthat igényt a megye 1746-ban küldött jelentése. Az összeírottak, csekély kivételtől eltekintve, nem fizettek többet 10 frt.-nál. Sok volt köztük a nincstelen. A mádi Joel, ki feleségével és 6 gyerekével élt, minden megélhetési forrás híjával van — jegyezte meg a számláló biztos; hasonlóképpen Hancsó, az özvegyasszony, ki 5 éves kisfiát tartotta. Egy Varannó környéki faluban érdekes dolgot jegyeztek fel: Volnovics Baruch disznópásztorként dolgozott, hogy adóit kifizethesse. Az íven szereplő adatok szerint, az összeírás napján még mindig nem törlesztette tartozásait. Az újhelyi zsidók lakosságcsere méretéről a két népszámlálás közti időszak elteltével (1736 és 1746) a névösszehasonlításokból nyerhetünk tudomást. A városban megejtett utóbbi népszámláláskor csak egy családfő szerepelt már az előbbiben is: Herskovics Moske. 1736-ban két gyereke és felesége volt, tíz év múltán — csak felesége és egy fia. A többi 1736-ban feljegyzett zsidó nem volt többé a városban. [12]

1746-7-ben 532 zsidó fizetett adót a megyében. A fizetési nehézségek nem csökkentek és a hátralékok sok problémát okoztak.[13] Különösen nagy volt a felzúdulás a türelmi adó (tolerantia — latinul) ellen, amit "malkegeld" néven gúnyoltak a zsidók és erkölcstelennek tartották. A megyei hatóságok sem túl lelkesen vettek részt behajtásában. 1743-ban azzal az ajánlattal írt fel a megye, hogy nagy szegénységük miatt mentesítsék a

életnek, nem úgy a zsidó, még ha gazdaságilag magasra is emelkedett. Mester céhekbe és a kereskedő testületekbe nem fogadták be; földműves általában nem lehetett. Szűk terület maradt megélhetési forrásul. [6]

Kevés zsidó volt csak képes kitörni a szűkreszabott keretekből, hiszen sokszor még a megye legfőbb termékét, a bort, sem árulhatták. Egy 1737-ben közzétett királyi rendelet eltiltotta a zsidók és a görögök borkereskedését Északmagyarországon. A tilalom azonban nem vonatkozott a lengyelországi zsidókra, kik útlevéllel igazolták magukat; ezek tehát készíthettek kóser bort és kereskedhettek is vele.

Igen részletes összeírást 1736-ban ejtettek meg. Járásonkint szedték egybe az adatokat. A legtöbb összeírt zsidó lengyelországi származású. Ezt elsősorban a nevek végén lévő -vics végződés tanúsítja; ezenkívül nem egyszer a zsidó előbbi lengyelországi földesurának neve is szerepel, akinek védelmét élvezte Magyarországra érkezte előtt. Kisebb részük morvaországi eredetű, míg egyesek már Magyarországon születtek. Különleges figyelmet érdemel a varannói Jozefovics Jakab, ki az "itáliai királyság"-(?)-ból származott. Ez utóbbi sört és bort árult, korcsmát bérelt és "chirulgus", azaz felcser is volt. Nemes urának 1720 frt. adót fizetett sokrétű tevékenysége fejében. Nem éppen csekély összeg. Családja nem volt nagy: feleség és két felnőtt fiú; házában csak egy lovat tartott. [9]

A népszámlálási feljegyzések nem kevés adatot tartalmaznak. A családtagok száma 4-5; tanító csak a tehetősebbek házában volt található. Letelepedésük kezdetén a helyi uraságtól bérelt házakban laktak a zsidók és a védelmet drága pánzzel fizették meg. Vagyoni helyzetüket az árenda és a védelmi díj magasságából is meg lehet állapítani. Tehetősek bizony kevesen voltak. A mádi Leibl Hers 750 frt-t fizetett, Herskovics Jakab Bodrogkeresztúron 416 frt.-t Hersko Újhelyen — 100 frt.-t, Salamon Dávid Monokon 100 frt.-t. Az özvegy Brokovics Hersko Tolyván két gyerekéhez három tanítót tartott. Hersko lengyelországi volt és 50 frt.-ért bérelt korcsmát. Nehezen képzelhető el, hogy két gyermekéhez három tanítóra volt szüksége. Minden valószínűség szerint csak a hatóságok felé szerepeltek ezek mint tanítók. Annak idején nem kevés zsidó fiatalember érkezett ide a Habsburgok uralta országokból. III. Károly császár ugyanis megtiltotta 1726-ban a zsidó fiatalemberek házasságát és családonként csak egy nősülhetett meg. Ilymódon kívánta a császár csökkenteni a zsidók számát örökös tartományaiban. Miután nem volt a fiataloknak engedélyük családalapításra Ausztriában és Morvaországban, Magyarországra vándoroltak; itt ez a tilalom nem volt érvényben. Ezek az ifjak általában tanultak és jólképzettek voltak, ezért a zsidó családok szívesen segítették őket itt tartózkodásuk törvényesítésében.

A zempléni zsidók gazdasági tevékenysége szűk területre korlátozódott: pálinka- és sörfőzés, ezeknek nagy és kiskerskedelmi árúsítása, korcs-

hagyománykövetelte imádkozási rend fenntartása (minján), a kóser élelem biztosítása, gyerektanítás, temetkezés stb., melyek szerves részei a zsidó egyén létének. Az új jövevények előbb a külső, északi járásokban telepedtek le és a XVIII. század elején még nem jöttek a belső, délebbre fekvő járásokba. Legtöbbjük földhözragadt szegény ember volt, még az árendások is. Az összeírók nem egyszer jegyezték meg egyikről-másikról, hogy "szerencsétlen menekült". Primitív kereskedéssel foglalkoztak, hiszen a falusiak szükséglete sem állott magas szinten. Az a kevés zsidó az összlakosság 0.83 százaléka volt, de ez már akkor is valamivel több az országos viszonylatban lévő aránynál, 0.63 százalék. Zemplén-megyében ezidőben több nemes és zsidó élt, mint városi polgár. Az a fejlődési irányzat, mely idővel oly jelentős zsidó közösség megalakulásához vezetett, már a XVIII. század elején észrevehető.

A zempléni zsidók nem bonyolítottak le nagyarányú üzleteket. Ezzel szemben a bécsi Oppenheimber Léb több száz hordó kóser aszubort vett Viczényi Mihálytól, ki harmincados és talán szőlőtermelő is volt, 105 frt.-ért hordónkint; az ügylet kerete több mint 10.000 frt.-ra rúgott. Hatalmas összeg volt ez abban az időben. A megye valamennyi zsidójának vámja csupán a tizedrészét érte el száz hordó kóser aszubor árának. Voltak úgy látszik Bécsben és Németország városaiban eléggé gazdag zsidók, kik meg tudták vásárolni a drága italt jó pénzen, de nem a zempléniek. Azt nem világítja meg az okirat, hogy miért lett a zempléni szőlőgazda kóser aszubortermelő; kik voltak a kósersági felügyelők, akik a Bécsbe való szállításig vigyáztak minden mozzanatra. A megye hivatalos történetkönyve nem említi a nemes családok közt a harmincados (szőlőgazda) nevét, aki talán csak közvetítő volt magas állású tisztségéből kifolyólag. [2]

Az első zsidó kereskedő, aki kiemelkedett a környék szegénységéből és kapcsolatai széles területekre terjedtek, a homonnai Salamonovics Mihály volt. Előbb a városban árendált (1702) és mintegy 20 év múlva a kassai kincstár adta neki bérbe 3 évre az észak-keleti országrész kóser bortermelési jogát és a türelmi adó behajtását. Úgy látszik, hogy Salamonovics több mint 3 éven át tevékenykedett. 1731-ben engedélyt kapott adóbehajtásra Sárospatakon. Az adó- és vámszedés nem egyszer jó üzletnek bizonyult, mert a nagy veszélyeztetettség miatt általában alacsony árendát fizettek. Salamonovics jó munkát végezhetett, híre-neve messzire jutott. Egy 1736-ban kelt királyi rendelet 100 frt. biztosíték ellenében bérbeadta neki valamennyi északi megye adóbehajtását; az ottani zsidók össztartozása 3050 frt. volt.

A zsidók működési területe éppannyira volt korlátozott, mint a jobbágyoké; távoltartották őket az ország társadalmának szerves részétől. Míg a jobbágy, legalább is az egyház révén, részese lehetett a szellemi

III. A hitközségek megalakulása

Három nagyjelentőségű esemény jelzi a XVII. és XVIII. század fordulóját: a török kiűzése, az ország egyesítése a Habsburg-ház uralma alatt, végül pedig a Rákóczi-felkelés leverése. Az elnéptelenedett területekre nagymérvű és különböző nemzetiségű bevándorlás vette kezdetét. A főként osztrák és morva származású zsidó közösségek Észak-Magyarországon központosultak, a galíciai és lengyel eredetűek viszont az északkeleti részeken. Jogi helyzetük a nemesi birtokokon nem sokban különbözött a jobbágyokétól. Egyes zsidó községek a birtokos nemesek jóvoltából és engedélyével alakultak, a királyi és a szabad városok kevesebb jóindulatot tanusítottak.

A zsidók, tehát, alacsonyabb rendű polgárok voltak,jogaikat egyértelműen a törvény nem határozta meg, sem szűkebb lakóhelyükön, sem pedig országos viszonylatban. Letelepedésül a különböző városi, királyi, nemesi stb. hatóságok önkényétől függött, azonban a király központosító és a nemesség függetlenségére irányuló törekvéseiből nem egyszer látták hasznukat. A letelepedési engedélyt országos viszonylatban a király adta meg, viszont ehhez a nemesi birtok urának hozzájárulása is szükséges volt. Ő állapította meg a helyi függőségi viszonyt, jogokat és kötelmeket. A gazdasági érdekből adott nemesi védelemnek általában magas ára volt.

A sok hányattatásban megingott ország nehezen tért magához. Az utak elhanyagoltsága folytán a falvak alig voltak képesek a kereskedelem részesévé válni; így lett tehát jelentőssé a zsidók szerepe mintegy légüres teret töltve be, bár társadalmi helyzetük alantas és előítélettel terhes. De ők maguk sem voltak egységes társadalmi jelenség, legtöbbjük a szegényebb osztályhoz tartozott. Helyzetükről a XVIII. század elején megejtett népszámlálási feljegyzések tanuskodnak. Ezekből az derül ki, hogy az elnéptelenedett ország betelepülése során zsidók is érkeztek az észak-keleti megyékbe és pedig a környező országokból és Nyugatmagyarországról is.

Az 1725-28-ban megtartott országos népszámlálás szerint Zemplénmegye 435 helységéből 56 faluban összesen 78 zsidó család élt. Ebből még nem tudható meg a zsidók pontos száma a fenti években és még az sem, hogy számbavették-e valamennyiüket vagy pedig csak az árendásokat.* Az itteni zsidó lakosság, egybevetve a lengyelországival, nagyon is ritka volt, mert, feltehetőleg, kevesen láttak Magyarországban bevándorlási alapot, bármily mostoha körülmények közt is éltek Lengyelországban és a többi nyugatra fekvő országokban. A zsidók általában előnyben részesítik a közösségi életet, amely nélkül nem lehetséges a

frt.-ról újonc katonáknak adott boráért, kik Nagymihályon maradtak éjjeli szállásra. A pecsétből arra lehet következtetni, hogy Árje Lév már Párdicson született, vagy lealábbis régi lakosa a falunak. [26] "Judka zsidó" Varannón adott nyugtát sör és sóshal ügyletről, Pecsétje "Prmysli Judká"-nak jelzi azaz, odavaló lakos volt. Mindenesetre populárisnak volt mondható, ha hivatalos okmányon becenevén szerepelt. [27] Egy 1698-ben kelt zsidó árendáslista azt is megjegyezte, hogy nem volt ismeretes oly zsidó Újhelyben, kinek jó megélhetési lehetőségei vannk. [28] Nem is csoda, hiszen az általános nehézségek közepette a zsidók még külön is szenvedtek; egy újhelyi dohánykereskedőt útban Lengyelországba kirabolták az utolsó garasig. [30]

Eddig főként a megye északi felében laktat zsidók és nem Újhelyen. Még mielőtt letelepedtek a városban, a városi könyv említést tett 1664-ben egy Zsidó Katalin nevű asszonyról és férjéről, kik valamiféle szerződést kötöttek. [32] Történt ez mintegy 250 évvel azután, hogy "Lucas Zydo" közcélokra hagyományozta vagyonát. A zsidó-név Nagyrozvágy és Kisrozvágy községekben még további két változatban volt található — Siday és Zsiday. Ezenkívül, néhány zempléni nemesi család címerében, a többi ékítmény közt, hat-ágú csillag is található, mely az újkor kezdetétől mint "Dávid-csillag" lett elfogadott a középeurópai zsidó közösségekben. [33]

II. Rákóczi Ferenc felkelése nem sokban érintette a zsidók helyzetét. 1705-ben szövetet vásároltak a felkelők egy zsidótól Rákóczi hegyaljai birtokain termett boráért. Míg viszont Liszkán letartóztattak egy zsidót, mert nem fizetett a hitelbe vásárolt borért és Munkácson börtönbe is vetették. Miután a deliquensnek sikerült onnan kereket oldani, elfogató parancsot adtak ki ellene Magyarországon és Erdélyben. [34] A felkelés vezérének sok pénzre volt szüksége, ezért szoros kapcsolatot tartott fenn Oppenheimer Sámuel bécsi üzletemberrel és az ő számára két zsidó külön őrizte a bort Patakon. [35] Rákóczi emberei nem viszonyultak különleges jóindulattal a zsidók iránt, de erőszakos esetekről nincs tudomásunk. Az okiratok csak egy zsidót jegyeztek fel, ki 1705-ben a lázadók elől Újhelybe szökött. [36] A felkelés kudarccal végződött (1711) és ez egyben új korszak kezdetét is jelzi a zsidók ottani letelepülése történetében.

szól: két zsidó utazott át több falun 1669 nyarán és estére Rákócz falvában tértek nyugovóra. Útrakelvén hajnalban kirabolták őket. A zsidók panaszt tettek és az alispán háromtagú bizottságot nevezett ki az ügy kivizsgálására. A bizottság tanukat hallgatott ki, azonban további fejleményekről és az esetleges büntetésről nincs értesülésünk.. Feltehető azonban, hogy a megye érdekelt volt a közbiztonság fenntartásában és talán még a zsidó kereskedők megvédésében is. [20] Mikor pedig az általános helyzet ugyancsak megromlott és Zemplénben mint átmeneti területen nem kevésbé, tehetetlenek voltak a megyei hatóságok közegei is. Kurucok, s labancok egyaránt szorongatták a zsidót. 1680-ban felgyújtották Thököly emberei Tokajt és Sárospatakot és a hivatalos jelentés külön is kiemelte a zsidóknak okozott kárt. [21] Thököly összehívta a Homonna környéki zsidók képviselőit adókivetés tárgyában, felülvizsgálta kereskedői engedélyeiket. Nagy volt a várakozás a zsidók számát és a behajtandó adót illetően, de a csalódás is hasonló méretü lett. Homonnán csak egy állandó lakhellyel bíró zsidó árendást talált a megbízott hivatalnok; a többiek szüret idején átmenetileg tartózkodtak ott. A megingott közbiztonsági állapotokról olyan megjegyzés is van, hogy a labancok elrabolják a zsidók borát szállításkor és csak értékük sokszoros lefizetése ellenében engedik tovább útjukra; a zsidók már nem merészelnek idejönni és bort vásárolni. [22]

Nem mindig részesültek az idegenek a megyei hatóságok támogatásában, legyenek azok zsidók, vagy akár lengyelek is. Egy 1688-ban kelt latin nyelvű okirat így adott ennek kifejezést: "Lengyelek és héberek (zsidók) és más nemzetbeliek, akik általában nem viselik az ország terhét, behatolnak Hegyaljára szüret idején és a legkitűnőbb válogatott borokat vásárolják fel olcsó áron és azonnali haszonnal tovább adják..." [24] Ez a vádaskodás, tulajdonképpen, a nemesek irígységének tudható be, mert ha monopolizálták volna a királyi hatóságok a borkereskedelmet, úgy a helyi kereskedők és közvetítők lenyomhatták volna a termelői árat.

Egy homonnai árendás, Iszraelovics Jakab, 30 hordó bort vásárolt 30 tallérjával és a nyugtát héberül írta alá. [25] Az aláírásból kiderül, hogy családneve nem volt és az apja nevéhez hozzátűzött — vics végződéssel (aza — fia) jelezte hovatartozását. Lengyel származású volt, a latin betűket nem ismerhette és talán ezért írta alá a nyugtát héberül. Az okiratokból az látszik, hogy a XVII. század utolsó évtizedében meglehetős számú zsidó árendés volt már Zemplénben. Rendszerint személynevükön szerepeltek, tevékenységi területük főleg a megye északi része. Annak ellenére, hogy 1673-ban megtiltották az árendát, ennek a valóságban semmi nyoma sincs. A párdicsi Árje Lév héberül írt alá egy nyugtát 6

alakulásának. A megye határvidék volt, tehát kapcsolatba kerültek a zsidók lengyelországi fűszer- és prémkereskedőkkel is. Egy Izrael nevezetű szállította a fenti árúcikkeket, de valamelyes oknál fogva letartóztatták és áruját elkobozták. A megrendelők azonban, addig fáradoztak, míg sikerült árujával együtt kiszabadítaniok, mikor is a legfőbb érv, hogy a lengyelek erős retorzióval élhetnek. [14] Az árubehozatal nem csak a közvetítőknek volt hasznára, hanem a hatóságoknak is. A határon vámot kellett fizetni, a behozott árú harmincad részét, ami a királyi kincstárt illette, azonban a helyi uradalmak és városok urai is szedtek út- és hídadót stb. A királyi vámszedő neve tricesimator — harmincados. A XVII. század közepétől kezdődőleg már zsidó bérlőket is emlegetnek az egykori okiratok. Malmot, korcsmát béreltek és abban pálinkát és méhsört mértek. Feltehetőleg, volt a zsidók virtokában pálinkafőző üst is, mert a homonnai kerület hatóságai szigorú utasítást kaptak, hogy jól vizsgálják azokat felül és akadályozzák meg az adófizetés megkerülését. [15] Csupán néhány korabeli bizonyíték áll rendelkezésünkre, melyek tanusítják az első zempléni zsidók megjelenését és ha ingatlan javak árendájából tartották el magukat, úgy ők számíthatnak a megye első zsidó letelepülőinek a XVII. század közepén.

Az említett század végén a megye a királyi hatalomnak hódolt be, az ország felszabadult a török uralom alól, de a magyar nép hálája nem volt teljes. Már a török kiűzése előtt is forrongás volt észlelhető és ez Habsburg-ellenes összeesküvésben jutott kifejezésre. A protestánsok elnyomása következtében a lázadás szelleme egyre erősbödött. Ez volt a háttere az 1678-ban kitört Thököly-féle lázadásnak, az első ama Habsburg-ellenes lázadások sorában, mely II. Rákóczi Ferenc bukásához vezetett a XVIII. század elején.

A zsidó közösség még nem szilárdulhatott meg Zemplén-megyében. Szétszórtan, egyes családonként éltek a falvakban és városkákban. A Magyar Zsidó Oklevéltár köteteiben fellelhető okiratok borüzletről és korcsmabérletről szólnak, megjegyezvén azt is, hogy a zsidók bérelt házakban laktak. [17] Különleges esetnek számított az az ügylet, amikor két újhelyi zsidó kapcsolatot talált új-galgóci magyar kereskedőkkel és együtt szállított ónt Budára a töröknek. Az ónt Moráviában és Sziléziában szerezték be. [18] Ez az első eset, hogy újhelyi zsidók íly messzeágazó tevékenységnek lettek részesei. További terjeszkedésre utal a megye által a zsidókra kivetett ama tilalom, mely nem engedte meg nekik az arannyal és ezüsttel való kereskedést. [19] A korabeli okiratok inkább említik a megye északi helységeit a lengyel határ közelében, így talán több zsidó lehetett Homonnán és környékén, mint Újhelyen és délebbre.

Minden kereskedelmi tevékenység az utak biztonságától függ. Vajon figyelembe vették-e ezt a megye urai? Az alábbi történet erről imígyen

A mohácsi vész 1526-ban új helyzetet teremtett. Az ország három részre szakadt, a megye Habsburg kézre került és mint határvidék, megingott benne a belső biztonság. A két pártra szakadt nemesek, az erdélyi vajda és a király hívei, egymás ellen harcoltak, miközben a törökök gyakorta betörtek és időlegesen meg is vetették lábukat a déli végeken.

A sok változás közepette a megye az erdélyi vajda kezén is volt. A fejedelem, I. Rákóczi György, különös figyelemmel volt a híres sárospataki iskola iránt. Erdély urai általában türelemmel viselkedtek a zsidókkal és megengedték letelepedésüket országukban. Ilyen körülmények közt érkezett Spanyolországból Gyulafehérvárra a salamancai egyetem doctora, Valerius Dávid, ki Itália és Franciaország egyetemein képezte magát tovább. Gyulafehérvárra érkezvén, minden bizonnyal nem tartotta magát távol a város hírneves kollégiumától. Megismerkedett a professzorokkal és hatásukra protestáns hitre tért. Rákóczi kinevezte őt a sárospataki kollégium filozófia, és theologia professzorává. 1636-ban költözött át új helyére három gyermekével, szolgáival a fejedelem költségén, ki katonai kíséretet is rendelt mellé a hosszú útra, Erdélyből Patakra jövet.[6] A felvilágosult fejedelem buzgón gondoskodott a kollégium fejlesztéséről, nyomdát állított fel benne; latin és görög betűkön kívül "zsidó betűket" is rendelt a XVII. század szellemének megfelelően. A kor felvilágosultjai a latin, görög és héber nyelvet egyaránt klasszikusnak ismerték el. [7]

Zemplénmegye nem csak az ország legjobb borának termőföldje, hanem világhírnevet ért el a tokai borával, melynek íze, szaga és aromája egyedülálló. A tokai bor kitűnőségét Hegyalja földje és éghajlatának különleges együttműködése hozta létre; még az idegenből ideplántált szőlőfajta is megváltoztatta ízét és kifejlődött benne a Hegyalja aromája. Az aszu a borok királya és mindig a jó termésű esztendők szőlőjéből készítették. Az aszu szemeket egyenként szedik le a fürtről; a taposás után sűrű lé ereszkedik és ez az alapja az aszubor elkészítésének. Az első aszut Rákóczi György feleségének, Lorántffy Zsuzsannának házi papja készítette úrnőjének az Újhelyen jól ismert Oremus szőlő terméséből. [8] Hegyalja borait főként Lengyel-, Orosz- és Németország vásárolta fel. Természetes tehát, hogy a zsidókat érintő egyik legrégibb okirat (1609) a megyében, amely magyar nyelven íródott, egy mádi szürettel kapcsolatos. Az okirat szerint nem csak lengyelek jöttek bevásárolni hegyaljai bort, hanem zsidók is, kik egész terméseket vettek meg. Alaghy főispán 50 hordónyi termését adta el nekik. A zsidók maguk szüreteltek és töltötték a hordókat, más szóval, a kóser bor készítését nem hagyhatták idegenek kezén. [9]

A kóser bortermelés csak egyik gazdasági alapja a zsidó közösség meg-

Tarcal, Tokaj, Céke, Kövesd stb. Egyes helységek már az akkori időben is kitűntek a szőlő és bortermelés terén.

A honfoglaló magyarokon kívül más népek is laktak itt, vagy pedig később vándoroltak be; így olaszok a tatárjárás után telepedtek le és főként szőlőműveléssel foglalkoztak. Néhány falu napjainkig őrzi emléküket, mint pl. Bodrogolaszi, Olaszliszka. Cigányok, valószínűleg a XIV. században tüntek fel és Cigánd falu nevét erre vezetik vissza.

Zsidó közösségek csak Nyugat- és Északnyugat-magyarországon telepedtek meg. A feltételezhetően még a honfoglalás előtti korból származó zsidókon kívül, legtöbbjük a környező országokból érkezett. A Dunától keletre egyetlen zsidó község sem volt még az Árpád-házi királyok idején, így Zemplénmegyében sem. Ezzel ellentétben, Venetianer Lajos, a neves rabbi-történész úgy véli, hogy Sárospatakon már voltak zsidók a tatár betörés előtt is. [1]

II Endre király résztvett az 5. keresztes hadjáratban és 1217-ben velencei gályán Akkóra érkezett hosszas hajóút után. A magyar király megelégedett néhány portyával Dél-Libanonig és ennek végeztével Egyiptomba ment, de ott vereséget szenvedett. Endre úgy vélte, hogy evvel eleget is tett hitbeli kötelességének és a pápa tiltakozása ellenére visszatért Magyarországra. A magyar keresztesek közt két zempléni is volt: az egyik Gyula nevezetű, az olasz Rátold (Rátót) nemzetségből. Rátold nemzetség Sátoraljaújhely ura volt a tatárjárás után. A másik neve — Sebes, akiről több adat nem derült ki. Íme, véletlen kapcsolat Zemplén és a Szentföld között zsidók közbejötte nélkül.

Zsigmond német-római császár és magyar király uralma idején (1419) az írások egy "Lucasius Zydo"-t említenek Újhelyben. A "Zydo" valószínűleg családnévre utal és nem jelenti feltétlenül zsidók jelenlétét a városban. [4]

Egy másik, XV. századból származó okirat Mátyás király idejéből arról értesít, hogy felső utasítás Jákob Mendelt nevezte ki 1482-ben Magyarország zsidóinak felügyelőjévé és főfeladata a hitsorsosoktól való adószedés. Budán lakott a király szomszédságában, míg alárendeltjei szerte az országban. Egyikük, egy Izrael nevezetű, 1489-ben Sárospatakon tevékenykedett. A "pataki Izrael" elkoboztatta egy kassai polgár vagyonát, mert adós maradt a zsidók felügyelőjének. Nem világos, vajon jelentheti-e ez a tudósítás zsidó közösség létezését Sárospatakon, vagy pedig csupán a környékre vetődött ügynökről szól az írás. 13 éven keresztül foglalkoztatta Izrael a bíróságokat adósságbehajtással és egyetlen esetet kivéve, mindég sikerrel járt. Mindebben még nincs kellő bizonyíték zemplénmegyei zsidó községek létezésére a XV. században és valószínűleg csak gazdasági kapcsolatok kényszerítettek egyeseket a keleti országrészek felkeresésére. [5]

II. Zemlén vármegye 1001-1711

A magyar királyság a X. század végén alakult meg elfogadva a kereszténység nyugati formáját. Az első királyi dinasztia Árpád-házi volt és 1301-ig uralkodott. A keresztény királyság megalakulásával új társadalmi rend keletkezett, mely hasonló a középkori Európa feudális rendszeréhez, míg a közigazgatás a királyi várrendszerre épült, alávetve a központi hatalomnak. Régi feljegyzések már említik Zemplén várát, ami a megyének is a nevét adta. A várrendszer, mint közigazgatási alap, idővel szétforgácsolódott, földjei a birtokos nemesség tulajdonába mentek át, részben mint királyi ajándék és részben önkényesen. Maga a megye elnevezés, ahogyan a későbbi korok értették a fogalmat, a XIII. században keletkezett és magán viseli az egykori várrendszer emlékét — vármegye. Az új közigazgatási rendszer kifejezést adott a kis és középnemesség egybefogásának a nagybirtokosok ellen. A megye élén a főispán állott, mellette helyettese az alispán; autonomiában és országgyűlési képviseletben részesült. A nemességet a megyei közigazgatásban a választott szolgabíró képviselte betöltve bírói és hivatali teendőket is. Természetesen, a megyei rendszer sok változáson ment keresztül és főként a központi királyi hatalom megerősödése következtében; csökkent az autonomia mértéke és avval együtt a főispán és a szolgabíró hatalma is.

Nem egy zempléni helység, mely szomorú emléket idéz fel bennünk a közelmúltból, létezett, sőt ki is tűnt már az első királyi dinasztia uralkodása idején. Minden kétséget kizárva, Sárospatak volt a legismertebb. Eredetileg királyi város, többször királyi székhely és a lengyelországi kereskedelemnek átmeneti állomása. Vára egyike a legrégibbeknek Magyarországon. A másik város, mely már a középkorban vált ismertté, Sátoraljaújhely. Kezdetéről és földrajzi helyzetéről eltérőek a vélemények. Vannak, akik úgy tartják, hogy két vár állott ott, az egyik a Várhegyen és a másik a Sátorhegyen. A XII. században ismeretes egy helység Sátorhalma néven. Az 1241. esztendő fordulópontnak számít, mind a helység, mind pedig Magyarország történetében. A tatárok hatoltak be és dúlták fel az országot. Ez a sors jutott osztályrészül Sátoraljának is. A lakosság a hegyekbe menekült és onnan visszatérve csak üszkös romokat talált. Újjáépítették tehát városukat, azonban nem az előbbi helyen, melyet a Ronyva és a Bodrog oly sokszor elárasztott, hanem magasabbra költöztek és ott fekszik a város mind e mai napig. Innen ered a város neve — Sátoraljaújhely. Nem sok idő múltán különleges jogokat kapott a királyi hatalomtól.

További középkori helységek, melyekről írásos emlékek maradtak fenn: Királyhelmec, Homonna, Liszka, Nagymihály, Gálszécs, Tállya,

I. Zemplén elfoglalása

A középkor eleje óta szláv törzsek laktak a megye területén és sok helységnév mind a mai napig őrzi az egykori lakosság emlékét. A megye nevének eredeti is szláv és földvárat jelent; primitív erősségek épültek ilyképpen agyagos földből kő nélkül. Tiszamelléken terjedt el az efajta építkezés. Más vélemény szerint — termékeny földet jelent a név.

A honfoglaló magyarok a Kárpátok észak-keleti részén át hatoltak az országba és elérve a Bodrog balpartját Zemplén vára mellett ütötték fel táborukat. Az e néven ismert falu ma csehszlovák területen van. Árpád, a honfoglalók fejedelme, egyik Tarcal nevű katonája innen indulva járta be Zemplén déli vidékét.

A magyar honfoglalás inkább rege sem mint történeti valóság és Anonymus (a névtelen író) leírása úgyszólván egyedüli kútforrása a hőstettek ismeretének.

Magyarországnak a Duna által határolt nyugati részét, mely római fennhatóság alatt is volt, Pannoniának nevezték. Az ország többi része, Dáciát kivévén, nem volt Róma kezén. Archeológiai leletek azt bizonyítják, hogy a római légiókkal zsidók is érkeztek Pannoniába. A leletek jórészt az időszámításunk első évszázadaiból való sírkövek. Történészek feltevése szerint, a zsidó lakosság Pannoniából szóródott szét az ország többi részére, tehát a honfoglaló magyarok a IX. század végén a túlnyomó szláv lakosság közt zsidókat is találhattak.

A magyarok a Duna-Tisza közére való bejövetelük előtt a kazár birodalomban időztek és ekkor az egyik kazár törzs, a kabar, hozzájuk csatlakozott. A kazár török nép volt, és a VIII. század közepén egy részük zsidó hitre tért a híres és jól ismert hitvita következtében. A kabar törzs részvétele a honfoglalásban és a magyar népben volt beolvadása alapul szolgált annak a történetírási irányzatnak, mely a magyarországi zsidók eredetét erre a törzsre vezette vissza bizonyítandó az országban volt eredetiségüket és a magyar néphez való közelséget. Ezt a véleményt a legtöbb történetkutató elvetette, nem kevésbé az antiszemita hajlamuak. Minden esetre figyelemre méltó követni Anonymus elbeszélését. Eszerint Délzemplén túlnyomó részét kabar vezérek kapták örökül. A későbbi Árpád-házi királyok korából származó írásos emlékek azt bizonyítják, hogy Zemplén első nagybirtokosai az Aba nemzetségből származtak, mely kabar eredetű volt. Idővel ebből a nemzetségből származott Aba Sámuel király is. Az Aba nemzetség aztán szétszóródott az egész országban.

zsidók nem látták Ujhelyben természetes központjukat.

Az 50-es évek új vármegyei és közigazgatási rendezése következtében elvesztette Sátoraljaújhely megyeközponti státuszát és azóta csupán járási székhely.

A politikai változások, természetüknél fogva, meghatározták eme dolgozatot is. A csehszlovák Zemplén tehát csak 1920-ig lehetett szerves része e történeti leírásnak.

az ősök megszentelte hagyományokhoz híven tartotta Judaea száműzötteit?

Közel 300 éven át éltek zsidók Zemplénvármegyében, a XVII. századtól a XX. század közepéig és ekkor a modern Amalék kiirtotta községeiket. Most pedig, mintegy 40 évvel a kérlelhetetlen pusztítás után, a csekély maradék szétszóródott a világban, azonban magja és lényeges része megtalálta útját az ős-úhjazába, Izráelbe. De Jechiél Seraga, a zempléni rege hőse, mintha még mindig ott lebegne a hegyek, völgyek és folyók közt és emlékünkbe idézi mindazokat, kik utánuk jöttek oda évszázadok múlásával, hogy ideiglenes helyet találjanak.

* * *

A történelmi Zemplénvármegye a Kárpátoktól a Tiszáig húzódott. Határa északon Lengyelország (Galícia); Ung —, Szabolcs -, Borsod -, és Sárosvármegye vették körül a többi oldalán. Hosszúsága észak-dél irányban 175.5 km., jórészben hegyes, főként az északi részein. A legkiterjedettebb síkság a déli részen található, a Tisza és a Bodrog között. A megye legismertebb hegysége az Eperjes — Tokaji, melynek déli része Tokajhegyalja, vagy egyszerűen — Hegyalja, a világ egyik legismertebb bortermelő vidéke. Főfolyója a Bodrog, ami néhány kisebb patak összefolyása, mint a Ronyva és a Tolcsva. A Bodrog a Tiszába ömlik s a két folyó határolja körül Bodrogköz mocsaras lapályát.

Lényeges változás az országhatárokban az első világháború végén történt. A trianoni békeszerződés értelmében a vármegye túlnyomó része 4507 négyzetkm. a Csehszlovák államhoz csatoltatott (1920). A vármegyében volt 343.000 lakosból 450 helységben az új államhoz 210 ezer lakos s 373 helység került. A 12 járásból csak 5 maradt magyar fennhatóság alatt s ebből is 2 csak részben. A megmaradt terület (1776 négyzetkilométer) lakosainak száma 1920-ban 136.159 volt; székhelye és egyben egyetlen városi települése — Sátoraljaújhely.* A vármegye az ország észak-keleti részén fekszik és észak-déli irányban húzódik. A trianoni békeszerződés után is az ország észak-keleti részén terül el és székhelye továbbra is Magyarország legészakibb városa. A bécsi döntés folytán (1938), melyben megpecsételődött Csehszlovákia sorsa, a Magyarországhoz visszakerült területekkel Zemplénvármegye is megnagyobbodott és Sátoraljaújhely sem határváros többé, de csak ideiglenesen. Hat év múltán, a második világháború végeztével, visszatért a vármegye előbbi méreteire, mint ahogy a trianoni rendelkezések értelmében volt. Ama rövid néhány év nem volt elegendő ahhoz, hogy a közel két évtizedes kettéválasztottságot összeforrassza. Igy történt ez a határ két oldalán lévő zsidó közösségeket is és a csehszlovák oldalon élt

építették a várat, míg Jechiél Seraga a Tisza és Bodrog között mesterkedte a vízbe vezető gépezeteket. Mikor a vár már jóformán készen volt, megindította a gépezeteket. Egy reggel a rómaiak arra ébredtek, hogy a vár készen van, de ők kintrekedtek, míg a foglyok bent az erős várban, egy szigetforma területen védve maradtak. A rómaiak hiába támadták a várat, Jechiel Seraga gépei távoltartották őket s kudarccal kellett visszavonulniok. Egy külön kis köztársaság támadt ott a Bodrog és a Tisza összefolyásánál, melynek feje Jechiél Seraga ben Menachem Gerson lett. Titkos folyosó épült, ami összekötötte a várbelieket a környék lakóival és így kapott hírt Sára is Rómában. Mindezen idő alatt sikerült Sárának távoltartania magától Marcellust, ki továbbra is tisztelettel volt a leány iránt és úgy vonult hadba ismét, hogy szerelmét nem tette magáévá. Mikor pedig megtudta Sára a Tokaj várában történt eseményeket, szökést tervezett és erről apját is értesítette. Nemsokára Aquincumba érkezett kíséretével és onnan egyenesen Tokaj várába vette útját.

Újra otthon volt Sára, apja közelében, a hű syracusaiak és a vár erős falainak védelmében.

Egy nap aztán nagy római sereg tűnt fel a vár környékén. Marcellus, kiről az a hír járta, hogy elesett a Karthágó elleni háborúban, szintén megérkezett és bosszútól hajtva a vár végső ostromára készült.

Hónapokig vívták a várat, de Jechiél Seraga csodagépei derekasan működtek és távoltartották az ostromló hadat. Ekkor váratlan fordulat állott be; Marcellus álruhában a várba szökött, rövidesen ott harcolt a védők soraiban és Sára iránti odaadásból áthatottan segített visszaverni a mind megújuló rohamokat. Az élet-halál harcban Jechiél Seraga súlyosan megsebesült és végperceiben arra kérte leányát és Marcellust, hogy népe szokása szerint temessék el a szabadba vezető folyosó végén és tegyék melléje pecsétnyomóját. Könnyes szemmel ígérték meg a haldoklónak végső akarata teljesítését. A tudós orvos és feltaláló visszaadta lelkét Teremtőjének.

Az apa halála után Marcellus magával vitte Sárát és a távolban kéklő hegyek közt új családi fészket építettek maguknak. Az idők folyamán eltűnt Jechiél Seraga sírhantja a rajta levő felirattal együtt, azonban a nyíregyházi muzeumban kiállított tárgyak közt egy héberírású pecsétnyomó is található és rajta a felírás — Jechiél Seraga ben Menachem Gerson. [1] Vajon a pecsétnyomó tulajdonosa a tokaji vár védője volt? S miként keletkezett és terjedt el a fenti rege Újhely népe között? Mindenesetre történelmi alapja nincsen, hiszen a római hódítás sohasem jutott el Zemplén déli részéig az i.e. III. században és zsidók sem jártak erre 2200 évvel ezelőtt.

Volt-e valami Zemplén és Újhely földjében és levegőjében, ami megihlette és megszilárdította a regés alakokat, hogy oly messze földön is

Előszó

Tokaj vidékén, hol a Bodrog a Tiszába ömlik, ősrégi földvár állott, védőhelye az elnyomottaknak, de rettegett búvóhelye a környéken elszaporodott rablóknak. Helyrajzi fekvésénél fogva bevehetetlennek tartották. A szájhagyomány szerint azért is volt bevehetetlen, mert az istenfélő Jechiél Seraga ben Menachem Gerson építette és áldotta meg a várat. A zempléni zsidóknak is érdekes e történet, mert színhelye Rakamaz, Tokaj és Tarcal környéke. Száz esztendővel ezelőtt még regélték e mesét Újhelyben, bár igazi történelmi alapot minden valószínűség szerint, teljesen nélkülöz.

A rege az időszámításunk előtti III. évszázadba vezet vissza, mikor Marcellus római hadvezér a szicíliai Syracusában legyőzött védőket részben kardélre hányta, részben pedig rabszolgaságra ítélte. Ezeket a rabszolgákat messze hazájuktól Tokaj-Tarcal környékére telepítette, bányamunkára meg irtásra kényszerítette a száműzötteket. Hogy a syracusaiak ez a része megmenekült, azt a tudós Jechiél Seraga orvosnak köszönhették, aki megigérte a rómaiaknak, hogy viszonzásul megtanítja őket várfalakat védő Archimedes-féle gépek készítési módjára.

A fogoly-csapat élén Marcellus is Tokaj környékére költözött és ott féltékenyen őrizte az orvost. Ennek azonban más oka is volt és pedig az, hogy szíve teljes hevével szerette a csodaszép Sárát, Jechiél Seraga leányát. Erőszakkal elvenni nem kívánta, mert észrevette, hogy Sára is vonzódik hozzá, s csak atyja iránti határtalan tiszteletből tagadja meg viszontszerelmét.

A karthágói háborúk nem engedhették meg, hogy a tehetséges hadvezér távol hazájától, a vadonban tétlenül töltse életét. Róma visszahívta, neki mennie kellett. Újból kérte a leányt apjától, de az újra elutasította. Marcellus erre rettentő haragra gerjedt és kijelentette, most már a győző jogán, hogy Sárát magával viszi mint hadizsákmányt és ha férjnek nem kívánja, úgy rabnőjévé teszi a leányt. A zsidó orvos alázattal magyarázta meg a rómainak, hogy nem az iránta való háládatlanságból tagadja meg kérését és nemesen érző szívéhez szólt; de minden hiábavalónak bizonyult. Az apa megtörten búcsúzott szeretett gyermekétől és utoljára arra emlékeztette: ne feledje el, hogy ő zsidó leány, őrizze meg ártatlanságát és ha nem sikerül ésszel legyőzni ellenségét, úgy döfjön kést szívében és ne legyen hajadonsága erőszak martalékává.

Marcellus távozása után keserves rabszolgaéletet éltek a foglyok;

Hálás köszönetünket tolmácsoljuk Dr. Szász Meirnek, akinek odaadó és önzetlen munkássága tette lehetővé a könyv kiadását.

Az emlékkönyv bizottság

A SZERZŐ

A könyv szerzője és szerkesztője Szász Meir (Miklós) nem újhelyi születésű, de öt éves korától élt e városban és apai-anyai ágon tősgyökeres zempléni. A Kaesztenbaum iskola neveltje és a gimnázium alsó négy osztályát is Újhelyben végezte. Innen a budapesti Rabbiképző Intézetbe ment tanulmányai folytatására., azonban a szülői ház továbbra is Újhelyhez kötötte. Az egyetemi tanulmányok és a Rabbiképző utolsó éveiben a háborús események szóltak közbe. Mivel kora ifjúságától tagja egyik cionista ifjusági mozgalomnak, mi sem természetesebb, minthogy a német megszállás és Budapest ostromának hetei az életmentés veszélyének árnyékában teltek el. A mentőakció központjában, a Vadász utcán, dolgozott a felszabadulásig. Rövid idő múltán tudatára ébredt, hogy egész családját kiirtották; a deportálásból senki sem tért vissza az újhelyi otthonba.

Az újrakezdés az egyetemi padokhoz vitte vissza a fiatalembert. Abbahagyta rabbiképző tanulmányait, bölcsészdoktori diplomát szerzett és utána folytatva egyetemi tanulmányait, középiskolai tanári képesítést nyert a klasszikus nyelvekben és történelemben.

Azonban igazi felépülése a nagy tragédiából csak Izráelben vált lehetővé. Régi vágya 1950-ben teljesült, amikor a történelmi múltú Akko városában építette újjá otthonát kis családjával.

1952-től az izráeli Tengerésztisztképző Iskolában tanít történelmet, ahol a pedagógiai igazgató tisztségét is betöltötte. Történelemkutató munkájáról több könyve és számos cikke tanuskodik, főként a tengerésztörténelem terén, azonban a klasszikus irodalmat sem hanyagolta el — latin és görög nyelvből tett közzé héber nyelvű fordításokat, könyvben és időszaki folyóiratokban.

Nem véletlen, hogy a zempléni és újhelyi zsidók történetét és tragikus pusztulását megörökítő könyv megírására Szász Méir a leghivatottabb és nem csak azért mert zempléni származású, hanem szakmai felkészültsége is alkalmassá teszi erre. A könyv több évi odaadó és alapos kutató munka terméke, mely felöleli a zempléni zsidó község múltját, annak kezdetétől a pusztulásig és visszatükrözi a "hazai" ember szellemét. A mű hiányt tölt be a magyar-zsidó történetírásban, de felbecsülhetetlen értékű a zemplénieknek és leszármazottainak, méltó megörökítése múltunknak.

Karsai Elelknek, ki egy teljes fejezetet írt e könyv számára. Dr. Karsai ismert kutatója a magyarországi vészkorszaknak és erről számos könyve tanuskodik. Nem kis mértékben szorgos munkásságának, szóban és írásban, köszönhető, hogy a magyarországi zsidók pusztulása nem merülhet feledésbe. Végül pedig fogadja köszönetemet Lohámé Hágetáot múzeumának könyvtára, hogy lehetővé tette gazdag anyagának felhasználását.

Fájdalommal elevenítem fel Mesteremnek, mb.prof. Scheiber Sándornak emlékét, ki még röviddel elhunyta előtt levelzésben állott velem; buzdított és válaszaival, tanácsaival segített. Legyen emléke áldott.

Szász Meir Akko, 1985. szeptember.

Megjegyzés —

A zempléni zsidók történetét eredetileg héber nyelven írtam. A magyar szöveg részben fordítás, részben pedig átdolgozása a héber eredetinek alkalmazva azt a magyar olvasó-közönség kulturális hátteréhez. Igy tehát, a lábjegyzeteket jelző számozás nem mindig folyamatos; a magyar szöveg nem tartalmazza ama részeket, melyek hagyományos jellegűek, mert a kizárólag magyar kultúrában járatos olvasónak nagy nehézséget jelentene megértésük.

Bevezetés

Évtizedek teltek el ama tragikus napok óta, de a nagy veszteség feletti fájdalmunk az idő múlásával sem enyhült. Nemzedékünk, mely tanúja volt a vésznek, szent kötelességének tartja emléket állítani ennek a zsidó közösségnek mely nincs többé és elbeszélni a jövendő nemzedékeknek Újhely és Zemplén-megye zsidóinak történetét.

Ez az emlék- és történetkönyv az Újhelyből és Zemplén-megyéből elszármazott, Torontóban (Kanada) élő zsidók kezdeményezésének és határtalan áldozatkészségének köszönheti létrejöttét.

Nem pillanatnyi és hirtelen változás műve volt a pusztulás. Elsődleges fontossággal bír annak a folyamatnak a megértése, mely ehhez vezetett és a többi közt Zemplénmegyében is. A hosszú küzdelem után megszerzett polgári jogok nem védték meg a zsidókat; Magyarországon — kivetkőzve minden emberi érzésből — ártatlan polgárokat küldtek a megsemmisítésbe. Megbocsáthatatlan bűn és rettenetes történelmi tanulság.

Eme közösség múltjának részletes áttekintése egyben bemutatja a zempléni zsidók ragaszkodását és állhatatosságát hagyományaik megőrzésére és továbbadására, bármely hitközségi árnyalathoz vagy csoporthoz is tartoztak. Nem érthető meg ez az egyedi jelleg történelmi alapjának híján.

A jelenlegi körülmények nem tették lelehetővé a helybeli levéltári kutatást, így tehát csak a különböző folyóiratok már közzétett anyagára támaszkodtam. A német megszállás és a deportálás történeti összefoglalása után átadtam a szót a szemtanuknak, ama napok szenvedő hőseinek, hogy elbeszélhessék a velük történteket és felelevenítsék akkori érzéseiket. A vészkorszak nemzedékének embere nem nyúlhat a témához a történetíró tárgyilagosságával, mint bármely más korhoz. Haggyuk ezt a munkát a jövő történészeinek és elégedjünk meg a krónikás szerepével. A személyes élmények lehetetlenné teszik felülkerekedni a tragédia méretein.

Előljáróban köszönetemet kívánom nyilvánítani mindazoknak, kik munkámban segítségemre voltak. Köszönetem az Országos Széchényi Könyvtárnak — Budapest, de főként dr. Ferenczy Tiborné főosztályvezetőnek, ki készségesen rendelkezésemre állította és elküldte a kívánt közleményeket és tulajdonképpen lehetővé tette e munka megírását. Bondy Alex szerkesztette városunk, megyénk szülötteinek-megmaradottainak visszaemlékezése és elbeszélései alapján a "Tanuságtétel" fejezet magyar részét. Köszönet munkájáért. Hálámat rovom le dr.

TARTALOMJEGYZÉK

	Bevezetés	3
	A szerző	5
	Előszó	7
I.	Zemplén elfoglalása	11
II.	Zemplénvármegye 1001-1711	12
III.	A hitközségek megalakulása	18
IV.	II. József kora	26
V.	Mindennapi élet a XIX. század elején	29
VI.	Chaszidok Zemplénben — Teitelbaum Mózes rabbi	40
VII.	Szőlő és bor	48
VIII.	A beolvadás és a szakadás útján	53
IX.	Jogegyenlőségből a pusztulásba	69
X.	Tények és adatok a Sátoraljaújhelyi gettó történetéhez	89
	Jegyzetek	103
XI.	A zempléni falvak zsidó közösségei	107
XII.	Tanuságtétel	118
XIII.	Megemlékezés... A mártírok névsora	159
	Képek jegyzéke	
	Rövidítések	

SÁTORALJAÚJHELY ÉS ZEMPLÉN VÁRMEGYE ZSIDÓSÁGÁNAK TÖRTÉNETE

Szász Meir

TORONTO, 1986.

Towns and villages of Zemplén County, where Jews lived before the Holocaust.
A vészkorszak ideje előtti zsidó lakta Zemplén megyei helységek.

Alsódobsa
Baksa
Bekecs *
Berecki
Beczek
Bodrogkeresztur *
Bodroghalom
Bodrogolaszi
Bodrogsemjén
Bodrogszentes
Bodrogszerdahely
Bodzásújlak
Boly
Bodrogkisfalud
Cigánd *
Cséke
Dámoc
Erdőbénye *
Gesztely*
Golop
Girincs
Hernádkak
Hernádnémeti *
Huta
Káso
Karcsa
Karos
Komlóska
Kövesd
Láca *
Legyesbénye *
Mád *
Magyarsas
Mikóháza
Megyaszó *
Monok *
Olaszliszka *
Ond
Pácin
Ricse *
Rozvágy
Révleányvár
Sajóhidvég
Sajókorom
Sajókesznyeten
Sárospatak *
Sátoraljaujhely * *
Sóstófalva
Szegilong *
Szerencs *
Széphalom
Szomotor
Szögi
Tállya *
Taktaharkány *
Taktaszada
Tarcal *
Tiszakarád
Tiszalúc *
Tokaj *
Tolcsva *
Ujcsanálos
Vajdácska *
Vitka
Zemplénagárd *
Zombor
Zsadány

* Details in Chapter XI.
Részletek a XI.-ik fejezetben.

* * Capital of Zemplén County
Zemplén megye fővárosa

My Family...
Családom...

Name of the deceased Az elhaltak nevei	Relation Családtag	Residence Lakóhely	Date Dátum

This page is provided to inscribe names of family members who were deceased in the Holocaust.

Ez az oldal a Holocaustban elpusztultak neveinek a beírására szolgál.

THE MARTYRS

A MÁRTIROK NÉVSORA

Zemplén County's Jewish population in 1939 counted 14,000 and the number of survivors was only a few hundred. List of the Martyrs is far from being complete. Hundreds of families were killed without leaving even one survivor and in the past forty years many died without giving their testimony. Only those names are published here which were submitted to the Book Committee. Those names which are missing could be listed by each survivor on the special page: "My Family..." provided in this book.

Zemplénvármegye zsidó lakossága 1939-ben 14,000 lelket számlált és a vészkorszakot túlélők száma mindössze egy néhány százat tett ki. A mártírok névsora még távolról sem teljes. Száz és száz család pusztult el minden utód nélkül és az utóbbi negyven évben sokan haltak el anélkül, hogy tanuskodást tettek volna. Itten csak azokat a neveket közöltük, amelyeket az emlékkönyv bizottság címére eljuttattak. Az életben maradottak vagy leszármazottak a hiányzó neveket e könyv "Családom..." című oldalán jegyezhetik be.

EMLÉKEZZÜNK...

Ezt a könyvet szeretett szüleink, testvéreink, rokonaink, barátaink, rabbiink, közéleti vezetőink és mind azon Zemplén megyei zsidó felebarátaink emlékének szenteljük, akik elpusztultak a Holocaustban.

A nácik hatalomra jutása és a zsidóság elleni korlátozó törvények a magyar zsidóságot felkészületlenül érték. Az általános vélekedés az volt, hogy: „Velünk ez nem történhet meg. Mi nekünk ki kell várnunk amíg a határainktól távolra eső háború lezajlik."

Mind az amit tanultunk Magyarországon és azok a hitek, amikben felnőttünk- hogy az ország törvényeit engedelmesen kövessük és hogy bízzunk abban, hogy ezek számunkra védelmet nyújtanak — tragikusan helytelennek bizonyultak. Saját tapasztalatunk árán megtanultuk, hogy azt a törvényt, amely egyenlő jogokat biztosított a köznek, a zsidóság számára megváltoztatták. Saját szemünkkel láttuk, hogy a rendőrség, melynek a szerepe a polgárság védelme, hatalmával visszaélve az ártatlan és védtelen zsidó férfiak és asszonyok ellen fordult. Tanui voltunk annak, hogy barátaink hogyan idegenedtek el és végezetül hogyan váltak ellenségeinkké. Meg kellett tanulnunk, hogy a nagy demokratikus országok a hatalom és a világ ügyeiben való befolyásuk birtokában mást tekintettek elsődleges feladatuknak nem pedig a zsidók gázkamráktól való megmentését.

A Zemplén megyei zsidóság nemzedékek során bőkezű nagylelkűséggel vette ki részét a magyar kultúra, a gazdasági élet és az ország megvédésének minden területén. Ennek ellenére szomszédaink és barátaink kölcsönösen egyetértettek abban, hogy kiirtásunkban segédkezet nyújtsanak egymásnak.

Kétkedve kérdezzük önmagunktól: Hogyan történhetett a Holocaust? Hol követett el hibát a zsidóság? Mit tehettünk volna annak érdekében, hogy életeket mentsünk? Milyen következményei lennének annak, ha napjainkban hasonló helyzetbe kerülnénk?

Reméljük, hogy a zsidóság történelmének azok a szomorú napjai soha többé nem ismétlődnek meg, és hogy a jövő nemzedékek számára a szörnyű tapasztalat tanulságként fog szolgálni.

Toronto, október 1985.

Emlékkönyv bizottság — J.L.S.

REMEMBER...

This book is dedicated to the sacred memory of our beloved parents, brothers, sisters, relatives, friends, teachers, rabbis, community leaders and all fellow Jews of Zemplén County who perished during the Holocaust.

The rise of the Nazis and the restrictive laws against Jews, caught Hungarian Jewry unprepared. The general thinking was: "It cannot happen to us... We have to wait it out until the distant war will be over..."

Tragically we were wrong in what we had learned in Hungary and in what we had been brought up — to obey the law of the land and to trust that it will protect us. We have learned from our own experience, that the law which granted equal rights to all could be changed for the Jews. We saw with our own eyes the police who were supposed to protect, misusing their powers against innocent and defenceless Jewish men and women. We have witnessed our friends turning into strangers and ultimately into our enemies. We have come to learn that large democratic countries with power and influence in world affairs, had priorities other than saving Jews from the death chambers!

The Jewry of Zemplén County contributed generously to the Hungarian culture, economy, and defence through the generations. Still, our neighbours and friends agreed to help in our extermination. You might wonder and ask yourself: How could the Holocaust happen? Where did we Jews fail? What could have been done to save lives? What would be the outcome today of this similar plight?

We hope that those dark days of Jewish history will never happen again, and the terrible experience will be a lesson for the generations to come.

Toronto, October 1985.

The Book Committee — J.L.S.

XIII. Yizkor...

Memorial tablet on Mt. Zion, Jerusalem

Emléktábla a Cionhegyen, Jeruzsálem

liberation.

His brother was hung in mid-winter, because they suspected him of having stolen the blanket which he used to protect himself from the cold when reporting for work.

He returned to Újhely in September, 1945, finding his sister, Brach Lipót, his uncle, and Brach Smilu. Lipót, his son and his brother-in-law, took into their home all those who had no place to go. One Friday night, away from the Russians, the Hungarian police picked them up to dig holes. Noticing that those who only a short while ago wore the Arrow-Cross, were now those, rearmed anew, who were overseeing them, he realized that "there was no place for the Jews here any more."

Reporting from his home in Toronto he told that Eugene, his uncle's son, lives in Ottawa, Slojme is in New York, and Smilu passed away several years ago. However, the Brach family flourishes again; the descendants have record of over a hundred cousins. Occasionally a member of the family goes to Újhely to visit the family graves where, as already mentioned, one of their ancestors had been buried in 1700. A local committee has been set up to decide on steps to be taken for the cleaning up of the cemetery.

Toronto, 1985

tempts failed. He went off to Warsaw.

He reached Warsaw after the ghetto revolt had been crushed. The Germans, known for their exemplary orderliness, commanded them to clear the ruins and to load all the whole bricks onto wagons, and these were then shipped to Germany. Here he encountered the highest form of sadism. After their hard labor, carried on for endless hours, the SS men led them to the kitchen for lunch at a distance of several kilometers, while each of them had to carry five bricks on his shoulder, and this in both directions! The bricks had to be removed from their shoulders with the greatest care for the duration of the meal. Those who dropped or broke them suffered terrible beatings.

As the Russians approached they marched to Kutno. Many of them fell ill; dogs were let loose on them; they were shot at; those, who wished to quench their thirst, and dragged themselves to a river, got shot into the river. He reached Dachau in the winter and went from there to Kaufering, occupying barrack No.4. When his wooden shoes split in two, he wrapped his frozen feet with newspaper. He would have liked to go to the camp hospital to have his feet treated, but was dissuaded by Faber Aranka, who worked in the kitchen and occasionally provided them with stolen food. She explained this would have meant certain death for him. Unable to sustain the pain, he went to the hospital nevertheless, but fortunately was sent back. ("Faber Aranka lives in Vienna, I met her after the war. Faber Smilu lives in Los Angeles").

A Czech doctor saved him by providing him with some medicine after he contracted typhoid fever. During the last weeks they subsisted only on grass. In the final days, in the meanest possible way, they were put into wagons, which were attached to a train filled with German soldiers, in order to make sure that they were killed during the constant American bombardments. In fact hundreds were killed. Anti-aircraft guns were positioned on the train, and thus the 30 wagons with the deportees supported the machine-gun fire practically with their own bodies. Since the Germans disappeared during the bombardments they dragged themselves into a village where they falsely claimed that the German commander had told them to disperse in all directions. But the Germans returned and reassembled them. Sam and some of his colleagues luckily went into hiding. Three hundred people were killed that night, and the following day the survivors were liberated by the Americans. He was carried to St. Ottilien — literally carried, because he was too weak to walk." Another twenty-four or forty-eight hours and I would not have been among the living".

He spent two months in a sanatorium, together with the Güncler boy. The son of the milkman, Dreiser, was also there, but he died after the

his upbringing. The seventeen-year old boy was entrusted with a rescue mission considered the greatest Mitzvah, under the direction of the congregation of Kassa. It involved the weekly smuggling of twenty or twenty-five and sometimes even up to thirty Slovakian and Polish Jews across the border, under the most secret cover. This rescue-mission was particularly dangerous since they had to pass the barracks in Kassa in order to lead the refugees into previously designated houses, from which that same night they were smuggled through to Budapest. However the counter-espionage discovered their activity, and of the eight active participants, one was caught. Attempts were made to uncover the whole network and to ascertain who the organizers and participants were.

Sam Frank returned to Újhely, where he had deep family roots. Once his beloved grandfather took him to the cemetery and showed him a grave dating back to 1700 which could have been that of one of his ancestors.

The transfer into the ghetto started a few weeks after his return from Kassa and he was designated to serve as a messenger in the ghetto. As such, he was authorized to wear a special armband, which afforded him free movement into and out of the ghetto, thus also enabling him to smuggle bread in. Somebody recommended that he go into hiding in a house at the foot of the mountains, in a completely deserted area, but his conscience would not let him do so; he did not want to abandon his grandfather. Indeed he was the only one who accompanied his grandfather in the third transport sent to Auschwitz. While they were being loaded into the cattle-cars, a benevolent police officer, by the name of Horváth, aware of the atrocities committed by the Germans, grabbed him by the arm and said to him: "Come my little boy, you are going back with me".

"This man knew us well, he often visited us in our home, and had great respect for my grandfather, but I refused to go with him".

"We reached Auschwitz in the early morning of Shavuot, after a miserable and long journey. It was still dark. We saw flames bursting forth from the chimneys, and smelled the stench. It was here that I was separated from my grandfather, who knew of the plan to hide me, and deeply regretted that I had gone with him. Nevertheless it was a very good feeling that we could at least take leave of each other".

He was alerted to stand on the tips of his toes to avoid being directed to the wrong side. After a few days he was sent to Warsaw, together with forty-four other young people from Újhely, of whom he is today the only survivor. The night before they were due to leave he discovered that his father was in the barrack opposite his, together with deportees from Tiszapolgár. At the roll-call, next morning he tried to catch a glimpse of him, to meet him perhaps for the last time, but fate was cruel and his at-

Recollections of J. Klein (Klein Josef) formerly of Mátészalka, now residing in Toronto

Josef Klein was a member of a Labor Service unit which was stationed in Újhely during the ghetto period. He and his comrades arrived in Újhely during Easter, within the framework of the No.101 unit which was attached to the military clothing warehouse. Along the road they saw the long lines of carts escorted by gendarmes and loaded with old people, women, children, and their belongings. The Jews of the neighboring villages were being driven into the ghetto. When they established contact with them they heard the tearfully sad stories of how they were assembled and left without sufficient food since it was Passover. They organized the smuggling in of food which they obtained by exchanging sweaters pilfered from the military warehouse, for canned food available from the military food supply unit.

Later he too was sent to Germany with his unit and there his commander, at the suggestion of one of his friends, nicknamed Flekkes (Spotted) bribed the German commander of the train who ordered it back to Hungary. After an adventurous journey, he finally reached Besztercebánya, and from there went up into the mountains, where he joined a partisan unit made up of 3000 men, half of them Jewish. They attacked German troops. thus acquiring weapons and explosives, and were able to blow up trains.

Toronto, 1984

The Account of Sam Frank — Resident of Toronto

He was born in Újhely where he grew up and went to *heder*. At the age of nine his mother died, his father remarried, and moved to Tiszapolgár. Sam spent a few months there, but then returned to his grandfather in Újhely. His grandfather on his mother's side, Chaim Brach, highly respected by Jews and non-Jews alike, was an industrious, honest, pious, good person. Of his fifteen grandchildren, Lipot's four children and Sam with his two brothers lived in Újhely. His grandfather's memory will stay with him as an eternal symbol.

In 1944 he went to Kassa, where he filled a post commensurate with

Their attempt to save a few persons from certain death succeeded

During the final week a German machine-gun position fired from a third-floor window facing the Danube. Because of the air pressure the window-glass broke and they got the full brunt of the freezing cold in mid winter. Thanks to the kindness of some of the neighbours, they occasionally received a plate of vegetables. At times the building shook under the artillery fire. The street was totally deserted. Each hour seemed like a day, each day like a year. No news reached them, but they knew, saw and felt the battle raging around them. At night they saw the bullets fired from both directions.

January 16th, 1945. It was night. The noise of the gunfire could be heard uninterruptedly, and it was impossible to sleep. That night they had the clear sensation that the moment of liberation was close, but they dared not mention it, lest the bestial revenge of one of the Arrow-Cross fiends reach them at the last minute, or lest the building collapse before the liberators reached them.

January 17th, 1945. Morning. In the dawn, they could hardly believe their eyes, burning from the many sleepless hours. Disarmed Hungarian and German soldiers were being led by Russian soldiers, armed with machine-guns.

Toronto, 1985

Reminiscences of Paul Kent — Schwartz Pali
Resident of Toronto, about his Grandparents

Although I was only born in Újhely and never lived there, I always considered myself as belonging to that town. My grandparents lived there until the last minute. I should like to pay tribute to their dear memory.

I think everybody in Újhely knew Uncle Schwartz, my grandfather, from the hospital, and my grandmother. They spent the greater part of their lives in the hospital of the Hevra Kaddisha, working hand in hand from dawn to dusk for forty years. When in 1934 they won the first prize in the State Lottery they donated most of the money to the poor and deprived, to the Hevra Kaddisha, and to other charitable causes.

They were God-loving, pious, honest, true Jews. May God grant them eternal peace.

Toronto, 1984

After a short while the gate opened, somebody left, and Jacob, gathering up all his strength hurled himself into the building through the half-opened door. He lay on the floor, but he was inside! Within seconds, his good friends, Micu and Zsóka, the ones who had sent him the free pass, surrounded him. He spent the night in the cellar, joining a crowd of several hundred. (Later this figure swelled to 3000). Here he shared the tale of his bitter experiences with his friend Jumi, from Újhely.

During the siege and bombardment of Budapest the news reaching them from the outside got worse all the time. The Arrow-Cross killings reached a peak. The police raids selected their victims even in front of the Glass House, and in spite of the police control, the Arrow-Cross thugs tried to force their way into the building. At the same time the gendarmes sought to reach the courtyard through the roof. Their aim was clear, but the firm stand of the Swiss Consul and his violent protests saved the situation. Within the building the people's health, as well as the food supply deteriorated gradually, while the congestion grew worse.

In spite of all this, a modest rescue operation got under way which ultimately saved innumerable lives. Several thousand forged free passes were issued. A "Housing-Allocation Office" was set up and Jacob and his comrades set out, under police escort, to transfer the inhabitants of the houses marked with the yellow star into the "Protected Houses". The device worked, and the "Protected Houses" were relatively safe.

On a December day they arrived belatedly at a house marked by the star, as usual under police escort as employees of the Swiss Embassy. The majority of the tenants were already lined up to proceed to the ghetto. With a list of names in his hands, Jacob turned to the Arrow-Cross commander, requesting release of those on the list, since they had been issued free passes. The commander refused to accept the documents, and in reply pushed him too into the line. Fortunately, a nearby police officer, whose help he summoned, accepted his papers. The commander had no choice but to respect the officer's rank, but before releasing him, he hit Jacob over the head with his gun. Fortunately his fur-cap protected him from the heavy blow, but for weeks to come he suffered from dizziness and headaches. Following a week's recuperation he renewed his work in the office for "Housing-Allocation" and had as many people as possible transferred into the "Protected Houses".

By mid-December the city became a battle-field. Mortars and artillery fire caused considerable damage, and traffic in the streets came to a virtual standstill. Thus, one afternoon, he was unable to return to Vadász Street from the office for "House-Allocation", located on Pozsonyi Street. He was stuck there with one of his friends, and witnessed the blood-bath committed by the Arrow-Cross gangsters on the shores of the Danube.

Three Months — A Narrative about Jacob Steindler, László, now a Resident of Toronto

When on the 15th of October, 1944, Szálasi and the Arrow-Cross leaders came to power the fate of the Jewish population of Budapest was sealed. The announced aim was annihilation of Jewry. Deportation was only partly successful, in view of the proximity of the Russian front. Even those who had forged Christian papers, did not always possess the document necessary to prove exemption from military service. However, even in cases when all the necessary papers were available, if somebody looked as if he might be a Jew, a body search and examination were performed. In many cases the victim was shot dead on the spot.

The 20th of October. The Arrow-Cross militiamen entered the houses marked with the yellow star, gathered all the men and drove them on foot in the direction of Gödöllő. The march lasted several days, during which the military personnel took over the supervision. In the vicinity of Gödöllő, bordering the royal estate, they were ordered to dig anti-tank trenches. The work was not completed, the advance of the Russian army compelling them to withdraw, this time in the direction of Budapest. The march on the highway lasted several days while the rumor spread among the men that the destination was not Budapest, but Austria. Jacob Steindler and one of his comrades was responsible for the kitchen equipment loaded on an ox-cart. In the late afternoon of the November dusk they dimly made out an approaching tram which commuted between Újpest and Pest. Their plan was obvious. Since the marchers followed the tracks, and the tram slowed down on the curve, he jumped onto the moving car without looking around, and thanks to the darkness and the overcrowding of the tram he reached Budapest undisturbed.

There were no more men left in the house where Jacob lived in Budapest, hence he had to be careful not to be detected by the concierge. This could have proven fatal. Stealthily he climbed the stairs to the empty apartment. Much unopened mail had accumulated over the weeks and among the papers was a Swiss free pass. Under no circumstances could he stay there in a house marked by the yellow star, where he was bound to be detected. He had to get to the Glass House in Vadász Street, where in the past he had met the members of the Zionist movement. Avoiding the Arrow-Cross militia raids on the way, he managed to reach the building. A small group was gathered in front. Entrance into the building of the Swiss Embassy was possible only with the permission of a policeman, stationed in front.

have been animals in a zoo, rather than human beings.

Toronto, 1984

The Reminiscences of Zoltán Friedmann at Present in North Hollywood, Calif.

"We were denied the possibility of pursuing higher studies and the normal conditions of life were totally restricted — all this even before the ghettos were set up. In the ghetto we were confined in our freedom of movement, robbed of our human dignity; our valuables and all our personal belongings were confiscated, everything taken away that belonged to us. I was eye-witness to atrocities in which the gendarmes and the anti-Semitic population beat up and tortured children and elderly people.

"In Auschwitz I was assigned to heavy forced labor, was beaten up and subsisted on a starvation diet. At the time of the liberation I was a so-called 'moslem', a term which designated those who were thinned down to an extent where there was nothing left but skin and bones. My parents and sisters were sent to the gas-chambers upon their arrival in Auschwitz. A similar fate befell many of my relatives, my aunts, uncles and cousins and many of my childhood friends. All of them became the victims of the blind and unrestrained hate and inhumanity of the Nazis.

"Claiming that they were a master race, the Germans deprived us of all our civilian and human rights and committed the most terrible crimes against us."

Following is a list of the relatives of Zoltán Friedmann who perished in the Holocaust:

"Friedman Aladár, my father, and Friedman Zsófia, my mother, both of whom I saw for the last time on June 5th, 1944, the last date I know of their existence; Friedman (Lichter) Lydia, my sister; Mr. Weisz Henrik, my aunt; Mrs. Rothbart Gyula, my aunt; Rothbart Márkus and wife, my aunt and uncle; Friedmann Dezső and wife, my aunt and uncle; Friedmann László, my cousin; Weisz Andor and Rózsi, my cousins; Bárdos Jenő, Helén and Ilon, my cousins; Weisz Hermina, Samu, Sanyi, Laci, Lili, my cousins; Friedmann Ede and Vilma, my aunt and uncle and their children: Rothbart Tibor, my cousin; Weiszberger Marci, Rózsi, Marika, my cousins; and innumerable other relatives and good friends."

Hollywood, 1984

brothers and transferred to Mühldorf as the commander's batman. There he fell ill with spotted fever and found himself among the other gravely ill deportees, of whom 1000 were put into the cattle-cars. By the time they reached the next stop only 600 were still alive. Twenty-four hours later, only 300. Dr. Székely, the chief physician of the Jewish Hospital, died alongside him. From here he went back to Allach on foot, where, together with his brothers, he was liberated.

One of his unforgettable memories of the deportation is, when one of the Kapos, about whom a book was written in England after the war, bearing the title "Jew Killer", and who alone killed ten thousand Jews, announced that whoever ate on Yom Kippur would receive a double portion of food and a bottle of beer! In spite of the tempting offer not one of them was prepared to give up fasting.

He admits that there were honest Germans as well, for instance one of the railway guards who daily brought a piece of bread with margarine and jam for Fischer Tibi, of Kisvárda, who at the time was only thirteen years old.

He points out, that although they had no weapons, they did not lack courage. Seeing his father being beaten with a gun by a gendarme, his brother fell upon the guard and slapped him. Of course his brother paid a very high price for this. He was beaten up until his back was covered with blood. The marks of the beating are visible to this day.

He weighed a hundred pounds at the time of the liberation, and a German who "was very fond of me" fed him. He returned home together with his brothers. He got married, they had a child, and remained in Újhely for another two years.

Today he lives in Toronto. He has visited Újhely twice. The first visit shook him deeply. As befitting a Jew from Újhely, he first looked for the synagogue and was shocked to find no trace left of the Hasidic synagogue; a house had been built on its location. The Status-quo synagogue was in ruins. "My heart sank... I went to the cemetery, and left immediately thereafter."Zinner Muki, Weiser Patyu, Uncle Menczel and Deutsch were in Újhely at that time.

He visited Újhely for the second time in 1975, but this time he knew what to expect and that made things easier for him.

In conclusion, he turns to his grandchildren: *Al tishkehu!* Don't ever forget! There is nothing that can be added, he believes. Neither American Jewry, or for that matter anybody else who was not personally involved can ever be able to grasp fully what the Jews of Europe had been through. To those who were watching from the sidelines, or from overseas, the atrocities and the deportations were somehow remote. They themselves were not affected. The figures they saw could just as well

school, where everybody was searched. Thereafter the inhabitants of three or four houses were crowded into one house within a closed quarter of the town, all this under the supervision of the gendarmes and the Germans. We were in the ghetto for seven or eight weeks, from Easter to Shavuot. Life there was hard and we were not allowed to leave. My late father organized a so-called "people's kitchen" for those who were unable to look after themselves. I retained several memories from my work in the ghetto office. I remember that there were 5611 persons in the ghetto and only about ten succeeded in escaping. I know about some who hid in cellars, and a few of these are still alive. One family was saved by me — Ortner, the son-in-law of Berger the glazier, and his family who live in Vienna today. Those who fell ill were transferred to the Status-quo school, were given straw mattresses, and were looked after by Jewish nurses and by the physicians of the Jewish Hospital".

He reports in vivid and touching terms how his mother sent him to the rabbi of Keresztur to bring him the traditional cheese kreplach for Shavuot. She was the only one from among the ghetto women who prepared the dish in these difficult days. Just then Engel, from Tokaj, was being dragged away from his rabbi. He saw how Engel was beaten up until he was half-dead, for having said that he preferred to die rather than leave his rabbi. He was taken away, anyhow, without his rabbi.

After the third transport had left, the remaining Jews were ordered to move into the Gypsy settlement, while the Gypsies were transferred into the vacated Jewish homes. He reports on the revolt that broke out in the prison of Újhely, where prisoners from Újvidék and Zenta were held, among them quite a number of Jewish girls and boys. They killed several Germans, broke out of the prison and escaped. The majority were caught and shot on the spot.

He missed the date on which he was supposed to report for the Labor Service camp, and in this way got into the ghetto and from there, a week after Shavuot, was transported to Birkenau. There, on the suggestion of Brunnel Laci — he applied for work together with sixty others from Újhely. They were sent to Allach, near Dachau in a group of 500. Earlier, after having been separated from his brothers, he was assigned to a unit which was to leave for Warsaw, while Baum Menyhért, separated from his father, was among those to leave for Dachau. Just one glance between the two young men sufficed to make them change places surreptitiously. "I returned — while Baum Menyu never got back."

In Allach, they were attached to the Todt Organization, repairing railroad tracks, which the Americans bombed at noon, and the English at 3 p.m. This work lasted from July-August, 1944, until about three weeks before the end of the war. At this stage he was again separated from his

Israeli professor, Jehuda Bauer — "Resistance in the Camps", he remembered his own resistance in Dörnhau. Together with one of his comrades, a radio-technician, they built a clandestine radio receiver and listened to the Allied broadcasts, — all this in a concentration camp on German soil. (For those who have not been through German hell, this may not have a special significance. But one should remember that if they had been discovered, listening to the radio, irrespective of whether they were hearing the news or any other program, they would have been shot on the spot.) With the approach of the Russian army, they were taken to Bergen-Belsen, and then to Rostov, where they were assigned the restoration of a bombed-out oil-refinery. At the beginning of May they were liberated by the Russians.

He somehow managed to return to Újhely, where he found his younger sister. "Out of a community originally numbering about 5000 souls, only some 250 returned, and even these 250 included those who lived in the neighboring villages, but considered it senseless to go back there."

In 1948 he participated in the Israel War of Independence. He married, and a daughter was born to him in Israel. In 1956 he left for Canada, where his son, now a doctor, was born.

"Here at the age of 33, when others were already more or less well-established, I began my studies. I tried to make up for what I had missed until then. In ten years I obtained four degrees — one B.A., two Masters' degrees and one Ph.D. I can thus fill a respectable position in the Jewish community of Toronto. I feel that I can also show achievements in the field of Jewish education. I think I have contributed to its development. Perhaps I could have become a successful businessman, or could have chosen other professions, but I felt it as my vocation to devote myself to Jewish education. And this gives my life a special meaning."

Toronto, 1984

Reminiscences of the Ghetto in Újhely and thereafter by Yitzhak-Icsu Hamermann, Resident of Toronto

"My name is Imre Hamermann. At home they called me Icsu. Everybody knew the Hamermann family in Újhely. We were a very, very big family. My father was a deeply religious man, and naturally the family was too. Our slogan was Torah and Avoda. We were six boys at home.

When the ghetto was set up, we had to register at the Status-quo

very early age still in Hungary; the other, — Zvi Dov — was with me in the concentration camp. One night, after the liberation, while gravely ill, he was run over by the train that was to take him home. In Újhely I had seven uncles, and the extended family, every member of which lived in Újhely numbered at least eighty souls. Except for six or seven, all the others were victims of the Holocaust. Some of them live in Israel, others have passed away. One uncle and one aunt live in New York, but they were lucky enough to leave Újhely before the terrible times started."

Six or seven out of eighty!

He first went to the *heder* and finished six grades in the Jewish elementary school, followed by two more grades in the public school. Looking back on his education, he now states that having grown up in a small place he could acquire only a minimal knowledge and experience "and we were naive to the utmost". They did, however, have alert minds and were even prepared for minor rebellions. He remembers something that was strictly forbidden: the rabbi listened to the BBC broadcasts, and the young pupils served as guards so as to ensure that he could transmit the news to others as well. A typical sign of his inexperience: up to the time of his deportation, he had never left his native town, except to go to Sárospatak, about eight miles away. As a Yeshiva student he was not allowed to read the newspapers. The fact that he trained for a profession was considered a rebellion. He began his training as an electrician with a non-Jew, and at first he hid his ritual earlocks behind his ears. Later he had them cut off, which in his family was considered almost as great a tragedy as if he had left the Jewish faith.

He was eighteen years old when taken to the ghetto. The house they lived in was at first within the area of the ghetto, but as the area of the ghetto was narrowed, they had to move into another house. Some of the boys from the Bnei Akiva movement raised the possibility of resistance. "We sensed that something terrible was going to happen to us, and we wanted to be prepared for it, to do something, but by then the second transport — including myself — was getting under way..." There was a young boy of Polish-Jewish origin in the wagon, who had already been in the internment camp of Garany and he gave us to understand where we were headed for and what was in store for us. We did not believe him. We arrived in Auschwitz on the first day of the Hebrew month of Sivan. He had told us the truth..."

Ten days later, together with his brother, he was transported to Dörnhau, where he served as the electrician of the camp. "It was thanks to this work that I survived; those who had to perform harder work, had a different fate".

Much later, when as a free person he listened to the lecture of the

In November-December, 1944 they were taken over by the SS who transferred them to Harka. Shmil Szamet contracted typhoid fever in February. On the first day of Passover, 1945, a Friday afternoon, he was ordered to participate in the line-up in spite of his 16-day illness and badly deteriorated state of health. They were given the order to march to Mauthausen. Shmil Szamet and a few hundred other sick inmates of the camp, reported that they were unable to start the march and they remained in their barns. The following morning the barns were surrounded by SS men, and then the miracle happened. In the early dawn sunshine the prisoners, completely weakened and expecting nothing better than death, saw that the SS men were surrounded and being searched by Russian soldiers. They were saved — free! It was the 27th of March, 1945.

He returned to Sátoraljaújhely, married his wife's sister, Rose, and they lived there from May, 1945, to September, 1946. Via Kassa and Prague they left for the United States, to join his father who had been there since 1937. His mother received an emigration visa from her husband, but the day she was due to leave and was tearfully saying goodby to her children, she was handed a cable from the Cunard Lines Shipping Co. notifying her that because of the war the ship would not sail. No tickets were available for other boats sailing to the United States, and thus his mother had to remain and ended her life in Auschwitz.

The rest of their story is already known from Shmuel Szamet's wife, Rose, who gave an account of her children and their happy family life. Her husband adds that in March, 1947, they came to Canada where he became a successful building contractor. His only regret is that he had not gone to Canada twenty five years earlier.

Toronto, 1985

The Migrations of Edmond Y. Lipsitz (Yehuda Lipsitz — Yidu) — now a Resident of Toronto

"My name is Yehuda Lipsitz, better known as Yidu. Today I am Edmond Y. Lipsitz. I was born in Sátoraljaújhely on the 7th of December 1925. My father's name was Yitzhak Lipsitz, my mother's Shiffra — Sarolta — Lipsitz. My father was an employee of his brother and the firm was known as Berger-Lipsitz. My mother had her own store, mainly for fashion-conscious ladies, where she sold girdles. We were five children — I had two brothers and two sisters. One of the boys died at a

arrived. My other sister, who also had seven children, lived to see the liberation, and even informed her husband that they would soon be on their way home, when a car filled with SS ruffians stopped in front of their barracks and set fire to it. All the eighty or ninety occupants were burned to death. Her husband, my brother-in-law, Schifmann and one son survived. The husband of my sister, who lost her life in Auschwitz, is also my cousin, and thus his name too is Szamet. He survived and today lives in Brooklyn. My eldest brother, Saje, also has seven children. His wife and two smaller children were in Vienna, while he and his five elder children survived in various camps. Miraculously, all seven children, his wife and my brother survived and today live a happy and contented life in Brooklyn with all the children who by now are married. This brother passed away last year at the age of 80."

His mother, his wife, Rose's elder sister, and their six-year-old girl lost their lives in Auschwitz. If anybody can still think clearly after such terrible reports, let him try to make an account of all the loved ones lost in the immediate family of one person.

From May, 1940, to November, 1944, Shmuel worked in various labor camps. At the beginning of 1944 he lived together with his commander in the mountains of Máramaros and served as clerk in the unit. There follows the gravest accusation of Shmuel Szamet, after the long list of his terrible losses. Every Wednesday the commander attended a weekly briefing, held by his superiors at the district headquarters. On his return from one of these briefings, the commander, Nagysomkuti Mercse Leonidasz, told Shmuel Szamet: "I have some news for you. At the officer's meeting today one of the generals gave a report. All I can tell you is that your loved ones are being deported, and do not expect them back, because they will all be burned alive". This was much before it actually occurred. The claim by the responsible Hungarians and Germans that they had no knowledge of what was happening was therefore untrue. These officers met weekly and had precise information — officially — on what was going on. They not only discussed the happenings, but planned them systematically!

This Nagysomkuty was a bloody anti-Semite as became very clear, in his introductory speech: "We will kill you all off!" But at the end, when the train was on its way to Galicia and the Ukraine, he asked for a civilian coat with a yellow ribbon so that he would be taken prisoner in this clothing. From that time on his behaviour improved. On the advice of one of the unit members in the forced labor camp, Menyhért Mittlemann, he even arranged with a general in the Hungarian headquarters in the Galician Stanislav that the unit although destined for the Ukraine, should remain within Hungarian borders.

occupied the area — and they were liberated.

On her return from the deportation she found that two of her sisters had perished during the Holocaust. She married her late sister's husband, her brother-in-law. In 1946 they emigrated to the United States where their two children were born. Her son is a Professor of Philosophy at Brandeis University and her daughter is a psychoanalyst, married to a psychologist. Their daughter-in-law is in the same field.

They lead a comfortable life. The children are Orthodox, cherishing tradition. "Perhaps my faith is not quite as strong as was that of my father, but our present way of life does not differ much from what it used to be, except perhaps in our attitude to the sciences. However my home as well as that of my children is an Orthodox Jewish home and the food strictly kosher."

"I hope that never again will such a tragedy occur — neither in our times, nor in those of the generations to follow."

Her account ends on a note of lyrical beauty. She describes how on Friday nights, following the traditional singing of zmirot, she would recount her story to her son and daughter, from their earliest childhood, each time a different chapter of her life. At times they would cry, at others laugh — but in due course, through these tales, they became familiar with her entire life.

"I told them that the lesson to be learned from these accounts is that whatever happens, if one remains firm in his faith he is not lost. This trust and confidence is the legacy my late father left to me."

Toronto, 1985.

Testimony of Shmuel (Imre) Szamet

The opening remarks of Shmuel (Imre) Szamet, husband of Rose, should be blared by loudspeakers into the ears of all who cast a doubt over the existence of Auschwitz and the Holocaust, with its six million victims.

"I was born on the 22nd of February 1913, in Sátoraljaújhely. My father's name was Joel, my mother's Sarah. We were seven children at home, four boys and three girls. One sister, Anna, and one brother, Pavel, died before the war. Of the remaining five only Saje and I survived the war. One brother and two sisters perished during the Holocaust. This brother, his wife and four children, were in a camp near Vienna, and all survived, but my brother died one day after the liberation. One sister, together with her seven children, was killed as soon as the transport

and well organized, yet for a young girl the week-days were boring, and that is why she wanted to learn a trade.

The isolation and purity of their family life underwent a radical change as the dark clouds of war gathered overhead. Among the boys from Újhely serving in the labor-camp was a young man from Gyöngyös, Dezső Barun. She met him because they provided kosher food for his barracks. When the family was taken to the ghetto, he provided Rose and her younger sister, Ági with Christian documents in order to save their lives. However the father would not hear of this: "It is out of the question to live as a Christian with Christian papers! And under all circumstances the family has to stay together"...

"We left the city with the fourth transport. While he was praying on the train one morning, with tefilin and talit on. I said to him:'Father, all those whom you see here in the cattle-car, women, children, babies as well as the men — all, without exception — are going to their death!' My father looked at me as if I were a lunatic and said: 'How can you talk like that?' Unfortunately, I knew the answer. I sensed that our fate was sealed and even announced it to the inmates of this terribly crowded wagon. Those who have already been deprived of all their personal belongings, their most personal valuables having been taken away by the Germans, and being dragged away as they are, — the lives of these people will not be spared.

"The reply of my father was: 'I have always known that your faith was not deep enough, not sufficiently well-based!' "

From the perspective of forty years Rose recalls: "My father was a deeply religious man, who just could not imagine that God would not save us."

Auschwitz. The selection. With 500 other young women she was taken first to Riga, the capital of Latvia, where they worked for the Germans, and then to Glöblen, near Berlin, where they worked for eight months in a munitions factory. As the Russian and American armies closed in on Berlin they marched for days, or maybe for weeks fleeing from the Russians in the direction of the American Army. Among the marchers were sisters from two families — the Teitelman sisters and Rose and her two sisters. They stuck together through thick and thin. One night the youngest of all the sisters announced that she had no more strength left. Her shoes were also completely worn through... They knew that if they left her there it would be her end! Consequently, under cover of night they escaped from the group which was being driven on by the Germans, and found a hide-out in the mountains. In the morning a German soldier showed up and they thought this was the end, but it turned out that the German was also a fugitive. Shortly thereafter a Russian unit

the Americans. After release from the hospital he was moved into a central camp where he and his uncle met others from Újhely, such as Gyuszi Blumenfeld, Odi Alexander and Jenő Reich. With a repatriation contingent he reached his home in August, and subsequently left Újhely for Budapest.

After completing his medical studies, specializing in X-Rays, he left Hungary in 1956. Arriving in Canada he had his diploma approved, completed further training in X-Ray, and worked in hospitals in Toronto and the provinces. For the last ten years or so he has had a private practice.

"I have a family, my daughter is married and I have a small grandchild. We are fortunate that we could rebuild our lives." And he concludes: "I saw my parents for the last time in February, 1944, during one of my rare leaves for forty-eight hours. I had their names engraved on the tombstone of my paternal grandfather, together with the names of those from the family who did not survive the Holocaust."

Toronto, 1984

Memories of Rose Szamet

Rose Szamet, born Rajce Weisz, a resident of Toronto, remembers her family home, her religious education, her youth and the Holocaust. She was born in Mezőkövesd on March 15, 1920, the daughter of Herman Weisz and Regina (Hofstadter). Her father was a Shohet and Kantor in Sátoraljaújhely. "Out of nine brothers and sisters only six survived: Hajnal, Mote, Rajcu, Soram, Brochcsu and Blimcsu. One brother died three years ago, one brother and one sister Mosje and Klári, were victims of the Holocaust".

She grew up in an Orthodox atmosphere, in a home where the attention of the parents embraced all aspects of their lives, particularly that of the girls. But within this framework, questions arose in her mind which disturbed her. Why did the boys learn the meaning of the prayers, whereas the girls were not given this opportunity? "God Almighty listens to your prayer — this is all you have to understand", her father told her. And when after finishing school, she announced that she wanted to learn dressmaking, he said: "You will not be able to marry! Who will want to have a seamstress for a wife? You are pretty and bright — there is no need for you to learn a craft!" In that world the wish of a girl to learn a trade was so much out of the ordinary, that her father did not speak to her for two weeks. The family atmosphere at home was pleasant

cle, which organized cultural evenings and theater performances as well. Rabbi Samuel Roth, his religious teacher, gave his blessing to these activities and legalized them. Since the Jewish youth had, in those days very limited possibilities, he obtained employment in an industrial plant where he worked from 1939 to 1942 when he was called up into the Labor Service. He built border fortifications in the snow-capped mountains of Transylvania, until he was shipped off to Ukraina and there the news of the German occupation of Hungary reached him. Following the occupation, a noticeable change occurred in the attitude towards them by the Hungarian supervising military personnel. A sad memory with reference to Újhely from those days: One evening while they were lined up to receive orders, it was announced that Lajcsi Schőnfeld had been court-martialled and executed for escape or attempt to escape.

It was at this time that the transportation of the Jews of Kárpátalja began. He heard about the proclamation of Horthy in the East Carpathians, and with the total collapse of the front was moved to Újhely together with the military units. He spent one night in the loft of the wine-cellar attached to the Görgey House, was recognized, bathed and fed. After this pleasant one night episode he was moved westward with his unit, arrived in Vác and from there with the help of his sister Magda escaped to Budapest into a protected unit. However he was transported from there to Balf and Hidegség, all infamous, notorious places, where he was already in the hands of the Germans. In exceedingly cold weather they were housed in a barn, their food was close to nothing, and those caught trying to obtain supplementary food, were shot on the spot.

In early spring he was transferred to Austria where, together with his comrades he worked for the Todt Organization. From here he started off on foot toward Mauthausen. He learned from his mates, who had to bury the dead, that those who were incapacitated were shot dead. Near a place called Eisenerz — a name to remember, since all hell broke loose here, — a one-armed guard organized a blood-bath. He simply fired into the unfortunate marcher with his machine-gun. Blood flowed in streams on the snow-covered mountain road. The wounded were finished off by the other guards. Many dropped dead on the way. When they reached Mauthausen — "We really did not have to do anything anymore. Here and there people were shot down, but most of them died of starvation". In mid-April another march took them to Gunskirchen, and here — for all those who still survived — the war ended....

He witnessed the disappearance of the guards and the arrival of the American troops. He left the barracks, infested with vermin and corpses, and with his uncle went to the house of a peasant. After becoming gravely ill with typhoid fever he was taken to the hospital established by

same compartment with the Hungarian Nazi police chief of the city. A train carrying German soldiers, waving to them, overtook them on the neighboring track. The police chief noticed disapprovingly that she refrained from waving back, and remarked that these soldiers were fighting for them. the Hungarians and thus certainly deserved to be taken notice of. Carrying his digression even further he noted sharply that after the war, the traitors would be hung from the lampposts. To this the young girl retorted: "The war will be over soon, and it remains to be seen who will be the ones to hang from the lampposts." Her self-assurance saved her at the railway station in Vác, and she succeeded in having her brother transferred to a protected Labor Service Unit.

The climax came when she occasionally "visited" her brother whose unit was loading ships on the banks of the Danube, — and this while the evacuation of the Jews of Budapest was under way and the infamous Hungarian Nazi (Arrow-Cross) regime was in power! She remarked later with incredible simplicity: "I could do it since I lived in Csáky Street and had new forged identification papers in my possession." Unfortunately her brother was deported in spite of everything. Physically run down, she was liberated from Csáky Street at the end of the war.

The simple saying that it pays to be courageous and daring can certainly be applied to Magda. The fact that she survived is due solely to her remarkable courage and self-discipline.

The Story of Dr. Leslie Baumann

Dr. Leslie Baumann begins his reminiscences at a much earlier period. He remembers his Status-quo school, and his first teacher, Samuel Fodor, who taught him the alphabet. He recalls with admiration Mozes Feldmár, who was a teacher in the best sense of the word, and whose total devotion made him an outstanding pedagogue whose excellent achievements are remembered even after these many years. This eminent man realized that preoccupation with the prescribed material alone was not enough. Fresh air, sunshine and physical exercise were no less important. He organized memorable gym-tests together with Lesli (László) Budai from the Orthodox school.

In the higher grades Leslie already encountered discrimination though in small matters only, and his first heartbreak occurred when it became clear to him that a Jewish child could not be a member of the scout group. Since this was true for other educational and cultural circles as well, the youngsters set up their own circle. This became the Singer Cir-

Reminiscences of Magda Görög (Née Baumann)

Magda Görög (née: Baumann), now a resident of Toronto, singles out the lawlessness of the decrees issued during that dreadful period, such as the Yellow Star, curfew and the setting up of ghettos. When her parents' store was closed down, she realized that the statement by the Germans that nobody would be harmed who did not oppose them, was a pure lie. She recalls that the windows of the houses at the edge of the ghetto were boarded up or whitewashed so that the tenants could not see what was going on outside of the ghetto, or those outside be able to look in. In the ghetto she lived with her grandparents at 6 Jusztus Street. The congestion was unbearable, with four families in one room, each family occupying a corner of the room. When the area of the ghetto was narrowed, they were all searched, and Jusztus Street was filled with confiscated goods. When the first transports were about to start, political prisoners, as well as patients from the psychological wards were transferred into the ghetto.

The young girl, with singular perspicacity realized the kind of fate in store for these people, with no distinction being made whether one can be of use or not, whether one is clever or stupid, willing to accept any fate, or whether a declared enemy. "While we all believed that we were taken for work and the families would stay together, with family members capable of work supporting the disabled ones — I was more pessimistic than the rest, and had only one strong instinct: I wanted to save my life".

What follows is an epic of female ingenuity, the defiance, audacity and daring of youth. The young girl tore off the yellow star, and escapes from a group being led by gendarmes to the hospital. With one change of underwear in her bag she left for Budapest. On her arrival at the Keleti railway station she noticed that everyone was being stopped and requested to show his identification papers. Whenever her turn came, she ingeniously tricked the police by shouting: "Daddy, daddy, they want my papers", ran after a non-existent daddy, a man who had already been checked, and disappeared in the crowd. With the papers of a Christian friend she left for Balatonkenese — under the pretext of a holiday! After two months, she returned to Budapest, where she learned from a certain Lea that ten days after she had left Újhely her parents had been taken away with the last transport.

Her audacity knew no limits. She left for Vác, so as to bring her brother Laci (Leslie) to Budapest into a protected Labor Service unit, (Special units for privileged individuals). As in all her undertakings, this one too was crowned with success. Travelling to Vác, she found herself in the

had escaped from Auschwitz and they urged everybody to flee by recounting what would be in store for them.

It took four days to reach Auschwitz, during which time the Jews received neither food nor drink. The lack of air and the congestion in the cattle-cars was unimaginable.

"Throughout my life I bear the burden on my conscience for not having taken leave of my mother," when Mengele, the angel of death separated the mother from her son, during the selection, says Manson. This is what our people are like: it is we who have pangs of conscience, instead of the barbarian executioners, who sank to the level of beasts! Manson reached Buchenwald, together with Dr. Ervin Reichel, a dentist, Miklós (Nicholas) Fuszter, Bodner, the Manager of the Italian Bank, and Schweiger. Subsequently they were removed to Jena, where cheap labor force was required to rebuild a factory destroyed by American bombing. The work completed, the factory was bombed anew and this happened there more times. In the course of one of the bombings the barber, Klein, was killed. "It was thanks to God's protection that we did not have more dead".

In January, 1945, as the Russians approached, the Jews were transported in open wagons to Theresienstadt. The train was bombed, and the people dispersed, hiding in a nearby forest. They were caught by the Germans, however, and most were shot. With most of them already lying dead, frozen in their blood, an SS officer decided that it was not worth wasting any more bullets on them since they were half-dead anyhow. Thus Manson arrived in Theresienstadt, which the Germans planned to blow up. One German, however, out of self-protection, revealed the secret and Manson, for the third time was rescued from certain death. The first time was during the bombings in Jena, the second time when the Germans caught and shot those who fled to the woods, and now the third time when the planned blowing up of the camp was cancelled.

Particularly touching was Manson's report on the first white roll he ate after the liberation, reminding him of his past and his home. While he was writing his memoirs, Manson read that a Slovakian refugee met Dulles in Switzerland and implored him to have the Kassa-Oderberg railway line bombed because the transports ran on it. Unfortunately neither the Americans nor the English came to the rescue; neither the railway line nor the railway station in Auschwitz were attacked.

1984

ter the liberation many died from typhoid fever and diarrhea as a result of the sudden transition from starvation to heavy, greasy food. Eva Bleier from Újhely, whose father was a musician, found her death in this way.

Annie spent some time in Germany and Belgium and returned to search for her parents in Sztropko. She also visited Pöstyén, seeking a cure for the rheumatism which she had contracted in the camp and from which she suffered a great deal even later.

"I too visited Belgium and after my return home in 1948 — we got married", adds Larry Baum.

Jacob Steindler, who conducted the interview, mentions the heavy loss Annie's passing meant for her friends, and how bravely and patiently, with a smile on her face, she bore her fate and pain. She was a true friend, and her memory will stay forever with all those who knew this extraordinary woman.

Toronto, 1985

Memoirs of Ernie Manson (Mandel Ernő)

"I lived in Sátoraljaújhely up to the 5th of June, 1944, the day the evacuation of the local ghetto started..." thus begin the memoirs of Ernie Manson (Mandel Ernő). Following the occupation of Hungary by the Germans, they started searching for him personally, on the basis of prepared lists of prominent Jewish citizens to be taken as hostages. One day at dawn there was a loud knock on their door, and at the last minute, even as his mother opened the door to the contingent of German soldiers, Hungarian gendarmes, and a detective who had come to arrest him, he jumped out of a rear window.

What followed was a unique example of filial self-sacrifice. Although he had opportunity to go into hiding, he returned home to his mother, who could move around only with difficulty, and thereby sealed his fate. The moving of the Jewish population into the ghetto began around the 10th of April, the day following Easter. At first the ghetto reached up to the northern end of Rákóczi Street, but was later narrowed down, even though more Jews from the neighboring villages were squeezed into these very restricted premises.

At the beginning of June the transports started up. While the people were being shoved into the wagons, the gendarmes abused them. Lajos (Louis) Rosenberg was tortured to make him disclose where he had hidden his fortune. In the ghetto were also some refugee Polish Jews who

The Personal Memoirs of Larry (Moshe) Baum and His Tribute to his late Wife, Annie

Mrs. Annie was an outstanding person, universally respected and beloved by all. She was born in Sztropko in the county of Zemplén and Larry Baum, as a child, visited the family there for the first time. In 1939 the Germans occupied Slovakia, to which Sztropko belonged at the time, and the Jewish girls were deported. Annie and her younger sister Etya, found refuge with a Christian family and a peasant woman hid them away in a cellar which she dug under her store-room and barn. There was an opening to the field, through which air entered. Annie and her sister slept on bunks set in the wall of the cellar. Entrance was well hidden by an oven, and the opening of the oven was their door. For six months they were hidden like this, and with the onset of cold weather, the peasant woman provided them with coal. However, since the ventilation opening was small, the two girls suffered carbon-gas poisoning. Etya became unconscious and Annie, gathering up her last strength, dragged herself through the heavy snow to the woman's house. Etya was rescued, but their presence was revealed. Together with several other Jewish refugees they were smuggled over to Kassa, from where they managed to phone Larry Baum's father, who picked them up and brought them to Újhely.

Incredible though it may sound, prior to their deportation from the ghetto, Annie, the sensitive young girl, had a vision of Auschwitz. All that became terrible reality there, including her own fate, appeared to her in her dreams.

In the meantime, Annie's parents also found refuge with a Slovak peasant to whom they conveyed, still in good time, fifty-eight acres of land in addition to a considerable amount of money. They went through incredible experiences and adventures. At one point, the German officers in command of the fighting installed their telescopes right on top of their hiding place. The peasant, himself afraid of the fighting in his vicinity, wanted to hide away. Through his daughter he sent them a big loaf of bread. But this aroused the suspicion of his father-in-law, since up to then he had provided them with slices of bread only. On the insistence of his father-in-law he finally moved them to another hiding place in the valley where they could neither sit nor stand up, but only crawl, lying down. A German did discover them but since the peasant woman provided him with food, he did not give them away. Thus they were liberated.

After Auschwitz, Annie was in a place taken by the English. Even af-

Because of his indisposition and sore foot, Sorger and a few of his colleagues, fell behind the unit during the retreat, luckily, because all the others were transported to Germany and only a few returned. He was liberated when the Russian troops entered Ungdaroc near Ungvár, on October 27, 1944. He reached Munkács three or four days later and a non-Jewish business associate of his offered to take him in. However, he moved to the nicest street of Munkács, Medecei Street, where the wealthiest Jews used to live, and spent five weeks there.

One evening he was picked up by Ukrainians who interrogated him, made him scrub floors and demanded that he leave Munkács immediately. He went to Batyu by train, then on foot to Királyhelmec, and from there to Ricse, which he reached on December 6. His younger sister returned from Bergen-Belsen only in June, 1945. A man by the name of Friedman also came back. His brother, Izidor Friedman, was his comrade in the labor unit, and now lives in Israel. Another survivor, a boy by the name of Fischer, settled in Montreal.

He served as inspector with a commercial firm in Sátoraljaújhely, subsequently left illegally for Yugoslavia, and later emigrated to Canada.

Other memories? Once he was arrested by gendarmes in Dobrád. He had two Toupes, and was therefore taken for a spy and was about to be dragged off to the gendarmerie barracks. By sheer luck they changed their minds at the last minute, kicked him in the backside, and released him. In Királyhelmec the chief district officer interrogated him personally, as to his nationality - which he established. But they kept him there for several days. There was an internment camp in Ricse containing mostly Jews from Poland, but with a few Hungarian Jews as well. Sorger was among the Jews from Ricse who supplied them with food. On another occasion, a lieutenant called him to task for not having taken off his cap while saluting him. There were all sorts of people. After the liberation he discovered all the furniture intact in their home; a neighboring peasant had threatened he would chase off with a hatchet whoever would attempt to take anything away. There were such people as well. This neighbour had never shown any animosity. At the same time he came across persons who quite openly, without beating about the bush, declared that it was a pity that the Jews had returned. It would have been better if they had all been taken down to the Tisza and drowned there.

Not long ago he visited Budapest, and while it was maintained that anti-Semitism does not exist anymore, he overheard statements of similar nature. He also recalls that in the labor camp he was together with Cinner Muki, from Ujhely.

Toronto, 1985

Krakow, to Rszeszov and on to Jaslov and then Novy Sad. By now Frida was alone, her last friend having wandered down a street and never returned. She was beset by more adventures, and expressions of bitter anti-Semitism from the local population.

At Humenne she was miraculously reunited with her father, but upon arrival in Újhely she learned from another survivor that her husband, weakened and unable to work, had been beaten to death at his work-place.

Frida walked the streets of Újhely, where she had lived for so many years. Her weight had gone down from seventy to thirty-five kilograms. Skinny and pale, no one recognized her. But she lived to tell the tale.

The Account of Mr. Joe Sorger, Formerly of Ricse, at present a resident of Toronto

Although born in Kisradvány, Joe Sorger's entire childhood and youth until his conscription into the Labor Service, were spent in Ricse. His father was a universally respected citizen, who filled the function of Melamed (Hebrew teacher). They were six brothers and sisters. One of his brothers was called up into the Labor Service as early as 1941, and so far as is known was taken to Bor, where he perished. His parents, together with his brothers and sisters who had been deported from the ghetto of Sátoraljaújhely, also perished in the Holocaust, and only one younger sister, Rózsi (Rose) Bayer, returned. She lives in Toronto today. Regarding the others, he has no knowledge when or where they perished, and he marks the memorial (Yahrzeit) for them at the holiday of Shavuot.

He was called up for the Labor Service units in October, 1943. On Christmas of that year he obtained leave of absence, and this was the last time he saw his family. During that leave of absence he fell ill and was bed-ridden for five weeks, during which time his unit was despatched to Kárpátalja, where he joined them two months later. En route he lost his way and luckily reached Munkács, where he visited his relatives: his grandfather, aunts, uncles and cousins. From Kárpátalja he got to Duborka, in Poland, just as the Germans occupied Hungary (19 March, 1944). They worked in Duborka during the months of June and July. The commander of the unit was relieved and his replacement turned out to be a frightful sadist who, when he got angry at someone, beat him up terribly. Oddly, he always saw to it that the men had plenty of food. They had to dig trenches and lines of defense.

the twins were kept for "medical research." Dr. Mengele caught her in the act of sharing her bread portion with the hungry children and ordered her beaten to death, as the other women were compelled to look on.

Once the male prisoners came to a desperate decision to blow up the crematorium. The man who worked in the Auschwitz munition factory smuggled some explosives to the men who cleaned the latrines, and when the signal was given the building began to burn. The only result was that 750 men were immediately shot to death.

The last transport from Czechoslovakia came on November 3, and word reached Frida that her father, then 64, was with them. He was among the group that was tattooed, meaning they had been "saved" for work. She did reach her father, at great risk, and was able to get food and clothing to him. Realizing that the ability to work meant life, he told the SS that he was ready and able to work, and was assigned to wash the floors and clean up the rooms.

On January 17, 1945, in mid-winter, dressed only in the flimsiest of garments, the women were sent out on a two-day "death march" which many did not survive. They were then taken by train to Ravensbruck. Death was on all sides. Lacking food, they ate the snow on the ground. Of the 20,000 who set out from Auschwitz, only 5,000 arrived at their destination.

That was not the end, and again they took to the road, arriving at Malokow, deep in the forest. There was not enough food to go around, and the women battled each other for the meagre rations. Illness was rampant, including typhoid. Frida suffered from dysentery and an infected foot. Like the others, she was covered with lice.

The confusion became worse, and it was obvious that the Germans were at a loss as to what to do. The fighting between the German and Russian armies was very close. Again the inmates were put on the road, and they walked for two days and two nights without any food. Those who ate pieces of flesh hacked off a dead horse became frightfully ill.

The rest found shelter from pouring rain in a big stable — and then came word that the Americans had arrived. The unfortunate victims received their first real food in a long time, but this was not yet the end. The troops moved on quickly. The Germans were concerned now only with saving their own skins from the advancing Russians, and again the concentration camp survivors took to the road.

By now the bedraggled mob had broken up into scattered little groups, each foraging for itself. On foot, and occasionally with lifts in trucks, Frida and a friend went on to Furstenberg, and then to Kattowitz, where they found refuge in the Red Cross station. The trek continued by train to

Deportation via railway cattle cars followed, and on May 20, 1944, she arrived at Auschwitz. Before leaving the train the deportees looked out of holes in the cars and saw children playing in the distance, and the thought entered their minds that perhaps all the terrible things that had been told about these camps were not true. At the railway station there was music, flowers, bright sunshine. There was certainly no indication that within a few hours most of these people would be burned in the gas chambers.

The SS officers separated the families, and her two children, Paul 11, and George 6, stood alone, hand in hand. When she was herded away the German told her not to worry; the children would follow soon after. She never saw them again.

Frida was in the group of able-bodied women who were considered fit for work. Their clothes were taken away, and all were dressed in similar gray dresses. They were completely shaved, and looked so much alike that they recognized each other only by their voices. The number A 6878 was tattooed on her arm. The important thing now was to remain alive.

Through the camp grapevine she learned that her brother, Henry, was also at Auschwitz, and they met. From him she learned the bitter truth about the place.

In September the Germans "celebrated" the Jewish High Holydays in a fiendish way. On Rosh Hashana all the girls in the 12 to 16 year age bracket were gassed, and on Yom Kippur all the boys in that age group met the same fate.

The trains continued to bring their human cargoes into Auschwitz. Frida was with the group of women who worked outside the gas chamber. They saw the victims undressing and going into the building. They heard the screams, the prayers and the cries for help, and then nothing but silence as black smoke poured from the chimneys. The piles of clothing were carried out to the waiting women who sorted them. The better clothes were separated and shipped to Germany. The women considered themselves "lucky" to work here for often, when they opened the backpacks and suitcases they found food, which they gulped down immediately.

There were instances of bravery and heroism. One young Belgian girl, Manya, attempted to escape, was caught, and sentenced to be hanged as all the other women inmates were forced to look on. The girl spit in the face of the hangman, pulled out a hidden razor and slashed her wrists, crying out that survivors would yet tell the world of the deeds of the Germans. The impact on the other inmates was quite different from what the Germans had intended.

Frida recalls the time a girl went near the gate of the hospital where

of stars shining in the sky?
When our enemies number that many!?"

This is the vision of seers and prophets, a gruesome prophecy which turned into a frightful reality.

Esther Schreiber, the granddaughter of Raphael Berkovits, daughter of Vilmos Rozmann, in recalling the past mentions that she was a pupil of the Status-Quo school, and fondly recalls her teachers Moses Feldmar and Mariska Frishmann. She also looks back with reverence to her grandfather, who was the head of the Orthodox congregation and of the *Hevra Kaddisha*. Her sister, blessed be her memory, to whom she dedicates her memoirs, studied in 1937 at the medical faculty in Kolozsvár (Cluj) from which she was deported back to Újhely during the regime of the Rumanian fascist, Goga. The other actor of the "Dialogue" was Klári Berkovits.

The daughter of Esther Schreiber, a very talented high school teacher, translated the above mentioned work into Hebrew.

Ein Hanatziv, Israel
1985

One Who Survived
Based on the Memoirs of Frida Laufer

Frida Schoenfeld was born into a middle class Jewish family in the small town of Mezőlaborc in the county of Zemplén, and in 1932 married a second cousin by the name of Max Schoenfeld. Unable to attend university because of the Numerus Clausus, he went into the family's leather and shoe supply business. The couple had two children.

In the spring of 1941 all Jews who could not prove Hungarian citizenship were deported to Poland, among them her husband, and he served there in a labor camp.

The German occupation of Hungary was quickly followed by the gathering of the Jews in all the provincial towns into ghettos. Mrs. Schoenfeld was among those evacuated from her home to the ghetto in Újhely. She recalls that each person was given only ten minutes in which to collect no more than ten kilograms of personal belongings, primarily food and clothing. All valuables were taken from them. Together with twenty-five other persons she and her children lived for two weeks in a small, empty room which had no beds, tables or chairs.

essay. Let us not refrain from telling also those things which are beautiful. With words which are as soft as freshly baked bread and with the warmth it has when just taken out of the oven, with love that is almost tangible, he describes the wonderful Jewish spirit in the world of "our dear Tállya." The reader almost forgets that all this does not exist any more. Even those who have never seen this place or never heard of it, suddenly move around in it as if it were familiar. While reading, one closes his eyes for a moment, and it is as if he were participating in the Bar Mitzvah of Andor Pasternak, or as if, following the Sabbath singing, he were going on a trip with him and his best chum, from the "First Ditch", where we used to bath, to the pleasantly situated Kodu...

And when he described "our village Tállya: from our mill to the Zöldág, from Husta to the Lutheran School, the dam next to the watch-house and the Dobogó...." all can sense it. This is not topography alone. One hears the merry laughter of the children, the singing of the girls and boys, the spring and winter of a fairy landscape...

The quietest line is even more painful: "There is nobody left anymore to visit the graves of our forefathers in Kodu..."

Reminiscences of Esther Schreiber, née Ágnes Rozmann (Formerly of Sátoraljaújhely, now in Kibbutz Ein Hanatziv)

One cannot refer to the reminiscences of Esther Schreiber without being deeply moved. They radiate the warm and lasting love she felt for her late sister, Mrs. Livi Krausz, née Rozman, blessed be her memory, who lost her life during the Holocaust. This fact left a very deep scar on her soul. This statement is not exaggerated in view of the fact that she preserved in her memory every word of a dialogue written and performed by her sister at a Hanukka celebration in 1938. This performance was given together with Klara Berkovits, who also perished in Auschwitz. The co-author of the "Dialogue" was Vilmos Weinberger (Valvus). The "Dialogue" is considerably more than just another one of the numbers performed during the Hanukka celebrations. It is a soaring prayer, bursting forth from the very depths of the soul, a dialogue with the Creator, God Almighty, the wailing of an innocent soul on the eve of the persecutions.

Even in this brief reference to the deeply moving memoirs, we must quote one stirring passage, marked by poetic pathos and inspiration, in which she touches on the vital eternal question, as valid today as then:

"Why, oh why, my God, did you compare your people to the billions

Pasternak, in the eighteenth century the first Jews in Tállya hailed from Golop. The Jewish religious community was founded at the end of the nineteenth century together with the Hevra Kaddisha and cemetery in Kodu, a village about a mile away. The first Synagogue established in 1845, was gutted by fire in 1868, and rebuilt in 1871. The description of the synagogue and the Holy Ark is given with unique details by S. Pasternak as if he were a professional art historian. He also writes about the first rabbi, Jacob Tennenbaum, who was born in Szendrő in 1832, and officiated in Tállya from 1858 to 1869. All the other rabbis are also listed up to Rabbi Nicholas Rosenbaum, who, together with his wife, four small children and his beloved congregation was sent to death in the infamous cattle-cars.

Simon Pasternak mentions the curtain of the Holy Ark of the Hevra Kaddisha, donated by the Count of Andrássy, made of purple silk cloth with golden embroidery. He refers to "The Royal Hungarian Gendarmerie" which "under ridiculous pretexts made the life of the frightened Jews intolerably dreadful" during the Hitler period. And this was only the beginning....

Finally he refers to those few who returned and tried to rebuild their lives. They cleaned their synagogue, which had been used as horse stables and renewed the Holy Ark, "but there could be no religious life without a rabbi, no kosher food without a shohet, and no prayers without a minyan (ten-man quorum)." Simon Pasternak's concluding words in this outstanding book are: "The congregation of Tállya, as indeed in all rural communities of Hungary, is today only a memory".

The essay by Andor Pasternak begins with these touching words: "Our childhood did not pass by: it had been erased. Our childhood just faded away."

Possibly no more appropriate and at the same time more shocking indictment has ever been written. Will the future generation, for whose benefit he wanted to recall "the world of their ancestors" adequately grasp this awesome truth? Surely, this is of enormous significance, even if it relates to individuals only, and how much more grave when multiplied by the millions.

His description becomes even more eloquent when he states that "the dried-out bones cannot be brought back to life with flesh and blood, not in writing, and certainly not when even the skeleton does not exist". Only now does one grasp to the full the symbolism of the tombstones that have been erected in our cemeteries in memory of the victims of the Nazi era. Tombstones under which there are no bodies serve as the sole physical reminder of our martyrs.

We have reported on that which is "touching" and "shocking" in this

perature. I threw away my clothes, while the rain pleasantly soothed my burning body. I did not know how much longer I could endure this, but realized that if I fell behind, I would be shot. We staggered along, supporting each other and suffering from dysentery. Suddenly we were permitted to take a rest. I fell down and came to only late at night. I heard gunfire from nearby and realized this was no hallucination. Occasionally a military signal flare was shot up. No guards were to be seen. Collecting my last strength I started crawling and slowly left behind the pitiful remnants of a group which at the outset had numbered 400. Inch by inch I crawled backwards along a field; the minutes seemed like hours. The thought crossed my mind that now I should run — I made an attempt — but lost consciousness. When I reopened my eyes I saw an unshaved soldier leaning over me. I must have mumbled something — and later regained consciousness on a Russian field bed. Within a relatively short time I was back on my feet again, thanks to the hospital treatment and my youthful constitution. I again met some of my comrades in the field hospital and from them I learned that on the night of my escape most of those who were left behind had been executed.

It was May, 1945. Although I weighed only about 88 pounds, I was free, and the war was over.

After discharge from the hospital, I joined some friends and we embarked on a new chapter that reads like a novel. More adventures and trials followed until in late summer, 1945, equipped with a new knapsack, I crossed the Czechoslovak border into Hungary.

A Short Digest of the Testimonial Volume "The Book of Martyrs of Miskolc and Environs" By Andor Pasternak and Simon Pasternak

The above-mentioned book, written by Andor Pasternak and Simon Pasternak, formerly of Tállya, and now residing in Los Angeles, is highly recommended. It contains valuable details and a list of the many small communities in the neighborhood of Miskolc, but it is also a beautifully written memoir which serves as a loving reminder of the martyrs for all who knew them. Among the communities listed are Golop, Forró, Fáj, Encs, Bekecs, Bény, Liszka, Kálló, Monok, Rátka and even those who have never heard these names before can sense the loving familiarity with which the authors, now living at the other end of the world, enumerate them.

The list is headed by Golop, a small village in whose Jewish cemetery there were tombstones over 200 years old. Furthermore, writes Simon

When the top of one of the alarm clocks was opened, ten Napoleon gold pieces, all carefully wrapped, dropped to the floor. Who could its owner have been and where was he?

We Jews were isolated from the rest of the inmates in the concentration camp. The barracks were fenced in and special watchmen kept guard. Our isolation was shared by Russian prisoners of war. Flogging for minor irregularities was practically a daily feature in the camp. Sabotage or stealing of food were punished by merciless hanging, while all the prisoners had to stand at attention and watch. The chimney of the crematorium towered above as an ominous warning.

Eventually the Red Army approached Berlin, while the Allied bombing continued without interruption. The gigantic industrial compound hidden in the woods was bombed in March, 1945, and virtually destroyed. The Watchmaker-Commando on the outside was closed down and thereafter I performed various physical tasks within the compound of the camp. Food was reduced to the minimum and then stopped altogether. I signed up for the so-called "Bomb Detection Commando", which, as its name indicates, had to neutralize the bombs which had not exploded. Several men worked on one bomb, while the SS guards watched from a safe distance. Relatively many lost their lives when accidents occurred, and all of us were in constant fear of explosions. The military food we received was most tempting and while starvation threatened the inmates of the camp, we here could face death well-fed.

Unfamiliar noises woke us up in the early hours of a morning in mid-April. The whole organization was collapsing. Several SS officers and guards had left the camp during the night seeking to escape, but to no avail. People were milling around in the camp like bees in a beehive, discussing events, and trying to appraise the situation. Over the loudspeakers the commanders instructed us to form groups according to nationality since the camp was to be evacuated. Taking advantage of the chaos, and having already learned my lesson in the past, I joined a French group and holding onto a piece of bread left the camp. I was pleased to detect several of my comrades and a few familiar faces among the prisoners of other nationalities.

We marched vigorously to the north of Berlin, the heroes of the "Master Race" fleeing together with us. We passed through towns and villages practically without food or rest. After a few days of this some of the marchers could not take it any more. Whoever fell behind was shot without mercy. At times we managed to get hold of the corpse of a horse, and drank contaminated water. During our march we passed bomb-craters filled with dead, while the roads were lined with the bodies of those who had been shot. Many among us became ill and ran a tem-

fellow-sufferers we were ordered to transport corpses thinned down to their bones, using carts for the purpose. In the first few weeks we slept on the concrete floor of the barracks, intertwined so as to keep ourselves warm. The "selection" continued. The numbers seemed large, although many perished as a result of illness, deprivation and various methods of refined torture. The suffering left its mark on everyone. We had one aim: to get out of this death factory, no matter where. Occasionally skilled workers were recruited and I did not give up hope. In the meantime the number of those from Újhely dwindled as they were dispersed. Some were transferred to other concentration camps for external work; others perished.

My condition deteriorated considerably and I sensed that I could not endure it much longer. The German death machinery functioned efficiently. Slowly but surely each of us broke down both physically and psychologically. Occasionally a committee showed up to recruit skilled workers and on one such occasion I succeeded in passing a test as trained watchmaker and got into a group together with another twenty-nine fellow-prisoners. I looked forward hopefully to a better future. A young man I knew from Sátoraljaújhely, the son of a textile merchant, served as interpreter while we were being tested and he did as much as he possibly could to help us. Unfortunately, shortly thereafter he perished. As selected, skilled workers we were put into quarantine barracks, and following an observation period of a few weeks, my comrades and I left Birkenau, the biggest cemetery of all times, the final station for millions of human beings.

After an eventful journey we finally reached our destination, the concentration camp of Oranieburg-Sachsenhause, in the vicinity of Berlin. During 1942-3 tens of thousands perished here, but by the end of 1944 it was more like a labor camp and this had a relaxing effect on us after our four months' stay in Birkenau. It was clear that there was need for our work which, requiring precision, could not be performed if one were hungry and tired. Consequently I was certain that we would be adequately provided for. My theory proved wrong, however. A concentration camp has no logic of its own, and while we received food regularly, it bordered on the bare minimum.

The majority of the 40,000 people in the camp, including our unit, worked in a very well organized industrial compound which spread over several miles and was hidden by woods. Our so-called "Watchmaker-Commando" made up of Polish and Hungarian Jews as well as young SS watchmakers, had to repair the watches of the Waffen-SS and the Wehrmacht. Occasionally a contingent of several crates of watches would arrive. In some cases the watchbands were scorched or bore bloodstains.

Events followed in such rapid succession that we could hardly follow their course. The men were separated from the women; I lost sight of my mother and was left with my father. Then we were inspected by several SS officers and within seconds, at the nod of a head, my father was sent left while I got pushed to the right. I never saw my parents again.

I started down the road. Not far from me, near numerous barracks, were shadowy human forms in striped clothes staggering to and fro. Some were lying on the ground .Watch-towers and barbed wire were everywhere. In front of one building I was struck by the sign "BATH". Suddenly I saw a friend and another familiar face and joined them. After a long wait we were pushed into the building and the "procedure" started. Our hair was shorn; we were shaven, disinfected, put under a cold shower and while still wet, driven out and given some items of clothing which we put on. We then stepped out into the Birkenau night, looking at each other silently. An illuminated clock on one of the buildings showed 2 a.m. In the cool night the lights of the camp threw ghostly shadows on the gradually increasing group. Through all this torture I managed to smuggle a piece of bacon which I shared with a friend who drifted to my side. Little did I know at the time that this would be our last food for the next forty-eight hours.

The waiting came to an end at last and we started out under the direction of striped-clothed civilians. In one of the barracks of the so-called Gypsy Camp I stumbled over many people, squeezed myself into a hole and fell asleep, utterly exhausted. My head rested on a shoulder, my legs were on somebody else's lap. This uneasy rest did not last long; amidst much shouting everybody was shoved to the front of the barracks — naturally not without blows — and the roll-call started: line-up, count. Each day started with this ritual and it lasted for hours. On one occasion the count lasted from dawn till late in the evening, in pouring rain. Vast numbers fell out of the rows, many of them dead. The presence of friends and acquaintances reassured me. The events of the past months and days helped to sustain me because fatigue and hunger suppressed all emotions. I had not yet become aware that I was in an annihilation camp and I did not know what the Germans intended to do with me. I knew nothing about my parents, and occasionally the thought crossed my mind that they would not be able to survive this torture. My doubts regarding them were resolved a few days later by the reports of more veteran fellow-prisoners, whose accounts were confirmed by the events which I myself experienced within a very short time.

I was assigned to road construction and had to sustain myself on supplies which could hardly be called food and which were far from sufficient for bare subsistence. Subsequently, together with some of my

with children were given separate rooms, and we did all we could to ease the chaotic conditions. The relocation was aggravated by the fact that rooms had to be found within the ghetto for the large number of Jews brought in from the rural areas. On orders of the commander of the gendarmerie all furniture, except straw mattresses and cooking and washing utensils had to be removed from the apartments. In view of my assignment I made it a point to visit every corner of the ghetto. Despite the risks involved, I also went to town daily to get food, newspapers and essential commodities, and to hear the latest news.

The general mood deteriorated daily. As a result of the congestion, insufficient food, lack of hygiene, the isolation from the outside world, illness and the bodily punishment, people seemed almost relieved when deportation started in May. Among the deportees were inmates of the Garany Internment Camp who were taken away as a separate group. The unfortunate Jewish patients of the neighboring neurological and psychiatric wards had previously been assembled in the courtyard of the Kestenbaum primary school. As the auxiliary police we took turns assisting a sadistic plain-clothes colonel of the counter-intelligence who was in charge. Everyone had to leave: relatives, friends, acquaintances. We tried to help by seeking to get back some of the requisitioned items for their owners, or by smuggling the people through without being examined. The final "attention" on Hungarian soil was marked by heavy blows, weeping, imploring. Thereafter the group, each member wearing the yellow star, set out for the "small station" where the train of cattle-cars was already waiting on a separate track.

It was a hot afternoon in June when my parents and I started out on a journey together with over ten thousand other men, women and children. When we reached the train about eighty persons were shoved into each car. During the trip, which lasted several days, I sat on my knapsack or attempted to sleep while leaning on my neighbor. Compared to this trip in the cattle-car, the ghetto seemed like a holiday resort — if one can make this kind of comparison. The people abandoned themselves to their mood; some wept, some prayed, but most of them stared blankly into space and then, suddenly realizing their situation, began talking loudly. Their voices were drowned out by the crying of children and parents. Somewhere from the lower end of the cattle-car came the voice of the principal of my former primary school, asking whether I knew where we were when the train slowed down. Orders barked in German and shouts were heard, while soldiers in SS uniforms and civilians wearing striped garments herded everybody out of the cars. It was early in the evening; on the horizon the sky turned red and I believed it was sunset. We had arrived in Auschwitz-Birkenau.

were credulous, naive, unsuspecting, deceived people. The frightful, terrible reality surpassed their most vivid imagination.

Zürich, 1985

The Personal Account of Miklós Vértes (Weiss) a Native of Sátoraljaújhely

Following the entry of the Germans into Hungary in March, 1944, my family shared the fate of Jewry in the rural areas. The Gestapo went into action immediately after the occupation of the city, and with the cooperation of the local authorities arrested and held as hostages men belonging to various social strata (a physician, lawyer, official, wealthy merchant and individuals registered by the authorities as leftists). The hostages were held in the Status-quo primary school. My father was among them, but he was released after a few days as "indispensable" at his place of work. Disquiet and fear spread in town. The permanent presence of German soldiers, the constant deployment of various military units, the general political situation, and the horrifying reports by those returning from forced labor service, created a fear neurosis, which unfortunately later proved to be only too well founded.

At the end of March, following an official decree, the Jewish store in which I worked had to be closed down. Subsequently there were daily summons and instructions. We were subjected to public work, limited curfew and later the yellow star. Implementation of the orders was first entrusted to the Hungarian State Police, and was later transferred to the gendarmerie. Events took their inexorable course. After the setting up of the Council of Jews, the gendarmerie recruited an auxiliary Jewish police force from among the young people and together with some of my age group I was inducted into this unit. Our first task was to provide shelter in the main for elderly men and women and for children herded in from the neighboring villages by the gendarmes. The Jews were transported from the provincial villages into Újhely on wagons, horse-drawn carriages or on foot and the process lasted several days. It was a deeply shattering sight. Since the location of the ghetto had already been designated previously and the flats registered according to rooms, it became our task to escort into their designated quarters these unfortunate, tormented individuals, subjected to the brutality of the gendarmes, and deprived of practically all their personal belongings.

Our main endeavor was to circumvent the instructions and to concentrate as few people as possible into the very restricted quarters. Mothers

rescue him. The underground offered him passage to Budapest to join the Jewish Council. He steadfastly turned down every offer. "If ever, this is the time I have to be with my people," he said. He stayed with them and he went with them on their last fateful journey.

Nikolas Gombás
(Miklós Gombás-Grünhut)

Reminiscences of Rabbi Dr. Jacob Teichman

(Formerly of Tállya, and former chief Rabbi of Zürich, where he now resides)

Tállya had a homogeneous Jewish community, but it included three women who did not shear their hair in Orthodox fashion, and therefore not everyone was willing to eat in their home. It was common knowledge that the Jews of Tállya would not touch non-kosher, i.e. "trefe" food.

The Jews of Tállya were picked up and transported to the ghetto of Sátoraljaújhely in the spring of 1944, soon after Passover. At the time Dr. Teichman lived in Budapest and his relatives in the village informed him about the conditions prevailing in the ghetto by writing him a few post-cards. They did not complain, but it can easily be imagined what it must have meant for them to exchange their pleasant, spacious and airy homes, surrounded by gardens, for a corner in an over-crowded ghetto room. Dr. Teichman's mother had to be operated on for glaucoma. His two sisters, Louise and Elizabeth, who perished during the Holocaust, looked after her with loving and tender care. They asked for eyedrops, which were indispensable for her eyes. Some members of the Pasternak family were allowed to return to Tállya to fetch certain items, and taking advantage of this opportunity, Ilona Kozák sent food for her family through them. Because of their very strict observance of kosher food not everything could be provided.

The last news regarding his loved ones reached Dr. Teichman on a postcard dropped from the train on its way from Hidasnémet to Kassa. They of course had no knowledge where they were headed for. Fearfully they prayed only for the protection of God Almighty. They had been deserted by all — only He and their faith remained with them until their last days, Rosh Hodesh, the first of the Hebrew month of Sivan.

The memory of all the other martyrs from Tállya, about 170 souls, comprising entire large families, is faithfully preserved. These poor souls

pioneer and forward-looking concept at that time.

The spiritual leader and the driving force of this model congregation was the learned Rabbi Samuel Roth, who became a legend even in his lifetime. Rabbi Roth was a handsome person, tall, erect, always immaculately dressed in well-cut conservative suits. His long, slightly graying, well-trimmed beard was accented by a sharp but well formed nose, and his friendly brown eyes radiated warmth and understanding. His best known and most talked about feature was a striking resemblance to Count Albert Apponyi, then the country's most respected and adored statesman. This remarkable likeness made him so well known among the city's gentile population that when he made his appearance in the County Assembly Hall (this was in the pre-Hitler years when the Chief Rabbi was a member of the Assembly) a hush would follow his entry, and curious eyes would be fixed on him.

He was a gifted orator, whose sermons were always anticipated and well received by the congregation. His warm, velvety baritone voice echoed in every corner of the large synagogue, and his audience was thrilled when he talked about his favorite subject, "the traditions". This was well before "Fiddler on the Roof" made tradition the focus of contemporary Jewish life.

His main interest was the youth. He organized and set up the Youth Temple in the school's auditorium. The Sabbath and High Holyday services were accented by a choir which was so admired that adults from the big synagogue often came over to enjoy the magnificent tenor soloist, Ernő Grosz.

A born educator, Rabbi Roth was happiest when among his pupils. As Chief Rabbi he was not required to do actual teaching; a competent religious teaching staff was at his disposal. However guidance and supervision alone did not satisfy him. Teaching was a passion, a devotion with him. From high school up he moved into the classroom and took personal charge of the religious education. His classes were more like discussions, never a chore, and in the relaxed atmosphere which he created he made us aware and proud of our Jewish heritage. We started with the early history of the Jewish people, and he told us about the Biblical heroes, about the Maccabees, about Mordechai and the others. Without realizing it, we became well versed in the Commentators. We discussed Rashi at length, and when the discussion centered around Maimonides, who was his favorite philosopher, the allocated time was never enough for him. He constantly found new approaches, and how to get more and more enjoyment from Maimonides' teachings.

Despite his enormous popularity and his tremendous prestige, the year 1944 found him in the Sátoraljaújhely ghetto. There were attempts to

Police, Military, Court of Law and the County Offices, everybody else was Jewish. Even if that was not the case, they did seem to dominate the city's commercial and cultural life.

In my time in Újhely there were three major congregations with their respective synagogues: the ultra religious Hasidim, the very religious Orthodox, and the not so religious Status-quo community. The Hasidim did not take part in the city's community life. They lived in a self-imposed ghetto and wore the same style of garb their forefathers did in the Pale. Their language of communication, and in most cases the only language they spoke, was Yiddish. They lived in complete isolation, set apart not only from the Christian population, but even from their Jewish brethren.

The Orthodox came from the same roots as the Hasidim, but had already taken the first and most significant steps on the road toward adaptation to modern times. They still had their own *dayan* (religious judge), Reb Hirsch Dick, to whom their women went with their household religious questions, and in their more worldly disputes they sought religious adjudication *(Din Torah)* instead of going to the civil courts. But they were clad in modern dress, engaged in commerce and were skilled artisans. They spoke Magyar to the outside world, but the purest Warsaw Yiddish at home. They sent their sons around Europe to study medicine or law, but only after they had received a proper Jewish education in the *Heder* and *Talmud Torah.*

The Status-quo congregation was not only the largest numerically, but by far the most prominent. For all practical purposes they were the embodiment of the Jewish life in Újhely. They were the doctors, lawyers, dentists of the city; they were the bankers, merchants, industrialists of the community. They organized the concerts, were the patrons of the theatre and the dancers at the Chanukah Ball.

They were cultured people. They were forward looking , and as such built a Jewish Community Centre which was second to none in the contry. Synagogue, school, auditorium and study house complemented each other and occupied a prestigious city block adjacent to the City Hall. The synagogue was an architectural masterpiece, designed by an Italian architect and fashioned after the Verona synagogue which even today is a tourist attraction. The study house in the middle of the complex was a reminder of the traditional study house *(Bet Midrash)* in Warsaw. The pride and jewel of the Centre was the school. When I say "pride" I mean not only the delightful two-storey school building and auditorium, but also and even more so the dedicated teachers like Lőwy, Weiss, Adel Lancy and Moses Feldmár, to name just a few. I mean also the revered principal, Samuel Fodor, who during his long stewardship educated many generations of Jewish children. His school was co-educational, a

Rabbi Fellner died after only three years in Újhely, and one of the eulogies was delivered by Reb Hirsch. I recall that his remarks were devoted entirely to a plea to the congregation not to forget the widow, but to look after and support her.

Little wonder that he was regarded with respect and reverence by Jews from all the diverse elements which made up the population of Újhely.

He met death in the same spirit which characterized the great martyrs of Jewish history. The details were told to me by my father's cousin, Josef Weinberger, who was a member of the *Judenrat* in the Újhely ghetto. Following the German occupation of Hungary the Jews were gathered into ghettos, and from there shipped out to the slaughter camps in daily quotas. One day the gendarmerie, who were perhaps worse than the Nazi S.S., came back to the ghetto to round up a few more Jews to squeeze into the already full cattle cars. The Jews sought to hide, to save themselves, hoping to delay their fate a few days longer.

As the gendarmes persisted in their search, Reb Hirsch came out, faced them, and cried out in Hungarian: "Leave them alone, please leave them. Take me. I have lived long enough. Take me and I shall be ransom for them." In his final hours he was true to himself and to his unwavering faith in the ultimate justice of G-d's decrees.

Reb Hirsch had no children, but he raised an orphan, his wife's nephew, who stemmed from a family of rabbis. Leibisch Jungreis followed the same religious and spiritual ideals which he observed in his uncle, and later became a rabbi in Szikszó, serving there until he met the same fate that befell his congregation and the other rabbis of Hungary.

The story of Reb Hirsch must not be forgotten, and can serve as an inspiration to future generations. I feel that I have survived so that I might tell the world the story of this great and holy man.

Benjamin Eisenberger

The Status-quo Congregation of Sátoraljaújhely
A Tribute to Rabbi Samuel Roth

One quarter of Újhely's population was Jewish which made it, next to Budapest, the most "Jewish city" in Hungary. The parallel does not end there. The presence of these people with their various occupations was so conspicuous that the casual visitor to the city must have got the impression that short of a few gentile occupational strongholds like the

He never wasted a moment of time or uttered an idle word. During the six years in which I studied under him I never heard him tell an anecdote or a joke. He never voiced a superfluous word.

Occasionally he would begin his classes a few minutes earlier than scheduled, or continue beyond the time set, quoting the Hatam Sopher who said that he had become a scholar by virtue of the extra five or ten minutes devoted to study whenever opportunity offered.

His practice of *Gemilut Hesed,* charity in the broadest sense, knew no bounds. Although Újhely had been a flourishing town until the end of the First World War, the border changes effected by the Trianon Peace Treaty undermined the economic life of the city. The Jews of Újhely, most of whom were working people and businessmen, were reduced to poverty, and Reb Hirsch sought to meet the needs of many of them. He badgered those with means to allocate a fixed sum for the poor each week or each month, and himself distributed all his earnings except what he needed for essentials. He did not hesitate to approach strangers in town, wheedling them into providing assistance. There were many who needed his help. Some of his "clients" — and this I saw with my own eyes — would enter his yard, especially on Thursdays and Fridays, and he would catch sight of them through his window. He would go outside, hand them money so unobtrusively that it seemed he was receiving rather than giving, and then hurry back to his studying.

His wife, who had the greatest respect for him, once went to the board of the congregation and asked them not to give him his salary directly,- since he gave away almost the entire amount. Once when he was ill, they gave him a fund to go to a spa. When he came back, he returned half the amount because he had not spent it.

His attitude to others was governed by loving kindness and graciousness. In 1922 the Újhely kehilla named Rabbi Joel Fellner, of Beled, as their spiritual leader. He was one of the leading rabbis in Hungary, and the community was honored that he had consented to come to them, assuming his duties when he was in his sixties. He was extremely strict, and stipulated that he would not come to Újhely unless certain conditions were met, one of these being that the wife of every new member of the synagogue had to wear a *sheitel,* a wig. This was a sore point for many of the members, but they agreed since they wanted him. Reb Hirsch was of another opinion, but he showed only respect for the rabbi. He once told my father, who was a great admirer of Rabbi Fellner, that he should not be so enthusiastic about this ruling for it would drive the younger generation into a less religious congregation. This was typical of Reb Hirsch. He was extremely strict for himself, but tolerant and understanding of others.

brothers and sisters, whom you foully murdered."

Almost bursting with rage the sadistic S.S. man shouted. "I'll teach you a lesson. I'll see that you won't have anything to be happy about. You won't get that nice easy death you expected. Oh no, I'll have you taken to a place where you'll get 'special treatment'. We'll... we'll cut sciles out of your living bodies."

The Life and Death of Rabbi Zvi Hacohen Dick (Known as Reb Hirsch) Dayan in Újhely

The opportunity of writing about Rabbi Zvi Hacohen Dick and of helping to keep his memory alive is a responsibility which I accept gratefully, for he was truly a superior human being.

His life was devoted to Torah, to prayer and to charity, the three pillars on which, according to our sages, the world rests, and he was fully deserving of the title *Zadik* (holy man) which was generally applied to him. He was always conscious of the omnipresence of G-d and epitomized what in the Hasidic world is called *dvekut* (utter dedication).

Reb Hirsch was the *dayan* (rabbinical judge) of the Ashkenazi kehilla in Újhely for nearly fifty years, and during this time he ministered not only to members of his own community, but to all who came to him. Jews brought him their religious problems, their private matters and even their financial troubles. He never refused anyone who sought his aid.

For most of his life he served alone, without the supporting authority of a congregational rabbi, and most of the burden of the kehilla fell on his shoulders. In 1934 Rabbi David Klein was named rabbi of the congregation, and though the appointment was opposed by many members who considered it an affront to their beloved Reb Hirsch, the latter had no objection. Rabbi Klein filled his post for ten years until, at the head of his flock, he perished at Auschwitz.

Reb Hirsch studied with all the intensity of his being, his object being to try to comprehend the true meaning of the words of the Torah and of our sages. He sought neither fame nor recognition; his sole purpose was to learn truth. His days were spent in studying or in teaching, interrupted only when people came to seek his guidance and advice. I recall his room, a kind of office attached to his home. Three walls were covered with books. He sat at a table, surrounded by benches on which his students sat when they studied with him. Across from him was a window through which he could catch sight of people coming to him, mostly women with problems of *kashrut* in their households. He would receive their queries, ponder them, provide the answers, and then go back to his studies.

Thank G-d, my words actually made an impression on the evil Kapo. With a slight smile on his lips he growled. "Get out of here, you clever Jew. You can go. Call at my block tomorrow morning and I'll see that you get decent food on the quiet." So I escaped from the Kapo and certain death. Thanks be to G-d for all His mercies.

II

This is something worth recording for all generations. The Nazi murderers had already destroyed all the boys in the camp up to the age of about 15-16. There were only about fifty young boys left in the whole camp. On the night of Simchat Torah 5704 these, too, were rounded up by the murder squads and taken to the place of execution — the gas chambers. Once there, they were ordered to take a shower, so as to "get themselves clean before their release." This was the transparent ruse adopted by the murderers to try and lull their victims into a false sense of security before taking their innocent lives.

But these boys knew full well what awaited them in a very few minutes. Refusing to give in to panic or despair, they overcame their natural feelings of terror at their impending doom. One of them called out, "Friends: You know tonight is Simchat Torah. We haven't got a Sefer Torah here to dance with, but the Ribono Shel Olam (The Master of the Universe) is here with us. Let's dance with Him, before we are burnt." Immediately they joined hands, formed a circle, and began to dance. They sang a shreynu, mah tov chelkeynu ("Happy are we, how goodly is our lot!") and Vetaher libeyny le ovdecha be emet ("Purify our hearts to serve you in truth") to the traditional rhythmic melodies. The sounds of dancing and song burst forth from the Place of Burning like song bursting forth before the altar of G-d. Faster and faster swung the circle. The enthusiasm of those doomed boys knew no bounds.

The Nazi guards who had been standing in the outer room ready to turn on the gas came in at the unwonted sounds. When they saw what was happening, they were torn between rage and amazement. How could boys on the very threshold of death find such inner strength and courage? How could they break out into song, dance and praise at that moment?

The SS officer strode up. "What's going on here?", he barked "What are you so happy about, Jew-swine?"

"You know what we're happy about?" replied the boys, still dancing, "We're happy that we're leaving a world where dogs like you make the rules. Our greatest happiness is that we shall be rid of accursed murderers like you. Another thing, we shall be seeing our parents again, and our

tteskleid? Can't you see how they are destroying your people — your own family, day by day? Don't you see them being put to death with the most fearsome cruelties? And you still dare to mention the name of G-d? Do you tell me you still believe there is a G-d who runs the world? Then why doesn't He do something to stop the Nazis destroying you with the most fiendish cruelties and tortures that human beings have ever suffered on this earth?" And more, much more, in the same vein.

During all this time I was lying on the ground like a stone; partly from sheer despair, and partly from the terrible beating I had undergone which had left me bleeding all over. Eventually the man made me stand up. "Give me an answer", he shouted, "and it had better be a good one, or you won't leave this room alive."

My predicament was a fearful one. I knew perfectly well that the man would make good his threat if I didn't produce an answer good enough to satisfy him and to still his blood-lust.

"I'll have to explain by way of a parable", I said, "There was once a great surgeon. He was famous all over the world for the amazing operations which he performed. Once, he was asked to operate on a very important person who was dangerously ill. Only this operation could save him if he was successful. To start the operation he made a deep, wide cut in the patient's body, just over the heart. A shoemaker was watching. He knew nothing about the needs of the patient or the purpose of the operation. All he saw was the unfortunate person having incisions made in his most vital organs. 'That surgeon must be mad', said the shoemaker. 'When I cut fresh leather I cut round the edges, I don't cut into the finest parts'. Now, do you think that the surgeon will alter the course of the operation because of the shoe-maker's ignorant criticism? That's how it is with G-d and us. We don't understand what's going on. We can't see why the cut is being made in the best part — in the people of Israel. But this doesn't make us think any less of Him (G-d forbid). We know we are only human with limited minds. We can't hope to understand the way G-d runs the world."

I explained this parable to him as well as I could and I concluded with a word of the Rabbi of Yaroslav. When people asked him how he managed to reach such a ripe old age, he used to say, "Because I never ask questions on the way G-d runs the world. I prefer to take everything with good grace. I'm afraid to ask questions because G-d might say to me, "All right: you want to understand? Then come up to me to heaven and I'll show how everything is for the best. I don't want to go to heaven yet, so I don't ask questions. That's how I got so old." I told the guard that if he still hoped to get out of this camp alive, my advice would be to follow the Rabbi's example and not ask questions of this kind.

G-D IN AUSCHWITZ

By Rabbi Zvi Hirsch Meisels

The following two episodes are personal accounts of events in Auschwitz written by Rabbi Zvi Hirsch Meisels. Rabbi Meisels, a survivor of Auschwitz, became, at the war's end, Rav of Bergen-Belsen and Rabbi of the British Zone of Occupation in Germany, and later Rabbi of the Congregation Shearith Yisroel in Chicago. The accounts are taken from the preface to his book Mekadshey Hashem ("Sanctifiers of the Name"), a collection of responsa written by great rabbis of Eastern Europe who perished in the Holocaust (published in Chicago, 5715-1955).

I had a tallit katan with me, in Auschwitz. I had cut it out of the ornamental tallit which used to belong to my grandfather, the saintly Rebbe of Sziget. (How I had managed to keep it in the camp, where every single possession was taken from us on arrival, is another story). I wore it under my camp tunic. This too, had its dangers. If it had been discovered by the S.S. men I could have been struck dead on the spot. And, indeed, one day it was discovered.

It happened when I was just coming out of the bath-house. The accursed "Phoenix" guard was there. He was in charge of the bath house. His main job was to see that no one took more than one tunic. He had been a German communist and for his sins had been sentenced to life imprisonment by the Nazis. Now he had been appointed as our guard. He noticed the slight bulge that the tallit katan caused under my tunic and ordered me to come over to him. When he felt under my tunic and discovered the tallit katan, he was enraged. "What is this?" he shouted. "This is against regulations." He had never seen a tallit katan before, and he ordered me to explain. I didn't want him to think I had stolen it, so I told him it was "ein G-tteskleid" ("a G-dly garment") which I had brought with me from home. At once he started screaming and shouting and rained down murderous blows on my head and body. "You come into my room", he roared. "I'll teach you something about G-d".

When I heard this terrible order my hair began to stand on end. Everyone knew the meaning of a command such as this from this murderous fiend. It meant certain death at the hands of that murderer. But what could I do? I had to follow him into his room. Once there, he vented his rage on me again and continued raining blows on me without mercy. "You swine" he shouted. "You still dare to talk about a G-

TESTIMONIES

Edited by Alex Bondy
Translated by Ilana Lenji

This chapter contains a collection of reminiscences by those natives of Zemplén County and Sátoraljaújhely who today live in Canada, the U.S.A. and Israel. They recall memories of the city in which they were born, where they were educated and where they spent their youth. They report on their families, their parents, their loved ones; but first and foremost theirs is a testimony, a warning memento for their descendants and for the generations to come about the Holocaust, the ghetto, the deportations, the compulsory labor, and all the suffering connected with these. But this is also a testimony to the liberation which marked the beginning of a new era.

Sources:

Pinkas Hakehillot, Encyclopaedia of Jewish Communities — Hungary. Jerusalem, 1976. (Hebrew).
Borovszky, Samu, Magyarország vármegyéi és városai — Zeméplénvármegye. Budapest.
Magyar Zsidó Lexikon. Szerkesztette Újvári Péter. Budapest. 1929.
Reshimat Kehillot Mahoz Zemplén. Manuscript. (Hebrew).

murdered.

After the German occupation the Jews were all sent to the ghetto in Újhely. **Tolcsva** had about 360 Jews, of whom only about forty were the surviving remnant.

Vajdácska, a village in the **Sárospatak** district, first settled by Jews at the beginning of the last century. They were merchants and artisans and tilled the soil. At first affiliated with the community in **Sárospatak,** the Jews here later assumed communal independence, and other smaller communities looked to them for religious services. Among them were **Pácin, Berecki, Bodroghalom, Karcsa, Karos, Láca** and **Rozvány.** Though some of these villages had partial services, sometimes a *shohet,* sometimes a synagogue, their Jews would on the holidays all come to pray in **Vajdácska.** In addition to its synagogue, the community also had a cemetery, a *Hevra Kaddisha,* a *heder,* a yeshiva, a *mikveh* and a school. During its history the community had only one rabbi, Ephraim Fishel Roth, who wrote a well known book.

A cooperative store, opened in 1930, seriously affected the Jewish owners of the local grocery store and other merchants. The Jews were also forbidden to sell alcoholic beverages, and with the passage of the Jewish Laws, their lands were expropriated. After the German occupation, they were all assembled in the synagogue yard and then, headed by their rabbi, sent to the ghetto in Újhely. The town had a population of about 60-70 Jews, of whom only about ten remained alive.

Zemplénagárd, a village in the district of **Királyhelmec.** The Jews who settled there early in the nineteenth century were for the most part traders and artisans. The community was affiliated at first to that of **Ricse,** and later to that of **Cigánd.** It had a synagogue, a *mikveh* and a cemetery. Small neighboring village communities, which had previously been connected with **Ricse,** received religious services from here. Among them were **Révleányvár** and **Dámóc.**

After the German occupation the Jews were gathered in the school, and transferred from there to the ghetto in Újhely. Of the approximately 130 Jews of the village, less than ten survived.

In addition to the names listed above, mention must also be made of the following scattered communities: **Kásó, Golop, Boly, Bodzásújlak, Bodrogszerdahely, Bodrogszentes, Szomotor, Széphalom, Semjén, Kiskövesd, Nagy-, Mikóháza, Magyarsas,** and **Tiszakarád.**

Hungarian. The synagogue was built in 1889. Among the renowned rabbis were Rabbi Gabriel Jacob Sanditc and Rabbi David Schick, who published a book on Talmudic study. Last of the community's spiritual leaders was Rabbi Moses Nathan Halevi Jungreis, who died in the Holocaust. **Tokaj** was one of the few places where Jewish nationalism was able to strike root, and despite the Orthodox atmosphere, a Zionist youth movement was established there in 1931.

Early in the forties **Tokaj** became a center for the Labor Service units, and the forced laborers of military age were sent from here to the Ukraine. After the German occupation an S.S. unit was camped here and aided the local authorities in carrying out the measures against the Jews. Even before the first steps were taken to annihilate the community, the wealthy Jews were arrested and held in administrative imprisonment in **Kis-Tarcsa.** In April, 1944, all the Jews were assembled in the synagogue and held there for two weeks under terribly crowded conditions. Subsequently the *bet midrash* and other communal buildings were transformed into a miniature ghetto. The authorities permitted the villagers to help the incarcerated Jews by sending them food parcels. In May they were all loaded onto wagons and taken to **Bodrogkeresztúr,** and then transferred to the ghetto in Újhely. A few managed to escape and fled to Budapest. Only about one tenth of the approximately thousand Jews in **Tokaj** survived the war.

Tolcsva, a village in the Tokaj district, where Jews first settled in the eighteenth century. They leased vineyards, manufactured wine and were also occupied as traders, artisans and wagoners. The first synagogue was built in 1860. The community maintained a *heder,* a yeshiva and a charitable aid society.

Many of the community's rabbis were authors. Rabbi Moses David Ashkenazi, who served during the early part of the preceding century, wrote two books dealing with religious legal problems. He went to Palestine, settled in Safed, and died there in 1856. Rabbi Aaron Greenberg, a former pupil of the *Hatam Sofer,* wrote on marriage and divorce problems. Rabbi Abraham Isaac Glueck issued two volumes on various interpretations of the Mishnah. Later Rabbi Samuel Gottlieb and Rabbi Akiba Pinhas Kornitzer served the community.

Smaller communities affiliated with Tolcsva were **Komlóska, Bodrogolaszi, Zsadány, Felső-, Közép-,** and **Alsóhuta.** The community had a *Hevra Kaddisha* and a women's organization. There was a lively cultural life, and despite the fact that this was an Orthodox community, there was also Zionist activity. The Jewish Laws served to destroy the Jews' means of livelihood; their vineyards and lands were expropriated. Several families were banished to Kamenets-Podolski in 1941, and there

heder. The Jews were vintners, merchants and artisans.

Rabbi Ezekiel Panet, who was later to become the chief rabbi of Transylvania, served here during the early part of the nineteenth century and founded the famous family of that name. He was born in Silesia, was influenced by Hasidism, and wrote a book on Jewish law. At the end of the century the rabbi here was Jacob Shapira, who was suceeded by his son-in-law, Joshua Heschel Segal Rosner.

Following the First World War the Jews here suffered a great deal at the hands of the local villagers. The Jewish Laws which went into effect on the eve of the Second World War undermined their economic status. Following the German occupation they were subjected to a curfew, then assembled in the synagogue, and shipped to the ghetto in Újhely. Only about thirty survived of the original population of some 300. The few who remained left the village when their synagogue was burned down in 1956.

Tiszaluc, a village in the district of Szerencs. The first Jews who settled here in the eighteenth century earned their livelihood from the sale of timber that was floated down the Tisza River from the mountains in northeast Hungary. Later they leased lands or served as overseers and functionaries for the estate owners or worked as merchants and artisans. The synagogue was erected in the latter part of the previous century. The community was at first affiliated with that of **Mád** and later **Szerencs.** It had a *Hevra Kaddisha* and a *mikveh.* Passage of the Jewish Laws by Parliament seriously affected their means of livelihood, and all those employed by the estates were dismissed.

With the outbreak of the Second World War several families were deported and were murdered in Kamanets-Podolski. The German occupation was followed by assembly of the local Jews in the synagogue courtyard, whence they were shipped to the ghetto in Újhely. The approximately 170 Jews were reduced to about twenty, and those returning to the village after the war found that their synagogue had been converted by the villagers into a pigpen.

Tokaj, a village located where the Bodrog River flows into the Tisza. Jews were to be found here in the seventeenth century but they left because of the hardships caused by the many wars, and returned only in the eighteenth century. Their means of livelihood were connected with viniculture and wine. About a hundred years ago an enterprising Jew put up a match factory; others were merchants, artisans, functionaries, physicians and lawyers. The community had a *Hevra Kaddisha,* an organization for the sponsorship of godfathers, a society of Jewish merchants, and a *Tiferet Bahurim* group for the youth. The school was established in 1856, and from 1883 the language of instruction there was

Tállya, a village in the Szerencs district. Jews settled here at the beginning of the preceding century with the support of the estate owners. The local population, regarding them as undesirable competitors, reacted with unconcealed hostility. The Jews leased vineyards, dealt in wine and grapes, and followed various crafts. In 1867 the Hasidim seceded from the community, but soon thereafter returned. The local Jews established a *Hevra Kaddisha* and maintained a *mikveh* and *heder.* A Mishnah study society also existed as well as a *Tiferet Bahurim* group for the youth. There were three synagogues in the village, the newest of which was completed in 1890. It was renowned for its *Aron Kodesh* (Holy Ark) which was nine meters high and was decorated with a precious *Parochet* (curtain), gift of the local Count Andrássy. Affiliated with the community were the smaller Jewish groups in **Golop, Rátka** and **Monok.**

The community rabbis were well known: Rabbi David Judah Rottenberg published a volume of exegesis on the Torah; Rabbi Moses Aaron Friedman wrote another distinguished work; Rabbi Hayim Gershon Katz Gottdiener was a saintly and noble character; Rabbi Gershon Lits Halevi Rosenbaum published a book of commentary on the *Shulhan Aruch* compilation, and eulogies; his son, Rabbi Aryeh Leib Lits Rosenbaum, who succeeded him in 1901, was a member of the county House of Representatives. The last rabbi of the community was Mordecai Segal Lits Rosenbaum, who perished in Auschwitz.

During the unsettled period which followed the First World War, the local population prepared a campaign of violence against the Jews. A Jewish defense unit, composed of volunteers, arrived from Budapest and prevented the riots. This unit operated between November, 1918, and March, 1919, with the permission of the democratic government.

From 1938 the authorities expropriated the vineyards owned by the Jews and forbade them to sell wine. After the German occupation the Hungarian authorities treated the Jews with cruelty and coarseness, robbing and tormenting every Jew they could lay their hands on. In the end the Jews were sent off to their fate from the Újhely ghetto, with Rabbi Mordecai Segal Lits Rosenbaum at their head. Of the 170 Jews in Tállya, only twenty members of the Labor Service units and a few women returned. In 1947 they erected a memorial for those who had died in the Holocaust.

Tarcal, a village in the Tokaj district. Although Jews had lived here in the eighteenth century, the community was organized and a synagogue erected only in the middle of the past century. At first the local group was associated with **Bodrogkeresztúr,** from which they obtained their religious services, but they later assumed independence and organized a *Hevra Kaddisha,* a home for the aged, a Mishnah study group and a

shipped by train to the ghetto in Újhely, and their fate was sealed. Of **Sárospatak**'s 1100 Jews only about 150 remained alive. The director of the faculty of theology at the Academy concealed and thus saved sixteen Torah scrolls.

Szegilong, a village in the Tokaj district. The Jews made their living from farming and viniculture, commerce and the sale of wine in the taverns. The community was associated with that of **Bodrogkeresztúr** from which it received religious services. There was a small prayerhouse in the village, and a *shohet,* who assured the supply of kosher meat and also taught in the lower classes. The seventy Jews of the village were sent off to the ghetto in Újhely, and only twelve returned after the war. They found their synagogue destroyed, and erected a monument in memory of the community's martyrs.

Szerencs. The community here was set up in the latter part of the eighteenth century. Fund-raising for the synagogue was begun in 1809, and soon thereafter the governing regulations of the community were drawn up. A year earlier the *Hevra Kaddisha* was organized and the yeshiva established. Renowned rabbis were Amram Billiczer and his son, Rabbi Pinhas Segal Billiczer. Both were mentioned frequently in responsa literature. Rabbi Menahem Halevi Pollak wrote a well known book.

The community in **Szerencs** served as a center for many smaller villages, among them **Bekecs, Legyesbénye, Taktaharkány, Tiszaluc, Hernádnémeti, Megyaszó, Taktaszada, Újcsánalos, Sajóhídvég, Sajóköröm, Beczék, Ond, Gesztely, Girincs, Zombor, Sajókesznyéten, Hernádkak** and **Sóstófalva.**

There were organizations for philanthropic activity and for sponsorship of godfathers, as well as a wedding fund.

After the German occupation, on the eighth day of Passover, the Jews were assembled in the synagogue and then sent to the ghetto in **Miskolc,** only twenty-five kilometers away, and closer than Újhely, capital of the county. Of the thousand Jews who lived in **Szerencs** before the Holocaust only about 140 survived.

Taktaharkány, a village in the Szerencs district. The Jews, who lived here since the early years of the preceding century, gained their livelihood as merchants, artisans and tillers of the soil. The community had a synagogue, a *mikveh* and a cemetery, and maintained a *shohet,* who also taught beginners' classes in the *heder.* In 1938 the authorities began to bear down on the merchants, many of whom lost their means of livelihood. Following the German occupation of Hungary all of the village's Jews were gathered in the local synagogue, and then sent to the ghetto in Újhely. Only five of the Jewish population of about seventy remained alive.

Moses Teitelbaum's books. The last rabbi of the community was Rabbi Samson Segal Billiczer, who served also as *shohet*. From its earliest days this community leaned toward Hasidism. About 170 Jews were sent off to the ghetto in Újhely, and only 45 returned from the concentration camps and the Labor Service units.

Sárospatak was one of the oldest Jewish settlements in the county, its community dating back to the eighteenth century, when the regulations for its *Hevra Kaddisha* were drawn up. The first tombstone in the cemetery dates back to the same period. The first rabbi was Zvi Hirsch Hacohen, who served his flock during the third decade of the past century. He was followed by Rabbi Simon Hacohen Shatin, who had previously been in **Mád** and **Tokaj**. Rabbi Isaiah Katz, Bairon's rulings in *halacha* (Jewish law) were widely quoted, and reflected glory on his community. Rabbi Isaiah Ehrenfeld published interpretations of the Torah, whereas the community's last rabbi, Ephraim Fischel Fischer, struck off in a different direction. He became a fervent propagandist for Samson Raphael Hirsch, translated his letters into Hungarian and espoused the cause of enlightened Orthodoxy.

The community opened its school in 1886 with money from the Goldblatt Fund. The Hasidim did not split off, but did set up their own separate *bet midrash* on the bank of the Bodrog River.

In general, the Jews enjoyed good relations with the villagers. Tradition had it that in 1848 the Jewish elders had saved the settlement from destruction. Pupils of the Academy had thrown stones at a unit of the Russian army which was passing through, and the Russians prepared to shell the village in retaliation. A delegation of prominent Jews succeeded in convincing the Russian officers to reverse their decision, thus averting disaster.

The community had a *Talmud Torah* and a yeshiva, whose last head was Rabbi Eliezer Schwartz. A women's society was organized at the end of the preceding century. A winter prayer house was built alongside the big synagogue in 1935-36.

The members of the community endured various disturbances in 1939. The expulsion of several families, who were murdered by Ukrainians across the border, was but the first of a long series of oppressive acts. The economic restrictions also struck heavily at the Jews, since many of them were merchants and artisans.

At the beginning of the forties Patak became a center of the Labor Service units which were engaged in building an airfield. Thereafter they were sent to the Ukrainian front. After the German occupation the Jews were assembled in the synagogue and many were tortured to compel them to reveal where they had hidden their valuables. They were then

reminder of the destruction of the Temple. In the same spirit, the rabbi instructed that his own home be built without a foundation, to symbolize the temporariness of life in the Diaspora.

Rabbi Zvi Hirsch was also a prolific writer. One of his books, a compendium of explanations and interpretations of the Torah, appeared in two editions. Another volume comprised his sermons and eulogies. Still another was a collection of tales, anecdotes and observations on current events. He died on the 14th day of the month of Ab in 1874. Thousands used to come for observance of his *Yahrzeit* (anniversary of the death).

Following his passing, the community began to decline and maintained its institutions only with great difficulty, among them its Hasidic style yeshiva. He was succeeded by his son-in-law, Rabbi Haim Friedlander, also a writer, who published a volume of exegesis on the Torah and the holidays, and another on new ideas with regard to problems discussed in the Mishnah. He was in turn succeeded by his son, Rabbi Zvi Hirsch Friedlander.

During the First World War thirty-six members of the community served in the armed forces, and ten of them were killed at the front. Nevertheless, the community had little peace or quiet in the post-war period. Rabbi Friedlander was in 1925 accused of counterfeiting money, and though he was completely exonerated by the court, the event served to inflame passions. After 1941 the situation in the village became much worse, as it did throughout the country. The men were impressed into the Labor Service units, and with the arrival of the Germans the remaining Jewish population was sent to the ghetto in Újhely. Only fifteen of the 200 Jews returned after enduring their Hell on earth.

Ricse, a village in the district of Bodrogköz, had a Jewish population since the early part of the nineteenth century. They were merchants, artisans, agriculturists, and owners of flour and saw mills. Following the First World War the Jewish community was able to stand on its own feet, and provided religious services to Jews in smaller villages in the region: **Bodrogsemjén, Dámóc, Zemplénagárd, Cseke, Karos, Karcsa, Nagyrozvágy, Kis-** and **Révleányvár.** The synagogue was built toward the end of the past century, and the community also maintained a *mikveh, Talmud Torah, heder,* yeshiva and a school. The young people carried on numerous activities and were inclined toward Zionism.

In 1939 the village was visited by a group of saboteur irregulars sent by the Hungarian government to create panic in Czechoslovakia on the eve of the partition of that country. The ruffians robbed the Jews and tormented them.

One of the community's rabbis, Rabbi Nathan Lieberman, published a volume on the Mishnah, and made notes on a section of one of Rabbi

Megyaszó, a village in the district of Szerencs, where the Jews settled in the eighteenth century. They possessed vineyards and farmlands. As early as 1812 the community had its own synagogue, *mikveh,* cemetery and *heder.* Though itself affiliated with the community in **Szerencs,** it provided religious services for the Jews in **Baksa** and **Alsódobsza.** When the signal was given, all the Jews of the villages were assembled in the synagogue and from there sent to the ghetto in Újhely. Only about one tenth of **Megyaszó**'s 100 Jews remained alive.

Monok, a village in the Szerencs district. First settlement of Jews here began in the middle of the nineteenth century, although there is record of individual Jews earlier. They were wheat traders, farmers and artisans. Monok was the birthplace of Lajos Kossuth, and the Jews always participated in the celebrations in memory of Hungary's great patriotic figure. The community had a *Hevra Kaddisha,* a charity society, *mikveh, Talmud Torah, heder* and a school. The vigorous spirit in this small community was manifested in many ways, as for example its observance of the traditional third festive meal on the Sabbath in which pupils of the *Talmud Torah* regularly took part with an artistic program.

In 1914 all the Jews of **Monok** were sent to **Tállya** where they were held for two days while their documents were checked. The sixty or seventy Jews of the village were dispatched to the ghetto in Újhely after the German occupation. The only survivors were two women who found the synagogue razed, and the Torah scrolls flung onto a dung heap.

Olaszliszka, a village in the Tokaj district, where Jewish settlement dated back to the eighteenth century, attracted by the opportunities in viniculture, and the production and merchandising of wine. An organized community came into existence in 1810, and a synagogue was built in the middle of the century. Religious services were provided to two smaller villages, **Sára** and **Vámosújfalu.** A school was opened in 1872, followed by a *Talmud Torah* and a yeshiva. A women's organization was active and a shelter for the poor was operated. One of the more unusual activities was carried on by a group which acquired books for the advancement of the yeshiva.

In 1840 Rabbi Zvi Hirsch Friedman, a faithful pupil of Rabbi Moses Teitelbaum, came to **Liszka,** bringing with him the life style of the famous sage, and established a Hasidic center in the village. He was a modest man, an ascetic, wise and warm-hearted, and true to the principles of his teacher. **Liszka** became a center for Hasidic pilgrimages. The rabbi refused to accept a salary except for one florin a week, and all the money given by his visitors he handed over to the community for distribution among the poor. At his initiative a 500-seat synagogue was built,but the final bracket at the top of the roof was left incomplete, as

Jews of **Újcsanálos** received their religious services, including supply of kosher meat, from here. The seventy Jews were sent to the Újhely ghetto, and only about fifteen survived.

Hernádnémeti had a Jewish population ever since the eighteenth century. Some pursued small-scale crafts, while others tilled the soil, or received appointments from the large estates. One of the local Jews owned a flour mill. Though they were few in number, they built a synagogue and maintained a cemetery. There were a number of robberies during the White Terror and local peaceful relations were disturbed. In 1938 their means of livelihood were undermined when their enterprises were confiscated, including taverns which they owned. One family was banished from the village in 1940. Following the German occupation the remaining Jews were sent to the ghetto in Újhely. There were four sur vivors from the eleven souls in the village.

Láca, a village in Bodrogköz. Jews lived here since the preceding century, and their numbers reached about sixty. Their fate was sealed when they were sent to labor camps and to the ghetto in Újhely. There is no information with regard to survivors.

Legyesbénye. The community was affiliated with **Szerencs,** and maintained its own synagogue, *mikveh* and cemetery. Jews had lived here since the eighteenth century, engaging in trade, crafts and agriculture. They numbered about sixty when sent to the ghetto in Újhely. A bare handful remained alive after the forced labor camps and the deportations.

Mád. The community was established in the eighteenth century and Rabbi Moses Wolf Litman was the first spiritual leader. The synagogue was put up in 1798. The main occupation of the Jews in **Mád** was connected with production and marketing of wine. From its earlies days, the community leaned toward Hasidism. Rabbi Amram Rosenbaum settled in Palestine during the 1820's. The community constantly battled against assimilation and any foreign influences. Its leading rabbis were Rabbi Abraham Yehuda Schwartz, Rabbi Amram Blum and Rabbi Naftali Schwartz. The fact that the rabbis and religious judges of **Mád** published some twenty-five books during 300 years is indicative of the creative Jewish life there. The local yeshiva drew students from all parts of Hungary.

Twelve Jewish soldiers from **Mád** fell on the battlefields during the First World War. In 1940 three families were banished to Kamenets-Podolski and there murdered. Following the German occupation all the Jews were gathered in the synagogue and sent by rail to the ghetto in Újhely. Ninety souls survived from the population of 450.

A history of the Jews here has been written by Aryeh Levi, under the title "The Jewish Community of Maad (Hungary)" (Jerusalem, 1974).

in the Holocaust. Toward the end of the past century Rabbi Isaiah Steiner came from **Liszka.** He was a pupil of Rabbi Zvi Hirsch Friedman, who drew pupils from afar. Rabbi Steiner organized help for the refugees from Galicia during the First World War. His followers, and especially the women, ascribed supernatural powers to him, and sought his help.

The community also had a Talmud Torah and a yeshiva. After the First World War a branch of the Zionist Organization was established there. A grave in the cemetery, more than two hundred years old, is said by some to contain the remains of the *Baal Shem Tov.*

Soon after the arrival of the Germans, all the Jews were assembled in the synagogue, and from there dispatched to the ghetto in Újhely. Their valuables were confiscated and their property was at once divided up among the local residents. The Jews were permitted to leave with small packs only. Of the seven hundred who left, less than a hundred remained alive.

Cigánd, a village in Bodrogköz. Jews first came here at the beginning of the previous century, and dealt in agricultural produce. In general, their relations with their neighbors were peaceful. Prior to the First World War, the community was affiliated with that of **Királyhelmec.** Their synagogue was built in 1920, and they also maintained a *Hevra Kaddisha,* a *Talmud Torah,* a *heder,* and a school. Following the German occupation the Jews were all transported in carts to the ghetto, together with their spiritual leader, Rabbi David Neumann. Only about thirty of the two hundred Jews survived the forced labor, the deportations and the murders.

Erdőbénye, a village in the Tokaj district. The Jews who settled here in the eighteenth century grew grapes, produced wine, and were artisans and engaged in trading. Their community was associated with that of **Olaszliszka.** They had a *Hevra Kaddisha,* a philanthropic aid society, a school and a *heder;* the youth were organized in a *Tiferet Bahurim* society. During the White Terror, after the First World War, Jewish-owned stores were robbed and the Jews were persecuted. When the Germans entered Hungary the local Jews were transferred first to Tokaj and then to the ghetto in Újhely. Of the approximately 150 Jews in this village, only about ten remained alive. The fifteen Torah scrolls in the synagogue were saved by a villager and hidden away until the fury had subsided.

Gesztely, a village in Szerencs district. The first Jews reached here in the eighteenth century. Members of the community, which was affiliated with the kehilla in **Szerencs,** were merchants and artisans. Later, local Jews built a cement factory and a mill. As in other villages, the Jews of **Gesztely** suffered from the local population during the White Terror. The

themselves as Orthodox. Each community, no matter how small, had its *Mikveh* (ritual bath), *heder* (religious Hebrew school), cemetery, *shohet* (ritual slaughterer) and teacher.

During 1941-42 all men of military age were conscripted into the Labor Service. A considerable number of them were killed, or murdered by Hungarian staff officers, with the result that only the women, the elderly, youth and children remained in the villages. Following the German occupation they had a joint fate: they were assembled in their synagogues, and transferred to the ghetto in Újhely.

* * *

Bekecs, a village in the Szerencs district. Jews resided there from the eighteenth century, and from the nineteenth century on they numbered about a hundred. This tiny community, which was affiliated with the kehilla in Szerencs, created a synagogue, maintained a *Hevra Kaddisha* (burial society) and a *heder.* After the German occupation, they were all sent to the ghetto in Újhely. Only about ten persons survived the concentration camps and the Labor Service.

Bodrogkeresztúr, a village in the district of Tokaj. The first Jews to settle there in the eighteenth century engaged in trading in agricultural products, including wine. The village was known for the fairs held there, which attracted merchants and artisans from surrounding countries. During the time of the famous Rabbi Isaiah Steiner, many Jews were wagoners. They provided transportation for visitors. and even opened restaurants. During the First World War refugees came from Galicia, and these proved a thorn in the side of the native villagers. Anti-Semitic agitation increased, and during the time of the White Terror, a demobilized soldier murdered an entire Jewish family.

The *Hevra Kaddisha* was established in 1767, and a cemetery at the same time. There was also a philanthropic aid society, a Mishnah study society, and a youth group known as *Tiferet Bahurim.* The kehilla had two branches, in **Bodrogkisfalud** and **Szögi.** The first synagogue was built in 1767, and when this was destroyed by fire, it was replaced in 1906 by a new synagogue. The Hasidim had their own house of worship.

The community was served by distinguished rabbis. Rabbi Eliezer London and Rabbi Israel Wahrmann were active toward the end of the seventeenth century. Rabbi Abraham (Abish) Tennenbaum was compelled to leave the village because he had come from Galicia, and many of his followers left with him upon his departure in 1815. Rabbi Moses Ginz Schlesinger wrote a book dealing with *Pirkei Avot* (Ethics of the Fathers), which was published by his son, Rabbi Hayim Alter, who died

XI. Jewish Communities in Zemplén

During the preceding consideration of the history of the Jews of Zemplén, it was not possible to recount the stories of the dozens of little village communities scattered throughout the county. This final chapter must therefore serve as their special memorial.

The surviving remnants of Zemplén in Israel have ever since the fifties held an annual memorial gathering in the Hebrew month of Iyar. After the lamentation and the mourning for the saintly victims, the cantor intones the memorial service and reads out a list of the destroyed communities. The list was compiled on the basis of information provided by the survivors, and it is not yet certain that it is complete. It includes the names of villages about whose Jewish residents I have no information. At the same time, the Encyclopaedia of Jewish Communities — Hungary, makes mention of offshoots of communities in villages which for some reason were not recalled by survivors as having Jewish residents.

It is our wish to do full justice to the memory of all our brethren in Zemplén, and we shall therefore make mention of the names of villages drawn from both these sources. Since the major part of this work deals with the county's capital, Újhely, which had the largest community, nothing further will be added here about that center.

In many small villages there were only a handful of Jews, and a full community life never developed there. Yet Jews lived there for several generations, earned their livelihood there, and from those places they were sent off to their fate. Their memory is recalled, even if only by recording the names of their villages. The list also includes some villages which were annexed to Hungary following the Vienna Agreement, and its Jewish residents were gathered in the Újhely ghetto. The history of these few scattered communities does not properly fall within the purview of this study, which seeks to deal with Zemplén County in its Trianon borders, and we shall therefore only make mention of their names.

The Jews of the small villages shared a similar history and a common doom. Almost all of them settled in the various places in the eighteenth century, having come there in connection with wine and viniculture business. Many became agriculturists and vintners, while others followed prevalent pursuits such as trading, peddling and the crafts. When there was a split in the communities, all of them, without exception, regarded

June 30 '44 Repair of fences in the ghetto	307.00 p.
July 10 '44 Invoice of the Géza Eszrényi building materials firm	41.60 p.
Cost of wooden planks	1161.30 p.
Cost of 740 kg. of lime	1642.15 p.
July 14 '44 Dismantlement of the ghetto fences	262.00 p.

Summary

Income 50,000.--p. Ministry of the Interior

Expenses 50,191.16p. Budapest - Supplies for isolation of the Jews in a camp.

With these words the local authority finished off the history of the ghetto in Újhely.

by way of comment: "The pensioner has moved to an unknown address."

The sub-prefect of the county informed the Minister of the Interior, Jaross, on July 21 that "inasmuch as this is now a standing situation, I shall cease issuing payment orders to Jewish pensioners until further notice. Please advise me, therefore, if I should once and *for all cancel payments to these pensioners, considering that I shall not be able to obtain any information with regard to their possible death.* (Emphasis mine. E.K.)

The responsible heads of the county and the local authorities persitently maintained after 1945 that they had played no role in the acts of cruelty, for which the gendarmes had been responsible. Furthermore, they had not even known what was to happen to the Jews who were transferred out of the area.

Documents like those cited here contradict all their attempts at self-defense...

The final document connected with the Újhely ghetto carries the following official heading: "Journal of expenses for fixing dwelling places for the Jews - containing seven (7) double-numbered pages."

The following are a few selected items, indicating subject and amount:

May 9 '44 Cost of rail transport of food for the Jewish Council	299.80 p.
May 10 '44 Invoice of the Géza Eszrényi building materials firm	120.00 p.
May 11 '44 Cost of rail transport of food for the Jewish Council	87.60 p.
May 19 '44 Grocery bill for clerks of the authority (food)	3255.00 p.
May 24 '44 Cost of use of the Fekalia machine	1650.00 p.
June 3 '44 Grocery bill for the clerks of the authority (food)	791.00 p.
June 9 '44 Cost of use of Fekalia machine	1980.00 p.
June 16 '44 Payment for 8 day's work in gathering of the ghetto fences, June 8 - 14 '44	339.00 p.
June 23 '44 Repair of streets pavements in the ghetto	246.00 p.

Machine for cleaning of latrines.

eligible for exemption from all restricting regulations. However, the afore-mentioned was arrested by the gendarmerie upon his return home. He was transferred to the Jewish quarter, and has remained there since."

Special mention should be made that the military archives carry record that B. Weinstock had four times been singled out for citation for bravery (in the First World War), receiving three silver and one bronze medal. Furthermore, the Jewish Council had appended a certificate from the "United Hungarian Party" of Kassa on Weinstock's conduct during the days of Czechoslovak rule. The mayor's office put a notation on the application: "It should be ascertained if he is still here." The application was then passed on to Újhely's district officer, and on June 20 the latter informed the mayor that "since this person has already been transferred out of here, there is nothing for me to do in the matter."

The various requests were sent by the Jewish Council to the commandant of the police, who passed them on to the sub-prefect of the county. The latter took no action on them whatever, but sent them to the commandant of the gendarmerie with the query: "Please advise if those who submitted these applications are still in the Újhely ghetto, or if in the meantime the applications have perhaps become obsolete."

The commandant of the gendarmerie returned the applications to the sub-prefect of Zemplén county on June 9 with the comment: "All the Jews in the Újhely ghetto were transferred out by June 3, and the applications are therefore now obsolete."

The following case is unique in its record of the handling of Jewish affairs. The district officer of Sárospatak passed on to the mayor of Újhely the documents in the matter of the wife of Jenő Elefánt, a resident of the village, who was being supported by the Ministry of Defense. She was probably eligible for exemption on the basis of these documents. The mayor returned the papers on May 24 with the added notation: *"This dependent of the Ministry of Defense left Újhely for an unknown destination, and since her presence in Újhely had been temporary only,* the documents may be filed." (Emphasis mine. E.K.)

Even after the deportation of the ghetto residents from Újhely, there was still work for the administrative personnel. Matters of the Jewish homes, care of the personal effects, and their transfer for use kept the various authorities busy for months. Several cases can serve to illustrate the inhuman spirit, as reflected in the various documents. One example is the matter of payments to Jewish pensioners, of whom there certainly were not many in the county. The Postal Savings Fund recorded that payments to certain pensioners in the county had not been effected, and

** Kassa belonged to Czechoslovakia up to 1938. (M.S.)

from the records of the Ujhely prison that "the revolutionary court (Communist) had sentenced him (her husband) to eight days imprisonment because of anti-revolutionary activity, and he had served the sentence in the Újhely prison." Reason for refusal to grant the certificate: "The city administration has no information that the deceased did engage in anti-revolutionary activity, and there is no evidence to that effect in the offices of the municipality..."

The mayor ignored the confirmation from the prison as if it did not exist...

Those who had requested the exemption, not in the spring of 1944, but much earlier, and already possessed the precious document, were in a different situation. As for the others, they were too late. For example:

Miklós Reich was exempt from the Jewish Laws because he was a war orphan, and his wife therefore qualified for the same exemption. She filed a request on May 2 that she be permitted to leave the ghetto and return to her original home...

The widow of Lajos Kohn, who together with her son had been removed from Erdőbénye to the ghetto in Újhely, made application on 21 April for recognition as a "war widow", and therefore eligible for exemption as if a non-Jew...

The wife of János Pálócsik had been transferred from Olaszliszka to Újhely. Her husband was a Christian, and she had been converted seventeen years earlier, which made her a non-Jew under the law. Her request that she be permitted to return to her village was filed on April 16.

The widow of Armin Friedmann produced a document from the military chaplaincy attesting that her husband had fallen at the front, victim of a shell fragment, and she was therefore considered a war widow. This document was recognized in Bodrogkeresztúr. At first the authorities permitted her to remain in her home, but "later" she was transferred to the ghetto in Újhely. On May 19 she presented a request, through the Jewish Council, that she be granted the exemption, with permission to return to her "normal" residence, together with her children, Éva, Andor, László, Julianna and Irén...

An exceptional case was that of Bernát Weinstock. "The police command of Ujhely permitted B. Weinstock to return to Csörgő* with his wife and children. in accordance with Decision No. 17-1944, since he is

*The village of Csörgő belonged to Czechoslovakia up to 1938. (M.S.)

May 31, directing that bicycles and typewriters which had been Jewish property, should be supplied to the gendarmerie as to military units. Nevertheless, they were compelled to hand these bicycles over to the treasury. The following comment is recorded on the reverse side of the page: "The bicycles have been transferred; no need for further action. To be filed. August 8, 1944."

With regard to the personal effects which had been taken from the Jews: The commander of the Újhely fire brigade reported to the mayor of the city on July 14: " Today I conducted a security check in the Jewish synagogue and in its yard. I declare that the furniture and the bedding are piled up in a disorderly and disorganized manner, and if a fire should break out, we shall be unable to extinguish it with the means at our disposal. Furthermore, we shall be unable to save not only the belongings which are scattered about, but not even the city hall building which is adjacent. Should there be an aerial attack, even the smallest incendiary bomb would be sufficient to cause a fire destroying the jumble entirely."

The fire chief listed five steps which in his opinion must be taken to correct the situation and prevent possible fire. The acting mayor approved, out of consideration for the fact that "it is in the interests of the state that the possessions located there (in the synagogue and its yard. E.K.) should reach their destination in their entirety."

What that destination was to be, and what happened to the belongings which had been stored there for inventory purposes, according to the documents, is unknown.

* * *

Special attention should be given to those who were exempt from the provisions of the "Jewish Laws", and to the fate of those who requested such exemption. The status of the latter was unequivocal. "The request for exemption from provisions of the law" will not be considered in the case of anyone who had not received the exemption up to March 19, 1944.

The application of an Újhely resident, the widow of Salamon Veltner, to recognize the anti-revolutionary activity of her late husband in 1919,* was turned down by the mayor. He refused to grant a certificate to that effect, despite the fact that the woman produced written confirmation

*The reference is to the short-lived Communist regime in Hungary. (M.S.)

Four months later, on September 22, the sub-prefect received the reply of the Ministry of the Interior, to the effect that "if the Jew had been a lessee tenant, the rental relationship had been cancelled under regulation 1610-1944, paragraph 12, and therefore there was no need to inform the Jew of the decision since he was no longer a party to the matter.

"If the Jew had been the owner of the flat, rather than a tenant, effort should be made to inform him of the decision, but under the terms of Paragraph 56 of Act XXX of 1929 it is possible to proclaim immediate execution of the decision."

On October 2 the sub-prefect sent the reply from the Minister of the Interior to the district officers, the mayor of Ujhely and the chief prosecutor of the county, thus closing the issue. Truly, the mills of bureaucracy ground slowly, but not at the expense of law and justice...

The fate of the belongings left behind by the Jews was revealed in another matter. The acting representative of the Hungarian Red Cross in Újhely wrote to the city mayor on June 5 requesting that he "be given all the equipment of the enlarged Jewish hospital in the ghetto, which was *no longer necessary*. (Emphasis mine. E.K.) I stress particularly that I am interested in obtaining all the medical instruments and the X-Ray equipment."

On the reverse side of this request the mayor recorded the following comment: "Instructions have been given accordingly; the above details are based on the inventory - June 7, 1944."

When convenience dictated, the municipal administration could act swiftly, appropriately and efficiently.

In another case, a government agency took action over the heads of the local administrative authority. The person in charge of medical manpower informed the sub-prefect of Zemplén that he had "taken possession of the expropriated medical equipment of the Jewish doctor, Ludwig Adler, from Királyhelmec, had with full responsibility prepared a detailed inventory, and had transferred it to the local clinic of the Green Cross."

There were instances when the local authority adhered faithfully to the letter of the regulations governing personal effects of the Jews. On June 30 the mayor of Újhely requested of the gendarmerie guard station there, which was attached to Region Eight of Kassa, that "several bicycles, which had previously been made available for use by the separate headquarters of the unit dealing with the ghetto, should be handed over to the treasury officials."

The headquarters of the gendarmerie had on June 23 ordered its guard station to retain possession of the bicycles, and the commander of the station had relied on the ruling issued by the Ministry of the Interior on

Issuance of this regulation was necessary since Jewish homes in Zemplén as well as in Sárospatak had already been expropriated during May. The district officer, Alexander Füzesséry sent an urgent message to sub-prefect Bornemissza on May 24 as follows: The government regulations of April 28 in the matter of expropriation of Jewish flats, as published in the official register, determined that decisions to expropriate the flats of Jews shall be brought to the attention of the owners of the flats. "However, the Jews of Sárospatak have been transferred to the ghetto in Újhely. Further, the majority of them have been taken from there to an unknown destination. Accordingly, it is impossible to bring to their attention the matter of the expropriation."

The district officer therefore made an urgent request: "Considering the shortage of housing, and the desire of those who lack homes to occupy the apartments intended for them as soon as possible, it would be most desirable to make such arrangements as would render the expropriation decisions of practical value, without regard for any possibility of objection or appeal!"

The sub-prefect did not delay the matter, and three days after the district officer's request, on May 27, he sent the proposal to the Minister of the Interior. However, he relied on the paragraph in the apartments decree which enabled "the expropriation of the home of a Jew who already *has a home,* in the same town or elsewhere." (Emphasis mine. E.K.)

The sub-prefect added: "Jews from all the villages of the county have been transferred to the Jewish quarter of Újhely, and recently from there to a place outside the county. The flats occupied by the Jews have therefore become vacant, that is, *every Jew already has another home.* (Emphasis mine. E.K.)

What a mockery!

In addition to his application to the Ministry of the Interior, the sub-prefect requested of the mayor of Újhely that reports of decisions by district officers regarding expropriation of apartments should be "delivered promptly to the intended recipients, or returned to the district officers with explanation as to why they were not so delivered."

---

* Sub-prefect Bornemissza issued a circular to some district officers ordering them to assist the treasury personnel in the gathering of the personal effects of the Jews and in taking inventory. Minutes regarding the taking of inventory in Jewish apartments conveyed for military use have been found among the mayor's documents. (See details in the Hungarian text, Note No. 18.)

deduction of debts, the money was sent on to Munkács, and this amount is included in the aforementioned figure for Tiszakarád!! (The two exclamation marks appear in the original document. E.K.) Several additional pieces of jewelry are in the possession of the village judge* of Bodroghalom, prior to transfer...

This report indicates that the civic authorities and the gendarmerie carried out the "custodianship" of the valuables of the Jews with speed and enthusiasm. Furthermore, the local authorities, without awaiting government instructions, began selling at public auction some of the possessions which were not transferred, such as household animals, no doubt on the assumption that the Jews "who were to be settled in the ghetto temporarily", would never return to their homes, and legal problems with regard to acquisition of the items would never arise.

To complete the picture, mention should be made of the circular issued belatedly on July 13 by the treasury office in Újhely. This order regularized the steps taken with regard to real estate owned by Jews. The acting director of the local treasury office, basing himself on a regulation issued by the Minister of Finance, notified all authorities concerned:

"Jewish-owned flats may be conveyed to Hungarian and German military units only after inventory of the contents, but no effects of any kind shall be handed over to individuals in the military. Effects may be utilized in the housing of the military when the latter are eligible for such housing under the appropriate regulations.

"Heads of the local village authorities are forbidden to open furnished apartments of Jews and to hand over furniture for any purpose whatever."

In addition: "The directors of the local treasury office are *aware that in some places industrial equipment and tools were given to non-Jews.* If the public welfare requires that any industrial plants must continue to be operated, a responsible manager should be appointed. *However, there is no reason whatsoever, and it is contrary to standing orders that, for example, equipment from a soda water factory should be divided up among other soda water manufacturers.* (Emphasis mine. E.K.)

Further: "The distribution of effects even for welfare purposes is strictly forbidden. Such activity in several places is contrary to the regulations. In a few places animals which had formerly belonged to Jews were sold. The regulations require that the treasury authorities must hand them over for safe-keeping, and such practice on the part of the local authorities therefore contravenes the regulations. In general, if personal effects of any kind have been distributed, all the facts in the matter should be recorded, and those who effected the sales should provide confirmation of the sale price and what the money was used for."

Munkács the valuables taken from the Jews... The Council of Tiszakarád already sent the confiscated jewelry and 9,789.39 pengős. The funds expropriated amounted to 8,657.67 pengős, and the public auction of animals brought 8,175.65 pengős, a total of 16,833.32 pengős. The amount of 7,043.94 pengős was deducted from this total in payment of a public debt... The local gendarmerie guard in the village of Bodroghalom transferred to the Tiszakarád Council the sum of 2,433.63 pengős; after

---

* The Hungarian government decree requiring declaration of the wealth of the Jews, and deposit of all gold, silver and platinum jewelry as well as precious stones and pearls, was published in the official register on 16 April, 1944. The confiscation of jewelry by the gendarmerie headquarters in the Kassa region was therefore carried out even prior to publication of the decree, which in any event spoke of deposit only. With regard to the fixing of compulsory residences for the Jews, seizure of their homes and determination of new homes, the regulation was published in the official register only about two weeks later, on April 28, 1944. (See Note No. 15. in the Hungarian text.)

---

* The function of the village "judge" was to see to the execution of the orders of the authorities. (M.S.)

"... There were several items of jewelry in the office of the regional registrar in Végardó, but the gendarmerie guard of Újhely took these to the city. There was no jewelry to be transferred from the registrar's offices in the villages of Hercegkút, Bodrogolaszi and Vámosújfalu."

---

* This document also includes further information with regard to the "custodianship" of the Jews' valuables reported by the district officers of Tokaj, Szerencs and Bodrogköz: Seven crates, nine suitcases, a small package and twelve typewriters were ready for transfer from the Tokaj district; approximately fifty crates from the Bodrogköz district; twenty-six large crates, seven small crates, two suitcases and additional valuables packed in bags, and boxes, from the Szerencs district. (see Note No. 17 in the Hungarian text.)

Simultaneously with issuance of the sanitation regulations, the authorities began "taking into custody" valuables belonging to Jews. In towns and villages outside of Újhely the process began even earlier. (The phrase "taking into custody", which appeared in the documents, designates a process leading to confiscation of all movable property of Hungarian citizens considered to be Jews.) The legal basis for this "appropriation" of valuables was a regulation of the Ministry of the Interior, dated April 7, 1944, and marked "Internal". The regulation declared: "Jews who are about to be transferred *may take with them the clothing they are wearing, two changes of underwear, food for fourteen days per person, and an additional bundle weighing 50 kilograms, containing bedding, blankets, mattresses (sic!), but no money, jewelry, gold items, etc.*" (Emphasis mine. E.K.).

The administrative authorities and especially the gendarmerie carried out their orders mercilessly. Their cruelty exceeded even that in the days of the Inquisition. Their victims, broken in body and spirit, stigmatized with the yellow patch, were compelled to yield up their money, their gold and silver jewelry, including wedding rings, carpets and pictures.

Since furniture and kitchen equipment could certainly not be included in the 50 kilogram bundles, and since most of the household linen and clothing also had to be left in their abandoned homes. the Jews entered their ghettos, in Újhely and elsewhere, stripped and robbed.

Incidentally, the Ministry of the Interior regulation No. 6163-1944 was completely lacking in any legal basis, both with regard to the transfer of the Jews to the detention camps as well as with regard to the confiscation of their belongings.* Administrative heads, sub-prefects, mayors, prefects, and registrars in Sub-Carpathian Ruthenia and in the north-eastern part of the country had always been most punctilious in their observance of the exact letter of the law, but since the middle of April, 1944, the situation changed overnight. They showed no concern whatever if the matter involved implementation of discriminatory regulations affecting the Jews.

True, there were exceptional cases, but not in Zemplén...

The "custodianship" of the valuables of the Jews proved to be so successful that on April 20, 1944, the public prosecutor, Meggyesi, instructed the sub-prefect of the county to telephone the authorities of the villages under his jurisdiction and the mayors of the towns, to give them the following orders: "Until further instructions, cease sending the valuables of the Jewish detainees to headquarters in Munkács. The orderly arrangement of the valuables there will take several days."

The district officer in Sárospatak replied to this order: "Before your instructions had been received, Sárospatak had already transferred to

three days later, on April 27. He attached his regulation of April 20 (see above), and added: "The health services are provided by the staff of the local Jewish hospital (two head doctors and another doctor), two additional Jewish doctors who have been attached to the hospital, and additional physicians who are working in the Jewish quarter, which is divided into twelve sections (six for local Jews and six for those brought here from the surrounding area.) All are under the supervision of the county's chief physician, a county physician, and two municipal physicians."

"Fifteen professional nurses work in the hospital, and a staff of forty women capable of nursing care works in the two branches (for patients with chronic contagious diseases, and for mental cases, or those afflicted with acute contagious illness.) Each of the twelve doctors working in the several sections of the ghetto has a nurse attached, who helps to single out or care for patients who are contaminated by vermin."

According to this report there was no need for inoculation supplies since "the entire population of the local area had been vaccinated against typhus" four years earlier. Pharmacies there also had ample supplies of medicine, but there was a shortage of lime and of fuel for heating. All necessary steps were taken to provide these.

The disinfection equipment of the Bodrogköz district was operated in the Újhely ghetto from April 24 to May 22, 1944. The municipal physician, Dr. Sziklay, directed that 120 pengős be paid to the Királyhelmec council for transport of the equipment; a sanitation inspector, Andreas Aranyos, received 200 pengős for thirty days of work; István Orosz, a sanitation inspector from Királyhelmec, was paid ninety pengős for ten days' work.

The Ministry of the Interior also concerned itself with the Jewish mental cases. A regulation was issued on April 20 instructing that only dangerous mental cases requiring treatment in confinement should be retained in the psychiatric wards. All others, who could receive external family care "should be kept within their family circles in those places where the Jews have been taken, in accordance with the regulations."*

---

* The director of the county hospital reported to the chief municipal doctor with regard to Jews who were sick and hospitalized. The report noted: Sixty-five men and fifty-eight women were hospitalized, of which fifty-five men and fifty-seven women were mental cases. An additional parenthetical comment stated: "Their number is being reduced from day to day as they are discharged." (See footnote 14 in the Hungarian text.)

According to the sub-prefect's regulations, the Jewish Council was completely responsible for all precautionary measures, but it should be added that the Council was altogether lacking in means.

The Jewish Council was appointed by the heads of the administration. The chairman was Dr. Lajos Rosenberg, a lawyer (2 Kazinczy St.), deputy, Dr. Alexander Glueck, and its members, Samuel Eisenberger, Henryk Szamek and Morris Szofer.

What was the Jewish Council able to do? On April 22 it requested the mayor to allocate 3,000 kilos of coal, 1,000 kilos of lime, 2,000 kilos of straw and "laundry and washing soap for the 8,000 Jews who have been transferred here."

A distinguished visitor came to the ghetto on April 24, none other than László Endre, Director-General of the Ministry of Interior. He examined some of the crowded lodgings around the bathhouse and the synagogue on Károlyi St. He was disturbed by what he found, and probably out of fear of an epidemic that could spread to other parts of the city he firmly requested replies to the following questions:

"1). What steps have been taken to prevent an epidemic?

2) What staff of doctors, nurses and sanitation personnel is capable of maintaining the health services, and how can existence of such an establishment be assured?

3) What is lacking? (physicians, medicines, lime, inoculations, etc.)"

Dr. Azary-Prihoda, the General Registrar, who was deputy mayor of the city, concluded his report on the visit of the Director-General with the following recommendation: *"It is highly advisable to transfer the Jews out of here as soon as possible and to put them somewhere else.* The congestion constitutes a menace to the Christian population of the city." (Emphasis mine. E.K.)

The sub-prefect sent his announcement to the Ministry of the Interior

---

* It should be noted that until now only a small part of the documents pertaining to the establishment of the ghetto, and conditions there, have been found. There is hope that additional documents will be discovered in the various government offices and in the archives of the people's courts. During the research it became clear that unknown persons had destroyed papers of some significance. The same happened to the minutes of the Újhely city council for the year 1944. Someone tore out the pages in which, according to the context, there was record of the deliberations regarding establishment of the ghetto.

Between ten and eleven thousand* people were crowded into the narrow area, some of them having been brought from the villages. They lacked basic foods, and especially essential hygienic facilities. It was impossible to provide such a large concentration of people in the ghetto with even the most primitive sanitary conditions. The water supply and the meagre sewage system were inadequate to meet the personal needs of the population. On April 20, therefore, the sub-prefect of the county found it necessary to put into effect stringent sanitation regulations "for the extermination of vermin, prevention of contagious diseases, and the provision of sanitary facilities for the Jewish inhabitants."

It should be noted that the regulations began as follows: "With regard to the *temporary* settlement of the people of Újhely of Jewish race... I direct as follows." (Emphasis mine. E.K.) Considering that the text of the regulations was received also by the leaders of the community, they could have had little doubt regarding their future.

The principal provisions in the first section of the regulations were:

1) The entire Jewish population must be examined individually, without delay, to ascertain to what extent they are infected with vermin and disease. The examinations will be conducted by local Jewish physicians in every section of the Jewish dwelling places, as set up by the Jewish Council.

2) People who have been contaminated by lice or bugs shall be disinfected immediately... and the municipal disinfection equipment may be used for this purpose. In case of need the regional steam decontamination machine may be used as well.

3) The two bathhouses should be operated at once and kept in operation for purposes of fumigation and washing, so that each of the Jewish residents should be able to bathe *once a month* (sic!) in accordance with conditions.

The second section dealt with the setting up of toilets, and the third, with "care and quarantine of the ill in the hospitals." The first paragraph of the section ordered the Jewish Council to enlarge the hospital at 15 Sziget Street to a capacity of 80 beds, and to establish two branches: one in the Status-quo kehilla school at 18 Rákóczi St., and the other separate facilities in the school at Károlyi St. for the chronically ill who had come down with infectious diseases.

---

* Another estimate sets the number of ghetto inhabitants at 14,000 Jews. (M.S.)

evidence or objections which could serve as cause to alter the decision in the first instance." It was obvious that the Jews could expect nothing good from an administrative attitude of this nature.

In conformity with legal procedure, the sub-prefect passed the documents in the case on to the Ministry of Commerce and Transportation, which also rejected the request for reconsideration. Date of the decision was June 11, 1944!

The original segregation document records that by order of the S.S. commander, it was planned to gather all the Jews of Sub-Carpathian Ruthenia into concentration camps during 2-6 of April, and there is little doubt that they would all have been deported very soon thereafter. However, the commander of the Hungarian First Army, General Géza Lakatos, refused to agree to the gathering of the Jews from the cities, certainly not from humanitarian reasons. He believed that transportation of the Jews was apt to disrupt the steady deployment of the army. (The attack by the Hungarian army in the Kolomea region began on April 15, and was called off after heavy losses.)

The time table which had been set up at the secret meeting of the Ministry of the Interior on April 7 remained in effect. On April 12 the commanders of the Kassa region gendarmerie were given a briefing at Munkács in the presence of Col. Ferenczy and the public prosecutor Meggyesi. The main points called for the gathering of all the Jews in Sub-Carpathian Ruthenia within one week, beginning on April 16. The Jews of Zemplén were to be included.

The operation was begun by gendarme units a day earlier, on the morning of April 15. The Jews of the northeastern border region were first gathered in concentration camps in Hungary: residents of Sub-Carpathian Ruthenia to Munkács, Ungvár, Beregszász, Huszt and Mátészalka, whereas the Jews of Zemplén were sent to Újhely. A few days later the Jews of the southwest border area were gathered in Nagykanizsa, and they were the first to be deported to Auschwitz by the end of April

The Újhely ghetto was set up in and around the gypsy suburb in houses on Rákóczi, Virág, Sziget, Vörösmarty, Zárda, Mészáros, Molnár Széchényi-Wolkenstein, Apponyi, Árpád, Kisfaludy, Kölcsey, Zápolya and Munkácsy Streets.

With amazing speed, within four days, all the Jews of Újhely and of the entire county without regard to age, sex or condition of health, were relocated here. The roundup of the Jews was carried out by the gendarmes, and no one was permitted to remain in his home. Many who were not considered Jews even by the Jewish laws of 1939 and 1941, were taken as well. Verifiable appeals were lodged to no avail; once he was in the ghetto, no one was permitted to leave.

The requirement that Jews must wear the yellow patch went into effect on 5 April. Two days later the Director-General of the Ministry of the Interior, László Baki, announced at a closed meeting that "the Jews will very shortly be removed from their homes in the region covered by the Kassa gendarmerie." Participating in that meeting were the commander of the gendarmerie in Kassa, other gendarme and police officers, and the acting governor of Sub-Carpathian Ruthenia. To this end, a German command post was to be set up in Munkács in cooperation with Col. Ferenczy and the public prosecutor, Meggyesi. Committees to carry out the order were to be located in Huszt, Ungvár, Nagyszőllős and in cities beyond Sub-Carpathian Ruthenia.

On April 7 the Ministry of the Interior issued Regulation No. 6163-1944 which bore the unpretentious title: "Determination of Living Quarters for the Jews", and the first sentence read as follows: "The Hungarian government will soon purify Hungary of the Jews." The reference was to expulson, rather than the fixing of places of residence.

Zemplén County was part of the region within the authority of the Eighth Gendarmerie of Kassa, together with Sub-Carpathian Ruthenia. This fact played a vital role in the fate of the Jewish population.

The Jews of Újhely numbered 4690 souls in 1940. In 1949, according to the record of the kehilla, there were only 360 Jews there. The situation was similar in the other kehillas of Zemplén.

This short essay seeks to present facts and data on the history of this terrible tragedy.

* * *

Even before March 19, the Jews of Újhely were already aware that they lacked the same rights as the non-Jewish citizens. The municipal administration issued periodic discriminatory announcements which caused great hardship. The following example was typical.

Jenő Blumenfeld and 107 of his colleagues informed the mayor in January, 1944, that they would keep their stores closed on the Sabbath and on Jewish holidays, citing a regulation of the Ministry of Commerce and Transportation as legal basis for their act. The mayor, Dr. Indár Váró, refused to recognize the validity of their declaration. As provided in the law, Blumenfeld and the other merchants registered their protest in due course, maintaining that "they all observed the Sabbath, and keeping their stores open was contrary to their faith; hence they could not be compelled to do so."

The sub-prefect, Miklós Bornemissza, rejected their appeal on January 24, on the grounds that "the appellants failed to submit basic

X. Facts and Data on the History of the Ghetto in Újhely*

By Elek Karsai

The German army and the S.S. units invaded Hungary on 18 March, 1944, in accordance with the agreement reached between Chancellor Hitler and the Regent Horthy. Upon his return from Klessheim on the special "Turán" train, the Regent ordered Hungary's armed forces — the army, the gendarmerie and the police, to be friendly to the German forces.

Three days later, on 22 March, an official announcement proclaimed that the Regent had dismissed the Kállay government and had appointed Döme Sztójay, former Hungarian ambassador to Berlin, as Prime Minister.

Select units of the S.S. and the Gestapo which came with the occupying troops began their terror operations at once, at first on their own, but after a very short while with the active cooperation of the Hungarian administrative officials and the Hungarian security forces. Working according to lists prepared in advance, they arrested politicians known for their anti-Nazi views, newspapermen and other public personalities. At the same time they put into effect various anti-Jewish regulations: Jews were forbidden to leave their places of residence, and in some localities the authorities ordered the heads of the kehilla to prepare a list of all members of the kehilla, irrespective of sex or age.

Any illusions that the Jews of Hungary may have entertained that their fate would be different from that of Jews in other European countries were completely discarded on 19 March, 1944.

On March 29 the Sztójay government adopted a set of discriminatory regulations, of which the most severe was the requirement that all Jews bear the yellow star patch.** With this began the physical separation of the Jews from the rest of the population, providing a grim foreboding of events to come.

---

* Since the description here is based entirely on archival sources in Hungarian, it has not been found advisable to indicate or translate the footnotes, which appear with the original Hungarian text only, with the exception of a few, as required for purposes of clarity. M.S.

** The Jews were ordered to sew the patch on the upper left side of their clothing, where it would be prominently displayed.

Auschwitz was the final destination of the overwhelming majority of the Jews from Zemplén and Újhely. A very few, perhaps a few hundred remained, like brands plucked from the fire. The remainder went to their death, while most of the general population displayed apathy and hostile indifference. Three hundred years of co-existence came to its tragic end, and the solitary survivors were scattered to the wind.

Perhaps a few isolated individuals remain on the soil of Zemplén, but the memory of the once glorious community is preserved not by its synagogues or by its study halls, but by a cemetery in which the generation of the forties was not privileged to be buried. No graves were dug for them there, because their ashes were spread over the fields of Auschwitz. Only memorial plaques in the cemeteries of Újhely, Mád and Bodrogkeresztúr, pay tribute to the memory of the slaughtered. The cemeteries, including the old one in Újhely, where Rabbi Moses Teitelbaum was buried, have been recognized as Holocaust Memorial Parks, and have been beautified and restored, thanks to the devotion and efforts of survivors who today live outside of Hungary. There was no Hungarian participation in the financing of this act of respect, [59] not even expressing some small measure of expiation for the Hungarian share in the perpetration of the most unprecedented tragedies in the history of mankind.

the Jewish police in the ghetto rounded up 3500 Jews on the pretext that they were to be sent out for factory work. They were at first taken to the same synagogue, and from there to the railroad station. Another loaded train chugged northwards.

When the ghetto was first established the enclosure contained also synagogues, study centers and *mikvehs* (ritual baths). As the deportations continued, and the ghetto was gradually emptied of its population, the area was decreased in proportion. Synagogues and other religious facilities were soon located outside the narrowing and constricting walls, and the prayer *minyans* assembled in private homes. The authorities did permit burial of the dead in the cemetery, but only five persons were allowed to accompany the corpse.

The pace quickened. On May 25, 1944, all who were being held in prison, and all who were not working, about 4,000 persons in all, were bundled aboard the freight cars, bearing what little food they were permitted to take. These deportees reached Auschwitz on the eve of the Festival of Shavuot, 1944.

On Thursday, June 1, 1944, late in the day, instructions were issued that all Jews remaining in the ghetto should report at a certain spot on Árpád Street at 8 o'clock on Saturday morning, and from there they would be taken to a work camp. On Friday a group of men, escorted by gendarmes, was dispatched to collect the Torah scrolls from all the synagogues, and transfer them to the home of Amsel Szamet on Károlyi Street. The rumor spread that the scrolls would be sent to Switzerland.

A commotion broke out in the ghetto early Saturday morning, June 3. Gendarmes broke into all homes and evicted the Jewish residents. At the home of Joseph Hamermann a gendarme prodded the head of the family with the butt of his rifle, whereupon one of the sons struck at the attacker, as did other members of the family. They were all forcibly removed and taken to the assembly point, abused by the gendarmes all the way. Meticulous searches were made of the women, and when the latter claimed that everything had already been taken, the searchers beat them with rubber truncheons. The men, too, were searched and beaten on all parts of their body, and especially on the soles of their feet. Beaten, battered and crushed they were taken under close guard to the railroad station, and seventy to eighty persons were loaded aboard each freight car. The train remained in place until Sunday afternoon, when the sealed doors were opened and fifteen healthy persons were taken out and dispatched to the ghetto to fetch the aged and the ill who had remained. The rumor was that at Kassa they would be handed over to the Germans. The report was true. This transport, the last from Újhely, reached Auschwitz on Monday night, June 5, 1944.[57]

made of the establishment of a ghetto in Ujhely. The act was justified on the ground of the approach of the Soviet army, and Jews could therefore not be permitted to move about freely. Jews from the neighboring villages were also to be enclosed in the same ghetto. Instructions were given by telephone for immediate implementation.

In the village of Berecki, near Újhely, two Jews who were renowned because of their physical strength, were arrested immediately by the gendarmes to prevent their interfering in any way with the transfer to the ghetto. The village Jews began arriving in Újhely on April 15, many of them weeping from sheer desperation and helplessness. They feared that they would be killed at once. The worst part of the city was fenced around to serve as the ghetto. Gendarmes stood guard at the gates, and Jewish police were on duty inside. With the completion of the transfer of the Jews from the countryside, the ghetto was sealed on April 25, 1944. The congestion was fierce, and the lack of food led to constant hunger, since the authorities were unwilling to consent to acquisition of food from the outside. A major source of supply was the bakery owned by Isaiah Katz, which by chance was located within the ghetto confines. All mail was subjected to censorship. Food packages were received from Budapest where the Jews had not yet been confined to a ghetto, but lived in separate Yellow Star houses scattered throughout the city. All those confined in the ghetto were then called upon to hand over all their valuables, and finally all remaining men between the ages of 20-24 were called up, without any consideration of their physical condition. The men ordered to report were in a dilemma: to obey the summons, or to evade the order.

At five o'clock in the morning, on May 16, 1944, the gendarmes descended on a part of the ghetto in the area of Károlyi and Árpád Streets, and turned all the Jews out of their homes, including mothers carrying their sleeping children. They were assembled on Károlyi Street, and then herded to the Status-quo synagogue on Molnár Street — 3500 men, women and children, among them thirty-five hostages who had remained in custody since the first days of the German occupation. They were stripped of all their belongings, and in the afternoon taken to the railroad station. The streets were empty, and the windows all shuttered. The inhabitants of the town ignored the dreadful scene. At the station they were loaded into a freight train, about sixty-seventy persons to a boxcar, and within the hour the train began to roll north with its human cargo.

Ghetto life continued for those who remained. A hospital was set up, and a home for the aged, in which all the town's rabbis were gathered. Just before evening on May 22, 1944, acting under forced instructions,

This was the first warning sign of what was to come. [55]

The universities were closed to all Jews, and the youth were conscripted into the Labor Service units. Those who had not yet reached twenty-one, the enlistment age, were sent to study a trade. Intellectual studies came to a halt. Both in city and town only women, children and the aged remained. Jewish enterprises and businesses were handed over to non-Jews. Jews in white collar occupations and in the professions found themselves unemployed as a result of the "Third Jewish Law".

The deportation of masses of Jews from Slovakia to the concentration and death camps began in the spring of 1942, and thousands of refugees poured into Hungary, including Újhely. Local Jews were strictly forbidden to house them, under threat of arrest. [56] At this point Miklós Kállay became prime minister (March 10, 1942), and despite his wavering policy which was already leaning toward the Allies, he continued to oust the Jews from what little was left to them in the country's economy. In the confiscation of all Jewish-owned properties, vineyards, too, were taken away from them. A Jew was not permitted to buy a house. Following the heavy losses on the Soviet front, older men, too, were conscripted into the auxiliary services of the defeated Hungarian army. Like other places in Hungary, Újhely and its surrounding villages were emptied of male Jews and most of them fell victim to the bestial sadism of the Hungarian officers and military staff, as well as the hardships at the front.

Prime Minister Kállay's policies, the approach of the battle front, the situation in Italy and the failure to solve the Jewish question brought about the German occupation of Hungary on March 19, 1944, and the tragic fate of the Jews of the country was sealed.

The German forces reached Újhely on the third day of the occupation. Jews were immediately forbidden to leave their homes between the hours of 17:00 and 8:00, and the following day the time permitted them for shopping was curtailed even more, thus making it difficult for them obtain food. A huge fine was imposed on them. A Jewish Council was established. In addition to the requirement throughout the country that they all bear the yellow star patch, women, children and the elderly locally were subjected to ever more stringent restrictions. The Germans arrested Dr. Zinner, Dr. Schweiger and Dr. Safir, holding them as hostages against payment of the collective fine of 100,000 pengő. The money was indeed handed over, but the hostages were not released.

On the last day of Passover a police search operation turned up ten Jews who were not wearing the yellow patch, and they were at once arrested. The Jewish Council was assembled, and in the presence of Dr. Indár Váró, mayor of the city, and the chief of police, announcement was

sary. The school year 1937-38 was marked by assemblies, symposia, lectures and special presentations in which community leaders, pupils and graduates participated. The central gala ceremony took place in the school yard on September 11, 1938, in the presence of representatives of the authorities and a distinguished audience.

With the appointment of Gyula Gömbös as head of state in 1932, the Jewish question became a major political issue. The first steps to limit Jewish participation in the economic life of the country were taken during his term, and Hungary began to move closer to Nazi Germany. Gömbös was followed by Kálmán Darányi, who in May, 1938, brought before Parliament what became known as the "First Jewish Law". Upon adoption, it restricted the number of Jews in the free professions, in administration and in industrial and commercial enterprises to 20 percent.

In return for its pro-Nazi tendencies, Hungary was rewarded with a very sizeable portion of Czechoslovak land in accordance with the decision taken at Vienna on November 2, 1938. As a result, the area of Zemplén was increased, and Újhely was no longer a border town. Grateful recompense for Hitler was expressed with passage of the "Second Jewish Law" on May 3, 1939, which reduced the percentage of Jews in the economic life of the country to 6 percent. The territorial addition to northern Zemplén added 1037 Jews to the population of the county, and the total number of Jews there rose accordingly to approximately 13,500.[54]

The Second World War broke out on September 1, 1939, and within a very short time remnants of the shattered Polish army, fleeing for their lives, were scattered through Újhely and southern Zemplén. At first Jews succeeded in infiltrating into Hungary together with the Polish refugees, but by 1940 the Hungarian government began to bear down on them heavily. Two transit camps for refugees were set up in Zemplén, one in Csörgő and the other in Garany, which quickly became known as an administrative detention camp for Jews.

In that same year the first labor units were set up and a year later these were made part of the Labor Service system in which Jews were compelled to serve instead of in the regular army. Hungary entered the war against the Soviet Union on June 27, 1941, and about a month thereafter Parliament enacted the "Third Jewish Law", similar to the Nuremberg laws. The Jews were in effect expelled from all economic activity, from the Hungarian social structure and from all public activity. From then on the actions of the authorities knew no bars. About 20,000 Jews, who allegedly lacked citizenship, were banished to German-occupied Ukraine, among them ninety from Újhely. Only a very few managed to escape the blood bath at Kamenets-Podolski and succeeded in returning to the city.

ved as a hallmark of the city, especially those on the main streets, were with very few exceptions all closed on the Sabbath and on Jewish holidays. During the twenties merchants who observed the Sabbath had been permitted to remain open on Sunday mornings, but this arrangement was later cancelled. On the Sabbath and on holidays the city took on a festive appearance. The stores were closed, and the streets were filled with Jews promenading or hurrying to synagogue, among them many wearing the gaberdine and the Hasidic hats. After all, about a quarter of the population were Jews.

Újhely's Jews were always deeply devoted to their faith and their tradition, and maintained a network of religious institutions to assure perpetuation of the heritage. The Kestenbaum School, most of whose pupils had no additional Torah lessons outside the school, increased the lessons in religion in 1924 to six hours a week for the boys and three for the girls. Advanced students were given additional Talmud Torah lessons during the afternoon hours. [49]

The Orthodox School, where the official lessons in religion were required by the Ministry of Education and Religion, also offered further studies in the holy subjects within the framework of a Talmud Torah. [50] The latter unit had been set up during the days of Rabbi Moses Teitelbaum, and since 1887 had carried on its activity in close association with the Orthodox School. The classes were not divided according to grade or age, as was customary, but pupils were grouped in classes according to their knowledge. The course of study in these groups began with learning to read Hebrew and continued with study of the Talmud and rabbinic literature. Examinations were administered periodically by the rabbi and the men of the Talmud Torah association. [51]

In addition to this official institution, there were in Újhely eight or ten private and unofficial *hedarim* (religious elementary schools). The *heder* for girls conducted during the twenties by Tante Hertz was unique. [52] If we take into consideration also the two large yeshivas mentioned previously, we get an unusual picture of a Jewish community with a population of less than 5,000 souls which, even in time of crisis and stress, steadfastly and devotedly maintained a broad network of religous institutions to serve the educational needs of its youth.

Toward the end of the thirties the two elementary schools celebrated landmarks in their history. The Orthodox School marked its fiftieth anniversary in 1937 and on this occasion the school principal published a festive booklet with a descriptive history and articles by the leaders of the kehilla. According to the statistics furnished, 4614 pupils studied at this school during the years 1912-1937. [53]

A year later the Kestenbaum School observed its hundredth anniver-

the Jewish religion was given the right of representation in municipal and county administrative bodies as well. Zemplén's representative, Rabbi Samuel Roth, chief rabbi of the Status-quo kehilla in Újhely, served as such representative with dignity and honor.

Chief pride and joy of the Jews of Újhely was the hospital operated by the *Hevra Kaddisha*. Until 1922 this enjoyed a contractual arrangement with the county hospital which provided medical care, medicines, etc., while the Jewish community provided only the kosher food. This agreement was cancelled by the county in January, 1922, and the *Hevra Kaddisha* decided to operate the hospital independently. Dr. Alexander Zinner, a well known local internist, was named director, and Dr. László Székely was appointed chief physician of the surgical and obstetrics and gynecology departments. The county viewed the opening of a Jewish hospital unfavorably and attempted to requisition the building for the housing of various evacuees. The Jews therefore hastened without delay to put the hospital into immediate operation.

The structure, which had originally been put up with the help of donors and various funds, was in a neglected and dilapidated state after the war. The furnishings were completely destroyed, and it became necessary to begin at scratch, including acquisition of the necessary medical equipment. After renovations and alterations, the hospital was hastily opened. After about two years it invited various health funds, including those just across the border in Czechoslovakia, to send them their members requiring hospitalization, against payment. Not long thereafter Dr. Székely became director. Up to 1937 this small hospital treated about 11,000 patients and another 2,000 in its clinic. Patients came not only from Zemplén and the neighboring counties but also from other countries, such as thirty-five from the United States and four from Palestine. Many non-Jewish patients came for treatment because of their faith in the Jewish physicians. During that period of time about twenty physicians, Jewish and non-Jewish, worked in the hospital. [48]

Beginning in 1931 economic problems mounted, including an acute shortage of credits and cash, experienced particularly among individual entrepreneurs and petty merchants. It became more and more difficult to make a living, and poverty was prevalent. The thirties were characterized by changes in the signs on the store fronts. Storekeepers who had gone bankrupt transferred ownership of the store, usually to the names of their wives, thus indicating, legally at least, new ownership which was not responsible for the debts of the previous owner. Witticisms were not lacking, and some quipsters changed the name of their city to "Mrs. Újhely".

There is an element of truth behind every jest. The stores, which ser-

Only a few of the rabbis were native sons of the county. An exceptional case was that of Rabbi Kálmán Loevenkopf, born in Ricse, a small village in Bodrogköz. Though a graduate of yeshivas, he took to Jewish-Hungarian literature. He left Ricse in his youth, but the village continued to feel his personality and his influence. Prior to entering the rabbinate, and thereafter as well, he was a teacher. He established the first Hebrew school in Szatmár and thereafter devoted himself unremittingly to the revived Hebrew language both in the Diaspora and in Israel. His popular and journalistic writing in Hungarian began in 1911; a collection of his short stories on life in the village of his birth was published in 1918 under an assumed name. [45] He wrote for the Zionist organ in Transylvania, later the Hungarian daily in Israel *Új Kelet,* since it was founded and to his final days. He translated Sholom Aleichem's stories, and Avigdor Hameiri's *The Great Madness* into Hungarian. In his latter years he was awarded the Nordau Prize in recognition of his many years of literary creativity. It appears that Rabbi Loevenkopf was the last of the Jewish writers in Hungarian. The characters about whom he wrote, and especially the Jewish villagers in Hungary, no longer exist. His wide circle of readers loved his folksy language, marked also by elegance and charm. He served as the head of the kehilla in Orsova (Transylvania) for seventeen years (1928-1945), and reached Israel toward the end of the War of Liberation. Here, too, he found folksy Jewish characters both among his Yemenite pupils and among the diverse elements which made up the Acre neighborhoods. Rabbi Loevenkopf died in Kibbutz Bet Oren in 1982 at the venerable age of 92. [46]

The first years of the Bethlen government, in the twenties, were marked by a degree of stability and relief following the vicissitudes of the war and the internal political revolutions. The country's economic distress was particularly felt in Újhely, as a small border town. It was no longer a roaring railroad junction, but a quiet, forlorn terminal station, with nothing beyond it. The inexhaustible will to exist, even under such circumstances, created something new and exclusive — the wine market which operated in 1921-1924 in the Central Cafe, composed entirely of Jewish merchants. [47] Traffic across the border was usually thin, and brought no income to the local inhabitants. Anti-Semitism, which was rampant in public opinion and especially among the administrative officials in the county and the city, was nourished by the economic problems and the general frustration after the terrible war. One ray of light was the 1926 law which was intended to supplement the *reception* of 1896, which had given the Jewish faith the status of a state recognized religion. Hungarian Jewry became entitled to representation in the upper house of Parliament, as were the Christian religions, and three years later

the community, always selected its teaching staff carefully. Samuel Fodor, a Torah scholar, came to the school in 1917 and three years later was made principal, remaining for a quarter of a century, until 1940. He wrote the pamphlet on the one-hundred year history of the school which was published in 1938 on the occasion of the festivities. Moses Feldmár and Malvian Ganzfried were two other teachers who for two decades educated successive classes of young people and excelled particularly in their work with the youth in extra-curricular activities. The name of both are inextricably associated with the school. Upon the retirement of Fodor in 1940, Moses Feldmár became acting principal.

At the Orthodox school, Ignatz Opmann, (from 1916) and Morris Gondos (between 1923 and 1930), rendered distinguished service as teachers. Both filled administrative functions as well and were prominent in the life of the community. The school marked its jubilee in 1937. The history of the institution was written by its last principal, László Budai who began his service there in 1929.

For many years the Status-quo kehilla had no rabbi. An announcement of the vacancy was published in 1921, and of the many applicants, Rabbi Samuel Roth, formerly of Pomáz, was unanimously chosen. By virtue of his position he was also the head of the public committee of the school, together with a secular personality. Rabbi Roth established a young people's circle, bearing the name of Israel Singer, which promoted a program of Jewish cultural activities. The circle operated during the twenties and thereafter, and did much to strengthen the youth's sense of Jewish identification during times of crisis. He was responsible also for teaching and for supervision of the classes in religion. He was deeply devoted to the young people, and established a close rapport with them during these classes, which he considered his major function. [43]

For some years the Orthodox kehilla in Újhely, had no rabbi either. Rabbi Joel Fellner, formerly of Bárd, assumed the position in 1922. Rabbi Zvi Hacohen Dick placed in his hands the administration of the yeshiva, and the teaching of the intensive studies, whereas he, Rabbi Dick, taught the class in fundamentals. However, Rabbi Fellner died suddenly three years later, and the direction of the school reverted once again to Rabbi Dick. Rabbi Dick was a native of Tolcsva and had studied at the Pressburg Yeshiva and under Rabbi Elazar in Újhely. He steadfastly refused to assume the mantle as rabbi of the kehilla, although in fact he managed the affairs of the kehilla, and was called upon to make vital religious decisions. [44] When Rabbi David Klein was named religious head of the Orthodox kehilla in 1934 Rabbi Dick asked him to teach the intensive studies. Rabbi Klein remained rabbi of the kehilla for ten years until, at the head of his flock, he perished in the Holocaust.

was known as the *numerous clausus,* and affected Jews. The law provided that students would be accepted into the universities according to their national and racial affiliation. Since Jews constituted 6 percent of the total population, this was to be the ceiling on their percentage in the universities. This brought to an end the development of an intellectual class of university graduates in Újhely and in Zemplén. Opportunities for the youth in law and medicine were now narrowly restricted. With the exception of a very few who went to universities in neighboring countries for their higher education, the situation remained in effect until this Jewish community reached its bitter end. Even the opportunity of study in other countries no longer existed for the youth during the thirties. A small number of young people from Újhely, Sárospatak and Tállya, most of them with an orthodox background, enrolled at the rabbinical seminary in Budapest, and without the restricting quota, were able to enter university and attain an academic degree.

During the period of distress, in the third and fourth decades of this century, the community maintained a long list of organizations such as the Women's Societies of Sárospatak and Újhely. The latter also had a home for the aged. There were also girl's groups, a society for visits to the sick, one to provide food for the poor, and another clothing. The Orthodox kehilla had an *Etz Hayim* society, an organization of Daughters of Zion, a separate body to provide clothing, and a group to help new mothers. The Orthodox youth were organized in a club of their own. Modern Jewish nationalism was quite remote from the world of these Jews. Representatives of Zionist pioneer movements made their first appearance here early in the thirties and won over some of the small number of youth in the local secondary school. As the number of students declined, there was correspondingly a drop in the already small number of those who were willing to entertain revolutionary ideas. Orthodoxy withdrew into its own seclusion so as to preserve the spark of its own tradition.

Two personalities in the Orthodox kehilla had connections with *Eretz Yisrael.* The head of the community, Wilhelm Alexander, visited Palestine before the war, wrote a book about his trip, and later settled in Jerusalem. On the occasion of the jubilee of the Orthodox school (1937) he sent a letter from the Holy City, and it was published in the book issued on that occasion.[42] The second was Rabbi Israel Wolf Loebl, who had been born in Palestine. He went back and forth twice, finally settling in Újhely and became assistant to Rabbi Zvi Hirsch Hacohen Dick in adjudication and in instruction in the yeshiva. The Jewish community referred to him as the *Eretz Yisrael Yid* (the Palestine Jew).

The Kestenbaum School, which was still regarded as the chief glory of

Hungary and Czechoslovakia, within the area of the new state. Very few Jewish families resided in that distant corner of the city.

The Czech conquest was on the whole benign. The victorious army provided a steady supply of food for the inhabitants,[37] but the Czech civil administrator closed both Jewish schools, among others, by the end of May and proclaimed that the school year had ended. The brief Rumanian occupation, on the other hand, left a bitter taste among the inhabitants. Újhely became a border town at the end of the war.

The Communist government resigned in August, 1919, and the campaign of vengeance, directed primarily against the Jews, began at once. The White Terror, which was supposed to be anti-Communist, ran wild largely in western Hungary. Hundreds of Jews were brutally butchered, others were assaulted and robbed. In Újhely every Jew who had had any share in the Communist regime was persecuted by the police, but the situation there never reached the stage of terror and physical injury. The economic situation deteriorated, and administrative measures made life even more difficult for the Jews. Office personnel and other employees were dismissed. Their right to Hungarian citizenship was not recognized and many of them were therefore banished over the border.

The Treaty of Trianon (1920), which carved up Hungary and reduced its boundaries, affected the Jews as well. From the second half of the preceding century, Zemplén County possessed relatively the largest Jewish population in Hungary. Its 31,622 Jewish inhabitants constituted 11.43 percent of the total population in 1880. The number of Jews thereafter had its ups and downs. As a result of the division of Hungary, about half the Jewish population of the country came under Czech sovereignty and in Hungarian Zemplén the remaining 14,855 Jews constituted 10.09 percent of the total. About ten years later this number was reduced to 12,542, which was 8.5 percent of the population. Even with this reduction Zemplén continued to have the largest Jewish population, relatively, except for the big cities. Only Szabolcs County had a larger Jewish population than Zemplén, though in terms of ratio to the general population their percentage was smaller.[40]

The census in Zemplén in 1920 revealed that most of the Jews of the county engaged in agriculture, that is to say, viniculture, small scale industry and financial credit. There were few office personnel and white collar workers. On the other hand, there were thirty physicians and forty-six lawyers, more than in other counties.[41] This intellectual class had a marked influence on the entire Jewish population of the county and also served as its leadership.

Difficult days ensued. Anti-Semitism continued to increase, and latent hatreds burst out into the open. The first restrictive law, enacted in 1920,

The end of the war also put an end to Hungarian liberalism, which turned out to be a hollow shell, unacceptable to Hungarian society. The events toward the end of 1918 in Hungary in general and in Zemplén in particular ominously presaged what was to happen soon thereafter, and 20-26 years later.

* * *

The old regime in Hungary collapsed in October, 1918, and was succeeded by a democratic republic which lasted only about five months.

Unusual conditions ensued. The many minority groups in Hungary, which sought to realize their rights to self-determination, were given the full support of the Entente powers, which displayed open animosity to Hungary. There had always been many minority Slavs in Zemplén.

The democratic government fell in March, 1919, and the rule passed into the hands of the Communists. There were many Jews in Hungary with Socialist leanings, and this was true also of Újhely, where the best known was Ernest Bettelheim, who had been among the founders of the Communist party in the city during the days of the republic. Bettelheim, a close associate of Béla Kun, was invited to serve as a member of the Central Committee of the party.[33] The other local Communist leaders, who became members of the municipal council were zealously devoted to their political ideal, and felt no affinity or sense of solidarity with their nation or their community. The Passover holiday occurred during the short-lived (133 days) Communist regime, and since the government had banned the marketing of alcoholic liquors, the problem arose as to how the Jews would be able to celebrate their *Seder*. What would they do for the Sabbath blessings, as well? Many Jews were arrested for conducting the *Seder,* and hostages were taken from Jewish families, as from all bourgeois families in the country. Most of them returned to their homes later. [34]

All the schools in the country were nationalized in March, 1919, and the public board of the two Jewish educational institutions in the city were dissolved. This situation continued for a very short while, until the middle of May, [35] despite the fact that the city administration, backed by the Red Guard, remained in the hands of the Communists until the end of July that year. [36] Thereafter intervention by the Czechs and the Rumanians put an end to the Communist regime in Újhely and in south Zemplén. The Czechs conquered the county as far as Sárospatak in the south, remained in the city about half a year and then withdrew, though they continued to hold the "small station" of the railroad in the eastern part of the city, which later became the border crossing point between

"Ah, you Jew, you wanted to get your son released!" said the gendarme.

The old man burst into tears and took out of his pocket a letter from the Town Major informing him that his son had fallen in battle two weeks earlier at the Piave River, in Italy, and he had gone to Kassa to pick up the boy's belongings. The elderly tavern keeper took the three medals earned by his dead son and threw them in the faces of his interrogators.

When the three-day operation was over the gendarmerie declared: "This combing-out was nothing; just wait till they start beating up the Jews; that'll be something!"

Similar search operations were carried out in several other cities in northeast Hungary. [29]

The legal basis for the searches was the regulation setting up special tax commissions which went through the cities of upper Hungary, and their visits were exploited to carry out the *oblava*. The authorities maintained that the activity was aimed at Galician refugees, about 300 of whom were apprehended and sent back over the border. No explanation was given, however, why the Jews were ill-treated and why money was confiscated. [30]

These incidents had wide repercussions abroad. *The Times* of London on August 26, 1918, reported faithfully in great detail all the excesses which had taken place in Újhely and in Máramaros-Sziget. English and American newspapermen urged American President Woodrow Wilson not to forget the Jews of Hungary. The press in the Entente countries in general urged that a solution be found for the Jewish problem in Hungary, while at the same time pointing out that this Jewish community had rejected the proposal that it receive the status of a national minority and enjoy the rights of a minority group. The official representation of Hungarian Jewry gave public reply that they did not seek to benefit from the tragedy which had befallen the homeland after the war, and the Jews would continue to be an integral part of the Hungarian nation.

During those very days when the Hungarian gendarmes were rioting against the Jews of Újhely, the ceremony was held in Jerusalem marking the laying of the cornerstone for the Hebrew University. The Western press carried descriptions of both events simultaneously, together with renewed requests for a Jewish State. [31]

Additional victims of the wave of anti-Semitism following the war were in the village of Rakamaz, where the Rosenbaum family was robbed. The head of the family, Menyhért, had served at the front for two years. In Gálszécs forty-three Jewish merchants were robbed. [32]

them through the streets at the point of bayonets. Most of them were robbed of their money on the grounds of a "tax collection". The newspaper *Egyenlőség* reported that this was "imposition of taxes with bayoneted rifles, accompanied by kicks and slaps in the face, while the sub-prefect laughed. A pogrom spirit has swept through the streets of Újhely. Delegations rush to the capital, without avail, and Jews in Újhely are still compelled to identify themselves."

Eye-witness testimony on the two incidents: Leopold Teitelbaum told that despite his advanced age he was not permitted to remove his phylacteries and prayer shawl, and he was hurried along with the rest of the Jews. Michael Schoenfeld was treated the same way, and said they behaved toward him as if he were a thief or a burglar. Heinrich Klein, who sold straw hats in the market, was compelled to abandon his merchandise and go with the gendarmes, who pushed him and beat him in the ribs. Samuel Leopold reported: The combing-out operation began on the afternoon of the thirtieth of the month. Every Jew was taken to the police, even if his papers were in order. Jews were taken off the trains, by groups, and faced committees. Passersby in the streets mocked at them. The military police arrested about a thousand Jews, searched their possessions, and confiscated large sums of money. A gendarme officer kicked them, as did the military police. They were given nothing to eat or drink for twenty hours, and were not permitted to go to the toilets. It was a succession of beatings, kicking and shoving.

A delegation of town notables, Jews and non-Jews, called on the prefect, Baron George Széchenyi, on August 3. Their major complaint was that the incidents would destroy commerce and wine production! Outside traders would no longer come to the county and to the city and would withdraw their money from the local banks. The conversation with the prefect became a scandal, and it was decided that a delegation should go to the Prime Minister.

They visited the Prime Minister and Minister of the Interior, Alexander Wekerle, on August 6, 1918, and he told them: "An abominable act! I am thoroughly ashamed that things like this happened precisely during my term as Minister!"

An *oblava* was carried out in Szerencs on July 28-31 by military police and eight detectives from Budapest. They arrested all Jews arriving by train, seized flour, sugar and coffee in homes, examined account books, imposed taxes on the Jews and confiscated money.

At the Szerencs railroad station a Jewish tavern keeper, about 60, was arrested when he arrived from Kassa.

"What was the purpose of your visit?" he was asked.

"A military matter, about my son," he replied.

in the army produced their papers, as did the older men who were in any event past the age for military service. Whoever tried to object was beaten. Leopold Teitelbaum cried out in protest, and a gendarme ordered his comrade to hit him over the head. The entire congregation, including those who were sixty and seventy years of age, were marched through the center of town to the Central Cafe in the principal square, and from there to police headquarters, all this before the eyes of jeering and derisive throngs who lined the streets. One of the escorts shouted that "their fate will be like that of Abraham Husz.* The gendarmes picked up Jews in the streets, and broke into homes and yards. In the homes of Christians it was sufficient for them to say that they were not Jews, and the gendarmes left them alone. The search did not uncover a single deserter from the army. This was Újhely's first *oblava.* * *

In reaction, Dr. Székely published another article headed, "What Happened in Újhely?" and described what had occurred. Some of the local people sought to cover up their actions by claiming that they had not harmed anyone from the Status-quo kehilla, only "those who wore a gaberdine and had sidelocks". Dr. Székely's blood boiled as he asserted his solidarity with all Jews: A Jew who is a scoundrel should be put behind bars even if he is of elegant and gentlemanly appearance, but if an attack is with shameless impudence launched in a synagogue against a Jew who wears sidelocks, then whether it is the Orthodox or the Sepharadi, it becomes my synagogue, and I must be considered as one who has sidelocks and wears a gaberdine, and I shall strike back at the attacker. Every true and upright Jew is my brother. I would prefer to give up my title as public prosecutor, and to return all my medals, but I shall never be a traitor to my people." The commandant of the gendarmerie filed a complaint against him. [28]

Another *oblava* occurred in Újhely on July 30, 1918, lasting for five days and nights. Detectives from Budapest, police from the border guard and the gendarmes, raided the city and hunted down Jews. They arrested everyone with a beard in the vicinity of the railroad station and herded

* Abraham Husz was the only Jew in Hungary who, even before the First World War, had been convicted of murder and had been executed.

** This was the name given in Russia to the police hunts *(razzia)* after Jews.

Simon Deutsch. The well-known ceramics factory, founded by Baron Károlyi, was later sold to two partners, Berger and Lipschitz. The plant itself was in Hollóháza, but storage and marketing were at its headquarters in Újhely. Most of the Jews of Újhely were retailers or artisans, with a relatively sizeable stratum of intellectuals — doctors and lawyers.

The First World War broke out in the summer of 1914. Available statistics indicate that 250 members out of the 2000 souls in the Status-quo kehilla were enlisted and thirty-six of them fell in battle. These figures serve as evidence of the loyalty of the Jews of Újhely, and the sacrifices they made in gratitude for the "time of peace".

Two temporary hospitals were set up in the city to take care of the wounded brought in from the front in Poland. One was in the tobacco products factory, and the other adjacent to the "small railroad station" in the eastern part of the city, where huts were put up. Many Jews volunteered to care for the wounded.

The war took a turn in 1918 as the Central Powers began to show signs of fatigue and internal disintegration. The centralized administration which had characterized Hungarian rule became weaker, and liberalism was exposed as a hollow mockery. The accumulation of the country's domestic problems was accompanied by outbreaks of unrestrained anti-Semitism, especially in the daily press, with no intervention on the part of the authorities.

The first to speak up against the phenomenon was Dr. Albert Székely, of Újhely, who published a public appeal in *Egyenlőség* on July 6,1918. He wrote that apparently the Hungarian newspapers had nothing else to write about except to list the positions being held by Jews instead of Christians; the gendarmerie ignored the thievery taking place at the tobacco factory, but preferred false charges against Jews. All this was taking place, he wrote, in the fifth year of the war during which Hungarian Jews had made great sacrifices of life on behalf of the homeland. Thousands of families were mourning the loss of sons and fathers, as well as bearing the burden of the heavy war loans, amounting to millions of florins. He added: "We must set up a self-defense league to protect Jewish honor by all legal means, to prosecute the press, and to prefer charges against the agitators... This is the zero hour for self defense. Every real Hungarian, every true Jew should stand up and be counted in defense of the Jews!" The proclamation was signed by Dr. Albert Székely, Sátoraljaújhely. [27]

On July 16, 1918, gendarmes burst into the Sephardi *klaus* as the worshippers were in the mids of their prayers, shoved the cantor, and forcibly removed the prayer shawls and phylacteries from the Jews, shouting, "Identify yourselves!" Those who were of age to have served

year the girls from Orthodox families all studied at the Kestenbaum school. [22] Secondly, the parents in the Sepharadic kehilla preferred to send their children to this school rather than to the Orthodox school associated with the kehilla from which they had separated. [23]

Contrary to expectations, the Status-quo kehilla remained conservative in its attitudes. Sabbath violators among its members were few in number, and religious functions were carried out in diligent observance of the *Shulhan Arukh.* The stand for the reading of the Torah was located in the center of the synagogue and the prayers were conducted according to the standard prayer book, without change or abridgement, and without accompaniment of choir. Women sat in the balcony only, hidden behind a netting, in accordance with custom. In 1911 when one of the teachers, Paula Bettelheim, married out of the faith, the school board quickly summoned her before a disciplinary court and dismissed her from her position. [24]

Furthermore, only in the Status-quo kehilla of Újhely could one find a situation where its *dayan,* Rabbi Zvi Hirsch Tobes, of Galicia, known as Hirsch the *Gaon* (genius), who wore a *streimel* (typical Hasidic fur hat) on the Sabbath and on holidays, and its ritual slaughterer, Rabbi Feishel Feldbrandt, were strictly orthodox and ensured that everything was conducted in strict conformity with tradition and law.

Tolerance was the order of the day in liberal Újhely, and at the beginning of this century a lawyer, Dr. Salamon Reichard, was named mayor of the city. Despite his exalted post, Dr. Reichard did not detach himself from Jewish affairs, and for some time served as head of the Kestenbaum School Public Committee. His seventieth birthday was ceremoniously marked in 1927 by the lawyers of the town and by the entire Jewish community. His Jewish viewpoint was modern and once, in his later years, in order to demonstrate what he felt were the distortions of the Orthodox-Hasidic approach, he asked a yeshiva student why Jews fasted on the ninth day of the Hebrew month of Ab. The young man could not reply, and maintained that he fasted only because his father fasted on that day as well. His knowledge about the destruction of the Temple on that day was weak indeed. [25]

The appointment of David Kellner as superintendent of police in 1910 served as further evidence of the integration of the Jews as an integral element in the life of the city on the eve of the World War. [26]

Industry of any appreciable scope had not yet been developed in Zemplén and in Újhely with the result that there were far more Jewish vintners than Jewish factory owners. Újhely is located in a mountainous region, and furniture factories were set up by Géza Blum and Simon Deutsch. The well-known ceramics were set up by Géza Blum and

by books he had read, he decided to emigrate. Arthur, his senior, who was a student in Berlin, received the family legacy, and Adolf sailed for America in 1888 with his share, $ 40,sewed into his vest. [18]

Arthur became a rabbi in Berlin, while Adolf carved out quite a different career. His first years in the new world were years of struggle. He worked in a soda water factory and was a furrier, but in 1904 devoted himself to the motion picture business, and within six years was already producing films. In his autobiography he maintained that he was not the founder of Paramount Pictures Corp.,but had a hand in its development. [19] The great film producer never forgot his origins, and from time to time used to visit Ricse, where his parents' home and the store in which he used to work had been restored. He was generous in his help to the town for repair and reconditioning of public buildings. He commented that some people had exaggerated ideas about the wealth of the Americans. Once when he visited his parents' graves a huge crowd of "mourners" came from far and near, all anxious to "adopt" him as a close relative. [20]

A year after the Orthodox seceded from the central kehilla, in 1886, they set up their separate elementary school, in accordance with the idea advocated by Ignatz Schweiger, first head of their congregation. The school was located in the David Weinberger building, at the corner of Károlyi and Molnár Streets, but the structure was not at all suited for this purpose since its rooms were low-ceilinged and narrow, and the yard was small. The school began with four classes and two teachers. Morris Gárdos joined the staff as a teacher in its second year, 1888, and remained there for decades. He served as principal many times until his retirement in 1921, after thirty-one years of fruitful service. The kehilla purchased a plot in 1907 and erected a new building.

About ten years after establishment of the school two classes were added, the fifth and sixth grades, making it a full elementary school. This arrangement was discontinued in 1906 so that the pupils could enroll for four years of study, the fifth through the eighth grades, in a kind of junior high school. In that year a private school was started with the same grades and it operated with the encouragement and support of the Orthodox kehilla until 1920 when the kehilla re-opened its own fifth and sixth grades. [21] This brought to an end the Orthodox qualms against general education, and they even proceeded to broaden the base to the extent of at least a partial high school education.

The opening of the Orthodox school did not particularly affect the enrollment at the Kestenbaum School for several interesting reasons. Firstly, the Orthodox school accepted only boys until 1930, when the school's board *(iskolaszék)* decided to enroll girls as well. Until that

etc.[14] He constituted an interesting blend of the Hebraic, Hungarian and Western cultures. Alexander Knopfler, another native of Újhely, who taught at the Kestenbaum School for many years, wrote numerous articles in the Jewish press and in pedagogical journals. Beginning in the seventies he became the correspondent of the Zemplén county newspaper. Knopfler was unhappy with the secession of the Orthodox from the central kehilla and also vigorously opposed the *heder* system, to both of which views he gave public expression. Among his textbooks was a geography of the county.[15]

The equal rights law of 1867 granted civil rights to the Jews as an individual, but not to the Jewish religion as a sect, which was acknowledged but had no legal standing. The emancipation law was unsatisfactory to the Jewish intellectuals because it failed to provide for the status of their faith, as it did for the other religions, which enjoyed autonomy, government assistance, and representation in the upper chamber of the Hungarian Parliament. The struggle to achieve status *(receptio)* for the Jewish religion had actually been launched by a relatively few public figures, Morris Mezei among them, at the Jewish Congress in 1869. Not much could be expected at the time, since the Protestant denominations had not yet received full recognition.

By the nineties, the demand for full recognition was urged by all the Jewish intellectuals, with Morris Mezei's brother, Ernest, in the forefront of the public relations campaign. The efforts of both jurists transcended the narrow boundaries of their city and were conducted in the capital. The *receptio* law, declaring Judaism to be a "legally recognized religion" was adopted in 1895.

The period from the end of the nineteenth century up to the First - World War was later referred to by those who lived through it as a "time of peace", in contrast to the tribulations which beset them even before the end of the war. Despite the "time of peace" and the liberal regime, however, about a hundred thousand Jews emigrated from Hungary to the United States during the years 1870-1910.[17] Zemplén was no exception, and many of its sons among the emigrants rose to prominence, though none attained the heights reached by Adolf Zukor. He was born in 1873 in Ricse, a small village in Bodrogköz, the son of a petty shopkeeper. The store was actually run by his mother so that her husband could till the soil, and the agricultural produce accounted for an important part of the family income. The head of the household died when Adolf was still young. The mother remarried, but passed away soon thereafter, and Adolf and his brother, Arthur, were taken in by their uncle, his mother's brother. Adolf became an apprentice in a store, and advanced rapidly. Influenced by letters received from America, and

hands of Jews who began to fill the functions of a middle class, which was lacking in Hungary. [8]

Between the eighties of the previous century and the First World War, the Jews of Zemplén reached the peak of their achievement. The blood libel of Tiszaeszlár had little effect in the county, despite the geographic proximity. There were no anti-Semitic outbursts here, in contrast to the situation elsewhere in Hungary. The Baroness Ilona Wallis, who was patroness of the Catholic Church in Újhely, served as an example of the spirit of liberalism which prevailed in the city and contributed 200 florins to the construction of the large synagogue of the Status-quo kehilla. [9] Yet the Jews of Zemplén did not enjoy representation in public life commensurate to their numbers. With rare exception, positions of leadership were not open to them.

The Jewish physicians were among those who had special privileges. When Hungary obtained its independence, Dr. Wilhelm Schoen was appointed director of the county hospital. Upon assuming his duties, he prepared a memorandum which gave details of the difficult times the hospital had gone through, and encouraged the public to contribute so that the needy could be hospitalized. His report was published by the county and afforded wide distribution. [10] Dr. Schoen was only the first to be given an appointment in the public service. Other Jewish doctors who served as district physicians were Dr. Adolph Friedman in Tokaj, Dr. Maximilian Rosenfeld in Homonna, Dr. Hugo Schoen in Újhely, Dr. Marc Widder in Nagymihály and others. [11]

The first and second generation of intellectuals in Újhely and the county included several who attained national reputations. Morris Mezei (1835-1925) was a lawyer and journalist. During the time of the Austrian oppression he was tried before a military court because of his nationalist activity. After the emancipation he became one of the leaders of the Congress movement (Neolog). His brother, Ernest Mezei (1851-1932), also a native of Újhely, a jurist, journalist and author, was elected to Parliament on an anti-Hapsburg platform. Their mother was a Friedlieber, one of the most distinguished families in the city. [12] Prof. Friedrich Korányi (Kornfeld), born in Tolcsva, studied medicine and rose to the rank of professor at the University of Budapest. In 1884 he was elevated to the Hungarian nobility. [13]

Though the Kestenbaum School taught on an elementary level, it rather surprisingly attracted many teachers who were also writers. In addition to Israel Singer, referred to in the previous chapter, there was Ignatz Füredi, who published thirty volumes, some of them textbooks. He translated Rousseau's *Emile* from French, and the *Mahzor* (High Holy Day prayer book) from Hebrew, edited a Hungarin-Hebrew dictionary,

there is no one in Ujhely with the will and the necessary feel for the subject to help me out... I do believe that I shall be of help to the historiography of the Jews in Hungary, and shall lighten the task of whoever follows me in this work." [6]

The rabbinical crisis in the Orthodox kehilla was solved in a somewhat unusual way. It will be recalled that Rabbi Elazar Loew was accepted as rabbi of Ungvár (1888) but did not formally relinquish his post in Újhely. He used to say, whether in earnest or in jest, that he was in a position comparable to that of Franz Josef, who was emperor of Austria and king of Hungary, since he was rabbi in both Újhely and Ungvár. He spent most of his time in Ungvár, which had a large kehilla, and therefore placed one of his pupils, Rabbi Zvi Hirsch Hacohen Dick, in Újhely as a rabbinical judge. He himself spent less and less time in Újhely, appearing there to speak twice a year at most. [7] It all turned out for the best, for Rabbi Zvi Hirsch Dick became closely identified with his congregation, serving also as a symbol for the Jewish community as a whole.

The conciliation between Austria and Hungary in 1867 was followed by drastic changes in the country. A process of industrialization set in and the capitalist system began to take hold, although these changes were scarcely felt in Zemplén. A few roads were built, and a railroad was constructed between Kassa, Újhely and Szerencs, with an extension later, Újhely-Csap. As an immediate consequence, the city was involved in the trade between Hungary and Russia. Újhely became a rail junction, and a large workshop built there for the repair of cars and locomotives, provided employment for hundreds. A second large plant, built in the early nineties, was a factory for the processing of tobacco products, which employed over a thousand workers, most of them women, though the number was reduced considerably within a short time. There was no development of large scale industry in the city or in the county. Regular supply of electricity and water began only toward the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth. The city streets were paved and sidewalks were built. Since industry remained on the scale of small workshops, the main economic activity continued to be the raising of grapes and the production of wine.

Liberalism was a foreign element under the monarchy, introduced into Hungary by the revolutionary aristocrats and the intellectuals in 1848. It was accepted as an external embellishment, in imitation of western models, but it never truly penetrated Hungarian society. A constitution was adopted and the influence of the church was reduced somewhat, but liberalism was of little interest to broad social strata. Neither the landless peasantry nor the industrial proletariat were enthusiastic about it. The former feudal classes detested trade and industry, and left these in the

did her share in keeping the pot boiling. It was finally decided, Rabbi Brachya's followers maintained that his brother-in-law would have to leave Újhely as soon as he found another source of livelihood, and within three months thereafter their rabbi had to come to take up his rabbinical position. If he failed to do so, he would forfeit his claim.

As luck would have it, Rabbi Brachya became ill, underwent several operations, but did not recover, and the agreement could not be implemented. The Munkács Hasidim kept up their barrage of propaganda, and they gradually overcame all the efforts of the Mád rabbi and all the Teitelbaum rabbis. Elections were held and in 1913 Rabbi David was named rabbi of the Sepharadi kehilla, a position which he held until his death.[4] The custom of the Hasidim in Újhely to maintain two separate groups, one linked to Munkács and the other to Sziget, worshipping separately, one in its *klaus* and the other in its *bet midrash,* was undoubtedly a result of that conflict.

The Status-quo kehilla named Rabbi Leopold Bermann as their rabbi in 1887. He served for a short while, passing away in 1890 in San Remo, following an illness. He was succeeded by Rabbi Kalonymous Weiss, who held that post for twenty years. Rabbi Kalonymous had gained a reputation as a scholar in his early youth. He wrote many articles in Jewish periodicals and his book, published in 1881, contained much innovative exegesis. He was a brilliant speaker, and his literary Hebrew style was superb.

It was during his time that Rabbi Dr. Israel Goldberger was also invited to serve as rabbi of the kehilla. The latter filled many functions: He administered the Kestenbaum school, taught religion and delivered sermons. His religious education was obtained at the rabbinical seminary in Budapest. Rabbi Israel published 194 works, and was undoubtedly the most productive of Újhely's rabbis. His work appeared in all the Jewish papers and periodicals in Hungary as well as in county periodicals. He wrote numerous articles for the well known Hebrew encyclopedia *Ozar Yisrael* (New York) and for such periodicals as *Hazofeh* (Budapest), and *Ha-Eshkol* (Cracow). The first to do research into the history of the Jews of Újhely, Rabbi Israel published many documents which he found in the county archives. He served in Újhely for nine years, until 1912, when he went to Tata, but he never forgot his years in Újhely and more than a decade after his departure from there, in 1925, he wrote:"While I was in Újhely it was my intention to write a history of the Jews of Zemplén County. I began gathering the material, and some of my works were devoted to that subject. Thereafter I took up duties elsewhere, but I did not give up my initial plan. However, the World War (the First) and various crises made it impossible for me to realize my aim. Thus far,

Altona, Frankfurt and elsewhere. Since occupants of the *klaus* originally had no fixed occupation other than study, they were usually called upon to perform such functions as the recital of Psalms at the bedside of the ill, and the study of Talmud or saying prayers at the homes of mourners. In Russia and Poland practically every kehilla had its *klaus*. The Hasidim preferred to designate their synagogues by this name as a way of emphasizing that it served also as a house of study. [2]

In 1891 the Hasidim invited Rabbi Moses Joseph Teitelbaum, the son of Jekuthiel Judah, and a descendant of Rabbi Moses Teitelbaum,to serve as their rabbi. He had previously been the spiritual leader in Zborov and Stropkow. His letter of appointment was couched in superlatives and was signed by some eighty members of the kehilla, including its head, Elhanan Chaim Preis. His tenure in Újhely was brief, however; he died in 1897 while en route to Békéscsaba. [3]

He was succeeded by his son, Rabbi Brachya, but because of his youth the latter requested that he be granted a few years to continue his studies at the home of his father-in-law. The community assented, especially since Rabbi Brachya engaged Rabbi Eleazar Schwartz as spiritual guide in his place, paying him out of his own pocket, while the usual stipend went to the widow. Rabbi Brachya maintained contact with the community by coming there at fixed intervals, filling rabbinical functions, and taking any action necessary, as befitting the head of the rabbinical court.

Rabbi Moses Joseph also had a daughter, Rosa Blumeh, who married Rabbi David Meisels, scion of a distinguished family, who as a youth had already established a reputation as a brilliant scholar. He lived with his mother-in-law, whereas Rabbi Brachya lived with his father-in-law, a fact which eventually contributed to a bitter controversy within the Hasidic group. Rabbi David was in 1898 appointed a judge in the religious court and founded a yeshiva. Young people in increasing numbers came from Galicia and Poland to study with him because he taught them both Torah and Hasidism.

The question of the rabbinical succession had repercussions for ten years and more, and the authorities were compelled to intervene. Rabbi Brachya's supporters maintained that as a matter of fact their rabbi felt sorry for his brother-in-law, who had come to him asking that he be permitted to remain with his mother-in-law since he had nowhere else to go. Rabbi Brachya enjoyed the support of Rabbi Yom Tov Lipa Teitelbaum, of Sziget, while Rabbi David's followers had the encouragement of the rabbi of Munkács. Rabbi Yom Tov Lipa ruled that Rabbi Brachya was the rabbi of the community, while Rabbi David would engage in teaching, and no other teacher could be engaged in his place. The widow

IX. From Equality to Holocaust

The Jews were granted equal civic rights in 1867, the same year in which Austria and Hungary reached a conciliation. The decades that followed were marked by utter confusion in the kehillas because of the absence of any regularization of their legal status. There were many instances where in one city or another two or even three kehillas were established. Each Jew was able to associate himself with whichever kehilla he wished, and small fragments of the membership of any kehilla were free to withdraw and form a separate body. This internal divisiveness caused a decline in the number of taxpayers and created enormous difficulties in the maintenance of the community institutions. As a consequence, the government found it necessary to enact regulations which required every Jew who withdrew from his kehilla to continue to pay his taxes for three years following such withdrawal. (This was later prolonged to five years.)

The rupture between the Congress movement (Neolog) and the Orthodox quickly became an established fact, and was accepted by Jewish public opinion as an unavoidable consequence of the inevitable cultural and social developments of the times. The split between Orthodox factions to the point of establishment of separate kehillas in one city, however, was regarded as certainly unusual. In view of this situation, the Minister of Religions and Culture in 1888 published a regulation limiting the right to set up a kehilla unless the new body was able to maintain those institutions necessary for meeting the religious requirements of the community. The Hasidim objected to this regulation but they were powerless to do anything about it.

In Újhely the Hasidic sect organized its own separate and autonomous kehilla (Sepharadic) even before adoption of the above regulation, and on Sabbath day, August 1, 1891, dedicated its rebuilt *klaus* in the presence of an audience numbering about a thousand persons. The principal sermon was delivered by the rabbi of Sziget, and among those present were several rabbis and members from the Orthodox and Status-quo kehillas. [1]

Klaus is a Latin word used in medieval times to mean an enclosed space. The reference is to a *bet midrash* (institution of study and prayer) erected and maintained with special funds. Its students were engaged full time in study, and the place served also as a house of worship. Beginning with the sixteenth century a *klaus* was to be found in Prague, Vienna,

were quickly exerted upon him. Conservative circles in the kehilla were supported by prominent personalities, amont them Rabbi Moses Ben Joseph Shick (Maharam Shick) of Huszt, the noted opponent of Hasidism in Máramaros county. As might be expected, the records present Rabbi Elazar as a controversial figure. On the one hand, the author of an introduction to his book described him as follows: "Pupils... came to him from all over, and he taught them with great diligence. He also administered his rabbinical duties with pride... drawing upon his broad understanding and his zeal to serve all who turned to him... He was head of the Rabbinical Court of the entire community in Újhely for twelve years. Then there arose a group of wicked, strong-armed men who sought to strike at God's commandments... and the community split... He then set up a kehilla of God-fearing Jews, which is still in proud existence... He remained in Újhely for only another half year, and then went to Ungvár." That was one opinion.

On the other hand, Abraham Friedlieber's son wrote in his memoirs about his father, who had prevailed upon Rabbi Jeremiah not to abandon the Status-quo kehilla, that it certainly was not beneath the dignity of any rabbi to be at the head of a kehilla of that nature. By way of example, the author cited Rabbi Meir Perles, rabbi in Nagykároly, an outspoken figure and a prominent authority frequently mentioned in responsa literature, whose personality lent authority to the new movement. Rabbi Perles was invited to teach Talmud in the rabbinical seminary, but rejected the offer. Rabbi Elazar forbade several ritual slaughterers from carrying on their profession, and he became involved in a case concerning a hearse which had been ordered by the *Hevra Kaddisha* (Burial Society). On this immediate issue the split took place. In a vote, two thirds of the members of the kehilla with the right to vote, cast their ballots against him. The minority, headed by Rabbi Elazar, withdrew from the kehilla, and in 1886 two kehillas existed in Újhely, in effect, three. As already noted, about half a year later the rabbi left Újhely. [48]

Two large synagogues were built in addition to the Hasidic *Klaus:* the Orthodox synagogue, constructed in 1887, with an adjoining *bet midrash* built eight years later, and the large synagogue of the Status-quo community which was dedicated in 1888. Its *bet midrash* had been built a hundred years earlier during the time of Rabbi Moses Teitelbaum.

voiced bitter criticism of Morris Mezei. The latter was unable to ignore the rebuke from the city of his birth, and addressed a special letter to Abraham Friedlieber. The rabbi did not open his mouth at the public sessions of the Congress, and his demonstrative silence was taken to task in the daily press.

The Congress was unable to overcome the internal conflicts. The proposal for organization of the kehillas was adopted when the Orthodox, who were in a minority, walked out. The main bone of contention was the demand by the Orthodox for complete autonomy of the kehillas, and although the resolutions were adopted by the majority, the Orthodox refused to be bound by them. Within a very short while, the Orthodox compelled the government to enact a special decree (1871) which in its general lines was similar to the decisions of the Congress, but established that the kehillas of the Orthodox organization were based on the *Shulhan Arukh,* and this alone was their yardstick. No regulations could be contrary to this standard. At the same time, these kehillas could not be considered a separate religion. The schism was complete. One group became known as the Congress kehillas (erroneously called Neolog), and the other were the Orthodox. Most of the kehillas in Zemplén joined the Orthodox organization.

During these stormy times there were some kehillas which did not affiliate with either of these two groups, but adhered to the legal status which existed before the Congress. They therefore came to be known by the strange name of the Status-quo Ante movement - the status which had existed previously. The regulations and authority of the Congress organization and the Orthodox organization did not apply to the latter group, and until 1927 they had no central organization of their own.

The initiator of this idea and creator of the Status-quo movement was Rabbi Jeremiah Loew, head of the rabbinical court in Újhely. He, who had been criticized for remaining silent during the Congress, was responsible for greater achievement than many who had been extremely talkative. Among other large kehillas which followed Rabbi Jeremiah in his policy of moderation were Debrecen, Nyiregyháza, Eger, Gyöngyös and others in all parts of the country. Rabbi Jeremiah was apparently unable to set up a central Status-quo organization because of his frailty, and he passed away in 1874. His literary legacy was a book on new ideas about Maimonides. He served as rabbi of his community during a twenty year period in which decisive changes took place in the life of the Hungarian community.

Rabbi Jeremiah was succeeded as rabbi of Újhely by his son, Rabbi Elazar, who at first remained loyal to the legacy of his illustrious father in the matter of the Status-quo arrangement, but the anticipated pressures

such ritual had been approved by the Ministry of Education.

The new law for equal civil rights was soon to be adopted. The proposal for the law was put forward in October, 1867, very shortly after the conciliation between the Austrian ruler and Hungary, as a consequence of which independence was granted and the Austro-Hungarian dual monarchy came into being. The problem of the status of the kehillas made it necessary to call a General Jewish Congress of the Jews of Hungary to clarify controversial issues, and reduce the sharp points of divergence. The question as to which group would administer the kehillas was the major issue. One side was prepared to make certain concessions to ensure full integration into Hungarian society, whereas the other side saw no contradiction between uncompromising devotion to tradition and customs on the one hand, and loyalty to the state as free citizens on the other. Open conflict began with the attempt to seize control of the education fund. The Congress was preceded by an assembly of Jewish delegates from the kehilla, called under the auspices of Baron Joseph Eötvös, Minister of Education and Religion, for the purpose of airing opinions on the organization and structure of the kehillas as autonomous bodies, including their schools. Abraham (Albert) Friedlieber represented Zemplén in this assembly.In an attempt to avoid discussion of religious matters, rabbis were not invited, but the differences of opinion were so intense that it was impossible to tone them down even without the rabbis. The assembly set up regulations to govern the elections for the Congress and decided in favor of setting up a unified central organization for Hungarian Jewry. Policies for elementary education in the kehillas and the establishment of a seminary for rabbis and teachers were also discussed. The Orthodox objected to one central organization and demanded autonomy for each kehilla.

The regulations governing election of delegates to the Congress were drawn up by the lawyer and journalist, Morris Mezei, a native of Újhely (1835) and a descendant of the teacher and translator, "Professor Mordche". Mezei left the city at an early age, and completed his secondary education in Pest. He was associated with Jewish public life, was one of the initiators of the Jewish Congress, and was later elected a member of the Hungarian Parliament, serving two terms. He was also noted for his proficiency in commercial law. [47]

After an extremely stormy election, the Congress took place on December 14, 1868. At the insistence of the Orthodox, and contrary to the original plans, rabbis were also elected as delegates. The Újhely region was represented by two delegates, Rabbi Jeremiah Loew and Abraham Friedlieber. The original program for the Congress, as proposed by the preliminary assembly, was not acceptable to the rabbi of Újhely, and he

state within the state, and of late they had practically taken over the whole kehilla. The quarrels of their various sects among themselves disturbed community unity, and sowed contention and strife. By adoption of these decisions it was hoped to avert the departure of their faithful spiritual leader.

The leaders of the kehilla were proud of their intellectual rabbi who displayed proficiency in two worlds of thought. He used to explain Talmudic problems in scientific manner, including the natural sciences. To be sure this method of teaching was considered un-Jewish and was viewed with abhorrence by some people. [42]

The schism between the Hasidim and the Újhely kehilla gradually became a reality and a gathering of community leaders ratified the existence of separate synagogues. The kehilla in Homonna shared the agony of Újhely and gave expression to its feelings and its understanding, while voicing support for the kehilla in the struggle. [43] The threatened resignation of Rabbi Jeremiah and the efforts to prevent it were the talk of the day in the city.

Many of the Hasidim were honestly and sincerely convinced of the justice of their ways, but there were also irresponsible persons who did not hesitate to pour oil on the fire even after it was in full blaze. The correspondent of *Ben Chananjah* narrated the following incident. "A Hasid came to the rabbi's home and greeted him. 'I have heard, and I know, that you persecute the holy Hasidim,' he said, 'and I have decided to dispute the matter with you. But first of all, let me hear something new from the Torah. You should know, however, that I am a complete Hasid and a scholar.'

"The elderly rabbi found it proper to repulse the provocative Hasid, and replied: 'I see quite clearly that you are a Hasid, since your very appearance gives you away. I am unable to say whether you have the capacity to study, and I do not intend to find out. It is quite clear that you are impudent. Leave my home, and never cross my threshhold again."

Rabbi Jeremiah agreed to remain on condition that the new synagogue building be put up within three years, and the separate kehilla of the Hasidim should be subject to the authority of the central kehilla. The leaders accepted these terms, especially since the Kestenbaum fund made resources available to them for construction. [45] The Hasidim refused to be subordinated, and demanded complete autonomy. Controversies continued to plague the kehilla. Defamatory letters filled with mutual accusations were sent far and wide, and vindictive legal suits were filed. [46] In June, 1866, the lot on which the synagogue was to be built was purchased, but the Hasidim demanded that the worship there be conducted according to the Sepharadi ritual, as at the synagogue in Tokaj, where

Hungarian Orthodoxy during this period of liberal change. Although the meeting represented upper Hungary only, its unequivocal decisions, couched in the form of a verdict by a rabbinical court, transcended limited boundaries. That judgment shaped and defined the forms of Zemplén Orthodoxy, including that of Újhely.

Its major features were: Exclusive use of Yiddish in sermons; the *bima* (reading stand) for reading of the Torah must be in the middle of the room, otherwise it was forbidden to pray there; construction of a steeple over the synagogue building was forbidden; the rabbi and cantor must not wear ceremonial dress *(ornátus);* the women's section must be enclosed by a grille; it was forbidden to pray with a choir, to answer "amen" after such prayers, or even to enter a synagogue where a choir sang. Finally, it was forbidden to change accepted customs. Seventy-one rabbis, equal in number to the members of the Sanhedrin (Supreme Council in the days of the Second Temple) signed the document, thus giving it maximum authority, and the judgment was sent to every kehilla in Hungary. Some communities gave it scant attention, but it did nontribute to a widening of the rift. In addition to general principles, the conference also discussed contemporary problems, such as the rabbinical seminary, and the status of the Pressburg Yeshiva. The struggle against the liberal Jews by no means toned down the conflicts between the Orthodox and the Hasidim.

The rabbinical conference in Nagymihály had an additional function, no less important — to delay and perhaps even to prevent implementation of the imminent emancipation. As a result, even Rabbi Jeremiah changed his vacillating attitude. He faced the issue forthrightly, and in a call directed to many rabbis he asked for the barring of the Szikszó rabbi from all conferences and gatherings dealing with equal rights for the Jews.

The sixties were a decade of internal divisions, both nationally and on the local kehilla level. The domestic friction in the religious circles hastened the split between the Orthodox and the Hasidim. The latter had already selected a group of their own leaders, as if a first step toward establishment of a separate kehilla. Rabbi Jeremiah, who turned out to be the tragic figure in this complicated turmoil, decided to leave his post in Újhely and despite his advanced age, transfer to another community. [41] The entire non-Hasidic public was thunderstruck by his intention to resign. A public mass meeting was called, and in order to placate the rabbi, it was decided to build a new synagogue instead of that which had been in existence for about a hundred years. The meeting was of the opinion that the many *minyanim,* in various places, contributed to the internal disagreements. It was felt that the Hasidim constituted a sort of

host, Rabbi Jeremiah. Rabbi Hillel Lichtenstein, of Szikszó, was the most vigorous opponent of the proposed seminary, and served as principal spokesman of the conference. The rabbis spent long days and nights discussing the issue, dealing with matters of education in general, and the seminary in particular. Without doubt this conference in Újhely marked the beginning of Orthodoxy's battle against the Reform movement. At the urging of Rabbi Hillel, six rabbis went to Vienna, where they were received by the emperor. Despite his desire to avoid extremism, Rabbi Jeremiah joined the group. As a token of his respect for the delegation, the emperor permitted them to wear head covering during the meeting with him.[38]

Education played a supreme role in Jewish life, and the Progressives were amazed at the achievements of the Orthodox, and the drawing power of their methods. The Újhely correspondent of *Ben Chananjah* lost his temper when he commented that the teacher was creating anarchy in the *heder;* he was a "crazy Hasid" who immersed himself in the mikveh (ritual bath) five times before the mid-day prayer on Rosh Hashana. The modern Jew was also distressed that the teacher wielded a cane, which was not considered a proper educational method, yet the *heder* system continued to attract children who diligently studied Torah and Rashi. What could be done? The Hasidim and the semi-Hasidim simply did not want to study mathematics.[39] The writer probably repressed memories of his own childhood education, when he mastered the Torah and Jewish tradition, and not in "five lessons a week."

The outstanding event of the year was the letter sent by Moses Montefiore to the Újhely kehilla in 1864. The reply was written in Hebrew and English.[40]

Rabbi Hillel, of Szikszó paid his second visit to Újhely in 1865 on the anniversary of the death of Rabbi Moses Teitelbaum. During this mass pilgrimage, which greatly distressed the local rabbi, Rabbi Hillel was the central personality and the chief speaker. The enthusiasm of the throng reached its climax during the third feast of the Sabbath, when expiation for their sins was promised to all who partook of the leftovers. One of the local Hasidim, who had distinguished himself for his activities against the "Ashkenazim" (the Orthodox) was given special honor when he was appointed the *shamash* (caretaker) of the rabbi's home. Rabbi Hillel was considered the most daring of the opponents of Progressivism.

The process which was begun in Újhely in March, 1864, intensified, and within ten days a hundred rabbis assembled in Nyiregyháza and signed a petition to the emperor asking him to prevent the establishment of the rabbinical seminary. A further gathering of rabbis in November, 1865, in Nagymihály, in the north of Zemplén, set down the principles of

principles. The latter wanted a choir in the synagogue, and sermons delivered in Hungarian. There was also dispute as to whether the taxes to the kehilla should be by fixed annual payment, or by fees *(gabella-krupka)* to be levied on the members of the kehilla in accordance with services rendered, such as performance of marriages, burial, ritual slaughter, etc. For some reason, the Orthodox favored the payment of fixed taxes, unconnected with services, whereas the progressives favored the *krupka* method. (To the best of my memory, this term was no longer used in our time.) This difference of opinion was even discussed at one of the county committees at which a doctor, among others, representative of the progressives, maintained that the *krupka* was an inseparable part of the laws of Moses. A representative of the Orthodox point of view responded with some heat: "How can this *krupka*-doctor maintain such a thing — why, he never had in his house even one pound of meat on which the *krupka* was paid." [35]

Since it was difficult to ascertain who in the kehilla belonged to one camp or the other, even the rabbi was subject to suspicion by both sides. The differences between the Orhtodox and the Hasidim were sometimes blurred. One of the heads of the kehilla, who handled the community's finances and was known as "half a Hasid", even tried to dismantle the Kestenbaum school. Since he paid the teachers' salaries, he was indeed in a position to do considerable harm. Supporters of the school in Pest hastened to provide both material and moral assistance, and saved the situation. [36] The rabbi's status became more and more uncomfortable. His positive attitude to the school found expression in his agreeing to teach the Hebrew subjects in five weekly lessons. This made it easier for the Hasidim to attack him. As might be expected, the pupils at the school could not maintain the same level as those studying at the traditional *heder,* where the number of hours devoted to the holy studies was almost unlimited. Instruction there took place all week long, from early morning until night, and in these subjects alone. [37]

Rabbi Jeremiah found it increasingly difficult to maintain a stand between the three major movements. Matters were made even more complicated when a Jewish problem arose in 1864, extending even beyond the immediate contentiousness. This was the acceleration by the imperial Vice-regal Council of the steps being taken for the establishment of a rabbinical seminary. The rabbi was required to take a clear stand, despite his desire to steer clear of tensions. The seminary was to be financed, it will be recalled, from the fine imposed on the Jews because of their participation in the revolution of 1848-49. The first reaction of the Orthodox began at a secret conference held in Újhely on March 4, 1864. The five participants were the rabbis of Huszt, Szt. Peter, Szőlős, Szikszó. and the

whom he never castigated, saw in him a "miracle worker" who practiced hocus pocus and deceived the common people. The kehilla leadership, headed by Rabbi Jeremiah Loew, who was known as a sworn *Mitnaged,* were not happy with him. The spirit of the times, with equal rights not yet achieved, served to divide and split the community, as each group dug in stubbornly and displayed animosity to the other. Each group had its individuals who set the tone for the endless bickering; those in the Hasidic camp were termed "spiteniks" by the writer for *Ben Chananjah.* In his opinion they were arousing enmities and unfounded hatreds in school affairs. The story was told of one Jew who worshipped at the *Bet Midrash,* that is, he was not a Hasid, who sent his son daily to the school, in addition to his studies at the *Talmud Torah,* to learn German as required by the law of compulsory education. One day, shortly before Passover, the father took the Haggadah in his hands, and asked the boy a few questions. The lad answered and quoted several appropriate sentences from the Haggadah, in German, but speaking them correctly. The father was infuriated. "The child is murdering our language (Yiddish)", he stormed. The incident illustrated how great was the lack of understanding for the importance of general education, or the knowledge of a language.

With the increase in the number of Jews in Zemplén, Hasidism gained in strength. In 1860 Újhely had 4955 Jews, of whom 40 families were Hasidim. The Tokaj kehilla numbered 4008 Jews, most of them Hasidim, and the prayers in the central synagogue were therefore conducted according to the Sepharadi ritual. The Hasidim were also the majority in Liszka, the home of Rabbi Zvi Hirsch. The situation was different in the northern communities of the county, like Homonna, where there were 2505 Jews and Nagymihály, 2718. The total Jewish population of the county in 1860 was 25,538.

The following incident was characteristic of a place like Tokaj, where the Hasidim were in the majority. A learned Hasid in that town chanced to discover that the silk buttons on his *kapota* (gabardine) were *shaatnez* (mixed wool and linen threads, contrary to Biblical injunction). The sect was thrown into panic, and preparations were at once made for construction of a factory to produce bone buttons, since otherwise it would have been impossible to meet the sudden large demand. On the other hand, a delegation from the kehilla in Újhely paid a formal visit to the college in Sárospatak on the occasion of its 300th anniversary. A return visit quickly followed from the college there to the Kestenbaum school which had been in existence more than two decades. [34]

The kehilla in Újhely was already showing clear signs of an internal split. On one side were the Orthodox, who feared the spread of progressive

time with some of the parents who preferred the old-fashioned *heder* and continued to send their children there, rather than to a well organized educational institution. The community leadership discussed the matter frequently. The religious studies were expanded, and they even considered adjusting the vacation schedule to conform with that which was customary in traditional education, that is, in the holiday months of *Tishri* and *Nissan*. In any event, the official supervisory authorities were satisfied with the operations of the school. As luck would have it, a fire broke out in the building in 1868, and it was almost completely destroyed. In the deliberations that followed, it was proposed that the religious courses not be made compulsory, and thereby appeal to those parents who sent their children to the *heder* for their religious education. When the school reopened, instructions were received to discontinue the whole new program, and to conduct it as an elementary school for the kehilla, as designated in the Kestenbaum will. [29]

Elementary schools were established in other communities in Zemplén, as at Homonna, in the north, where the principal was Dr. Samuel Ungár, who was well qualified in religious studies and trained in pedagogy as well. The school in Tokaj was directed by Wilhelm Weiss. Both began operations in 1856. Despite the growth of the liberal spirit, and the effort of the Jews to integrate into the life and culture of the host country — or perhaps precisely because of that fact — a blood libel against the Jews was spread in Homonna in 1859, and had it not been for vigorous action taken by the county authorities, the results could have been catastrophic. *

The sixties and the seventies were a period of revival for Hasidism after the setback which followed the death of Rabbi Teitelbaum. This revival was to an extent due to the activity of Rabbi Zvi Hirsch Friedman, head of the rabbinical court in Liszka. He was the first native son *Zaddik* in Zemplén, born in Újhely in 1798. He was orphaned at the age of eight. He studied under Rabbi Teitelbaum, and then spent time at the courts of *Zaddikim* and rabbis in Poland and Hungary, imbibing of their wisdom. Hasidim from all parts of the country turned to him immediately after he had received his rabbinical title. He was a staunch advocate for his people, worshipped God with utter devotion, judged men leniently, and feared the Almighty. He published two works, one on Biblical exegesis, and the other, sermons and eulogies. His name was mentioned frequently in the responsa of leading rabbis of the time. He sought to be tolerant and understanding at all times. His followers compared him to the Prophet Samuel and to the High Priest, Aaron. He died in 1874. [32]

Rabbi Zvi Hirsch was an object of controversy. The "progressives",

education and the establishment of a network of schools. The proposals were listed as a rabbinical seminary, and four teachers' institutes with model elementary schools attached; the remainder of the income from the fund was earmarked for the welfare of poor children, the blind and deaf-mutes.

First steps for implementation of the goals on the local scene were taken during the visit of the royal couple to Zemplén in 1861. They came from Italy, and the entire southern part of the county prepared feverishly to welcome them. Chroniclers of the time made particular mention of the "victory arch" which the Jews of Hegyalja erected. It was prominently conspicuous from afar, and was elaborately decorated in eastern style. When the royal party reached the Zemplén border at Tarcal on May 29, Julius Weinberger presented a petition which he had composed and written out in German, listing a whole set of reasons for establishment of a model school in Újhely. He maintained that Újhely was the closest city to the northeastern counties which had a thick Jewish population. Zemplén itself had a Jewish population of 25,000, which was one third of all the Jews in the administrative region of Kassa. Újhely already had a Jewish school, founded in 1838, and it had assured financial support forever. The town's Jewish community was known throughout the county for its devout religiosity and adherence to tradition. Pupils of the teachers' institute would be able to obtain food and lodging among the Jews of the city. Finally, the city would provide a suitable atmosphere for adolescent youth, and would protect them from sinful allures more than a big city. The petition, signed by the leaders of the kehilla, went beyond the request for the school and dealt also with general problems of the Jews of Hungary in general and of Zemplén in particular. It noted that the Jews of the county were closely associated with agriculture and viniculture, from the tilling of the soil for the grape vines through to the wine production and the merchandising which followed. Yet many of them did not possess the right of permanent residence. The petition concluded, in summary, with a general appeal for equality for all citizens before the law.

The request for a model school was granted. About two years later word came that the imperial Vice-reagal Council had approved the establishment of such a school in Újhely. Nothing further was heard about the request for a teachers' institute. [26]

Israel Singer, who was a teacher at the new model school, remained in Újhely and was active there for fifty years. He had a broad education and had studied at Brno University (Moravia) where, among other subjects he had learned pedagogy. Besides his teaching, he published twenty books on pedagogy and numerous articles. [27] The model school had a difficult

inaugurated celebration of the May festival *(majális)* close to nature — this in addition to Lag B'Omer, or did it make any difference? Another revolutionary innovation was instruction in Latin, taught by the principal, Michael Heilprin, in the third class of the secondary school. There was still another matter which suggested a synthesis of approaches, together with a most unusual spirit of tolerance. The teacher of nature subjects, Daniel Eördögh, left his position, and was succeeded by Benjamin Dul, a Catholic by faith. He worked together with the Jewish teachers, and under the direction of the supervisor, who was the rabbi of Újhely.

The committee in charge of the school zealously guarded the institution's independence in the face of government pressure, and as an expression of anti-Hapsburg sentiment refused to give up the teaching of Hungarian history in the Hungarian tongue. Out of a certain spirit of solidarity the school did nothing to affect adversely the illegal schools, the *hederim (zugiskola).* [23]

Succeeding teachers who came to Újhely were for the most part men of letters, like Abraham Schreier, who published Hebrew verse in various periodicals, and Adolph Peisner, whose illustrations drawn from Jewish folklore adorned Jewish newspapers. Peisner later went to Gálszécs where a Jewish school was set up in 1856. [24]

Austrian absolutism began to weaken at the beginning of the sixties, and Jewish hopes for the granting of equal rights rose with the meeting of the National Assembly in 1861. There was a reawakening of life and activity in the county and in Újhely. Jews already participated in the elections, enjoying both active and passive rights. Jews were elected to the city council, and sixteen of them were named by the county as members of various committees, all in the spirit of the emancipation of 1849, which had not at the time been implemented. Jewish physicians, like Dr. Schoen, Dr. Schwartz, Dr. Ungár and Dr. Thomán were appointed to various positions, and their fame spread. The winds of liberalism blew freely, as exemplified in the following instance. Elections were held in Újhely in 1861 for the senior officials of the county. One of the candidates who bore a Jewish-sounding name, was warmly received. However, when he asked for a vote, and an inquiry was requested, there was bitter disappointment. It turned out that he was not a Jew, and his candidacy was therefore dropped. [25] Unfortunately, the correspondent for the periodical, Ben *Chananjah,* did not report the name of this victim of Zemplén philo-Semitism. He was apparently a man of German descent, and hence the error with regard to the sound of his name.

Six years elapsed before precise objectives were defined for the million-florin fund which had been set up for the advancement of Jewish

fact that the Malbim was invited to come to Ujhely, and that he at first accepted, indicate the trends in the community with regard to those issues which were paramount in Jewish life in the middle of the last century. Under pressure of his community in Kempen, the Malbim turned down the invitation, but sent a letter of apology for having accepted in the first instance. Rabbi Loew, who came from Verbó, was known as the author of a book on Maimonides, and was mentioned frequently in responsa of great sages such as the Hatam Sofer. He was a confirmed opponent of Hasidism, and advocated a policy of moderation. Evidence of this was shown at the reception in his honor in the courtyard of the Kestenbaum school, when the rabbi passed between rows of the pupils both of that school and of the Talmud Torah, who stood together and shouted their greetings of welcome. From there he went on to assume his new post at the synagogue. [21]

The certificate of appointment was a literary work of art, produced by Abraham Friedlieber, and listed the obligations and responsibilities of both the rabbi and the kehilla. The introduction indicated great expectations: "He is the venerable one whom we have chosen to be our rabbinical authority. We have placed our flock under his direction, and he will lead us in the pillar of fire of the faith of our Torah. He will inculcate in our hearts justice, law and the paths of righteousness..." His duties included delivering sermons on fixed holidays, keeping record of births, marriages and deaths, and supervising the Kestenbaum school. His salary and terms of payment were set forth, and he was afforded the possibility of assistance from rabbinical judges in adjudication. One of his important tasks was to share his knowledge of the Talmud with the young.

The rabbi did indeed set up a yeshiva which eventually reached the level of a preparatory school for the Pressburg yeshiva. There were thirty-one yeshivas of this type in Hungary, whose students were exempt from military service. In addition to the one in Újhely there were three others in Zemplén: in Tállya, under the direction of Rabbi P. Tennenbaum; in Sárospatak, headed by Rabbi Isaiah Beyern; and in Tolcsva, directed by Rabbi Abraham Isaac Glueck. [22] In this way the rabbis promoted opposition to Hasidism among the Jews of Zemplén, together with enlightenment and a moderate modernization which were still deeply rooted in the traditions of the forefathers.

Rabbi Loew played a role in supervising the Kestenbaum school, in conformity with the terms of the will and the wishes of the community. However, the institution was faced with the problem of how to increase the enrollment, since many parents still preferred the old traditional *heder* for the education of their children. The school also began to introduce some of the state practices. Thus in 1854 the teachers and pupils

culated in the thousands of copies. He enlisted in the National Guard and thereafter became secretary of the literary bureau of the Ministry of the Interior. When the national assembly moved to Szeged he moved with them, and was a frequent speaker at public rallies. After the collapse of the revolution he fled to Paris, but returned to Miskolc in 1850. Kossuth said of him: "Aside from me, the best Hungarian of all is Heilprin." He remained in Miskolc only a short while when he answered the advertisement and was in 1853 chosen to administer the Kestenbaum school in Újhely.

In order to conform to the requirements he had to study and pass examinations and acquire a teaching certificate, which he did without difficulty. He treated his colleagues with great respect, and was held in esteem by his pupils. He held a pedagogical council meeting at his home weekly, at which lesson plans were drawn up for teachers of every subject for the ensuing week. Jewish intellectuals also gathered at his home for a weekly gathering which he addressed. Rabbi Jeremiah Loew was among his admirers. Unfortunately, things did not turn out well between him and the leadership of the kehilla. Perhaps he was simply too eminent for a small town, and in 1856, after two years, he left Újhely, emigrating to the United States. The twenty-three years he spent there constituted the height of his career. He earned his livelihood from literary and journalistic activity and from his extensive contributions to *Appleton's New American Cyclopaedia,* of which he later became associate editor. His classic work was *The Historical Poetry of the Ancient Hebrews* (1879-1880). Despite his activity, he had time to provide humanitarian assistance to Jewish refugees from Russia arriving in the U.S. and to the colony of Hungarian exiles. His two sons, Angelo, born in Újhely, and Louis, born in Miskolc, had distinguished careers in academic-scientific fields.

It is worth noting that Michael, like his father, did not attend synagogue frequently. He indicated his respect for the rabbi by coming to hear his lectures occasionally. He did observe *kashrut,* and during his stay in Paris became a vegetarian, so as not to violate the dietary laws.

Thus the Újhely community was enriched by the presence of a new type of intellectual who had not previously been known there. The opening of the school in 1852 took place at about the same time that Rabbi Jeremiah Loew assumed the spiritual leadership of the kehilla, after that post had been vacant for five years. During their search for a rabbi, the community leaders had approached the Malbim (Rabbi Meir Leibush ben Jehiel Michael Weiser), a well known preacher and Biblical exegetist, revered to this day. Aside from his literary prolificacy, he was a staunch opponent of both Hasidism and reforms in Judaism. The very

The latter was actually accepted, but his superiors refused to permit a member of a monastic order to teach in this school.

The school was organized as follows: the lower elementary grades comprised both boys and girls; in the upper elementary classes the sexes were separated. The academic high school classes were also separated. Pupils who knew how to read and write in Hungarian, German and Hebrew, and were satisfactory in mathematics, could be promoted from the first elementary class to the upper, where studies were continued for two years. It was possible to complete the elementary classes in one year each, but the advanced academic class lasted two years without exception. [18]

The most outstanding of all the intellectual personalities who were brought to Újhely and helped to mold the character of the Jewish community there was undoubtedly Michael Heilprin. He was born in Poland in 1823, son of a merchant who regarded his business only as a means to enable him to devote his life to the study of Hebrew literature, Bible and Talmud, Maimonides and modern and medieval philosophy. Outstanding among his children was Michael, a prodigy who never went to school, but studied at the feet of his father. Michael was a brilliant pupil, excelling particularly in Hebrew literature, philosophy and languages. At the age of twelve he was already writing poetry in Hebrew, Polish and German. Later he studied Latin, Greek, French and English. He was familiar with such classical poets as Homer, Vergil and Horace. He continued to study and learned the Rumanian, Italian, Spanish, Hungarian, Portuguese, Arabic, Syrian and Persian languages.

The family moved to Hungary in 1842, settling at first in Eperjes and then moving in 1846 to Miskolc where Heilprin opened a book store. After only four years in the country he was already at home in Hungarian literature and published a poem *(Zsidó Kördal),* which gave expression to the depressed political status of the Jews. His store became a gathering place for liberals in the city. His poems in Hungarian appeared one after the other, some of them anonymously. It was not the literary value of the verse which was noteworthy, but the fact that their author, a Polish Jew, had assimilated so rapidly as to become a Hungarian poet. He was deeply affected by the fate of Hungary under the Austrian heel, and by the growing liberal spirit. In 1847 he translated a well known poem by Vörösmarty into Hebrew and published it in Vienna. The members of the National Assembly became familiar with his name when the Jewish question was discussed in the Hungarian parliament. Bertalan Szemere, Minister of the Interior, esteemed him highly, and held him up as an example of rapid assimilation to the spirit and language of the Hungarian nation. Another patriotic poem which Heilprin wrote in 1848 was cir-

Nyitra. The fund was to remain intact, and only its income was to be utilized according to government decision. The size of Zemplén's share in this fund was indicative of the importance of the county's kehillas, including Újhely.

The Jews of Zemplén numbered 25,529 in 1857, according to statistics of that year. A comparison with the previous census, conducted in 1850, following the suppression of the revolt, showed an increase of 1337 in the number of Jews, whereas there was a reduction in the number of adherents of other religions during those seven years. For fear of reprisal from the victors, many citizens went into exile, among them Dr. Albert Roth, of Újhely, who settled in Algiers. He bore his title by virtue of scientific work in the field of medicine, which was published in Pest in 1841.[15] It appears that Albert Roth was the first Jewish physician with a degree in Újhely.[16] Regrettably, no further information has been found regarding his family or his fate.

During the time of struggle for national independence and thereafter, during the Austrian oppression, many development plans came to naught. The improvement and expansion of the Kestenbaum school came about only in 1852 when it was transformed into what would today be called a junior high school, open to both girls and boys. Community leaders who called for general education included Dr. Vilmos Schoen, who was also noted for his diligent efforts to improve the plant stock in his famous vineyard at Tolcsva,[17] Abraham Friedlieber and others. Dr. Schoen was actively involved in school affairs for many years.

As the time approached for resumption of the educational program, job offers for first class teachers were published in such Hungarian and German newspapers as *Magyar Hírlap, Augsburger Allgemeine Zeitung* and others. It seems odd that a school in a small town should have had such pretensions. When the applications were in and the selections made, the teaching staff comprised a colorful assortment of personalities, Jewish and non-Jewish. Emanuel Goldberg, a native of Tolcsva, a pedantic and devoted teacher, was well-versed in Hebrew and in Talmud. Joseph Stern, born in Mád, taught Hebrew and Hungarian. Daniel Eördögh, the non-Jew among them, and occasional journalist and poet, loved and respected by his pupils, instructed in nature studies and geography. Isaac Rosenmayer, born in Germany and a graduate of a teachers' seminary, came to Újhely from Fulda where he taught in an academic high school. He excelled in physics and mathematics, was the correspondent of the periodical *Ben Chananja,* and composed textbooks. When Hungarian became the general language of instruction, he was compelled to leave because of language difficulties. Those who were not accepted included Dr. A. Adler, of Breslau, and a priest who belonged to the Piarist Order.

generous contributions from the kehillas in Bodrogköz, in the Szerencs region, Nagymihály, Rákócz, Tokaj and Újhely. In addition to their outright gifts, the Jews of Újhely also loaned substantial sums to the government, loans which, needless to say, were never repaid. The Jews also furnished material and supplies, as well as personal equipment for the enlistees in Tokaj and Nagymihály. [14]

The county was little affected by the actual hostilities. Large Austrian and Hungarian military forces passed through only twice, in the southern portions, in Tokaj, during the first months of 1849.

Jewish loyalty was recognized only at the final session of the National Assembly on July 24, 1849, at Szeged, when the government was already facing its doom. However, even under such circumstances the proposed law for full and equal rights according to the principles of liberalism was linked to certain conditions. Chief among these was the requirement for inauguration of religious forms in the spirit of the times. These reforms were to have been promulgated by a conference composed of selected rabbis and representatives of kehillas. In August Hungary fell to the Austrian and Russian armies, and the equal rights law was lost.

The victorious regime took reprisal against the Jews because of their role in the war of liberation, though even before the final debacle, communities in the region overrun by Austria were punished. The penalty took the form of a cash fine and obligation to provide supplies for the army. These collective punishments were in addition to the personal responsibility of individual Jews for their deeds during the short-lived independence of Hungary. Following the crumbling of all resistance, a general edict was issued requiring the Jews of Hungary to pay a fine of 2,300,000 florins on the grounds that "in spirit and in deeds the majority of Hungarian Jewry criminally supported the revolution, and had it not been for their cooperation the revolt would never have been able to spread as it did." The Jews were called on to pay the fine in four annual installments but the Austrian military regime quickly realized that the Jews would never be able to meet this obligation, and the debt was gradually reduced. In September, 1850, the fine was cancelled, and the emperor converted it into a fund for the advancement of Jewish education and the creation of a network of schools which Hungarian Jews were to bring into existence within four years. The total amount involved was set at one million florins. The committee which had previously determined the assessment to meet the tolerance tax, now fixed the share of each kehilla in the counties for the million florin fund. Zemplén was required to pay 35,000 florins, one of the highest sums among the counties, and only a few cities were asked to pay more, among them Pest, Pressburg and the counties of Veszprém, Borsod and

and poet. He even wrote songs in Hungarian, and when the members of the National Guard marched out of the city toward Kassa, they did so to the tune of his songs.

Nothing is known of any incidents in Újhely or in the county as a whole which affected the Jews or prevented their participation in the national struggle. When news came in September, 1848, that the Croats *(horvát)* had struck deep into the country, new battalions were formed, and the kehilla in Újhely provided eighteen conscripts fully equipped at its own expense. A large crowd, singing war songs, escorted them to the camp at Sárospatak. Some of these songs had been written by local Jewish writers. With the formation of the Hungarian Defense Army, the Jews enlisted without further delay. In Újhely a fourteen-year-old boy, Lajos Tiszti, enlisted. He fought as an artilleryman throughout the war and later became a newspaper editor, but the young warrior did not remain faithful to his people. At maturity he converted.

Precise records were not kept during those critical days. Contemporaries conjectured that there were about 20,000 Jews in the Hungarian Defense Army. It was estimated that the army as a whole was comprised of 180,000 men, out of a total population of about 10,000,000. If the Jews numbered about 200-300,000 souls, that is, about one thirtieth of the population, they provided about one ninth of the army. Kossuth himself reinforced this estimate when he stated: "Twenty thousand (Jews) are fighting courageously in our army." [11] It follows, therefore, that Hungarian Jewry provided in proportion, ten times more soldiers than the general population. This patriotic zeal existed among the Jews despite the fact that they were still lacking in full civic rights, whereas other minorities, who had received full rights, turned about and fought in the Austrian army, in the service of the Habsburgs, against the Hungarian nation.

Naturally, Jews could not serve as senior officers since they lacked the necessary prerequisites, but many attained the rank of junior officers. The register of soldiers then still alive which was drawn up about forty years after the war is open to suspicion. There were two lieutenants in Újhely, Moritz Friedlieber and Samuel Jung, corporal (tizedes) Adolf Lederman, and three privates, Jacob Goldberger, Lorenz Friedman and Jacob Engel. Occupation of the latter is recorded as — beggar. [12] Vilmos Schwartz, a native of Újhely, who was close to Kossuth, had the rank of captain *(főhadnagy)* and fought in many battles. He became known as a journalist, and in recognition of his public service was named an honorary citizen of Újhely. [13]

In addition to their blood and manpower, the Jews also contributed liberally toward Hungarian freedom. The records show that there were

heavy fine was imposed collectively on the Jews because of their participation in the revolt, and the same committee was called upon also to decide the allocation of the payments due according to the scale for payment of the tolerance tax settlement. [7]

The Diet (National Assembly) of 1847-48 was on the whole unfavorable to the Jews. It abolished feudalism and all the special rights of the nobility, but took no action with regard to the Jews. The right of free residence everywhere was at first discussed, but the delegates were on the whole opposed to granting equal rights. Louis Kossuth, of Zemplén County, sought to raise the question of at least partial emancipation, in that each individual municipal council would determine who among its Jewish residents would be given the right to vote. The delegates from many counties, Zemplén among them, rejected the proposal. This was the situation of inequality as March 15, 1848, that significant day dawned.

The events of that day in Pest seemed at first to herald a bloodless victory for freedom and liberal principles. The precepts of liberty were summed up in the "Twelve Points", the fourth of which called for "equality before the law, without distinction as to class or faith." It seemed to many Jews that there were no longer any obstacles to complete fulfillment of the longed-for ideals, and they responded with enthusiasm. To their great disappointment, however, the Diet was dissolved without taking decision. Undoubtedly, this irresolution led to outbreaks against the Jews which resulted in personal injury and property damage in Pressburg, Pest and elsewhere.

The hostility to the Jews found particular expression in forbidding them to serve in the ranks of the National Guard, which had as its primary function the preservation of internal security. Only when hostilities broke out, and before establishment of the regular Defense Army *(honvédség),* did the Guard engage in battle action. When the situation became critical the Hungarian authorities no longer hesitated to conscript Jews, and there were even some places where the citizens were not embarrassed to propose that the Jews alone be sent to fight. These incidents did not diminish Jewish patriotic zeal. In Újhely 100 Jews were enlisted in the National Guard and sent on active duty in the Kassa region. Among them were Joseph Frenkel and Rabbi Abraham Friedlieber. The latter had been honored at his Bar Mitzvah by the presence of Rabbi Moses Teitelbaum. He studied at yeshivas and was ordained by the rabbi of Szántó. He never served in the rabbinate, but gave *halachic* decisions when asked. His inclination for "daring" innovations was well known, but he nevertheless frequently conducted services and gave sermons in the synagogue and as occasion offered was an author

custom among the Hasidim. He must under no condition hand out a talisman, either for a fee or without charge; he must accept no *kvittlach* (written notes of entreaty); he must not curse or despise anyone in his sermons, and he must never talk for more than an hour and a half (obvious reference to the lengthy sermons of his grandfather). The agreement also fixed his salary and the terms of payment. It appeared, therefore, that although Rabbi Moses Teitelbaum had been rabbi of Újhely for over thirty years, was respected by all and was the pride of the community, his methods did not last, and Hasidism struck no deep roots in the city. There were those who said at that time that Hungary was no place for Hasidism. The great centers of that movement developed east of Újhely, in Sziget and Munkács. [5]

Rabbi Jekuthiel Judah made no great efforts to live up to the terms of his employment. He did not participate in the synagogue services, but worshipped at home in a separate Sephardic-Hasidic *minyan* (quorum for prayer), a fact which adversely affected the principal *minyan* of the kehilla. The community leadership did not side with the rabbi, and after six years he withdrew, leaving behind him a divided community. He not only published his grandfather's writings, but later published a number of distinguished works of his own in the fields of *halacha* and literature.

Only a few months after the rabbi's departure, the kehilla turned to Rabbi Leopold Loew, then serving in Pápa, who was one of the leading advocates of the Haskalah, and later editor and publisher of the German language periodical, *Ben Chananja,* and asked him to recommend a head teacher suitable for the school in Újhely. The very approach to Rabbi Loew indicated the leanings of the kehilla leadership, headed by Israel Berman, who labored untiringly for the desired goal. The efforts to obtain additional funds to finance the compulsory education continued until 1848. The ensuing political situation made it impossible for the Jewish community to solve its educational problems, and the matter was put aside as the Jews of the county were drawn into Hungary's war of independence.

Even since the days of Joseph II the Jews of Hungary had diligently endeavored to improve their legal status, and above all to bring about abolition of the heaviest tax of all, the tolerance tax. After much debate, and after payment by the Jews of 1,200,000 florins as a one-time settlement, Ferdinand V abolished this tax in 1846. A committee of Jews was chosen to determine the share which was to be paid by each community, and the Jews of Zemplén were assessed the sum of 41,072, one of the highest levies in comparison with other counties. Until all the counties and cities had paid off their share of the impost, the committee remained in effect. Later, after the collapse of the Revolution (1849) a

cudgels because of his advanced age.

During the first years there were three classes in the school with 40-60 pupils, boys only. The major subjects taught were reading, writing and arithmetic. The religious subjects were taught by outstanding Torah scholars, like Moses Knopfler. Public reaction to the school was cool at first, as indicated by the fact that out of some 300 children of the appropriate age, only about one sixth were enrolled, whereas the remainder studied in the traditional *heder* as had been the custom for generations.

The regulations making education compulsory were fully implemented in Zemplén from the beginning of the forties. The question then arose as to whether the kehilla should set up a separate school, or expand the existing one; this problem was rife for more than ten years. It should be borne in mind that compulsory education applied to the girls too. At first the Jews in two districts, Bodrogköz and Gálszécs refused to bear the financial burden, though their sons were supposed to study at that school. Efforts were made to broaden the economic base for support of the compulsory education, such as utilization of the funds from the tolerance tax which were returned to the Jews of Zemplén, but circumstances prevented this from being carried out.

Following the death of Rabbi Moses Teitelbaum in 1841 the question of his successor arose. His son, Rabbi Eleazar Nisan, was at that time head of the kehilla at Sziget, and the choice therefore fell on his grandson, Rabbi Jekuthiel Judah, who was serving as a rabbi in Poland. His appointment was no sooner announced, however, about a month after the death of his grandfather, than a massive opposition arose. The *Mitnagdim,* who were apparently a majority in the community, sought to circumscribe the rabbi's freedom of action, and to prevent his falling into the net of Hasidism. The terms of the proposed agreement with him appeared to constitute a sharp protest against the whole period of Rabbi Teitelbaum's incumbency and against the customs which he had introduced. Among other things, Rabbi Jekuthiel Judah was asked to worship together with the congregation on the Sabbath and on holidays, and not to use a non-Ashkenazi ritual. The money from the Kestenbaum fund, which was supposed to supplement the salary of the rabbi, in accordance with the will, would be diverted to the public treasury, and the rabbi would derive no benefit from it; the contract would be for six years only. Further conditions in the agreement served as a kind of threat: "If any one of these terms should be violated, his appointment shall be terminated and his salary halted." That was not all. An additional four humiliating paragraphs, written in Yiddish so that everyone could understand clearly without any possibility of misinterpretation were to the effect that: The rabbi was forbidden to conduct certain prayers, as was the

there almost to Talmud alone, and to conduct instruction leading to the training of Jewish teachers, and even rabbis, so that the school becomes a kind of academy, that is, an institution for the study of Talmud on a high level, rather than an elementary school." [4] The sharp controversy between the two sides in the kehilla continued for about ten years and was reflected in the documentation. It is interesting to note that this took place during the final years of the incumbency of Rabbi Moses Teitelbaum. Leader of those advocating use of the income from the estate for establishment of an elementary school was Moses Schoen, who was scheduled to be the supervisor of the school under the terms of paragraph six. Schoen planned a curriculum in which religious and secular studies were equally divided, and promised the support of the kehilla so that the new institution "would be able to compete with full-fledged academic high schools(!) in the big cities." The rabbi of the kehilla withdrew, and supervision over the school was transferred to a man appointed by the kehilla. It should be noted that this difference of opinion was not mentioned in Rabbi Teitelbaum's book, *Yismach Moshe.*

Schoen made vigorous demands upon the county authorities to fulfill the terms of the will. He suggested use of a plot of land near the synagogue, on which stood a building which had previously been earmarked for such a purpose. He was so impatient that even before the county made formal decision, he gave instructions to have the structure renovated. The work proceeded rapidly, and on October 16, 1838, the school was inaugurated in the presence of county and kehilla dignitaries. Reports of the event make no mention of the presence of the rabbi, and it is reasonable to assume that since he had given up the supervision of the school, he was demonstratively absent. The principal address was given by Gábor Matolay, chief county trustee for the school.

The opening of the school served to bring a new class of people to Újhely. The three teachers were disciples of the Enlightenment. Moritz Reiner, who taught Hungarian subjects, also excelled as a portrait artist; Hirsch Schoenman, who came from Germany, and taught German and Hungarian, had been a rabbi in his country of origin, and had published articles in Jewish journals in Germany and Hungary. Supervisor of the school, in whom the kehilla had great confidence, was Moritz Thoman, a prominent personality, well versed in tradition, and an intellectual as well. He performed his duties faithfully till a ripe old age.

The new spirit also brought about changes in the pupils' manner of worship. At Schoenman's initiative, the cantor and congregation prayed together as if a choir. Many parents objected to this procedure and saw in it an "innovation destructive of the Jewish faith." This occurred in 1840, Rabbi Teitelbaum's last year, and it is likely that he could not take up the

executors of his estate, none of whom were Jewish, for non-recurring expenses; 20,000 florins to the county hospital; 100,000 florins for the establishment of a Jewish school; 100,000 florins for aid to his relatives. These amounts were to constitute perpetual funds, of which only the income could be used. He also provided funds to be used in full after his death for paupers and for several institutions. In his will Kestenbaum endeavored to give expression not only to his gratitude, but also to his desire "to be worthy of being remembered as one who was interested in doing good and in providing assistance without regard to religious affiliation."

Paragraph six dealt with the establishment of the school. In explaining his motivation, the testator noted that "the increase in the number of thieves and other wicked people, who disturb the public peace, is a result of lack of education and study, and having observed that in this county the Jews lacked for much, he had decided to correct this shortcoming, and thereby transform them into people useful to society..." He believed that the school should be set up alongside the synagogue, or connected with some other institution. The executor of the estate, together with the rabbi, and "two other Jews who in his view are honorable", should so administer affairs that orphans from his family should be educated and enabled to study at no cost. The rabbi of Újhely should be the supervisor of the school, but the formal records and the financial accounting should always be in cooperation with the executor. In the event that the supervisor was not the rabbi, he must in any event be a Jew, and would receive a fixed salary.

The teaching staff would be appointed by the supervisor and the executor, who would also determine their salaries. The orphans were to be provided with food, clothing and shelter, and if there were not enough orphans from his own family, those in charge could accept other orphans as well. In conclusion, Kestenbaum requested that if the executors should change, final decision and full authority should be placed in the hands of the county authorities. It was obvious, therefore, that Kestenbaum was prepared to rely completely on the local officials. This unusual step seems all the more strange since it indicated a desire for integration at a time when Jews still did not enjoy full civil rights.

The famous Jewish school in Újhely, which educated successive generations of young people for 106 years, was thus established thanks to this bequest.

The actual setting up of the school was beset by many problems and obstacles. Circles dedicated to strict Jewish tradition wished to utilize the income from the estate in a different manner, as was indicated in the minutes of the county assembly: "They wish to limit the course of studies

VIII. Toward Integration and Schism

Raphael (Marton) Kestenbaum, who lived in Pelejte, in Zemplén County, was a generous soul, an interesting personality whose fame extended beyond the narrow geographical boundaries of Újhely, and even long after the era in which he lived. Born in Poland, he was at first a workingman, then became a lessee, succeeded in establishing himself, and became wealthy. He was married twice but had no children, and this grieved him deeply. He owned a tavern in Újhely, and despite his wealth lived simply in a modest house. On the Sabbath and on holidays all work ceased in his home, and he scrupulously observed all the commandments, but he was not a Hasid. He was not a learned man and knew little more than the proper order of the prayers. He was apparently unable to write. A friendly person, he established good relations with the magnates of the county, but was not a follower of Rabbi Moses Teitelbaum. He was diligent and thrifty and neglected no details. Hence he took pains to prepare his last will and testament some years before his death, and deposited a copy of it in the county archives. When he felt that his end was drawing near, he gave his lawyer, a non-Jew, power of attorney to handle his will. He died in 1829 and his funeral was marked by the same simple modesty in which he had lived. No rabbi or community leaders were in attendance — only relatives who hoped to benefit from his estate. The wealthy man of simple tastes was buried without pomp, and to this day there is no certainty where he was interred. According to one theory, he was laid to rest in a plot in Pelejte. It has also been suggested that his grave was in Újhely, in a field alongside the road leading to Csörgő. It is told that a tombstone was erected in 1856, at the same time that a plaque was dedicated on the school which he had founded. The marker, familiar to all who came from Újhely, remained in place until the community met its bitter end.

The full significance of his will was not thoroughly grasped until the sub-prefect went through it, and the text was read out at the county assembly. Three days after his death, the secretary made a certified copy of the will in preparation for its official reading. The document opened with a ten-paragraph introduction. The testator first affirmed that he was of sound mind, and knowing that man was mortal, he had decided to bequeath his property. He expressed his gratitude to the county in which he had made his home for forty years, and since he was convinced that the Almighty did not distinguish between the different faiths, he sought to give expression to this belief. He bequeathed 30,000 florins to the

gradually undermined, the idea of free and open trade took root in Hungary and toward the middle of the last century all restrictions came to an end. The number of Jews increased. There were 1125 in Újhely; the second largest center of Jewish population was Mád, with 800, followed by Tolcsva with 602 and Sárospatak with 405. The total number of Jews in Zemplén was about 15,000. [1]

The former school supervisor, Ferenc Kazinczy, distinguished son of the county, was in close touch with the Jewish wine merchants who frequently visited the beautiful vineyards near the village of Széphalom where his estate was located. In one of his letters Kazinczy wrote that he endured many difficulties when the administration in Galicia refused passports to Jews to enable them to visit Hungary, and they were therefore unable to spend their money there. In his opinion, the Jews were experienced connoisseurs of wine, and he noted: "I don't want to brag, but a certain Jew told me that this year he has not tasted a wine with better flavor and aroma than this." On another occasion he found reason to burst out and complain that a deal had not turned out in his best interest. That, of course, could happen in all bargaining. [2]

and there was no longer any discussion with regard to Jewish ownership of vineyards. Five years later every obstacle placed in the path of Jewish economic activity was removed. The county did succeed in delaying the implementation of the law for a short while, but in 1841 the fifty-year long struggle between the county and its Jews came to an end.

The Jews of Zemplén were integrated into the primitive commerce by the end of the eighteenth century, and their economic activity proved injurious to feudal interest, including the nobles' rights of priority purchase in the wine trade. The county authorities therefore sought to protect the latter from the competition of Polish, Greek, Armenian, Serb and Jewish traders, this ostensibly in the name of the tax-payers of the nation. As the influence of the Jews, in commerce grew, the restrictive laws and regulations referred more and more to them, whereas the traders of other nationalities were quickly afforded equality with the Hungarians. Since King Joseph II had been the one to grant rights to the Jews, though these were curtailed upon his death, the aristocracy could not forget their hatred for the king. They looked upon the Jews as a foreing element, imposed upon them by a foreign king, and this explains the protracted struggle, and the unwillingness to accept instructions from the Vice-regal Council, which represented the Habsburg government in Hungary. Nevertheless, the aristocracy had to acknowledge that more than once, during times of commercial crisis, only the Jews were able to be of help, and at such times, for lack of alternative, the county would ease their situation.

As a general rule, Jews were forbidden to purchase asu grapes, for this was the preferential right of the nobles, but from the point of view of the peasant farmers it was more advantageous to sell to whoever offered the highest price, rather than to serve an employer and sell to him only two or three years later, after the wine had aged. The landed gentry sought to lower the prices, whereas the Jews always offered higher prices. These were the real reasons for the enactment of the various restrictive regulations and their renewal from time to time. It followed, therefore, that the county preferred to permit the trade in wine, but prohibited the Jews from purchasing grapes, or even gathering of grapes from the vineyards — at most, permitting only the production of asu for home use.

Until the end of the eighteenth century there were practically no limitations on the purchase and sale of vineyards, and Jews acquired such property, but with the turn of the century the county attempted to confiscate or attach these vineyards, or compel the Jews to sell them. All such efforts failed, even though the vineyard owners, in defiance of the repeated prohibitions, did make asu wine. As the feudal rights were

raisins too, and this was harmful to the peasants' interests. Another charge was the slander that the Jews of Tolcsva bought the wine from the vineyard owners, and then bargained so well with the merchants that they were becoming wealthy. Could this really have been so? The many bankruptcies recorded in the county archives do not substantiate this assumption. It would appear from these many complaints and pretexts that the wine business in Hegyalja was at least in part in the hands of Jews. The city fathers of Sárospatak seemed to confirm this fact when they said that they could produce numerous complaints against the Jews, but did not dare to do so, lest the townspeople would no longer be able to sell their wines. Their complaints, in summary, were that Jews bought wine and asu grapes from regions outside of Hegyalja, adulterated the wine in various ways, bought asu grapes and made wine from them and did not act honorably when serving as middlemen. Presumably the non-Jewish merchants and wine producers, who were not subjected to such charges, were all paragons of virtue.

In 1826 the county again sought to revive the proposal that Jews should be banned from the wine business, and that they should be limited to tavern keeping only. The county assembly rehashed all its former decisions and included all the old regulations that had long since been done away with, as if everything were being begun afresh. Once again the Jews turned to higher authority, and the contrary instructions were not slow in coming. The county appealed, and the matter dragged on. Numerous proposals were made, among them to forbid the Jews from serving as middlemen. By 1830 it was clear that there was need to draft general lines for a compreheusive law to govern all aspects of viniculture and the production and marketing of wine. The draft permitted Jews to produce and market wine, and the restrictions referred only to ownership of vineyards. In principle, the county sought in every way possible to deny to Jews the possibility of making a living from wine, but the Vice-regal Council was on guard, and did not permit the adoption of unduly severe restrictions. Consequently, the vineyard proprietors in 1834 attempted to set up the "Hegyalja Wine Trading Company:", to control the business. Jews would cretainly not have been accepted as members. This attempt remained on paper until 1859.

Despite all difficulties, it was impossible to restrain the spirit of the times. With regard to middlemen, it had been decided as early as 1791 that a Jews could not be a middleman, but Jews filled that function nevertheless, and regulations were therefore necessary to regulate their activity. In 1835 the county decided that a committee should be set up in each city to select the middlemen, and it turned out that two of the nine in Ujhely were Jews. A new decision permitted everyone to deal in asu,

eye on the Jews in their wine dealings, and to seek some pretext to curb them. In 1826 a special committee was set up to investigate the "fraudulent acts of the Jews". The committee records are filled with accusations and complaints which were never fully looked into. The wicked intentions behind them were obvious, although undoubtedly there were cases in which the charges were justifiable.

One of the oft repeated complaints was that the Jews used to bring wine from other regions and represent it as the product of Hegyalja. Individual cases were cited: Jacob Klein and Samuel Polatschek were accused of making wine mixed with asu in Szerencs, and bringing it to Tállya where they sold it as a local product. Tuvya Lefkovics was charged with doing the same thing in Liszka. Since Jews were forbidden to purchase asu grapes, most of the charges against them were based on that violation. Similar false charges were brought against the Jews in Tolcsva and Sárospatak to the effect that they obtained asu grapes from the poor, extracted the essence, and mixed the sediment (törköly) with wine,and sold it as grape juice*(must)*before fermentation. Such actions of course affected the estate owners'rights of prior purchase. Complaint was made that Abraham Dávid of Tállya, and others in the village, cooked the freshly made wine so as to give it a sweet taste, like that of asu, and that the middlemen agents took commissions from both the buyer and the seller. Another case cited was that of Ludwig Zimmerman, who took seventy florins for a hundred barrels of wine. In Liszka, Samuel Fros demanded two florins commission on each barrel. Many disputes broke out on the problem of refunding of advance payments, and the amount of interest to be charged. In order to incite public opinion against the Jews, a rumor was spread that the prices of wine and brandy were fixed in the synagogue, after prayers. Samuel Levi, of Tállya, was quoted as saying that the Jews of Mád decided in the synagogue on the price of brandy, and determined that it should be sold to the villagers for two kreuzers cheaper than to the city people. However, one of the Jews, Solomon Schwartz, violated this decision and as a result was ostracized by the members of the kehilla. He and his sons were forbidden to set foot in the synagogue, and he was not permitted to buy kosher meat. County records maintained that it was customary to determine the price of wine in the synagogues of Tolcsva and Sárospatak as well. The Jews of Patak explained this procedure on the grounds that if not for the price-fixing they would never have been able to make a living as lessees only.

Since asu grapes were always more expensive than the raisins, the vintners used to make wine from the latter as well. This practice served as the basis for accusation against the Jews of Bodrogkeresztúr to the effect that they bought wine from the peasants only if they would sell them the

wines only, and so that the peasant farmers should not be adversely affected, the county ruled that if wine had already been sold, the estate owners could not exercise their priority purchase rights. The result was that Jews were again forbidden to deal in asu or to prepare its essence. It should be noted, however, that this time the regulations made no reference to Jewish owners or lessees of vineyards, and the whole matter was apparently shelved at that time. The masters of the county changed their minds again in 1821. Trade in asu wine was permitted, but the production of various wines was forbidden.

Contemporary documents emphasize the isolation of the Jews, and their strange speech. The records admit to the existence of discrimination, but also refer to the fact that only a minority of Jews were wealthy, while the majority were poor and depressed. The county records did associate the depressed conditions in viniculture with the mass emigration of Jews out of the county, yet the nobles continued to insist on their rights, in the face of the intervention by the Vice-regal Council which represented the emperor's court, and not any special interests. Even in these circumstances the county succeeded in postponing free trade in asu wine for another two years.

In addition to the county and the Vice-regal Council, there were other elements which were involved in the wine trade and in determining the role of the Jews therein. The case in Tállya is illuminating. The nobles of the village in 1825 presented a petition of accusation against Jewish merchants, vineyard owners, agents and tavern operators. They were charged with selling wine of inferior quality, whereas at the same price the petitioners could have sold the superior wines of Tállya. According to the petition, the wines were stored in the cellars of certain persons who were bribed to spread the report that these were from Hegyalja, and hence of better quality. As a result, the local growers were unable to market their own product, which was indeed of good quality, and the agents were demanding higher fees than usual. The nobles added certain statistical information to bolster their case. They noted that in 1824 there were close to a thousand barrels of asu wine and essence in the cellars of Jews in Hegyalja. The county was on the verge of confiscating this wine, and the Jews were able to avert the catastrophe only by hasty appeal to higher authority.

The nobles did not give up. Their representatives, who took part in the National Assembly in 1825, were delegated to demand expulsion of the Jews from Hegyalja, and to make the area off-limits to them, like mining towns, in which Jews were forbidden to live even under the reforms of Joseph II. The delegates were disappointed, and the matter was never discussed. The county was left with no option other than to keep a close

trend toward more liberal commerce, and in 1800 Jews were permitted to gather the asu grapes for home use. The ineffectiveness of the county regulations may be seen from the fact that they were constantly being renewed. By 1801 there were no longer any legal obstacles to the making of asu for home use. It is interesting to note that Jews did own vineyards despite the prohibition against this, though it was declared that any vineyards acquired after 1800 would be confiscated and sold at auction, unless the Jewish owners disposed of them earlier. Possession of a vineyard in Hegyalja was forbidden even by leasehold, the only exception being in the northern parts of the county, where the wine was not of superior quality.

Regulations and prohibitions followed each other in succession, all requiring sale of those vineyards which had been acquired after the set date. This was the situation even in 1808. As for freedom of commerce, in that year the city of Mád requested that production and dealing in wine be permitted to anyone who could obtain the highest price. This was certainly proof that unhampered trade was not only in the best interests of the Jews, but of all, except the estate owners. Since such free trade in asu affected the priority claims of the feudal lords, however, the city's request was rejected. As a result, trade was hurt, and Polish merchants no longer came to purchase either regular or asu wine. The county was compelled to repeal the regulations forbidding Jews to deal in this commodity which was so important to the region, and the county assembly admitted, according to an entry in the minutes, that "permission given to the Jews of the county appears to be a helpful act." Despite this, the county was still on record officially that all vineyards owned by the Jews must be sold, and a new date was even set — 1811. On the intervention of the Vice-regal Council, however, this decision was never implemented and a committee was set up to study the situation and take action. Chairman of the committee was Antal Szirmay but he resigned before the year was up apparently because, as an advocate of free trade, he was unwilling to defend the privileges of the nobility. He also opposed encroaching on the rights of the Jews. The matter dragged on, and in 1817 the Jews were permitted to buy wine, but Jewish vineyard owners were not permitted to make wine. The requirement that the vineyards must be sold was eased, unless it could be shown that the proprietor had adulterated wine, or had committed other offenses in its production. At the same time, the priority purchase rights of the estate owners were cancelled.

Two years later the villages in the Hegyalja area requested that the county permit free competition, and this was approved. A year later, however, matters were reversed. Jews were permitted to deal in regular

open to all, the local population had suffered no harm at all. To the contrary, they had enjoyed benefits. Szirmay was well familiar with all aspects of viniculture and production of wine, as evidenced in his numerous writings on the subject. Following the death of the king, the county renewed regulations which had been in effect during the time of Queen Maria Theresa, mother of Joseph II, according to which Jews were forbidden to deal in wine in Hegyalja. It was further proposed, on the pretext of their cheating, to remove them six miles from the town so that the name and reputation of the wines would be kept unblemished. The responsible authorities were also requested to keep an eye on the crop from the Jewish-owned vineyards, to record it, and to notify their superiors. The Jews were particularly forbidden to have any connection with production of the asu wines, even the kosher ones, and they were permitted to make only regular wine. Upon the intervention of the Vice-regal Council, these regulations,including the removal of Jews from Hegyalja, were never put into effect, and remained a proposed program only.

The conflict between the Jews and the county under the domination of the aristocrats, with regard to the commerce in wine, continued unremittingly from the end of the eighteenth century, for the nobles jealously guarded the privileges which they had acquired over many generations. A standard weapon in this struggle was the accusation that the Jews were adulterating the local wine and thus injuring its reputation. In 1798 the county did succeed in instituting marked restrictions, and the Jews were in effect limited to the retail sale of wine in taverns. The purchase of asu grapes was forbidden, as well as the watering down of the wine by extracting the essence first. The asu grapes had been a central issue for some time because no tithe (dézsma) was payable on them, and because the nobles wished to preserve for themselves the right of priority purchase. This was the principal reason why they sought to limit the Jews, who were prepared to pay the peasants higher prices. Forbidden to purchase, lest they get ahead of the nobles, the Jews instead sent Polish nobles, to whom the restrictions did not apply.

In any event, at the beginning of the nineteenth century the Jews possessed vineyards which were cultivated by them or by hired help. They stored regular wine, asu and its essence in their basements. Some of the wine merchants were local people, and some came from Poland. The local Jews were for the most part broker agents *(faktor)* or merchants *(kupec)* with some Polish Jews also involved. As we have seen, tavern keeping was a common pursuit, and the tavern operators sometimes served as wine dealers or even worked their own vineyards. The regulations enacted by the nobles in defense of their own interests could not halt the

VII. Vine and Wine

In their capacities as owners of vineyards, middlemen and traders, the Jews played a significant role in growing of grapes and the production of wine. The reforms instituted by Joseph II, it will be recalled, afforded freedom of choice in place of residence, except for the mining towns, opened up most fields of economic activity, and bestowed the right to study in the schools. This state of affairs existed in Zemplén as well but great uncertainty followed the death of the ruler, and during the period 1791-1819, no less than sixteen measures, at times one contradicting another, regulated the status of the Jews with regard to vineyards and the production of wine. The law of 1840 provided for considerable relaxation, and there was equality of rights thereafter.

The Jews of southern Zemplén, the grape and wine area, were not a homogeneous social unit. To a large and growing extent they were prominently involved in the wine business, but among them were also many peddlers, petty merchants, artisans who were not accepted as members of the guilds, and tavern keepers. The latter occupation, of course, was associated with the wine business. The wine dealers, the brokers, the lessees and the vineyard owners were wealthy persons who did business on a large scale. Some of them came from Bohemia and Silesia, while the poorer Jews, from Poland and Galicia, engaged in the other pursuits mentioned above. The latter were distinctive both in dress and in manner of living, and were not only persecuted by the authorities, but also subjected to intolerance on the part of their own co-religionists who sought to prevent their settlement in the county. One example, recorded in 1770, noted that "the Jew Abrahamovics, who had come from Poland, is penniless and homeless. He is therefore banished from Mád, after having made many enemies among the Jews because of his actions."

As early as 1737 the county had intended to bar Greeks, Armenians and Jews from dealing in wine, except for those who possessed Polish passports and had come to obtain kosher wine. This regulation was well known, and it was cited as late as 1840. At the outset, the Jews were mentioned together with the other peoples, but with the passage of time these others were gradually pushed out by competition and their importance in the wine industry diminished considerably. Laws which enabled free trade were enacted in the days of Joseph II, and the historian Antal Szirmay of Zemplén, who was also an authority on viniculture, commented that during the time of the king, when trade in the asu grapes was

should understand the prayers. He also expounded the need to teach European languages — German, English and French. Most of the changes which he advocated dealt with the training of rabbis, and for this purpose he presented a memorandum to the Prince Palatine (nádor) Josef in 1806 in which he detailed the program of studies, living accommondations in a dormitory,etc.In addition to their religious studies at the rabbinical seminaries were to study German, Latin, the language of the country (the Hapsburg empire comprised many lands), geometry, astronomy, physics, geography, history, oratorical arts and philosophy. The studies were to continue until the age of eighteen or beyond, unless the youth was married at that age. Deliberations on the memorandum continued for some years, until in 1813 it was finally decided to reject it because of inability to carry out the proposed program. The authorities maintained that because of the general taxes, and especially the tolerance tax, the Jews were unable to bear any additional burden. His failure in this matter, as well as difficulties in maintaining his family, embittered Rabbi David's life. A number of rabbis harassed him because of his unconventional ideas. It was under these conditions, and even before publication of his book, *Mosedot Tevel,* that he came to Újhely where he served as a *dayan* in the rabbinical court of Rabbi Moses Teitelbaum. For some years he also had a hand in the wine business. It appears that he completed the writing of his second book in Újhely, and when it was finished he sought and obtained approval of the volume from several rabbis, such as Hatam Sofer, Rabbi Kirshaber, of Paks, as well as Rabbi Moses, whose approval included the following: Diligent and well-versed in all the secrets of the Torah, a man of many deeds, moved by the spirit of God to conduct himself with truth and justice... possessed of ability and strength in many fields of wisdom; for lack of space we cannot go on... He labored over the publication of his book in Vienna for four years. He never occupied a rabbinical position, and died in 1828 in Gyulafehérvár, where he was buried.

It is interesting to note that in his writings he condemned Hasidism and the distribution of charms.[20] Did this escape the eye of Rabbi Moses? And were Hatam Sofer and the other rabbis who gave their approval, in agreement with him in the matter of his program for the training of rabbis and the teaching of secular studies?

The writings of David ben Meir Hacohen Friesenhausen, the *dayan* in Újhely, are worthy of republication, especially *Kelil ha-Heshbon*, which could prove of interest to both youth and intellectuals because of its literary form, its interesting didactic method, and the exercises connected in part with *halacha* and tradition.

admonition not to follow the ways of the gentiles. He based most of his suggestions for renovation on a traditional basis, citing appropriate authorities from the literature of the sages, but the Hatam Sofer came out squarely against all the proposed changes. The Homonna rabbi left Hungary, moving to Berlin and then to Vienna, where he wished to establish a reform synagogue, and invited Rabbi Aaron Chorin to become preacher.[19]

Among those who paved the way toward religious regeneration was David Friesenhausen, who was born in Bavaria (1750??), and until the age of 30 studied Talmud and both the early and latter day *poskim* (rabbinic authorities who rule on *halachic* questions). His Hebrew style was smooth and readable. He also wrote poetry, and his erudition was celebrated. After some dozens of years devoted to holy studies, he decided to veer to secular wisdom, and spent ten years studying mathematics, mechanics and optics. The result was two works: *Kelil ha-Heshbon*, a Hebrew manual on algebra and geometry, and *Mosedot Tevel,* a treatise on astronomy. The first appeared in Berlin in 1796 with the approval of the rabbi and *bet din* of that kehilla. It was intended to help his contemporaries understand the wisdom of the sages and various Talmudic problems and *halachic* judgments related to mathematics and geometry. The writer commented that he was distressed by the lack of secular knowledge among religious Jews, and on the basis of a ruling from Rabbi Moses Isserles, began to devote his time to study of science. He reached a level which enabled him to explain all Talmudic problems and *halachic* judgments of the Rambam and others which were connected with computation. In the book he gave mathematical explanations for twenty-one problems, emphasizing that it was not his intention to cover all the mathematics known during that period, but only those subjects without which those problems could not be understood. The book contains seven chapters, including: the four arithmetical functions, linear equations, simple and decimal fractions, quadratic equations, basic concepts in geometry, the employment of algebra in the solution of geometric problems, mathematical and geometric tables, logarithms, cubic root, and cubic equations. The book contains solutions to many problems, with the help of which, the author demonstrated various mathematical principles as well as the Talmudic problems which he presented.

Mosedot Tevel was published several years later, in 1820, in Vienna. It dealt with organization in space according to the Copernican system, also offered proof of the eleventh axiom of Euclid, and finally contained the author's testament, affirming the existence of God, prophecy and the immortality of the soul. He extolled education of children and emphasized the teaching of Hebrew and grammar to both boys and girls so that they

Rabbi Jeremiah Loew assumed the rabbinical post, he sought to reduce the number of visitors to the grave. Rabbi Loew had been educated in western Hungary and did not subscribe to the idea that a person's grave should be an object for pilgrimages. At one time he even considered calling upon the police to close the road leading to the cemetery. The Zaddik's grave continued to draw an ever-increasing number of people, however, and from the end of the last century Újhely became accustomed to the sight of crowds on the *yahrzeit* day. On that day the city assumed a different appearance, as hordes of people poured out of the trains. During the twenties of this century, the border with Czechoslovakia, at the city's eastern boundary, was opened so that Jews could cross over without transit documents. (From the personal recollections of the author.) The cemetery was opened from the early morning hours, and a market for holy books and religious calendars was conducted on the narrow approach street. Admission fees were collected at the gate, and the tickets were given to the guards at the entrance to the *ohel.* A scribe,seated at a table at the entrance,wrote out the supplications for those who could not write in the holy tongue. Others brought their entreaties, and those of others, with them, already written out. Still others wrote their requests on the wall, where they remained until they faded with time. [17]

Two contemporaries who stood out in contrast to Rabbi Moses Teitelbaum in Zemplén were Eliezer Ze'ev Liebermann, rabbi of Homonna, who came into conflict with the *Hatam Sofer,* and David ben Meir Hacohen Friesenhausen, a *dayan* in Újhely, a great scholar and an outstanding personality in his time, who never attained the recognition due him for his qualities and his scientific work.

Rabbi Eliezer Liebermann became a party to the bitter debate about the *Haskalah* and the reform movement which erupted in Hungary at that time, and in which Rabbi Aaron Chorin of Arad and Rabbi Moses Kunitz of Buda were prominent. Rabbi Eliezer was a reformer, and in his essay, *Or Nogah* (Light of Distress), he demanded changes in the external forms of the worship in the synagogue. He maintained that Jewish youth no longer understood the content of the prayers or of the rabbi's sermons. Instead of the *halachic* disputations, the rabbis should teach faith, ethics, love of the homeland and loyalty to the government. Jews who were abandoning Judaism should be returned in pleasant manner and by changes in accordance with the spirit of the times, rather than be subjected to excommunication and ostracism. It was no longer sufficient to know only Torah and tradition; the Jews should also acquire a general education. He gave as an example the pleasant appearance of worship in the Christian church, and in his opinion this was not in conflict with the

similar manner was always immaculate in dress and appearance. He was pleasant and courteous toward his pupils, and was never arrogant.

His contemporaries said of him that he had the soul of the prophet Jeremiah, for throughout his life he mourned the destruction of Jerusalem, and particularly during the three weeks preceding the Ninth of Ab (the period leading up to the destruction of the Temple). He firmly believed in the coming of the Messiah in his lifetime, and therefore refused to move from his ramshackle home, citing from the sages: "If someone should offer you a plot of land worth a thousand dinars, for a price of only one dinar, do not take it," which Rashi explained as imminence of the redemption, in which case even the single dinar would be lost. Upon retiring at night he always put on his best holiday attire, and left his walking stick by his bedside, lest he be delayed in hurrying to greet the Messiah.

Contrary to the usual practice among many Hasidim since the days of the Besht, Rabbi Moses did not smoke a pipe, nor did he inhale snuff on the Sabbath. Like the *Mitnagdim,* he abstained from strong drink. His wife died in 1840, and a year later, after he had gone to the *brit* (circumcision) of his great-grandson, he passed away.

The emotional exaltation and piety of Hasidism did not blur his attitude to *halacha.* Opposition to *halachic* disputation developed in the early days of the Hasidic movement, when study of ethics and the *Shulhan Arukh* alone were considered compulsory, whereas study of the Talmud, it was said, for all its virtue, could make the Hasid too conceited. Even during the time of Rabbi Moses's teacher, the Seer of Lublin, there was bitter controversy with regard to theoretical studies, but the rabbi of Újhely was a perfect blend of scholarship and traditional intellectualism with the emotional excitement of Hasidism. This tendency was indicated in his book of responsa, *Hayshiv Moshe.* From his early youth Rabbi Moses had begun to give replies to queries sent from as far away as Warsaw to this resident of the small and out-of-the-way village of Sieniawa. The responsa were published by his grandson, Rabbi Yekutiel Yehuda in 1866, twenty-five years after his grandfather's death.

The day of his death, July 16, 1841, was a Sabbath. Thousands participated in his funeral. Three weeks later the *Hevra Kaddisha* decided to erect an *ohel* over his grave, that of his wife, and Rabbi Alexander Sender, of Komarno. The synagogue officials, Jacob Zinner(?) and Marcus Schweiger were put in charge. Within the year arrangements were made for the keeping of the keys, and an entrance fee of eighteen kreuzers was established. The *ohel* was ready on the first *yahrzeit* (anniversary of the death). Evidence in 1859 [16] indicated that some 600-700 Jews, even from Galicia and Russia, came to prostrate themselves on the grave. After

healthy all his days. As noted his schedule was arranged to provide fixed times for study, for teaching, and for matters involving members of his kehilla or other Jews who came to him in time of need. He spent much time in his simply furnished room, lined with books. His daily program began at dawn and ended in the late hours of the night. He was busy and active during all the hours in between. He spent much time at his morning and evening prayers. His entire being was the embodiment of devoutness which transformed man's approach to his Creator into the central value in his life.

Until the morning prayer, Rabbi Moses studied the revealed lore (Torah, Talmud, *Halacha*), and thereafter the Hidden Lore (Kabbalah). Upon completing his studies he donned *tallit* and *tefillin,* and remained immersed in prayer until after midday. From the point of view of the Ari (Rabbi Isaac Luria), the intense concentration of the worshipper served as a Godly radiance,a reflection of God in the words and the letters,transforming prayer in public, which is a principle in Jewish tradition, into prayer of the individual, without violating the original group composition. Rabbi Moses therefore used to pray in his own room, with the minyan gathered in the adjoining room. He would shorten the time spent in prayer only on the Sabbath and on holidays, so that guests at dinner would not be kept waiting. The kehilla leadership once complained about this habit of private worship, in which he would answer "amen" or listen to the reading of the Torah from another room. To this he replied that he looked upon the separate room as his private Land of Israel, and surely they would not banish him from there in his old age. The community leadership yielded. The *Zaddik*'s answer may be regarded as an expression, in normal speech, of the outlook of the Ari, seeking to fuse individual prayer with joint public prayer, yet without affecting the participation of the individual in the Jewish people as a whole, including its prayers. After the morning prayer he would have a bit of bread in wine, take care of the needs of the public, utter his afternoon prayers, and then return to his lessons. Toward evening he would immerse himself in the evening prayers until midnight, and only then would he have his main meal.

As a rule, Rabbi Moses refrained from many Hasidic customs which were followed by the *Admorim*. On the other hand, he was punctilious in observing all the commandments, the weighty and the trivial alike. He was especially painstaking during the Passover. He ate matza (unleavened bread) only on the two nights of the Seder, and took great care in preparation of the matza. He considered it necessary to observe even the most minute of details to be found in any ruling. He was scrupulously careful in the arrangement of his writings in his desk drawers, and in

Rabbi Jacob Isaac who came there was Rabbi Alexander Sender, of Komarno, who frequently visited Hasidim in Hungary and in Újhely. On his last trip, in 1818, he died suddenly, and Rabbi Moses eulogized him. Rabbi Alexander found his final resting place in the Újhely cemetery, and when the end came for the rabbi of Újhely, he was buried in a grave adjacent to that of Rabbi Alexander Sender. Thus it is that today there are three graves in the famous *ohel* of the old cemetery in the city: Rabbi Moses and his wife, Haya Sara, and Rabbi Alexander Sender of Komarno.

Rabbi Moses was a splendid preacher, and delivered many sermons to his congregation throughout his incumbency. He prepared every talk very carefully, and some of them lasted for hours on end; his auditors never tired of hearing him. He always made mention of the destruction of the Holy Temple, followed by dispersion of our people among the nations. He felt the extent of the catastrophe in every fiber of his being; his eyes would fill with tears, and the congregation wept with him. He had a talent for clarifying symbols, and the lessons to be learned from them. For example, in his view there were three reasons why a Jew wears a *kittel* (white robe) on Yom Kippur: firstly, it corresponded to the white garment worn by the high priest who, by his sacrifices on that day, sought atonement for all the children of Israel. Inasmuch as the Temple no longer existed, each one must purify the Temple within himself, as if he were the high priest. Secondly, this is the garment of the dead, and it arouses feelings of penitence. Thirdly, dressed in a *tallit* (prayer shawl) and *kittel,* every Jew will some day stand before the court on high, but by that time it will be too late for atonement, whereas here and now confession can still bring pardon and forgiveness. Rabbi Moses made frequent use of parables as a method of moral instruction, with the lesson to be learned from them.

The respect paid to him from outside of Újhely was reflected also on all the Jews of the country, on the *Mitnagdim,* and even on those Jews who were already tending toward liberalization and reform. Rabbi Moses did not reproach his people. Except for severe demands which he made upon himself, he served as a vigorous defender of Israel. With great daring, he was ready to make a case against the Holy One when on one holiday night he spoke out and proclaimed: "One and the many — the *halacha* rules according to the many", and he added: "The Holy One, blessed be He is one, and we are the many. The *Halacha* therefore favors our ruling: we decree well being for the people of Israel." There is nothing too lofty or too exalted, when hair-splitting argumentation is combined with the folksiness of Hasidism.

Despite, or possibly because of his personal austerity, Rabbi Moses was

receive the petitioners who came to him. He also began to distribute charms, hesitantly at first, until he became convinced that he was doing the right thing. Yet he always emphasized that he was giving the amulet to the glory of God, and God alone could help. The charm would be of no avail unless the recipient believed in its efficacy. Many regarded the dispensation of charms as shameful, and the local authorities in Újhely were not happy about the matter because he gave them to Jewish soldiers, as well as to those who sought to evade military service. The kehilla finally asked him to desist. Despite mishaps such as these, Jews continued to come to him. [13] The Hatam Sofer, too, asked Rabbi Moses to pray for the health of his ill son.

A legend prevalent among both Jews and gentiles in Újhely told that the great leader of the Hungarian Revolution, Lajos Kossuth, was cured of an illness thanks to Rabbi Moses. At the age of nine Kossuth came down with an ailment that his physicians could not cure. Over the objections of her husband, the boy's mother turned in desperation to the *Zaddik* in Újhely, since the Kossuth family came from Zemplén. When they came to him the *Zaddik* inquired as to the boy's name, and when he heard that it was Kossuth, he blessed him with the Hebrew words from the Psalms (60.6):"Thou hast given a banner to them that fear Thee, that it may be displayed, because of the truth." The Hebrew word for "truth", (*koshet*), in the Psalm, is similar to Kossuth. The lad was cured, and lived to raise the banner of revolt for Hungarian freedom from Austrian oppression. The noted statesman, who became the regent of Hungary, never forgot the favor bestowed on him by the *Zaddik* from Újhely, and his childhood memory of the thrilling scene when the rabbi laid hands on his head and blessed him, was doubtless reflected later in his attitude to the Jews.

Though he was a Hasid, Rabbi Moses continued his close contact with the Hatam Sofer. Every approach to him met with a response, and he had a faithful partner in the struggle against the beginnings of liberalization in Judaism. The set of regulations which he issued for the kehilla when he assumed the rabbinical post in Újhely was an attempt to seal up every crack in the wall of *halacha,* especially regarding violation of the Sabbath and laws of *kashrut*, and was against the free and easy ways that had already begun to spread among the youth. Purpose of the regulations was to provide the kehilla with a firm foundation of the traditions which the Jews had received from their forefathers, and to dam up the flood which at the beginning of the nineteenth century already threatened the walls of traditional Judaism. In the tenth year of his ministry in Újhely a body of Hasidim, attracted to the teachings of the Seer of Lublin, had already crystallized in the city. Another pupil of

Lublin. Rabbi Jacob Isaac was a poor man, known also as the Prophet of Lublin. He taught that because of man's insignificance he must constantly seek to improve himself for the great redemption, when he would stand before his Creator. The Seer struck roots in Jewish public life, and left behind him many dissertations, interpretations of the Bible and ethical commentaries. Rabbi Moses was deeply influenced by his personality, and became his disciple. They met three times. After Lublin, Rabbi Moses went to the *Maggid* of Koznitz and the *Admor* of Rymanow, but he held the Seer in esteem over all the Hasidim of the generation, and so long as Rabbi Jacob Isaac was alive, Rabbi Moshe himself did not wish to be called *Admor*. He used to say that if Jacob Isaac had lived in the Land of Israel, he would have risen to the level of Isaiah, the prophet. After he became a Hasid, and contrary to the usual practice, Rabbi Moshe continued to observe every law and custom meticulously. He was never tardy for prayer, as were the Hasidim. He had constant differences of opinion with his son-in-law. In essence he did not change his ways, and to the end of his life remained a man of the *Shulhan Arukh*.

Rabbi Moses attached great importance to his dreams, and saw in them inspiration from on high. He analyzed them, seeking solutions to his doubts in matters of ethics, human behavior, and even solutions to problems of Torah and *halacha*. His most beautiful dream was marked by a symbolic significance and at the same time a great human truth. Perhaps it was not a dream at all but a device he used to explain a point. In the dream, he was taken to visit the Garden of Eden, where the *Tannaim* (teachers during the Mishna period) were. He was brought to a large and pleasant building in which was a sage, studying at a reader's stand, and his escort informed him that the scholar was one of the *Tannaim*, creators of the Mishna. Rabbi Moses expressed surprise that this was what the Paradise of the *Tannaim* was like, for facilities like this were available on the earth below. Replied his escort, the angel: "Do you imagine that this *Tanna* is in the Garden of Eden? The Garden of Eden is located in him, deep within his heart." There can be no better illustration of how the Hasid utilizes his own mysticism to give expression to an abstract human thought.

Rabbi Moses Teitelbaum moved to Újhely in 1808. He delivered his model sermon on the Sabbath of the Torah portion *Nahamu*, and was accepted as spiritual leader of the yeshiva. He established a yeshiva, and Hasidim began to gather around, seeking advice and aid. At the outset he refrained from serving as a "miracle worker", and used to send those seeking such deeds to others, especially to Lublin and Rymanow. With the death of the two *Admorim* there in 1815, he could no longer refuse to

writing out his daily schedule, even providing time for thought as to how to administer the kehilla. He placed special emphasis on education for the young. He was a lover of peace and sought justice. When he was appointed to the position of community rabbi, he recorded his plans in a little notebook which was later discovered, copied and published. Among the items was notation regarding the need for sermons on the Sabbath and on the eve of holidays regarding the laws in the *Shulhan Arukh.* He sought to assure the *kashrut* of foods, of *tefillin* (phylacteries) and matters concerning the Passover. He wished to be strict with all the *mitzvot* both those in the Bible, and those commanded by the rabbis, and to keep an eye on the religious judges. He watched over the work of ritual slaughterers, to assure that meat was readied in accordance with all the religious requirements. He attached importance to negotiation in good faith, demanded honesty in weights and measures, emphasized the ban on interest, pursued peace and unity, among other things. Most important, he insisted on setting aside a special time each week on Wednesdays, after midnight, to consider what required change or improvement.

He organized his study program in the same way and each field of study had its allotted time. His lessons were prepared in advance. His congregation was not wealthy, and so his livelihood was meager. He was ascetic and afflicted himself with periodic fasts. His reputation quickly spread throughout the Jewish world, and many rabbis turned to him for guidance, despite the fact that he ministered in a small and depressed town.

By nature, Rabbi Teitelbaum was a *Mitnaged,* but his heart drew him to the Hasidim, and during his stay in Sieniawa he revealed himself to them, like Rabbi Elimelech of Lyzhansk, but his oppositionist feelings prevailed over him. Many in the kehilla sought to persuade him to go to Rabbi Elimelech, but he rejected these requests, and the two never met. Later he regretted this, and as an act of contrition he saw to it that Rabbi Elimelech's writings were published. As fate would have it, his only daughter married a young Hasidic scholar, Rabbi Aryeh Leib Lipschutz, one of the pupils of Rabbi Jacob Isaac Halevi Horowitz, known as the Seer of Lublin. The son-in-law later became widely known as the *Admor* of Vizhnitz, who from the very beginnings of his relationship with the family exhorted his father-in-law to go to Lublin. For Rabbi Moses the transition was accompanied by much hesitation and gnawing doubt, for he was not happy with actions of the Hasidim which transgressed certain specific laws. Primarily, he could not understand their rejoicing during most of the year, for surely man should be distressed because of the destruction of the Temple. With heavy doubts he went to the Seer of

of the world." [11]

The true beginnings of Hasidism in Hungary can be traced to two *Zaddikim*. One was Rabbi Yizhak Isaac Taub, born in 1751 in the city of Szerencs in the county of Zemplén, who studied at the *Bet Midrash* of Rabbi Schmelke of Nicholsburg, and Rabbi Elimelech of Lzhansk, among the very first teachers of Hasidism. Rabbi Yizhak was an authority on the Mishna and on *Poskim* (literature on *halachic* matters). He became a rabbi in Kálló, in the county of Szabolcs, ministering there until his death in 1822. He was well known for his melodies, which survived in many Hasidic communities, and Jews of Hungarian origin will know the song, "The Rooster Called".

The other was Rabbi Moses Teitelbaum, who was invited to serve as rabbi of the Újhely kehilla, and is also recognized as the founder of Hasidism in Hungary. [12]

Rabbi Moses Teitelbaum was descended from the Rema, (Rabbi Moses ben Israel Isserles of the sixteenth century) famous for his *Mappah,* which added explanations and customs of European scholars to Joseph Caro's *Shulhan Arukh,* in which Sephardi practice was codified. With the Rema's additions, the *Shulhan Arukh* was acceptable to all communities throughout the Diaspora, and it became the accepted book of Jewish religious practices. Rabbi Teitelbaum was born in Przemysl in Galicia in 1759, the son of Rabbi Zvi Hirsch, a merchant who later became a rabbi. Young Moses established a reputation as a child prodigy. At the age of thirteen he was married to Haya Sarah, daughter of a wine merchant, who came to Hungary each year to purchase wine. When the merchant returned from his journey, he would seat himself in the *Bet Midrash* and devote himself to his studies, leaving the sale of wine in his tavern to his wife and daughter. The young bridegroom did not remain in his home, but returned to the yeshiva, and only at the age of sixteen did he come back to his father-in-law's house. At the age of seventeen he conducted a yeshiva, and it was told of him that he knew 800 pages of the Talmud by heart. Within a few years the father-in-law passed away, and the support of the family fell on the boy's shoulders. The young couple lived in great distress from the meager estate left them.

In 1785 Rabbi Moses accepted the invitation of the kehilla at Sieniawa to serve as their rabbi, succeeding Rabbi Samuel. The young rabbi was extremely devoted to his community, delivered many sermons on the Sabbaths and on holidays, taught his flock Torah and *derech eretz* (respect, good manners and politeness), ethics and justice in work and in trade. He set up a code of regulations for his kehilla and asked his members to conduct themselves according to the highest of standards. From his earliest years he was an organized and orderly person, faithfully

during his service in the rabbinate (1799-1809) made frequent visits to him. During one of these trips the rabbi of Mád disappeared in the thick forests of the Carpathian Mountains, and was never heard from again.[4] According to another version, he was on his way to the rabbi of Przytyk,and since members of the party took different paths through the mountains, the rabbi was separated from his group. It is to be assumed that he was a victim of bandits, or anti-Semitic peasants. The rabbi of Homonna, Rabbi Jacob Schapira, was also a *hasid* of Rabbi Menahem Mendel, and went to see him together with a large group of followers. He was not the only one of the rabbis from northeastern Hungary who reached Rymanow. Rabbi Ezekiel ben Joseph Panet, (a zealous follower of Rabbi Yizhak Isaac of Kalov) who came from Poland to occupy the rabbinical post in the Tarcal kehilla in 1813, was also considered a follower of the Rymanow court, as was his successor, Rabbi Haim Joseph Gottlieb. [6] Upon the death of Rabbi Menahem Mendel, he was succeeded by Rabbi Naphtali Zvi Horowitz of Ropczyce (1815). The rabbi of Tarcal, and the well known Mád Hasid at that time, Rabbi Mordechai Zvi Schwartz, who was known as an "unrevealed *Zaddik*" (his widow married the *Zaddik* of Kálló), as well as Rabbi Abraham Yehuda Schwartz, a native of Mád, and his son and successor, Rabbi Naphtali Schwartz, were all Ropczyce Hasidim. [7]

Rabbi Amram Rosenbaum, rabbi in Mád during the years 1820-26, went to Palestine, and contrary to the recommendation of the Hatam Sofer, settled in Safed rather than in Jerusalem, which was at that time filled with opponents of the Hasidim from the *Beth Midrash* of the Vilna Gaon, head of the *Mitnagdim*. Little wonder, therefore, that a man under the influence of Galician Hasidism should prefer the Galilee city, home of the Ari, the Kabbalist and spiritual father of Hasidism.

Another "unrevealed *Zaddik*", Rabbi Mordechai, made his home in Bodrogkeresztúr, where he was a teacher. Still another "unrevealed *Zaddik*", Rabbi Haim, from a village in Galicia, came as an emissary of the Besht. Újhely was not lacking in its own "unrevealed *Zaddik*" the *dayan* (rabbinical judge) Rabbi Leibush Halevi, who came to the city at the same time as Rabbi Moses Teitelbaum. [8] Rabbi Abraham Friedman, father of the *Admor* (title of a Hasidic rabbi) from Liszka, was in his day considered one of the leaders of Hasidism in Újhely before Rabbi Teitelbaum arrived and began to conduct affairs according to Hasidic custom.

Rabbi Meir Treitel, another "unrevealed *Zaddik*", was buried in Sztropko, in the extreme north of the county.[10] The Besht wrote about Rabbi Mordechai, of Keresztur: "In a few days I shall be revealed, and my friend, Rabbi Haim, will not be disclosed; yet he is a *Zaddik,* a pillar

Jewish cemetery in the southern part of the city, where Rabbi Moses Teitelbaum was buried.

Hasidism did not seek to break up the kehilla structure, the embodiment of organized Jewish life in the Diaspora, nor did it aim at undermining the status of the community leadership. It sought to become part of the community, and if possible to obtain for its *Zaddik* or one of his followers, the post of community rabbi.

Such a type was Rabbi Levi Yitzhak, one of the first of the *Zaddikim* who served in a number of communities but is recalled in Jewish history as the rabbi of the last place in which he served, as Levi Yitzhak of Berdichev. Even the *Mitnagdim* acknowledged his learning in Torah. Levi Yitzhak became a beloved personality as a result of his exhilaration in prayer. He travelled a great deal to win followers to Hasidism, and during 1783-84 visited Hungary. One Purim day he was in Mád, and while uttering the blessing for the reading of the Megillah, was seized by such ecstasy that he leaped upon a table and began to dance. The Jews of Hungary had never seen anything like that. He apparently had a great influence on Rabbi Moshe Wahl, the first rabbi of the kehilla, and as early as the beginning of the last century a miniature Hasidic center was established there. [2]

Of the many Hasidic "courts" in Galicia, that of Rabbi Menahem Mendel of Rymanow had the greatest influence. It is no longer possible to ascertain if Rabbi Menahem Mendel ever visited Hungary, but it is clear, from various allusions, that Hasidim from Hungary went to him at the end of the eighteenth century. Rabbi Moses Teitelbaum makes reference to this contact in a letter to the Hatam Sofer in Pressburg in 1833. A sizeable concentration of Rymanow Hasidim existed in Mád.[3] The wealthy man of the community, Haim London, is credited with establishment of the well-known *Bet Midrash* (place of study and prayer), in the town, and it was apparently due to him that the Sephardi form of prayer was introduced. Rabbi Menahem Mendel corresponded with Haim London and congratulated him on his purchase of a new house. When London complained to the *Zaddik* regarding the envy of the gentiles, caused he believed, by his wealth, the Zaddik replied: "The fire of envy is directed against our people, and especially against the women who attire themselves like loose women so that it is hardly possible to distinguish between a Jewish or non-Jewish woman." Had assimilation already come to Mád, preceding other communities in Hungary in this regard by a full century, or was this merely a normal plaint against even the slightest deviation from the ways of our ancestors?

The Mád kehilla continued to remain in close touch with Rymanow. Rabbi Zvi Hirsch was a *hasid* (devotee) of Rabbi Menahem Mendel, and

they can, but a lazy one... will suddenly realize that he is too late, the day has waned, and night has come — darkness, death..." [1]

Hasidism was able to spread in the northeast regions of the county, adjacent to Galicia, but it had no appeal for the learned Jews of the west, who had come from Bohemia and Germany. Organized Hasidism began in Hungary at the beginning of the nineteenth century, when Rabbi Moses Teitelbaum became rabbi of Újhely in 1803. Opposition to Hasidism never took root in that country because there was no point of friction between the Hasidim and the *Mitnagdim* (traditional opponents of the Hasidim). The former resided in the eastern part of the country, and the latter in the west. Hasidism in Hungary was an extension of the movement in Galicia, and the Jews living in the northeastern part of the country were primarily of Galician origin.

After the death of the Besht, his pupil, Rabbi Dov Baer, known as the Magid, was accepted as the leader. During his time Hasidism took on organizational form, and the personality figure of the *Zaddik* made its appearance. Patterns of behavior and thought processes were formed and the new ideas began to spread. Hasidism did not constitute a break from Judaism; it continued with punctilious observance of the laws and study of the Torah. It stood firmly on tradition and the *Shulhan Arukh* (a codification of Jewish Law), but became a special movement, adding the spiritual elements of devoutness and unbounded enthusiasm in the worship of God, with an admixture of Kabbalist elements. The *Zaddik* was the leader, embodying in his personality and in his mode of living the sum total of Hasidic thought. All the Hasidic movements were open to any Jew who accepted the leadership of the *Zaddik* and took upon himself the worship of the Lord according to the *Zaddik's* version. The *Zaddik's* followers were drawn from all strata of the people, without regard to status or intellectual prestige. They were not limited to any geographic area, but could be scattered, even at great distance from the *Zaddik*. Most of them believed that it was incumbent upon them to visit their leader at fixed times, to benefit from his wisdom, to seek his advice on personal matters, and the like. Hasidism is open to every Jew, whether a scholar or a plain, ordinary person. It is marked by democratic principles in Jewish existence, with only the *Zaddik* standing out above the others. Some of the *Zaddikim* set up "court", which they conducted in some splendor, whereas others remained humble and in good times or bad remained devoted to their flock. The distinctiveness of the *Zaddik* leader, who was recognized as being above everyone else, continued in effect even after his death. It was customary to erect a permanent structure *(ohel)* over his grave where his followers would gather on the anniversary of his death. This was the custom in Újhely as well, in the old

VI. Hasidism Penetrates Zemplén
Rabbi Moses Teitelbaum

Hasidism is a religious folk movement that arose in eastern Europe in the middle of the eighteenth century against the background of the severe political problems in Poland, and the messianic crisis following the collapse of the Shabbetai Zevi movement. The traditional leadership was undermined, and the injustices of the social systems were sharply emphasized by the social tensions. New communal alignments were created in many kehillas, based on elements quite different from those prevalent at that time. Consequent upon the study of the Kabbalah, and under its influence, Hasidic Kabbalistic groups came into being, some of them ascetic in nature, whose members afflicted themselves with periodic fasts, and spent their days in prayer and acts of penitence, as they awaited speedy redemption. Others adopted a completely different life style. They prayed according to the Sephardi form of the Ari, with unusual fervor; they were strict in fulfillment of the commandments, but worshipped the Almighty with open rejoicing, with song and dance and bodily movements. They attached great importance to the *shalosh seudot* (three meals eaten on the Sabbath) and at times even consumed strong drinks in their enthusiasm. These first Hasidic groups still lacked leaders of the type known as a *Zaddik* (outstanding pious person), and in this respect they were different from the Hasidic movement which came into existence with the appearance of Rabbi Israel ben Eliezer, the *Baal Shem Tov* (Besht) during the thirties of the eighteenth century. Rabbi Israel was a leader of repute, and was credited with outstanding qualities. He formed a special *minyan,* gave sermons clarifying his theory of devoutness, and gathered about him scores of rabbis, teachers, preachers, *magidim* (expounders of Scripture) and others.

The Besht was born in the Carpathian Mountains. Hasidic tradition maintains that he visited the counties of Szabolcs and Zemplén, reaching the city of Szerencs in 1746 on a market day, when large numbers of Jews were wont to be there. His mannerisms attracted attention, and a large crowd gathered about him. He gave a parable based on the market: "The clever and the alert hasten to buy and sell their merchandise immediatly upon their arrival, and after they complete their business can relax and enjoy themselves... but the lightheaded ones first go off to have a good time.. and later when they seek to do their business, to buy or to sell, they are overtaken by darkness and nightfall. Thus it is with our people... The alert ones will lose no time in preparing everything while

documents is of special interest, because as a general rule it was the *mohel* (circumcizer) who asked that the records be buried with him so that they might serve as character evidence for him when he faced the court on high.

It was customary for the Jews to say *Selichot* (Penitence) prayers before dawn during the days before *Rosh Hashana* (The New Year). The sexton used to go from Jewish home to Jewish home, knocking on the windows, and calling on the Jews to rise and come to prayer, apparently creating considerable noise in so doing. According to one document, the community rabbi, Moshe Rosenbaum, made a special request to the authorities not to ban the conduct of these prayers, and his request was granted. A further item: Beginning in 1832, Jewish midwives were permitted to rush to the aid of Christian women in childbirth. [19]

The earliest minutes of the Újhely kehilla were drawn up in 1831. The secretary was Heshel Gruenfeld. As of 1834 the records were kept in Hungarian. The effort to split the community from within was first recorded in 1842, but this was prevented by the district officer. The split was only delayed by some three decades.

Hatred mounted, and acts of violence multiplied. The peasants no longer heeded the district officers, and even attacked them. Most of the disorders and the assaults took place in the northern part of the county, and a series of blood libels began in the village of Izsép, north of Újhely, near the Ronyva River. On January 31, 1831, a girl maintained that she had seen a Jew scattering something into a well. The inhabitants forcibly rounded up the Jews of the village and treated them most cruelly. In Terebes, too, the peasants seized the Jews, together with the soldiers encamped there, despite the fact that the latter, too, had suffered from the plague. Only the quick action of another military unit rescued the ill patients, who were being tortured by their captors. Jews in the neighboring villages were tied up, their beards were plucked out, and they were about to be burned at the stake, when the rebels, yielding to the influence of the son of the registrar (jegyző), changed their minds, and sent the captives to Terebes. The residents of Bodzásújlak were conspicuous for their cruelty. The families of the estate owners were no less in peril from these outbreaks, and sometimes they had to use weapons to save their lives. In the Nagymihály district the peasants procured a physician's signature on a statement to the effect that it was the intent of the estate owners to poison them. They imprisoned eight estate owners and all the Jews in the villages of the district. In Varannó the rebels murdered the landlord, and plundered the home of the priest and the homes of the Jews. Many district officers and nobles and their families were murdered. The Jews were tortured, although there is no evidence that any were murdered. The rebellion, which took in the northern districts of the county, inhabited largely by Slovaks (tót), was suppressed by military force brought in from the border regions with Galicia. [18]

Jewish immigration into Zemplén continued. Archival records reveal that mutual assistance worked quite well among the Jews. The local Jews used to transfer the destitute new arrivals and their families from place to place until the latter became accustomed to their new surroundings and were no longer strangers in the county. More than once even the estate proprietors or other aristocrats, when it served their own economic interests, gave refuge to new arrivals. Rabbi Nathan Lipschitz, of Mád, helped out by receiving immigrants as pupils. Was there indeed a yeshiva in the village in 1833, or was the program of studies merely a subterfuge to provide the new arrivals with a legal cover?

A few trivial items may help cast light on the lives of the Jews in Zemplén. Beginning in 1825 the kehillas were requested, upon the death of the rabbi, to hand over for preservation the lists of births, marriages and burials, since it had been customary to bury these record books together with the rabbis. Notation to this effect in one of the archival

cancel the balance of the obligations for the tolerance tax, and to reduce the levy in the future (1822). Arguments against the increase in numbers of the Jews in the county recur again and again in the deliberations of the county assembly, and in various correspondence." [16]

A somewhat amusing episode was the prohibition against Jewish celebration of the Purim festivities which occurred during the fast days preceding Easter (1824). [17]

The famine returned in 1827 and was most severe in the northern districts of the county. Hundreds and thousands of starving people were registered in these districts, but help was slow in coming. Instead, the county gave advice, handed out recipes for use of all kinds of plants in place of grain, and conducted lengthy correspondence with the prefectural council. With intervals of some years, the distress recurred again and again. A state of emergency was proclaimed in 1826 because of repeated unrest and violence as a result of the shortage of food. To all this was added a plague which broke out among the cattle, decimating them considerably. Word of an outbreak in Galicia reached the county in 1831, and a committee was set up to deal with the situation. All roads leading to Galicia were closed except two which could be used only by those possessing certificates attesting that they came from regions which were not infected. Jews with packs on their backs were denied admittance, even when they possessed passports. The Jews who bathed frequently in their *mikva* (ritual bath) were certainly no more infected than non-Jews who never even knew what a bath was. Nevertheless, the gentiles generally maintained that the Jews were filthy and contaminated. The county did everything possible to contain the plague. The defense forces were placed on the alert, quarantine camps were quickly constructed, and two doctors were dispatched. In 1831 the county was afflicted by three scourges: the curse of the famine, the danger of cholera, and in their wake, an uprising of the farmers. The Bodrogkeresztúr region was covered by a mighty flood, and all communication with several villages was cut off, except by boat. Faced by these, natural disasters, the district officer announced that he had appealed to the estate owners, requesting help for the wretched peasants. The cholera did indeed penetrate Zemplén despite the quarantine and the careful precautions, and reached the Bodrog and Újhely itself. The city was quarantined. About 40,000 persons fell ill, and about half of them died.

Together with the outbreak of the cholera in Zemplén came a revolt of the peasants, who claimed that the estate owners, the Jews and the priests were poisoning the nation. Rumors spread that the lords knew in advance what was going to happen, and the Jews and the physicians received from five to ten florins for each person who was poisoned.

which they alone were subjected. The Jews fulfilled their obligation by furnishing supplies in kind - loaves of bread, barley and fodder, the quantities of which were determined according to the amount of the tax due. Since the distilling of strong drinks was forbidden, a ban was also placed on music and dancing at the farmers' weddings (not among the nobility), and the district officer was made responsible to assure that there was no profiteering on food prices. Severe punishment was in order for all violators of these regulations, whether Jews or Christians.

The prohibition against distillation of spirits seriously affected the income of many Jews for whom this was the main source of livelihood, and they therefore requested permission to distill brandy from oats or at least from potatoes. The application to the prefectural council was to no avail, and the regulations remained in force. As the distress increased, the county drew up a list of those suffering from hunger. A part of the military garrisons was transferred to adjacent counties, where the situation was not as severe. The Jews purchased potatoes for distilling purposes from these other areas, thus assuring themselves a livelihood, but they did so in secret.

In 1815 the county was again requested to deport immigrants from Galicia, but the district officers seemed to be in no particular hurry to carry out these instructions, since two years later they were again requested to complete their tasks in this regard. One of the explanations offered by the county was that the day set for the deportation had been deferred until the spring, because of the winter cold. It is possible that a few of the new immigrants were compelled to retrace their steps, but mass deportations, such as had taken place ten years earlier, no longer occurred. Unlike the situation in other counties, the Jews of Zemplén were able to lease property from the nobles or to pawn various valuables for them, but under the new regulations all such contracts were to be abrogated, although Jews were permitted to lease royal properties. The county decided not to execute the instructions to the letter, and instead of cancelling the contracts, they permitted them to remain in effect until their termination dates. There was a prohibition against leasing of the tithe collection, however, because the peasants suffered considerably and unjustly, according to the county, if they came under the control of the Jews who had the leasehold. [15] During these years there were many quarrels between the central administration, which was interested in increasing the tax burden, and the county, which was headed entirely by the local nobles, who objected vigorously. The noblemen feared, and with justice, that the proletariat who carried the burden, would be so pressed that they would be unable to pay what was due locally. For that reason, too, the county assembly supported the petition of the Jews to

the Jews requested outside aid in strengthening their internal religious practices, the county announced that *The Jewish War* (against the Romans) by Yosef ben Matityahu (Josephus), had been translated into Hungarian and published. Was this translation intended for the Jews. It is a pity that we do not know the reaction of Zemplén's Jews to this literary event, since they undoubtedly were familiar with the popular Jewish folk version of this work known as the book of Josippon. Another indication of the attempts by the county to change Jewish customs, was the ban on burial of the dead within 48 hours, a regulation which was contrary to accepted *halacha*. [11]

Progress in Jewish community life was indicated by the fact that in 1817 a Jewish hospital existed in Újhely, at Virág Street,near the Ronyva River. [12] The Catholic priest in Szerencs, who had served his flock for twenty-five years, wrote a short paper about his city in 1820. He mentioned that when he came to the place, there were only two or three Jews in Szerencs, and now they already had a synagogue. The Jews spoke German (Yiddish) among themselves, but Hungarian to the townsfolk. They were permitted to buy homes only in the lands of Count Aspermont. For the most part they operated taverns, but they were not permitted to engage in inn-keeping. [13]

It was usual practice for Jews to participate in the celebrations on the occasion of coronation of the king, or installation of governors or other high officials in their posts. This was the case in 1820 when Alonyai János was appointed chief prefect of Zemplén. The county put up illuminated inscriptions on the town hall and on the bridges which the new chief was to cross. The Jews, too, wished to pay homage to the chief prefect, and they erected a "victory arch" in his honor. With regard to the epigram to be inscribed on the arch, they consulted Ferenc Kazinczy, whose relationship with the Jews was known since he had been regional supervisor of schools, including those of Újhely. Kazinczy sent them the well known sentence (from the Book of Esther): "Thus shall it be done to the man who the king delighteth to honor," translated into Hungarian. The original letter, in his handwriting, passed into the possession of the archives of the Piarist high school (monastery). [14]

Hungary was faced by many issues after the Napoleonic wars, but Zemplén had some special problems of its own. A terrible famine, which had been forecast, swept over the land in 1817, and as a result the distilling of spirits from grain was forbidden. The county complained to the prefectural council that under existing conditions it was difficult to provide supplies for the garrisons stationed on its soil. Consequently, the Jews too were called upon to bear a share of the burden, despite the fact that they were exempt from this levy because of the many other taxes to

names, many of them of Hebrew origin, which were adapted to the Hungarian tongue. A Jew from Zemplénagárd, listed in the 1811 census, bore a German name which today provokes a reaction of anguish and abhorrence. That was the name Eliyahu Hitler. The Jews of Hegyalja were by occupation merchants, tavern keepers, lease-holders, craftsmen, distillers of spirits, etc.

One of the Jews who immigrated to Hungary after 1790 was Asher Schwartz, who lived there for twenty-two years, and was an army veteran. The district officer recommended that he not be deported. Another name cited by the district officer was that of Joseph Rosenberg, of Taktaharkány, who came to the county in 1723, that is, 89 years earlier, and had established a reputation as a decent man, leading an unblemished life.

Rabbi Israel Goldberger, who diligently assembled many details on the history of the Jews of Zemplén, estimated their number in 1812 at about 15,000. [10]

In that very year the inhabitants of Mád for some reason became angry with the Jews and complained that the Jews "are oppressing us". Not to be outdone, the Jews came up with a counter complaint. The county decided to appoint an investigating committee which finally recommended to banish the Jews on the basis of the census, to punish money lenders at high interest, to prevent increase in the number of the Jews, and to restrict their livelihood to tavern keeping. It was also proposed that the Jews be compelled to sell their vineyards (evidence that they did own vineyards, despite the regulations to the contrary), and thus prevent, as they put it, the adulteration of the various wines. At the same time, as if to indicate a sort of even-handed justice, it was also recommended that those non-Jews who had behaved illegally toward the Christian public, would be placed on trial. All these recommendations never got beyond the paper they were written on, and were never implemented.

While on the subject of Mád it is worth noting that the school, which had been transferred there some two decades earlier, was closed by the local Jews, apparently out of an understandable fear that it would lead to secular education and assimilation. The county assembly decided to reopen it in 1813, although it is not known if this decision was ever implemented. The county leaders very likely sought to alter the way of life of the Jews, and adapt them to the environment. Thus, it was required that promissory notes, to be valid, had to be written in the mother tongue (Hungarian?). Soldiers had to be recruited on a quota basis, inasmuch as the Napoleonic wars had not yet come to an end. At this very time the kehilla in Szerencs sought the intercession of the authorities to compel their members to attend synagogue services regularly. It is odd that while

the matter of the prohibition against immigration in general, and the ban against settlement for those who reached Zemplén after 1790. Mention is made of the fact that the Jews' passports had been checked, and all the brandy distillers, the teachers and the beggars, 83 heads of families in all, had already been deported, as noted earlier. The addendum makes further note that in all of Hegyalja in 1812 there were no merchants who made a profit of 1000-3000 florins, but there were Jews who were compelled to engage in two pursuits in order to make a living, as for example, butcher and teacher, or the binding of Jewish books. It was certainly to the credit of the Hegyalja kehilla if a bookbinder was able to earn a livelihood there, no matter how poor. The latter census was intended to ascertain the number of Jews so as to "root out of this poor nation the burden (of the Jews) who multiplied so rapidly," as if the Jews were directly responsible for the downtrodden condition of the peasants. The principal reason for the increase in number of the Jews, the addendum goes on, is that "the Jews marry off their children at a tender age, and whereas the non-Jews are quite content to be able to embrace their grandchildren, they (the Jews) derive pleasure from their children's grandchildren..." This exaggeration was followed by other reasons, among them that Jewish widows, and Jewish daughters never left the country to get married; to the contrary, men from beyond the borders were absorbed there. Furthermore, the Jews received babies from Galicia and raised them as their own children; Jews came there on business, or for a visit, and brought orphans with them, who were raised there. Finally, there was an influx of beggars, who remained sometimes for a month or two, but more often for half a year, or a year, and this included also brandy distillers, teachers and butchers. The Jews of Zemplén helped the newcomers earn a livelihood in every way possible, such as sub-leases, and even provided direct assistance to assure their sustenance, despite the fact that the local Jews themselves were "in wretched circumstances, struggling to earn their daily bread, and using up their earnings daily." The old regulations to the effect that anyone wishing to get married must show a certificate attesting to his studies at school, was no longer in effect.

The edict requiring Jews to adopt German family names was issued by Joseph II in 1787, but many Jews in Zemplén nevertheless continued to bear patronymic or matronymic names (according to the father or mother), with the Slavic suffix "vics", indicating filial relationship. Actual German names were few in number, in contrast to the large number of Hungarian names adopted. These indicated the occupation of the bearer, affectionate nicknames by which the Jews were known locally, physical deformities, or any other nickname or appellation which had become popular and was accepted as a family name. There were also

ponents of the rabbi did not hesitate to denounce him to the authorities. This time, however, the non-Jews were much more tolerant, and the county decided to permit Rabbi Pinhas to remain in his post for three years, until termination of his contract.

His principal opponent was Marcus Gruenfeld, mentioned previously, who apparently had little with which to accuse him if he relied on charges based on his origins in Galicia, and his lack of knowledge of any language. From the latter, it may be inferred that the rabbi spoke only Yiddish, as was customary in those days. Furthermore, were there indeed rabbis of any other origin in that part of Hungary at the time? Gruenfeld's complaint in 1806 drew no reaction from the county. The teacher did not desist from repeated applications in the matter, either on his own behalf, or through certain members of the kehilla. Another section of the kehilla lined up against the teacher, and vigorously defended the town rabbi. The district officer was convinced that the kehilla was not behaving properly, and instead of dismissing the rabbi, permitted him to remain in his post for another six months, during which the kehilla was to invite a new spiritual leader. The support of the rabbi grew in intensity, despite rumors to the effect that he had a tendency to intoxication. Besides, the kehilla was making no effort to obtain a replacement.

About two years went by, and in 1808 the district officer gave his final approval, which confirmed the legality of Rabbi Pinhas Luria's position. Amazed at this turn of events, Gruenfeld filled a formal serious complaint with the county, charging drunkenness and unsuitability for the post of community rabbi. He insisted on the dismissal of the rabbi and diligently gathered witnesses from neighboring villages who testified as to the rabbi's habit of inebriation. This incriminating evidence was countered by character witnesses on behalf of the rabbi, and the rabbi's foes sought to influence these witnesses to withdraw their testimony. Much to his discomfiture, the district officer found that he was left as almost the sole supporter of the rabbi, and he maintained that the accusations against their rabbi by members of the kehilla were dishonorable. Eventually the county yielded to the pressure, deciding that there was no point in a confrontation with the Jews on a matter which was really of no concern to it. Rabbi Pinhas Luria was banished from Újhely on Lag B'Omer, 1808, and was never heard of again. His successor, also from Poland, was Rabbi Moses Teitelbaum.

A full picture of the Jews of Zemplén is obtained from two censuses, that of 1811, when the Jews were listed together with the remainder of the population, and that of 1812, a count of the Jews only. The register of the Jews of Hegyalja alone has been preserved. An addendum repeats

mahzor (high holy day prayer book) with a German translation, was published by the Viennese printing press owned by one Schmid. The Frankfurt rabbis banned the book, however, and threatened to excommunicate those who used it. The ban was issued, but the government in Vienna cancelled it and forbade its circulation. More than anything else the government document in Újhely attested to the heterogeneity of the Jewish community in Zemplén, and provided early indication of the imminence of the Haskalah (enlightenment movement). Two years later the records told of the case of a Jewish woman and her son, who filed a request that they be converted, this after a similar case in Patak. [8]

Another batch of documents contains a request by the Jews of Újhely that the rabbi of the community be removed and replaced. Israel Goldberger did intensive research in the matter and uncovered extremely interesting details. After the departure of Rabbi Zvi Hirsch Meisels, Rabbi Pinhas Luria, of Homonna, was invited to occupy the post of rabbi in Újhely. It will be recalled that the name of Rabbi Pinhas had been listed among those departed from the Újhely district, but it is very possible that there were inaccuracies in the list with regard to the two rabbis. According to one story, certain rabbis declared invalid a ruling Rabbi Pinhas had given in Homonna in the matter of a divorce, and he therefore took up a new position in Terebes. [9]

He came from Galicia, descended from the family of the Ari (Rabbi Isaac Luria) and the Maharshal (Rabbi Solomon Ben Jehiel Luria). The rabbi is referred to by his family name of Luria or Lores, in various versions, whereas the county officials and the general public usually called him Lőrincz. This name frequently appears among the family names in the Zemplén population census of 1811-12. In contrast to what was reported about him in the Homonna source, another document tells of a declaration by a three-man rabbinical court attesting to the reliability of Rabbi Pinhas Luria, against whom they had no complaint. The supervisor of the feudal estate in Homonna wrote about him in similar vein. Upon creation of a vacancy for a rabbi in Újhely, Rabbi Pinhas accepted the post and reached an agreement with the representatives of that community. According to the district officer, the Jews were satisfied with their rabbi for six full years, until, "because of their naturally insatiable spirit, they wearied of the tranquility, and turned to his Honor (the head) of the county, seeking to transfer him (the rabbi)...." The first of the complaints against the rabbi was that he had only lately come from Galicia, and a local Jew had been found, suitable for the position. If the county would permit this change, large numbers of other Jews would come to Zemplén. Finally, it was contended that the rabbi knew not even a single language. This was a typical internal controversy, in which the op-

The war with France in 1809 marked the end of a phase during which inflation soared in the Habsburg kingdom. The process had begun decades earlier, but mounted during the Napoleonic period. The treasury printing press worked overtime. Various attempts were made to improve the fiscal economy, one of them, in 1811, when the government proclaimed a devaluation of the money to one fifth of its nominal value. Special government notes were issued (váltócédula), and the question thereupon arose as to how people were to pay their private and public debts. Within the year the value of government notes became a central subject of discussion before the national assembly. The Jews of Zemplén felt the problem in 1811 when they were called upon to pay their highway tax, which was earmarked for maintenance and for financing of the postal service. The document notes that the county took into consideration "the poverty-stricken tax-paying elements of the population, among them the Jews... and up to the end of October of that year did not insist on five-fold payment,"in keeping with the devaluation. This shows the masters of the county in quite a different light, sometimes bearing down on the Jews, and sometimes revealing a very humane attitude. The agreement reached between the two sides was drawn up in writing, in German, and signed by the Jews with a Hebrew signature. Signatories were Abraham Teitelbaum, from Mád, Anschel Hartstin from Patak, Samuel Propper from Homonna, Yehuda Deutsch of Újhely, and Joel Rotenberg, of Dobroka, all heads of kehillas. [7]

Despite this helpful attitude, in that very year the Jews were forbidden to deal in copper coins, so as to protect the value of the government's paper money, which was of doubtful worth. This dual conduct was further exemplified in the readiness of the county to send a committee to determine if any damages had been sustained by the synagogue in Újhely, perhaps in the event of a request for reparations. It appears that the school established during the time of Joseph II was still in existence. Some clarity is cast on the matter by mention of the name of the teacher, Marcus Gruenfeld, (great-grandfather of Mezei Mór) who in 1807 was appointed translator of Hebrew texts. He was popularly called Professor Mordche.

The Jews of Újhely requested that the teacher's salary be paid in part also by the Jews of the surrounding villages, whose children studied at the school. In the spirit of the reforms of Joseph II, the county in 1808 ordered that a list of the books used in the synagogue and in the school should be sent to the censor. This might be interpreted as an indication of the continuance of the centralized and absolutist nature of the government, but on the other hand, another decument in the Zemplén county archive sheds light on a latent tendency toward German education. A

would be unable to throw its full strength into the battle. The first of the new recruits had not yet reached Gyöngyös, when they were called upon to change their route and move in the direction of Poland. As usual, the Jews suffered from both sides. Polish recruits, due to be enlisted in the emperor's forces, set fire to the tavern owned by a Jew in Virava, near the Galician border and the Jew lost his home and all his possessions. The county did intervene, but only to prevent the spread of the "fire", and it is not known if this hapless village Jew ever received any recompense for the loss of his property.

What happened there was only an introduction to what was to come. Word came from the neighboring county that the Jews had been a party to the unrest in Galicia, and the authorities therefore took immediate action. They instructed that the border be closed to the Jews for crossing in either direction, and as a result they suffered heavy losses. A committee dispatched to investigate the matter in the wake of the many complaints, determined that the difficulties in crossing the border could be eased if the authorities on each side would examine the passports carefully, and in each case add the notation "monitored", certifying the validity of the document. Every Jew wishing to cross into Galicia, therefore, had to report in Újhely first to have his passport verified. The surveillance on the roads was most meticulous. Twenty-four permanent road checks were set up, manned by armed guards, and passage became such a hardship that Jews, who had no share whatever in the revolt and were perfectly innocent of any offenses, feared for their lives and were compelled to avoid travel across the border.

It was standing procedure to give credence to any and all false rumors about the Jews. Yet despite all the anti-Jewish regulations enacted by the county, there was no hesitation in utilizing their services and exploiting them whenever it would serve local interests. Thus, the county requested that the Jewish horse traders procure the horses for the aristocrats going into the army. The original minutes recorded: "Since the acquisition of the necessary horses... requires particular attention, and the local Jews are in a position to render considerable assistance to the county, it is decided that (here appear the names of the officials) shall impose upon the Jews the task of obtaining the horses for each battalion to be recruited, according to district, and of delivering them against payment, to the members of this committee." According to the lengthy record, which details the sequence of events, it becomes clear that the county made fitting payment for the horses, and the authorities were so satisfied with the matter that they purchased the textiles for the soldiers from David Burik, and the saddles from Michael Schoenwald, the saddle-maker, who also repaired sixty used saddles. Both of them were Jews from Újhely. [6]

existing regulations such as, for example, "the prohibition against granting permits for peddling." In other words, every opportunity was seized to make it more difficult to earn a livelihood.

The Jews paid taxes to the royal treasury, to the county, to the feudal nobles and others, but the county masters knew how to take advantage of every occasion to make life more difficult. Thus, the Jews of Terebes were compelled to pay for the losses sustained by the city in supplying the garrison, although the Jews were supposed to be exempt from these expenses. This new regulation was very difficult to bear, especially because the Jews had paid the tolerance tax since 1749, as required by Queen Maria Theresa, and this was supposed to be in place of all the other state taxes.

Various fields of commerce were one by one taken out of the hands of the Jews by the county assembly. In the same year, 1808, they were forbidden to deal in gunpowder and saltpetre. However, they were still obliged to pay the tolerance tax to the Salt Office in Tokaj. This tax came to 10,674 florins, an astronomical figure, considering the other taxes which the Jews bore. The county administration, as a rule liberal, stubbornly insisted on collecting the payment, despite the fact that they regarded the tolerance tax as illegal since it was imposed on the Jews by the regime in Vienna, and not by the Hungarian parliament. The county followed a certain order of priorities in collecting taxes; sums due to the feudal lords and to the county came first, so that by the time the Jews were called upon to pay the tolerance tax to the king they were squeezed dry. This onerous tax remained in effect for about a hundred years until its repeal. [5]

Despite the deportation of some of Újhely's Jews, and the pressure on the others to pay the tolerance tax, the county lords did not hesitate to turn to them in time of stress. Such a case occurred only a year after the attack against the elementary right of a man to live in security in his own home, and to earn an honest livelihood. It was during the time of the invasion of Austria and Hungary by Napoleon's armies. Emperor Francis I called upon the aristocrats among his citizens to enlist in defense of the homeland. Although the nobles were exempt from payment of taxes, they were obliged to defend their native land, within its boundaries, in the event of danger created by any foreign invasion, so that in effect the tax from them was payable in blood if necessary. Conscription of the nobles took place in 1809, and this was the last time in Hungarian history. To be sure, Jews could not be included in the military ranks of the aristocrats, but in Zemplén they became unwilling participants, and suffered as a result. In his desire to split the Austrian forces, Napoleon had his agents organize an uprising in Galicia, so that this province

Hungary. Thirty-two family heads were residents of Újhely, among them Rabbi Zvi Hirsch Meisels, who apparently succeeded in evading the deportation inasmuch as he was invited to serve as rabbi of the Mattersdorf kehilla in place of the Hatam Sofer, who went to Pressburg.[2] Rabbi Pinhas Luria, of Homonna, was also among the deportees. Most of those deported were craftsmen and operators of taverns, but there were also three folk musicians, a scribe, a ritual slaughterer and a synagogue sexton. Újhely apparently suffered a severe blow, since its principal religious functionaries were taken.

The episode was described by Rabbi Israel Goldberger in an article in the Hungarian language periodical *Data on the History of Zemplén County*.[3] He closed his article with the following words: "We, the descendants, give thanks to the Lord, blessed be He, that the chivalric and law-abiding sentiments of the Hungarian people will never again permit cruel deeds such as this. Our tortured and afflicted forefathers, who gave their lives *l'kiddush hashem* (For sanctification of the Name), will never be forgotten. We shall preserve the memory of their souls, may they rest in peace." Rabbi Goldberger, spiritual leader of the status quo community in Újhely, and later rabbi of the community in Tata, could not in his wildest dreams imagine that thirty-two years later not only a few hundred Jews, but the entire Jewish community of Zemplén, with him at the head of his Tata flock, would be deported, this time to the death camps, far from Újhely, thus sharing the tragic lot of Hungarian Jewry as a whole.

We shall never know why the grim fate fell only on the Jews of Újhely, since the instructions issued by the Vice-regal Council in 1806 ordered that "all the Jews who were unable to earn a livelihood, or those who had come to the county without permission after 1790 should be banished to their former lands of origin..." so that "their numbers may be reduced." The county authorities ordered a general census for the purpose of locating Jews maintaining illegal residence. A census was also ordered in the Homonna region. Abraham Wasserman, a teacher in the elementary school, conducted the count, and the leaders of the kehilla signed it in Hebrew. A total of 209 Jews was enumerated. This time the county officials were content with a simple count, and although a not inconsiderable number were found to be of foreign birth, there were no far-reaching consequences. Immigrants who had lived in the region for dozens of years were listed, among them Leibl Israelovics, fifty years, Moshe Abramovics, forty years, and others.[4]

The banishment of the Jews from Újhely and the surrounding area was undoubtedly an extreme act. In normal times the lords of the county contented themselves with supervision over the Jews and renewal of

the Hapsburg regime to impose central control. The latter was finally compelled to govern the state without them. The counties, Zemplén among them, were transformed into bastions of resistance. A liberal agitation was launched simultaneously leading to a complete change in social conditions, since the Hungarian intellectuals maintained that there was an interlocking relationship between the retardation of the economy and the backwardness in social development. The Jews, with the gains they had made because of the reforms of Joseph II, stood at the very center of this eddying agitation. There were differences of opinion with regard to their status, and their welfare depended on the good will of the county noblemen.

More than once Zemplén preceded other parts of the country in its liberal attitudes. According to documentary evidence, Jews were permitted to purchase real property in Újhely, and the local land registry records that on March 5, 1800, the Jew, David Marcus and his wife, Maria, purchased a vineyard at Kisköveshegy. In the delineation of its boundaries, it was noted that on the north it adjoined the vineyard of the Jew Svajger. [1] Nowhere else in the country were Jews permitted to acquire property like this.

Although the county at times treated its Jews generously, it was also able to bear down with cruelty. As noted earlier, immigration of Jews from neighboring Galicia had swelled since the regime of Joseph II. This resulted in many complaints but no action was taken, although the government had it in its power to prevent Jews from entering Hungary in general, and Zemplén county, which bordered on Galicia, in particular. This inaction may be ascribed to the fact that any closing of the border would have been interpreted as acknowledgment that Hungary was subject to a status different from that of the other lands in the Hapsburg empire, something which the ruling powers were by no means willing to acknowledge. Consequently, the problem of the flooding of Hungary by Jews from neighboring states was written and talked about for decades, but nothing was done about it except for one incident in 1807. A year earlier, the Vice-regal Council (helytartótanács) had ordered the county "to get rid of the burden of these poverty stricken people... resulting from the excessive increase in numbers (of the Jews)." It is no longer possible to ascertain why in this instance the Council changed its general policy and acted contrary to the imperial interests. For some reason, the chief officer of the district *(főszolgabíró)* showed great zeal in carrying out the order. He gathered 83 families (about 360 souls) in Újhely and deported them over the border. Among the deportees were 67 family heads who had been born in foreign countries, most of them resident in the district ten years or more, and a few who had come there from other parts of

V. Way of Life at the Beginning of the Nineteenth Century

At the onset of the nineteenth century Hungary remained a backward state in contrast with the sweeping developments which were taking place in Western lands. The Hapsburg regime was not the least bit concerned with progress, and sought only to make Hungary an integral part of the larger Austro-German entity. The economic policies of the government in Vienna made no provision for the strengthening of the country's economy; to the contrary, the government exploited the economy and maintained Hungary in a colonial state, subservient to Austrian interests. The antiquated imperial administration was unable fully to exercise its influence, and the regional administration, which was in the hands of the provincial aristocracy, therefore remained in power. The latter became the flagbearers for the new nationalism, while at the same time carefully preserving its own class privileges.

Under primitive conditions such as these, commerce, too, remained rudimentary. The shortest path was from the producer direct to the consumer, without any intermediary intervention. Artisans and farmers took part in the national fairs, and perishable food products were sold in the markets by the land-working peasants or their wives. This elemental situation changed somewhat as a result of the French wars, during which agents were necessary for acquisition of supplies for the imperial army. The nobility did not engage in such undertakings, the peasants were not suitable, and the urban classes too poor. The Jews filled the gap.

The reforms instituted by Joseph II, and the opportunities thereby created, led directly to a very substantial increase in the Jewish population. Most of the new arrivals came from Galicia, and they quickly surpassed the descendants of those who had come from Bohemia and Germany. The new immigrants established themselves in fields of trade connected with agriculture and farm life in general. The Jew sold the wine of the estate owner, gave credit to the peasants, who got drunk in the taverns, and purchased their crops. The tavern operator paid a rental (árenda) for his business. Several of them did very well as a result of the French wars, and it quickly became clear that it was impossible to provide the needs of the army without them. The Jews were willing to take risks and they knew the market prices. At Hegyalja they made a name for themselves particularly as wine dealers.

The history of the first half of the nineteenth century was marked by the struggle of the national and county assemblies against the efforts of

government bodies, their approval was required. In general, the authorities supported the kehilla leadership, since the latter served in effect as faithful guarantees for orderly collection of the various taxes levied against the Jews. The kehillas in Zemplén were also expected to associate themselves with the larger Jewish community in Hungary, together with all the other kehillas in Hungary, especially since the local Jewish population had grown to such an extent.

The freedom of movement, and the right to settle in the large cities, increased the Jewish population in these places. The right to engage in many new occupations resulted in the emergence of a Jewish middle class in Hungary's cities, among them Újhely.

Joseph II is known in history as "the hatted king" because he had never formally assumed the crown. He waived coronation for ideological reasons, so that he would feel free to carry out his reforms. His death, in 1790, after a serious illness, had a great impact on the Jews. Many of them understood that despite his efforts to bring about their assimilation and to do away with their customs, his intentions were liberal and humanitarian. On his deathbed, the king could no longer withstand the pressing demands of the Hungarian nobility from the counties which were deeply rooted in the doctrine of the sanctity of traditional Hungarian institutions. He therefore revoked most of the regulations and innovations except those which bettered the lot of the peasants. It appeared as though everything had collapsed, and the improvement in the conditions of the Jews was to be but a passing episode.

Thereupon the Jews addressed to the Diet (the national assembly) a long and moving petition which reviewed their situation, requested that their rights be assured, and that they be protected from the hostile steps being taken against them by the cities. They asked for complete freedom of religion, without intervention, freedom of movement and the right to choose their place of residence, the right to possess real estate, freedom to pursue trade, crafts and agriculture, to employ Christian servants, and to be accepted in schools of all levels. The Jews also requested that they no longer be subjected to legal action before the municipal or village judges, but before the feudal or royal courts. [10] Antal Szirmay, representative of Zemplén, was particularly active in the Diet. He maintained, among other things, that the regulations promulgated by Joseph II should be left in effect. After due deliberation, a law was passed to prolong for the time being the situation as proclaimed by Joseph II. Suitable amendments were to be made in due course. All this occurred in 1791. The anticipated continuation did not come, however.The wars following the French revolution caused a delay of some fifty years in the attainment by Hungarian Jewry of their full rights as citizens." [11]

The gradual increase in the number of Jews in Zemplén made it necessary to institutionalize the kehillas in Újhely and in the other population centers in the county. The process was accelerated, no doubt as a result of the improvements brought about during the reign of Joseph II. The kehilla in Újhely was organized as an autonomous body, and its regulations were determined in accordance with *halacha* (traditional Jewish law). However, since it was under the supervision of the various

every external mark which set Jews apart from the others, though without granting equal rights. In accordance with both law and custom, the Jews of Hungary had not worn the yellow patch or the pointed hat since the Middle Ages. Joseph II permitted the dignitaries to carry swords, but they were commanded to shave off their beards. The traditional Jewish coat, the *caftan,* was originally red, but with the passage of time no special color was fixed, the only requirement being that it must come down to the ankles. (The Jews were asked not only to give up their beards, but also to cut off their earlocks and abandon the use of *tzitzit* fringes on their garments). These regulations thoroughly upset the Jews, and they presented a special petition to have them rescinded. In the face of convincing arguments, the monarch quickly yielded, and in April, 1783, these requirements were revoked. [6]

The toleration edict created a sensation, and especially in the Protestant community in Sárospatak, since their status was affected even more than that of the Jews. A synod *(zsinat)* was assembled in that town in 1781, and on that special occasion three Jews were converted.[7] Such conversion was a rare event at that time in Hungary, and more especially so in the eastern part of the country, where the Jews were devoutly observant and loyal to the faith of their ancestors.

As befitting an enlightened ruler, Joseph II conducted a population census in his Kingdom. In the columns which indicated religion there was no longer any distinction between Catholics and Protestants; both were listed as Christians, but the Jews were counted separately. The record showed that there were 37,603 Christian households in the county, with a total of 203,491 souls. The Jews numbered 1295 households, with 6370 souls. The average number of persons in a Christian family was 5.41, and for the Jews, 5.06. The Jews constituted 3.03 percent of the general population in the county, against 1.7 percent which was the national average. This was undoubtedly a result of the growing shift in internal population, since the Jews had constituted only 0.5 percent of the population in the county in the 1720 census. [8]

At this point it is intresting to take note of the reaction in 1782 by some Jews in Zemplén with regard to change in their family names. The names chosen by some, while not necessarily part of a process of Magyarization, nevertheless indicated clear intentions. One family, in Erdőbénye, selected the name Bényei; another chose the name of Horváth, in place of Herschko. Some, who had previously been members of the Meyer family, selected a name with a Slavic ring, like Potosnyik. [9]

In 1785 the king revoked the personal excise which had been levied only against Jews, although the tax was later collected under a different name, since the treasury did not wish to give up this source of income.

that no Jew would receive a permit to carry on any business unless he could produce a certificate attesting to his education. Parents who refused to send their children to school would be punished to the full extent of the law. At the same time, Jews were permitted to enroll in the universities. As a further step toward complete assimilation, his royal highness decreed that all identifying marks which might serve to distinguish Jews from the remainder of the population, were to be abolished. This included an order that the Jews desist from raising beards or bearing any other external signs which might differentiate them. The various authorities were directed to assure the security of the Jews and to protect them from all harm.

Most of the Jews of Hungary did not consider the tolerance edict favorably because it did not grant complete equality of rights. Some of the Jews in western Hungary welcomed the paragraphs pertaining to education, but there was no great rejoicing in the eastern regions. Some thirty Jewish schools were established throughout the country, including in Zemplén.[2] Újhely and the surrounding area was under the authority of the Kassa region, whose chief supervisor was Ferenc Kazinczy, the most prominent local resident. When the regulations were issued, in 1785, a Jewish school was set up in Újhely. In the first year it contained three classes, and after the second year it had an enrollment of forty children. The local school supervisor was Rabbi Samuel Weill, who had previously served as a *dayan* (religious judge) in the Bonyhád community. Hatam Sofer, the noted halakhic authority, mentioned Rabbi Samuel in one of his responsa.[3] The teacher in Újhely was Abraham Monisch. The chief supervisor, Kazinczy, paid tribute to the school for the progress it made.

In the same year a school was also founded in Bodrogkeresztúr, with two classes and twenty-five pupils. The local supervisor was Rabbi Eliezer London, who was mentioned in the responsa of Rabbi Ezékiel Landau, the noted rabbi of the Prague community.[4] The teacher was Philip Löwe. This school operated for two years; in 1788 it was transferred to Mád and nothing further is known about it. In 1787 a school was established in still another Zemplén community, Szinna. Moses Benjamin, of Potsdam, in Germany, was invited to serve as teacher, and he underwent an accelerated summer course in Kassa.

Kazinczy was ever motivated by the principle that "all of mankind are entitled to the treasures of science." He served as supervisor for four years, and during his time there was an increase in the number of schools throughout the nation, and among the Jews as well. He had a marked influence upon the Jews of Zemplén.[5]

The king made every effort to do away, as quickly as possible, with

IV. Joseph II and His Period

The accession of Joseph II to the throne in 1780 marked the beginning of changes in the life of the Jews and inauguration of a new era. He was one of the most enlightened of the absolute monarchs of Europe. He regarded his high post as a mission, and sought to base his authoritarian rule on wisdom and logic, bearing the stamp of humanistic sentiment. This approach naturally influenced his manner of ruling. During the ten years of his reign he introduced innovations which had hitherto been unknown among his people, including religious tolerance. The liberal spirit was most significant for Hungary, a land of many religions. He sought to create a new status for the Protestants, and was no less diligent in improving the condition of the Jews, who were the most oppressed of all. He wished to open up new fields of livelihood for them and to cancel the various restrictive regulations, but at the same time to compel them to study in school, and most important, to root out their "peculiar beliefs", as he put it, so that they might eventually become converted to Christianity and be transformed into useful citizens of the state. [1] Upon his instructions, Jews were permitted to make their homes in the cities, except the mining towns, a step which completely changed the map of Jewish settlement in Hungary. Large communities, which later became very well known, were established as a result of this new arrangement.

The tolerance edict of Joseph II was issued in 1783. The price for tolerance was high. According to the new regulations, the use of Yiddish, the folk language, was forbidden in official documents. Hebrew was permissible for religious use only. The Jewish youth were to attend existing schools, or schools to be established for them, so that they might learn the accepted tongues, namely, Latin, German and Hungarian. Textbooks for the general subjects at school were to be uniform throughout the country, and the censors were therefore ordered to expunge from them anything which pertained to religion. Inasmuch as the censors were unfamiliar with Hebrew, the printing of books in that language was banned, except for holy works. On the other hand, religious lessons, at the expense of the parents, were permitted within the school schedule, but additional study of religion, outside of school, was not permitted. Though religious instruction was an external subject, it was placed under general school supervision. If qualified Jewish teachers were not available for the Jewish schools, then instruction there would be given by Christian teachers. Compulsory education was given added teeth with the ruling

of the estate of Baron Sennyei, and the structure had served for grain storage. The memory of the old building was preserved on a plaque, bearing the above date, which was affixed to the wall of the new synagogue. The size of the building gives some indication of the development of the community. The old house of worship remained standing until 1887. When it was demolished, underground cells were discovered beneath it, and it is believed that a monastery or perhaps a prison existed there previously.[31] A geography book published during that period refers to the fact that "the Jews here (Újhely) have a fairly large synagogue." The book adds that "many Jews live in Mád and in Tállya; the Greeks and the Jews carry on the trade. In Varannó there are many Catholics and others; a large number of Jews are to be found there."[32]

Rabbi Zvi copied the regulations in alphabetical order, that is to say, according to the first letter of each paragraph. Among the principle clauses are those dealing with general moral commandments, visiting the sick, charity, maintenance of a list of the deceased, comforting mourners, study of the holy writings in honor of the soul of the deceased, proper ritual care of the body, and selection of functionaries. The record book was begun in 1814. Twenty years later, new regulations were drawn up to strengthen internal controls, and these include practical aspects for administration of the society's affairs. In principle these are similar to the regulations in Mád, with special emphasis on bookkeeping, and detailed specification of the duties of the community leaders.

The record book is artistically decorated, with large letters on the cover. Inside is the quotation, "This is the gate of the Lord, the righteous shall enter into it." On page three is a drawing divided into three parts: the upper, showing two lion cubs holding a black panel on which the above quotation is repeated; the middle, another panel bearing a legend identifying the society in Újhely by name, and dated 1812, the year the book was prepared; the lower, depicting a sick and elderly man lying in bed surrounded by six Jews. One is holding his hand, one is praying from a prayer book, three others are standing by, with woeful countenances, and the sixth is sending a lad outside, possibly to summon a *minyan* to be present for the impending death. The following page is also divided into separate parts depicting, in order, an empty bed, four Jews dealing with the deceased, at whose head is a lit candle, while a weeping woman is alongside; two men preparing the coffin; a crowd escorting the body; and finally, the cemetery, in which a grave is being dug. The notebook also contains the first Hebrew poem written in Zemplén, a dirge on the death of the rabbi, the "Preacher", who passed away in 1772, the year the *Hevra Kaddisha* was established and its first regulations drawn up. The poem ends with expression of a yearning for Zion, and the first letter of each of the final lines spells out the name of the rabbi. [30]

Beginning with the middle of the eighteenth century, Újhely gradually began to assume a position of great importance. The center of activity in the county, which had been in Patak, was transferred to Újhely in 1748. In 1754 the county building *(vármegyeháza)* was constructed there, and the city became the capital of the county. The growth of the city was accompanied by the development of the Jewish community as well. A hospital was built there in 1783, apparently on the initiative of the *Hevra Kaddisha.* It is not known where the Jews gathered for prayer, but the first synagogue was built in 1790. This building was much later located in the yard of the large status quo synagogue, and its walls inclined against the back of the former city hall. Earlier, the ground had been part

referred to was for the teaching of the German or Hungarian tongues, or mathematics. It is therefore reasonable to assume that this was a kind of *heder,* or *Talmud Torah,* or *yeshiva.* This would be still another indication of the emergence of a kehilla establishment. Even more, the city of Újhely allotted a plot "for the needy Jewish teacher," so that he could erect his home there. The earliest tombstone in the old cemetery was erected in 1760, but it is no longer possible to decipher what was inscribed on it. [28]

Economic stability, improved settlement conditions, and the attitude of the local authorities, all provided a suitable background for the formation of kehillas. It is interesting to note that even before information is available regarding the setting up of a kehilla, evidence is found of the establishment of a *Hevra Kaddisha* (holy burial society). The first was founded in Mád in 1769, although 1793 is recorded in the society's records as the year of its establishment. Its name was *Ner L'maor* (candle for the heavenly radiance). [29] The regulations of the society include all the clauses necessary for the activity of the group, among them membership fees, requirements for acceptance of members, procedures for election of the direct rate, duties of the functionaries, financial management, obligation of members to participate in the meetings, and finally, methods to amend these clauses or add new ones in the future.

It may be safely assumed that the Jews established their kehilla before setting up the *Hevra Kaddisha,* and on this basis it would appear that there was a kehilla in Újhely as well since, according to the record book of the society, a *Hevra Kaddisha* was created there in 1772 by the city's first rabbi, Naphtali Ben Shimshon, known as *Hamochiach* (the Preacher). Unlike most communities which held annual elections for officers of the burial society on the traditional anniversary of the death of Moses, this society held its elections on the anniversary of the death of their beloved rabbi, the Preacher. A candle in his memory was lit in the synagogue, one of the members said the *Kaddish,* and recited the memorial prayer, *El Maleh Rachamim.* Contributions were pledged in his memory. Rabbi Naphtali had been the one who had drawn up the original regulations, but these have not been preserved, and the regulations which survived are those rewritten in 1806 by Rabbi Zvi Ben Yehuda, who was later to become head of the rabbinical court in Mattersdorf, in western Hungary. Nothing more is known about him. The old record book of the society bears the signatures, entered in 1772,of thirteen dignitaries of the kehilla, among them Meir Ben Rabbi Aharon of Prague. The latter, incidentally, was the only one who indicated his place of origin.

kehilla. When it was suggested that all the signatories in Bodrogkeresztúr should pay the fine they retorted that they had not broken the agreement.

Twelve years elapsed; several of the parties to the agreement passed away, and the affair became even more complex. The district magistrate had at first sided with the Baroness and the Jew from Szegi, but under pressure from other influential magnates who supported the other side, he was unable to continue in his original stand, and turned to the sub-prefect, requesting "written instructions if I must punish the man, or refrain from doing so." From this point on the old records are obliterated, and there is no longer any way of ascertaining how the affair ended, or if it came to any conclusion at all.

At any rate, the incident provided evidence that dozens of Jewish lessees were active in Mád and in Tolcsva. A synagogue was established in Bodrogkeresztúr in 1767 and another in Mád in 1771. The Jews were well able to fight for their own interests, and knew how to utilize their connections with the nobility. The beginnings of community organization can already be detected in the third quarter of the eighteenth century.[24]

Census of the Jews took place in 1770-71, but not simultaneously in all districts, hence it is impossible to obtain a uniform and comprehensive picture of the situation. Certain clear trends were becoming obvious, for example, that a local Jewish community was becoming firmly established in the villages at Hegyalja. Only one new Jew had arrived there the previous year; the remainder had lived in the region for years, and some had even been born there. The nature of their occupations had not changed, but from the amount of taxes which they paid, it appears that their economic circumstances had improved somewhat. The name of the first rabbi in Zemplén, Rabbi Moshe Wahl Littman, is revealed in the 1771 census.[25] He lived in his own home, in itself an exceptional circumstance, since in the entire Hegyalja area only eleven Jews lived in homes which they owned.[26] It would appear, therefore, that Zemplén county followed a liberal policy toward its Jews in that it enabled them to acquire real estate, a matter in which it preceded other counties in the state. In 1763 permission was given to a certain citizen in Újhely, with the approval of the proprietor of the estate, to build his home on a plot whose location was defined in relation to the homes of neighbors. "To the north is the home of the Jew, Herschkovics," the text reads.[27] The home of this person, already familiar to us, was an established fact, and known for some time. This was not a sudden shift in policy. A record in 1774 indicates that the manager of the estate in Regécz-Patak allocated ground for a Jewish school *(zsidó oskola)*. Since it was not until the days of Emperor Joseph II that regulations were drawn up making education compulsory for all, including the Jews, it is hardly feasible that the school

Can that be possible? It could be that the toleration tax imposed on the Jews was not necessarily related to this outburst of anti-Semitism. In dealing with the matter of taxes in 1769, the Mixed Commission came to certain objective conclusions, as couched in the minutes, in Latin: "...The Jews who reside in this county (Zemplén) are so mobile, that it is impossible to fix any certainties regarding them in the census... They are for the most part engaged in operating taverns and in distilling brandy, and it would therefore be desirable to check them once again in order to assure a just sharing of the tax burden." [22]

Nevertheless, the great majority of the county's Jews earned their livelihood by hard work. The few exceptional cases were more prominent, like the owner of a 26-hold (70 hold equals 100 acres) vineyard at Bodrogkeresztúr. [23] There was also the case of the seventeen Jews in Hegyalja who reached agreement among themselves (1764) that the price of each *itce* (about half a liter) of brandy would be eight poltura, no more and no less. Since it was customary for the local authorities to fix prices, the Jews submitted the text of their agreement, written in Hungarian, to the sub-prefect. The latter, finding the agreement perfectly legal, signed it and added his seal. It may be assumed that the agreement had been drawn up in Hebrew as well. The text provided that anyone who violated the agreement would be obliged to pay six guldens to the county treasury, and an equal amount to the Bodrogkeresztúr *kehilla* (organized Jewish community) to cover expenses and fine. Most of the signatories were Jews from Bodrogkeresztúr, with a few from other places, including the village of Szegi in Hegyalja. The agreement was to be in effect for three years, and its purpose was to prevent uncontrolled competition. It turned out that the Jewish lessee in Szegi did violate the agreement, and when this became known the other signatories sought to compel him to pay the twelve guldens. He refused, whereupon he was forbidden to set foot in the synagogue, kosher food was not sold to him, and he was in general boycotted. His fellow Jews refused to talk to him or to members of his family. Apparently the man complained to his patroness, the Baroness Kassay, and she intervened on behalf of "her Jew". The district magistrate *(szolgabíró),* wrote to the Jews of the district ordering them to desist from bothering the man. That was not the end of the matter, however. The Jews who had been the victims of their colleague's action had connections with the Aspermont family, and the manager of their estate wrote to the district magistrate to the effect that he should negotiate with the sub-prefect, who "should not think that the agreement was subject to violation." The dispute continued for some time. The guilty party did express a willingness to pay the fine to the county treasury, but he absolutely refused to make payment to the

finds this most odd, because of an amusing association. Such offices were located in only four cities in Hungary, one of them Tokaj. [15] Tax collection was done ruthlessly, and if necessary, with the help of the military, though only outside the nobles' estates. [16] If any Jews were victims of a fire, and could not make any payment whatsoever, their co-religionists were compelled to make good. This occurred in 1767, when the Jews of Zemplén paid the Salt Office in Tokaj 1095 florins. No other group of Jews was subjected to such a heavy tax burden. An extensive correspondence preserved in the archives deals with taxes due from the Jews during the sixties of the eighteenth century, and the constant theme is a request to pay up arrears. [17] Sometimes the supervisor of the Salt Office was overly diligent, and sent an official to attach valuables, paying him one florin a day, chargeable against the Jews. After vigorous complaints, the supervisor was warned by the Vice-Regal Council that he was exceeding his authority, and that it was up to the county to collect the taxes, through its own people. [18]

The tolerance tax was in existence for some time, and in various forms, but the principle behind it was not understood in many counties. In 1767 Empress Maria Theresa published the precise regulations, and a Mixed Commission was set up to carry out the program. In connection with the imposition of this tax, a census was conducted in 34 counties and in six cities. The count listed 5440 Jewish families, in contrast to 2430 in 1743, constituting an increase of 124 percent. Total number of souls was 20,000. [19] This law weighed heavily upon the Jews of Hungary for about a hundred years.

The authorities also found it difficult to enforce the law, as evidenced by a document in the county, written in Latin, and quite unusual in its tone and content:"...The Jews who lived in or circulate in this are constantly on the go. They have no fixed places of abode and therefore... there is no reliable information with regard to their number, the taxes and the tolerance tax. The estate owners have come to realize that despite their coming and going, the Jews have caused great damage wherever they may be, and have brought about an impoverishment of the nation, for which they should be banished from the interior parts of their property." [20]

It is clear that the writer of this letter had dipped his pen in venom. He was motivated by a hostility and a hatred which were certainly exceptional in those days. It is almost certain that as a result of the problems and calamities in Poland on the eve of the partition of that country, there was an increase in the flight of Jews from there to Hungary, yet the tax collector in Újhely wrote in 1770 that despite an intensive and painstaking search, he was unable to locate any Polish Jewish refugees. [21]

Varanno, was described in the following revealing words: This Jew was compelled to work as a swineherd in order to meet his tax payments, and according to the record, had not yet made payment. Isaac Moskovics, who lived in another village in the same area, had a son who was fatally ill, "hovering between life and death."

Information concerning the movement of the Jewish population in general, and in Újhely in particular, may be gleaned by comparing the family names in 1736 with those in 1746. Only one head of a family who had been listed in the latter census, was still there ten years later. That was Moshko Herschkovics. In 1736 he had two children, one of whom, sex not given, was an adult. Ten years later his household contained only his wife and one son. All the other Jews who had been recorded in 1736 were no longer listed, and others were recorded instead. [12] In 1746-47, 532 Jews paid taxes in Zemplén. The tax burden hung heavy over them and was a constant problem. [13]

There was considerable resentment against the tolerance tax, which they termed *Malkageld* (queen's money), for the Jews considered it an immoral imposition. That county authorities throughout the country were not too eager to cooperate in collection of the taxes is learned from a request made by Zemplén in 1743 to exempt the Jews from payment because of their extreme poverty. The letter, addressed to the Vice-Regal Council *(Királyi Helytartótanács)* which was in charge of internal affairs, made the point that the Jews might be induced to flee to Poland because of the heavy taxes.* This attitude was perhaps an expression of anti-Hapsburg views, as well as an understanding of the important role played by the Jews in the economic sphere. The county persisted in its efforts. An additional letter, dispatched in 1749 to the Mixed Commission which was responsible for allocating the tax burden among the various counties, gave a vivid description of the condition of the Jews, who were scattered among the villages, and living under deplorable conditions. They earned their livelihood from the distillation of brandy *(Brandtweinbrennen).* The Commission was asked to display its good will and not to bear down on the Jews. The upshot was that the Jews were required to pay 1150 florins, although they had offered to pay about half that sum. The document provides additional statistical information: Jews in the county at the time numbered 539, nine of them teachers. Despite the expressed fear that they might emigrate to Poland, the facts were to the contrary. Of the total Jewish population, 111 still lacked the patronage of a noble, since their previous lords were resident outside of Hungary, probably Poland.

The treasury department to which the tax money was to be paid was known as the Salt Office, and one familiar with the Hungarian language

Sárospatak. Another Jew, of the same name, settled in Tállya. This Moshe diversified his business. At the tavern he sold rags, spices of various kinds, textiles made in Hungary and Poland, shoelaces and notions. Moshko (no family name is given) in Újhely, who came from Moravia, followed a similar line. He sold wine and spirits which he made himself, shoelaces and all kinds of tassels for clothing. The lists call special attention to those who possessed boilers for the distillation of strong drinks. Because of the small number of Jews, the *shochetim* (ritual slaughterers) were unable to gain a livelihood from following that occupation, and they therefore also engaged in the manufacture of brandy, which they sold. The credibility of the census is strengthened by marginal comments with regard to a number of beggars, who were also obliged to pay the local lord. Reference is made as follows to a lone Jew, Joseph Itzko, who lived in the village of Boró, near Homonna: "Completely destitute because of his advanced age." This Jew never paid a penny to anyone, and did not enjoy the patronage of any noble. How was this possible?

On the basis of the census it can be ascertained that during the thirties the Jews of Zemplén were scattered through 74 villages. For example: In Tolcsva, fourteen families; Mád, nine families; Újhely, six families. In summary, the census listed 539 Jews in the county, of which 248 were children, eight teachers and 51 servants. [10]

During the forties, censuses were taken for the purpose of imposing special taxes to finance the many wars in which Empress Maria Theresa engaged. The Jews were no longer able to bear the burden of these heavy taxes. Each head of a family had to pay six florins, and each additional family member, two florins. The pressure became so strong that in 1743 Zemplén county complained to higher authority that the poor Jews were apt to emigrate to Poland, and as a result it would be impossible to collect even 300 florins from the Jews. Again in 1747 the county reported that after attaching property they were unable to collect more than 278.30 florins. The poverty was so great, that the total worldly possessions of some of the Jews was not worth even two florins, which was the amount of the tax due. However, after much persuasion, the sum of 696 florins was collected in 1728 from 348 Jews." [11]

The report from the county with regard to the 1746 census is of particular interest. Except for unusual cases, the total amount of tax paid by each individual did not exceed ten florins. There were instances of extreme poverty, like the Jew, Joel, of Mád, who had a wife and six children. The census taker reported that he was completely destitute. The case was cited of the widow, Honcsó, in Keresztúr, who was rearing a five-year-old son. The Jew, Baruch Volmovics, in a small village near

feudal lord. Compared to what others paid, this amount was not among the smallest. The combination of mixed pursuits among many of the Jews at that time suggests their difficulties in earning a livelihood under the conditions imposed upon them. Josephovics' family was not large, a wife and two grown children. He maintained a horse at home. [9]

The lists enumerate many details: the number of souls in each family, wife and children, the latter usually four or five at the most. Teachers for the children and servants were to be found in the homes of only a few of the very wealthy. The possession of animals, like horses, cows and calves was also recorded, though for the most part the columns earmarked for such count remain blank.

The Jews settled in Zemplén lived in houses which they rented from the local nobles, who extended their patronage in return for payments of varying amounts. Jews who possessed means may be identified by the higher payments made for the patronage, and the rent paid to the lords of the estates, though these were extremely few among the generally poor and depressed. Herschl Leibl, of Mád, paid 750 florins; Jacob Herschkovics, of Bodrogkeresztúr, 416 florins; Herschko, from Újhely, 100 florins; David Salamon, from Monok, 100 florins. The wealthy had teachers in their homes, but it is interesting to note that in the village of Tolyva, Herschko Berokovics, a widower, had two children and three teachers. The head of the household came from Poland, rented a tavern, and paid his lord 50 florins. It is unreasonable to assume that Herschko's two children, who were of the age when they would be learning the alphabet, at best, were in need of three teachers. This was apparently a cover to legitimize the presence of young men who had come from other Hapsburg lands. Emperor Charles III, wishing to decrease the number of Jews in his kingdom, issued an edict in 1726 forbidding the marriage of more than one male in each family. This prohibition made it impossible for many young Jews in Austria and Moravia to marry and establish families, and they therefore left home for Hungary, where the ban did not apply. They settled largely in the northern part of the country. These young men were as a rule well educated, and the local Jews, both the wealthy ones and the others as well, were inclined to help them obtain legal residence in Hungary.

The economic activity of the Jews of Zemplén was narrowly restricted to the production of spirits and beer, which they sold both wholesale and retail, the operation of drinking houses, which they rented, and of course the sale of wine. Many were not gainfully employed, and frequent use was made of terms like "a poor lessee", "a foreigner who has just arrived", etc. Moshe Marcus, who sold all kinds of notions and textiles, was an exception. He came from western Hungary and settled in

Salamonovics apparently did his work well and satisfactorily, so that his name reached the attention of those in the highest echelons. In 1736, by royal proclamation, Salamonovics was given the franchise of collecting the taxes in the northern counties. According to the contract, he paid 100 florins as a deposit against the total amount of 3050 florins which the Jews in the northern region were obliged to pay. This was undoubtedly a peak in the economic career and status of a Jew of Zemplén in the first half of the eighteenth century.

The fields in which Jews could operate were defined and limited, similar to such restrictions on the vassals. They were kept apart from the organic structure of the state. Whereas the vassals had entré to the religious life of the community through the church, this was not true of the Jews, though from an economic point of view their situation was better. Since Jews were not accepted as members of the merchants' or craftsmen's guilds, and were usually not permitted to engage in agriculture, only a few special and narrow fields were left open to them for a livelihood. The columns in the census reports devoted to their occupations are quite limited. [6]

Despite their inferior status, they were not easy victims. They were protected by law and justice and they were able to apprehend murderers of their co-religionists, even when the crime was committed elsewhere, and the criminals fled to Hungary. Four such who had been sentenced, filed requests for pardon in Zemplén, where they had been caught. How the local authorities responded to their request is not known. [7]

Despite all difficulties, a few Jews were able to improve their lot considerably, even when trade in wine, the major product of the county, was sometimes forbidden to them. Thus, in 1737, a royal decree barred Jews and Greeks from dealing in wine in the northern part of the country. This ban did not apply to Polish Jews who could present identification passports, which enabled them to make and sell kosher wine. [8]

Perhaps the most detailed census was taken in 1736, when the figures were gathered by regions. It revealed that most of the Jews were of Polish origin. This is clear from the fact that so many of the names ended in "vics", as well as from the name of the estate owner who had extended his patronage to the Jews before they came to Hungary. Some of those listed gave first names only, without family names. A few came from Moravia, and some even reported Hungary as their place of birth. Without doubt the Jew Jacob Josephovics, who was recorded in the census in Varannó, in the north of the country, is worthy of special attention. His origin was given as "the kingdom of Italy"(?). He sold wine and beer, operated a tavern, and was also a barber-surgeon *(chirulgus)*. From all his varied undertakings he paid an annual tax of 1720 florins to his

from the beginning of the eighteenth century.

Because of their poverty, the Jews were unable to carry out large deals. However, it is recorded that Lev Oppenheimer, a wealthy Viennese merchant, purchased 100 barrels of kosher aszu wine from Viczény Mihály, who was the tax collector *(harmincados),* and perhaps also the vintner. He paid 105 florins per barrel, for a total of 10,500 florins. This was an enormous sum in those days. The taxes paid by all the Jews of the county did not exceed ten percent of the cost of these 100 barrels of kosher aszu wine. Apparently there were wealthy Jews in Vienna and in German towns who had the wherewithal to pay Oppenheimer for this precious liquor. It was certainly not the Jews of Zemplén. The document provides no information whatever how the non-Jewish Zemplén vintner happened to undertake such a limited province as the supply of kosher aszu wine, nor is there any information as to who were the *mashgichim* (religious supervisors), who kept an eye on the entire process, beginning with the harvesting of the grapes and ending with the shipment to Vienna. The official history of Zemplén does not include among its list of nobles the name of the above vintner (tax collector), who because of his influential position might also have served as the middle man for the transaction. The document, dated 1721, records only the terms of the sale. A portion of the payment was paid immediately, and promissory notes were given for the balance. A Hebrew signature appears at the end of the bill of sale.[3]

At this point attention must be called to a document in the county archive, dated 1646. This paper refers to a man by the name of Mojsy Vetsenyi, but it is not clear if this "Moshe" was a Jew.[4] At any rate, the similarity of his name with that of Viczeny makes it very plausible to assume that there might have been a family connection between Moshe and Mihály. Could this provide an explanation for the kosher wine transaction?

The first Zemplén Jew who pulled himself out of general poverty and had widespread commercial relations was Michael Salamonovics, of Homonna in the northern part of the county. He was first recorded in 1702, as known in town. In 1723 the treasury office in Kassa leased to him for three years the right to produce kosher wine in the northeast part of the country, as well as a franchise for the collection of the toleration tax. His license covered ten counties. It appears that Salamonovics operated for more than three years, for in 1731 he was due to receive help from the authorities in collecting taxes in Sárospatak. Toll and customs collectors always had a good business. Because of the risks and difficulties in such collections, they usually paid for their franchise far less than they were expected to collect.[5]

most of them belonged to the lowest and poorest social strata. The population censuses in the first half of the eighteenth century attest to the Jewish status. They include details on the social and economic conditions of the Jews, their homes and their occupations, all for the purpose of assuring proper collection of taxes. It also becomes clear that among the various ethnic groups which came to fill the partly depopulated country, were Jews who reached the northeast counties, both from neighboring lands, especially Poland, and from the western part of Hungary.

Partial censuses were held as early as 1698-99 in some districts in the north of Zemplén, but these were incomplete. A general census held in 1715 did not take account of religious differences except in the case of Jews. At that time the count showed 541 Jews in the county. Of these 53 heads of families were engaged in operating taverns, 39 in distilling of alcohol, and only five were traders. The first national census was conducted in 1725-28, and this revealed that 78 Jewish families were already resident in 56 of the 435 villages in the county. There were 203 families in the five counties in northeast Hungary at the time. To be sure, this may not reflect the total number of Jews, nor is it clear if the census took account of lessees only. For purposes of statistical estimates it is customary to multiply the number of families by 4.5 in order to arrive at the number of individuals. [1]

The number of Jews in Zemplén and its adjacent counties was infinitesimal in comparison with the number in neighboring Poland. The paucity of Jews in Hungary may be explained by the fact that Jews never wished to be isolated from their co-religionists. They always preferred organized communities where there would be facilities for prayer with a *minyan,* kosher food, religious schools, cemetery, etc., all the elements which go into Jewish life. No matter how bad conditions were in Poland or in other neighboring countries, very few looked upon Hungary as a desirable place to which to emigrate. Jews who came to Zemplén at first settled largely in the extreme northern districts, and at the beginning of the eighteenth century did not reach the interior districts to the south. Even the lessees among them were wretchedly poor, as is clear from the very small rental fees which they paid. More than once the census takers referred to one or another Jew as a "pitiable refugee". Since consumer needs in the villages was small, trade was conducted on a primitive scale. The small number of Jews here constituted 0.83 percent of the general population. This percentage was somewhat higher than the national average, which then amounted to 0.65 percent. During this period there were relatively more noblemen and more Jews in Zemplén, and less urban dwellers and vassals than the national average. The trend, which was later to lead to a substantial Jewish community in Zemplén, was evident

III. The Eighteenth Century — Formation of the Communities

Three events of great significance occurred in Hungary in the seventeenth and eighteenth centuries: the Turks were driven out of the central part of the country, Hungary was united under Hapsburg sovereignty, and the national revolt of Rákóczi against Austrian rule was decisively routed. The Hungarian population dwindled considerably, and large scale immigration of various ethnic groups flooded the country. Jewish settlement was concentrated in the north and the northwest, and was composed of emigrés from Austria, Moravia, Galicia and Poland. Only a small minority was located in the northeast.

The social status of Jews residing in noblemen's counties was that of vassals (jobbágy) though perhaps of a slightly higher level. Communities came into existence when the estate proprietors granted permission for residence, at a time when the king and the free cities did not always grant such permission. As a class, the Jews were therefore discriminated against, and their rights were not clearly defined, not in their place of residence, and certainly not on a countrywide basis. Permission to reside was dependent on the whims of the various authorities, municipal, royal, and as noted, estate owners. The Jews were not an integral part of the social structure, and their precise place in the feudal scale was not fixed. The feudal-absolutist reign in Hungary established which occupations and which branches of commerce were prohibited to Jews. The king and the landed gentry were the two principal authorities holding sway over the Jews, since most of the cities were closed to them. The Jews sometimes derived advantages as a result of the struggle between the king's desire for centralized authority, and the noblemen's efforts in the direction of separatism. On a national basis, the king gave residency permission, but this was dependent on the approval of the estate landlord, who determined the dependency relationship, the obligations and the privileges. Feudal patronage was necessary as a matter of security and defense, which were provided in return for the economic advantages which the nobleman derived from his Jewish subjects.

Hungary had not yet recovered from the period of disturbances which it had gone through. As a result of the uncertainties on the highways, trade had not yet reached the villages, and under these circumstances the Jews were able to play an extremely vital role, and to fill a vaccum, despite the legal discrimination to which they were subjected, and the prejudices against them. The Jews were not all of one stamp, though

The leader of the revolt was of course in need of vast funds. He enjoyed a close relationship with the Viennese businessman, Samuel Oppenhimer. Pursuant to an agreement, "he had a number of barrels of wine here, and for some time two of his Jews in Patak dealt with them. Now these Jews broke the seals, and representatives of his highness, the prince, chose the barrels of the very best and took them away..." [35] It can not be said that Rákóczi's rebels were particularly well disposed toward the Jews, though there is no record of any special plots against them in Zemplén. There is one record of a Jew who fled from rebel armies in 1705 and reached Újhely. [36] The famous rebellion ended in 1711, and its failure marked the beginning of a new era both for Hungary and for the future of Jewish settlement there.

mysl", that is to say, he came from Prmysl in Poland. The man must have been well known locally, for his name in Hungarian was recorded in a familiar manner *(Judka zsidó)*. Numerous additional documents make reference to lessees and rentals, as for example, in Szinna, where a Jewish brewer leased a toll post and a tavern for the sale of strong drinks, on an annual basis. [27] A list of Jewish lessees in 1698 mentions Jews in the northern part of the county and concludes with the observation: "It should be noted that... the names are not known of Jews... in Újhely who are making a good living." [28] In Homonna 500 florins was paid for a one year rental of mills and taverns. [29]

In the final year of the century, 1699, Jews continued to participate in the international trade between Hungary and Poland, despite all the previous restrictions. A Jew from Újhely, whose name is not mentioned, exported tobacco to Poland, and on one occasion, according to a contemporary manuscript, was robbed and stripped of everything, so that he went bankrupt. [30] Another document, dated the same year, tells of other Jews from settlements in the north of the county. Some of them were extremely poor, and some were merchants with license to carry on business with the neighboring country. [31]

Up to this point, Jewish presence has been determined in the villages of the county, and especially in the north, but not in Újhely itself. Prior to their appearance in the city, the word "Jew" is mentioned in the city record book in 1664 for the second time, about 250 years after Lucasius, who had bequeathed property for the public welfare. A woman by the name of Zsidó Katalin, together with her husband, drew up some kind of contract. [32] The word "Jew" appears in two other forms, as the family name of county noblemen, who owned estates, both in Bodrogköz, in the villages of Nagyrozvágy, and Kisrozvágy. The names are Zsiday and Siday. Furthermore, a six-pointed star, which had already become an accepted Jewish symbol in central Europe during the beginning of this period, is to be found among other decorative elements in the coats of arms of several families in the county of Zemplén. [33]

The great rebellion of Ferenc Rákóczi II resulted in no change whatsoever in the status of the Jews. As in the days of Thököly, they continued with their affairs. For example: The new revolutionary government bought felt from a Jew in 1705 in return for wines produced in the Rákóczi vineyard at Hegyalja. On the other hand, a Jew from Liszka was accused of non-payment of a debt for purchase of wine on credit, and imprisoned in the jail in Munkács. He managed to escape, and the authorities instituted a search for him throughout the country, both in Hungary and Transylvania. It is not known if Rákóczi agreed to the issuance of the arrest and imprisonment order against the fugitive Jew. [34]

the situation hastened to report that only one Jewish lessee was a permanent resident in Homonna. The others appeared there to purchase wine only during the vintage season. His added observation shed further light on the security situation on the highways. He wrote: "Royal loyalists *(Labanc)* steal the wine from the Jews while in transit, and then permit the Jews to continue on their way only upon double and triple payments. The Jews no longer venture to come buy wine." [22] An item in 1671 adds further testimony regarding the small number of Jews and their scattered distribution: "Two Jewish lessees live on a nobleman's estate in Nagymihály." [23]

The county authorities did not always support the foreign traders, whether Poles or Jews. They voiced their complaint in 1688, in Latin, as follows: "Poles and Jews *(Haebrei)* and other foreign nationals, who as a rule do not bear their share of responsibilities to the state, frequently penetrate to Hegyalja during the height of the vintage season and buy the very choicest wines, making a quick profit..." [24] This was no doubt jealous rivalry of some of the nobles, since the grape growers preferred the foreigners over them. If the state had not proclaimed this a monopoly, the merchants and traders would certainly have lowered the prices even more. It would appear that on this occasion the complaint of the county authorities produced no satisfaction. About five years later, however, one Jacob Israelovics, a lessee in Homonna, bought thirty barrels of wine and paid thirty thaler per barrel. He signed the receipt in Hebrew — "Yaakov ben Yisrael". [25] It is obvious from the signature that Yaakov had no family name. This was also clear from his translation of his name, which means, son of Israel, the suffix "vics" meaning "son of". The man came from Poland, and was unfamiliar with Latin letters, hence the signature in Hebrew.

According to the documentation it would appear that the number of Jewish tenants increased during the last decade of the seventeenth century or could this be due to the fact that more documents were preserved in Zemplén? As a general rule, Jews are referred to by their private names only. They operated in the northern sections of the county, as Homonna, Gálszécs, Terebes, Sztropkó, Nagymihály and others. In 1673 Jews were forbidden to rent premises, but the ban appears to have had little effect in the years that followed. Ari Leib from Pázdics, wrote his name in Hebrew in 1691 on a receipt confirming payment of six florins for two barrels of beer for army recruits, who spent the night in Nagymihály. His name on the seal would appear to indicate that he was born in Pázdics, or at least was a veteran resident of the village. [26]

In another case, "the Jew, Yehuda" gave a receipt in Varannó for the purchase of beer and herring, and on the seal he wrote "Yehuda from Pr-

tells us that besides their dealing in wine, the Jews leased taverns and toll posts, [16] and lived in rented homes. [17] An event which occurred in 1657 in Nyitra county, in western Hungary, hundreds of kilometers from Zemplén, was considered an exceptional case. This involved two Jews from Újhely, Marcus Moisesovics, the toll collector, and Marcus Stiasni. They made an arrangement with Hungarian traders in Új-Galgóc, and transported tin, purchased in Moravia and Silesia, to Turks in Buda [18]. This transaction was quite different from the usual dealing in wine, which had been going on for decades. It was trade across national borders, conducted by Jews from Újhely who were operating quite far from their homes. The extent to which such trade was being expanded may be learned from the fact that the county authorities banned Greeks and Jews from dealing in gold and silver. [19] Documentation makes frequent mention of hamlets and towns close to the Polish border, in the northern part of the county. It may be assumed that there were more Jews in Homonna and its environs than in Újhely and the area south of it.

All commerce is dependent on security on the roads. How effective were the county authorities in this regard? There is record of an incident in the summer of 1669 when two Jews travelling through several villages decided, at nightfall, to lodge in the little community of Rákócz. They had come from the north, and were bearing textiles for sale. As they left Rákócz in the morning they were robbed. They filed a complaint, and the sub-prefect of the county *(alispán)*, appointed a three-member committee to probe the matter. The committee gathered testimony, but unfortunately there is no further information available with regard to what happened, and whether the robbers were punished. It certainly should have been in the best interests of the community to be concerned with safe conditions for commerce, and to protect even Jewish traders. [20]

On the other hand, when the political situation worsened in the country as a whole, and especially in a border area like Zemplén, the authorities found themselves helpless. The Jews were subject to molestation from those loyal to the king as well as from the rebels. When the two towns of Tokaj and Sárospatak were destroyed by fire in 1680 by the followers of Thököly, the official report mentioned that the principal sufferers were the Jews. [21] At any rate, in 1683 it was proclaimed in the Homonna area, which recognized the authority of Thököly, that the Jews must send representatives to participate in negotiations to determine the taxes due from them. Furthermore, they were obligated to produce authorization from Thököly, lacking which they would not be permitted to continue with their unrestricted trade. However, contrary to the great expectations for collection of large amounts from numerous Jews, the local authorities were due to be disappointed. The official who checked

was that the Poles were apt to react vigorously if there was interference with free trade. [14] The local authorities benefited from this trade as well as the dealers. Local estate owners and townships imposed tolls for use of the roads, for crossing bridges, etc. The royal treasury also benefited from customs duties charged at the border, at the rate of one thirtieth of the value of the imports. Noblemen were exempt from the taxes, and others, too, could qualify for exemption for various reasons. The royal tax collector was known as the tricesimator *(harmincados),* charging the one thirtieth levy.

The first Jewish lessees appeared in the middle of the seventeenth century and are mentioned in documents. They leased flour mills, and taverns in which they sold brandies and mead (méh-sör) a strong drink made of honey and hops. It appears that the village Jews possessed large boilers for the preparation of the brandy, and the local authorities in Homonna in the north were asked to check up on the number of these boilers so as to assure that the Jews were not evading payment of taxes for their activity. [15] Evidence such as this, scanty though it is, makes it possible to obtain a picture of the first appearance of Jews in the middle of the seventeenth century in Zemplén, where they also engaged profitably in the leasing of real estate.

During this period the county was again placed under the rule of the Hapsburg king, and cut off from the Principality of Transylvania. In the decades that followed, Zemplén was not spared the many disasters which swept over Hungary. Toward the end of the same century, the Christian armies under Hapsburg command succeeded in driving the Turks out of most of the country, but the Hungarian people were not entirely grateful to the king for this "liberation". Quite the contrary; even before the departure of the Turks there was clear evidence of widespread dissatisfaction among the Hungarian nobility, which found first expression in an anti-Hapsburg conspiracy. The repression of the Protestants and the discrimination against them served to intensify the revolt. In 1678, about ten years after the liberation of Buda from the Turks, open revolution broke out under the leadership of Imre Thököly. This was only the first of many rebellions during the conflict which raged for years between the Hapsburg monarch and his Hungarian subjects, until the defeat of Ferenc Rákóczi at the beginning of the eighteenth century. [1]

During these fluid and rapidly changing times, no permanent Jewish settlement was established in Zemplén. The Jews, most of them individuals, were scattered in various villages and towns. Most of the documents extant, which deal with commercial matters, give little indication of the far-reaching changes taking place in Hungary. The set of volumes containing a wealth of documents about the Jews of Hungary

Poles are not the only ones who come to 'the foot of the mountain' to purchase wine; the Jews, too, buy entire productions. The chief prefect of the county, Alaghy, sold 50 barrels of the crop to Jews who harvested the grapes themselves and poured the juice into barrels,, The allusion is clearly to kosher wine, in the preparation of which non Jews may not be employed. [9]

A bill of sale for wine in the year 1633 is of considerable interest. The document was written in Hungarian and makes reference to the Jew, Yaakov *(Yakob sydo),* and to another simply as "the Jew". There were so few Jews that it was apparently sufficient to identify him merely as "the Jew", and people would doubtless know who was meant. Barrels of wine, not in large quantity, were sold in Királyhelmec, in Szőlős and in Beregszász. This enables us to follow the track of Jews engaged in commerce in Hungary, from west to east, and from north to south, prior to their settling in Zemplén and other counties in eastern Hungary. [10] These facts are confirmed some thirty years later in evidence which records that Jews harvested the grapes themselves, pressed them, etc. and arranged for storage of the wine after its preparation. [11] .These Jews could have been dealers or agents from Poland, or even emissaries from communities in western Hungary.

There is still another possibility. They might have come from the Turkish region of Hungary, though such trade was fraught with many dangers because of the total prohibition against sale of intoxicating liquors to believing Moslems. Transgressors could lose their heads. [12] It is almost certain, however, that during the first half of the seventeenth century Jews from Poland did come, as evidenced by a query regarding the regulations governing the *kashrut* of wine, addressed to Rabbi Joel Sirkes in which it is told that they came into contact with the "nobleman Rákóczi". The traders visited Zemplén Fortress, located in the Szerencs region, where the Rákóczi family did indeed maintain an estate. [13] It could well be that these traders may be regarded as the forefathers of the modern Jewish community, laying the foundations for Jewish settlement in Zemplén in the seventeenth century, through the growing of grapes and the production and sale of wine.

The production of kosher wine was but one aspect of the establishment of a Jewish community here. As noted earlier, the county was on the border, and trade in various commodities passed through the area. Additional evidence tells of contact between the inhabitants of Zemplén and Jews who imported furs and spices from Poland. A Jew named Israel brought in a shipment of these items which, for some reason, were impounded. The consignees, on whose behalf Israel was operating, exerted great efforts to have the merchandise released. Their principal contention

particular support to the school at Sárospatak, which even then had established a name for itself. The institute had been founded in 1531, at first as a primary school, but it quickly developed into an institution of higher learning. The prince determined the governing bodies of the school and guided its administration.

Many of the princes of Transylvania showed great tolerance, and permitted Jews to settle in their country. One of those who came to Alba Julia (Gyulafehérvár) was the Spanish physician, Valerius David, a graduate of the University of Salamanca. The young doctor had studied at universities in France and Italy as well. Upon his arrival in Alba Julia he at once made contact with the academy there, and under the influence of its professors was converted to Christianity as a Protestant. Prince Rákóczi appointed him a teacher of theology and philosophy at the school. The professor, together with his wife and three children, came to take up their new home in Sárospatak in 1636, and by order of the prince, the journey was accomplished with a military escort, as indication of the respect in which he was held. [6] The enlightened policies of the prince and his interest in the development of the academy are indicated by the establishment of a printing press there. In addition to Greek type faces, "Jewish letters" were also ordered, in keeping with the spirit in the seventeenth century when Greek, Latin and Hebrew were regarded by the intellectuals as the classical languages! [7]

Zemplén's fame as a wine-producing center extended beyond Hungary, and its Tokay wines attained a world reputation for their taste, aroma and piquancy. Hegyalja (foot of the mountain) is located on the northern border line of the grape-growing area, but areas further south in Hungary cannot compete in the quality of their wines. Grapes had been grown on the southern slopes of the region since the days of the Hungarian conquest, but after the departure of the Mongols in the middle of the thirteenth century, the Italian immigrants took over the viniculture. The superiority of the Tokay wines are ascribed to a combination of the unusual qualities of soil and climate, for even vine stocks brought from other countries and planted there, changed their taste and took on the special flavor of the local product. King of the wines is the asu (Aussbruch), made from vintage of especially fruitful years. The first asu was prepared from the vintage of the Oremus vineyard in Újhely by a priest from the court of George Rákóczi for the prince's wife, Lórántffy Zsuzsanna. [8]

Poland, Russia and Germany were the principal customers for these wines. Little wonder, therefore, that one of the earliest documents connected with Jewish activity in the region, and written in Hungarian (1609), deals with the vintage of Mád. The writer maintains that "the

ter's reign, reference was made to a citizen of Ujhely, Lucasius, who was identified as a Jew *(Zydo),* apparently because of his family name. This is not necessarily proof of any Jewish presence in the city, but it could provide a hint of some connection. [4]

The next major reference was during the reign of Matthias Corvinus, the first monarch of at least partial Hungarian extraction since Árpád. He appointed a Jew to the post of "Prefect of the Jews, in which capacity his major function was to collect the taxes from his co-religionists. Beginning in 1482 this office was occupied by Jacob Mendel, who resided in Buda, in proximity to the king, whereas his retainers were scattered in the Jewish communities throughout the country. One of these men, whose name was Yisrael, operated in Sárospatak in 1489. He succeeded in impounding the wealth of a resident of Kassa, who had owed money to the Jewish prefect. It is not clear if this is conclusive evidence of the existence of a Jewish community in Sárospatak in the fifteenth century, or whether Yisrael was a roving emissary who, during the course of his duties, reached the Zemplén area, and while in the neighborhood collected from the debtor in Kassa. Yisrael had occasion to turn to the courts for assistance in collecting debts, and for thirteen years was successful in all his cases but one. This activity by Yisrael, and the possession of property, do not constitute firm evidence of the existence of a Jewish community in Zemplén in the fifteenth century, though there is no doubt that the economic interests of the Jews made it necessary for them to come closer to the eastern parts of Hungary. [5]

The arrival of the Turks, and the defeat of the Hungarian army at Mohács in 1526, brought about a complete change in conditions. In addition to the Turkish conquest of a major part of the country, there were two claimants to the Hungarian crown, Emperor Ferdinánd of Austria, a Hapsburg, and John Zápolyai, Prince of Transylvania. From the beginning Zemplén was on the border between the two contenders for the crown on the one hand, and the Turks who controlled the central part of the country, on the other. After the Turks captured Buda, center of the Hungarian monarchy, Hungary was subjected to a tripartite partition which lasted for about 150 years. The county was included within the Hapsburg area, and since it was on the border, it was subjected to considerable troublesome outbreaks. Security in the country was never stable. The estate lords battled among themselves, some supporting the king in Vienna, and some siding with the Transylvanian prince. From time to time the Turks sallied into the county, and even occupied southern sections temporarily.

Following these vicissitudes the county passed under the control of the prince of Transylvania, who was then George Rákóczi I. The latter gave

ber of villages preserve the memory of their presence to this day, such as Olaszliszka and Bodrogolaszi. Russians, known also as Ruthenians, settled here as early as the fourteenth century. The latter succeeded in rooting themselves locally, and in ensuing generations built villages in all parts of the country. Gypsies also made their appearance, apparently in the fourteenth century, and the name of the village of Cigánd is cited as evidence that the first settlers there were of gypsy origin.

Jewish communities existed in western and northwestern Hungary. Aside from the Jews who are presumed to have been there prior to the Hungarian conquest, most of them came from neighboring lands, settling for the most part in the cities. The most important communities were in Buda, Esztergom, Pressburg and Székesfehérvár, all of them west of the Danube. It is almost certain that during the reign of Árpád there were no Jews in Zemplén. Nevertheless, the historian, L. Venetianer, maintains, without citing sources, that there were Jews in Sárospatak even before the Mongol invasion. [1]

At any rate, King Andreas II took part in the Fifth Crusade, reaching Acre in 1217, after a prolonged voyage in a Venetian vessel. The Hungarian monarch and his army engaged in a few sallies to the north, reaching as far as Marjayoun in Lebanon and thereafter turned toward Egypt. They were unable to conquer the Egyptians and this campaign was a complete failure. King Andreas came to the conclusion that he had fulfilled his obligations, and despite orders from the Pope, turned around and went back to Hungary. It is known that there were two residents of Zemplén among the Crusaders, one by the name of Gyula, of Italian extraction, from the Rátold or Rátót clan. The Rátót clan were the masters of Sátoraljaújhely following the Mongol invasion. The second Crusader was known as Sebes, but no biographical details are available. It appears, therefore, that Zemplén's only contact with Palestine during the Middle Ages was a fleeting one, and without any Jewish involvement.

During the Middle Ages the country was known among the Jews as the Land of Hagar. First mention of the name was in a judgment rendered by Rabbi Kalonymus ben Shabbetai in 1050. [2] Tashi also made mention of the name in his book, *Pardess,* where he referred to Rabbi Yitzhak from the Land of Hagar. Similar mention was made by the Maharam, Rabbi Meir ben Baruch of Rothenburg. Thereafter the name appeared frequently in rabbinical literature and in the writings during the *Haskalah* period, with reference to the Jews of Zemplén as well. [3]

The Árpád dynasty came to an end in 1301 and was followed by various royal families. First was the Anjou line, during whose reign the Jews suffered their first expulsion from Hungary. Next came Sigismund, emperor of the Holy Roman Empire (Germany). In 1419, during the lat-

dependence of the prefect and the district officer, who became increasingly dependent on the monarchy.

A number of place names in Zemplén, which in the recent past are associated in our minds with memories of grief and sorrow, came into existence during the days of the first monarchy. The most notorious of these, beyond any doubt, is Sárospatak. It began primarily as a royal town, and was frequently the seat of the monarchy. It also served as an important way station in the trade with Poland. Its fortress is one of the oldest in Hungary.

The second city which attained prominence during the Middle Ages is Sátoraljaújhely. At the time of the Hungarian conquest it was already a settled town, though there are some differences of opinion with regard to its antiquity and its original site. There are those who maintain that there were two strongholds there, one on Várhegy (Fortress Mount), and the other on Sátorhegy (Tent Mount). The settlement of Sátorhalma (Tent Hill) is mentioned in the twelfth century. As noted previously, the first rulers of this city were members of the Aba tribe. The turning point in the history of the place, as indeed in the annals of Hungary as a whole, came in 1241 when the armies of the Mongols (Tartars) swept into the country, laying waste to everything in their path. Whole cities were destroyed and wide areas ravaged. This fate also befell the town at the foot of Sátoralja (Tent Mount). The population hid in the mountains, and those who survived found little more than burnt out embers when they returned to the town. They rebuilt their city, but not on its original site, which was subject to frequent flooding by the waters of the Bodrog and Ronyva Rivers. Instead, they moved to higher ground, where the city is still located today. The city owes its name to that change of location — Sátoraljaújhely, that is to say, a new site at the foot of Tent Mount. The city was quickly afforded special privileges by the monarchy.

Other cities which date back to the Middle Ages, and about which there are written records, are Királyhelmec, Homonna, Liszka, Nagymihály, Gálszécs, Tállya, Tarcal, Tokaj, Céke, Kövesd and others. Some of these made an early name for themselves because of viniculture and wine production.

In addition to the conquering Hungarians, there were other peoples who dwelt in the area from the beginning, or arrived during the course of time. Walloons from the Low Countries settled in Sárospatak. Saxons, from Germany, reached Zemplén as early as the days of the Árpád dynasty and thereafter, but did not succeed in taking over the country, despite their repeated efforts. Some of them were absorbed into the local population and some left. After the departure of the Mongols, Italians were settled in Zemplén and engaged in the growing of grapes. A num-

II. Zemplén County, 1001-1711

In the early period of their settlement, the Hungarians preserved their loose tribal setup, and the crystallization of national state forms took place only toward the end of the tenth century, when the kingdom was established and Christianity penetrated from the west. The first royal dynasty was descended from Árpád, conqueror of the homeland, and ruled the country until the year 1301. The establishment of the Christian monarchy resulted also in social and administrative changes. Society took on the feudal forms which were prevalent during the Middle Ages in Europe, and the government was organized with a network of royal fortresses each of which, together with the surrounding population, was subordinate to the royal administration. The earliest records available make reference to the Zemplén fortress, and later the county as a whole was given this name. In the course of time this network of strongholds collapsed administratively, and the lands passed into the hands of the estate holders, either as a royal gift, or as the result of aggressive takeovers. The name of Patak also appears in early documents, both as the name of a fortress and of the county. The name is also frequently used in place of Zemplén.

The geographic layout of the county, from north to south, occasionally led to use of the term Lower Zemplén. This name was also applied to the county of Szerencs, which bore the name of the settlement in the southern most portion of the county. The county was in fact created in the thirteenth century. To this day the Hungarian nomenclature preserves the memory of the old setup, as in *vármegye,* fortress county.

The new administrative system was an expression of the emergence and organization of the middle and lower aristocracy as against the noblemen, the owners of the large estates. Authority in the county was centered in the chief prefect *(főispán)* and his deputy, the sub-prefect *(alispán).* The county was given autonomy and was entitled to representation in the state assembly. The noblemen, too, were given some standing in the administration of the county through the office of the district magistrate *(szolgabíró),* who was the district officer. He was chosen within the context of county autonomy, and his duties included both management and administration of justice. In this way the administrative structure of the local government was created. To be sure, in the course of some hundreds of years, changes continued to take place, and as the central power of the king grew, there was a corresponding reduction in the autonomy of the county and with it a diminution in the relative in-

Jews too among the Slav population.

In the middle of the tenth century, the noted Spanish Jewish sage, Hasdai Ibn Shaprut, wrote to the king of the Khazars. If this letter did indeed ever reach its destination, it was transmitted via the Jews of Hungary. The Khazars were a Turkish people whose kingdom extended from the northern Caucasus, through all the steppes along the Caspian Sea and the coast of the Black Sea. At the height of its influence it reached as far as the Dnieper River. Its population was composed of many peoples and followers of various religions. During the middle of the eighth century, as the upshot of a three-cornered disputation conducted before the king by a Jew, a Christian and a Moslem, a part of the population was converted to Judaism. The existence of a Jewish kingdom aroused great interest among the Jews of Spain, with the result that the above-mentioned letter was dispatched, seeking further information about the state. Yehuda Halevi, in his noted work, *Ha-Kuzari,* utilizes this tale of the conversion of the Khazar king as the literary background for a dissertation on the principles of Judaism.

Prior to their invasion of the Tisza and Danube areas, the Hungarians were for a period in the Khazar kingdom, and one of the local tribes, the Kabars, joined them. The participation by this group in the conquest of the homeland and its integration into the Hungarian people, constituted a background for the historiographic tendency among Hungarian Jews to ascribe their origins to this source. In modern times, the assimilated Jews of Hungary utilized this account to substantiate their claim to early residence in the country and their association with the Hungarian nation. Though this version was rejected by many scholars, and especially by anti-Semitic spokesmen, it is worth noting the writings of the anonymous Hungarian writer cited earlier. According to him, Kabar leaders were allocated most of the estates in southern Zemplén. Other parts of the county were not yet settled. The mountainous and forested regions in the north served as border areas, and the roads were sealed against possible surprise attacks. Later documents, from the period of the kings of the royal house of Árpád, reveal that the possessors of these first estates, the largest in Zemplén, were members of the tribe of one Aba, of Kabar descent. This tribe was later identified with King Aba Sámuel. The tribe increased in numbers, and its numerous families soon spread throughout the country. [1]

I. The Conquest of Zemplén

Historical details about the southern regions of the county are available from as far back as two thousand years and more. The Celts, who were among the earliest people of Europe, lived here, and were gradually pushed out by German tribes. Southern Zemplén was never a part of the Roman Empire, and the few archeological relics which have been found indicate a commercial relationship at most. During the historical flow of nations through the area, it was at one time also part of the kingdom of the Avars, whom the Hungarians look upon as their original progenitors in their land. The Avars were followed by incursions of the Slavs, who eventually conquered the country. To this day a considerable number of place names recall the memory of the Slav population. The name of the county, for example, is also of Slavic origin, meaning "earthen castle", harking back to the days when the primitive fortresses were built of clay earth, and without stone. Construction of this nature was common in the area around the Tisza River. Another version of the origin of the name is "fertile soil".

The Hungarian conquerors of the homeland, as the invaders are termed by their descendants, crossed the Carpathians at the northeast corner. Since the county is rather narrow, the military leader, Árpád led his forces along the Laborec River, and then advancing along the left bank of the Bodrog, set up camp at Zemplén Castle (896 C.E.). A town by that name still exists in our times on Czechoslovakian soil. Negotiations took place here with the Bulgarian Prince Zalán regarding transfer of sovereignty to the Hungarians. One of Árpád's soldiers, Tarcal, gained renown for his scouting missions into the southern parts of Zemplén.

The tales of the conquest by the Hungarians are based more on legend than on historical facts. Practically the only source of the accounts of heroism associated with these events is an anonymous author who lived two hundred years after the events which he described.

Western Hungary, bounded by the Danube, was conquered by the Romans in the first century before the Common Era, and was named Pannonia. The other parts of the country, except for the east (Dacia), were never ruled by the Romans. Archeological remains give evidence that the Jews came to Pannonia together with the Romans. These relics are for the most part tombstones dating back to the first centuries of the Common Era. Scholars assume that during the centuries thereafter Jews spread to other parts of Hungary as well. When the Hungarian conquerors arrived at the end of the ninth century, therefore, they found

was again cut up according to the narrow lines that had originally been set by the Treaty of Trianon. This short period of time was hardly sufficient to bring about any true unification between the two parts of the population — those who had remained in Hungary, and those who had been transformed into citizens of Czechoslovakia. This applied also to the Jewish communities, which were afforded little opportunity once again to regard Újhely as their natural center.

The political changes which took place in the district necessarily place limitations on the scope of this volume. The Jews of Zemplén who had been separated from the county in 1920, met quite a different fate from those who had remained under the Hungarian flag. The Jewish communities in the Czech part of Zemplén, therefore, play a limited role in these pages, and only up to the end of the First World War.

surviving remnants of Zemplén are scattered throughout the world, with a vital nucleus to be found in their own homeland.

The spirit of Jehiel Shraga, the legendary personality from Zemplén, must surely have hovered over the mountains and the forests, the rivers and the valleys, providing encouragement and inspiration to those who came many years after him, and made their temporary homes there.

* * *

Historically, Zemplén County extended from the Carpathian Mountains to the Tisza River. It was bounded on the north by Poland (Galicia), and on the other side by Ung, Szabolcs, Borsod, Abaúj and Sáros. At its longest it was 175.5 kilometers in length. Most of the area, especially in the north, is mountainous. The broadest plain is in the south, between the Tisza and Bodrog Rivers. The best known of the mountains in the county is the Eperjes-Tokaj, whose southern portion is at the foot of Mount Tokaj, and is known briefly as Hegyalja (the foot of the mountain). It is an area devoted to the growing of grapes and the production of the world famous Tokay wine. The principal river, the Bodrog, is created from the confluence of several streams, receiving the waters of the Ronyva and the Tolcsva. In turn, the Bodrog flows into the Tisza. These two rivers constitute the boundaries of the swampy plain, Bodrogköz.

With the end of the First World War, there were far-reaching political changes in the national borders. Under the terms of the Treaty of Trianon, 4507 square kilometers, constituting most of the territory, was in 1920 transferred to the sovereignty of a new state, Czechoslovakia. Of the total population of about 346,000, in 450 towns and villages, some 210,000 in 373 towns and villages found themselves under Czech rule. Only five of the twelve districts *(járás)* remained in Hungary, and two of these were truncated. The area of the diminished territory was reduced to 1776 square kilometers, with a population of only about 136,000. The capital of the county, and indeed its only city of any size, was Sátoraljaújhely.[2] Zemplén County, in the northeast part of Hungary, extends in a north-south line. Even after the Treaty of Trianon, the partitioned county remained the northeastern part of the diminished land, and the capital of the county was the northernmost of Hungarian cities.

In 1938-39, as a result of decisions in Vienna which determined the fate of Czechoslovakia on the eve of its dismemberment, sections of Hungary were returned to her, among them areas which had in the past been administratively part of Zemplén. Sátoraljaújhely was no longer a border city. The enlarged county did not enjoy its new status very long, however. Six years later, with the ending of the Second World War, it

Tisza and Bodrog Rivers, in accordance with the plans drawn up by the learned Jew. During the construction Shraga did not forget his strange machines. When the work was completed, the river suddenly surrounded the fortress completely, and it became a fortified island, with the Romans on the other side of the water. In this way a small but independent Syracuse community came into existence, headed by the wise Jew. The Romans were enraged, and at once laid siege to the place, but all their efforts were in vain in the face of the stratagems of Shraga.

Back in Rome, with Marcellus away and fighting at Carthage, Sarah managed to make her escape and made her way to Aquincum, as the Romans called Buda. Utilizing a secret exit, Shraga left the besieged fortress, and met his daughter. It was a joyful reunion, and the two returned to their island stronghold, which was still surrounded by the Romans, who increased their pressures. Despite rumors that Marcellus had fallen in battle, he too came back, but then the unexpected happened. The Roman commander, still madly in love with Sarah, abandoned his army and went over to the other side to help the besieged. The military situation remained critical, however, and at this point Shraga was mortally wounded in battle. He made his followers promise that he would be given a traditional Jewish burial, and he further requested that his personal seal, bearing his name, be buried with him. His final wish was fulfilled, and over his grave Sarah erected a stone, on which his name was graven.

The fortress finally fell to the Romans, but Marcellus and Sarah were able to make their escape to the hills, where they set up their new home.

Thus far, the legend. The tombstone of the wise old Jew no longer exists, but in the Nyiregyháza Museum is an ancient seal which bears the name of Jehiel Shraga ben Menahem Gerson! Was the original owner of this seal the same Shraga who had built the stronghold in Tokaj? No one can say for sure, yet how can one explain the fact that this strange legend was popular among the residents of Újhely? At any rate, there is not yet any reliable historical evidence attesting to the fact that the Romans did reach the southern county of Zemplén in the third century before the Common Era, nor any proof that Jews were in this area some 2200 years ago. Was there something in the soil and in the air of the Zemplén and Újhely region which gave strength and character to these legendary figures, far from their original homes, and strengthened their determination not to abandon the traditions of their fathers?

The modern history of Jews in Zemplén extends over a period of close to 300 years, from the seventeenth century until the middle of the twentieth century, when they met their dreadful fate. Today, forty years after the defeat of the modern Amalek, who sought to annihilate the Jews, the

PROLOGUE

There is a legend which used to be told in Újhely about a hundred years ago. The tale goes back to a very early period, the third century before the Common Era, and perhaps it would be best not to submit it to any close historical scrutiny.

It is about a prominent Roman military leader, Marcellus Marcus Claudius, known in history as the Sword of Rome. He conquered the famous Sicilian city of Syracuse, during which a soldier of his killed one of the great scientists of ancient times, Archimedes (212 B.C.E.). Many of the inhabitants were put to the sword, and the others were exiled far from home and settled as forced laborers in the neighborhood of the villages of Tokaj-Tarcal. Among these exiles was a Jewish doctor named Shraga. He was not only a skilled physician, but adept as well in all sorts of complicated mechanisms, which he had learned from Archimedes in Syracuse. The Sicilian exiles were deeply grateful to Shraga since because of him they had been saved from certain death, but their lives of hard labor, under the Roman yoke, were bitter indeed.

The Jewish sage promised their taskmasters that he would build a mighty fortress for them, and teach them to install military machines, which Archimedes had designed. But Marcellus had another reason for saving Shraga's life, quite aside from the latter's wisdom. This was the Jew's beautiful daughter, Sarah, with whom Marcellus had fallen madly in love. She spurned all his advances, and refused to become his wife. Of course he could have seized her by force, but he wished to earn her love of her own free will. He had noted that Sarah was not entirely indifferent to him, but out of obedient respect for her father she could not give free reign to her emotions. This situation continued for a considerable period of time, as Marcellus awaited a change in her attitude.

Then word came from Rome that because of the war with Carthage, the best military personnel were needed, and he was summoned back. Unable to break the resistance of either father or daughter, Marcellus finally decided to use the power at his command to take Sarah with him as a captive, and at the same time humiliate her as his mistress. When the time came for departure, Shraga exacted a pledge from his daughter she would not become the concubine of Marcellus, and would choose death rather than his bed.

After Marcellus' departure, the Romans made the labor even more difficult, and the mighty fortress began to take shape at the junction of the

preparation of this book, chief among them, the National Széchényi Library in Budapest, and especially the department head Mrs. T. Ferenczy, who placed at my disposal and sent me all the publications which I requested. In effect, they made possible the assembly of most of the required material. It is a pleasant duty to voice my appreciation to Mr. Carl Alpert, who translated this work into English. He entered into the spirit of the undertaking, and his comments and suggestions were extremely helpful. My deep and sincere thanks go to Mr. Alex Bondy, who edited and rewrote the section of personal reminiscences, in the Hungarian version. In similar manner I offer my gratitude to Mr. Simcha Binot, who typed the original manuscript in Hebrew; his stylizing and comments were most helpful. Special thanks are due to Dr. Elek Karsai who contributed Chapter Ten, in which he delineates the butchers in all their administrative efficiency. Dr. Karsai is a lecturer at the University of Budapest, and a noted authority on the Holocaust period. He has published a large number of priceless volumes of documentation. If the subject of the destruction of Hungarian Jewry has not been forgotten, it is due in no small measure to his efforts, both oral and written.

Finally, I am grateful to the Warsaw Ghetto Fighters' House for permission to use its library and to consult the documentation there.

In deep sorrow I pay tribute to the memory of my teacher and mentor, Prof. Alexander Scheiber, with whom I corresponded almost until his passing. He encouraged me in my work, and helped me clarify problems which arose. May his memory be blessed.

Meir Sas

Acre, Israel, October, 1985

Note: The original text of this volume was written in Hebrew. The English version was in part translated, and in part adapted from the Hebrew text to make it understandable to the reader of English. For this reason, the numbering of the footnotes is not sequential. The English version does not include certain passages which are steeped in tradition, and which an "outsider" would find difficult to understand.

FOREWORD

More than two score years have elapsed since the great tragedy in Hungary, but time has not lessened the pain or eased the grief on the loss of our loved ones and the destruction of our communities. The surviving remnants, who constitute living witness to the Holocaust, regard it as their solemn duty to set up a memorial to this now vanished body of Jews, and to tell the tale of the Jews of Újhely and Zemplén County so that future generations may know.

This volume is the result of initiative taken by a group of native sons of Újhely and the county who now reside in Toronto. Their devotion and unsparing efforts made possible the completion of the task, offered as a faithful tribute to the memory of the victims.

The terrible calamity was not a sudden and chance occurrence. The entire history of Hungarian Jewry, including that of the community in Zemplén, provides clear evidence of the steady process which eventually led to annihilation. Equal citizenship rights which the Jews of Hungary had obtained were of no avail to them in their hour of need. The Hungarian people in general, and the residents of Zemplén in particular, set aside all human sentiments and many not only permitted but also participated in the violent destruction of hundreds of thousands of innocent citizens. They bear a perpetual mark of shame for their unforgivable crime. For us, it has been a terrible lesson of history.

A study of the history of the Jews of Zemplén reveals the uniqueness of these communities: their persistent dedication to their heritage, over and above any human pettiness or internal divisiveness, and a concern for the continuity of tradition, irrespective of any differences between one faction or another. This distinctiveness can be understood only against the historical background of the Zemplén communities.

Circumstances did not enable me to carry out my research in the primary archives, and I have therefore drawn largely on material which has already appeared in various periodicals. When it came to the period immediately preceding the deportations, and the deportations themselves, I have permitted the few survivors to speak for themselves. They are the ones best equipped to draw upon their memories and give expression to the emotions they experienced at the time. The sharp scalpel of historical analysis cannot be wielded by anyone in this generation; the task must be left to coming generations, who will be unfettered by the element of personal involvement.

At the outset I wish to express my thanks to all who helped me in the

ABOUT THE AUTHOR

The author and editor of this book, Dr. Meir Sas, is not a native of Újhely, but lived there since he was five years old. His roots were in Zemplén on both his mother's and father's side. He was educated in Újhely, graduated from the Kestenbaum School, and completed the four basic years of the high school. He continued his studies at the Rabbinical Seminary in Budapest, but retained his ties with Újhely through his parents' home there. His final years of study at university and at the Rabbinical Seminary were interrupted by the war. As a member of a *halutz* youth movement from an early age, it was only natural that he spent the period of the German occupation and the weeks of the siege of Budapest engaged in dangerous life-saving tasks. He was stationed in the rescue headquarters on Vadász Street until the liberation. Very soon thereafter he learned that every member of his family had been annihilated. None of those who had been deported returned to his parents' home in Ujhely.

The need to make a fresh start sent the young man back to his studies at the university. He earned a Ph.D., and after further study was qualified to teach classical languages (Latin and Greek) and history.

With his *aliyah* (immigration) to Israel in 1950, however, he realized a lifelong dream and settled in historic Acco with his small family, thus beginning a new life.

Since 1952 he has been a teacher of history at the Israel Naval College, where he also served as Dean of Studies. He continued his scholarly work, as is attested by his books and articles, especially in the field of maritime history, but he did not neglect classical literature. His translations from Latin and Greek have appeared in book form, as well as in articles in various periodicals.

No one is more qualified than Dr. Meir Sas to write the history of the Jews of Újhely and the county as a whole, and to describe the impact of the Holocaust on this community, not only because of his personal relationship with Zemplén, but also because of his scholarly qualifications. This book is the product of painstaking research into the entire historic span of the community, from its earliest beginnings until its destruction, and reflects the spirit of the author as a man of Zemplén, as a scholar and as a Jew.

The volume fills a long-felt need in Jewish-Hungarian historiography and is of precious value to all who came from Zemplén and to their descendants. Surely it is a fitting and monumental memorial to our past.

We would like to express our deepest appreciation to Dr. Meir Sas, whose insight, guidance and contribution made this book possible.

The Book Committee

sophisticated manner using all of the technological resources at their disposal. We are still confounded by the systematic and planned process of seeking out all Jewish men, women and children throughout Europe, herding them into cattle cars, transporting them to specially constructed death camps and then murdering these Jews day in and day out for five years as fast as these factories of destruction could manage.

To us, the number six million is much more than a cold statistic. Each one of those souls who perished was an individual who had laughed and who had cried. They each had a home, a family and a life story. Each had shown compassion and had given love and happiness to others. Each of these martyrs had wisdom gained from learning and experience and they had dreams for the future — a future that was not to be. We also know of the pain with which broken and shattered bodies returned from the death camps, labour camps, forests and deserts to begin the awesome task of resuming what was left of their lives. We can never forget each one of those murdered individual souls nor the lessons to be learned from the blackest of days known to man. The legacy which all Jews share today is the same "legacy of Judaism" which has been transmitted for centuries from one generation to the other. It is from the legacy of Judaism that we have gained our strength and resolve to continue in the face of adversity. Our history, as tragic as it often was, forms the intricate threads woven into the fibre and essence of all Jews and our collective memory remains engraved upon our consciousness.

This memorial book of the Jewish community of Sátoraljaújhely and Vicinity will serve for generations to come as a testimony honouring the memory of all the grandparents, parents, brothers, sisters and children who perished merely because they were Jews. This memorial book recalls the history of a warm, thriving and vibrant Hungarian Jewish community which was physically destroyed, but which lives on in the minds and hearts of all those who survived and their heirs. It is a moral imperative for all of us to learn from the past — for if we forget our past, our children will, surely, have no future.

Les Scheininger

Mr. Scheininger, Chairman of the Canadian Jewish Congress, Ontario Region

INTRODUCTION

In mid August, 1972, 27 years after the Holocaust, four young Canadian Jews travelled through the streets of Sátoraljaújhely and the surrounding area. One of those young Canadian Jews was my wife, Judy, (nee Weiss) and another was our friend, Barbara Bresver. My wife was in search of her roots in Slovenske Novo Mesto, her birth place 25 years before, and our friend, Barbara, came to see where her mother, Magda Rosen, was born on Árpád Utza over 40 years before. By coincidence, as a result of the friendship of their husbands, these two young women discovered, with wonder, that their grandparents could have shared a way of life thousands of miles away on the other side of the world during a time which seemed so distant. My friend, David Bresver, and I shared the eerie and strange emotions of our wives as we slowly walked through the hot and dusty streets of Sátoraljaújhely and Slovenske Novo Mesto on that eventful day. Few words were spoken amongst us and a dark cloud of sorrow followed us throughout that bright sunny day. To believe that these same houses once sheltered warm, vibrant and committed Jewish families confounded the mind. It was beyond comprehension that those silent, nearly deserted streets once were filled with the sounds of Jewish children laughing and playing. For the first time in our young lives, the four of us faced the stark reality of what had befallen all of our people as a result of the monstrous, systematic annihilation of six million of our brethren.

Elie Wiesel has written to the generation of Jews born after the holocaust as follows:

"Yours is a privileged generation; you remember things that you have not lived; but you remember them so well, so profoundly, that every one of your stories, every one of your silences comes to bear on our own." The depth of the memories and the silences of that day will remain and haunt us for our lives.

Language is completely inadequate to describe the horrors of the Holocaust and all of the images, pictures, records, statistics, books and articles about the Holocaust to date have not yet enabled any of us to fully comprehend and understand the vast, enormous nature of the calamity. It is still unimaginable to many that an entire peoples' right to exist could be removed by an official decree in what was thought to be a modern, advanced world and the human mind cannot yet absorb the nature of the crimes committed by humans who acted in a calculated and

CONTENTS

	Introduction	9
	About the Author	11
	Foreword	13
	Prologue	15
I.	The Conquest of Zemplén	19
II.	Zemplén County. 1001-1711	21
III.	The Eighteen Century — Formation of the Communities	32
IV.	Joseph II and His Period	45
V.	Way of Life at the Beginning of the Nineteenth Century	50
VI.	Hasidism Penetrates Zemplén — Rabbi Moses Teitelbaum	65
VII.	Vine and Wine	79
VIII.	Toward Integration and Schism	87
IX.	From Equality to Holocaust	110
X.	Facts and Data on the History of the Ghetto in Újhely	134
XI.	Jewish Communities of Zemplén County	150
XII.	Testimonies	163
XIII.	Yizkor	209
	Remember	210
	The Martyrs	212

ACKNOWLEDGEMENTS

The generosity of the following contributors made possible the publication of this book:

Éva Schwartz (Rosman), Leslie Bauman Dr., Ervin Bard, Bert Bieber, Larry Bourger, Benjamin Eisenberger, Eugene Eisenberger, Sam Frank, Zoltán Faber, Zoltán Friedman, Arnold Frieman, Olga Eisen, Nicholas Gombás (Grünhut), Magda Görög (Bauman), Imre Hamerman, Josef Hartenbaum, George Herczeg, Leslie Kivovic, Alex Kelly (Klein), Paul Kent (Schwartz), Aliza Kornfeld, Chaim Kornfeld, Arthur Krausman, Ernest Lane, Eliezer-Pubi Landau, Yehuda Lipsitz Dr., Ernest Manson (Mandel),Ted Manson (Mandel), Nicholas Martin (Salamon), Menyhért Mittelman, Jenő Molnár, Nicholas Richter, John Saunders (Schwartz), Jacob Steindler Joe Sorger, Ágnes Sturm, Imre Szamet, Rose Szamet, Nicholas Vértes (Weisz), Vilmos Waller, Ted Deutsch, Imre Groszman, Zoltán Zimmerman, Ernest Ehrman, Eliezer Eichler, Wolf Woznica in memory of beloved wife, nee Hajnal Rotstein, Larry Baum, in memory of beloved wife, nee Annie Schwartz.

The Book Committee wishes to acknowledge and thank Jacob Steindler for his untiring effort, dedication and commitment and without whom this book would never have been possible.

Y'yasher Kochacha

This book speaks about Jews who could have been saved. When Adolph Eichmann and his SS men, helped by Hungarian accomplices, began rounding them up for deportation, in May 1944, Normandy was three weeks away. The free world already knew about Auschwitz. Hungarian Jews did not. Why didn't they? Why weren't they warned? You will be confronted by these painful, agonizing questions and others as you read this remarkable book.

You will also find in it important elements of information about the rich and vibrant history of Jewish communities, that succeeded, in spite of their hostile surroundings, in building and rebuilding Jewish life, Jewish culture, and Jewish institutions.

Like all "Yizkor Books", this volume will become indispensable to anyone wishing to learn more and understand better both the vitality and the tragedy of Eastern European Jewry.

Elie Wiesel

VANISHED COMMUNITIES IN HUNGARY

THE HISTORY AND TRAGIC FATE OF THE JEWS IN ÚJHELY AND ZEMPLÉN COUNTY

IN ENGLISH
HUNGARIAN
AND HEBREW

Canadian Cataloguing in Publication Data

Sas, Meir, 1922-
Vanished communities in Hungary : the history and tragic fate of the Jews in Újhely and Zemplén County.

Includes bibliographical references.
Text in English; chapters I - XII also in Hungarian, chapters I - XI also in Hebrew.
ISBN 0-919952-25-9

1. Jews - Hungary - Zemplén Megye - History.
2. Jews - Hungary - Sátoraljaújhely - History.
3. Holocaust, Jewish (1939 - 1945) - Hungary - Zemplén Megye.
4. Holocaust, Jewish (1939 - 1945) Hungary - Sátoraljaújhely. I. Title.

DS135.H92Z47 1986 943.9'004924 C86-094474-3

Published by: Memorial Book Committee,
P.O. Box 3052, Station "D"
Willowdale, Ontario, M2R 3G5

Typesetting and layout by:
Menora - E and M Publishing Co.,

Cover design: Orit G. Steindler

Printed by: Artistic Printing (1975) Ltd.,
Toronto, Canada

VANISHED COMMUNITIES IN HUNGARY

The History and Tragic Fate of the Jews in Újhely and Zemplén County

by

MEIR SAS

Translated from Hebrew by Carl Alpert

Published in Toronto, 1986.

MÉRTÉK 1:400,000

0 1 2 3 5 10 15 20 km.

A vármegye

	1910-ben	1920-ban	1941-ben
területe:	6282 □ km	1776 □ km	2370 □ km
lélekszáma:	340,384	136,159	201,498
székhelye:	Sátoraljaújhely megyei város		

Járások:

1.	Bodrogközi	j. székh.:	Királyhelmec
2.	Sárospataki	" "	Sárospatak
3.	Sátoraljaújhelyi	" "	Sátoraljaújhely
4.	Szerencsi	" "	Szerencs
5.	Tokaji	" "	Tokaj
	Szlovákiához tartozó Járások:		
6.	Gálszécsi	" "	Gálszécs
7.	Homonnai	" "	Homonna
8.	Mezőlaborci	" "	Mezőlaborc
9.	Nagymihályi	" "	Nagymihály
10.	Szinnai	"	Szinna
11.	Sztropkói	" "	Sztropkó
12.	Varannói	" "	Varannó

A szinnai Járás Magyarországhoz tartozó része az Ungi közigazgatási kirendeltőséghez csatoltatott.

Városok:

Sátoraljaújhely megyei város

A térképen a vármegye székhelyét kettős, a járások székhelyeit pedig egyszerű alávonás jelzi.

